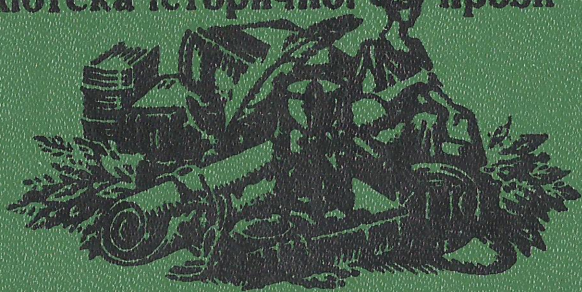

Бібліотека історичної прози

Сулейман РАГІМОВ
ШАМО

«ДНІПРО»

**Бібліотека
історичної прози**

Заснована в 1988 році

Сулейман РАГІМОВ

ШАМО

Роман

Переклав з азербайджанської
Валентин ЦІПКО

КИЇВ
Видавництво
художньої літератури
«ДНІПРО»
1988

Роман народного письменника Азербайджану,
Героя Соціалістичної Праці (1900—1983) —
це епопея народного життя і боротьби
за свободу та незалежність.
У центрі твору — образ селянського хлопця,
пастуха Шамо, який проходить школу
революційного підпілля, стає більшовиком
і очолює визвольне повстання.
Глибоко драматичне його особисте життя,
сповнене кохання до красуні Гамер.
Трагічно звучать розділи роману,
в яких письменник розповідає
про тяжку жіночу долю
в дореволюційному Азербайджані.

Редакційна колегія:

*Мушкетик Ю. М. (голова), Дончик В. Г.,
Дяченко Ю. П., Загребельний П. А.,
Іваничук Р. І., Сергійчук Т. І.,
Смолій В. А., Шахова К. О.*

*Художник О. О. Стеценко
Редактор Ю. А. Мороз*

КНИГА ПЕРША

ЧАСТИНА ПЕРША

Розділ перший

ВИКРАЛИ ДІВЧИНУ

На село Шехли тихо спадав вечір. Сонце, зібравши снопи променів, сідало за гору, на схилі якої приліпилися хатки. Старий Сафар стояв на даху своєї землянки й занепокоєно дивився на шлях, та дочки його Гюльсенем не було видно.

Відчувши щось недобре, Сафар зійшов униз і пішов селом, розпитуючи у дівчат, де його дочка. А вони в один голос казали, що біля джерела Джир-джир Гюльсенем раптово зникла...

Так нічого й не довідавшись, Сафар квапливо повернувся до себе на околицю села, зайшов у землянку, взяв старий кизилувий ціпок і подався до Джир-джиру шукати дочку.

Сутінки швидко огортали землю. Ліс уже дрімав. Сафар довго блукав у темряві — обійшов ліс уздовж і впоперек.

— Гюльсенем! Гей, Гюльсенем!.. — розпачливо гукав старий.

Але у відповідь чув лише дзюрчання води серед каміння та байдужий шелест листя.

Було вже пізно, коли Сафар повернувся додому. Побачивши, що дочки й досі немає, він якусь хвилину повагався, постояв на порозі, а потім подався до свого приятеля Ало, син якого Азі був нареченим Гюльсенем.

Ало спав у снігах. Азі не було — він працював у млині в сусідньому селі й лише вряди-годи навідувався додому. Сафар розбудив приятеля й розповів йому, що десь зникла дочка. Ало мерщій підхопився, одягнувся, теж узяв сукуватий ціпок і, не кажучи й слова, пішов разом із Сафаром до джерела Джир-джир.

Удвох вони обійшли увесь ліс, кричали, гукали, та марно. Нарешті, стомлені, зупинилися біля Джир-джиру. Ало припав спраглими губами до води.

— Ой горе, — мовив він, витираючи рот. — Не провалилася ж вона крізь землю!

— І я теж так думаю, — здвигнув плечима Сафар.

— Хіба можна було пускати заручену дівчину в ліс! — з жалем сказав Ало й пішов далі.

Сафар плентав услід за ним.

— Тепер покажися людям на очі... — побивався Ало. — Такий сором, що й з хати не вийдеш. Якщо чужа рука до неї доторкнулася — дівчину ославлять. Хай йому грець!

Гнів душив Ало й, здавалося, гнав його вперед. Край села він, не озираючись, раптом мовчки звернув убік і пішов до свого двору.

Вітер стовпом здіймав куряву, вона запорошувала очі й летіла далі. Сафар став як укопаний і весь тремтів. Важкий тягар звалився на нього з тієї хвилини, як зникла Гюльсенем. Він почував себе самотнім і беззахисним. Усе життя Сафар тішив себе надією, що завтра буде краще, ніж учора. Але жити що не день ставало все важче. А тепер зникла Гюльсенем, і це ганьба для нього. Він же батько, опора сім'ї. Сафар з болем і мукою в душі звертався думкою до єдино вірної і близької людини — до старшого сина Шамо. Якби він був тут, ніхто не посмів би викрадати Гюльсенем. Та Шамо нема, він пішов з рідного села на заробітки в далекий Карабах. Кому потрібен самотній старий!

— Шамо! Шамо! — жалісно шепотів Сафар. — Сину мій!...

І раптом перед його очима постала Гамер, дівчина з важкими косами і променистими очима. Гамер була ще змалку нареченою Шамо.

Адже ця дівчина, що славиться своєю красою, теж ходить з подругами до джерела Джир-джир. А що, коли й до неї доторкнулася чиясь рука?

Від цієї думки Сафар зіщулювся, немов від удару.

«Тоді смерть! — промайнуло в голові. — Тоді хоч живий у могилу лягай!»

І старий поплентав до своєї землянки.

Повернувшись додому, Ало, не роздягаючись, ліг на тапчан. Цілу ніч він не зімкнув очей.

Над ранок з млина прийшов Азі й розповів батькові, що в селі подекують, ніби Гюльсенем викрав Маро, син багатія Кербелай-Гатамхана.

Цілий день Ало не виходив з хати й лише перешіптувався зі своєю дружиною Теллі.

— Яке лихо нас спіткало! Чужа рука доторкнулася до Гюльсенем, і тепер уже не буде вона нашою невісткою. Така

рана не загоїться до страшного суду... Що я можу зробити, коли вся влада в руках багатіїв?..— казав він, і груди немов вогнем обпікало.— Ет, важкі тепер часи. Славилля, мов голодний вовк, роздирає наш край. Мало нам царя, а тут ще Султан-бей! Хто питатиме з Султан-бея, якщо він комусь голову зітне? Як псові не підступитися до кабана, так бородатому зангезурському повітовому начальнику не підступитися до Султан-бея. А хто заручився підтримкою Султан-бея, як наш Гатамхан, той вважає себе всесильним і ладен навіть у бога, котрий високо в небі, стрілу пустити...— Ало на якусь мить стих, а потім важко зітхнув: — Дарма, аллах ще покарає рогатого барана за знущання над безрогим...

Теллі не могла слухати чоловіка. Гнів душив її.

— Та хіба ти мужчина! — накинулася вона на Ало.— Тепер на твоєму лобі тавро ганьби, та таке, що й води Араксу його не змиють.

— Ет, жінко! Як то кажуть, терпінням запасешся — з недозрілого винограду халву звариш, а листок шовковиці в атлас перетвориш, — намагаючись втішити самого себе, відповів Ало.— Тепер нам одне залишилося — терпіти! Аллах милостивий. Буває, що й шахові без жебрака не обійтися. Настане час — ще й ми поквитаємося з ворогами. Я не гірше, ніж ти, знаю, що мужчина носить папаху заради честі. Якби папаху носили, щоб голова не мерзла, то й хусткою можна голову запнути...

Ало раптом згадав, що вчора залишив Сафара самого, і став квапливо взувати чариги¹.

— Ти чого вилежуєшся? — кинув він погляд на сина, який цілий день пролежав у постелі.— Дівчина — що горіх на гіллі, кожен намагається збити його каменюкою. Кинули й ми, та не збили... Ну, чого похнюпився? Не забрала ж вона з собою твоїх весільних подарунків — обручку й келагай?² Колись і на холці нашого коня заграє сонце.

— Щоб у твого батька лице від сорому почорніло! — притлумленим голосом мовила Теллі, підійшовши до сина.— Не довів до пуття, усе зволікав: завтра та позавтра... А тепер нічого не вдієш. Не вийшло — так і буде. Не журися, дитино моя. Був би у мене син, а дівчина знайдеться.

Та Азі все лежав, увіткнувшись у подушку, і мовчав.

¹ Чариги — постолі.

² Келагай — велика хустка з тонкого шовку.

Хоч як намагався Ало не брати близько до серця того, що сталося, але щоразу, коли виходив з дому, відчував сором. Йому здавалося, що всі озираються на нього, кепкують, перешіптуються за його спиною.

Маро, до того як викрасти дівчину, жодного слова не зронив про неї, та щоразу, побачивши її, подумки казав: «Оце дівчина! Схопити б її та й повезти до себе, живемо ж лише раз!..»

І він викрав Гюльсенем, несподівано заставши її біля джерела, де вона забарилася.

Батько його був дуже невдоволений.

— Це ж треба таке, щоб я породичався з бідняком Сафаром! — лютуючи, кричав Кербелай-Гатамхан. Він лаяв жінку й проклинав молоко, яким вона годувала Маро. — Нема йому чого робити в моїй хаті! Нема в мене більше сина!

Дружина Кербелая, Паси, не заступалася за Маро. Звістка про те, що він викрав Гюльсенем, дуже стривожила і її.

Подумки вона вже кляла непрохану невістку.

Три дні переховував Маро викрадену ним дівчину в сусідньому селі Сафігулулар, у хаті побратима свого батька Гаджі-Сафігулу. Удень Гюльсенем сиділа замкнена в кухні, забившись у куток, а вночі спала разом з маленькою дочкою хазяїв.

Сам Гаджі-Сафігулу теж не схвалював вчинок Маро.

— Знайшов на кому женитися! — обурювався він. Та на людях казав інше: — Від долі не втечеш! — Треба ж було йому якось виправдатися, що він переховував Гюльсенем.

А дівчина плакала й благала:

— Відпустіть мене!

Ніхто не слухав її. Лише молоді жінки, навідуючись до Гюльсенем, намагалися підбадьорити нещасну:

— Заспокойся, сестро... Спочатку завжди так буває, а мине час, звикнеш, житимеш у злагоді, як мед з маслом.

Шановані аксакали з обох сіл на чолі з муллою Кафаром відвідали Кербелай-Гатамхана й спробували домогтися його згоди на одруження сина. Але Гатамхан був неблаганний. Та й як же інакше? Чоловік він заможний, знатний. Його стада, отари й табуни славляться на весь край. Хіба Гюльсенем до пари його синові? Він сидить коліно в коліно з беями!

До самої Гюльсенем і її батька Сафара жоден з аксакалів не звертався.

На третій день рано-вранці, коли в хаті Кербелая ще не забрали зі скатертини нікельований бокатий самовар, знову з'явився мулла Кафар у супроводі двох аксакалів. І хоч Гатамхан був невдоволений, Паси не звертала на нього уваги й привітно зустріла гостей.

Гостям подали масло, вершки й мед. Мулла Кафар зручно вмовстився, підібгав під себе ноги, смачно поїв, а потім, почистивши і продмухавши люльку, набив її тютюном. Він покурив, погомонів про те, про се, а далі перейшов до діла.

— Хвала аллаху, Кербелая, святий шаріат і наші звичаї ти знаєш краще, ніж хто інший. Повернути дівчину в рідну домівку справді вже ніяк, бо вона тепер все одно що несвіже м'ясо.

— В шаріаті перш за все йдеться про батьківські права. А ти торочиш про дівчисько. Хто вона така — дочка шанованої людини? Нехай повертається до себе — оце і вся розмова, — відказав Гатамхан і сердито вдарив кулаком по килиму.

— Ти, Кербелая, кажеш святу правду. Та ця притичина може кинути тінь на твоє славне ім'я. Дозволь хоча б узаконити шлюб, а через тиждень можна буде й розлучити їх.

— Мулла розумно каже, — підтримав один із аксакалів, Гусейн-алі, який поміж односельчан мав славу гарного промовця. — Ми думаємо лише про тебе, Кербелая, бо в Сафара, як би він не скиглив, нутро від радощів розпирає.

— Недовго йому радіти, — втрутилася в розмову Паси, відштовхнувши від себе тацю. — Не бути цьому, інакше я не дочка свого батька!

— Сестро Паси, — пискляво мовив мулла Кафар, поглажуючи бороду. — Всевишній знає, що я зичу цій оселі лише добра й радості. Невже сестра моя сумнівається у моїх щирих порадах і настановах? Мій брат Кербелай трохи впертий, але всі знають, що серце його чисте, мов троянда.

— Нехай як хоче, так і робить, — намагаючись приховати гнів, сказала Паси. — Я не втручаюсь... — І, взявши тацю, стала осторонь.

— Сестра Паси вигодувана чистим молоком, — встряв у розмову другий аксакал, Імамкулі, чоловік шанований, але простакуватий. — Вона ніколи не піде проти волі Кербелая. Тому над цим домом і витає благодать божа. Але,

насмілюсь сказати, мулла Кафар правду мовить, нехай він і здійнить кебін¹. Бо ж у сина вашого зараз голова, як чаша з гарячою кров'ю. Мине якийсь час, і ви підшукаєте йому путню жінку. Недарма кажуть, що той, хто не знайде собі гідної пари, вік стогнатиме та плакатиме...

Гатамхан аж підвівся, та потім знову осів на дошки².

— Отож-то й воно! — мовив гірко. — Я не хочу вік стогнати й плакати...

— Люди намагаються обминути жеребця, а ти штрикаєш його колючкою під хвіст, — докірливо шепнув Гусейналі шанованому, але простакуватому аксакалові.

Мулла Кафар обвів обох старих гнівним поглядом, та, приклавши руку до грудей, сказав з удаваною лагідністю:

— Братове! Прошу вас, будьте стримані у словах, я сам побалакаю з Кербелаєм. — І він повернувся до хазяїна. — Ти, Кербелаю, і ти, Паси, добре знаєте мене, бо я весь ваш. Мое бажання — завжди бачити ваш дім у достатку й щедрим, відчувати, що ласка аллаха, творця нашого, постійно над вами. Але ваша відмова порушує звичаї.

— Мулла Кафар каже правду! — підхопив Гусейналі. — Ми просимо заради самого Кербелая...

— Ой же п'явка, син п'явки, як причепився! — пробурмотів Гатамхан. Він підвівся, труснув полою архалука³ так, що пилюга хмарою оповила гостей, і сердитий вийшов із кімнати.

Сафар сумував за дочкою, проте найбільше боявся, щоб Гюльсенем не повернули назад, отож упертість Кербелая-Гатамхана пригнічувала старого не менше, ніж саме викрадення.

З розпачу батько не знав, що робити. Кілька днів тинявся він між селами Шехли і Сафігулулар і нарешті зважився.

Вечоріло. Накрапав дрібний дощ, і густий туман оповив хату Гаджі-Сафігулу. Сірі й чорні вівчарки, поклавши на лапи важкі голови, дрімали в кутку подвір'я і на айвані⁴, захищеному від вітру. Почувши кроки незнайомця, вони схопилися, кинулись до воріт і оточили промоклого до нитки Сафара. На гавкіт вийшов Гаджі-Сафігулу в чосі⁵,

¹ Кебін — шлюбна угода у мусульман.

² Дошки — матрацик.

³ Архалук — верхній чоловічий одяг з довгими полами; у жінок — жакет.

⁴ Айван — тераса.

⁵ Чоха — верхній чоловічий одяг з довгими полами.

накинутій на плечі. Він втихомирив собак, потім прискіпливо оглянув зайду.

— Ти чого тут?

— Хочу побачити свою дитину,— спершись підборіддям на палицю, відповів Сафар.

— Може, хочеш забрати її додому?

Сафарові здалося, що йому серце вирвали з грудей і кинули під ноги. Він гарячково ковтнув повітря, відставив палицю вбік і, похитавши головою, мовив спроквола:

— Ні...

Гаджі примружився, скоса глянув на Сафара, сказав глузливо:

— Щастя тобі посміхнулося! Мабуть, до сказу дійшов од радості...

Сафар мовчав і дивився в землю. З його убогої вдяганки стікала вода. Спираючись на палицю, він ступив кілька кроків по грузькій багнюці до хати, але Гаджі штовхнув його в груди.

— Куди?

— Хочу глянути на свою дитину,— не підводячи голови, відповів Сафар.— Хоч одним оком...

— Та вона нівроку, Сафаре. Живе, як ще ніколи не жила, їсть ячмінний хліб і радіє, що позбулася твоїх ячмінних висівок. Іди та краще про себе подбай.

Сафар увесь тремтів. Він пильно дивився на Гаджі, а той, покашлюючи, подався до айвана. Сафар пішов услід.

— Я свою дитину хочу побачити...

Гаджі розреготався.

— Як то кажуть, сідай на віслюка і будь щасливий! — сказав він, розмахуючи руками.— Іди додому, їж її пайку та дякуй аллахові. А мине якийсь час — збиратимеш крихти від багатства і щедрот Гатамхана. Ще й нагуляєш собі добрий загривок.

І, сплеснувши долонями, Гаджі розреготався, аж затряслась його густа борода.

— Поверни мені дочку, я заберу її! — крикнув Сафар і, піднявши палицю, рушив на Гаджі.

Той кинувся у закуток, схопив поліно й замахнувся на Сафара, та старий палицею відвів удар.

Тоді Гаджі нацькував собак. Сафар одчайдушно відбивався, але раптом посковзнувся і впав. Гаджі почав його бити, і, мабуть, забив би до смерті, та в цей час вийшла його дружина Ясемен.

— Чи ти сказився? — крикнула вона чоловікові й віді-

гнала собак.— Аллах тебе за це покарає, камінь упаде на твою голову!

Почувши лемент, Гюльсенем теж хотіла вийти на айван, але Маро, який стояв на порозі, відштовхнув її.

— Ти куди лізеш?

— Дочко! — підвівшись на руках, жалібно застогнав побитий Сафар.

Цей стогін долинув до Гюльсенем.

— Тату! — скрикнула вона й заридала.

Готуючись до вечірнього намазу¹, мулла Кафар здійснив обмивання з мідного глека.

Лампа з абажуром, що висіла на стелі, освітлювала невелику кімнату, заслану килимом. Парував луджений казан, який стояв на жаринах вже загасаючого вогнища.

Нурджахан, дружина мулли Кафара, сиділа біля самовара й перетирала бокаті, з червоними квіточками склянки. Візерунчасті завіски на маленьких вікнах були спущені. У ніші на полицях лежали запилені книжки в шкіряних оправах. На стіні, обабіч ніші, красувалися приклеєні тістом зображення мусульманських святих з білими покривалами замість облич. Краї картинок, намащені тістом, обгризли миші.

Мулла Кафар завершив обмивання і, піднявши ярмулку, провів мокрою рукою по голові, потім зняв джораби² з візерунками і провів рукою по ногах. Лише після цього він звернувся до дружини:

— Нурджахан, подай-но мій джанамаз³, я помолюся.

Нурджахан слухняно подалася до ніші, та в цей час рипнули двері й до кімнати, накульгуючи, спираючись на палицю, зайшов Сафар. Під пахвою він тримав рябу чубату курку. Ліва нога у старого була перев'язана.

— Салам алейкум! — привітався він з хазяями й кинув курку в куток.

Чубата, у якої були зв'язані ноги, закудкудакала.

— Алейкум, — озвався мулла, метнувши поглядом у куток. — Якими вітрами?

— Мулло, ти, мабуть, знаєш, що в мене скоїлося?... — мовив Сафар.

Та мулла враз перебив його:

¹ Намаз — моліття у мусульман п'ять разів на добу.

² Джораби — вовняні шкарпетки.

³ Джанамаз — шматок тканини або килимок, на які кладуть моли-товні атрибути.

— Сафаре! Ніхто не бачив, як ти ішов сюди?

— А хіба що? — здивувався старий.

— Та так... Не треба, щоб...

— Мене ніхто не бачив,— відповів Сафар,— але, правду кажучи, я не розумію, чого ти питаєш про це?

Мулла Кафар спохмурнів.

— Мабуть, недаремно,— похитав головою.— Ось уже кілька днів я печуся про тебе. Гатамхан ладен порушити шаріат і повернути тобі дочку. Та це буде велика несправедливість. Ти ж бідняк, а я найбільше піклююся про бідну людину, ти сам добре знаєш. Воістину, це моя найголовніша турбота. Сам пророк виголосив, що бідняки — друзі аллаха. Ось чому я опікуюся ними. Гатамхан ніколи не зробить сповна внесок на користь духовництва, як належить за шаріатом. І я знаю: рано чи пізно гнів всевишнього впаде на нього. Я хотів таємно зустрітися з тобою, але, на жаль, не встиг. День і ніч печуся про тебе, бо добре знаю, що чоловік ти тямущий і вдячний і зумієш оцінити мої труди і старання...

— Я до тебе в іншій справі,— перебив Сафар муллу.

Та мулла Кафар, не слухаючи, вів своєї:

— Не журися. Я все владнаю. Сам знаєш, рука руку миє, а руки — обличчя. Ти чоловік бідний, а в Гатамхана дім багатий, і ти, як то кажуть, прилаштуєшся до цього дому й почнеш вкушати блага...

Ці розмови про багатство Гатамхана, які велися на кожному кроці, дратували Сафара: виходило так, ніби він винен перед Гатамханом, що скоїлася ця біда.

— Дівоча доля — що той мішок із сіллю, гірка й важка,— прошепотів Сафар.— Куди краще мати тисячу золотих боргу, ніж одну дочку!.. Щоб воно згоріло, це багатство Гатамхана! — сердито додав він.— Напиши мені краще невеликого листа, тільки швидше, бо я поспішаю.

— Якого листа, Сафаре? — поспіхом запитав мулла, задоволений таким поворотом справи.

— До сина лист. Люди в Карабах їдуть, хочу передати.

Мулла повернувся до дружини.

— Нурджахан, подай-но мені письмове приладдя.

Нурджахан дістала чорний пенал, який лежав серед книжок, і подала муллі. Він відкрив його, вийняв звідти очеретину, провів її кінцем по нігтю великого пальця — чи гостра — й притис до вати, змоченої в туш. Потім вийняв з кишені клаптик паперу й, поклавши його на долоню лівої руки, звернувся до відвідувача:

— Кажи, Сафаре, що писати?

У Сафара дуже боліла нога. Але, пересилиючи біль, він стояв і, пильно дивлячись на муллу, диктував:

— Пиши: «Сину мій! На тому тижні Маро викрав біля джерела Джир-джир твою сестру. А тепер Гатамхан від гніву, як то кажуть, нижньою губою землю підмітає, а верхньою — небо. Це не родичання, а кривда».

Почувши ці слова, мулла перестав писати.

— Ніхто не бачив, як ти заходив сюди? — знову перепитав він.

— Що це ти про одне й те ж питаєш? Я ж сказав — ніхто не бачив. А якби бачили, то що?

— Знаєш, шановний, діло твоє справді дуже складне, отож краще його вести тишком-нишком. Навіщо неприємності?

— Пиши, — вів далі Сафар. — «Гаджі-Сафігулу зганьбив мене — у своєму дворі нацькував на мене вівчарок». — І Сафар важко зітхнув: — Пиши: «Сину мій, я самотній, порятуй мене!..»

Муллу притримав рипуче очеретяне перо.

— Усе? — спитав він.

— Усе, — кволим голосом відповів Сафар.

Муллу поклав листа.

— Але я маю тобі дещо порадити, — сказав він і раптом відвів руку з листом, так і не віддавши його Сафарові. — Лист цей краще послати таємно, щоб жодна душа не знала про нього, бо лихі люди можуть завадити нам. А ще пам'ятай: до цього діла мені доведеться докласти чимало зусиль, тож ти повинен віддячити мені. Ну, хоч би ягням. А я, знаючи твої нестатки і бідність, на додаток прочитаю молитву за упокій душі твого батька...

Муллу прикидав: а чи не буде йому халепи з цією справою? Адже Шамо отримає лист і приїде, щоб захистити честь сестри. Може пролитися кров, і тоді всі біди впадуть на голову мулли Кафара!

Ет, і навіщо він погодився написати цього листа! Треба зараз же щось придумати, щоб і рябої курочки не позбутися, і біди уникнути.

— Бачиш, брате мій Сафар, — заговорив він вкрадливо, — краще я сам відішлю цей лист у Карабах. Це буде надійніше. Що ти скажеш на це?

— Ні, мулло, — рішуче похитав головою Сафар. — Листа синові повинен послати я. Ще й на словах хочу йому передати дещо. Мені ж страшенно важко! Так важко, що й

сказати не можу. Як же так? Мене зганьбили, на мене нацькували собак! Це вже край! Я перекажу: нехай Шамо не гає жодної хвилини. Рана ця зведе мене в могилу. То хай же Шамо на своїх плечах віднесе мій прах на кладовище!

Ці слова, сповнені відчаю, ще більше настрахали Кафара. Він злодійкувато оглянув ледь освітлені закутки своєї невеличкої кімнати й заходився настирливо умовляти старого:

— Даремно ти так, брате мій! Даремно! Воістину, я не хочу, щоб Кербелай-Гатамхан не вірив мені й запідозрив мене у зраді. Нехай він думає, що я, мулла, його найвірніший друг. Бо й сам пророк, хай буде благословенне ім'я його, написав у священному корані, що там, де правовірні безсилі, вони мусять упокоритися. Воістину так! Упокоритися! Так чинять і в країні шахиншаха, володаря всесвіту. В Ірані, де свято шанують веління ісламу, сам шахиншах ніколи не чинить опору безбожникам-іноземцям, котрі сильні своїм багатством і зброєю, а тихо скоряється. Завдяки мудрості шахиншаха, який уникає сутичок із сильним ворогом, Іран благоденствує, а інакше був би зруйнований дощенту. Пам'ятай, брате мій Сафар, немає користі від бійки і сварки. Усі ми, мусульмани, а надто ті, хто вірний священному вченню шиїтів¹, повинні брати приклад з Ірану, бо там на престолі великий шах із благословенної династії Каджар, шах над усіма шахами. Воістину, покора — велике діло. Атож, мій брате Сафар! Покора і ще раз покора. І я день і ніч молюся, прошу благословення для нашого шахиншаха, бо він єдиний заступник і захисник усіх шиїтів. Бо, як кажуть у вас, тутешніх горців, міцно зав'язаний вузол зубами не розв'яжеш, тільки зуби розхитаєш.

Сафар слухав ці довгі, малозрозумілі йому й нудні просторікування й відчував, як знов у ньому закипає гнів.

— Я не знаю, для чого ти все це кажеш, мулло,— мовив він хрипко.— Я вже сказав, що лист повинен надіслати сам, інакше душа моя не буде спокійною. Я відкрив тобі увесь біль мого серця, бо лише ти у нашому селі вмієш писати. Не буде ж Чопуров, писар повітового старшини Талибхана, писати мені! Та я й до тебе не прийшов би, якби міг сам обійтися.

¹ Шиїти і сунніти — послідовники двох напрямів мусульманської релігії.

Муллі Кафарові обридла ця довга суперечка. Він склав листа, поклав його в невеличку кишеню для годинника й поплескав по ній рукою.

— Ти можеш бути спокійним, брате мій! — промовив і вказав на двері. — Лист твій буде надіслано, і піде він за призначенням, бо чого ж мені було трудитися й писати його.

— Ні, мулло, не до душі це мені! — сердито сказав Сафар.

— Воістину, не треба гніватися, брате мій! Що б там не сталося, я перешлю твого листа надійною людиною, — неширо усміхаючись, мовив мулла Кафар, і його маленькі очі хитро заблищали. — Я пошлю цей лист від свого імені, нібито я прошу Шамо надіслати мені з Карабаху чаю й цукру. Слава аллаху, серед тих, хто їде туди, не знайдеться нікого, хто б умів читати. — Мулла Кафар раптом підвів голову, кашлянув. — Не забувай, що навіть не кожен грамотий може розібрати мій почерк. Буває, що мені й самому важко прочитати своє ж послання. Інакше не можна. Чого ж вартий той лист, якщо кожен може прочитати його? Ось узяти, скажімо, наш священний коран, у якому записано волю аллаха. Ти гадаєш, кожен грішник зуміє розібратися в ньому? Ні! А цей твій лист я зумисне написав так, щоб нелегко було його прочитати. Краще хай зміст його залишиться таємницею. А щодо Гатамхана, то я ворожив на нього по корану й не приховую від тебе, що велика біда судилася йому. Ой, велика біда, і то тому, що він не віддає тієї частки, яка належить нам за шаріатом. Ось постривай. Незабаром він попаде в самісіньке пекло й тисячі років бігатиме з висолопленим язиком і кричатиме, багатиме, проситиме краплю води. Ось що чекає Кербелай-Гатамхана на тому світі!

Муллі Кафару, який надміру розпалився, здавалося, що перед ним юрма богомільних, і він уже не міг зупинитися. Сівши на свого улюбленого коника, мулла говорив, розмахуючи руками й бризкаючи слиною:

— Воістину так, брате мій Сафар! Там позбавлять його і звання благочестивого прочанина, бо на зворотному шляху із святих місць він украв попону й сховав її у сакви, де зберігалися чотки та інші священні предмети. Ось і доведеться йому відповідати: як дійшов до такої ганьби, син гріха?

Старий Сафар покійрно стояв, спираючись на палицю, і чекав, коли ж мулла вичерпає увесь запас свого красномовства.

— Під час страшного суду, — не вгавав той, — стоятимуть

ваги справедливості, і на них зважать усі гріхи й усі добрі діяння наші до останньої краплини. Тоді на власні очі побачиш і переконаєшся, що гріхи Кербелай-Гатамхана будуть важчі, ніж гора Чалбаїр. Воістину, брате мій Сафар, будь розсудливий, не чіпляйся за скороминуші знади цього тлінного світу, а думай про те, чому нема кінця й немає меж, бо тут ми ще не встигнемо як слід розплющити очі, як вони вже заплющуються навіки. Наш світ схожий на прохідний двір,— пишуть учені богослови,— і людина проходить крізь нього, не встигнувши оком змигнути. Про це сказано в усіх духовних книгах і написано в священному корані. До страшного суду треба готувати себе, брате мій!

— Гей, мулло! — увірвався терпець Сафару.— Я хочу позбутися своєї ганьби, а ти мені торочиш про той світ і страшний суд. Навіщо це мені?

— Гріх так казати, брате Сафар! — вигукнув мулла, підвівшись на колінах.— Ми, духовні батьки нашого народу, зобов'язані заради процвітання ісламу щогодини сповіщати рабам аллаха істину, щоб не дати їм зав'язнути в гріхах. Наш обов'язок постійно нагадувати їм про страшний суд, вселяти в їхні серця страх перед гнівом всевишнього, не дозволяти їм спати в невіданні.

— Про який сон ти кажеш, мулло? — знову перебив його Сафар і гірко усміхнувся.— Я ночами очей не змикаю!.. Вже поранена нога розболілася, так довго ти примусив мене стояти! Давай лист, а потім я прийду колись і дослухаю твою проповідь.

— Ні, мій брате Сафар, ти не зрозумів мене! — сказав мулла й підвів очі до стелі.— Треба всю надію покласти на аллаха. Ось про що я кажу!

— Я хочу сам надіслати листа синові! — наполягав старий.

— Це неможливо! — відрубав мулла й підвівся.

Відійшовши в куток, він розіслав свій джанамаз, поклав скраю мохір¹, підняв руки до рівня вух і вигукнув:

— Аллах акбар! Великий аллах!

Так почав він свій вечірній намаз.

Старий Сафар зрозумів, що від мулли Кафара нічого не доб'ється, і, з жалем глянувши на рябу курочку, яку він кинув у куток, спираючись на палицю, поволі посунув до дверей.

¹ Мохір — грудка затверділої глини, яку кладуть під час намазу перед собою, щоб не торкатися лобом землі.

— Так!.. Великий аллах!..— мов стогін, злетіло з його вуст...

Того дня Гатамхан з якимсь особливим нетерпінням чекав обіду. Баранець, якого сьогодні зарізали на кебаб, був відгодований жолудями. Запах смаженого м'яса виривався з дверей і вікон кухні й, пробираючись у двоповерховий будинок Гатамхана, що стояв неподалік, дратував апетит хазяїна.

«Хоч сьогодні пообідаємо спокійно»,— подумав Гатамхан, якому вже обридли часті відвідини мулли Кафара.

Але, виглянувши у вікно, він побачив, що мулла в чорній хламиді, з металевою палицею в руці, вже входить у ворота.

— Мерщій прибери! — наказав Гатамхан дружині, яка розстеляла на килимі скатертину.

— Що прибрати? — здивувалася Паси.

— Скатертину,— перевівши неспокійний погляд на дружину, відповів Гатамхан.— Мулла Кафар, як шуліка, вже тут. Цей лиходій, син лиходія, здалеку чує смажене... Можна подумати, що цей гяур, син гяура, заради мене приїхав сюди з Ірану... Наче батько привів його за руку й доручив мені. А ти ладна весь дім віддати на проживу цьому хижаківі.

— Що вдієш, Кербелаю. Він же мулла. Саме провидіння приводить його в дім, коли стелять скатертину.

— Мабуть, він не одчепиться, поки не виживе нас із дому! — пробурчав Гатамхан, не одриваючись від вікна.— Сподобалось йому швендяти сюди. Гаразд, я дам згоду... Нехай Гюльсенем побуде у нас із тиждень. І хлопець залишиться задоволений. А потім ти сама спровадиш її у батькову халабуду.

— Е, ні, моя хата скраю! — заперечила Паси.— Я ще буду годувати чужу сучку? Робіть як знаєте, хоч кидайте її зі скелі сторч головою!

І вона пішла в іншу кімнату.

— Це ж треба, тужилась, тужилась — і такого сина породила. Прокляття тому, хто висватав тебе мені! — кинув їй услід Кербелай-Гатамхан.

До кімнати, покашлюючи, зайшов мулла.

— Салам алейкум! Мир і благословення дому вашому!

— Без твого салама ми, мабуть, пропали б! — буркнув убік Гатамхан і, повернувшись до мулли, процідив: — Алейкум!

Ніби й не помітивши невдоволення господаря, мулла поведився як дома. Він з гідністю опустився на дошки і, спершись плечем на свою палицю, мовив:

— Отже, Кербелаю...

Та Кербелай-Гатамхан не дав йому доказати.

— Я згоден, мулло!

— Благо! І я того бажав. А де ж це сестра Паси? — Мулла повернув голову й через плече гукнув: — Геї, Паси, сестро!

Паси вийшла з сусідньої кімнати:

— Слухаю, мулло!

— Хочу повідомити тобі, сестро, що Кербелай зволив дати згоду на шлюб Маро з Гюльсенем. Та я хотів би почути думку моєї шановної сестри. Бо ж усі клопоти щодо шлюбного обряду й наступні турботи у справі розлучення та пошуках для цього відповідних приводів ляжуть на мене. Хотілося, щоб моя сестра оцінила труди свого брата.

— Ні, ні! — відмахнулася Паси. — Я в ці справи не втручаюся. Хай татусь і син роблять як знають...

І вона вийшла, грюкнувши дверима.

Мулла звернувся до Гатамхана:

— Отже, Кербелаю...

Та Гатамхан знову перебив його:

— Я згоден, мулло, згоден.

А мулла вів своєї:

— Люди невдоволені. Усі в один голос кажуть, що Кербелай порушує шаріат і звичаї. Мені не так легко було захищати і відстоювати твої інтереси. Таке діло робиться таємно і обачно. Треба знати міру, не розпалювати гніву людського, бо гнів людський небезпечний. Люди повинні вірити й шанувати тебе. Ось тоді можеш діяти на свій розсуд, тоді ти...

Гатамхан втретє перебив його:

— Я згоден, отче мій! Згоден, діду мій! Йй-богу, згоден! Присягаюся богом, згоден! Хай мене грім уб'є, згоден!

Він аж підвівся, та мулла схопив його за полу архалука й примусив сісти.

— Заспокойся, Кербелаю. Треба тепер завершити цю справу... Сестра моя Паси вийшла, грюкнувши дверима. Та на жінок не треба зважати — у них розум короткий. Ти ж, хвала аллаху, маєш голову на плечах, ти все розумієш...

Гатамхан не витримав. Він підхопився й, склавши руки рупором, загорлав у самісіньке вухо мулли Кафару:

— Мулло, я згоден!

Мулло здригнувся й, затуливши руками вуха, застогнав.

Був непогожий, холодний вечір.

Звивистою гірською дорогою, що вела до Шехли, їхали вершники. Попереду був Маро. Час від часу він піднімав голову й оглядав завмерлі поля. Другим вершником був син Гаджі-Сафігулу Сиявуш. За спиною у нього сиділа Гюльсенем, запнута червоною хусткою з довгими китицями. З її постави було видно, що вона скорилася своїй долі.

Люди мовчали. Тільки форкання коней та цокіт копит об щєбінь відлунювали в повітрі. Піднявшись схилом, вершники досягли маківки гори. Звідти виднілося селище Шехли, оповите імлою.

Маро був задоволений, що вже посутеніло. Усю дорогу він притримував коней, аби в'їхати в село непоміченим.

Коні, спотикаючись, спускалися з гори. Вже можна було розгледіти обриси високих дерев, які оточували джерело Джир-джир.

На узбіччі, серед опалого золотого листя, червоніли збиті дощем, розм'яклі ягоди кизилу. На оголеному гіллі висали перестиглі плоди аличі, з лісу тягло кислуватим, пряним запахом вже гнилої ожини.

Гюльсенем важко зітхала.

«Краще мені померти, ніж бачити батька ославленим», — думала вона, крадькома витираючи заплакані очі.

Біля підніжжя гори стелився густий туман. Раптом Маро зіскочив з коня.

— От біда... Попруга лопнула! — сказав він.

Коні неспокійно гризли вудила й перебирали копитами, поки Маро вовтузився з попругою. Уже зовсім стемніло, коли він нарешті скочив у сідло й рушив далі. Сиявуш теж сіпнув поводи і, стиснувши коліньми боки коня, поскакав услід за ним.

На околиці села їх зустрів дружний гавкіт собак. Серце Маро аж вискакувало з грудей.

— Гей, хто там? — долинули окрики сільських хлопців, що повибігали на собаче валування.

Та у відповідь лише засвистіли нагайки та зацокотіли копита. Проскакавши селом, вершники в'їхали у широкі ворота садиби Гатамхана.

Собаки метнулися їм назустріч, але Маро цитьнув на них. Впізнавши хазяїна, вони замовкли.

З кухні, де наймити збиралися посушити свої намоклі чариги, чути було сміх. Один з боржників Гатамхана — Хасі, який відробляв борг у нього на садибі, розповідав якусь смішну казку.

Маро повернувся до свого супутника:

— Обережно, без галасу!

Сиявуш згідливо кивнув.

Скочивши з коня, Маро квапливо підійшов до Гюльсенем і зсадив її на землю.

— Втомилася? — лагідно спитав дівчину, помітивши, що вона ледве тримається на ногах.

Маро і Сиявуш відвели коней у стайню, розсіддали їх і повернулися на подвір'я. Потім, узявши за руку Гюльсенем, яка припала до огорожі, Маро зайшов у хату.

— О-о... молода... ласкаво просимо... — нарочито лагідно мовила Паси, зустрівачучи їх.

Розділ другий

ДЖАБІ

Минали дні, і Гюльсенем почала зникати до Маро. Тепер вона плакала не так часто. Стриманий при матері й батьку, Маро на самоті був дуже ласкавий з нею, називав молоду дружину «дитина Джир-джиру». І вона часто ходила до джерела зустрічати Маро, коли він повертався з поля.

Паси пильно стежила за ними й лютувала.

— Вижени її, поки не опоросилася! — сичала вона синові.

Та Маро вже неспроможний був розлучитися з молодою дружиною.

Гюльсенем ще досі не бачилася з рідними, бо чоловікова родина й не думала миритися з ними.

Гатамхан навіть із сином не розмовляв, уникав його й цілими днями бурмотів собі під ніс прокляття на Маро та Гюльсенем.

Проминули довгі хуртовинні зимові ночі. Пролетіли то сльозливо-дошові, то сонячно-усміхнені весняні дні.

З села Шехли було видно, як багатії з рівнин Карабаху, рятуючись від спеки, перебиралися до підніжжя гори Чалбаір. Верблюди, дзеленькаючи дзвіночками, везли на собі молодичь, дівчат і згорблених бабусь. Далі, у хмарах

куряви, з немовлятами на спинах, ішли, обливаючись потом, жінки бідніші. Вони поганяли навантажених волів.

Тільки родина Гатамхана ще не вирушала. Пастухи день у день нагадували хазяїнові, що пора вже перекочувувати на гірські пасовиська. Гатамхан заводив розмову про це з дружиною. Та вона щоразу кидала одне й те ж:

— А куди подіти твою черевату невістку?

У ці хвилини Маро здавалося, що його ошпарюють окропом.

Два дні металася Гюльсенем на підстилці з подертої ковдри, яку кинули на старенький килимок посеред довгого глиняного хліва. Поряд блимав каганець. В стійлах без упину ремигали буйволи.

Знову прийшла баба-повитуха Гизгаїт. Нахилившись, вона взялася за поділ спідниці, протягла його поміж ногами і підткнула спереду за пояс, оголивши сухі, жилаві ноги. На стінах стара розвісила узерлік — траву від пристріту — й намистини агата.

Тамуючи біль, Гюльсенем час від часу тихо стогнала. Стара взяла її за руку й насилу посадила.

— Поклич на поміч аллаха, донечко!

Гюльсенем корчилася від болю, не було вже снаги терпіти.

— Ой, допоможіть! — скрикнула вона й, випроставшись, лягла на голу землю.

Стара відтягла Гюльсенем на підстилку й прилаштувалася біля її ніг. Раптом двері у хлів рипнули. Стара озирнулася.

— Ну що, як вона там? — спитала Паси.

— Як не розродиться після третіх потуг, кепські справи, — відповіла баба-повитуха.

— Так їй і треба. Все це кара за гріхи. Аллах усе знає!

— Підійди-но сюди! — гукнула її стара. — Ой, Паси, не знаю, що й робити!

— А мені яке діло? У мене й своїх клопотів вистачає. Я піду...

— Підійди ближче, маю тобі щось сказати.

Причинивши двері, Паси знехотя підійшла до старої і, спершись ліктем на виступ у стіні, підперла щоку до лонею.

— Ну, що там таке, Гизгаїт?

Сидячи навпочіпки біля ніг Гюльсенем, Гизгаїт швидко зашепотіла:

— Коли таке скоїться, то це нечиста сила втрутилася...

— А ти звідки знаєш?

— Так було з жінкою мого двоюрідного брата. Нечиста сила забрала всі її нутрощі, тільки шкіра та кістки лишилися. Якось я й сама бачила це страховисько, і в мене від жаху та люті трохи печінка не луснула. Воно вирвало у тієї бідолахи всі нутрощі, навіть серце забрало. І лишилося тільки порожнє нутро.

Паси підвела голову й насварилася в бік Гюльсенем стиснутим кулаком:

— Щоб і її так розпатрало!..

— А ти знаєш, Паси, це страховисько оселилося на самісінькій маківці скелі й живе там у печері. Скільки разів я казала про це муллі Кафару, а він і вухом не веде. Моя Нурджакхан, каже, не народжує, а до інших мені діла нема. Я тепер така налякана — тільки гляну в темний закуток хліва, як мені ввижається, що стоїть там нечиста сила й блимає в темряві своїми жаб'ячими зіницями. А ця сердешна ніяк розродиться не може й мене не пускає.

— Поможіть, ой, допоможіть! — нараз закричала, опритомнівши, Гюльсенем.

Щось важке навалилося на неї, і Гюльсенем здалося, що їй виривають серце...

Гизгаїт тримала немовля. Руки Паси тривожно обмацували новонародженого.

— Хлопчик! Давай муштулук!¹ — весело сказала Гизгаїт.

— Дам! Дам! — радісно вигукнула Паси, але, схаменившись, з робленим невдоволенням пирхнула: — Нехай Сафар дає!

— Світло очам твоїм, мати, яка народила сина! — легенько ляснувши рукою немовля, звернулася баба-повитуха до Гюльсенем.

Після першого скрику немовляти обличчя Гюльсенем осяяла м'яка усмішка, вона забула пережиті муки й сором'язливо відвернулася. Радісне материнське почуття поійняло її.

— Дитино моя... — прошепотіла вона.

При тьмяному світлі каганця Гюльсенем дивилася на сина, і їй хотілося вирвати його з рук баби-повитухи, притиснути до своїх грудей.

— Погляньте, ви тільки погляньте на неї, — бурчала

¹ Муштулук — подарунок за добру звістку.

Паси, дивлячись на Гюльсенем.— Облюбувала собі закуток! Все одно тобі не жити в цьому домі, не буду я Паси! Зачекай, зіпнеться на ноги маля, я заберу його й вижену тебе звідси, як виганяють собаку з мечеті. Не жити тобі в цьому домі!..

Отак, гарикаючи й обсипаючи невістку прокляттями, Паси зняла нижню спідницю й кинула її бабі-повитусі. Стара поспіхом загорнула в спідницю немовля й, поклавши його поряд з Гюльсенем, вийшла з хліва.

Вона оглянула весь дім, але ніде не знайшла Гатамхана. Нарешті, побачивши Маро, який лежав під грубкою й перебирав чотки, Гизгаїт заторохтіла:

— Світло очам твоїм, дитино моя! Батько сина, сину мій!..

Маро підвівся.

— Я віддячу тобі, стара! — сказав він і одвернувся.

— От і відробила задарма... — буркнула Гизгаїт і, зрозумівши, що від Маро нічого не отримаєш, не озираючись пішла додому.

Маро перебирав чотки і з почуттям гордості шепотів:

— Син Маро...

З півгодини він ходив замислений по кімнаті й раптом з прикрістю мовив:

— Онук Сафара!

Хлопчиків уже сповнився місяць, та в нього досі не було імені.

— Треба якось назвати дитину! — звернувся до дружини Гатамхан.

Але Паси, як завжди, відмахнулася:

— Я ні в що не втручатимусь! У тебе є невістка.

— Дідусю, назвімо його Джабі, — сором'язливо затуляючи обличчя, проронила Гюльсенем.

Ніхто їй не відповів, хоча ім'я сподобалося всім.

Попервах Маро не звертав ніякої уваги на дитину, і лише тоді, як Джабі вночі кричав, він накидався на Гюльсенем: — Утихомир своє щеня! Не дає спати...

Гюльсенем брала Джабі, притискала його до грудей і заколисувала. А коли дитя засинало, вона лягала поряд і слухала його сонне дихання.

Гюльсенем жила тільки сином. І коли маленькі рученята Джабі вимогливо тяглися до її груді, вона не могла натішитися дитиною.

У п'ять місяців Джабі розцвів, немов квітка, він почав впізнавати Маро й весело посміхався йому.

Ця довірлива дитяча усмішка скорила серце Маро й ви-кликала ще більшу прихильність до Гюльсенем. Тепер варто було Джабі писнути, як Маро дратувався.

— Так дитина пупа надірвати може! — виказував він дружині.

— Не принесла ж я його з батьківського дому, щеня твоє, — відповідала Гюльсенем, нагадуючи Маро його недавні слова. — Ось і забавляй сам! — І не підходила до сина.

Маро брав Джабі на руки, колисав його, заспокоював. Джабі дивився на батька й весело сміявся, коли той гомонів з ним. Маро лагідно притуляв немовля до грудей, потім підкидав його або високо тримав над головою.

— Присягаюся, Гюльсенем, я не можу натішитись ним! — вигукував він, обцілюючи маленьке тількице Джабі. — Ти моє щигленя, — ніжно казав Маро.

Близькість між сином і невісткою до сказу дратувала Паси. Ненависть до невістки що не день зростала, і вона лаяла й кляла Гюльсенем. Але як тільки дитину відняли від груді, Паси сама почала цілими днями бавитися з нею. Вона садовила хлопчика поряд і годувала його вершками, маслом і медом. Прив'язавши онука собі на спину, вона носила його так з ранку до вечора, а коли втомлювалась і пускала на землю, то не зводила з нього очей.

Джабі ріс здоровим і міцним хлопчиком. Він бігав по хаті, бешкетував і перевертав усе догори дном. Часом він кидав на землю і бив посуд. Паси гнівалася:

— Це ти зумисне все б'єш. Мабуть, мати тебе напоумила.

Вона хотіла, щоб дитина полюбила її, тож всіляко віднадувала Джабі від матері, навіть спати клала біля себе.

А коли влітку родина Кербелай-Гатамхана перекочувала на ейлаг¹, Паси залишила Гюльсенем у селі.

— Треба ж комусь поливати городину й тютюн! — казала вона невістці, а онука забирала з собою.

Джабі цілі місяці проводив у горах з бабусею. Там він бігав, бавився з ягнятами, рвав квіти.

Згадуючи сина, Гюльсенем плакала й скаржилася чоловікові, та Маро був байдужий до її сліз.

— Джабі вже чималий! — казав він. — Чого ти скиглиш?

¹ Е й л а г — пасовисько.

Твою дитину там, на ейлазі, доглядають, пестять, а ти собі тут байдики б'єш!

Коли Джабі виповнилося три роки, Маро якось враз змінився. Він почав пізно повертатися, а часом приходив додому і вночі. Подейкували, нібито він зв'язався із Геярчин — дружиною Калбали, осавула при повітовому старшині.

Чутки ці дійшли до Гюльсенем, і вона затужила. Днями лежала, склавши руки на грудях, ночами не спала, і краса її помітно в'янула. Нестерпна самотність страшенно гнітила її, — адже за роки заміжжя їй жодного разу не дозволили побувати у рідній домовіці, побачитися з батьком. Вона майже нікуди не виходила з двору, ні з ким не розмовляла й лише відповідала на запитання, коли до неї зверталися.

Якось Геярчин, зустрівши Гюльсенем біля джерела, сказала глузливо:

— Ех, ти! Та хіба ж, маючи такого чоловіка, як Маро, ходять, похнюпивши ніс і склавши руки на грудях?

Гюльсенем нічого не відповіла, тільки насупила брови, труснула головою і пішла собі.

Десь у середині вересня Паси разом із Джабі верхи спустилася з гір, щоб перевірити домашні справи. Поки вона розглядала листя тютюну й дозрілі жовті дині, Джабі побіг до матері.

Обнявши хлопчика, Гюльсенем гірко заплакала. Джабі лагідно витирав їй сльози й цілував мокрі щоки. Він розповідав матері про свої ігри там, у горах, і скаржився, що бабуся весь час лає його й каже: «Викапаний Сафар». Більше він не поїде з нею на Чалбаір.

Гюльсенем сиділа під хатою на колоді, тримала сина на колінах, дивилася на нього, і великі сльози котилися по її щоках.

Раптом долинув сердитий голос Паси.

— Киш, киш! — гнала вона курей. — Мало вам того, що подзьобали зерно, то ще й на городину накинудись!

Вийшовши із-за плоту, вона присікалась до Гюльсенем:

— Байдики тут б'єш, суча дочко! На городі в тебе все погоріло... Готовенький хліб легко жерти!

Паси схопила Джабі за руку й потягла до себе.

— Викохала твою дитину, як квіточку, а тепер ти хочеш приручити її до себе, щоб вона мене не визнавала?

— Тітонько, присягаюся, в мене й на думці такого нема, — промимрила Гюльсенем і хотіла обняти Джабі.

Але Паси відштовхнула її, ударивши кулаком у груди.

— У, страмнюча, дочка страмнючої! Ви бачите, як вона хитрує, як вертить хвостом, лисиця, та й годі! Знайшла собі закуток! Ач, сіла, ледащиця, й сидить! Геть звідси! Иди в свою халупу!

— Що тут за лемент? — протираючи очі, вийшов з кімнати Маро.

Паси швидко підійшла до нього, відвела його до тапчана, що стояв у затінку дерев, і вп'ялася очима в сина.

— Знаєш що?

— А що?

— Невже не знаєш?

— Та кажи ти, нарешті, що сталося?

Паси взялася за срібну рукоять кинджала Маро.

— Це тобі не личить! — сказала вона.

— Що не личить? — здивовано спитав Маро.

— Срібний кинджал, сину!

— Чому?

— Зятеві Сафара не личить носити срібний кинджал! — глузливо мовила Паси.

— Сафар?.. Кинджал?.. Не доберу, що ти кажеш! — розсердився Маро.

— А те, сину, кажу, — почала Паси, упершись руками в коліна, — що найменший Сафарів син, Гюльмамед, ходить по хатах у дранті, жебракує, просить милостиню. А люди кажуть: «Це шуряк Маро!» А сам Сафар, мов цап, чалапає босий по людських полях та збирає колоски. І всі кажуть: «Це тесь Маро!» Люди питають: «А чия це закурена землянка край села?» — «Це землянка Сафара, тесь Маро!» — «А хто це з торбою за плечима плентає в Карабах?» — «Це Шамо, шуряк Маро!»

— Шуряк Маро! Тесь Маро! — загорлав син Паси. — Заторохтіла! Чого ти мені цим Сафаром очі колеш? Що тобі треба від мене?

— Сину мій, — схлипнула Паси, — у нас же друзі, знайомі.

— Ти краще скажи, який хробак точить твоє нутро? — крикнув Маро.

— Та в мене від думок про тебе вся душа болить!

Паси, затуливши обличчя руками, надривно заплакала.

Маро розгубився. Його чорне волосся, що вибилось з-під папахи, куйовдив вітер. Гюльсенем дивилася на чоловіка, притулившись до стовпа айвана, і міцно тримала за руку Джабі.

— Вибирай! Або ми, або твій родич Сафар! — вигукнула раптом Паси.

— Та чого ти завелася? — спаленів Маро.

— Завелася, сину! Завелася! У нас друзі, знайомі — нам рівня. Нащо ж нам отака рідня, з якою соромно і знатися! Ця безсоромна дівка сама кинулася тобі на шию і збила тебе з пуття. Авжеж, у хлопця кров грає! Ми ж думали, молодий, викрав дівку, що ж робити, нехай потримає якийсь тиждень. А скільки вже років це тягнеться? Тепер, хвала аллаху, Джабі виріс, вона не потрібна йому... За чотири роки одне народила, та й того, якби не я, давно вже на світі не було б. Як то кажуть, у кого один віл і один син, той не знатиме спокою. Для нашого добра й багатства треба семеро синів. І що в ній гарного? Як сліпий палицю, так і ти її не можеш з рук випустити... А з твоїх однолітків, сину, ще ніхто не женився! Затям собі це! — Паси, проганяючи курей, зникла за плотом.

Маро глянув на Гюльсенем, на Джабі й мимоволі згадав лагідні слова, з якими він часто звертався до дружини й сина: «Дитино Джир-джиру!», «Мое щиглятко!».

Але тієї ж миті в усій звабній своїй красі постала перед очима висока, ставна, пишноволоса дружина осавула Калбали — Геярчин. Примруживши очі з довгими віями, вона п'янким поглядом дивилася на Маро і, сяючи сліпучобілими рівними зубами, плескала в долоні й співала:

Вся душа моя палає,
Вся душа моя горить:
Чорноокого хлопчину
Полюбила в одну мить.

Маро дивився на Гюльсенем, згадуючи іншу, і думав: «Яку ж із них мені вибрати?»

Розділ третій

ОСАВУЛ, ЧОТКИ І РЯБИЙ БИЧОК

На захід від Шехли попід горою стояли клуні. Там зараз кипіла робота: одні носили снопи, другі молотили, треті віяли зерно, четверті засипали його. Урожай був багатий, і страх перед осінньою негодою квапив людей.

Осторонь, на пагорбі, стояла велика клуня Гатамхана, а трохи далі — теж його, але менша. Тут же, на самому

схили, стояв сарай. Стіни його були побілені вапном. У цей сарай через отвір на даху скидали полову.

Немов гори, височіли скирти Гатамхана, а важко на-в'ючені віслюки підвозили все нові й нові снопи. З хусткою на голові, завинutoю, мов чалма, у білих штанях і архалуці, Гатамхан сам віяв зерно,— ще зроду-віку не було в Шехли такого щедрого урожаю, отож роботи було вдосталь.

На малій стодолі Гатамхана працював осавул зі своєю дружиною. Він відпросився у юзбаші, як називали тут повітового старшину Талибхана, і приїхав на два дні додому, щоб обмолотити свій урожай. Осавул з допомогою Маро виклянчив у Гатамхана на два дні малу клуню й волів. Тепер біля клуні стояв припнутий гнідий кінь Калбали і жував ячмінь, насипаний щедрою рукою Маро.

Калбали завжди казав дружині:

— Спочатку кінь, а потім людина!

І він так розгодував свого коня, що від іржання його здригалися скирти.

Калбали був невисокого зросту, хирлявий, чорнявий, з короткими кривими ногами і маленькими очима, які ховалися за випуклими гострими вилицями.

Його ситий і дужий кінь навіть не відчував ваги свого хазяїна, завжди біг весело й грайливо, втішаючи серце осавула.

Бувало, в дорозі юзбаші жартував з Калбали й казав:

— Даремно я з тобою зв'язався. Ніколи не водися з хазяїном гарного коня і з чоловіком красуні!

Осавул лише задоволено усміхався, вищиривши гнилі зуби.

Хоч начальство часто змінювалося, Калбали ось уже п'ятнадцять років залишався на своїй посаді. Він дуже дорожив званням осавула, тож, хоч як пристав, юзбаші чи урядник ляляли його, він сприймав усе як належне й дякував богам за те, що його не виганяли.

— Ще добре відбувся,— казав він після чергової нагинки й, підвівши голову, весело насвистував.

Калбали послугувався у своєму ділі нехитрою заповіддю: «Запобігай перед старшиною і грабуй селян!» Він умів спритно користуватися цим правилом і завжди запевняв свого начальника:

— Мій хліб і мої прибутки — все твоє!..

І справді, всі кабарі він чесно, не криючись, ділив на-впіл або майже навпіл, чимало відраховуючи повітовому, а той хоч і хвалив за це осавула, але мав підозру, що собі

він лишав удвоє більше, і щоразу скоса поглядав на підручного.

А з яким умінням вручав осавул підношення від юзбаші приставу Новицькому! Він гладив собаку пристава, розхвалював його на всі лади, навіть цілував у морду. А пристав, зайшовшись од сміху, казав:

— Молодець, Калбали, яхши! — і плескав осавула по плечу.

Після такої похвали осавул на radoшах цілу ніч не міг заснути. При нагоді він знаходив для начальства і «райських пташок», переконаючи дівчат, що догоджати великим людям — це особливе щастя.

Калбали умів так гарно зав'язувати у вузол кінський хвіст, що кожен, лише глянувши на коня, одразу впізнавав його роботу, і Калбали дуже пишався цим.

— Ще б пак! — бив він себе задоволено в груди. — Як то кажуть, діло майстра хвалить!

Коли юзбаші відпускав його додому, Калбали намагався переночувати в селах за дві-три версти від Шехли або ж у когось на околиці свого села. Лягаючи спати після ситої вечері, він задоволено бурмотів:

— Прогодувати на дурничку коня та догодити своєму череву — ось і весь мій прибуток.

Коня йому завжди підковував задарма сільський коваль.

— Дасть бог, і ми тобі знадобимося, — казав йому на знак подяки осавул.

Чоловік він був обачний, і тому ніколи не приховував своїх вигод від начальника.

— Ой же лиходій! Та ти ж розориш увесь мій повіт! — жартував юзбаші.

А Калбали, побоюючись, щоб юзбаші не вимагав у нього платні за те, що підкували йому коня, поспіхом казав:

— Дай тобі боже здоров'я, твоїми щедротами живемо! Коли ж ти завітаєш до нашої оселі? Хазяйка нудьгує за тобою. Усе лає мене та питає: коли ж гостюватиме у нас юзбаші? А Кербелай-Гатамхан — та він тебе силоміць затягне до себе в гості. Це такий щедрий чоловік, наче він ворог своєму достатку. Дуже гостинний...

Селяни, які знали про стосунки осавула з юзбаші, перш ніж звернутися до начальника з проханням, вважали за потрібне зайти до Геярчин.

Жінка переказувала осавулу, а він, повідомляючи волосному, додавав від себе:

— Геярчин каже, нехай юзбаші влаштує якось. А я тут ні при чому. Як то кажуть, переказати доручення — діло добре.

Сказавши це, осавул легко зітхав і йшов.

В оточу всі, надто жінки, називали його поза очі «чоловіком Геярчин».

Коли Калбали повертався додому з порожнім хурджином, Геярчин накидалася на нього:

— Кому я маю дякувати, що ти нарешті облишив свої любовні втіхи й приїхав додому? Я ж не кам'яна. Всі очі виплакала, виглядаючи тебе... Завтра ж піду звідси. Я здоров'я не на полі знайшла, щоб марнувати своє життя. Вдови й ті живуть у тисячу разів веселіше...— І Геярчин одверталася, відкопилувала губи, затуляла очі рукою й припиняла будь-які розмови з чоловіком.

Осавул скрушно схилив голову й, дивлячись на позбивані носки своїх старих чобіт, зітхаючи, бурмотів:

— Які там у мене любовні втіхи!..

Увечері Геярчин стелила постіль для Калбали десь окремо. Тоді він підходив до дружини, складав руки на грудях і, похнюпившись, благав:

— Присягаюся твоїм життям, Геярчин, я не якийсь там зальотник. Ти ж сама знаєш, що я без тебе — як риба без води.

Та Геярчин хапала його за плечі й шарпала своїми дужими руками.

— Якби ти не зраджував мене, шлях до Шехли був би не довший, ніж вершок під копитом твого коня. Чого ти знову забарився? Дивись-но мені, щоб це було востаннє! — казала вона й штовхала чоловіка на дошек, кинутий біля вогнища.

І хоч як присягався Калбали, не міг він переконати Геярчин, що він не зальотник і що юзбаші відбирає у нього хабарі.

Осавул дуже любив дружину. Всупереч звичаю, він навіть при сторонніх щохвилини казав: «Присягаюся життям Геярчин».

— Ет, тільки золотар знає ціну золота,— часто з презирством казала Геярчин і, взявшись у боки, шурхотіла перед Калбали широкими спідницями.— Та хіба ж віслюк здатен оцінити перину?

Калбали знічено озирався, чи, бува, хтось не почув, як знушається з нього дружина.

— Е-е, ти гляди мені! — бурмотів він собі під ніс, але, одразу ж схаменувшись, замовкав.

— Дивлюсь я на людей і дивуюся, які ж вони сліпі...— цокотіла тим часом Геярчин, намагаючись довести чоловікові, що вона єдина порядна жінка в окрузі.

І нашіптувала осавулові, що дружину такого-то бачила там і з тим, а менший син такого-то викапаний той-то.

Калбали покашлював, обсмикував поли свого потертого архалука й знічено перебирав пасок.

— Що ж нам до чужих людей і їхньої честі? Якщо вони справжні мужчини, нехай помруть від сорому! — казав він.

На селі саме від Геярчин ішли всілякі чутки й плітки. Свої новини вона приносила до джерела, а звідси вони поширювалися по всьому селу.

Останнім часом траплялося, що осавул, повернувшись додому, заставав Геярчин у постелі із зав'язаною головою. Тоді Калбали сам підмітав у хаті, заварював чай. Приготувавши обід, він підходив до постелі Геярчин і лагідно казав:

— Варити цю страву я навчився на кухні у пристава; вона може воскресити й мертвого, покуштуй, моя любя. Коли ти хвора, мені й світ не милий...

Крекчучи і охаючи, Геярчин, закутана в ковдру, сідала на постіль і, висьорбавши до останньої краплини юшку з курятиною або ще щось, знову лягала на подушку.

— Уже третій день, як у мене в роті й ріски не було,— жалібно промовляла вона.— Смачну страву ти зварив!

Тоді Калбали починав перераховувати всілякі наїдки, які готуються на кухні у пристава, і так розхвалював їх, що було зрозуміло: його там теж частують.

— Знаєш, Геярчин,— хвалився він,— пристав мене любить і цінує більше, ніж юзбаші. Щоразу, як побачить на кухні, обов'язково скаже: «Їж, їж, Калбали». А мені якось совісно стає, і я не знаю, куди подітися...

— Ось візьмемо в хурджин гостинців та й поїдемо до нього разом,— трохи підвівшись на постелі, рішуче сказала Геярчин.

— Але ж дружина пристава не вміє розмовляти по-нашому.

— Ну то й що, а ти навіщо? Ось і будеш нашим тлумачем...

— Ох, ця дружина пристава!.. Гребінець на потилиці стирчить, спідниця аж до землі... Варто вражій дочці на балкон вийти й заговорити зі мною, як у мене мову відбирає. А коли вона показує на хурджин, сяк-так белькоче по-нашому й питає: «Хто прислав?» — я так гублюся, що не можу

слова сказати. Тоді я знімаю з плечей хурджин, кладу його на сходи й віддаю честь. А вона дивиться на мене й сміється, немов пташка щєбече. І волосся в неї ніби шовкове, і духи такі, що здалеку чути, хто це йде.

— Ну ж бо,— почастивавши Калбали стусаном, ревниво вимагає Геярчин,— встань та покажи, як ти віддаєш честь!

Спершись руками об коліна, Калбали підвівся й, приклавши праву долоню до скроні, виструнчився.

Увечері, коли біля клунь стовпом стояла пилюка, до села Шехли підійшли дервіші¹, які прибули з Ірану. Троє з них, випередивши своїх супутників, почали обходити клуні. Один вів за вуздечку рябу шкапу із запалими боками. На неї були нав'ючені мішки. Другий ішов поряд з конем і притримував козуб із зміями, який висів у коня на шії, а третій поважно крокував попереду, розмахуючи руками.

Дервіші зупинилися біля клуні Кербелай-Гатамхана. Один з них, на ім'я Едулла, приклав до вуха руку й завів протягну пісню, у якій славив святого імама Алі. Він так старанно виводив рулади, що на шії в нього набрякли жили, а груди здіймалися, немов ковальський міх.

Та Кербелай-Гатамхан не звертав уваги на захожих і продовжував віяти зерно, підкидаючи дерев'яною лопатою дорідну, мов гранатове насіння, пшеницю.

Наймити також працювали, вибираючи з полови жорсткі стеблини трав.

Дервіш Едулла заспівав ще кілька пісень.

— Подай пай халіфа!² — звернувся він до Гатамхана, підставляючи зроблену з кокосового горіха посудину для збирання грошей.

Кербелай-Гатамхан, встромивши лопату в купу пшениці, відмахнувся од старого.

— Я сам відвідав твоїх імамів — і Алі, і Гасана, і Гусейна, пригорщами розсипав по дорозі золото і загнав не одного коня,— сердито мовив Гатамхан.— Отож раз і назавжди розрахувався з усіма святими. Жодному не винен. Ідіть собі...

— Нехай буде й так,— погодився Едулла.— Але ж мені за моє натружене горло належить щось? — Він приклав до грудей руку, схилив голову.

¹ Д е р в і ш — мандрівний пустельник.

² Х а л і ф — титул монарха, що поєднував світську владу з духовною.

— Твоєму горлу було важко співати, а моїм вухам важко слухати. Хоча, правду кажучи, я не чув твого співу.

— Погляньте на цього нечестивця! — сказав Едулла, повернувшись до своїх супутників.

Кербелай, залишивши лопату, ступив до дервішів. Тоді дервіш, котрий стояв біля коня, швидко просунув руку під накривку козуба, витяг гадюку й кинув її в Гатамхана. Той з переляку відскочив убік. Тим часом до нього на підмогу прибігли наймити і, розтрошивши гадюці голову, кинули її під ноги дервішам.

— Ах ви, сучі діти! — крикнув Гатамхан несамовито.

— Щоб тебе покарали всі святі, до яких ти ходив на прощу! — відповів Гатамханові дервіш, той самий, що кинув у нього гадюку.

Розлютований Гатамхан скочив до купи каміння біля клуні (воно призначалося для підбивання молотильних дощок), схопив найбільшу каменюку й пошпурив її в дервіша. Той упав. Два його супутники накиннулися на Гатамхана, але наймити стали на захист хазяїна. Зчинилася бійка. Під час сутички Едулла зачепив головою хурджин, перекинутий через спину шакапи, і все зерно, яке зібрали дервіші по селах, висипалося йому на голову.

Ряба шакапа кинулася вперед, але потім ніби передумала — залишилася стояти на місці, відганяючи мух куцим хвостом. В розкритому козубі звивалися гадюки.

Побиті дервіші врятувалися втечею.

Невдовзі до клуні підійшов мулла Кафар. Тримавши під пахвою два полатані мішки, він мовив протяжно:

— Благословення! Хай тобі аллах пошле достаток! Салам алейкум, Кербелаю!

— Алейкум! — буркнув Гатамхан.— От сучі діти!

— Молодець, Кербелай! — похвалив мулла Кафар Гатамхана, поплескавши його по плечу.— Я все бачив. Ці люди не люблять заробляти хліб насущний. І ти правильно зробив, не журися! Свого часу ти ходив на прощу й очистився від усіх гріхів.

Мулла Кафар узяв Гатамхана під руку й повів убік до великої скирти. Тут він скористався з нагоди висловити Кербелай-Гатамхану свої міркування про дервішів.

— Бути справжнім дервішем, Кербелаю, благе діло. Та, на жаль, серед них є й такі пройдисвіти, як оці канюки. Вони видурюють у бідних все, що ті заробили чесною працею, і цим самим ганьблять високе звання дервіша. Обов'язок кожного мусульманина заохочувати дервішів

і шанувати їх. Та не всі дєрвіші однакові — треба вмiти вiдрiзнити справжнього слугу аллаха вiд волоцюги i проiдисвiта. Справжнiй дєрвiш повинен бути одержимим, волосся в нього повинно спадати на плечi, а борода стелитися на груди. Воiстину, вiн має бути мудрим, як Платон. Атож, як Платон! Дєрвiшу не лiчить марнослiв'я, вiн повинен бути благочестивим. Лиш тодi вiн зумiє тiшити слух i серця людей своїми пiснями, i аж тодi страх перед богом заповонить людськi душi, вони зречуться земноi суети i ладнi будуть жертвувати всiм — не лише благами цього тлiнного свiту, а навiть власним життям. Атож, життям! — Мулла пильно глянув на Гатамхана.

Завваживши, що мулла Кафар не збирається припинити свої просторiкування, Гатамхан пiшов оглядати скирти. Зупинившись бiля погоничiв, вiн наказав їм акуратнiше зiматнати вантаж з вiслюкiв.

Поки Кербелай-Гатамхан ходив i загадував роботу наймитам, мулла розiслав на току свої полатанi мiшки. Повернувшись назад, Гатамхан угледiв їх i спохмурнiв.

— Що це? — сердито запитав вiн.

— Хочу я, Кербелаю, щоб ти наповнив їх зерном.

— З якої нагоди?

Мулла теж нахмурився й пильно глянув у вiчi Гатамхана.

— За клятвений запис...

— Який ще там запис?

— Той, що я написав. Ти ж пам'ятаєш?

— Гаразд, — пiсля деякого вагання сказав Гатамхан. —

Але це зерно я маю до млина вiдвезти.

— А менi саме борошно й треба.

— Бачиш, мулло, правду кажучи, ця пшениця добiрна.

Я думав пустити її цього року на насiння.

— Я теж збираюся цього року посiяти трохи.

— Хай тобi всячина, нащо ж тобi сiяти? Хiба всi тутешнi люди не сiють, не жнуть для тебе? — кинув Гатамхан на мулла глузливий погляд.

— Бачиш, Кербелаю, — погладжуючи бороду, почав мулла. Зауваження Гатамхана взяло його за живе. — Людина повинна дотримувати свого слова. Якби не клятва, яку я написав, ганьба й сувора кара впали б на тебе. Чи, може, забув, як, сховавши на грудях пiд архалуком шило, ти, перекладаючи руку з мого корана на свої груди, казав: «Нехай коран покарає нас¹, коли я знаю щось про вкраде-

¹ Гра слiв, що не перекладається. В азербайджанськiй мовi слова «шило» i «нас» звучать однаково — «бiз».

ного коня!» І лише заради тебе я прикрив злочин шаріатом і ствердив твою клятву. Інакше Гатамхан був би ославлений на весь світ.

— Що ти хочеш цим сказати? — спитав Кербелай.

— А те, що ганьба ще й зараз може впасти на твою голову!

— Але якщо убив я, то ховав ти, мулло! — вигукнув Гатамхан.

— Я?

— Авжеж, мулло, ти.

— Я не бачив шила, і про нього в клятві, яку я писав, жодного слова. А ось ти справді проковтнув коня, живого проковтнув, це свята правда! Я по всіх усюдах розповідатиму про це, я перерахую всіх коней, що ти вкрав, і мені повірять...

— Нехай вірять! Хіба, повіривши тобі, люди почнуть ділити на мосту мої стада? — зневажливо кинув Гатамхан.— Що ж, поспішай на дільбу, може, й тобі дадуть якусь частку!

Мулла Кафар розсердився. Він хотів було встати, але Гатамхан простяг руку і втримав його.

— То ось який ти мені брат! — нещиро усміхаючись, сказав він.— А я хотів тебе перевірити... Виявляється, ти не дуже надійний... Гаразд, я пришлю тобі борг, мій наймит принесе його, не буде ж мулла сам тягати мішки.

— Ні, брате,— заперечив мулла Кафар.— Ти вже торік прислав мені зерно, таке, що ним тільки курей годувати можна було. Не хотілося тебе осоромити, тому й не відіслав назад. А цього року я сам хочу взяти зерно, і саме це...

Гатамхан всіляко намагався повернути розмову на інше. То він завів мову про тлінність і недовговічність усього земного, то про те, що у світі вічні лише щирість і дружба.

Потім вони обоє замовкли й замислились над тим, до чого може призвести сварка. Адже, коли піде поголос про порушення ними клятви, не чекай нічого доброго.

Найголовнішою метою Гатамхана було розбагатіти. Будь-що розбагатіти! При кожній зручній нагоді він відкладав кругленькі золоті. До цього його запопадливо підохочувала Паси. Примітивши у Гатамхана золотий, вона одразу забирала його, загортала в ганчірку й ховала в потаємне місце. Паси казала, що не можна поклатися на худобу, з нею теж може щось статися: сьогодні — є, а завтра мор напав... Вона весь час товкла Гатамхану, що мужчина повинен уміти стригти вовну навіть з гадюки. А ще вона повчала

чоловіка: як не важко збирати калитку, а часом треба для своєї ж слави тратити назбиране пригорщами.

Твердо засвоївши це правило, Гатамхан умів допомогти людині в біді так, щоб потім одержати затрачене з лишком. З першого дня молотьби він не давав спокою своєму боржникові й, вимагаючи, щоб той повернув борг, торочив:

— Сьогодні повернеш, завтра знову візьмеш!

У Гатамхана був лише один суперник — шушинець Мешаді-Гулам Джейран-оглу. Кілька разів на рік Мешаді-Гулам об'їжджав села з тюками краму і продавав його в борг навіть біднякам. Та коли наставав час розплати, він накидався на боржників, як шуліка на курчат, і забирав усе, що в них було.

Не раз він доручав збирання боргів своєму приятелеві Гаджі-Сафігулу. Той збирав усе натурою і складав у свою комору. Запападливість Гаджі-Сафігулу непокоїла Гатамхана, і при зустрічі він намагався напоумити свого побратима, щоб той з меншою завзятістю забирав добро у боржників Мешаді-Гулама.

— Посадив на нашу голову якогось шушинського крамаря! — казав він докірливо.

Гаджі не менше, ніж Гатамхан або Мешаді-Гулам, умів постояти за себе й свого не дарував.

Саме про це занепокоєно думав зараз Гатамхан, обводячи пильним поглядом сусідські стодоли.

— Час уже діяти! — сказав він і дістав з кишені великий шкіряний гаманець.

Розкривши його, він вийняв залежаний, напівстертий папірець, простяг його муллі, а сам узяв його чотки.

— Що це? — запитав мулла.

— Ха! — сміючись, відповів Гатамхан. — Ти що ж, своєї писанини не впізнаєш?

— Це я писав? — уп'явшись очима в папірець, спитав мулла.

— Це список селян, яким я навесні давав зерно. Ти читай уголос, а я підрахую на чотках. Я не дуже тямлю в грамоті, не те що ти...

— Почерк і справді мій, але багато що стерлося...

— А ти читай те, що не стерлося, решту я пригадаю.

— Хасі — два кевізи¹, — ледве розібрав мулла. — Твій наймит!

¹ Кевіз — міра ваги, близько 30 кілограмів.

— Вважай, чотири кевізи,— поправив мулла Гатамхан і відклав на чотках чотири намистини.

— Селех — три кевізи, Кербелаю!

— Цей шість кевізів, мулло!

— Дадо — три кіле!¹

— Ще один кевіз, брате!

— Бабуся Шате — шість диневіджів².

— Нехай буде три кіле.

— Тут ще чимало, Кербелаю, але ніяк не розберу, стерлося,— сказав мулла, повертаючи папірець Гатамханові.

— Тримай міцніше за це місце,— сказав Гатамхан, подавши муллі чотки.— Гляди не сплутай, бо гріх на свою душу візьмемо.

Обережно, щоб не сплутати рахунок, мулла взяв чотки.

Гатамхан оглянув клуні, задумався й почав згадувати:

— Ще Гуламалі — півтора кевізи.

— Отже, Гуламалі — три кевізи,— відклав мулла три намистини.

— А ось і кривий Мовламгулу — п'ять кіле.

— Одне слово, один кевіз і чотири кіле.

— Потім, дай боже згадати... Ще чотири кевізи Ніфтели.

— Отже, Ніфтели — вісім кевізів.

— Поки що все, більше не згадаю. Підрахуй усе, мулло, і склади новий список.

Перебираючи намистини чоток, мулла назвав загальну цифру.

— Стривай, брате! — подумавши, вигукнув він.— Ми все переплутали.

— Що переплутали?

— Пшеницю і ячмінь!

Гатамхан сплеснув руками й зареготав. Він сміявся, аж поки сльози не виступили в нього на очах.

— Таж зерно залишається зерном! Ой, мулло!.. Хто ж буде докопуватися, пшениця це чи ячмінь?

— Але я, звісно, заберу пшеницю,— сказав мулла, осміхнувшись.— Я тобі дам для обігу трохи ячменю, а ти гендлюй з ним по-своєму.

— Ет, мулло, проценти і шаріат не пасують один одному. Ти ж духовна особа. Це ми, грішні, у скруті поступаємося своєю совістю й змішуємо правду з кривдою.

— Ні, брате, коли даєш добровільно, то брати проценти не гріх. Це допомога, ми підтримуємо бідних. Ти підтримав

¹ К і л е — міра ваги, близько 5 кілограмів.

² Д и н е в і д ж — міра ваги, близько 1,5 кілограма.

людину, а вона, так би мовити, тобі з вдячністю повертає. Головне — добра згода обох сторін.

— То це не суперечить шаріату? — зібравши зморшки на лобі, глузливо спитав Гатамхан.

— Авжеж, ні. Релігія завжди пам'ятає про нужду людську.

— Е, тоді інша річ... — сказав Гатамхан. — Та мені й самому мало що залишиться. — Він почав загинати пальці: — Два лантухи — бею, один лантух юзбаші Талибхану. От і прикинь, що мені залишиться. Я працюю, а інший їсть. І як аллах може допустити таке?

— Та ти ж сам раніше не раз говорив: люди свої — які тут рахунки?

— Як це — «які тут рахунки»? — обурився Гатамхан. — Та я линяю, як гадюка, десять шкур з мене влизить. Знаєш, як важко видавати, міряти, приймати?

— Тому в корані й сказано: заробляти без праці — гріх.

Гатамхан підвів голову й побачив Маро, який сидів осторонь. Обличчя його враз спохмурніло.

— З завтрашнього дня почнемо правити борги... Бо поховають усе в ямах та коморах, тоді в людей і зернини не візьмеш. Коли в борг беруть — моляться за тебе, бажають тобі достатків, а як настане час платити — душу з тебе вимотають, поки в них забереш. Ох же й люди, їй-богу!

— Атож! — підтакнув Гатамханові мулла. — Якщо посієш вчасно, то збереш перли.

Маро підвівся.

— На мене не розраховуй, я збирати не буду, — сказав він, підійшовши до батька й сердито глянувши йому у вічі.

Гатамхан розгнівався, аж підскочив на місці.

— Нащо дурню батькове багатство? — допікав він синові.

Якраз у розпал сварки з'явилася Паси.

— Зять Сафара! — уїдливо просиччала вона в бік Маро.

— Хай йому грець! — зіпівши зуби, відповів Маро й пішов геть.

На схилі гори, де кінчалися ряди клунь, була спільна клуня Ало і Сафара. Там стояли також два невеликих сараї.

Десять років тому, під час переділу, токи Ало і Сафара відійшли до Гатамхана, відтоді друзі змушені були моло-

тити на новому місці. Зерно вони відвозили додому, а полузу зсипали тут, у сараї.

Ало і Сафару належало п'ять невеликих клаптиків землі, два з них були в улоговині, а три — на сонячному схилі гори. Замолоду Сафар і Ало ходили на заробітки в Карабах і позбулися ділянок, які їм дісталися від батьків та дідів. Нові ділянки поросли чагарями, їх довелося викорчувувати. Поступово весняні паводки змили родючий ґрунт і оголили каміння. Отож урожай тут був мізерний.

Сьогодні Ало і Сафар возили снопи. Вони нав'ючували їх на сіру шкапу і рябого бичка. Тварини спускалися вузькою стежкою, що звивалась над кручею. Під час одного такого переходу вантаж у бичка поволі сповз із спини на шию. Віршовка натяглася й почала лоскотати його, і він, стрибнувши, вирвався з Сафарових рук. Ало швидко пустив поводи, за які вів коня.

— Наглядай за цією шкапою, бо ще поскидає снопи! — крикнув Сафарові й кинувся доганяти бичка.

Бичок стрибав то в один, то в інший бік, намагаючись позбутися вантажу. Ало з простягнутою рукою, начебто даючи тварині корм, почав підкликати його. Та бичок, не звертаючи ніякої уваги на старого, незграбно поскакав схилом униз. Частина вантажу вже з'їхала йому на черево.

— Хо-ха! Хо-ха! — кричав Ало.

Раптом бичок перечепився й покотився схилом, зарослим чагарями, до прірви.

— Хай бог милує! — скрикнув Ало й кинувся навперейми бичкові, щоб утримати його. Та бичок трохи не збив старого з ніг своєю вагою. Ало ледве встиг відскочити.

Позбігалися люди. Побачивши їх, Ало осмілів і знову кинувся за бичком. Він догнав тварину, але втримати не зміг і покотився разом з нею далі.

— Здолає бичок бідолаху! — кричали селяни.

— Та ні, Ало його скоріше здолає!

Подерта на шматки сіра чоха Ало обвилася навкруг ший бичка, а віршовка, якою був прив'язаний вантаж, облутала ноги Ало. Обоє котилися в прірву.

Люди тривожно зашуміли.

— Змилуйся, боже! Змилуйся!

— Пропав чоловік!

— І бичок пропав!

— Бідолаха Сафар! Не бачити йому більше свого бичка!

Кілька чоловік почали спускатися вниз.

— Пропав Ало!

— Спаси аллах його душу!

Від усіх клунь бігли стривожені люди. Лише Кербелай-Гатамхан і Паси, яка, посміхаючись, тримала за руку маленького Джабі, не рушили з місця.

Маро стояв неподалік від них і також спостерігав за тим, що відбувалося.

Біля самої прірви Ало з останніх сил схопив бичка за шию й, засунувши йому в ніздрі пальці правої руки, лівою стиснув щелепу. Бичок надривно мукнув і розпростерся на землі. Коли підбігли селяни, Ало вже сидів на ньому верхи.

— Молодець, дядьку Ало!

— Подужав таки бичка Ало, подужав! — чути було схвальні голоси.

— А сам не покалічився?

Папаха сповзла з голови Ало. По його обличчю струменів піт. Густі брови, що зрослися над переніссям, похмуро нависли над очима.

— Чого задокотіли, як баби? — важко дихаючи, крикнув Ало і, розсерджений, підхопився на ноги. — Я, коли хочете знати, не тільки бичка, а й плямистого леопарда подужаю! Сафар свідок, замолоду я однією рукою коня необ'їждженого брав за хвіст і на скаку зупиняв, та ще й на ньому без сидла їздив. Ой, ця старість, будь вона неладна!..

Мулла Кафар, примружившись, дивився вдалину.

— Кербелаю, — звернувся він до Гатамхана, — від читання святих книг у мене зір ослаб. Що там сталося?

— Нічого особливого, мулло! — відповів Гатамхан, з докором глянувши на Маро, який досі стояв біля скирти. — Нічого особливого. Позбігалися люди витрішки продавати.

— Все зрозуміло, — повільно проказав мулла.

Паси уважно прислухалася до розмови чоловіків. Вона все поглядала на онука й невдоволено хитала головою. Нарешті їй увірвався терпець, і вона процідила крізь рідкі гострі зуби:

— Тестем ніяк не намилинешся?

Маро відійшов, гнівно стиснув рукоять кинджала.

«Ці старі шкарбани мене зі світу зведуть... — думав він. — Рідна домівка стала як совине гніздо. Ет, будь що буде, розлучуся!.. Геярчин така славна, усе в ній тішить — і посмішка, і вдача...»

Але враз перед ним постав образ Гюльсенем, і дружина видалася Маро ще милішою.

«Якщо я розлучуся з нею, вона вийде заміж за іншого, і тоді інший обніматиме її».

Обидві жінки були йому любі. Та постійне глузування над бідністю Сафара отруювало життя. Маро весь час нагадували, що його син Джабі був онуком Сафара. А Джабі не можна розлучити з матір'ю... І відмовитись від сина Маро не міг, бо дуже його любив.

«Як же бути? З ким зв'язати своє життя? З Геярчин чи з Гюльсенем?»

Розділ четвертий

ХУДАВЕРАН

Стоячи на молотильній дощі й поганяючи волів, осавул по колу об'їжджав тік, похитуючись то в один бік, то в інший. Під дошкою збиралася золотава солома, втоптана земля оголялась, і гострі камінці, припасовані до дошки, залишали за собою вузькі борозни. Колосся, відриваючись від стебла, летіло аж на край току.

Вже сідало за небокрай сонце, а Геярчин усе ще лежала в затінку берези, обвіваючись краєчком жовтої, з голубою габою, шовкової хустини, накинутої на голову. Біля неї валялося лушпиння з огірків і стояла чашка з недопитим айраном¹.

Осавул зняв пасок і повісив собі на шию. Комір його чохи був розстебнутий. Кругла лиса голова виблискувала на сонці. Свою високу руду папаху Калбали начепив на рушницю, яку приставив до скирти.

Осавул поглядав на дружину, немов бачив її уперше. Порівнюючи Геярчин зі смаглявою і кістлявою дружиною писаря, Калбали пройнявся гордістю.

«Моя Геярчин ніжна, мов шовк. Атож, вона не поступиться й самій шахині. Усе я маю: коня, сідло, рушницю та ще й красуню жінку... Усе, що потрібно чоловікові!..»

Калбали помітив, що селяни, закінчивши молотьбу, вже віють зерно.

— Голубонько! — гукнув осавул дружині.— Стань ненадовго на моє місце, а я підмету скраю на току. Вже вечоріє, час і кінчати. А мені, ти знаєш, ще на службу.

¹ Айран — напій із кислого кобилячого молока.

— Ой, Калбали,— простогнала Геярчин.— Я ледве дихаю. У мене в боці така колька, що з місця зрушити не можу.

— Та що ж це таке, моя люба? — занепокоєно спитав осавул.

— Знову клятий біль у кістках,— скривилася Геярчин.— А зараз у самісіньке серце кольнуло. Ой!..— і вона схопилася за бік.

Зійшовши з молотильної дошки, Калбали граблями згріб солому, підмів скраю току й тільки хотів знову стати на дошку, як Геярчин, прикривши очі довгими віями, застогнала:

— Щоб ти скам'янів! І куди поділася твоя жалість? Я ж помираю!..

Калбали притис руки до грудей, витягнув шию і благально глянув на дружину:

— Потерпи трошки, голубко моя! Я тільки піджену волів.

Тим часом на току з'явився мулла Кафар.

— Мир і благодать, брате Калбали!

— Того й тобі бажаю! — озвався осавул.

Нагнувшись, мулла просунув руку в купу соломи й захопив жменю зерна, перемішаного з половиою.

— Як твої справи? Серце жадає зустрічі з тобою, але брат мій не з'являється на селі.

— Сам знаєш, мулло, служба,— поважно відповів Калбали.— Де ж той вільний час? Тільки одне діло зробиш, а тут друге підвертається, друге зробиш — третє тебе чекає...

— То правда, брате! Державна служба — справа не легка... Ну, як же ти живеш?

— Твоїми молитвами...

— З ласки аллаха, під захистом царя нічого лихого тобі не станеться. Ти вірний своєму службовому обов'язку, отож можеш високо тримати голову і перед начальством, і перед людьми.

— Твоя правда, мулло, я ніколи не роблю нічого такого, щоб потім доводилося червоніти перед начальством або перед друзями,— відповів осавул.

— Воістину,— погодився мулла.— Ти людина достойна й заслуговуєш найбільшої шани. Я завжди так і кажу про тебе. І люди тебе поважають. Весь повіт знає Калбали.

Осавул прикрикнув на волів і хотів знову взятися до

молодоби, та мулла, провіявши половину й пропустивши зерно поміж пальцями, мовив:

— А пшениця у тебе з піском... Треба, щоб Нурджанхан промила її!

— Та навіть вам такий клопіт! — заперечив Калбали і глянув на дружину.— Ось Геярчин одужає, сама проміє...

Мулла вдав, що не чує його, і вів своєї:

— Будемо рахувати одне кіле піску на кевіз зерна, і все буде гаразд. Не в багатствах цього тлінного світу радість життя!

— Та чи варто це брати до уваги? — сказав осавул.

— Ні, брате мій,— захитав головою мулла.— Дарувати треба карбованцями, а рахунок вести копійками.

Осавул закопивив губу.

— Ніхто нікому не дарує,— буркнув він.

— Мабуть-таки, твоя правда,— мовив мулла.— По суті, ми з тобою одна родина, тільки дружини у нас різні. Але, як то кажуть, хоч ми й брати, та в кожного з нас свій гаманець!..

Тим часом до току непевною ходою підійшов Маро й став осторонь. Мулла Кафар привітався з ним і повернувся до Геярчин.

— Ти, бачу, кепсько себе почуваш? — мовив співчутливо.— Дарма! Я вижену з тебе хворобливих духів, і ти одужаєш.

Геярчин зняла яшмаг¹ з обличчя. Щоки її пашіли, як рум'яні яблука.

Мулла пильно глянув на неї.

— Хіба ти не сказала чоловікові про родинну радість? — запитав він.— Прикласти бальзам до серця стражденного — діло угодніше алахові, ніж сходити на прощу до святої Кааби. Ваша радість — особлива радість, і нема їй рівної...

— Яка радість? — спитав осавул, під'їхавши на молитвній дощці.

Геярчин знову запнулася яшмагом. Вона кусала губи, ледве тамуючи крик.

— Я не один тиждень порпався у священних книгах,— сказав мулла.— Це коштувало мені великих зусиль, і все-таки я знайшов у корані особливу молитву. Для когось іншого я навіть за кобилу з лошам не переписував би її, а для вас переписав. Отож господь бог і зглянувся над вами, явив велику ласку... Чи не правда, сестро Геярчин?

¹ Яшмаг — пов'язка, якою запинають обличчя жінки на Сході.

Геярчин хотіла щось відповісти, та слова застрягли в неї в горлі.

Воли, скориставшись тим, що на них не звертають уваги, увіткнули морди в солому й заходилися вилизувати пшеницю.

Калбали, намагаючись збагнути, про що йдеться, озирнувся й побачив знічене обличчя Маро. Підозра заворушилася в його серці.

— Яку ласку? — здивовано спитав він.

— Велику ласку! — поважно повторив мулла. — Я сам освячував ваш шлюб. Багато років минуло відтоді — і раптом дитина! Це велике, дуже велике диво!

— Яка дитина? Що за диво? — спитав осавул і зійшов з молотильної дошки.

— Не хвилюйся, Калбали, — спокійно відповів мулла. — Нехай радість цього щастя не сп'янить тебе. А щодо винагороди за мої старання, то я візьму лише один мішок пшениці... Хіба Геярчин не казала тобі?

— Про що? — спитав осавул, насупившись.

Геярчин з-під яшмага швидко глянула на Маро, та одразу ж перевела погляд на Калбали: як-не-як він її чоловік. Серце у неї несамовито закалатало, тіло пройняв дроз.

«Невже вб'є? — злякано подумала вона, але одразу взяла себе в руки. — Тільки б уціліти, хоч би ціною одного з них!»

— Отже, вас обох чекає велика радість, — вів далі мулла Кафар. — Вона дарована вам богом. У вас народиться син, і я вже зараз нарікаю його Худавераном, що означає: богом даний. Візьму я поки що тільки мішок пшениці, зате в день народження Худаверана сподіваюся отримати гнідого. Ти, Калбали, знайдеш собі ще кращого коня. Такий гарний вершник без коня не залишиться.

Калбали мовчки став на молотильну дошку й, похнюпивши голову, спроквола погнав волів. Знову зашаруділа солома. Маро тихцем підійшов до Геярчин і, смикаючи тремтячими пальцями кінчики вусів, шепнув їй:

— Я побуду біля тебе.

— Іди собі! — відповіла Геярчин, стискаючи похололі руки.

Боржники ніяк не могли розрахуватися з Гатамханом. «Складні проценти» зовсім закабалляли їх. Дружини і батьки тих селян, які брали в борг у Гатамхана, працювали в його господарстві, виконували різні накази хазяйки.

Вони пасли стада, збивали масло, пололи городи. Під час підстригання овець кожному з них Паси видавала трохи вовни з відходів, а після молотьби вдіяла трохи корму для птиці й зерна на кашу. А якщо хтось натякав про платню, Паси несамовито кричала:

— Та я вам і так все віддаю, навіть птицю вашу годую!

Паси щодня з'являлася на току, стежила за тим, як іде робота, а ніч проводила біля отари в літньому наметі, весь час смикаючи чабанів.

— Чого ви спите? Вовк може підкрастися! — сердилася вона.

Відправивши вдосвіта отари на пасовисько, Паси лягала досипати.

Якщо хтось насмілювався перечити їй, вона у відповідь казала одне й те ж:

— Де ви подінетесь? Дім Гатамхана — єдине ваше пристановище в Шехли! Якби не він, гнили б ви в якійсь норі, далеко від рідних.

Брутальність Паси обурювала наймитів, і вони ненавиділи хазяйку.

Скісні промені сонця освітлювали тік. Маро сидів біля скирти й дивився, як працюють наймити. Гатамхан, у чорному архалуці й чорній бухарській папасі, стояв, узявшись в боки, і покрикував на наймитів, що складали снопи у скирти.

Поганяючи вгородану черевату кобилу, до току під'їхала Паси, притримуючи в сідлі онука. До неї підбіг кремезний чоловік у папасі — один з наймитів Гатамхана, Хасі. Він узяв із рук хазяйки Джабі й опустив його на землю. Паси злізла з червоного дошека, який був покладений на спину коня, нахилилась, підбрала кілька колосків і кинула їх на середину току.

— Ви що тут, осліпли? — накинулась вона на Хасі.— Щоб вам повилазило! Тільки вимагати вмієте, сир вам та масло подавай! Вмієте жерти готовеньке, щоб вам болячки на губи!

Хасі ще зранку підмів на току й згріб у купу соломку. Лайка Паси зачепила його за живе, він не стримався й вигукнув:

— Чого тобі ще треба? Порахуй, скільки ти дала нам і скільки здерла з нас! Чи хочеш, щоб ми пішли?

І так червоне обличчя Паси зовсім збуряковіло.

— Скільки я вам дала? Та якщо кістки тобі дали батько з матір'ю, то м'ясо й кров дала я. Щоб на тебе перейшли всі мої болячки! Та я ж тебе цими руками виходила, зробила людиною! Ти забув, як три роки тому прийшов до нас і не міг на ногах встояти, так охляв від голоду?

— Кого це ти виходила? Кого це ти зробила людиною? — спалахнув Хасі.

— Тебе! — кричала Паси. — Коли ти прийшов до нас, обличчя в тебе було жовте, як віск, а шия тонка, як соломина. Маєш шмат хліба, то вмій цінувати його!

— Хай прокляття аллаха впаде на твій хліб! — крикнув Хасі, кинувши вила. Він повернувся до двох інших наймитів і голосно сказав: — Ходімо, хлопці, звідси, кидай роботу! У тисячу разів краще пасти овець у Карабаху... Годі знущатися з нас! Ми теж люди! — гнівно мовив він.

— І ви люди? — глузливо усміхнулася Паси. — Ви не люди, ви з тієї породи, хто топче хліб, яким годується... Підійшов Гатамхан.

— Краще б ти не приїжджала! — гримнув на дружину. — Тільки працювати заважаєш!

Паси аж кипіла від люті.

— Краще б не приїжджала, кажеш? Усі ви тільки й умієте, що добром кидатися! Та хіба ж так хазяйнують? Ех, ти!.. Тік занедбав, город не поливаєш... Невістка за холодну воду не візьметься, син батька й матір не шанує, чоловік робить, що йому заманеться. Та такого й скеля не витримає!..

Метнувши гнівний погляд на Паси, Гатамхан повернувся до наймитів:

— Ви що, справді збираєтесь іти?

— Авжеж, підемо звідси! Бо вона нас доконає! — відповів Хасі.

Гатамхан сунув руку в кишеню, вийняв списаний аркуш паперу. Учора мулла недаремно працював.

— А ваші борги? — клацнув він пальцем по папірцю.

— Заробимо — віддамо! — в один голос відповіли наймити.

— «Заробимо — віддамо»... — перекривив Гатамхан. — По-вашому, добро під ногами лежить. Та щоб так було, то кожен набрав би мішок зерна й жив би, горя не знаючи, цілу зиму. На боржників є суд, є управа!

Хасі стис кулаки:

— Який там суд, яка управа? Та ми в тебе хліба уволю не їли! Ходімо, хлопці! — звернувся він до товаришів. —

Годі з нас! — І, підштовхнувши одного з хлопців, Хасі попрямував до шляху.

Обидва наймити пішли за ним.

— Щоб мої нігті видерли вам очі! — люто кинула їм услід Паси.

Хасі повернувся, підійшов до неї й помахав кулаком перед очима старої.

— Хай Паси сама собі видряпує очі кігтями! Торохті-йка! — Потім повернувся до Кербелая. — Шкурудери! — гнівно мовив і пішов услід за товаришами.

Але Гатамхан швидко наздогнав хлопців і перегородив їм дорогу.

— Не слухайте цього дурноголового Хасі. Та якби він умів заробляти на хліб, у нього, як у людей, був би свій куток, була б своя хата. А в його дворі ніколи корова не мукала, його клуня ніколи не бачила зерна. Це вже така доля: є в нього айран — немає хліба, є хліб — немає айрану. А ви іншої породи. Ваші батьки люди тутешні, правдovitі.

Слова Гатамхана подіяли на хлопців. Один з них зупинився й нерішуче повернув назад. Та другий крокував услід за Хасі. Тоді Гатамхан знову забіг наперед, розкинув руки й перепинив Хасі.

— Куди йдеш, не розраховувшись з боргами?

— Ти нам поперек дороги не ставай! — сказав Хасі й відвів руки Гатамхана, — бо...

— Що «бо», безсовісний? — крикнув Кербелай і схопив хлопця за рукав.

— Пусти! — став пручатися Хасі. — Пусти!

Гатамхан зірвав з його голови чорну смушкову папаху.

— Тепер можеш іти!

Хасі, розлютившись, схопив старого за комір.

— Віддай папаху, бо буде кров!

— Біжи додому, неси сюди рушницю! — крикнув Гатамхан Паси.

Підсмикнувши спідниці, Паси побігла до хати.

На лемент зійшлися селяни.

— Віддай папаху, бо зганьблю тебе! — не відпускав Хасі Гатамхана.

Тим часом на околиці села з'явився повітовий старшина Талибхан, його писар Мірза Чопуров і осавул Калбали.

Цілу ніч не спав осавул, довідавшись, що Геярчин вагітна. Піднявшись до схід сонця, він осідлав гнідого і, не сказавши дружині жодного слова, виїхав з дому. Та біля

села Сафігулулар зустрів юзбаші Талибхана, і тепер разом з начальником повернувся в Шехли.

Уздівши гурт людей, юзбаші підстрожив коня, осавул також. І писар, щоб не відставати, підстьобнув свою шкапу.

А Паси, як помітила вершників, спідницею прикрила рушницю й шмигнула назад у хату.

В цей час Маро намагався розборонити батька й Хасі. Та ось Гатамхан вивернувся й ударив наймита в голову. Кров заюшила хлопцеві обличчя. Хасі вп'явся зубами в Гатамханову руку.

— Якщо ти мені син, убий його! — кричав не своїм голосом Гатамхан.

Маро кинувся на Хасі. Батько й син витягли непокірного наймита на дах клуні й кинули його звідти униз. Хасі упав на землю й непритомний покотився схилом у чагарі.

Отут і нагодилися Талибхан, Мірза Чопуров і Калбали. Скочивши з коней, вони перш за все нагаями розігнали людей.

Талибхан кляв усіх підряд — живих і мертвих. Він лаявся доти, поки не згас його гнів.

— Що це означає? — нарешті звернувся він до Гатамхана.

— Та нічого особливого, юзбаші... — пробурмотів Гатамхан і, намагаючись приховати свій злочин, мовив: — Просто перегодували ми тут одного неробу, а він, оскаженівши, кинувся на мене.

— Хто ж це такий? — махнувши нагайкою, спитав Талибхан.

Вказавши рукою в напрямі лісу, що виднівся вдалині, Гатамхан відповів:

— Це все він затіяв, Хасі, а сам утік! — І, підморгнувши юзбаші, ледь чутно шепнув йому: — Десятка за мною...

— Так... — згідливо мовив юзбаші й, повернувшись до Мірзи Чопурова, наказав: — Дій! Треба подати приставу протокол і покарати цих негідників.

Мірзі Чопурову все було зрозуміло. Він відійшов убік і почав розв'язувати папку зі справами.

— А цих, — Талибхан повернувся до осавула й кивнув на двох молодих наймитів, — забери й посади у холодну. Потім розберемося.

ЗА ЦЮ?

Коли у службових справах осавул об'їжджав села, кожен селянин вважав за потрібне запитати про здоров'я Калбали й висловити йому свої найщиріші побажання.

Та осавула ображали ці привітання, він аж мінився на обличчі й поспішав далі. Йому здавалося, що люди знущуються з нього, вітаючи його з народженням сина, і тому намагався уникати розмов про це. Із заклопотаним виглядом Калбали заводив балачки про інше: про розпорядження негайно зібрати податок або про те, кого запідозрюють у крадіжці худоби.

Навіть повітовий старшина Талибхан здавався тепер Калбали зовсім іншим. Про що б не говорив юзбаші, осавулові вчувалися в його словах то глузування, то погроза, і в нього стискалося серце, опускались руки.

Нарешті, осмілівши, він спитав у Мірзи Чопурова:

— Скажи, чого юзбаші став такий сердитий?

Мірза Чопуров відірвався од паперів і здивовано глянув на осавула.

— Та він зовсім не сердитий!

— І на мене не гнівається?

— Авжеж, що ні,— заспокоїв його Мірза й знову нахилився до своїх паперів.

Осавул розглядав бліде обличчя Чопурова, його ріденьку борідку й думав:

«Хіба такому можна вірити? Каже, а сам посміхається...»

Раптом долинув голос Талибхана, і серце у Калбали тенькнуло. Він злякався, що юзбаші зараз вижене його.

«Осавуле! — скаже старшина.— Тебе вже не шанують ні начальник, ні люди. Забирайся звідси сьогодні ж...»

В осавуловій уяві поставали картини, одна страшніша за іншу.

Ось він, тремтячи усім тілом, благає юзбаші не виганяти його, але той непохитний. І, ославлений зрадою своєї дружини, Калбали позбувся посади.

Ось він уже продав за безцінь свого гнідого й, склавши у мішок сідло, хурджин, щітки, гребінку, плентає курним шляхом. Залатані чариги з колючою осялячою шкіри натирають йому ноги.

Ось, запнувши голову хусткою і взявши серп, він іде на жнива. Але сили працювати немає, його лихоманить, і він

довго лежить у кущах, мліючи від спраги, з пересохлими губами. А по дорозі додому навстріч йому йшли чиновники, і він звернув зі шляху...

Ці невеселі думки перервав гучний голос Талибхана:
— Гей, Калбали! Гей, осавуле!

Отямившись, немов після страшного сну, Калбали вбіг до кімнати й виструнчився перед юзбаші.

Талибхан пригладив настовбурчені вуса, поправив широкий срібний пасок, зняв пір'їнку зі своєї чорної суконної чохи, роздяцькованої газирями, і, оглянувши задерті носи своїх хромових чобіт, наказав:

— Сідлай коней! По селах поїдемо!

— Слухаю! — радісно відповів осавул і вдихнув на повні груди.

Він швидко осідлав коней і, притримавши стремена, допоміг юзбаші сісти в сідло. Потім скочив на свого гнідого, і вони вирушили в дорогу.

Талибхан спочатку весело насвистував щось, та згодом замовк і довго їхав замислений. На повороті він чомусь глянув на осавула, який знову поринув у свої невеселі думи.

«Мабуть, юзбаші зневажає мене. Як би щасливо я жив, коли б не цей малий Худаверан! Та що вдієш? Насміялася з мене доля!..»

Минали дні, минали місяці, але ніякого полегшення осавул не відчував.

Сонце із-за гір кидало на Шехли свої останні промені. Калбали повертався додому. Він попустив поводи, і гнідий поволі ступав знайомою стежиною, похнюпивши голову.

А Геярчин тим часом походжала у дворі, з тривогою поглядаючи на дорогу. Тільки-но осавул з'явився на горизонті, вона кинулася в хату, одягла Худаверана, зачесала йому чубчик, наділа на голову гарну червону шапочку, поцілувала в лоб поміж бровами й, узявши на руки, вийшла назустріч чоловікові.

Мовчазний, похмурий, не дивлячись на дружину й сина, заїхав він у двір і, спішившись, прив'язав гнідого до стовпа. Поки Калбали відв'язував хурджин, Геярчин підняла Худаверана й посадила на коня. Хлопчик злякано схопився рученятами за сідло.

— Глянь, як сидить у сідлі! Викапаній батько! — вигукнула Геярчин.

Калбали похнюпив голову.

— Який же ти невдячний! Нарешті отримав те, чого бажав, і вже знову невдоволений... Аллах не простить тобі цього! Біда прийде в твій нещасний дім! — крикнула Геярчин і зняла Худаверана з коня.

І раптом у її серці поряд з палкою материнською любов'ю спалахнула неприязнь до маленького сина і страх за своє життя.

«Якби не він, і розмов ніяких не було б. А то всі докоряють мені, всі шепочуться за спиною: «Чия в неї дитина? Від кого?» Наче я вдова якась! Та вже краще вдовицею бути, ніж мати такого чоловіка, як Калбали...»

Було за північ. Хату осавула оповила пільма. Вступивши очі в темряву, Геярчин поверталася з боку на бік. Та ось вона підвелася й, притуливши руки до грудей, прислухалася до сонного дихання чоловіка. Калбали щось бурмотів крізь сон і час від часу тихо стогнав. Геярчин схилилася над ним, намагаючись почути, що він каже, але з уст злітали безладні слова. Вона почула:

— Не схожий... Ні, не схожий...

«Знову»,— гірко подумала вона, і їй зробилося моторшно.

Навпамацки пішла в куток кімнати, зупинилася, завагавшись, потім нечутно підійшла до постелі Калбали і завмерла. Раптом рвучко повернулася, знову пішла в куток і взяла сокиру. Сокира дзенькнула, Геярчин з ляку випустила її з рук. Їй здалося, що зараз Калбали підхопиться, здавить їй горло, кине на землю, заколе кинджалом або, зрештою, уб'є з рушніці. І вона помре, а люди казатимуть: «Так їй і треба! Молодець Калбали!»

Чоловік, з якого Геярчин завжди насміхалася, тепер здавався їй страшною і грізною істотою.

Вона сіла й прислухалась до сонного дихання Худаверана.

«Дитина ні в чому не винна»,— подумала враз і, нагнувшись, обережно поцілувала сина в лоб.

— А хто ж винен? — шепотіла Геярчин.— Нехай я житиму в бідності, нестатках, буду чим завгодно, але тільки жити, жити будь-що-будь... Сонце, вітер, дерева, річки... Невже я цього більше ніколи не побачу? Ні! Я житиму!

Вона підхопилася, припала головою до холодної стіни, та одразу ж, тремтячи, мов у пропасниці, лягла в постіль, натягла на голову ковдру...

Прокинувшись, Калбали зіщулився, потягнувся й сів на постелі. Потім підвівся, знайшов маленький жерстяний каганець, засвітив його й підійшов до Геярчин. Вона лежала

на спині, відкинувши ковдру, з напіврозтуленим ротом. Калбали довго дивився на дружину, потім перевів погляд на Худаверана, який лежав поряд з нею.

«Схожий? Ні, не схожий. А може, все-таки схожий?»

Повновиде вродливе обличчя Геярчин здавалося йому злим і насмішкуватим. Калбали пішов до конюшні.

Гнідий, зачувши кроки хааяїна, повернув до нього морду й тихо заіржав. В очах у Калбали забриніли сльози.

— Ославлений я тепер... Не буде в мене ні коня, ні сідала!..— тихо мовив він.

Переступаючи з ноги на ногу, гнідий скоса глянув на хааяїна. Калбали лагідно поплескав його по шиї.

Каганець погас. Під стелею на сідалі залопотів крильми й закукурікав півень. Калбали навпомацки дійшов до дверей, та раптом, ніби передумавши, повернувся до гнідого й з відчаєм припав головою до ясел.

Маро після вранішнього чаю грівся біля вогнища у невеликій кімнатці на горішньому поверсі. Він зручно простяг ноги й неквапливо перебирав великі намистини бурштинових чоток.

У сусідній кімнаті Паси годувала Джабі медом і вершками. Раптом відчинилися двері на айван і жіночий голос спитав:

— Можна зайти?

Паси підвела голову.

— Я народжувати не збираюсь, Гатамхан теж, чого приперлася? — крикнула вона, побачивши стару Гизгаїт.

— Ніяк не можу до тямі прийти...— заторохтіла Гизгаїт, не дуже зніяковівши від такого негостинного прийому.

— А що таке?

— Та язик не повертається сказати...— відповіла стара й простягла до розжареної грубки закоцюблі руки.

Маро підсунувся до дверей і прислухався. Розмова жінок зацікавила його.

— Сідай і розкажуй! — наказала Паси.

— Та, може, це вигадки, плітки...

— Які вигадки? Розкажуй!

— Жінка такого джигіта, і раптом!..

— Якого джигіта?

— Та нашого ж.

— А що сталося?

— Гюльсенем бачили не саму...— спроквола мовила стара й, склавши на грудях руки, похитала головою.

Здавалося, все, про що мріяла Паси, нарешті здійснилося, але раптом вона відчула, що їй дуже прикро.

Вона притулила до себе Джабі, який сидів на килимі, і пильно оглянула його.

— Викапаній Маро! — вирвалось у неї. — Хто ж це казав? — спитала, повернувшись до старої.

— Біля джерела казали.

— Хто?

— Дівчата, жінки... Усі, усі!..

— Я сама терпіти не можу Гюльсенем, — сказала Паси. — Але вона не з таких... І дім Гатамхана не такий! Все це вигадки!

Стара підвелася.

— Авжеж, що вигадки! — поспіхом сказала вона і вишла.

Паси провела її пильним поглядом, підвелася й міцно зачинила за собою двері. Та коли повернулася на своє місце, до кімнати зайшов Маро.

— Що тут казала ця стара відьма?

Паси розгубилася.

— Та нічого...

— Кажі правду! — прикрикнув Маро.

— Та справді нічого...

— Що тобі наплела ця шептуха?

— Нащо тобі слухати всякі плітки?

— Я чув, вона казала, що Гюльсенем «бачили»...

— Усе це вигадки, не вір!.. Вижени її, якщо хочеш, але не ганьби!.. — сказала Паси.

— «Вигадки, не вір!..» — перекиривив Маро. — «Вижени, але не ганьби!..» Куди її виженеш? Кому тепер заткнеш рота?.. Ні, я не вижену її, а в землю зажену... Зрозуміла?

Маро зло засміявся, стиснувши рукоять срібного кинджала.

— Їй тепер одна дорога — в землю...

Гюльсенем сиділа під деревом біля хати, тримала на колінах Джабі. З кожним днем вона все більше худла й марніла. Єдиною її втіхою була дитина.

— Коли я виросту, я куплю тобі червоні черевички, — лепетав він, прихилившись до матері. — Ти не будеш ходити боса. Я візьму у діда гроші й собі теж куплю червоні чобітки.

— Ти чий? — обнявши сина, спитала Гюльсенем.

— Твій,— відповів Джабі, гладячи матір по щоках пухленькими рученятами.

— А кого ти більше любиш, мене чи бабуню?

— Тебе.

— Чого ж ти спиш не зі мною?

— Бабуня не пускає.

— А ти, синку, як усі поснуть, утікай до мене. Я сама, мені страшно вночі.

— Бабуня мене битиме. Ось коли я виросту, тоді завжди буду з тобою!..

— Коли ти виростеш, то підеш від мене ще далі.

— Ні, коли я виросту, я завжди буду з тобою!..

До них підійшов Маро. Він заговорив до Джабі, але хлопчик не відповідав батькові. Гюльсенем сиділа, опустивши очі.

— Мабуть, голову соромно підвести,— сказав їй Маро.— Чуєш, я йду в ліс на полювання, а звідти, може, піду в Сафігулар і там заночую.

Гюльсенем підвела голову й глянула на чоловіка.

— Не залишайся там. Повертайся швидше,— попросила вона.

Маро нічого не відповів і зайшов у хату. Він узяв патрон-таш, протер чистою ганчіркою рушницю й оглянув курок. Хоч начальство й знало, що в домі Гатамхана є зброя, Маро все-таки вирішив піти околицею села.

Дійшовши до джерела Джир-джир, він почав підніматися вище й непомітно заглибився в ліс. Зайці час від часу перебігали йому дорогу. Вийшовши на галявину, він сів на пеньок і ще раз уважно оглянув рушницю.

Сутеніло, потягло прохолодою. Дика курка пробігла поблизу. Маро скинув рушницю, вистрілив, і птаха, повернувшись у повітрі, упала на траву. Маро взяв її за лапки. Птаха то відкривала, то закривала дзьоб, кров капала на землю.

— І помирати важко, і вбивати важко...— задумливо мовив Маро.

Спотикаючись у темряві, він повертався до Шехли.

Сонне мовчання панувало в селі, коли Маро, крадучись, зайшов у свій двір. Загавкали собаки, але він свиснув, і вони покійно замовкли. Маро тихо зайшов до кімнати Гюльсенем.

Вона лежала на спині, підклавши руки під голову, і спокійно спала. Озираючись, Маро навшпиньки підкрався до постелі й зупинився. Потім прицілився й неквапливо

поставив палець на собачку. Дуло рушниці трохи не торкалося скроні Гюльсенем.

«Розбудити, змусити признатися в усьому, потім прикінчити?» — майнуло в голові. Від хвилювання йому забракло повітря. Відвівши рушницю, Маро відійшов од постелі й притулювся до стіни.

«Ні, і так все зрозуміло!.. Недарма мати казала: «Вона, безсоромна, сама кинулася тобі на шию, вижени її...» Не послухався тоді, а тепер ось кажуть: «Її бачили». З ким? Та хіба не все одно. З ким би не було! Але той теж повинен сконати!.. Його треба знайти і помститися, хай там що...»

Маро знову скинув рушницю.

«Ні, так не можна. Постріл підніме на ноги весь дім».

Він схопився за кинджал. Ледь помітно блиснув у темряві відточений клинок. Від шурхоту Гюльсенем здригнулася й поволі вийняла руки з-під голови.

«Ну й добре, нехай прокидається! Я питаю її, питаю!.. Та ні, краще нехай спить!»

— Хто тут? — пошепки спитала Гюльсенем.

Маро швидко відсмикнув руку. В горлі йому пересохло. А Гюльсенем почала нишпорити рукою, шукаючи сірники. Маро навпомацки знайшов двері, одчинив їх. І Гюльсенем побачила на порозі постать, постать озброєної людини.

— Хто тут?! — скрикнула вона й знепритомніла.

Чутки про те, що Гюльсенем «бачили», все більше поширювались. Про це вже знали в навколишніх селах. А виходили вони від Геярчин, яка все більше підкладала до жару вогню, проте робила це так спритно, що ніхто не помічав її підступності.

Цей настійний, невпинний шепіт проник і в родину Сафара, до глибини душі вразивши старого.

А сама Гюльсенем, чуючи неблаганне «бачили», розпачливо схилила голову і впадала в забуття. Від страху вона ночами не могла зімкнути очей, а якщо й засинала, то недовгим, тривожним сном. Бідолашна марила, схоплювалася з постелі й, озираючись, шепотіла:

— Краще б я померла!

Тільки думка про те, що її смерть покриє ганьбою батька, утримувала жінку від самогубства.

Тепер усі розмови в Шехли крутилися довкола Гюльсенем. Скільки разів, повертаючись від джерела, вона чула сичання старих бабів:

— Зв'язати б їй руки й ноги та й кинути з кручі сторч головою!

— Щоб тебе хробаки поїли!

— Обстригти б її, посадити голу на віслюка задом наперед і провезти по всьому селу!

Від цих слів у Гюльсенем темніло в очах, паморочилася голова.

«Може, це тільки поганий сон? Може, я сплю?» — часом думала вона.

Та люди, з якими зустрічалась, підозріло дивились їй у вічі, і вона, немов і справді була винна, покірно опускала вії й затуляла обличчя.

Плітки про Гюльсенем так захопили людей, що вони забули про малого Худаверана. Невтомні язики, відшукавши новий харч для пліток, дали спокій Геярчин. А вона ходила по хатах і з задоволенням роздмухувала вигадану нею ж історію.

— Оце диво! Досі не можу збагнути!.. — щоразу починала вона, думаючи собі: «Коваль клепле, поки тепле!..»

Наслухавшись цих розмов, Калбали теж заспокоївся й навіть став докоряти собі за колишні страхи й підозри.

«Не треба думати про такі речі, бо жоден мужчина не може, поклавши руку на серце, з упевненістю сказати: «Зі мною цього ніколи не трапиться». Навіть такі джигіти, як Маро. Недарма ж кажуть: біда, що звалилася на всіх, вже не біда, а свято. І чого я так мучусь? Хто ж у мене відніме посаду? Я ж усю душу віддаю цій службі! Пристав мене знає, дружина пристава жартує зі мною, усміхається. І Талибхан-юзбаші непоганий чоловік. Даремно я собі серце краю. І гнідого зовсім занехаяв. А що про Худаверана кажуть, то нехай собі. Хіба я не мужчина? Вже по тому, як Худаверан сидить на коні, одразу видно, що він мій син. Він ще дитина, і хтозна, на кого буде схожий, коли виросте. Це шайтан заліз у моє серце! Ні, посада осавула залишиться за мною!»

І Калбали трохи заспокоївся і взявся до роботи з колишнім завзяттям.

— Піду я від вас, — якось рішуче сказав Маро матері. — А ви без мене з нею покінчите. Не можу більше.

Паси впала на коліна, благаючи Маро залишитися. З Джабі на руках вона заступила йому дорогу, та Маро був непохитний.

Щоб якось залагодити справу, Паси покликала муллу

Кафара. Його посадили на м'який дошек, подали свіжий хліб, сир, масло, вершки і міцний чай. Мулла із задоволенням поїв і прочитав уголос молитву.

— Дай розвідну Гюльсенем! — сказала Паси, підсівши до мулли.

Той кашлянув, прочищаючи горло.

— Справді, — мовив повчальним тоном, — вона заслугоує найсуворішої кари: її слід закидати камінням. Та, на жаль, ми живемо не в країні шахиншаха, а в Росії. Не слухали моєї поради, коли слід було, не дотрималися моїх умов. Я ж пропонував тоді розлучити їх через тиждень після весілля. Минали тижні, місяці, роки. І ось чим закінчилося. Та й що можна було чекати від дочки голодранця Сафара?

— Ну, що було, те загуло, — перебила його Паси. — Дай розвідну — і матимеш за це вдсятеро більше.

— Бач, сестро моя... це діяння не узгоджується з шаріатом, і я, їй-право, не знаю, як ми зможемо подолати таку перешкоду.

— Владнай якось, ми за це добре віддячимо.

— Воистину, шлюб цей мені нічого, крім неприємностей, не приніс, — зітхнув мулла. — Що ж до розводу, то тут потрібні чималі гроші, щоб казі¹ й повітова духовна канцелярія надали справі законної форми.

— Скільки ж треба? — спитала Паси.

Мулла вмовився зручніше.

— Сам я нічого з вас не вимагатиму. Тут усе залежатиме від вашої щедрості... А для того, щоб узаконити розвід, потрібно буде не менше сотні, бо справа може дійти до самого шейх-уль-іслама². Та й я ризикую позбутися сану, а може, навіть життя... Так що не менше сотні.

Паси сахнулася.

— Сто карбованців за таку дурницю?

Мулла Кафар підсмикав поли і підвівся.

— Ні, не хочу я втручатися в таку небезпечну справу. Нехай Кербелай сам звертається до повітового казі! — сказав він і попрямував до дверей.

Але Паси зупинила його. Відчинивши велику скриню, вона вийняла звідти шкатулку.

— Візьми, — простягла муллі сто карбованців. — Але тільки увечері сам даси мені до рук свідоцтво про розвід.

¹ К а з і — суддя.

² Ш е й х-у л ь-і с л а м — у мусульманських країнах вища духовна особа.

І щоб Кербелай нічого не знав. У нього інше на думці.

— Що й казати, справа нелегка,— з удаваною заклопотаністю мовив мулла.— Усі ці гроші підуть на покриття витрат у канцелярії. А мої клопоти, гадаю, ви оціните окремо.

— Та гаразд, тільки швидше! — І Паси кивнула на двері. Мулла поклав гроші в кишеню і вийшов з кімнати.

Густий сніг падав уже другий день, пухкою ковдрою встеляючи землю. Було пізно, і всі в домі лаштувалися спати. Тільки Гюльсенем, схудла, в полатаній кофтині, сиділа біля вогнища. Поряд Джабі будував хатку із трісок, а вона все розвалювалась.

Коли пішов Маро, важкий тягар упав на Гюльсенем.

Сафар кілька разів поривався зустрітися з нею, але, побоюючись, що в серці може спалахнути ненависть до дочки, яка ославила його, з дня на день відкладав побачення.

«Найкраще дочекатися Шамо,— думав він.— Прийде — разом щось придумаємо...»

Проте скоро Сафарові урвався терпець, і він пішов на пораду до Ало.

— Потерпи трохи, побачимо, що буде далі,— пораяв Ало.— Бо так і дочку втратиш, і сам пропадеш.

Все село було проти Гюльсенем, і їй залишалася одна дорога — в могилу. Про це вона й думала зараз.

Іграшкова хатка Джабі знову розвалилася.

— Збудуй мені хатку,— попросив він матір.

Гюльсенем підсіла до сина, зібрала тріски й почала будувати хатку.

— А з цього зроби стіни,— сказав Джабі, простягнувши дощечки.

До кімнати зайшла Паси. Ніздрі її гнівно роздулися.

— Встань! — наказала вона, тримаючи в руках якийсь папірець.

Гюльсенем підвела на свекруху злякані очі.

— Забирайся звідси! — крикнула Паси, копнувши Гюльсенем ногою.

— Куди? — розгубилася Гюльсенем. Дощечки попадали з її розтулених пальців.

— Під три чорти! Ось твій папірець, геть звідси!

Гюльсенем розгорнула папірець. Глянувши на криві, звивисті, мов гадюки, літери, оточені крапками і рисками, вона вся похолола. Папірець вислизнув з її тремтячих рук.

Паси, бурмочучи, підняла його, склала й сунула за пазуху Гюльсенем.

— Не загуби,— сказала вона.

— Навіщо він мені? — не зрозуміла Гюльсенем.

— Іди, іди!..

Гюльсенем мовчки рушила. Паси крокувала вслід за нею, позаду біг зляканий Джабі. Так утрюх і дійшли до воріт.

Гюльсенем тремтіла від холоду.

— Після всього, що накоїла тут, ще і йти не хоче! — загорлала Паси.

Гюльсенем простягла руки, підняла Джабі і, обнявши його, заридала.

— Швидше! — крикнула Паси хрипким голосом.

Гюльсенем пішла, тримаючи Джабі на руках.

— Куди? — зупинила невістку Паси, схопила хлопчика за руку й потягла до себе.

— Віддайте мені Джабі,— плачучи, благала Гюльсенем.— Я не можу без нього...

— Мало того, що себе зганьбила, так ще й онука Гатамхана за собою тягнеш?

Гюльсенем, плачучи, цілувала дитину.

— Що ж я зробила?

— Що зробила? Та через тебе мій єдиний син покинув свою домівку!.. Тварюка ти підла! І кров твою пролити не гріх!..

Паси так несамовито верещала, аж лящало у вухах.

— Що ж я такого зробила? — знову спитала Гюльсенем крізь сльози.

— Що? Ах ти ж соромітниця! Тебе бачили, ти ославила нас!..

— Бачили?..— тупнувши ногою, вигукнула Гюльсенем.— Не віддам. Нехай доведуть!..

Але Паси вирвала Джабі у неї з рук; дитина упала на сніг.

Тим часом стара виштовхнула Гюльсенем за ворота.

Джабі заплакав, підхопився на ноги й побіг услід за матір'ю.

— Не чіпай маму!.. Не жени її!..— заливався сльозами хлопчик.

Паси знову штовхнула Гюльсенем, копнула ногою ще й плюнула на неї.

— Шлюха! — процідила крізь зуби, сердито зачинивши ворота, схопила Джабі й потягла до хати.

Коли Гюльсенем нарешті прийшла до тьми й озирнулася, довкола нікого не було. Паси давно пішла, і стежку, яка вела до хати Гатамхана, замело снігом...

Тремтячи від холоду, ледве переставляючи ноги, ішла селом Гюльсенем. Нарешті вона зупинилася біля землянки Сафара. Довго стояла, не наважуючись зайти, і слъози замерзали у неї на щоках.

«Якби була жива мати, я б про все розповіла їй, вона б зрозуміла мене. А батько не пустить у хату, у всіх батьків серця суворі. Він скаже: «Іди звідси, ти ославила наш дім...» А куди я піду? Якби Джабі був зі мною, я б взяла його за руку й пішла світ за очі. Це ж хлопчик. Він би був моїм захисником і порадником».

Нарешті, так і не наважившись зайти, вона пішла геть.

А вітер усе дужчав, збивав Гюльсенем з ніг, і вона у розпачі шукала місце, де можна було б знайти захисток від негоди. Після довгих блукань схопилася за останню надію.

«Хата Ало,— згадала вона.— У цій родині любили мене й, може, не відмовляться дати притулок на ніч? Може, хоч якась краплина залишилася від цієї любові?»

Нерішуче повернувши до хатини Ало, Гюльсенем навпацки добралася до хвіртки і зайшла на подвір'я. У відчинених сінях вона стала, озирнулася. Сердитий вітер шмагав снігом в обличчя. Село вже оповила сива зимова ніч. Скрізь високі замети. Трохи почекавши, вона ледь чутно постукала.

— Дядечку Ало!..

Ніхто не відповів.

«Навіщо я прийшла сюди?» — подумала Гюльсенем, і надривний стогін мимоволі вирвався з грудей.

— Дядечку Ало!..

Ало підвівся на постелі.

«Хто це в таку пізню пору?» — вдивляючись у темряву, подивувався старий і, тримаючись за стіну, підійшов до дверей.

— Хто там? — запитав він.

— Я прийшла до вас...

Ало прислухався.

— Хто ти?..

Гюльсенем нічого не відповіла і вже хотіла йти, та Ало прочинив двері.

— Хто це? — знову спитав він.

— Я, дядечку Ало...— відповіла Гюльсенем, низько схиливши голову.

Впізнавши Гюльсенем, Ало поточився назад.

— Ти? — спроквола перепитав він.— Чого ти прийшла до нас у такий пізній час?

Вони мовчки дивилися одне на одного. Нарешті Гюльсенем повернулася й поволі пішла. Та Ало як стояв, босоніж, у білизні, кинувся за нею.

— Донечко, куди ж ти? Зачекай, ось я вдягнуся й проведу тебе до Сафара.

— Ні, дядечку Ало, я прийшла до вас, бо...

І вона пішла далі. Ало кинувся за нею. Від холоду він тремтів, зуб на зуб не попадав.

— Ходімо, донечко,— сказав рішуче і взяв Гюльсенем за руку.

Вогнище вже згасло, і в кімнаті було темно. Гюльсенем ледве добрела до стіни і, знесилена, прихилилася до неї. Ало підійшов до дружини, яка спала на долівці, і легенько потермосив її.

— Теллі, Теллі, прокинись!

— Що сталося? — підвела голову Теллі.

— До нас Гюльсенем прийшла. Вона змерзла... Розпали вогнище, постели дівчині біля себе, зігрій її!

Покректавши, Теллі підвелася на лікті.

— А що скажуть люди, Ало? Після всіх пліток і пересудів? — пошепки спитала вона, чухаючи потилицю.

— Візьми дівчину до себе й зігрій її,— суворо наказав Ало.— Що тобі, ліньки розвести вогнище?

— Дитино моя, іди до мене,— сказала Теллі.

Гюльсенем несміливо підійшла до неї.

— Сідай, донечко, нехай розвалиться хата лиходія!

— Коли ти переступила поріг нашої хати — ти стала нашою дочкою,— сказав Ало і гримнув на дружину: — Візьми дівчину за руку й поклади поруч із собою! Хіба не бачиш, як вона змерзла?

Азі, колишній наречений Гюльсенем, працював на млині в далекому селі, і тому все так легко обійшлося. Якби Азі був дома, він, звичайно, не схвалив би вчинок батька й матері.

Гюльсенем морозило. Вона пригорнулася до Теллі, і та міцно обняла її.

— Донечко, та ми з Сафаром одна родина,— мовила Теллі, і Гюльсенем з відчаю припала обличчям до подушки.— Ти ж була нареченою нашого Азі. Та що вдієш? Мабуть, така доля!

— Не треба зайве базікати! Дай дівчині отямитися!..— розсердився Ало.

— Я не базікаю, але, як то кажуть, ми з одного тіста.
— Годі тобі, жінко! Не треба нарікати на долю...
— Але ж кажуть люди: недорід раз на рік буває, а до-
ріканням кінця нема...

Ало, розлютившись, підхопився з постелі.

— Людина ти чи ні? — гримнув він на дружину.— Ска-
зав тобі: не воруши старе!

— Ет, що там казати!..— буркнула Теллі.

І хоча темрява, мов добрий друг, трохи пом'якшила гіркоту цих слів, Гюльсенем ще довго не могла заспокоїтись. Їй здавалося, що кожен докір Теллі, немов нагайка, шмагає її по обличчю.

Теллі теж довго не могла заснути: жаль і каяття гризли її.

Нарешті вона повернула до себе голову Гюльсенем і, важко зітхнувши, поцілувала її в чоло. Сльоза викотилася з ока і впала на щоку молодиці.

Близько місяця прожила Гюльсенем у хаті Ало. Вона зрозуміла, що є на світі люди, на яких можна покластися, які не відвернулися од неї в найважчу хвилину.

Спочатку Сафар сердився на Ало, що той дав притулок Гюльсенем, і уникав зустрічей з давнім другом. Та доччина доля все більше непокоїла його.

Якось уночі, повертаючись з боку на бік, він вирішив все-таки поговорити з Ало.

Уранці, тільки благословилося на світ, Сафар сказав своєму меншому сину Гюльмамеду:

— Піди до дядька Ало, та так, щоб ніхто не знав про це, і гукни його сюди. Тільки ж дивись, щоб ніхто не побачив! — крикнув навздогін.

— Ну, чого мене кликав? — пробурмотів Ало, невдовзі з'явившись на порозі.

— Давно не бачились,— відповів Сафар і взяв Ало за пасок.— Я людям на очі не показуюсь, а ти...

— Постарів ти, друже...— сказав Ало.

— Усі ми раби часу, а час ні з ким і ні з чим не рахується! Колосок спочатку зелений-зелений, аж дивись — пішов угору, налився, зробився золотий і ось уже розсипав зерно й зів'яв...

Ало підійшов до вогнища й сів на колоду.

— Чого ти мене кликав, Сафаре?

Сафар підсунувся ближче до друга.

— Ой, Ало, багато в мене лиха! — мовив він, посмикуючи бороду.— Не витримало серце, ось і покликав тебе. Не

один рік ділили ми з тобою хліб-сіль, разом бачили добре й погане, разом доживаємо віку. Вже мені недовго лишилося, і піду на той світ із похнюпленою головою. Та що там казати!

Ало дістав кисет, узяв щіпку тютюну, поклав у люльку, а другу подав Сафарові, потім добув з вогнища жарину, переламав її і один шматочок простяг другові, а другий поклав у свою люльку. Вони обидва затяглися й разом пустили клуби диму.

— Ох, Сафаре! — мовив нарешті Ало. — Та на твою дочку наговорили бозна-чого! Якби знав, що за нею якийсь гріх, — нехай би мені Сибіром пахло, я вигнав би її! Але совість — це все! І справжня людина, що б там не говорили, передусім не повинна втрачати совісті.

— Як же бути, Ало? — спитав Сафар, спідлоба дивлячись на товариша.

— Питаєш, як бути?.. Коли ми не по-людськи обійдемося з нею, то вкриємо себе ще більшою ганьбою. І не змити нам цієї ганьби до кінця днів своїх. Треба ще розібратися в цих плітках. Авжеж, що ворог твій хоче, аби ти сам встромив собі меч в серце. Та недарма кажуть: сім раз відмірай, а раз відріж. Людина про свою долю має думати сама, інакше що буде? Власними руками зруйнує гніздо й залишиться вовкулакою...

— Ні, Ало, — похитав головою Сафар. — Я знаю, ти не допустиш, щоб мою честь заплямували, але все це так далеко зайшло...

Довго ще гомоніли друзі, лиш надвечір Ало повернувся додому.

Розділ шостий

ДО СИНА

Засніженими схилами Чалбаїрських гір швидко пролетіли вечірні сутінки й сховали землянку старого Сафара, що притулилася край села, біля лісової галявини.

«Що ж тепер робити?» — міркував Сафар після розмови з Ало.

Малий Гюльмамед кудись побіг, і Сафар поринув у думки.

«Може, нехай Гюльсенем сама шукає порятунку. Чи віддати її Ало? А може, щоб вона не мучилась, не чула люд-

ських пересудів, скарати її на смерть?.. Що робити?»

Замість осудити Гюльсенем, його товариш Ало узяв її під захист! Нащо він це зробив?.. Сафар аж застогнав.

«Невже правда, що Гюльсенем «бачили»? Як із цим змиритися? Як жити після такої ганьби? А ще нашіптування цієї злоязикої Геярчин... А плітки, які носить по хатах Гизгаїт! У пліткарів аж палають від цікавості очі... Чи не краще завтра увечері підстерегти Гюльсенем у дворі Ало? Або сказати їй, що підемо додому, а замість того завести в ліс, вийняти з-під чохи ножа і там, у заростях, одним махом покінчити з усім і сховати сліди?.. А раптом все-таки нападуть на слід? Як тоді відповідати перед властями?»

Важко калатало Сафарове серце, і щоразу стукіт відлунював у голові. Будь ти прокляте, таке життя! Стати вбивцею на схилі віку, підняти руку на рідну дочку? Ні, ні! Це вже занадто! Та як же інакше позбутися цієї ганьби?.. Старий Сафар — не осавул Калбали. Це у того ні честі, ні сорому. А Сафар не з таких. Він не зможе заткнути собі вуха ватую. Ось уже цілий місяць, як молодиці та дівчата, повертаючись від джерела, тільки про те й пашекують, що Гюльсенем «бачили». І рудобородий Кербелай-Гатамхан, зустрівши Сафара, скоса поглядає на нього, немов хоче сказати: «Гей, нікчемна людино! Дивись, що накоїла твоя Гюльсенем!.. Яким безчестям твоя розпусна дочка вкрила наш знатний дім! До того довела, що наш єдиний син Маро поневіряється десь по чужих людях і не хоче переступити рідний поріг».

Сафарові очі блукали по стінах, ледве освітлених відблеском жару, що тлів у вогнищі, немов шукали когось, хто міг би допомогти у біді. Але допомогти міг тільки Шамо, старший син, який був далеко звідси. Старий Сафар уже намагався покликати його на допомогу, коли викрали Гюльсенем, та марно. А тепер, після того як її з ганьбою вигнали з чоловікової хати, старий зрозумів, що без Шамо не обійтись. Може, самому піти в Карабах? Розшукати сина й поговорити з ним відверто?

Сафар зібрався в дорогу удосвіта, поки село не прокинулось. Потемки, навпомацки, знайшов одяг, швидко вбрався, підійшов до вогнища й почав ворухити попіл. Під попелом ще тліло кілька жарин. Старий згріб їх у купку, накидав сухої кори і трісок і почав роздмухувати вогонь. Коли головешки розгорілися, Сафар суворо оглянув закурені стіни, які відсвічували агатовим блиском.

«Хоч стіни моєї оселі і вкрилися чорною кіптявою, та не було на них жодної плями ганьби!» — подумки сказав він.

На якусь хвилину йому відлягло від серця, а потім воно знову стислося, зробилось жорстоким...

Сафар нагнувся, поцілував сина. Сонний Гюло провів рукою по батьковому обличчю, лагідно доторкнувся до його сивої бороди, погладив ніжними пальцями глибокі зморшки і лише тоді поволі розплющив очі.

— Ти ідеш в Карабах? — спросоння хрипким голосом спитав хлопчик, побачивши, що батько одягнений як по-дорожній.

— Так, сину, кочу погомоніти з твоїм братом...

— Іди, тату...— Гюло худими рученятами витер сльози.

— А ти не боїшся залишатися сам?

— Страшно мені буде чи ні, а ти все одно йди! — Хлопчик, підхопившись з-під ковдри, обняв обома руками Сафарову шию.

Старий підвівся, підійшов до дверей, відчинив їх, роздивився довкола. Немов мулли в чорних абах¹, юрилися гори Чалбаїру, і лише внизу, в долині Араксу, ледь вирізнялася вузька смужка землі в багряному сонячному серпанку. Зволікати не можна було. Сафар хотів, поки не прокинулися люди, покинути Шехли, щоб не бачити неприязних поглядів, гострих, мов шило, схватися від глузливого і злісного шепотіння.

— Ну, мені вже час іти,— сказав він і підійшов до вогнища, де вже звивалися язики полум'я.— Прощавай!

— Іди, тату! Я не боюся... Хоч я і безвусий ще, та коли треба буде, то загорну жарини в ганчірку, кину їх на великий сінник Гатамхана й такого півня пущу, що позбігаються люди з усіх сіл.

— Ні, сину, підпал нашому лихові не зарадить,— похитав старий головою.— Поки не потече кров кривдників, рана честі не загоїться.

Світало, треба було квапитися. Сафар поклав у обидві кишені свого латаного хурджина по ячмінній перепічці, тремтячими руками міцно затяг шворки, надів сіру смужку папаху і намацав у кутку палицю.

— Не сумуй, сину!

— Можна, я трохи тебе проведу, тату?

— Ні, сину, надворі мороз. Чалбаїр сьогодні вкрився кригою.— Сафар повернувся й погладив хлопчика по го-

¹ А ба — ряса.

лові.— Дивись тут мені, Гюло!.. Бо ще здуру й справді підкинеш жару до них на сінник і накоїш біди!

— Ні, я почекаю,— серйозно відповів хлопчик.— Я почекаю, поки ти повернешся...

Старий з любов'ю глянув на худі синові плечі, що проглядали з-під подертої сорочки, підняв Гюло на руки й притис до грудей. Потім опустив хлопчика на долівку і вийшов.

Не озираючись, Сафар швидко пішов слизькою, обледілою стежкою вниз, у міжгір'я, а потім, зійшовши на Карабахський шлях, зник за крутим поворотом.

Провівши його очима, Гюло зачинив двері в землянці й підкинув кілька полін у пригасле вогнище. Полум'я знову спалахнуло. З комина завалував густий дим і, клубочачись серед розлогих дубів, здійнявся вгору, до вершин Чалбаїру.

Старий Сафар відходив усе далі од рідного села, відчуваючи, як з кожним кроком йому стає все важче дихати.

— Навіть дитину озлобили,— пошепки сказав він, заходячи в ліс.— У малого Гюло в душі росте почуття помсти...

Старецю ходю, перевальцем, зійшов Сафар крутим схилом, а потім подерся кам'янистим косогором. Вже сутеніло, коли він наблизився до гори Сари-баба, де завжди завивав вітер, а зараз лютував сніговий.

Переночувавши у невеликому селі біля підніжжя гори, Сафар прокинувся до схід сонця. Він насилу добрався до перевалу й, промерзши до кісток, нарешті вийшов на дорогу, яку було прокладено через скелю. Ця дорога, що звивалася в горах, привела подорожнього до оточеного фортечними валами міста Шуші. Перейшовши через міст, Сафар уповільнив ходу, але потім рішуче пішов у напрямі до Аскеранської рівнини. Якби старий не горів бажанням постояти за честь свого зганьбленого роду, він не подолав би так швидко цей довгий шлях.

Перед ним лежала широка рівнина Карабаху. Небо немов розтяглося далеко вшир. Над головою поволі пливли пошматовані хмари. Холодний зимовий день згасав, наближалася довга ніч, а попереду не видно було й вогника, отже, там нема ні сіл, ні поодиноких осель. Старий Сафар поправив хурджин на плечах і повернув до фортеці Аскеран.

Втомлено похитуючись, наближався він до фортечних валів. Тут, на дорозі, було пошвавлення: люди йшли хто вгору, хто вниз, і старий з усіма обмінювався короткими привітаннями, але в розмову не вступав. Йому здавалося, що

і в цих краях всі знають про те, що Гюльсеном «бачили», і що варто йому заговорити з ким-небудь, як його впізнають, назвуть «ославленим батьком» і з презирством відвернуться од нього. Зараз Сафарові не хотілося спілкуватися з людьми, завжди спочатку співчутливо-цікавими, а потім жорстко-холодними.

Байдужий до всього навколишнього, Сафар усе йшов і йшов. Пошматовані хмари поступово зливалися в одну велику хмару, морок густішав, рух на дорозі затихав. У лісових хащах завивали вовки, на далеких дворах їм відповідали собаки.

Тільки надвечір наступного дня, коли вже смеркало, добрався він до села Ельоглу, яке було неподалік від села Джаваншир. Щоб знайти тут Шамо, треба було розпитати людей, але старому хотілося поговорити з сином без свідків, віч-на-віч, так, щоб навіть Фарзали — товариш і земляк Шамо, з яким вони разом пішли сюди, у Карабах,— не знав про їхнє лихо.

Та скільки можна блукати у такий холод по селу, шукаючи сина, й, ніби німому, не проронити жодного слова! Старий минув кілька дворів з палісадниками, вийшов на другий кінець села й повернувся назад.

— Що ви шукаєте, дядьку? — співчутливо запитав юнак, котрий бачив, як старий ішов селом. Він підійшов до Сафара й пильно глянув на нього. — Звідки ви і куди йдете?

Хоч як намагався Сафар уникнути таких розмов, але зараз йому довелося все-таки відповісти.

— Я з гір, сину.

— Кожна гора має свою назву, дядечку.

— Авжеж,— якимось невизначено відповів Сафар.

— А чого ж ви не називаєте цю гору? — здивовано спитав юнак. — Чи, може, ви займаєтесь таким, про що не можна говорити?

— Ні, сину. Я нічого не приховую. Я з гори Чалбаїр,— відповів старий.

— А з якого села?

— Та є там одне село,— ухильно відповів Сафар, намагаючись зберегти таємницю свого імені.— Воно загубилося в горах, і мало хто його знає.

— А кого ви шукаєте так пізно?

— Я прийшов побачитись із сином.

— А у вашого сина є ім'я?

— А чому ж нема? Його звати Шамо...— сказав Сафар, і важкий клубок підкотився йому до горла.

Зовсім самотнім почувався він у цьому чужому краю. Та юнак підійшов до нього ближче й довірливо взяв за рукав.

— Шамо ваш зараз у нашій хаті,— сказав він, знаючи, що повідомив радісну звістку.— Він розмовляє з нашими гостями... з гостями із Баку.

— Стривай, я знаю, що мій син — пастух у Герай-бея.

— Так воно і є. Але іноді, вечорами, він залишає отару на когось із товаришів і приходять до нас. Часом Шамо приходять сам, а найчастіше з Фарзалі. Він також із ваших, шехлинців.

— А ти хто такий, сину? — з цікавістю спитав Сафар.

— Я Сейфалі, син тутешнього колодязного майстра.

— Часом не син Гейбалі, що прийшов з того берега Араксу?

— Так, син Гейбалі.

— Чув я, що наш Шамо часто буває у Гейбалі, чув... Просив муллу Кафара написати листа...

— Лист ваш, мабуть, сюди не дійшов, зате поголос, мов крилатий птах, в одну мить може залетіти куди завгодно... Якби від вас був лист, Шамо обов'язково сказав би нам про це.

Сейфалі шанобливо взяв старого за руку, провів його через палісадник, і вони опинилися біля будиночка, змурованого з невипаленої цегли.

— Оце наша хата! — Сейфалі кивнув на освітлені вікна.— Зараз я гукну Шамо.

Залишивши старого на ганку, Сейфалі зайшов у невелику кімнату, яку заповнили люди, мовчки проштовхнувся до Шамо і поклав йому руку на плече. Легенько поторгав і показав поглядом на ганок.

Шамо підвівся й пішов за Сейфалі.

— До тебе прийшов батько,— сказав хлопець.

При кволіму світлі, що лилося через тоненькі серпанкові занавіски невеликого віконця, Шамо побачив знайому постать з хурджином за плечима і грубою палицею в руці.

— Тату! — радісно скрикнув Шамо і, мов дитина, кинувся до сумного, мовчазного батька.

Сафар, важко зітхаючи, поцілував Шамо.

— Сину мій!..— схвильовано мовив він.— Скільки років я тебе не бачив!.. Зовсім ти забув свого старого батька...

СВІТЛО РІДНОГО ВОГНИЩА

Кілька років тому Шамо прийшов у Карабах із своїм другом дитинства Фарзалі, і вони разом найнялися пасти отари Герай-бея. У літні місяці чабани піднімалися на гірські пасовиська, а на зиму переганяли отари в долину Кури. Іноді Шамо сам або зі своїм товаришем навідувався до колодязного майстра Гейбалі, де його завжди привітно зустрічали. Шамо любив послухати чарівні казки, які так гарно розповідав Гейбалі.

Але сьогодні в хаті Гейбалі було не до казок. Сьогодні тут говорили про інше. І хоч за ці роки Шамо знудьгувався за рідними і йому хотілося побути з батьком, та ще більше тягло в хату колодязного майстра, де зараз приймали гостей із Баку — робітника-нафтовика Гуммета і його сина Ейбата, родичів хазяїна. Про невідомі Шамо справи і людей, про незнаний ним світ вели вони розмову.

Матвій Васильович Прохоров, революціонер на засланні, який жив по сусідству в Джаванширі, теж зайшов сьогодні до Гейбалі.

Матвій Васильович працював механіком на бавовноочисному заводі Герай-бея. Азербайджанською мовою він володів непогано, але, бажаючи, щоб його добре зрозуміли, супроводжував свої слова виразними жестами. Бесідуючи з бакинцями, він завів мову про чорний злочин царя, про розстріл робітників на далекій сибірській річці Лені. І хоч події ці сталися два роки тому, Матвій Васильович говорив про них з гнівом і боєм, і це передавалося слухачам. Часто він називав ім'я друга простих людей — Леніна, і Шамо запам'ятав це ім'я.

Після механіка говорив бакинець Гуммет, який розповів про свавілля слуг царя Миколи в Баку.

Шамо слухав ці розповіді, і перед очима поставали постаті знайомих йому хижаків: кровожерного Султан-бея, який панував у лісах Чалбаїру і всіляко пригнічував людей, і таких павуків-кровопивць дрібніших, як Кербелай-Гатамхан і Гаджі-Сафігулу, про знущання яких над беззахисними селянами Шамо знав змалку. Згадав він і гендляря Мешаді-Гулама Джейран-оглу, того, що кожної хвилини присягався кораном і аллахом, аби тільки збути гнилий ситець.

Старий Гуммет розповідав про бакинських робітників

у засмальцьованих мазутом робах, про заводи, фабрики й нафтові промисли, про те, як іноді раптово лунали тривожні гудки, і тоді тисячі людей кидали роботу, виходили на вулицю й піднімали над головами червоні полотнища з написами: «Геть самодержавство! Геть Миколу Кривавого!»

Розповіді бакинця окрилювали Шамо. Йому здавалося, що руки багатьох робітників еднаються в одному міцному рукостисканні. Здавалося, він чув їхні дружні вигуки, від яких здригалось повітря. Земля двигтіла під ногами багатотисячної юрми. Промені світла спалахували над цією процесією, осявали не тільки Карабахську рівнину, але навіть далеке село Шехли, що загубилося на схилах Чалбаїру.

Шамо сказав:

— Ходімо, тату! Зайдімо туди! — І взяв батька за руку.— У Гейбалі ти почувеш багато цікавого. Ти довідаєшся, що зараз робиться в Баку і навіть у Петербурзі.

— А хто там у нього? — запитав старий. Він уже оговтався.— Ой, Шамо, невже в тебе немає кутка, свого закутка, що ти оббиваєш пороги чужих людей? Та й як же це чабан залишає взимку велику отару без нагляду?

Сафар хотів повести Шамо на берег Кури, до отар, туди, де не було сторонніх очей, де він без свідків міг розповісти синові про своє лихо, про всі нещастя, які він пережив за ці роки, і спитати, що робити з Гюльсенем.

— Ходімо звідси, сину!

— Куди, тату?

— У твій курінь. У тебе ж, мабуть, є хоча б очеретяний курінь, де ти прихилиєш голову вночі?

— Авжеж, є! Там чекає мене Фарзалі.

— То ви з Фарзалі живете в одному курені? А мені треба поговорити з тобою наодинці, бо в нашій сім'ї скоїлося велике горе, про яке не кожен повинен знати...

Шамо не встиг нічого відповісти, як на ганок вийшов Сейфалі і погукав їх.

— Шамо, мій старий просить твого батька бути нашим гостем!

Кімнату освітлювала гасова лампа під абажуром, що звисала з низької стелі. Коли Сафар зайшов до кімнати, всі глянули у його бік і замовкли.

Старий уважно оглянув присутніх. Проте у їхніх очах не помітив нічого такого, що могло викликати підозру. Тут, мабуть, зібралися люди, що добре знали один одного. Сафар шанобливо усім вклонився, зняв з плечей хурджин і хотів

сісти десь біля дверей, та Гейбали потяг його на чільне місце в кімнаті.

— Ні, друже мій, іди туди,— сказав він.— Прошу!

Гуммет показав гостеві місце між собою і Матвієм Васильовичем.

— Сідай, мій любий! Сідай біля нас!

Але Сафар не хотів займати почесне місце, щоб не привертати до себе уваги.

— Та дарма. Мені й тут добре!

Повернувшись, він пошукав очима Шамо й віддав йому свій порожній хурджин і палицю.

— Йй-богу, мені якось совісно, що я вам завдав клопоту,— схиливши голову, мовив він.

Гуммет ляснув долонею по потертому килиму:

— Сюди, сюди! Іди сюди, старий!

Гейбали все-таки провів Сафара на почесне місце. Поки його всаджували, розмова не відновлювалась.

Сафар насилу підібгав ноги, які нили від втоми. Він помітно хвилювався, побоюючись, щоб випадково не зайшла мова про Гюльсенем.

«Захисти мене, аллах, від сторонніх очей! — благав старий.— Ой, якби земля провалилася піді мною! Щодня сюди приходять каравани з Чалбаїру. А що, як і в Ельоглу дійшла чутка, що Гюльсенем «бачили»? Та, мабуть, ні. Якби вони знали, хто ж би садив зганьбленого батька на почесне місце?»

Матвій Васильович презирнувся з тутешнім учителем Мірза-Поладом і спитав у Сафара:

— Чого зажурився, батьку?

Сафар був трохи спантеличений цим несподіваним запитанням і нічого не відповів. Тоді Мірза-Полад, немовби пояснюючи слова Матвія Васильовича, додав:

— Він питає, чим ви можете похвалитися?

— А чим селянин може хвалитися?

— Яка погода у Верхньому Чалбаїрі?

— Сніговій.

— Зате влітку там у вас справжнісінький рай!

— Так, улітку в наших місцях прохолода.

Старий зрадів, що розмова зайшла про сторонні речі. Він не знав, що про лихо, яке спіткало їхню родину, тут, у Ельоглу, вже чули.

Звістка про Гюльсенем прийшла сюди з одним із караванів. Якраз напередодні колодязний майстер Гейбали розповідав Гуммету про поневіряння сестри Шамо й навів інші

приклади свавілля, якого зазнають люди в селах Чалбаїру. Матвій Васильович і вчитель Мірза-Полад теж брали участь у цій розмові.

Плітка, яка стільки днів обпікала груди старого, випередила його. Але ніхто, глянувши на старого, не відвертав з презирством очей. Серед тих, що зібралися тут, не було нікого, хто дивився б на Сафара із злостивою посмішкою, як мулла Кафар, Геярчин, баба Гизгаїт, Паси, Кербелай-Гатамхан та інші такі, як вони, людці. І старий, заспокоюючись, подумав: «Атож, мабуть, ще не дійшла сюди звістка про Гюльсенем і її лиху долю. Інакше і Шамо не сидів би тут, а шукав собі місце подалі, щоб сховатися від сторонніх очей».

Тим часом білолиця, чорнява дівчина — дочка хазяїна Карагіле — дістала з невеликої шафи склянки й подала їх матері. Хазяйка заходилася наливати чай з бокатого мідного самовара. Було чути, як гості надкушують цукор, намагаючись обійтися однією грудочкою на кілька склянок чаю. Усі пили чай поволі, маленькими ковтками.

— Чи з добром прийшов сюди? — порушуючи тишу, звернувся Мірза-Полад до Сафара.

— Хай буде прокляте зло! — коротко відповів Сафар.

— Боюсь, що в сувору зимову пору старий не прийшов би з доброго дива аж із Чалбаїру.

— Однією ногою ми, чалбаїрці, завжди стоїмо в Карабаху, — жартома відказав Сафар.

— А чого ж ти за ці роки жодного разу не навідався до нас? — вів своєї Мірза-Полад.

Старий кинув бистрий погляд на Мірза-Полада, побачив його зачесане назад довге чорне волосся і на знак поваги до міського одягу цього чоловіка хотів встати, як звично встають перед бєями. Але, згадавши, що ніхто з присутніх не підводився під час розмови, Сафар теж сидів.

— У нас кажуть: поки сніг не впаде, ноги не змерзнуть. Я навідався до свого сина, хочу знати, коли він повернеться в нашу землянку. Правду кажучи, і його молодший брат, Гюльмамед, теж знудьгувався за ним.

— А як живе його сестра? — перебив Сафара Мірза-Полад, хоч, звичайно, знав, що це питання буде неприємне для старого. — Як живе Гюльсенем, про яку розповідав нам Шамо?

— А що Гюльсенем? Дівчина — що птаха крилата. Навіщо про неї говорити після того, як вона вилетіла з гнізда?

— Після того, як її викрали? Чи після того, як проти зими її вигнали з чоловікової хати?

— Признатися, я хотів написати Шамо, коли її викрали, але... — і старий запнувся. На нього немов гора навалилася. Голова пішла обертом. Здавалося, що не тільки люди, а навіть ці бокаті, немов підперезані в талії, армуди¹ пішли ходором.

Шамо, який сидів біля дверей, раптом почорнів, мов хмара. Запала гнітюча тиша. Сафар насилу відірвав тремтячі руки від склянки і поставив її на підлогу.

«Шила в мішку не сховаєш!» — подумав він і ображено глянув на присутніх. Та в їхніх поглядах він помітив не глузування, а співчуття.

— Треба взяти під захист цю жертву насильників: бейів! — сказав Матвій Васильович тоном, який не терпів заперечення, і дружньо поплескав старого по плечу. — Треба повернути бідолашну у батьківську домівку!

— А честь? — притлумленим голосом озвався Сафар, приголомшений більше, ніж від удару блискавки. — Хоч у горця, крім хурджина і палиці, нічого нема, але честь родини для нас свята!

— Не можна віддавати Гюльсенем на поталу насильникам! — переконливо сказав Матвій Васильович і стиснув кулак. Він уже був знайомий з місцевими звичаями і тими страшними наслідками, до яких вони спричинялися. — Повір нам, товаришу! Адже і ми б'ємося за честь бідних людей з мозолястими руками!

Сафар не зовсім розумів ці нові для нього слова і все-таки сказав:

— Мою дочку силою забрали! — І, скрушно схиливши голову, вів далі: — Та й тепер наша Гюльсенем з власної волі ні за що не залишила б дитину, ні на крок не відійшла б від неї...

— Честь, — сумно мовив Гуммет. — Воно-то так. Але ж як не пожаліти молоде життя. Мені здається, треба надати притулок Гюльсенем, узяти її під свій захист. А там побачимо, що буде... — Гуммет раптом випростався і сказав гнівно: — Бакинські кочі², які підступно стріляють в людей із-за рогу, теж збезчестили в нашому місті немало дівчат...

¹ Армуди — грушеподібна склянка.

² Кочі — наймані бандити, яких утримували бакинські мільйонери.

Хоч як намагався Сафар приховати свою біду, хоч як червонів од сорому, все одно розмова точилася тільки навколо долі Гюльсенем. Старий почувався незручно. Таємниця була розкрита, і важкий тягар сорому ліг на його плечі. А того, що тут говорили про кочі, він не зрозумів.

«Краще б я задубів на дорозі! — подумав Сафар і, кинувши погляд на Шамо, завважив, що синові теж нелегко. — Ет, не треба було його вплутувати в цю халепу!»

Тепер старий дуже шкодував, що прийшов сюди, і подумки перебирав події останніх днів. Раптом перед ним постав Гюло. Йому ввижалося, що хлопчик бере з вогнища жар і загортає його в ганчірку...

Сафар не сказав Шамо жодного слова. Вони переночували у маленькій комірчині колодязного майстра.

Вранці, побачивши у вікні перші промені, Сафар хотів тихо розбудити сина, та Шамо вже сам прокинувся. Обидва нечутно вийшли у двір. Над широкою Карабахською долиною сходило сонце. Снігові вершини були ще оповиті туманом, як це завжди буває на світанку.

Батько й син проминули огорожу невеличкого садка Гейбалі й подалися путівцем до Кури. Шамо йшов попереду, Сафар плентав за ним, волочачи по землі свою палицю. З кожним кроком Сафара все більше охоплював неспокій, немов він ішов до прірви. Тепер він потерпав за Шамо, бо той може заступитися за сестру й загинути у кривавій сутичці.

«І нащо молодому хлопцеві така халепа?» — думав старий. Він ледве тримався на ногах і в душі благав аллаха, щоб той уберіг Шамо від діла, яке могло завершитися кров'ю.

Сафар палко любив своїх дітей. Він зазнав безліч злигоднів, поки виростив їх. Кожен шмат хліба добував він важкою працею. Та хоч Сафар і був бідняком, хоч і носив хурджин за плечима, на схилі віку старий намагався ходити з гордо піднятою головою й до кінця днів зберегти чистим своє ім'я.

Люди, яких він узнав учора ввечері, не сказали жодного кривдного слова. Вони не докоряли йому, навпаки — співчували, застерігали від необачних кроків, просили берегти й захищати дочку. Отже, убити Гюльсенем своєю рукою — це виконати підступний задум ворога. Але ж як спростувати те, що понабріхували на неї? Та хто ж перевірятиме, чи правдиві ці чутки? Хіба мало дівчат і молодиць стало жертвами таких пліток? Не одна з відчаю вкоротила собі віку.

Старий ледве встигав за сином. Він хотів щось сказати, але потрібні слова не йшли на язик.

Душу Шамо також роздирали суперечливі почуття. Уночі він майже не зімкнув очей. Учора ввечері про Гюльсенем говорили такі поважні люди. Що подумав про Шамо його новий знайомий і ровесник — син Гуммета Ейбат?

Батько й син мовчки йшли звивистою стежиною униз, до берега Кури. І кожен сам собі думав: яким би не було горе, треба діяти помірковано, обачно, щоб потім не каятись.

Вони вийшли на широкий, рівний луг біля повільної й каламутної Кури, де паслися отари Герай-бея. Управитель бея Гамдулла сьогодні кудись поїхав, і старшим над підпасичами залишився Фарзали. Те, що Шамо прийшов з батьком, для Фарзали було несподіванкою. У глибині душі Фарзали вважав, що старий міг би не допустити ганьби, якої зазнали вони всі, отож стримано привітався з ним.

— Ти і мій дядько Ало добре прославилися! — глузливо сказав Фарзали, скоса поглядаючи на стомленого, вбитого горем старого. — Авжеж, прославились! Хай береже вас аллах від гніву мого двоюрідного брата Азі, нашого жениха-невдахи. З його кривої шаблі, мабуть, ще досі капає кров!

Сафар добре розумів, на що натякає Фарзали. Гюльсенем мала стати дружиною Азі, сина старого Ало, і Фарзали хотів висловити свою зневагу до тих, хто не зумів врятувати її від безчестя.

Понад десять днів Сафар прожив у сина в курені на березі Кури. Шамо цілий день був біля отари, а вечорами ходив до колодязного майстра Гейбали, щоб послухати його гостей. Вони теж полюбили цього чорноокого хлопця й раді були подружитися з ним. Ті вечірні розмови приваблювали Шамо своєю ширістю й новизною. Він відчував, як думки його окрилюються й злітають увись.

А Сафарові все не вдавалося вволю наговоритись із сином. Якось уранці, коли вівці висипали на луг і Шамо взяв під пахву свою гирлигу та зібрався вийти до отари, старий зупинив його.

— Я мушу повертатися додому, сину, — сказав Сафар. — Малий Гюло, мабуть, набрався страху без мене.

Шамо похилив голову й задумався. Уже кілька разів він хотів розпитати батька про свою наречену Гамер, за якою дуже нудьгував ці роки, але знову засоромився й лише важко зітхнув.

— Так, тату, тобі вже час повертатися додому! — тільки й сказав хлопець.

— Але ж, Шамо, що нам робити з Гюльсенем?

Шамо довго мовчав. Важко було йому тримати сторону сестри, але допустити, щоб батько обагрив свої руки кров'ю Гюльсенем, він теж не міг. Це означало б знехтувати мудрою порадою шанованих людей, яких Шамо так полюбив.

Він пригадав дитинство, ті дні, коли, бувало, мати мила йому й сестрі голови одним і тим же жовтком і зачісувала їх однією гребінкою. Заплітаючи коси Гюльсенем, вона казала:

— Глянь, Шамо, яке в неї гарне волосся! Знаєш, скільки голів цукру ми одержимо, коли її засватають!

Гюльсенем підростала, з нею разом росла любов до брата. Кожен ласий шматочок, який попадав дівчинці до рук, вона ховала для Шамо.

— А в мене для тебе гостинець! — весело сміялася Гюльсенем і кидалася братові на шию, тільки-но він заходив до землянки.

Після смерті матері Шамо ще більше прив'язався до Гюльсенем, яка йому нагадувала рідну неньку.

— Іди й забери Гюльсенем додому! — рішуче сказав син і глянув на батька очима, сповненими гніву й суму. — І дивись, щоб жодна волосина не впала з її голови! Бо доведеться червоніти, але не перед мерзеними наклепниками, а перед нашими друзями — добрими й розумними людьми.

— Дитина для батька й матері — солодша від меду, а людські докори — гіркіші від отрути! Я все-таки не знаю, сину, чи твоя правда?

— Людські докори? — перепитав Шамо й спересердя тупнув ногою. — Про яких людей ти кажеш?

— Люди — це люди, сину. Як то кажуть, потік не зупишиш, людям рота не затулиш.

— Ні! — твердо сказав Шамо. — Я вирішив: забери Гюльсенем додому, як тобі порадили міські люди того вечора, коли ти прийшов сюди.

Змучений Сафар більше не сперечався. Він почав збиратися в дорогу. Шамо позичив грошей і через два дні вирудив батька додому.

Повернувшись у Шехли, Сафар передусім навідався до Ало, та хазяїна не було вдома. Сафар ще з порога побачив Гюльсенем — вона щось мішала скіпкою в казані, який

стояв на вогнищі. У кутку Теллі вишкрібала масло з невеликого глиняного горщика.

Сафар зупинився на порозі.

— Що було, те сплигло! — сказав він притлумленим від хвилювання голосом. — Ходімо, дочко, додому, в нашу землянку.

Гюльсенем стояла нерухомо, немов її прикували, і мовчала. Адже кілька років вони не бачились, не розмовляли.

— Сідай, брате Сафар! — сказала Теллі, показавши старому місце біля вогнища. І почала розпитувати про подорож до Карабаху, про Шамо, про Фарзалі.

Сафар коротко відповідав на всі питання, але від частування відмовився.

Тим часом тітка Сара, мати Фарзалі, довідавшись про повернення з Карабаху Сафара, мерщій вбралася й теж прибігла до Ало, котрий доводився їй дівером. Передусім вона висловила Сафарові своє невдоволення: він же подався до Карабаху потайки, нікому не сказавши жодного слова. Та невдовзі тітонька Сара пересердилася, подобрішала й довго розпитувала старого про життя-буття свого єдиного сина. Вона вимагала від Сафара найменших подробиць про свого хлопчика й час від часу схлипувала, витираючи очі краєм келагая.

Сафар розповів їй, що Фарзалі живий і здоровий, що він змужнів, зміцнів і досі товаришує з Шамо. Вони разом пасуть овець Герай-бея.

Хоч тітонька Сара добре знала, чого так несподівано подався Сафар до Карабаху, проте й словечком не виказала себе, та й про Гюльсенем нічого не розпитувала. Сара була переконана, що це Гатамхан ославив Гюльсенем. Вона не могла повірити, що молодицю начебто з кимось «бачили».

Зайшов Ало, обтрушуючи папаху із сірого смушку. Раптом тітонька Сара згадала, що в неї на вогнищі стоїть казан, і одразу ж пішла.

Ало сердито глянув на Сафара.

— На старому базарі нові порядки? — з докором сказав він. — Чого не сідаєш, Сафаре?

— Ми зараз підемо, — відповів Сафар і привітався з другом.

Та Ало, не випускаючи Сафарові руки, потяг його до вогнища.

— Стривай! — сказав. — Не скуштувавши хашілю¹ з медом, ти звідси не підеш!

¹ Х а ш і л ь — каша з підливою.

Друзі підсіли до вогнища.

— Що нового в Карабаху? Як живуть хлопці? — спитав Ало, гріючи руки біля вогнища.

Сафар знову розповів про те, як добре і в злагоді живуть Шамо з Фарзалі в Карабаху, і розповів про дивовижних людей, яких він зустрів у колодязного майстра Гейбалі, про чудові слова, що їх вони говорили. Розповідав Сафар пошепки і мимоволі озирався.

Вислухавши друга, Ало пошкріб борідку й, зморщивши лоба, замріяно проказав:

— Правду кажучи, розумні й мудрі слова цих людей. Не може бути, щоб наш світ весь час був у мороці, як той світ вічної темряви, куди подорожував Іскандер. Я вірю, що настане день, коли зійде сонце справедливості й милосердя і зігріє всіх бідних!

Тим часом Теллі зняла з вогнища казанок, розтопила на сковороді масло й змішала його з медом. Потім вона насипала у миски хашіль, зробила в ньому заглиблення, налила туди масла та меду й поставила страву поміж Сафаром і Ало. Умочуючи гарячу кашу в солодке масло, друзі смачно поїли. Тільки Гюльсенем, незважаючи на настирливе запрошення Теллі і невдоволення Ало, відійшла убік.

«Батькове серце твердіше за камінь!» — з прикрістю згадала вона давнє прислів'я.

— Ну, ходімо! — раптом сказав Сафар, підвівшись і не дивлячись на дочку.

Ало і Теллі провели Сафара з Гюльсенем до роздоріжжя.

Насувалися зимові сутінки. Сафар швидко йшов попереду, і Гюльсенем ледве встигала за ним.

«Щоб ти не знала щастя! — подумав Сафар, і йому захотілося кинути ці слова у вічі дочці.— Це ж треба таке, навіть у Карабаху люди знають про її ганьбу!»

Він зупинився і, коли Гюльсенем порівнялася з ним, узяв її за руку.

— Щоб тобі... — почав говорити, але затнувся і, раптом полагіднівши, притяг до себе дочку.— Дитино моя! — прошепотів Сафар.— Чи зможу я тобі простити після всього, що сталося? Після всіх пересудів!..

— Якщо я завинила,— ледь чутно сказала Гюльсенем, не підводячи голови,— то вбий мене...

— Заради своїх дітей чого тільки не стерпиш! — пробурмотів Сафар і водночас подумав: «Чи посмію я глянути людям у вічі?»

Тільки-но батько й дочка переступили поріг своєї землянки, як Гюльмамед вигукнув:

— Тато привів сестру! — і кинувся обнімати Гюльсенем. — Сестра моя прийшла! — Хлопчик заплакав від радості.

Гюльсенем пригортала брата і у мерехтливому світлі вогнища, крізь сльози, бачила знайому з дитинства рідну землянку, де не була стільки років.

Розділ восьмий

РАПОРТ ЗАВБІЛЬШКИ З ДОЛОНЮ

Пробувши десь із чотири місяці в далекому аулі у своїх друзів, Маро повернувся додому. Настійні спогади про Геярчин прискорили його приїзд.

Стоячи на айвані, Маро милувався околицями рідного села. Після довгої розлуки воно здавалося йому ще гарнішим. Була пора весняної сівби, і з городів долинали стурбовані голоси селян. Маро поглядом шукав Геярчин, йому хотілося поговорити з нею, розповісти їй про все пережите за ці чотири місяці.

І ось, сяючи на сонці срібними монетами, пришитими до вбрання, пройшла дорогою Геярчин. На ній була коротка кофтина, підперезана срібним паском, і зелена, пошита з дванадцяти полотнищ, уся в зборках, рясна спідниця. На голову вона напнула червоний шовковий келагай, та обличчя було відкрите. На руках у неї сидів умитий, вбраний Худаверан. І Маро здалося, що за час його відсутності Геярчин ще погарнішала. На її обличчі були спокій і впевненість.

Насправді ж несподіваний поворот у долі Гюльсенем не давав Геярчин спокою. Вона не могла простити собі, що її постріли тільки поранили, але не вбили суперницю. Найбільша перешкода до її щастя — Гюльсенем — досі ще не була усунута. А Геярчин мала намір назавжди розлучити Маро з жінкою.

Якщо краса Геярчин приваблювала Маро, то вдача і поведінка її були йому відворотні. Геярчин розуміла це, тому ревнувала Маро й пильно стежила за кожним його кроком. Незабаром вона помітила, що Маро часто підстерігає Гюльсенем на дорозі до джерела.

Тоді Геярчин через бабу Гизгаїт переказала Паси, що Маро хоче знову привести Гюльсенем у свою хату. Паси

розлютувала й почала на всі заставки лаяти невістку. Вона робила все, щоб Джабі не бачився з матір'ю.

Час від часу Паси, лютуючи, казала синові:

— Чи не угрів тебе кінь копитом по голові? Хто-хто, а я знаю, що ти надумав.

Маро тільки супився у відповідь. Усі ці дні він вагався.

А Геярчин ніяк не могла вгамуватися. Вона розпускала по селу все нові й нові плітки про Гюльсенем. Обростаючи найдивовижнішими подробицями, вони перелітали з хати в хату.

І от якось Маро забрів до хати осавула.

— Здоров був, жорстокий! — спроквола мовила Геярчин, примружившись і скоса поглядаючи на жаданого гостя.

«Навіщо я прийшов сюди?» — раптом подумав Маро, і йому здалося, що ось-ось у двері зайде Гюльсенем, тримаючи за руку Джабі.

Він стояв мовчазний, розгублений.

— Що це означає? Хіба ти посварився з нами? — спитала Геярчин і, міцно стиснувши руку Маро, потягла його в куток, де на постелі лежала дитина. — Поглянь, як він виріс! — промовила, піднісши до нього Худаверана. — Потримай його, він любить мужчин.

— Але чого я? У нього ж є батько!

— Батько! Ти поглянь, на кого він схожий!

— Соромно, Геярчин... Ще тільки такого жарту не вистачало.

— Ні! Жарти ще попереду, і буде їх не один, не два, не три, а цілих сім. Село загуде від моїх семи жартів!

Маро стояв, мовчки похиливши голову.

— Чого ж ти мовчиш? Глянь, як він дивиться на тебе.

Поклавши дитину на постіль, Геярчин рішуче підійшла до Маро і взяла його за плечі.

— Хто тебе кликав сюди?

— Я прийшов, щоб...

— Ну!..

— Не хочеш — піду...

Геярчин труснула Маро.

— Я тобі не якась повія, котру кожен пройдисвіт може в куші потягти.

— Відчепись, Геярчин! — сказав Маро, намагаючись визволитися з її чіпких рук.

— Я і в могилі тебе не залишу! Як довго мені довелося чекати! Ось зараз піду й сяду біля вашого вогнища. Отоді ти мене визнаєш! — нахвалялася Геярчин.

Вона схопила Худаверана й подалася до дверей.

— А що ти робитимеш біля нашого вогнища? — спитав Маро, заступаючи їй дорогу.

— Усе, що захочеш,— шепнула Геярчин і пригорнулася до нього.

— А раніше не можна?

— Ні! — відрізала Геярчин.

— Чому?

— Калбали...

Руки Маро безсило опустилися. Він ступив до дверей.

— Калбали здогадується? — спитав.

Але Геярчин випередила його, вислизнула з хати.

— Я піду до вас, нехай Худаверан живе у батька! — замість відповіді сказала вона і швидко зійшла з ганку з дитиною на руках.

Маро кинувся навздогін, уже в дворі зупинив її.

— Пусти,— відбивалася Геярчин,— бо закричу так, що все село збіжиться.

Маро ладен був вклякнути перед нею на колінах.

— Я зроблю все, що ти скажеш, тільки повернімося в хату.

Жінка неохоче погодилась.

— Геярчин,— сказав Маро, коли вони зайшли до хати,— ти, мабуть, хочеш мене ославити... Недарма після зради Гюльсенем я зневірився в жінках... Я більше ніколи не одружуся.

— Ти хочеш залишитися живим? — спитала Геярчин, дивлячись йому у вічі.

— Навіщо ти про це питаєш?

— Хочеш, щоб Геярчин була жива?

— Як ти можеш питати про це?

Геярчин обережно поклала дитину на постіль. Відвівши Маро вбік, вона обвела очима кімнату й прошепотіла у самісіньке вухо:

— Тоді... треба вбити Калбали!

— Убити? — розгубився Маро.

— Так,— рішуче сказала Геярчин.— І убити його повинен ти!

— Я? — відступаючи, перепитав Маро.

У цю мить заплакав Худаверан, і Геярчин підійшла до постелі. Вона взяла дитину на руки, заспокоїла її, потім знову поклала.

Маро сів на ліжку. Худаверан заснув. Геярчин ніжно глянула на сина й, прикривши йому личко білим серпанком, підсіла до Маро.

— Якщо ти мужчина, порятуй мене і себе! — сказала вона, тулячись до Маро.— Я чула, як Калбали уві сні погрожував нам. Я не можу більше з ним жити, мені страшно. Він часто бере Худаверана на руки, роздивляється його, заглядає у вічі й бурмоче: «Не схожий...» Ти повинен зробити це...— Геярчин все міцніше пригорталася до Маро.— І тоді — хочеш там, хочеш тут, я буду тільки твоя! — посміхнулася вона.

— І звідки в Калбали така спритність? — мовив Маро. Він хотів обняти Геярчин, але та швидко підхопилася.

— Поки не зробиш усього, не смій до мене торкатися! — крикнула вона.

— Що ж, нехай буде по-твоєму! — відповів Маро і знову потягся до неї.

Та Геярчин, дзвінко сміючись, вибігла з хати.

Того вечора Геярчин не знаходила собі місця від страху й неспокою. Вона бігала до двору, потім поверталася до хати, але й там не могла знайти собі місця і знову вибігала на подвір'я.

Раптом у двір прибіг гнідий; грива його була скуйовджена, хвіст піднятий, вуха тремтіли. Злякано водячи скошеними очима, гнідий бив копитом об землю і тривожно іржав. Сідло в нього з'їхало набік і було заплямоване кров'ю.

Геярчин підбігла до коня, схопила його за гриву, та гнідий все іржав і кружляв по двору, волочачи за собою повислу на ньому Геярчин. Здавалося, він хоче скликати все село, щоб відкрити людям страшну таємницю.

А люди, галасуючи, бігли до двору Калбали.

— Осавула вбили!..

Побачивши людей, Геярчин відпустила гнідого, заломила руки і, рвучи на собі волосся, завила, мов поранена вовчиця. А кінь усе іржав і нікого не підпускав до себе, кружляв по двору, прибитий невтішним горем, немов плакальниця.

Ало, кривий Мовлаамгулу, Ганбар і ще двоє селян першими вибігли на постріл, та їм не пощастило впізнати того, хто стріляв. Вони лише встигли помітити постать озброєного чоловіка, коли той тікав. Поранений Калбали лежав у кущах при дорозі й стогнав. Гнідий не дався їм у руки й помчав до села.

Селяни висадили осавула на коня Ганбара і, підтримуючи його з обох боків, привезли додому.

Уздрівши їх, юрма у дворі розступилася. Стало тихо. Усі дивились на скоцюрбленого Калбали.

— Помер?

— Здається, дихає...— шепотіли в юрмі.

Калбали обережно зняли з коня й поклали на землю. І одразу ж усі шиї витяглися, голови нахилилися, погляди вп'ялися в обличчя осавула.

Розпатлана, з подертими до крові щоками, Геярчин кинулася до чоловіка.

— Убили! — скрикнула вона, торкнувшись його гострих вилиць, схопилася за голову і обвела поглядом людей, які з'юрилися у дворі.— Що ж тепер робити?

— Хоч би вона з глузду не з'їхала, бідолашна,— сказав хтось.

— Від такого горя все може бути...

А Геярчин усе голосила:

— Куди ж я тепер подінуся? На кого ти покинув Худаверана? Хто ж це нас осиротив? — Вона злегка поторсала Калбали: — Хто? Хто стріляв у тебе?

Розштовхавши людей, які хотіли занести Калбали до хати, Геярчин повернулася до юрми.

— Хто ж нас тепер годуватиме? Хто одягатиме? Чим він завинив? Кажіть же, люди добрі!..

— Чого ви стоїте? Треба занести чоловіка в хату! — звернувся до людей Ало.— Не лежати ж йому тут.

Ганбар, Мовламугулу і двоє молодих селян підняли осавула, внесли його до кімнати й поклали на дерев'яне ліжко, застелене паласом.

А люди все сходилися й сходилися. Вони стояли і на подвір'ї, і в хаті. Невдовзі, розштовхуючи людей, до кімнати вбіг захеканий мулла Кафар. Підійшовши до постелі осавула, він схилив голову, намагаючись усім своїм виглядом висловити глибоку скорботу.

— Ще недавно він як сокіл ширяв над нами — і ось пішов у вічність!.. О тлінний світ!..— Мулла обвів поглядом присутніх і похитав головою.— Усі створіння на землі скуштують шербет смерті,— додав він по-арабському.— Воістину, все створене з праху і все відійде у прах...

Юрма мовчала.

До осавула підійшов Сафар, глянув на нього й перевів допитливий погляд на Ало.

— Здогадуюсь, чиїх це рук справа, та боюся взяти гріх на душу! — мовив Ало, багатозначно глянувши на Сафара.

У двір зайшов Кербелай-Гатамхан. На ньому була синя суконна чоха й чорна папаха. Поряд ішла Паси в теплій вовняній хустці, напнутій на плечі.

— Розступіться! — почувлися вигуки.

Усі розступилися, і подружжя зайшло в хату.

Коли Гатамхан підійшов до ліжка, на якому лежав осавул, Сафар обернувся. Погляди їхні зустрілися, і ці двоє чоловіків, які мали спільного онука, відчули, що ненависть між ними не згасне ніколи.

— Не плутайся під ногами! — зверхньо процідив Гатамхан.

Кинувши на нього сердитий погляд, Сафар вийшов з хати.

Гатамхан сів скраю ліжка і поклав голову осавула собі на коліна.

— Яке нещастя! — сумно мовив він.

— Звели зі світу чоловіка, — похитав головою Мовламугулу.

— Де це сталося? — звернувся до нього Гатамхан.

— На дорозі, біля Чорної скелі.

— Кривні вороги, мабуть, — сказав Гатамхан, оглядаючи присутніх.

— На Калбали і в кривного ворога рука не підвелася б, — встряла в розмову баба Гизгайт і закопилила губу. — Нехай тому руки відсохнуть, хто вкоротив йому віку!

Гатамхан люто глипнув на неї спідлоба.

— Кривний ворог теж не на кожного підніме руку, — заговорили люди.

Раптом осавул розплющив очі.

— Мене... убили, — простогнав він, звертаючись до Гатамхана.

Гамір стих.

— Не носити мені папахи, коли я не помщуся за цю кров! — сказав Гатамхан. — Люті муки чекають на вбивць! Не знайдемо ми злочинців — вони увійдуть у смак, їх вабитиме запах крові, і тоді усіх нас можуть видзьобати по зернятку. Ні! Цього подарувати не можна. Прах і попіл на голову того, хто не постоїть за народ! Завтра вбивця Калбали може вбити другого, післязавтра — третього. Село Шехли виведе на чисту воду нечестивців!

— Е, стривай... — зупинив Ало.

Він схилився над осавулом і ледь торкнувся його руки. Осавул поволі розплющив міцно стулені повіки.

— Хто ж тебе все-таки поранив? — спитав Ало.

— Не мучив би ти його, брате, своїми дурними питаннями, — невдоволено буркнув Гатамхан.

— Мене... мене... мене... — простогнав осавул, уп'явшись очима в стелю. — Не знаю...

— Ти не знаєш, хто в тебе стріляв? — наполягав Ало. — Ти не знаєш свого ворога? Відкрий душу, легше буде... Кажи ж! Людина завжди здогадується, хто кинув у неї камінь. Не бійся, кажи! Що може бути чорніше чорного?

Гатамхан опустив голову осавула на подушку й промовисто глянув на муллу Кафара, що стояв осторонь.

— Стріляли в мене... а хто — не впізнав я... — важко перевів погляд осавул і знову заплющив очі.

— Чули? — басовито спитав Гатамхан.

— Чули, — потвердив мулла.

— Не знає він свого ворога, — вів далі Гатамхан. — Оце кривдно!

Ало повернувся до Ганбара.

— Ти ж був верхи і першим прискакав на місце... Як же ти не впізнав того, хто стріляв?

— Не впізнав, і все...

Знову загомоніли всі:

— Невинна кров не залишиться без відплати!

— Колись дізнаються про лиходія...

— Власті розшукають...

— Ет, обкарнали мені крила, — зітхнув Гатамхан, дивлячись на Калбали.

— Та він весь у крові! — сказав Ало і, відсторонивши Гатамхана, розстебнув пасок на пораненому й зняв з нього архалук.

Гатамхан уважно оглянув рану. Видно було, що куля пробила груди навиліт.

— Може, він нахромився на сучок, — висловив припущення Гатамхан.

— Е, ні, — похитав головою Ало. — Це рана від кулі. Та й постріл ми чули. Ну, а решту знають тільки аллах та володар рушницьі.

— Ворог не втече від мене, — сказав Гатамхан, зиркнувши недобрим поглядом на Ало.

— Якби цілився він трохи краще, позбулися б ми цієї нишпорки, — шепнув Мовламгулу Ганбару, який стояв попереду.

— Та хіба ця сива сучка дасть йому померти? Ач, як вона забігала, готує рушник, щоб перев'язати рану, — кивнув той на бабу Гизгаїт, яка розтоплювала масло в сінях.

У хаті і по двору вешталися люди. Село гомоніло. Кожному хотілося висловити свою думку.

— Як би там не було, а жаль чоловіка, у нього ж дитина, — засмутилися жінки.

Осавул важко дихав і час від часу протяжно стогнав. Він думав лише про те, хто ж це стріляв у нього. Потім його думки перейшли на Худаверана.

— Дитино моя,— прошепотів він, і одразу в його уяві постала Геярчин. Раптом у голові майнуло: «А чи не Маро?» — і Калбали застогнав.

— Слухай,— доторкнувся Ало до плеча осавула.— Чого ти зітхаєш, ти ж не баба? Це все через ті прокляття, які тобі посилали люди. Ти бив їх, ось тобі й дісталося. Але душа, яка одразу не покинула тіло, може ще залишитися в ньому. Чого доброго, ще й оклигаєш. Кидай тоді свою кляту службу. Гріх робити зло...

Ганбар смикнув ззаду Ало за чоху й шепнув:

— Годі тобі теревенити... Боюсь я цих позовів, слідств і судів. Причепляться до нас, потім не відчепишся... Хай їм грець!

— Чого ж до нас причепляться?

— А ти чого розкричався? — кусаючи губи, тремтячим голосом зашепотів Ганбар.— Ми ж, як на лихо, першими там були. Сам знаєш, тепер вони ладні будуть виколоти очі кожному свідку.

— Ет, нехай роблять що хочуть! — відповів Ало, не понизивши голосу.— Ми тут при чім? Хіба могли на таке діло заплющити очі? Чого ти злякався?

— Цить! — Ганбар озирнувся і швидко відійшов від Ало.

Геярчин лежала у дворі, безсило розкинувши руки й ноги. Вона була непритомна. Жінки тісним колом оточили її. Одна з них поклала голову Геярчин на коліна, інша розтирала їй руки. Вони стояли і дивилися на гостре, запале обличчя, на подерті щоки осавульші.

— Залишилася з сиротою на руках... Бідолашна...

— При чоловікові життя в жінки не солодке, а вдовицею жити — і казати нічого.

До кімнати, де лежав осавул, зайшла Гизгаїт, тримаючи в руках невеликий чавун з киплячим маслом. Гатамхан відкинув вовняну хустку, якою був укритий Калбали, зачерпнув дерев'яною ложкою кипляче масло й почав поливати осавулову рану.

— Потерпи, потерпи! — чути було з усіх боків, коли Калбали затіпався й почав зойкати.

Масло шкварчало, і шкіра взялася пухирями.

— Дивіться, правовірні, яка воля аллаха! — немов про-

кинувшись, заговорив раптом мулла.— Ось який здоровий і дужий осавул завдяки молитві, яку я написав за його здоров'я. Куля скосила його, а він ще живе. Хоч рана важка, але, може, він і од неї оклигає...

— Така воля аллаха! — протовпившись уперед, докинув Мовламгулу. Він поспіхом подався до дверей, та нашттовхнувся на жінок, які вносили Геярчин.— А це що?! — крикнув він і відступив у куток.

Жінки внесли Геярчин до кімнати й поклали упоперек ліжка в ногах осавула.

— Треба її відходити! — сказав Ало і, взявши з підвіконня квартиру з водою, хлюпнув на Геярчин.

Геярчин здригнулася, прийшла до пам'яті й, розглянувшись, заридала.

— Ось що значить бачити в біді людину, з якою ділиш одну подушку! — побивалася котрась із жінок.

Геярчин з жахом дивилася на гаряче масло на чоловічій рані.

— Він помирає! — скрикнула вона розпачливо, відкидаючи назад голову.— Тепер і гнідий не заірже на конюшні... і Худаверан не радітиме сонцю...— голосила вона.— Ніколи вже мені не бачити щастя...

— Геярчин,— простогнав Калбали,— не край серця друзів, не тіш серця ворогів!.. Повідом про все юзбаші... Нехай приїде... Якщо я помру, хай відплатять за мою кров!..

— Не втішай ворогів! Не дозволяй їм сміятися з нас,— підтримав його Гатамхан.— Треба повідомити юзбаші і бею. Обидва вони шанують осавула й будь-що розшукають лиходія.— Він помовчав і, ніби ненароком, додав: — А може, це доклали рук ті, що принесли його пораненого...

Ало і Ганбар перезирнулися.

— Май совість! — крикнув Ганбар Гатамхану.

— Власті розберуться,— відповів Гатамхан.

— Воістину, розберуться! — підхопив, киваючи головою, мулла Кафар.

Незабаром усі розійшлися. Доглядати пораненого залишилося троє: Геярчин, баба Гизгаїт і Маро, який недавно прийшов.

Геярчин раз у раз люто зиркала на Маро: мовляв, чому не добив його? Зате на кожен чоловіків стогін шепотіла «джан» та ще й тримала Худаверана так, щоб осавул міг бачити його.

— Твій тато одужає! — торочила вона дитині.

Отримавши звістку від Гатамхана, повітовий старшина

Талибхан і писар Чопуров одразу ж виїхали в Шехли і ще до схід сонця прибули до села. Їх зустрічали Гатамхан, Гаджі-Сафігулу і мулла Кафар.

Прибулі спішилися у дворі Гатамхана. Хазяїн наказав одвести коней на конюшню й запросив начальника скуштувати кебаб, та Чопуров порадив спочатку навідатись до осавула. Усі погодились.

Побачивши гостей, Геярчин, яка відпочила за ніч, одразу ж затулила рукою очі й заголосила.

— Цілу ніч мучився, тільки над ранок заснув,— сказала Гизгаїт, жалібно схиливши голову набік.

Геярчин квапливо вихопила з-під складених горою ковдр і подушок червоний дошек. Маро поклав дошек на вовняний смугастий палас. Гості сіли.

Талибхан наказав писарю:

— Пиши приставу рапорт!

Чопуров покірно вийняв з жовтої папки аркуш паперу, дістав з кишені каламар і ручку.

— Пиши,— подумавши, сказав юзбаші.— «Учора ввечері біля Чорної скелі поранено осавула Калбали. Злочинця поки що не виявлено».

— Не виявлено,— кивнувши головою, потвердив Гатамхан і презирнувся з муллою.

— Напиши, що ми постараємося розшукати злочинця і спіймати,— додав Талибхан.

— Напиши приставу від мого імені та від імені Гаджі, що ми обіцяємо розшукати лиходія, хоч би він заліз у мишачу нору, і неодмінно притягнемо до юзбаші,— сказав Гатамхан.

— Писати? — перепитав Чопуров у начальника.

— Обов'язково! Так і допиши, що аксакали обіцяють допомогти...— розпорядився начальник.

Усі дивилися на писаря. Маро і Геярчин, що стояли осторонь, з особливою увагою стежили за кожним рухом його руки.

Писар звернувся до Талибхана:

— Прочитати?

Юзбаші кивнув головою.

— Прочитай, нехай аксакали почують, та й хазяйка заспокоїться.

Чопуров поволі прочитав:

Р а п о р т

13 квітня цього року годині о десятій вечора між селами Сафігулар і Шехли, неподалік від Чорної скелі, під час службової поїздки був тяжко поранений невідомим злочинцем один з найстаріших і найвідданіших своїй службі осавул Калбали. Заходи щодо виявлення й затримання злочинця вжиті.

Відомі Вашому високоблагородію аксакали Гаджі-Сафігулу і Кербелай-Гатамхан запевняють Вас, що всіляко сприятимуть у справі виявлення винного.

Шехлинський повітовий старшина *Талибхан*
Повітовий писар *Чопуров*».

— Хвала твоїм знанням! — вигукнув мулла Кафар.

Писар простяг папірець юзбаші й показав місце, де треба ставити печатку. Талибхан приклав печатку і повернув рапорт писареві. Після цього прибулі одразу ж вийшли з кімнати.

Маро і Геярчин промовисто Perezирнулися.

Невдовзі прокинувся осавул. Баба Гизгаїт одразу підійшла до нього.

— Хай твоя недуга перейде на мене! Тепер ти можеш заспокоїтись. Юзбаші Талибхан, його писар і старійшини навідалися до тебе. Ти спав, і вони не хотіли тебе будити. Юзбаші загадав писареві скласти якусь бумагу, а потім сам поставив на ній печатку.

— А чи велика була... бумага? — ледве ворущачи губами від хвилювання, спитав осавул.

— З долоню, а може, трохи більша.

— О-о! — припавши до подушки, схлипнув ображений осавул. — На таке діло рапорт завбільшки з долоню.

Плечі його тремтіли під ковдрою.

На кінець червня рана осавула загоїлася так, що він міг перевертатися з боку на бік. Розмовляв він тепер зовсім вільно.

Якось Маро і Геярчин перев'язували осавула. Геярчин внесла до хати тазок та глек з водою, вмила хворого й насухо витерла чистим рушником. Біля ніг осавула, лепечучи «та-

то, тато», бавився маленький Худаверан. Осавул напівлежав на подушках. Геярчин піднесла йому склянку міцного гарячого чаю.

— Пий! — лагідно мовила.

— Гарячий, остуди! — попросив чоловік.

Геярчин налила чай у блюдце, кілька разів дмухнула на нього й подала. Маро тим часом узяв з килимка цукорницю й теж подав хворому.

Осавул заговорив:

— Я бачив смерть і, можна сказати, побував на тому світі. І ось, лежачи в могилі, я зробив щілину й побачив, хто плаче за мною, а хто з мене сміється. Отож я і взнав, що на цьому світі у мене двоє близьких друзів: ти,— глянув він на Маро,— і ти,— перевів погляд на Геярчин.— І є в мене двоє ворогів, яким я повинен відплатити на цьому світі,— вів далі осавул.— Один той, хто заніс руку на мое вогнище, хто став мені поперек дороги й поранив мене. А другий мій ворог — писар Чопуров, який на таке велике діло настрочив рапорт лише завбільшки з долоню. Писарю за це я, звичайно, відплачу. Але й про невідомого ворога скажу: хай я буду проклятий, якщо помру, не знайшовши негідника, котрий стріляв у мене! Я розшукаю його й сам притягну до пана пристава. Нехай вороги знають, якого сміливця народила моя мати!

— Авжеж, що треба розшукати,— сказала Геярчин, тримаючи в руці блюдце й хитаючи головою.— Я б зроду не примирилася з тим, що мій смертельний ворог залишився живим. Якби він попався мені до рук, я б нікого до нього не підпустила, сама б видерла йому очі! Прив'язати б харцязяку до стовпа і щодня відрізати з його тіла по шматочку. Нахромлювати кожен шматок на рожен, смажити у нього на очах і годувати негідника його ж таки м'ясом. Ось як би я помстилася!

— Не турбуйся, Геярчин! — сказав осавул, піднявши схудлу руку.— Він од мене не втече. Хоч, правду кажучи, мене мучить одна думка: хіба ж не було так, що мої вороги видавали себе за моїх найкращих друзів.— Спохмурнівши, осавул тихо додав: — І були хвилини, коли я вірив їм. Але тепер у мене двоє вірних друзів: ти, Маро, і ти, Геярчин.

Осавул узяв блюдце з чаєм, а Геярчин та Маро вийшли з кімнати.

Слова Калбали викликали в Геярчин підозру.

— Чи це не пастка? Може, він здогадується? — шепнула вона Маро.

Маро, насупивши брови, стенив плечима.

— Залишається лише одне — добити його!.. — процідила Геярчин кризь зуби.

ЧАСТИНА ДРУГА

Розділ перший

НА СХИЛАХ ДЕЛІДАГУ

Багато худоби було в Герай-бея — здавалося, не перелічити. Взимку отари паслися на рівнині, а в спекотні літні місяці їх переганяли в гори, у казково мальовничі місця, туди, де схилами Делідагу збігає бурхлива Тертерчай, а неподалік від неї б'є з-під землі могутнє джерело Істісу. Вода, яка клекотить у ньому, така гаряча, що над водоймою і влітку і взимку клубочиться біла пара.

Місцеві люди вважали це джерело цілющим од семи недуг. Отож у найспекотніші місяці — липень і серпень — береги Тертерчаю поблизу Істісу дуже пожвавлювалися. У цю пору вздовж річки лунали людські голоси та розкотисте іржання коней. Ті, що жадали зцілення, приїхавши з інших місць, ставили тут намети, курені, та так густо, що, здавалося, і ступити ніде.

Бездітні жінки, які хотіли народити, прив'язували до низькорослих дерев іграшкові колиски і, причаївшись збоку, терпляче ждали, чи не заколишеться колиска сама собою. Це вважалося знаменням того, що бажання жінки збудеться.

Лікувальні якості джерела на той час ще не були вивчені, і люди приписували йому чудотворну дію, навіть вважали його воду святою.

Не тільки заможні власники овечих отар і табунів породистих коней, не тільки пишно вбрані ханум у спідницях, гаптованих золотим галуном, приїжджали сюди. Приходили до Істісу й немічні бідняки з хурджинами, перекинутими через плече. Вони сподівалися, що чудодійна сила джерела продовжить їм життя хоч на кілька років.

Шамо і Фарзали часто залишали отари під наглядом інших пастухів, а самі спускались до джерела. Вони не купа-

лися в цілющій воді, а годинами розглядали людей, які приїхали і прийшли сюди звідусіль. І не раз Шамо сумно дивився на старих людей, що нагадували йому батька, — сивих, згорблених від злиднів і важких недугів.

Сам Герай-бей, який посилав незчисленні отари овець на схили Делідагу, ніколи не бував у цих місцях і не мав бажання там побувати. Він вважав, що дикі гірські схили, не займані цивілізацією, можуть вабити лише темних степових беїв. Адже вони й уяви не мають про життя в упорядкованих містах. Їм би тільки добре нажертися, а найкраща розвага для них — кінні перегони на плоскогір'ї Гочдаш та стрільба в ціль. Мета їхнього життя — цілими днями гостювати один в одного, безперестану жерти кебаби, з яких стікає жир і кров, а потім масними пальцями підкручувати пишні вуса. Для таких околиця Істісу якраз підходить. А що робити на схилах Делідагу, у диких горах, знатному Герай-бею, який побачив світу?

Що ж до отар, які мирно паслися на соковитих луках Делідагу, то вони мало цікавили Герай-бея, хоч би як обкрадав його управитель маєтку Гамдулла. До того ж не овечі отари були головним джерелом прибутків бея, а великі поливні землі, сади і плантації. Невичерпними ріками текли звідусіль гроші до його каси. І йому куди цікавіше було проводити час у дзеркальних, позолочених залах ресторанів, ніж нудьгувати в задимлених наметах на схилі Делідагу, де часто над головою шугають блискавки й оглушливо гуркотить грім.

Міркуючи так, Герай-бей повністю довірив стада своєму серкяру¹ Гамдуллі. Бейський серкяр зимував і літував при отарах. Без хазяйського нагляду розпоряджаючись добром Герай-бея, він привільно жив у горах зі своєю третьою дружиною Алагез, з якою побрався на схилі віку. Герай-бей не перевіряв звітів Гамдулли, не цікавився ні кількістю овець, ні прибутком від них, бо не мав потреби ані часу займатися вівцями й баранами.

Пастухи й підпасичі, що були при отарах, доярки та старі люди, які доглядали ягнят, — усі знали над собою лише одного хазяїна — серкяра Гамдуллу, який користувався безмежною довірою бея.

Шамо й Фарзали з самого початку не помирили зі весільним серкяром. Та інакше й бути не могло. Фарзали тримався надто незалежно. Він ніколи, навіть уночі, не розлучався

¹ Серкяр — начальник, командир; тут: управитель.

з своїм довгим лезгинським кинджалом, а під час розмови якось особливо зухвало погладжував і закручував свої тонкі вусики, які щойно посіялися. З першого ж погляду горець Фарзалі не сподобався серкяру Гамдуллі й видався йому людиною не тільки завзятою, але й небезпечною.

Не йняв він віри й Шамо, хоч цей був завжди стриманий, зібраний. Високого, ставного юнака з великими чорними очима і чорним пушком, що ледь всіявся над верхньою губою, серкяр вважав іще небезпечнішим, ніж Фарзалі, який, очевидно, прислухався до свого товариша і був відданий йому. Зрозуміло було, що поміркований і вдумливий Шамо керує запальним і непосидючим Фарзалі.

Міцна дружба хлопців викликала побоювання у серкяра, отож він був на сторожі, тим більше що люди, які оточували Шамо, не тільки шанували юнака, а й любили його, як рідного. Шамо в усіх випадках виявляв доброту й щирість, готовність допомогти кожному порадою та ділом, хоч і був він ще зовсім молодий. І серкяр не випускав Шамо із поля зору. А юнак, обурюючись і лютуючи, ледве стримувався, коли Гамдулла несамовито кричав на підлеглих йому дівчат і жінок. Бувало, помітивши невдоволений погляд Шамо, серкяр мимоволі знижував тон.

Так поступово розпалювалась прихована боротьба між Шамо і управителем. Про всяк випадок Гамдулла повісив у своєму розкішному білому наметі різну зброю — рушницю, револьвер і цілий набір кинджалів.

«Хто їх знає, цих горців! Їхні погляди нічого втішного мені не обіцяють!..» — думав Гамдулла і шукав спосіб по-сварити молодих людей, які здавалися йому небезпечними.

Зустрічаючись з кожним із них на самоті, управитель заводив улесливі розмови і обіцяв згодом зробити то одного, то другого юнака начальником над рештою пастухів, одне слово, таким же серкяром, як і він, Гамдулла.

— Треба мати волячу силу в ногах, щоб обійти усі отари, — казав він то Шамо, то Фарзалі. — А я старію, і голова моя побіліла, як вершина Люльпардагу. Перші жінки мої померли, а від Алагез немає у мене ні сина, ні дочки. А ти підростеш і станеш серкяром. Тоді я піду на спочинок і буду тобі за батька. Що Герай-бею отари? Бей любить різні втіхи, він не цікавиться, навіть не знає, скільки сот і скільки тисяч у нього овець. Привезеш сюди сім'ю із Шехли і купатимешся в молочному озері...

Слухаючи ці вкрадливі слова, Шамо, незважаючи на молодість, розумів, що Гамдулла говорить нещиро, намагає-

т'ся роз'єднати його з товаришем, посіяти між ними ворожнечу.

— Ти що собі думаєш, Шамо? — спитав якось серкяр. — Чого ти одвертаєшся від добра, яке дає тобі в руки аллах? Я кажу тобі: сідай на коня, об'їжджай отари та візьми до рук чабанів, а ти відмовляєшся. Мало того, ще й нишком підмовляєш цього вітрогона Фарзалі, щоб він не виконував моїх наказів.

— Ні, Гамдулло! Поганий я тобі помічник! — твердо відповів Шамо, здогадуючись про недобрі наміри управителя, який хотів не тільки роз'єднати його з Фарзалі, а й очорнити в очах інших чабанів. — Не буде так. Який з мене серкяр?

— Чому не хочеш, сину? Чи маєш намір одразу стати губернатором? — допитувався Гамдулла, смокчучи люльку, оздоблену сріблом. — Ти, звичайно, клопець поміркований, з тебе будуть люди. Але ж стати серкяром — заповітна мрія кожного чабана. Я чув, що в тебе є наречена. Хочеш, допоможи тобі? Поїдеш додому, відгуляєш весілля, привезеш сюди молоду жінку. Вона не буде тут якоюсь там дояркою, ні, вона поселиться в моєму білому наметі. Будемо жити однією родиною. Нехай дурноверхий Фарзалі на-свистує собі пісеньки, а тобі вже час розлучитися з сопілкою. Зате їстимеш свіже масло, вершки, соковитий кебаб. Влітку милуйся квітучими луками в горах, взимку — сиди в теплій оселі на рівнині та їж дичину на обід. Що може бути краще для такого чоловіка, як ти?

— Ні, серкяре! Навіщо мені до скону віку доглядати чужих баранів? Мій батько часто повторює прислів'я: «Хто припинає чуже теля, той залишається з вірьовкою в руках».

— Є й інше прислів'я: «Доганяючи коня, сідай на віслюка». Сьогодні ти помічник серкяра, а завтра сам станеш серкяром хоч куди.

— Не зумію я...

— Чому? Думаєш, серкярами стають ще в утробі матері?

— Не можу я дивитись, як чабани ходять босі й голі. Їм навіть чаригів не дають: мовляв, у них ноги зашкарубліші, ніж у буйвола шкіра. Ти ж сам кажеш: «Навіщо вам чариги? Хіба у вас на ногах зношується підошва?»

— Це ти про наших пастухів чи про чужих?

— Та всі ходять босі... Я про всіх кажу.

— Хоч сто разів кажи, із слів чаригів не пошиєш...

Щоразу після розмов з управителем Шамо глибоко задумувався. Він згадував слова дядька Гуммета і його сина

Ейбата. Той розповідав про Баку таке, чого селяни тут, у Карабаху, ще не розуміли. У Баку хазяї теж намагалися різними способами — і обіцянками, й підкупамі — роз'єднати робітників, посяти між ними чвари. Та нічого у них не вийшло.

Буваючи у Гейбалі, Шамо уважно прислухався до слів старого майстра і його гостей. Ці слова обпікали серце, і Шамо прийшов до непохитного переконання, що шлях, який пропонує управитель, нічого доброго йому не обіцяє.

Із розповідей дядька Гуммета, із розмов з його сином Ейбатом Шамо міг зробити висновок, що в Баку робітники ненавидять зрадників із свого середовища, навіть суворо з ними розправляються. І добре роблять.

Шамо був сповнений рішучості не піддаватися брехливим обіцянкам Гамдулли. Після розмови з серкяром він одійшов убік, вийняв з-за паска сопілку й почав грати, милуючись зеленими луками, гірськими вершинами і стрімкими скелями.

Береги Тертерчаю біля джерела Істісу були всуціль кам'яністі. І, дивлячись униз, на течію Тертерчаю, на бескиди, які обступили річку, Шамо уявив собі, що громаддя білих каменів оброблено чиймись гігантськими руками, такі відшліфовані були білі брили. Нижче каміння рябе, немов його побив град, а ще нижче воно губилося в лісах і чагарях.

Шамо любив подовгу милуватися довколишнім світом. Він ставав осторонь від овець, що розсипалися по зеленій луці, і з дитячою цікавістю розглядав кожную п'ядь землі. Джерела линули вниз грайливими водоспадами. Вириваючись з-під скель, крижана вода весело дзюркотіла поміж камінням і губилася десь нижче. Далі серед скель виднілися будівлі й чорніли маленькі постаті людей. Як же тут гарно! Надто навесні і восени, коли увесь простір від берегів річки до снігових вершин завітчаний і духмяно пахне повітря.

Поправивши на собі коротку повстану бурку, Шамо притулився до скелі й, милуючись природою, грав на сопілці свої сумні, невідомо де почуті пісні. Вівці, що миготіли чорними і білими плямами на пасовищі, зупинялися і неспокійно бекали. Дівчата й жінки, які поралися біля овець, і навіть Алагез, молода дружина Гамдулли, захоплено завмирили, слухаючи ці пісні, що брали за серце, і дивувалися такій майстерності молодого пастуха.

— Нічого не скажеш — божий дар!

— От пощастить дівчині, яка стане подругою Шамо!

— Кажуть, у нього є наречена...

— Чи до пари вона йому?

— Справжня красуня, говорять! Висока, струнка, карока, а дві грубі коси — як дві чорні хвилі!

— А буває так на світі, щоб красуня дісталася красеневі?

Звуки сопілки линули схилами Делідагу, і ніжна мелодія нагадувала Шамо про рідне село. Він бачив перед собою наречену свою Гамер і жадібно дивився в її глибокі очі. Мимоволі сопілка його завела іншу пісню — «Гамері».

До нього дійшли чутки, що тепер про красуню Гамер подійкують не лише в рідному Шехли, а й в усій окрузі. І Шамо здавалося, що Гамер завжди з ним поряд. Ось вони разом ходять квітучими схилами Делідагу. Ось Гамер, перетворившись на червоний мак, стоїть віддалік у своєму червоному вбранні. Та варто повернутися до вершини гори, що здійснюється в небо, і Гамер вигляє з-за хмар, привітає Шамо, який грає на сопілці.

Він припиняв грати, коли вершину Делідагу оповивав туман. Небо темніло, і душа юнака теж поринала в морок.

— Гей, Фарзали! — якимось гукнув він товариша, що сидів віддалік, слухаючи його гру.— Мабуть, тобі, голубе, живеться легше!

— А це ж чого?

— А тому, Фарзали, що ти завжди, коли спускаєшся на рівнину, бачиш свою Карагіле...

Фарзали розумів, що Шамо сумує за коханою.

— Тобі треба повернутися в Шехли! — сказав він.

Густі брови Шамо зійшлися на перенісці. Він провів рукою по щоці, вкритій чорним пушком, до якого ще не торкалася бритва, і сказав мрійно:

— Останні дні я лиш про це і мрію, Фарзали! Тільки про це й думаю! Та мене душить сором. Мерзенні люди викрали мою сестру, а потім з ганьбою вигнали її. Добре ще, що дядько Ало дав притулок Гюльсенем! А негідник Гаджі-Сафігулу побив батька й нацькував на нього собак... Важким тягарем лягло горе моєї сім'ї на мою душу. Якщо повернуся додому, мені треба або схилити голову й змиритися з неславою, або взятись за зброю.

— І візьмемося! Якщо треба, то і я піду з тобою. Ми обидва візьмемо в руки зброю!

— А що буде?

— Славне буде діло! — рішуче відповів Фарзали.—

Згадай Гачага Набі¹. Недарма народ пісні про нього склав.

— Добре, а якщо ми навіть убіємо лиходія? Чим це скінчиться? Все одно сильний і багатий візьме гору...

— Навіщо, хай йому дідько, думати про те, що буде далі?

— Ні, любий друже! З допомогою дідька нічого путнього не досягнеш. Ми так звикли згадувати чортів, що ними заселився увесь світ і перетворився в пекло. Поглянь довкола: природа усміхається нам, а на серці у нас — камінь.

Розділ другий

АЛАГЕЗ

Просторі схили Делідагу, пасовиська Чалбаїру, широкі груди гори Люльпар, плоскогір'я Гочдаш і далі простори лугов, які прилягають до озера Гокча,— усе це місцевість, усіяна різноманітними тимчасовими оселями — наметами, куренями, юртами, шатрами і кибитками. У горах, так само як і на рівнині, за зовнішнім виглядом житла можна одразу визначити, які статки має хазяїн. Навіть глянувши здалеку, неважко здогадатися, кому належить житло — багатому чи бідному.

Покинувши на літо свої двоповерхові будинки з червоної цегли, багатії ставили в горах просторі намети з широким куполом або великі юрти з новенької білої повсті. А навкруги на чималій відстані розташовувалися приземкуваті кибитки, намети і юрти простого люду. На відміну від людей заможних, бідняки складали підмурок свого житла з каміння, яке заміняло їм дорогі комишеві щити, знадвору накидали на це каміння старі паласи, прикріплюючи другий їхній кінець до жердини, що стояла посеред юрти.

Багаті кочовики звичайно розташовувалися вище, аби милуватися краєвидами та щоб інші милувалися їхніми гарними наметами і заздрили їм. Родини бідніші тулилися збоку, намагаючись приховати свою бідність від чужих очей.

На схилі Делідагу найвище поставив свій намет управитель Гамдулла.

Починаючи з травневих днів і до перших осінніх приморозків уся місцевість являла собою великий галасливий

¹ Г а ч а г Н а бі — народний герой, який боровся проти гніту царя та беїв (г а ч а г — втікач, переслідуваний урядом).

табір. Влітку населення Карабаху, Муганського і Мільського степів переселялося в гори. Тут, на зеленому роздоллі, випасалися отари, а з наближенням осені овець знову переганяли вниз: на рівнини, в степи, солончаки.

У горах вівці нагулювали жир. Радіючи соковитому гірському корму, вони відрощували такі жирні курдюки, що ледве волочили їх. Нерухомо стояли на пасовиськах задумливі барани-плідники. Влітку їх не допускали до овець і тримали під суворим наглядом, бо хазяї отар вважали за краще отримати приплід в середині весни — не дуже рано, але й не надто пізно. Вони домагалися окоту овець на той час, коли удосталь буде свіжої трави на луках і легше вирощувати молодняк. Тому поки що барани-плідники стояли, мов кам'яні статуї, і дивилися поперед себе з тупим подивом. Тут же, в горах, паслися великі табуни коней, відпочивали верблюди, ремигали воли. А взимку життя завмирало, і кочовище поринало у мертву тишу.

Сам дід-сніговик Делідаг, незважаючи на те, чи копошаться люди на його схилах, чи ні, здавалося, робив усе, щоб виправдати свою назву — Божевільна гора. Він багато разів на день міняв своє обличчя, то сяючи під яскравими сонячними променями, то ховаючись у сирому, непроникному тумані. Часто бувало, що серед ясного дня раптом невідомо звідки приносило дощ, ще мить — пішов сніг, і зелені луки одразу вкривалися білою габою. А втім, люди звикли до примх Делідагу й не чекали від нього усталеності.

Гора ця немов неприступна фортеця, отож Гамдулла і облюбував її для літніх пасовищ. І справді, до отар, яких заганяли на ніч у кошари, можна було підкрастися лише знизу, єдиною крутою дорогою, а це під силу лише бувалому злодієві, та й то за умови, що він зможе відвернути увагу вівчарок. Ейлаг, оточений гострими скелями і глибокими прірвами, вночі потопав у мороку, і людині, яка не знала цієї місцевості, на кожному кроці загрожувала небезпека.

Але, хоч які були суворі скелі Делідагу, хоч якою небезпечною була дорога, пастухи не могли поскаржитись, що сюди мало навідувалося гостей. Передусім добирались на ейлаг слуги пророка Мухаммеда — сеїди¹ і мулли, щоб зібрати належне за шаріатом відрахування на свою користь. Од них не відставали дервіші, які співали духовні пісні й збирали милостиню. Кустарі привозили в гори для прода-

¹ Сеїд — почесний титул людей, що вважали себе нащадками засновника ісламу Мухаммеда; представники знаті.

жу сита, циганки приходили до дівчат і жінок з ворожінням.

Але найчастішими гостями в горах були купці. На конях, навантажених по самі вуха, вони привозили сюди фабричний крам та інші міські вироби. Купці охоче відвідували скелі Делідагу, знаючи, що тут втридорога можуть збути і серпанок, і ситець, а заодно скупити за казково дешево ціну відгодованих баранів, бурштинове топлене масло і жирний сир-мотал.

Часто сюди заходили і торговці вишнею. Їх одразу пізнавали по великих кошелях, перекинутих через сідло.

Нерідко заглядали до скотарів і майстри, які виробляли повсть, вони часом тижнями гостювали у хазяїна багатого намету. Спочатку вони чистили і чухрали вовну особливим інструментом, поки вона не ставала білою і м'якою, як пух, а вже тоді розкладали її на паласі, вкраплюючи для візерунка шерстинки інших кольорів. Потім палас, на якому акуратно розкладена вовна здіймалася мов піна, обережно й туго згортали в трубку і міцно зав'язували. Цю трубку кидали під ноги молодим чабанам. Вони ставали в ряд, пліч-о-пліч, і, обнявшись, гуртом топталися по трубці, котячи її по землі. Робітники з таким завзяттям і так швидко перебирали м'язистими ногами, що вовна, загорнута в палас, ставала теплою, майже гарячою, і поступово перетворювалася в міцно збиту повсть. Тоді майстер зупиняв людей, розв'язував вірвовки і розстеляв палас, на якому красувалася готова нова повсть.

— Зроблено! — пишаючись своїм мистецтвом, казав майстер. Він перевіряв повсть на міцність і благословляв хазяїна намету. — Дай боже тобі під цією повстю згуляти весілля сина і видати дочку за багатого жениха!..

І одразу із сліпучо-білої нової повсті споруджували юрту, а стару, забруднену повсть роздирали на попони або на м'які сідла для віслюків.

У серкяра Гамдулли була особлива пристрасть до нової повсті. Незважаючи на те, що сім'я складалася лише з двох осіб — він сам і його молода дружина Алагез, — управитель мав втіху від того, що замовляв собі все нові й нові повсті. Чабани, які надвечір приганяли овець у кошари, ще змушені були валяти повсть перед наметом серкяра. Напрацювавшись на нього, вони ледве підводилися з постелі наступного ранку.

Коли в цій роботі брали участь Шамо і Фарзалі, Алагез виходила подивитися на молодих чабанів і підбадьорювала їх лагідними словами:

— Спасибі, хлопці-молодці! Завтра вас нагодую густими вершками!

Тим часом з'являвся Гамдулла і ніжно брав молоду дружину за руку.

— А ти чого тут стоїш? — питав він. — Це справа пастухів працювати ногами, а тобі не личить марно втомлювати свої ніжки...

— Та я ж тільки дивлюся, — відповідала Алагез. — Які у цих хлопців міцні, стрункі ноги!..

— Ось нехай ними й попрацюють. Ми не будемо дурно годувати їх.

— Не будь скнарою, Гамдулло. У нас пастухи один кращий від іншого! — казала Алагез. — Йй-право, молодці! Особливо Шамо і Фарзалі.

— А я б цих молодців охоче вигнав геть, подалі від наших отар! — спохмурнів серкяр.

— Та ти що, Гамдулло! Навіщо?

— Вони заводіяки тут! Ось навіщо! — і серкяр кинув на жінку підозрілий погляд.

Алагез вдала, що не розуміє.

— Не втручайся, Гамдулло, заради аллаха! — просила вона. — Нехай собі дуріють. Кому від них шкода?

— Нам з тобою, Алагез. І вівцям шкода! Скінчиться тим, що розбазарять вони отари. А тоді де й подінеться твій жирок, перетворишся на шкапу, залишаться від тебе лиш кістки та шкіра!..

— Не лякай мене, Гамдулло! Краще подивися, як спритно ці шехлинські хлопці валяють повсть!..

Після таких розмов управитель ішов від жінки, щоб не виказати передчасно своїх задумів і підозр. Його не на жарт непокоїло зацікавлення Алагез юнаками.

Гамдулла відчував, що він по-справжньому не полонив серця Алагез. Щоправда, вона була його мудрою порадицею і не раз визначала, якими дорогами гнати отари, на яких пасовиськах пасти овець. Хоч усім господарством порядкував серкяр, проте дружина багато що підказувала йому. Але чи любила вона, молода, його, старого?

Останнім часом недовіра серкяра до Алагез зросла, і він почав частіше замислюватися, як без зайвої колотнечі позбутися Шамо і Фарзалі або принаймні роз'єднати їх. Найбільше мучила його ця думка вечорами, коли пастухи розкладали перед кошарами великі вогнища із дров, які вони привозили сюди з Тертерчаю, і звідусіль линули звуки пастушачих сопілок. Гамдулла бачив, що Алагез аж

мліє, слухаючи ці звуки, немов не може досхочу насолодитися ними.

Алагез справді подобалися мелодії, які награвав Шамо. Йй дуже хотілось гукнути молодого пастуха до себе в намет і почути зблизька його гру.

Коли почало смеркати, отари повернулися з пасовищ, і повітря сповнилось тремтливим беканням овець. Пастухи загнали тварин у кошари і розбрелися по своїх наметах.

Шамо та Фарзали зайшли до маленької юрти, спорудженої ними з каміння і вкритої старою повстю. Фарзали почав господарювати. Він розпалив вогнище, потім подався до кошари і невдовзі повернув з повною мискою овечого молока, теплого й пінистого... Друзі накришили в миску черствого хліба й заходилися вечеряти, по черзі надпиваючи молоко з однієї посудини.

— Знаєш, Фарзали,— почав Шамо,— нам треба остерігатися Гамдулли.

Фарзали надпив великий ковток молока і відповів:

— Якщо хочеш, я вночі так його угрю палицею, що він одразу віддасть алахові душу. Хто тут, на Делідагу, розбиратиметься. Подумають, що з управителем поквитався якийсь ворог або що він сам полетів у прірву й розбився на смерть. На те й Делідаг!..

— Брате Шамо! — почувся біля юрти голос Алагез.

Шамо вийшов.

— Що скажеш, сестро Алагез?

Він стояв біля входу, обіпершись на великий камінь, вимитий і гладенько відшліфований річковими потоками.

— Я думала, може, брат Шамо пограє трохи для мене на сопілці?

— А якщо я пограю? — жартома запропонував Фарзали, підводячись і кидаючи порожню миску в куток.— У мене душа сповнена звуками.

— Ні, брате Фарзали, я хотіла послухати Шамо.

— Що ж, сестро Алагез,— труснувши головою, погодився Фарзали,— нехай грає Шамо. Він і я — одне ціле.

Алагез повела їх до свого намету, який стояв високо на горі. Побачивши чабанів, серкяр одразу спохмурнів, але нічого не сказав, ніби у нього затерп язик або він захлинувся слиною. Потім, відкашлявшись, завів мову про отари. Шамо і Фарзали мовчали. Розмова ніяк не клеїлась.

Просторий круглий намет серкяра був засланий барвистими килимами. При світлі гасової лампи, яка висіла на брусі намету, блищала, мов шовк, постіль біля стіни. Служ-

ниця Алагез, вісімнадцятирічна Заміра, начищала біля входу нікельований самовар.

Гамдулла сидів на дошку, спираючись на велику мутаку¹ з пишними китицями.

— Слухай, хлопче! — сказав він, звертаючись до Шамо. — Сто разів тобі казав, тепер кажу сто перший... Відкинь ти свою кизилу палицю вбік і будь моїм оком на пасовиську. Вибери собі найкращого коня в табуні, осідлай його і роз'їжджай по всьому Делідагу. Невже ти не хочеш стати одним з найголовніших в окрузі?

— А хіба ми всі, пастухи, не головні? — задержувато спитав Фарзали.

— Він буде в числі перших трьох і замість палиці візьме в руки канчука, щоб напоумлювати всяких товстошійх ледацюг!

— Де ж це в нас такі ледацюги? — здивувався Фарзали. — І кого це треба напоумлювати канчуком?

— Мабуть, нічого вам не вдовбеш у голову, поки не перестанете стукотіти палицями та надимати щоки, граючи на сопілках, — махнув рукою Гамдулла.

Вислухавши серкяра, Шамо мовчки підвівся, та Алагез схопила його за полу бурки.

— Та чого ти, Гамдулло, причепився до них! — дорікнула вона чоловікові.

— Е, жінко, ти краще не втручайся, — відповів управитель. — Нерозумно робиш, Шамо, — додав він, знову звертаючись до чабана. Потім вийняв капшук і почав набивати люльку, оздоблену сріблом. — Розумний сам знає, ким йому краще бути — старшим чи підлеглим. Хто ти є і ким ти будеш у себе в Шехли?

Цими словами Гамдулла хотів принизити Шамо в очах Алагез. Зрозумівши його задум, роздратований Фарзали одразу ж підхопився.

— Ходімо, Шамо! — звернувся він до товариша. — Я не хочу слухати глузування навіть від самого аллаха, якби він спустився на Делідаг. — Фарзали повернувся до управителя, який досі ще сидів, спираючись на мутаку, й кинув на нього лютий погляд. — Не люблю нещирих розмов, серкяре!

— Ти часом не купецький син? — несамовито закричав Гамдулла. Підвівшись, він загрозливо потягся до рушніці, що висіла на стіні намету. — Остогидли мені ваші вибрики!

¹ М у т а к а — подушка, на яку спираються ліктем.

Так розпустилися, слова не можна сказати. І від кого ви набралися такої пихи?

— Від кого? Від Делідагу, мабуть! — відрубав Фарзалі. Він ладен був кинутися на кривдника, та Шамо взяв товариша за руку і вивів з намету.

Услід за ними вибігла Алагез. Вона вхопилася за повстяну бурку Шамо й зупинила його.

— Сідай тут на камені й пограй йому на зло, — зашепотіла Алагез. — Пограй!.. Вір мені, я з вами. Чоловік мене рабиною зробити хоче... Але я в його домі не залишуся. Або я, або ця служниця Заміра! На старість він зовсім сказився!..

Шамо ступив кілька кроків убік і приклав сопілку до губ. Віддалік од Шамо, не зводячи очей з намету, стояв Фарзалі.

Шамо грав так виразно, сопілка його звучала так гнівно, що, здавалося, навіть гори принишкли, прислухаючись до цих звуків. Завмерла й Алагез. Невиплакані за роки заміжжя сльози нестримно котилися по її щоках.

Проживши з Гамдуллою кілька років, Алагез тільки тепер почала здогадуватися, що її давній коханий, молодий селянин Гая, котрий раптом безслідно зник, став жертвою підступних замірів управителя. Це було давно. А через два роки після того, як Гая зник, серкяр силоміць зробив Алагез, яка працювала в нього дояркою, своєю дружиною. Незважаючи на велику різницю в роках, Гамдулла, який уже почав сивіти, зробив спробу наново влаштувати сімейне життя. Здавалося, що йому ще треба на старості з такою вродливою дружиною? Але тепер він почав зазіхати на молоду служницю Заміру.

На початку свого подружнього життя Алагез і не підозрювала, що Гамдулла винуватець загибелі її коханого. Вона примирилася зі становищем дружини заможного серкяра, поступово звикла до статків у домі чоловіка, зманіжилася і вже не нарікала на свою долю. Та цього літа до неї дійшла недобра чутка, яка вже давно ходила поміж людьми, і жінка зрозуміла, що коли раптом в окрузі зникає то один, то другий наймит, то все це виробляє її чоловік, серкяр Гамдулла.

Тепер вона була переконана, що серкяр тільки чекає нагоди, аби вчинити розправу над Шамо і Фарзалі. І не помилялася. Досі Гамдуллі це не вдавалося лише тому, що обидва юнаки, такі не схожі за своєю вдачею, були нерозлийвода. Та управитель все ж не відмовлявся од наміру

знищити ненависних йому пастухів. Дивлячись на Шамо, він мимоволі згадував іншого селянського юнака, який загинув кілька років тому темної осінньої ночі.

Серкяр був упевнений, що про таємницю загибелі Гаї ніхто не довідається, бо у певний момент сам пустив чутку, нібито Гая викрав з отари п'ятнадцять найкращих овець, продав їх і наживав п'ятами з вирученими грішми. Насправді ж, отримавши дозвіл від Герай-бея, серкяр і бейський наймит Балай задушили беззахисного Гаю й кинули його труп у кяриз¹. Злочин цей задумав Гамдулла, коли, поховавши другу дружину, накинув оком на молоду Алагез і вирішив будь-що заволодіти нею. Та для цього треба було позбутися її жениха...

Ось чого останнім часом сумує його дружина! Він помічав, як лагідно й замріяно дивиться вона на молодого чабана, і здогадувався, що в особі Шамо Алагез знову бачить таємниче зниклого Гаю.

Не наважуючись відверто виступити проти чоловіка, Алагез почувалась у своєму пишному наметі, як птаха в золотій клітці. Щоразу при появі Шамо в душі її поставав образ Гаї. Перед її закоханими очима оживав юнак з чорним пушком на верхній губі: ось він підходить до неї, бере до рук сопілку і грає свої журливі пісні...

Так і зараз, сидючи на камені й слухаючи Шамо, Алагез перебирала в пам'яті усі заподіяні їй кривди, і думки про помсту роїлися в голові. А тим часом з намету виповз Гамдулла. Він нишком підійшов до дружини й, смочучи люльку, сказав:

— Мабуть, пастуховій дочці завжди буде більше до смаку пастушачий хліб. Ну що ж! Коли тобі не подобається мій намет, біжи в брудну юрту і обнімайся там зі своїми чабанами. Обійдуся й без тебе. Маленька Заміра доглядатиме мене, як батька. Вона буде мені за дочку.

— Це ти про що? — спитала Алагез, відриваючись од своїх думок. — Сам із собою розмовляєш?

— А з ким же мені ще розмовляти? — буркнув серкяр, вийнявши з рота срібну люльку, і захопився за рукоять кинджала. — Недарма кажуть, що кожна травинка на своєму корені росте. Ось і виходить, що дочка пастуха, яка змалку канючила по дворах шмат хліба, неодмінно повинна зійтися з пастухами-жебраками. Як не годуй зайчєня молоком, а

¹ Кяриз — підземний водогін, система підземних колодязів.

воно однаково гайне в кущі. Зробив її з доярки панею, а вона знову до своїх тягнеться!

— Що ти городиш, Гамдулло? — підводячись, спитала обурена Алагез.

Шамо перестав грати. Фарзали швидко підійшов до Гамдулли.

— Про що це ти говориш, серкяре?

— Я кажу, що кожна травинка на своєму корені росте... Так і дружина моя — стала вища за всіх панських жінок у Карабаху, а все назад поглядає. — І, повернувшись до Алагез, він додав: — Іди зараз же в намет!.. Ах ти ж, собаче поріддя!

— Остогидли мені твої примхи!..

— Маєш слухатись! Інакше розгніваєш аллаха!

— Гамдулло!

— Що я тобі кажу? Чи хочеш, щоб вийняв кинджала? Дивись мені, на шматки пошаткую!.. Присягаюсь аллахом, на шматки!..

— Ти що думаєш, я на Делідагу зовсім самотня?

— Ха! Чи не ці розбишаки твої коханці?

— Не чіпай їх, Гамдулло!

— Якби не вони, ти не була б така смілива.

Фарзали теж схопився за рукоять лезгинського кинджала, який висів у нього на паску, і ступив до управителя.

— Гей, ти! Нехай кожен кидає камінці тільки у свій город!

— Хіба ваші злиденні батьки з убогого села Шехли спустилися з гір і завели городи в нашій долині? — глузливо мовив Гамдулла, сплеснувши руками, і його череву затряслося від утробного сміху. — Моя вина, це я вас так розпустив, що навіть у бога ладні стріляти. Давно треба було вас присадити.

— Як це — присадити? — спитав Шамо.

— А так, щоб... — Не доказавши, серкяр схопив Алагез за руку вище ліктя й щосили штовхнув її до намету. — Собаче поріддя! Присягаюсь, пошаткую!..

— Тільки спробуй! — крикнув Фарзали, знову наступаючи на управителя.

— Що ти хочеш від мене, пастуше?

— Хочу, щоб ти не кривдив беззахисну жінку! Хочу, щоб ти перестав казиритися!

— А ти сам чого казишся? Хіба вона наша спільна жінка?

— Не ображай людину! Треба честь знати! Поводься пристойно — ти ж серкяр! — сказав Шамо.

— Мужчина, який оберігає честь свого дому, не дозволив би, щоб Маро, син Гатамхана, знущався над його сестрою.

— Мовчи! — цитьнув Фарзалі на Гамдуллу і, випередивши свого товариша, схопив серкяра за комір. — Це тебе не стосується! Зрозумів? Це наше домашнє діло! Бо як свисну пастухам, вони швидко здеруть з тебе паршиву свинячу шкуру!

І Фарзалі різким рухом вихопив кинджал. Перед очима серкяра блиснула криця.

— Якщо хоч одна волосина впаде з голови Алагез, я кину твоє тіло на розтерзання вівчаркам! — насувався на управителя Фарзалі. — Зрозумів?

У Гамдулли від страху затремтіли коліна.

— Шамо, сину мій! — прошептав він. — Ти мудріший, ніж цей причинуватий чабан...

— Фарзалі! — стримано, але твердо сказав Шамо. — Годі тобі! Не чіпай його, чорти самі його вхоплять, якщо він буде їм потрібен!

— Іди собі! — Фарзалі штовхнув серкяра до намету. — І дякуй сестрі Алагез, що лишився живий. А ось і хлопці... Іди, та не надумай мститися. Бо підпалу твоє гніздо так, що полум'я аж у Джаванширі буде видно.

Серкяр позадкував у намет. Прикурюючи люльку від лампи, важко дихаючи, він прохрипів:

— Стривай! Ще побачимо, хто кого... Побачимо!..

Розділ третій

ГРОЗОВА НІЧ

Гримотіння в горах, страхітливі, хрипкі звуки, що раптово порушили глибоку тишу темної ночі й ніби виходили з глибини земних надр, непроникна темрява неба і оглушливий грім, який котився його просторами, — це раптове й гомінке пробудження природи дуже сполошило мешканців наметів і юрт.

Прислухаючись до гуркоту, що котився з вершини Делідагу, Шамо невдовзі зрозумів, у чому справа, і щільніше закутався в свою коротку бурку.

Мабуть, треба будити Фарзалі і хлопців.

Шамо піднявся схилом і зупинився трохи нижче намету

серкяра, біля купи каміння, яку приніс сюди колись весняний потік. Над вершиною гори, що потонула в імлі, сягнула перша блискавка і яскраво висвітила небосхил. Невдовзі блискавки замигали одна за одною, небо без упину спалахувало й гуділо. Над вершиною Делідагу шаленів ураган. Можна було подумати, що вся сила, увесь гнів Кавказьких гір зібралися в міцний кулак, здійснений високо над головою. Перекати грому змішувалися з гуркотом каміння, ревіння неба зливалося з гудінням землі. Та Делідаг, мабуть, звик до такого божевілля і гордо протистояв йому, пануючи над довколишніми горами.

Чорні, мов вугільні, хмари не раз нависали над вершиною Делідагу, вергаючи на землю, немов з відра, потоки води; здавалося, що, вхопившись за ці водяні канати, можна видертись по них до самого неба. А після зливи на схилах гори, в улоговинах і ямах, залишалися величезні калюжі, цілі озера. Ось чому схили Делідагу особливо багаті на соковиту траву та квіти. Страшний і грізний Делідаг, але чарівність тутешньої природи здавна вабить до нього людей.

Небесний гуркіт і ревіння водяних потоків з кожною хвилиною наростали. Тепер гриміло раз у раз, і здавалося, що з вершини стрімко падає вниз величезна бурхлива річка, вивертаючи скелі й несучи їх за собою.

Ось блискавка прорізала темряву й ударила в самісіньку вершину Делідагу. Сліпучий спалах знову осяяв гори й долини, і все, що ховалося в темряві, на мить постало перед очима.

Шамо, оговтавшись від заціпеніння, побіг стежкою вниз і стукав палицею в юрти й намети.

— Виходьте, хлопці! — кричав він. — Рятуйте отари!.. Рятуйте стада!.. Гроза почалася!..

Та раптом вперіщила така злива, що через хвилину бурхливий потік пронісся з ревищем схилом гори і змив, немов пісок, величезну купу каміння, біля якої ще зовсім недавно стояв Шамо.

Зібравши пастухів, Шамо поспішив з ними до отар і невдовзі погнав овець убік від потоку. Вівці, відчувши, що їхнім ягнятам загрожує небезпека, жалібно забекали. Вода й справді вже заливала овечі кошари.

— Мерщій до ягнят! Рятуйте ягнят!..

Шамо бігав серед розгублених чабанів і намагався об'єднати їх, щоб урятувати переляканих тварин. А гроза розгулялася, була така люта, що навіть велетень Делідаг здригався від вершини до підніжжя.

— Присягаюсь, Делідаг сьогодні зовсім втратив голову! — закричав Фарзали, підбігаючи до Шамо й хапаючи його за плечі. — Я спав немов убитий, і мені здавалося, що це сон. А потім дивлюся — ти десь зник... І чого ти так стараєшся? Нехай серкяр побивається... Йому ж відповідати. Нехай він і тремтить зі страху перед Герай-беєм, а тобі яке лихо?

Тим часом блискавка сягнула до вершини Люльпар і розсипала полум'я в усі боки.

Фарзали щільніше загорнувся в бурку й підвів очі до неба.

— Наче гори стали на герць з небесами! — крикнув він. — Зроду-віку я ще такого не бачив!

Під час спалаху блискавки Шамо помітив, що потік уже досяг ягнят.

— Треба рятувати бідних тварин, Фарзали! Шкода їх! — розпацливо гукнув він і кинувся у воду.

Фарзали не розмірковуючи подався слідом. Вода вже була їм по пояс і збивала з ніг. Друзі насилу добралися до кошари. Коли сійнула нова блискавка, вони побачили у потоці ягнят — немов смушкові шапки пливли по воді.

Шамо почав виловлювати їх, Фарзали — теж, але раптом крізь шум грози до них долинув несамовитий крик Алагез:

— Хлопці! Поможіть! Намет зносить!

— Я піду нагору, Шамо! — крикнув Фарзали й повернувся назад, туди, де стояв намет серкяра.

Подолати течію було нелегко, та зрештою Фарзали добрався до Алагез, яка трималась за скелю, і взяв її за руку.

— Страшно як! — сказала Алагез, ледве переводячи подих. — Потік поніс Гамдуллу разом з наметом.

Фарзали полегшено зітхнув і потяг Алагез нагору, до великої скелі, схожої на пористу губку.

— Ой, як швидко понесла його вода... — приказувала Алагез, що вся тремтіла і чи то від хвилювання, чи то від холоду тулилася до Фарзали.

— Аби тільки ти була жива! Сто серкярів не варті однієї твоєї волосини! — І Фарзали, взявши Алагез за обидві руки, міцно стис їх. — Нехай тут хоч всесвітній потоп, хіба не винесу я тебе на своїх плечах? А Гамдуллу нехай вода понесе у прірву!..

— Шкода людини...

Шамо тим часом виловив ягнят у потоці і, загнавши їх у безпечне місце, піднімався схилом гори.

— Фарзали!.. Фарзали!.. — гукав він товариша.

— Чого ти не озиваєшся, Фарзалі? — спитала Алагез.

— І справді, чого мені від нього ховатися? — відповів хлопець і голосно крикнув: — Я тут, Шамо, під губчатою скелею! Іди сюди! Тільки обережно!

Та в цей час по вершині Люльпар ковзнула ще одна блискавка, і при її світлі Шамо побачив управителя, який попав у вир і безпорадно борсався в каламутних хвилях.

Шамо кинувся на допомогу старому і, схопивши його за руки, витяг з води.

— Ти диви, що наробив Шамо, — сердито процідив крізь зуби Фарзалі й міцно стиснув руку Алагез. — Аллах правильно міркує — нехай потоне серкяр. Так ні, треба ж було Шамо втрутитися!..

— Що ти кажеш, Фарзалі?

— Я кажу: хтозна для чого Шамо витяг твого старого з води. Можеш помилуватися ним, коли спалахне блискавка.

— Невже витяг? — замислено мовила Алагез. — А як же бідолашна Заміра?

Фарзалі раптом нагнувся й палко поцілував Алагез, що притулилася до нього, спочатку в одне око, потім у друге.

«А Карагіле?..» — на мить згадав він, і йому стало соромно.

— Ти мені — сестра, Алагез! Повір, що ти мені сестра! — сказав винувато.

— І я вас, шехлинців, вважаю за братів.

Невдовзі гроза вщухла. Не минуло й години, як Делідаг упокорився, немов старий лев після лютої сутички. Потім зійшла вода. Небо стало чисте, зорі заблищали якось особливо яскраво. Прислухаючись до безмовної тиші, важко було уявити, що робилося тут годину тому.

Поволі займався день, бліде світло ніби знехотя розливалось по небу. На мокрій землі було видно місце, на якому стояв намет серкяра, знесений потоком. Сам Гамдулла лежав біля губчатої скелі ледве живий, раз у раз сякаючись і спльовуючи. Приголомшена Алагез сиділа біля вогнища, яке розклали за скелею. Фарзалі не зводив з неї збентежених очей.

— Слухай, сестро!.. Знаєш, про що я зараз думаю?

— Знаю... Про Карагіле!

— Так... — не одразу озвався Фарзалі. — Якщо бог дасть, на весілля тебе покличу... Якщо буде весілля, прийдеш?

— А чому «якщо»?

— Це так, до слова...

ВОСЕНИ

Стало холодно. Все частіше хмурився Делідаг. Сирий туман оповивав схили і вдень і вночі. Вогнища тепер розкладали великі й жаркі, їхнє полум'я вабило кожного, усім хотілося сісти ближче до вогню й погрітися.

Вночі люди натягали на себе зайві ковдри та й узагалі все, що було під рукою. Очеретяні щити наметів зверху накривали повстю, а полотнища юрт і шатер міцніше прикріплювали до землі, щоб не віяло в щілини.

Серкяр Гамдулла, після того як він трохи не потонув, уже місяць лежав у постелі й, здавалося, не збирався покидати схили Делідагу. Йому не раз нагадували, що вже час повертатися на рівнину, та варто було старому уявити труднощі, пов'язані з пересуванням отар гірськими дорогами, як він переконувався, що до одужання йому не впоратись із цим завданням. А найбільше він боявся, що не зможе в дорозі встежити за Алагез.

Після незабутньої грозової ночі Гамдулла став дуже люб'язний із Шамо, який врятував його від неминучої загибелі. Що ж до Фарзали, котрий тієї ночі упадав біля Алагез, то серкяр бачити його не міг. Він розмовляв з ним суворо й напружено обмірковував, як би вберегти дружину від зухвалого шехлинського парубка.

Ревнощі не давали спокою Гамдуллі, і, коли од вітру рипіли очеретяні щити намету, серкяр насторожувався: чи не Фарзали свистить в очеретину, подаючи умовний знак Алагез? Чи не кличе він її на побачення?

Ця думка підводила Гамдуллу з постелі. Він виходив надвір, оглядав камені й підкрадався до скелі, за якою ховалися Фарзали й Алагез тієї ночі. Тільки переконавшись, що його підозри уявні, він повертався назад.

— Ти сьогодні вночі куди ходив, Гамдулло? — спитала якось Алагез, здогадуючись про побоювання чоловіка. — Якщо тобі щось треба, загадай Замірі.

— Нічого мені не треба, — зічено відповів серкяр. — Мені здалося, що до нас лізуть злодії.

— Нащо ти таке кажеш? Наші пастухи — хлопці хоч куди і нікого сюди не пустять. Ти даремно посварився з ними. Вони ж врятували тобі життя! Вони сміливі хлопці! Навіть птахи бояться пролітати над Делідагом, коли бачать їх.

— Які пастухи? — спитав Гамдулла. — Про яких пастухів ти говориш, Алагез?

— Я кажу про всіх пастухів нашого ейлагу. За останні три-чотири роки, з того часу як Шамо і Фарзали тут, не було випадку, щоб уночі до отар прокрався злодій... Їх поважають, Шамо й Фарзали...

— Хто це їх поважає? — глузливо мовив серкяр, провівши рукою по вусах.

— Я хочу сказати, що злодіям нічого робити біля каменів і під скелями, і тобі нічого бігати вночі й ловити їх. Ні, чоловіче, наші пастухи не такі.

— А які ж вони, Алагез-ханум? — в'їдливо допитувався серкяр.

— Дякувати їм треба — ось вони які! Подумай, що було б, якби Шамо не витяг тебе з виру? А потім вони зібрали твій зруйнований намет і знову поставили його!

— Чогось у тебе аж очі горять, коли ти говориш про це! — буркнув Гамдулла з перекошеним од злості ротом. — Ти мені гляди! Присягаюсь прахом батька, на шматки пошаткую! На дрібні шматочки!

Алагез підвелася й зухвало спитала:

— А чого ж ти не пошаткував на шматочки Фарзали, коли посварився з ним?

— Коли це було?

— Того самого вечора, коли Фарзали підняв на тебе руку. Якби не Шамо, ти б уже в землі лежав. А тепер бурчиш...

Серкярові увірвався терпець, він із ненавистю зиркнув на дружину.

— Ой, Алагез, нема на тебе нагая!

— Думаєш, коли я в твоєму наметі живу, то й заступитись за мене нікому? За рабиню мене маєш? — І Алагез кинула оком на поперечку в наметі, де висіла рушниця.

— І ти збираєшся на мене руку підняти?.. Ха-ха-ха!..

— Не смійся! Я тобі не рабиня!.. Ти мені в діди годишся! Я наскрізь бачу твоє червиве серце. І не сичи на мене, змію беззубий!

— Надумала вночі мене зарізати?..

— А чого вночі? Я можу це зробити й серед білого дня. Нема сили більше терпіти...

— Дуже вже ти розпустила язик. Звідки це в тебе?

— Коли людину душать, вона може на все піти...

— Навіть на таке діло, як тієї ночі... під губчатою скелею... еге?

— Нехай тебе це не обходить! Не ти володар мого серця!

— Як це не обходить? Чому не я володар твого серця? — Серкяр зняв з цвяха рушницю.— Не забувай: ти моя жінка!

— І тому ти хочеш затоптати мене в землю? Мало тобі крові Гаї?

— Що таке? Яка кров? Який Гая?

— Ти добре знаєш... Забув, як зник чабан Гая?

— Ой же й пащекувата!

— Я йду з твого намету, не можу я тут більше жити.

— Спробуй ступити хоч один крок!

— Ось тобі один крок, а ось два! — крикнула Алагез і, вискочивши з намету, чимдуж побігла вниз схилом...

Смеркало. Отари поверталися з пасовиськ. І раптом у міжгір'ї, оповитому туманом, пролунав глухий постріл. Чабани Perezirнулися.

— Що це?

— Чуєш, гукають на допомогу! — мовив Фарзали.

Чабани на чолі з Шамо побігли на крик і серед каміння знайшли Алагез, яка стогнала від болю. Над нею стояв Гамдулла з рушницею в руках.

— Це я в неї стріляв! — сказав серкяр, і в його очах блиснув недобрий вогник.— Хай здохне, як собака!

— За що ти її вбиваєш? Чим вона завинила перед тобою?

— Ти завинив! — несподівано вигукнув управитель, тиснувши пальцем на Фарзали.— Ось цей падлюка винен!

Гамдулла спрямував рушницю на Фарзали, але той умить підскачав до старого і вирвав зброю з його рук. Їх оточили. Та серкярові вдалося вислизнути з оточення, й він одразу ж розтанув у туманній млі.

Алагез віднесли в юрту до пастухів і перев'язали їй поранене плече.

Прийшовши до пам'яті, вона спитала:

— Де він? — І, озирнувшись, додала: — Я ніколи не вважала його своїм чоловіком...

— Не бійся, сестро Алагез! — заспокоював її Фарзали.— Якби не втрутилися хлопці, наші вівчарки тепер би гризли його кістки!..

Алагез підняла на Фарзали затьмарені очі.

— Він хотів мене вбити!..

— Він вирішив, що вже вбив, інакше вистрілив би ще раз.

Рятуючись від розправи, управитель зійшов у долину, сподіваючись застати Герай-бея в його садибі біля села

Ельоглу. Та з'ясувалося, що хазяїн у Шуші. Серкяр подався туди і, відшукавши хазяїна, розповів йому про всі події.

Герай-бей цього дня вже зранку був напідпитку й легко все вирішував.

— Продати всіх овець! — наказав він. — Негайно прода-ти всі отари. Від них тільки зайві клопоти. А ти управляти-меш одним із моїх маєтків. Тобі нема чого хвилюватися.

— А як же буде з тим, що пролилася кров, бею? Якщо жінка помре...

— І це минеться... Приховаємо...

— А чабани, бею? Ці зухвальці?

— Нехай шукають роботу внизу... Мабуть, усі ви збоже-воліли там, на Божевільній горі!..

Хоч Герай-бей приймав це рішення, будучи напідпитку, проте наказав негайно діяти. Одразу викликали купця Мешаді-Гулама. Він гуртом оцінив овець по три карбованці золотом за голову.

— Скільки сотень чи тисяч овець у твоїх отарах, серкяре? — діловито спитав Мешаді-Гулам. Він уже розрахову-вав, що від цього гендлю отримає в півтора або два рази більше, ніж заплатить.

А Герай-бей поспішав позбутися худоби, яка завдала йому стільки клопоту. Гроші саме потрібні, очікувати осін-ніх прибутків від помість було ще рано, отож виручка від продажу овець здавалась йому несподіваною знахідкою.

— Зрештою, що мені ті вівці? — казав він, щоб якось виправдати в своїх очах таке раптове рішення.

— Ти правильно робиш, бею, — поспіхом підтримав його купець. — Вівцями повинні займатися простолюди, темні вівчарі. А такому панові, як ти, хіба пристало морочитися з отарами, брати на себе такий клопіт! Навіть я збираюсь їх перепродати!

Мешаді-Гулам потирив руки від радості. А серкяр, вкрай пригнічений таким несподіваним поворотом, уже каювся, що затіяв цю розмову.

— Чи варто продавати одразу всі отари, хазяїне? — на-магався він зупинити бея.

— Дарма, Гамдулло, дарма! Я вже дав розпорядження призначити тебе управителем маєтку! Хіба тобі цього мало? Скільки у тебе шлунків — один чи сотня? А щодо Алагез, ти не журися. Помре — бог з нею, а жива залишиться — нехай живе в Ельоглу, на моїй садибі. — Герай-бей, раптом засміявшись, додав: — Ти, мабуть, недооцінив цю шовкову красуню, серкяре? Чого так розгублено дивишся?

— Правду кажучи, бею, я дуже схвилюваний. Мене дивує, як можна за одну хвилину покінчити з усіма отарами?..

— А ти пам'ятаєш таке, щоб я сказав одне, а зробив інше? — Герай-бей уп'явся затуманеним поглядом у злякані очі серкяра.— Кажи, пам'ятаєш?

— Ні, бею, не пам'ятаю.

— Отож зроб-ле-но! Хай щастить, Мешаді-Гуламе!

Герай-бей простяг руку покупцеві. Той обома руками схопив пальці Герай-бея й шанобливо схилився перед ним.

— Хай благословить тебе аллах, бею! — мовив він.— Хай щастить! Половину овець продам різникам, а другу половину армійським постачальникам, нехай і вони зароблять.

— Побачимо, чи легка в тебе рука, Мешаді-Гуламе. Хоч мені, власне, байдуже — кому хочеш продавай: різникам чи постачальникам. Зроб-ле-но! — весело проспівав бей, натякаючи відвідувачам, що він їх не затримує.

За два тижні чабани перегнали всі отари Герай-бея на рівнину, перерахували овець і здали їх Мешаді-Гуламу, який одразу став володарем трьох тисяч голів. Частину овець він розподілив між міськими різниками, а решту доставив на станцію Євлах і продав шушинському комерсанту Петросу Петросяну, постачальникові м'яса для армії. Петросян повантажив дві тисячі овець у вагони, щоб відправити їх у Батум.

У день від'їзду обидва купці прогулювались на пероні.

— А ти, Мешаді-Гуламе, добряче вухо відбатував у Герай-бея! — сказав Петросян, задоволено посміхаючись.

— Не тобі, Петросе, говорити, — відповів Мешаді-Гулам, дивлячись услід поїзду, який віддалявся, везучи проданих овець.— Ти у самого царя Миколи вухо відрізає би...

Тим часом Герай-бей завзято грав у карти. Але йому не таланило, і гроші, отримані від купця, за кілька днів перекочували до кишень шушинських картярів.

Програвши усю виручку, до останнього карбованця, Герай-бей напився й заснув.

Наступного дня він ледве встав. Виглянув у вікно, перед яким хитався горіх, і потер скроні.

— І собака утік, і вірьовки нема... І серкяр пішов, і отари мої пропали!.. Кі-нець!..

Через місяць після цих подій Алагез зовсім одужала, і Герай-бей доручив їй хазяйнувати в своєму ельоглинському маєтку.

Тим часом Шамо і Фарзали теж покинули Делідаг і оселилися в тому ж таки селі Ельюглу у землянці поряд з хатиною свого товариша Гейбали. Невдовзі Шамо пощастило влаштуватись на бавовноочисний завод Герай-бея, де працював Матвій Васильович Прохоров, а Фарзали залишився пасти худобу місцевих селян.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Розділ перший

ШЛЯХ НА ПІВНІЧ

Гейбали пройшов довгий і нелегкий життєвий шлях, перш ніж став на роботу в маєтку Герай-бея.

Народився він на тому березі Араксу в глухому гірському селищі Карадагської провінції Південного Азербайджану. За три місяці до народження Гейбали батько його, підневільний селянин Наджафали, став жертвою самодурства свого пана Шамсі-Шираз-хана. Наджафали, який вчасно не здав оброку, був серед білого дня вбитий на своєму невеликому току, і кров його розтеклася червоною калюжею біля купки щойно обмолоченого зерна.

Проте жорстокому Шамсі-Шираз-хану й цього видалося мало. Лаючись і прискаючи слиною від люті, хан наказав своїм слугам прив'язати мертве тіло Наджафали до хвоста коневі й тягати кривими сільськими вулицями, щоб усі бачили, до чого спричиняється непокора. Після такого глуму над тілом хан наказав зігнати мешканців села на скелю Смерті, звідки за його наказом винних скидали у прірву.

Спотворений труп Наджафали притягли на скелю Смерті й скинули вниз.

— Так буде з кожним, хто посміє затримати оброк! — кричав хан, розмахуючи нагаєм перед юрмою своїх убогих, спокмурнілих селян. — Слава аллаху, в Ірані такі порядки!

Раптом із гурту долинув несміливий голос:

— Хане! Бідний Наджафали не винен!

Ці слова немов ошпарили хана.

— Хто це? — загорлав він несамовито, оглядаючи неспокійну юрму селян, одягнених у лахміття. — Хто посміє сказати такі слова? Привести його сюди! Відрізати язик!..

Ханові слуги кинулись між людей і почали шукати зухвальця, який насмівився виправдати раба, що його скарав на смерть хан. Тоді наперед вийшов сивий дід.

— Зглянься, хане! Не бери на себе новий гріх! — сказав він майже пошепки, відверто дивлячись у вічі повелителю.

Од цього погляду хан мимоволі відсахнувся. Але в ту ж мить опанував собою, ступив крок до старого й навідліг уперіщив його нагаєм по обличчю. Юрма ахнула. Старий, застогнавши, упав.

— Скинути його зі скелі Смерті! — крикнув хан.

Слуги кинулися до старого.

Але той уже встиг підвестися і, випроставшись, ударив палицею по голові першого із ханських слуг, який підбіг до нього. Розлючені селяни, як за сигналом, зімкнулись навколо старого. Почалася сутичка, але тривала вона недовго. Ханові слуги були швидко зім'яті, обеззброєні й розтоптани. Дійшла черга й до хана, який у безсилій люті кричав на своїх слуг, що вже не могли чути його, і на селян, які вже не підкорялися.

— Скинути хана! — помолоділим голосом крикнув старий.

Селяни схопили Шамсі-Шираз-хана й зіштовхнули його з тієї самої скелі, звідки щойно слуги скинули у прірву понівечений труп Наджафалі.

Обурення селян перекинулось на сусідні села, і невдовзі вся провінція Карадаг була охоплена повстанням. Та не минуло й двох тижнів, як з Тегерана прибули поліцейські загони та військо і спалили повсталі села.

Через три місяці після цих подій у селі, зруйнованому і спаленому шахськими карателями, дружина Наджафалі Зейнаб народила сина Гейбалі.

Сумно вдивляючись в чорні очі новонародженого, Зейнаб сповила сина в лахміття й пішла з ним до Тавріза, де сподівалася знайти харч собі й своєму немовляті.

У Таврізі жінка ходила по хатах, мила посуд, прала білизну, підмітала двори. Потім перебралася в Маранд, звідти в Хой, а з Хоя в Салмас, потім в Урмію. Так, блукаючи з міста до міста по Південному Азербайджану, Зейнаб жила одним бажанням — виростити сина, поставити його на ноги. Заради дитини вона бралася за будь-яку роботу.

Хлопчик ріс у пилюці й бруді, повзав по голій землі і вчився ходити, тримаючись за стіни будинків. А надвечір, втомлена й розбита, Зейнаб прилаштовувалась на відпочи-

нок десь у глухому провулку й спала, не випускаючи сина з обіймів.

Якось, сидючи у затінку старого карагача, Зейнаб розповіла синові про жахливу смерть його батька. Перед очима хлопчика, якому йшов уже дев'ятий рік, постали страшні картини. Калюжа крові на току поряд з невеликою купкою обмолоченої пшениці... Проскакав кінь, тягнучи на вірьовці тіло молодого селянина. Захвилювалася доведена до відчаю юрма рабів. Майнула в повітрі гладка туша ненависного хана в розкішній чосі, з блискучим кинджалом на срібному паску, майнула й зникла у прірві...

Глибоко задумався хлопчик, дивлячись убік, і тихо спитав матір:

— Мамо, а тато був красивий?

— Він був нещасний, сину, так само як і ми з тобою.

— Як ми, мамо?

— Так, сину! Він, як і ти, теж народився через три місяці після того, як убили його батька!

Знову запало довге мовчання. Розмова з матір'ю тривала не більше години. Та за цей час хлопчик ніби подорослішав.

— Що ж ми робитимемо далі, мамо? — спитав нарешті Гейбалі.

— Коли пощастить, переберемося в Росію, до Баку. Там, кажуть, можна заробити на шмат хліба,— сумно відповіла Зейнаб.

— Ти думаєш, в Росії добре, мамо? — допитувався хлопчик.— В Баку краще, ніж тут?

— І в Росії важко бідним людям, але я ще від батька чула, що там люди дружніші.

— А хіба наші люди не дружні? Ти ж сама розповідала, як сусіди помстилися за мого батька.

— Воно-то так, сину! — погодилася Зейнаб і витерла слези.— Наші люди мужні й добрі, та нещаслива їхня зірка.

— Яка зірка, мамо? — спитав Гейбалі, насупивши лоба.

— Є така зірка, її визначив сам аллах,— пояснила свою думку Зейнаб.— Ось ми з тобою сидимо тут під чорним деревом і розмовляємо. Одного тільки я боюсь, щоб твій син не народився сиротою.

— Так нам аллах визначив, чи як?

— Атож, сину, мабуть, нам так на роду написано, а проти цього нічого не вдієш.

— Мамо, а коли це зміниться?

— Мабуть, коли ні мене, ні тебе на світі не буде,—

скрушно сказала Зейнаб і погладила сина по голові.— Я сама не жила по-людськи й тобі не могла забезпечити нормальне життя, сину. Скільки років я тягала тебе то на руках, то на спині з села в село, з міста в місто! І не було у нас жодного світлого дня.

— Тоді ходімо в Росію... до Баку!

Після розмови під старим карагачем проминуло ще немало часу, і ось Зейнаб та її син перейшли через гору Савалан і почали поволі сходити вниз до кордону.

Стояла осінь. Віяв північний вітер, здіймаючи пилюку й шелестячи пожовклим листям. Місяць заливав землю холодним, байдужим світлом.

Вибившись із сил, змучена поневіряннями, Зейнаб сіла на землю і кволим голосом гукнула сина:

— Гейбалі! Гейбалі!

— Що, мамо?

— Я помираю, сину!

— Та що ти, мамо? Вже Баку близько! Невдовзі море побачимо!

— Ноги вже не тримають, сину! Як же довго ми йшли — із Урмії в Тавріз, звідти в Ардебіль, потім сюди!.. Я втомилася, сину! Снаги більше нема. Поховай мене тут, а сам іди далі!

— Мамо, але ж Баку зовсім близько!

— Не дійти мені туди... Будь мужній, сину! Ти вже не малий. Поховай мене тут, у цій землі...

— Як же, мамо... поховати? — ледве вимовив він це страшне слово.— Без савана?

— В лахмітті ми народжуємося, сину, в лахмітті живемо, в лахмітті йдемо з цього світу...— прошепотіла мати й підняла очі до неба.

Бліде місячне світло осяяло худе обличчя, пооране ранніми зморшками, і застигли очі Зейнаб.

— Мамо! — кликав Гейбалі.— Мамо, Баку ж зовсім близько! Мамо!..

«В лахмітті ми народжуємося, в лахмітті живемо, в лахмітті йдемо з цього світу...»

Ці передсмертні слова матері запали в душу Гейбалі, і він пам'ятав їх досі, хоч був уже не молодий і спина його згорбилася від непосильної праці.

БІЛЯ МОРЯ

Гнівний погляд Зейнаб, здавалося, закликав до повстання проти аллаха. При світлі місяця Гейбалі вдивлявся в застигли материні очі, термосив її похололі руки, звав її, але мати не відповідала.

Німотна тиша і безлюддя цілу ніч жахали Гейбалі, який самотньо сидів край дороги біля померлої.

Чи з'явиться тут хоч хто-небудь? Що робити, коли нікого не буде на дорозі? Куди поділися люди? Як же піти, покинувши мертву матір?

Чорна габа морозяної ночі поволі світлішала й відсувалася. За свинцево-сірими водами Каспію світало, і скоро на дорозі з'явилися люди. Одні несли на спинах дітей, другі якийсь скарб, треті йшли без вантажу, важко спираючись на палиці. І не видно було кінця людському потокові, який затопив дорогу.

Це була дорога, що перетинала державний кордон. Вона пролягла через гори й пустелі, чагарі та ліси, болота й солончаки. Вона не значилася в жодному офіційному довіднику, її утворювали тисячі бідняків, які намагалися втекти з Ірану на Кавказ.

У пошуках щастя люди юрмами йшли на північ, долаючи багато перешкод. Не раз дорогою хтось помирав од виснаження. Попутники ховали нещасного тут же, край дороги, і мовчки йшли далі. Не тільки голод гнав цих людей з насиджених місць, з обжитих домівок в Ірані. Багатьом доводилось рятуватися від сваволі іранських шахів і гніту ханів.

Коли передні ряди порівнялися з розпростертою на землі жінкою і хлопчиком, який припав до її грудей, люди на дорозі зупинилися. У юрмі почулося схлипування. Це ті, хто був без даху над головою, хто поневірявся на невідомих дорогах у пошуках роботи й хліба, оплакували не тільки долю нещасної жінки, а й свою власну.

Сонце зайшло за велику чорну хмару, відкрило землю сірою тінню.

— Ти чий, сину? — запитав хтось, і весь гурт, чекаючи відповіді, припинився.

— Це моя мама! — сказав Гейбалі, піднявши на людей заплакані очі.

Ніхто більше ні про що не розпитував. Кілька чоловіків

піднялися на невисокий пагорб, порослий травою, і швидко викопали неглибоку яму.

Гейбалі дивився на все, що відбувалося, мов заворожений. Незнайомі люди повернули тіло матері обличчям до Мекки, як того вимагав шаріат. Потім вони за всіма правилами здійснили намаз, а після його закінчення зняли руки до неба й помолилися за упокій душі померлої.

— Хай буде земля їй пером! Хай простить їй аллах гріхи! — чулися глухі голоси.

Подорожні підняли тіло Зейнаб в убогій одежині, покладали в могилу і засипали землею. Обабіч дороги немало залишалося таких горбків. Отже, могила матері була тут не самотньою.

Закінчивши церемонію поховання, мандрівники вирушили далі. Гейбалі недовго стояв у скорбному мовчанні біля могили матері. Він боявся відстати од людей і поспішив за ними.

«Сину мій, ми в лахмітті йдемо з цього світу...»

Зейнаб знайшла спокій серед тих, чия доля була схожа з її долею. Тут вона лежатиме, вільна від усяких поневірянь, від переслідувань і гніту шамсі-шираз-ханів.

А людський потік плинув далі й далі на північ, і останнім шкандибав син Зейнаб Гейбалі.

Надвечір подорожні прийшли до міста, яке розкинулося на березі моря. Задимлені будинки, надокучливе рипіння желонок¹, густий ліс високих бурових вишок, у хрестовинах яких гудів рвучкий вітер, — усе це приголомшило прибульців.

Люди перелякано юрмилися у невеликі групи.

— Що це? — питали вони перехожих, киваючи на великі чорні озера, які перетяли їм дорогу.

— Це нафта! — відповіли їм.

І тоді в серцях людей, одягнених у чорне лахміття, зродився промінь надії. Адже вони наслухалися від сусідів, від родичів і земляків, які побували в Баку, що на нафтопромислах можна заробити на шмат хліба.

— Гейбалі! Г-е-ей! Де ти, сину? — спроквола гукала немолода жінка, яка втратила в дорозі чотирьох дітей із семи.

— Ось я, тітонько Тукезбан, — озвався Гейбалі.

Дорогою він прихилився до нещасної родини і знайшов

¹ Желонка — сталевий циліндр, що застосовується при бурінні та експлуатації нафтових свердловин.

у серці цієї доброї жінки теплоту й турботу, яких так не вистачало йому, сироті.

— Чуєш, як гудуть на вітрі ці високі башти? Це вони з нами розмовляють...— казала тітонька Тукезбан, і в голосі її бриніла надія.

Зайшли люди провели ніч на околиці міста біля нафтоносних земель і з настанням ранку розійшлися по промислах.

— Гей, убік! Убік! — загував на тітоньку Тукезбан сторож з великими вусами.

— Якби роботу нам де знайти, чоловіче добрий! Хоч яку-небудь роботу, брате! Хоч на шмат хліба...

Вусатий сторож ще тугіше загорнувся у свій важкий кожух.

— Роботу, роботу! — буркнув він.— Немає роботи!

— Куди ж ми подінемося? — розпачливо скрикнула тітонька Тукезбан.— Чотирьох поховала в дорозі, а ці троє, що лишилися, ледь по світу ходять, годувати ж їх треба.

Вусатий сторож пильно глянув на жінку та дітей у лахмітті, які тулилися до неї, й сказав лагідніше:

— Куди вам подітися? Крім цього мазутного міста ніде хліба не роздобудете!

— А як його роздобути? Навчи!

— Я й сам невчений! — відповів сторож і похмуро додав: — Мало нам свого горя, то ще й ви прийшли на нашу голову.— Він поліз у торбу, чорну від мазуту, вийняв шмат хліба й подав жінці.— Візьми, погодуй дітей.

Люди, які прийшли здалеку, не одразу знаходили своє місце, але зрештою кожен заробляв собі на харчування.

— Бачиш цю яму? — питав якогось зневіреного в усьому сіромаху гладкий чоловік, який керував промислом. Він заклав одну руку за розцяцькований золотом пасок, а другою показав на величезне нафтосховище.

— Бачу, пане добрий, бачу!..

— Почистиш — отримаєш на хліб!

Без жодного слова сіромаха скидав із себе лахміття, брав лопату, відро й кидався в мазутне озеро.

Голодні люди очищали сховище від багнюки, а по закінченню роботи жадібно накидалися на хліб і ніяк не могли наїстись.

Гейбалі теж спочатку марно блукав у пошуках роботи разом з тітонькою Тукезбан і її трьома дітьми. Якось у великому натовпі, що заповнив площу на березі моря, він

загубив тітоньку Тукезбан і, хоч як шукав її, знайти не міг. Тоді Гейбалі пристав до інших, таких же, як він, бездомних підлітків.

Тільки через рік життя Гейбалі почало налагоджуватися. Він добув собі палан — м'яке, набите соломною сідло, яке клав на плече, щоб не так муляла ноша, і почав працювати в порту. Його послали на розвантаження пароплавів, які привозили з Ірану кишмиш і сушню в ящиках та мішках з незрозумілими написами і знаками фірм. Живучи в Ірані, Гейбалі не бачив ні кишмишу, ні сушні, а тут він тягав їх тюками і складав з них цілі гори.

Гейбалі працював вантажником два роки. За цей час він виріс і став струнким юнаком. На третій рік посварився з хазяїном — череватим купцем-іранцем — і, шмагнувши його по череву ливою, якою обв'язував вантаж, утік з порту.

«Мало того, що ці купці на батьківщині зганяють нас із обжитих місць,— обурено думав Гейбалі,— то вони ще й у Баку хочуть сісти нам на шию!»

Після цього випадку Гейбалі довго ходив без роботи. Він більше не хотів тягати на спині ящики з кишмишем і сушнею, а мріяв потрапити на промисел, отож і блукав цілими днями поблизу вишок.

Зрештою на нього звернув увагу буровий майстер Гасан-бала, якому хлопець здався симпатичним.

— Що ти шукаєш, голубе? — спитав він.

— Роботу шукаю, дядьку! — відповів Гейбалі. — Візьми до себе, не пошкодуєш!

— Ти з якого краю, сину?

— Звідти я, дядечку, з Ірану, — сказав Гейбалі й додав: — Із Карадагу.

— Отже, азербайджанець, — усміхнувся Гасан-бала й лагідно взяв Гейбалі за руку. — Якби ти був іранцем, тебе, може, і не зігнали б з рідної землі, і не довелося б тобі поневірятися на чужині.

Старий буровий майстер допоміг Гейбалі влаштуватися на роботу. Невдовзі він дуже звик до спритного, кмітливого юнака, навіть приводив його до себе і зрештою полюбив не менше, ніж свого небожа Гуммета, однолітка Гейбалі.

Гуммет виховувався в родині Гасан-бали, і старий мав намір одружити його зі своєю дочкою Туті. Але Туті ще змалку звикла дивитися на Гуммета як на старшого брата. Вона поважала й любила його, але й думки не мала про якісь інші стосунки з Гумметом.

З першої зустрічі Туті відчула потяг до Гейбалі. А той також звернув увагу на гарненьку дівчину, вона припала йому до серця.

Дружина майстра, добра тітонька Зарніг'яр, довго нічого не помічала й ставилася до Гейбалі як до рідного сина. Енергійний, беручий до роботи юнак не сидів у хаті Гасан-бали склавши руки і охоче виконував усі доручення тітоньки Зарніг'яр, намагаючись вгадати її найменше бажання. Спочатку майстрові подобалося завзяття Гейбалі, але поступово в його душу почала закрадатися підозра.

«Ні, недарма це. Чого доброго, Туті закохається в Гейбалі! Що тоді робити? — стривожено думав Гасан-бала. — Старший брат Ахмед-бала, помираючи, просив, щоб я дав притулок Гуммету й був йому за батька».

Гасан-бала свято беріг у серці цей братів заповіт і твердо вирішив віддати Туті за небожа.

Зрештою старий майстер перестав запрошувати Гейбалі до себе і влаштував його на проживання далеко від своєї хати, у бараці при нафтових промислах.

Туті нудьгувала, не бачачи Гейбалі, та соромилася спитати в батька, чого хлопець перестав до них ходити. Ставлення її до брата залишилося таке ж, як і раніше, — вона менш за все вважала його женихом. Та й Гуммет, який змалку звик до товариства Туті, бачив у ній сестру і аж ніяк не майбутню дружину.

Помітивши, що дочка стала якась замріяна, сумна, старий майстер і сам зажурився.

«Якщо піти на поступки Туті, люди скажуть, що Гасан-бала видав єдину дочку за якогось зайду, не посоромився привести його в свою хату», — міркував старий. До того ж заповіт брата не виходив у нього з голови.

А Туті не спала ночами, погано їла, часто потайки плакала.

Гейбалі інакше переживав розлуку з дівчиною. Він сердився, лютував і від злості ладен був мало не желонки гризти. Яюсь, захопившись мріями про Туті, хлопець з такою силою потяг канат, що желонка вдарилась об блок і розбилася. Від цього удару аж здригнулася бурова. У Гейбалі навіть в очах потемніло. Він утік з промислу й сховався, боячись потрапити на очі майстрові та хазяїну.

Кілька днів Гейбалі провів у місті, тримався подалі від своєї бурової. Та яюсь увечері не витримав і прийшов до хати майстра Гасан-бали в Шиховому селищі на околиці Баку. В його душі теплилась надія побачити Туті, і юнак довго чекав, сховавшись за великим каменем.

Розгулявся вітер, внизу шуміло море, хвилі щосили били об прибережні скелі й розсипалися бризками. Гейбалі, прислухаючись до шуму хвиль, сидів і не спускав очі з дверей, за якими була кохана. Він поринув у невеселі роздуми й бажав лише одного, щоб двері до хати відчинилися, щоб вийшла Туті й вислухала його палке освідчення.

І раптом двері зарипіли, прочинилися, і Туті з глеком у руках пішла до колодязя. Тоді Гейбалі вийшов із-за каменя, обережно взяв дівчину за руку.

— Хто це? — злякано скрикнула Туті.

— Не бійся, Туті! Це я, Гейбалі!

Розхвилювавшись, дівчина поставила глек на землю.

— Якби ти знав, як батько на тебе сердиться! — докірливо мовила вона. — Куди ти втік? І чого ти тут так пізно?

— Я прийшов, щоб просити тебе втекти зі мною.

— Куди? Що ти таке говориш?

— Мені соромно з'являтися майстрові на очі. Хоч мене й так, мабуть, розраховали.

— Та ні ж бо! Батько розповідав, що хазяїн дуже гнівався й погрожував, та робітники за тебе вступилися. Вони сказали: «Коли ми вмираємо тут, на роботі, тобі байдуже, а коли желонка розіб'ється, ти так кричиш, немов на цвях сів...»

— Усе це так, але як мені тепер дивитися у вічі майстрові?

— То чого ж ти сюди прийшов?

— Сам не знаю! — розгублено відповів хлопець.

— Повернися на промисел, Гейбалі!

— Як я піду туди, Туті? Я ж розбив желонку.

— А як це сталося?

— Я тебе побачив...

— Мене?.. Я там не була.

— А мені здалося, що ти стоїш переді мною.

Туті помовчала, щось обмірковуючи, потім спитала:

— Чого ти прийшов сюди вночі, а не вдень?

— Я прийшов по тебе. Втікаймо разом!

Туті рвучко відвернулася й, забувши про глек, подалась до хати. А Гейбалі так і залишився стояти в затінку огорожі.

Прошло немало часу. Туті знову вийшла у двір і, побачивши Гейбалі, здивувалася:

— Як? Ти ще не пішов? Гляди, скоро батько повернеться з роботи.

— Куди ж мені йти, Туті?

— Не знаю, але краще йди.

Гейбалі ревниво спитав:

— До весілля готуєшся?

— До якого весілля? — здивувалася дівчина.

— З Гумметом.

— Таке скажеш! Він мені брат... Чого це я піду заміж за брата?

Море все шуміло, і хвилі билися об прибережну скелю.

— Ходімо вниз, до моря! — попросив Гейбалі її, схопивши Туті за теплу руку, потяг дівчину за собою. — Не відмов мені хоч у цьому! Ну, що з тобою станеться? Посидимо, поговоримо спокійно...

— Стривай, я накину щось на себе.

Туті пішла до хати й невдовзі повернулася запнута в хустку. Вони зійшли вниз до моря й мовчки стали на прибережній скелі.

За хвилину дівчина прошепотіла:

— Якщо батько наполягатиме, щоб я вийшла за Гуммета, я кинуся в море з цієї скелі. Прямо звідси, в оці хвилі... Я тут удень мила палас і вже надивилася глибоке місце...

Гейбалі враз набрався сміливості.

— То ти не відмовляєшся од бездомної людини? — спитав він.

— Чому бездомної? — лагідно заперечила Туті й ніжно припала головою до його грудей.

Гейбалі підвів голову дівчини й поцілував...

Була вже північ, коли вони почули кроки старого майстра.

— Це батько... — прошепотіла Туті. — Як недобре вийшло!

— Іди сюди! — тихо сказав Гейбалі й потяг її за собою, ховаючись серед кам'яних брил. — Сюди!

— Туті! Донечко! — долинув до них голос майстра.

Багато років минуло відтоді, і тепер, повертаючись по темки додому, Гейбалі передусім шукає поглядом свою дочку Карагіле. Вона якось раптово стала зовсім дорослою. Погарнішала, любить увечері причепуритися.

Гейбалі наперед знає, що в кутку своєї халупи він побачить замріяного Шамо, а біля Туті, вже постарілої Туті, крутитиметься, допомагаючи їй по господарству, молодий і спритний чабан Фарзалі.

Щоразу, дивлячись на них, Гейбалі згадує свої молоді літа. Перед ним постає старий майстер Гасан-бала, він згадує ніч на морському березі, де вирішилась його доля.

Сьогодні, після того як розійшлися гості, він, залишившись на самоті з дружиною, пильно глянув на неї і спитав:

— Як тобі здається, Туті, чи не запобігає перед тобою Фарзали так само, як я колись вертівся біля твоєї матері, тітоньки Зарніг'яр?

— Це ти про що, Гейбали? — Туті вдала, що не розуміє.

— А про те, що Фарзали, як прижене овець, так і йде до нас...

— Ну то й що? І Фарзали, і Шамо мов брати нашому Сейфалі. І мені вони мов рідні діти. Невже ж хлопці нам не друзі?

— Не те кажеш, стара! — похитав головою Гейбали. — Я зовсім про інше.

— Про що?

— Хіба ти не бачиш, моя голубко, — коли цей горець Фарзали починає грати на сопілці, наша Карагіле аж на лиці міняється, навіть не дише.

— Тобі здається, що Фарзали припав їй до серця?

— Атож...

— То й не диво, Гейбали. Кожна дівчина суджена якось юнакові.

— Ні, Туті, — заперечив колодязний майстер. — Я ось чого боюся: чи зможе наша таврізянка Карагіле бути щасливою з цим горцем?

— Та про це ще рано думати! — намагалась заспокоїти чоловіка Туті.

— А я побуююся, що вони втечуть, як ми з тобою колись.

Далеке минуле постало перед очима Туті.

— Що в кашу покладеш, те ложкою й зачерпнеш!.. — зітхнула вона. — Ти ж примусив мого батька шукати свою дочку по всьому узбережжю. Якщо тепер Карагіле змусить тебе шукати її по всій Карабахській долині, я не здивуюся.

Гейбали враз пильно глянув на дружину й гнівно проказав:

— Хто зазіхатиме на мою Карагіле, хай начувається. Уб'ю!

— Тебе ж не вбили тоді?

— Бо я втік! Забула, як ми бігли з Баку сюди, в Карабах, а потім на той бік Араксу, в Карадаг?

— А якщо вони теж далеко втечуть?

— Покинь ці жарти, стара! — невесело мовив Гейбали й після недовгих роздумів пробурчав собі під ніс: — Шамо — то розумний хлопець, поміркований. А у Фарзали вітер в голові, щось він мені не подобається.

— Не бійся, Гейбали! — заспокоювала його Туті. — Хіба

ми з тобою були нещасливі? Коли любляться, то й щастя мають.

— Ні, не вірю я цьому Фарзали,— не вгавав старий майстер.— Якби він був такий, як Шамо, я слова проти не сказав би.

— У Шамо є наречена, звати її Гамер. Я почула про неї від старого Сафара, коли він до нас приходив.

Гейбалі пускає дим з глиняної люльки, і йому ввижається втеча дочки. Та думки його летять, обганяючи одна одну, і він починає відшукувати в пам'яті найщасливіші хвилини свого довгого життя. Пригадує берег моря. Він стоїть на скелі, обнімає молоду карооку Туті. І на губах старого з'являється радісна, вдячна усмішка...

Розділ третій

ЗА АРАКСОМ

Міцно тримаючи за руку принишклу Туті, Гейбалі вів її поміж прибережних скель і каміння.

Невдовзі вони вже не чули голосу бурового майстра, який гукав дочку.

— Що ти зробив, Гейбалі? — розгублено мовила Туті.— Як я тепер повернуся додому? Що скажу батькові?

— А ти більше не повернешся додому, Туті!

Тієї ночі Гасан-бала спустився до моря, обійшов усі скелі на побережжі. Він заглядав скрізь, кричав, гукав і довго стояв розгублений, прислухаючись до шуму хвиль. Не знайшов дочки. Повернувся додому й накинувся на дружину, яка, безпорадно склавши руки на грудях, очікувала його біля дверей.

— Кажи, де Туті?

— Присягаюся усім святим, Гасан-бала, я не винна!..

— Де вона? — тремтячи від гніву, кричав Гасан-бала.— Я питаю, де вона?

— Ти сам його привів сюди,— відповіла чоловікові Зарніґ'яр, переконана в тому, що дівчину забрав Гейбалі.— Хіба не ти відчинив двері нашої хати перед цим зайдою?

— А де Гуммет?

— Гуммет спить звечора.

— Ти пам'ятаєш останні слова Ахмед-бали? Ти також чула, що він просив.

— Що ж мені тепер робити?

Майстер Гасан-бала провів рукою по бороді, що вже почала сивіти.

— То ти гадаєш, що Туті втекла з Гейбалі?

— Мені так здається, бо, перед тим як ти прийшов додому, вона чогось виходила з хати. Потім повернулася, взяла хустку й знову вийшла.

— Чого ж ти не стала їм поперек дороги? Чого не зупинила їх?

— Мені тоді й у голову не приходило таке, Гасан-бала.

— А тепер бачиш, що скоїлося. Ми втратимо її назавжди.

Що ж про нас люди казатимуть?

— Він же був твоїм учнем,— намагалася втішити чоловіка Зарніг'яр.

— Який він мені учень? Желонку розбив — і дременув. Та й хто він такий? Невідомо звідки взявся... Зайда якийсь...

— Невідомо звідки взявся? — напосіла на чоловіка Зарніг'яр.— А нащо ж ти його до нас привів? Сам винен, Гасан-бала! Ти сам у всьому винен!

— Мені його шкода було, думав, прилаштую хлопця, матиме якусь копійку. Хіба ж я думав, що за добро він відплатить злом, встромить ніж у спину?..

Цілу ніч Гасан-бала не міг заспокоїтись. Він і журився, і гнівався, і погрожував. Уранці вони з Гумметом обшукали всі околиці, та марно. Гейбалі й Туті мов крізь землю провалилися.

Минуло кілька днів, і Гасан-бала трохи відійшов.

— Якби тільки знати, де вони,— бідкався він.— Дідько з ним, нехай і такий буде... Та й я добрий — усе про братів заповіт торочив. А Гуммет дивився на Туті крижаними очима... У дівчини ж серце є! Що ж, Гейбалі то Гейбалі! Аби тільки здорова була! А Гуммет? Що каже наш небіж, наш син Гуммет? — роздратовано допитувався Гасан-бала у дружини.

— Гуммет каже, що якби вони не боялися твого гніву, то вже давно повернулися б додому.

Тим часом Гейбалі й Туті йшли від села до села і на десятий день опинилися в Карабаху. Тут, у одному з сіл, жила рідна сестра Зарніг'яр. Молоді втікачі розшукали її і, зупинившись у тітки, через кілька днів згуляли весілля. Проте ні матерна сестра, ні інші родичі не схвалювали поведінку Туті й скося поглядали на її молодого чоловіка.

— Така гарна дівчина і поєдналася з якимось зайдою! — осуджували вони.

Такий негостинний прийом змусив Гейбалі подумати про інший притулок, тим більше що рідня Туті ставилася до нього з кожним днем ворожіше. Але куди йти? Не повертатися ж у Баку... Як тепер дивитиметься Гейбалі у вічі майстрові?.. Чим він виправдає свій вчинок?

З того дня й почалися поневіряння Гейбалі.

Після довгих роздумів він вирішив перейти Аракс і повернутися до рідного Карадагу.

Якось устав він до схід сонця, взяв молоду дружину за руку й, не сказавши жодного слова рідним Туті, мимо садів і виноградників пішов із села.

— Куди ми йдемо, Гейбалі? — спитала Туті, ладна розплакатися від тих невдач, які переслідували їх.

— Далеко, любя моя. До мене на батьківщину.

Більше Туті ні про що не розпитувала.

Кілька днів вони йшли Карабахською долиною й нарешті добралися до Худаферинського мосту, перекинутого через Аракс. Міст цей охоронявся з обох боків загонами прикордонних солдатів.

Гейбалі спробував умовити солдатів пропустити їх через кордон, але ті й слухати не хотіли. Кілька днів молодята вешталися по приараксинських селах. Нарешті темної ночі Гейбалі, підтримуючи Туті під руку, спустився до берега, в комиші.

— Переплинемо! — запропонував він дружині.

— Я боюся... — тихо відповіла Туті.

Вони мовчки стояли, дивлячись на темні води річки.

— Я зробив тебе нещасною, Туті, — задихаючись, прошепотів Гейбалі й раптом, не витримавши, заплакав, мов дитина.

— Не плач, Гейбалі! — почала умовляти його Туті, забувши про свої страждання. — Я поєднала свою долю з твоєю, і, що б не сталося, ми будемо разом.

У нічному мороці Аракс гомінливо котив свої важкі хвилі, їхній сплеск дзвінко відлунював у горах, які здіймалися, здавалося, з самої води. Місяць плів у хмарах і то виринав, осяваючи на якусь мить блідим світлом бризки, то знову зникав.

— Тут легко перепливати, Туті. Я помітив одне місце.

Туті зняла спідниці й загорнула їх у келагай. Гейбалі прив'язав вузол на шию, і вони швидко попливли.

Проте Гейбалі не відчув радості навіть тоді, коли їм

пошастило перепливти річку. Здавалося, важкий тягар ліг йому на серце. З цим відчуттям він повів Туті темним міжгір'ям, щоб якомога швидше відійти подалі від берега.

Стояла осінь. Вище, на схилі гори, білів іній. Вони дуже втомилися, та ні на хвилину не зупинялись — страшенно змерзли і мріяли зігрітись хоча б од швидкої ходи.

Збоку біля гори приліпилося невелике село. Гейбалі пожвавішав.

— Все ж таки рідні місця! — сказав він, плекаючи надію на щасливий кінець. — Хоч погріємося під дахом!

Вже світало, коли вони підійшли близько до села. Та жодних ознак життя тут не було видно. На місці халуп стирчали самі стіни. Під ногами валялося розкидане каміння. В повітрі пахло горілим. Село ніби вимерло.

Гейбалі не знав, що кілька днів тому його зруйнували і спалили за наказом Шир-Хуршид-хана, сина Шамсі-Шираза.

Гейбалі ходив серед руїн, намагаючись знайти хоч тліючу голівешку, аби розкласти вогнище, зігрітись й просушити мокрий одяг. Та вогню ніде не було. Засмучені, вони вийшли на шлях і повільно рушили далі. Нарешті вдалині побачили ще одне село і невдовзі опинилися біля напівзруйнованої землянки без дверей.

Вони стали біля порога, і Гейбалі гукнув хазяїна. На його голос вийшла худа, змарніла жінка й одразу ж заголосила.

— Присягаюся, у нас нічого немає. Чоловіка мого вбие Шир-Хуршид-хан. І хату зруйнували...

Гейбалі швидко схопив Туті за руку, і вони пішли геть від землянки. Тут і свого горя вистачало.

— Забрав я тебе з теплого гніздечка, мила...

— Ми вже говорили про це на березі Араксу!

Гірська стежина привела їх до лісу, де було легше дихати. На лісовій галяві Гейбалі й Туті набрали на вогнище, яке вже згасло. Його, мабуть, розклали лісоруби або пастухи.

Вони розгребли жар, зібрали поліна, розкидані довкола, і розвели багаття. Вогонь приємно грів охолоне тіло. Пригорнувшись одне до одного, вони міцно заснули.

Їх розбудила розмова, яка долинула із-за дерев.

— Кажуть, знову почалася гризня між Селім-ханом і Шир-Хуршид-ханом, сином Шамсі-Шираз-хана.

— А за що?

— За тутешні села.

Слух Гейбалі вловив у розмові ім'я Шамсі-Шираз-хана,

вбивці його батька. Отже, у лиходія залишився син. Чого ж люди не знищили увесь клятий ханський рід?

Гейбалі підвів голову й озирнувся. Йому здалося, що тут небезпечно лишатися. Зустріч з Шир-Хуршид-ханом не обіцяла нічого доброго. Почнуть розпитувати, хто такий, звідки. Та й чи зможе він вберегти молоду вродливу дружину від посягань всевладного хана? Думаючи про це, Гейбалі відчув гірке каяття. Навіщо він перейшов кордон, навіщо з'явився в цьому краї? Надало ж йому повернутися в це пекло! І він поспішив завести Туті в глухі лісові хащі, щоб не попадатися на очі незнайомим людям.

Вузька стежка вела їх все вище й вище, поки вони не досягли вершини гори, оповитої туманом.

Туті вже ледве тягла ноги, а Гейбалі поспішав одійти якомога далі від кордону.

— Ну як, Туті? — час від часу питав він.

— Нічого, Гейбалі...

— Хочеш перепочити?

— Ні, Гейбалі. Ходімо.

— Але ж ти ледве йдеш!

— Я ладна йти до останнього подиху, — мовила Туті й несподівано для себе розплакалася.

Тут, на сніговій вершині Карадагу, у мертвій тиші, її схлипування викликало особливу жалість у Гейбалі.

— Ти чого, Туті?

— Я згадала ту жінку з голодними дітьми...

Гейбалі взяв дружину під руку, і вони почали поволі сходити з гори.

Здалеку долинули звуки сопілки. Грав пастух, чия отара розбрелася по гірському схилу. Пісня була журлива, і Туті здалося, що в цій мелодії вона чує горе матері, яка плаче з голодними дітьми у напівзруйнованій землянці.

— Ти чуєш, Туті?

— Що?

— Пастух грає.

— Атож. Я чула сопілку в Карабаху, але тутешня пісня ще сумніша.

— Ні, вона обіцяє нам щастя... Як гарно грає!

— Послухаймо трохи, Гейбалі... Я більше не можу йти.

— Ходімо, люба моя! У пастухів добре серце. Може, у їхній торбі знайдеться хліб.

Але Туті вже не мала сили йти. Гейбалі обережно поклав її на сухе листя й подався до пастуха.

Отара паслася в негустому гаю.

— Брате, чиї це вівці?

— Ханські, чиї ж іще?

— Я хотів би попросити в тебе допомоги... Шматок хліба для голодного.

— А ти звідки йдеш?

— З Росії.

Чабан похитав головою.

— Де ж твоя голова була?

— Дай шмат хліба. Людина помирає.

Чабан заткнув сопілку за пасок і разом з Гейбалі пішов до скелі, де лежала непритомна Туті.

— Ач, яка красуня! Теж з Росії?

— Так, з Баку.

— З Баку? — перепитав чабан.

Він узяв торбу, вийняв перепічку.

Туті, хоч і опритомніла, та була така знесилена, що не могла їсти. Гейбалі з чабаном перенесли її ближче до отарі і вклали на теплу бурку. Потім чабан викресав кременем іскру і розпалив вогнище. Туті трохи пожвавішада, на її щокках заграв ледь помітний рум'янець. Чабан швидко зарізав барана, оббілував його, підготував м'ясо і почав смажити.

— Батько мій теж пішов до Баку, — розповідав він, пригощаючи випадкових гостей.

— Є звістка від нього?

— Ходять різні чутки... Одні кажуть, що він упав у нафтову яму, інші — що просто зник... Я його не пам'ятаю. Мати розповідала.

— А ти один у матері?

— Один виріс. Вона в селі мучиться. А я от ханських овець пасу...

— То ти ж зарізав ханського барана, тебе ще можуть судити за крадіжку!

— А коли хан грабує цілі села — це нічого?

— Вони завжди виправдаються. На їхньому боці коран і шаріат.

— І ми якось виправдаємося... Вважаймо, що це плата за мою працю, — посміхнувся чабан. — Та ніхто й не помітить, овець у хана стільки, що він їх не лічить.

Чабан, як міг, прилаштував гостей: увечері відвів їх у хлів, куди з настанням темноти заганяли овець. Тож цю ніч Гейбалі й Туті спали під дахом, закутавшись у теплу повстяну бурку.

Гейбалі трохи повеселішав. Та Шир-Хуршид-хану скоро донесли, що на його землі з'явилися якісь зайти. Молодят

привели до паладу. Сталося те, чого найбільше боявся Гейбалі: йому разом з Туті довелося стати перед сином Шамсі-Шираз-хана.

— Ти звідки прийшов, хлопче?

— З Росії.

— Голод пригнав тебе сюди? Ще б пак! Ми всьому світу постачаємо кишмиш, мед, фрукти!

Гейбалі мовчав, похиливши голову. Йому страшно було подумати, що під час розмови може випадково розкритися таємниця загибелі його батька.

Та хан довго не розпитував, він одразу ж загадав Гейбалі очистити й підмітати його конюшні. А Туті послав до себе на кухню.

— Та ми ж ідемо далі, хане! — намагався заперечити Гейбалі.

— Куди?

— В Тавріз.

Хан зайшовся від сміху.

— Який же дурень проміняє наш багатий Карадаг на бідний Тавріз, де на вагах усе важать золотниками?

— Ми хочемо найнятися там на роботу.

Шир-Хуршид-хан кинув на Гейбалі сердитий погляд.

— Не роби дурниці! Ви обое залишитесь тут і не пошкодуєте!

Розмовляючи, хан час від часу кидав оком на Туті, і його хтиві погляди помітив Гейбалі.

Слуги відвели Гейбалі на конюшню й попередили, що він без дозволу не має права нікуди відлучатися. Тим часом Туті повели на кухню.

Отак Гейбалі й Туті, немов бранці, опинилися в маєтку Шир-Хуршид-хана. За кілька днів хан наказав перевести Туті в свої покої — готувати йому чай.

— Дівчата з Росії славляться своєю охайністю, — сказав він. — Нехай вона доведе, що це саме так.

Якось увечері хан залишився на самоті у віддаленій кімнаті й велів гукнути Туті.

— Нехай подасть мені чай!

Коли Туті несла до хана тацю, до неї підійшов Гейбалі, який увесь час був насторожі.

— Ти куди, Туті?

— Хан вимагає чаю.

— Гаразд, неси!..

Туті подала ханові склянку чаю. Він провів її довгим поглядом і навіть головою похитав від захоплення.

— Гарна! Гарна бісова дівка!

А Гейбалі, здогадуючись, чим усе це може скінчитися, зарані у надійному місці приховав сокиру.

Коли Туті прийшла по порожню склянку, Шир-Хуршид-хан, не кажучи їй слова, схопив її в обійми. Марно вона намагалася вирватись. Та враз у вікно скочив Гейбалі. Замахнувся сокирою — і Шир-Хуршид-хан, обливаючись кров'ю, упав мертвий. Гейбалі кинув сокиру, взяв дружину за руку, і вони непомітно вислизнули в сад.

Довго бігли без перепочинку, готові щомиті почути за спиною погоню. Та цього разу молодятam поталанило: вони втекли.

Відтоді минуло багато років, але й тепер, дивлячись на Герай-бея, старий Гейбалі мимоволі згадував Шир-Хуршид-хана, якого він зарубав сокирою. Гейбалі тепер добре зрозумів, що всі беї і хани — чи то вони з Карадагу, чи з Карабаху, чи то вони живуть по цей бік Араксу, чи по той — мало чим відрізняються один від одного.

— Хай буде проклята усяка гадюка, і біла, й чорна! — не раз повторював він своєю улюблену приказку, коли розповідав селянам, що збиралися в його халупі, про поневіряння, яких зазнав у житті.

Фарзали слухав ці розповіді захоплено, не зводячи за-коханих очей з Карагіле, а Шамо думав про те, який важкий шлях бідняка. Мабуть, і на нього, Шамо, чекають такі незгоди. Викрадення його сестри Гюльсенем, розправа над батьком і, нарешті, небезпека, яка загрожувала його коханій Гамер, — усе це переконувало Шамо в тому, що майбутнє не обіцяє йому радощів. Він уважно слухав Гейбалі і з його розповіді робив висновки для себе, набуваючи життєвого досвіду.

Розділ четвертий

ПОВІСТЬ ЖИТТЯ

В садках, за глинобитними стінами, облітало жовто-багряне листя. У полях зазеленіли молоді паростки озимих посівів. Наймити, закотивши до колін штани, старанно розподіляли воду по борознах, і земля жадібно всотувала мізерну вологу, так важко добуту з кяризів.

А Тавріз з раннього ранку до пізньої ночі жив гомінким, метушливим життям.

Купці поважно сиділи в прохолоді своїх крамниць, що тулилися у вузьких проходах критого базару. Зате мандрівні торговці сновигали вулицями, голосно виспівуючи пісні й викрикуючи базарні дотепи. Вони як тільки могли розхвалювали свій товар, намагаючись привернути увагу перехожих.

Майдани і перехрестя були заповнені збудженим, гамірливим людом. Вулицями часто проходили каравани верблюдів, кудись поспішали носильники з громіздкою ношею на спині; продавці харчів несли на головах круглі дерев'яні підноси. На околицях повітря було просякнуте запахом баранячих тельбухів, з яких вуличні куховари готували на невеликих вогнищах дешеві страви.

Знічев'я блукаючи містом, Гейбалі обмірковував, що робити далі. Він впізнавав хати, де бував хтозна-коли, ще малим з матір'ю. Він міг зайти до будь-якої з цих хат, нагадати про себе й попросити роботи. Але це означало розкрити своє ім'я, а отже, накликати на себе лихо. Так шахські жандарми могли пронюхати про Гейбалі й повідомити в Карадаг братам Шир-Хуршид-хана, що вбивцю знайдено. Хіба з такої нагоди не поставили б на міському майдані шибеницю для Гейбалі та не зігнали б увесь люд на це видовище? Що тоді буде з Туті? Самотня, у незнайомому місті, вона неодмінно попаде до брудних рук іранських купців або поміщиків. Думка про це була страшніша, ніж шибениця.

Йому все милішою ставала молода дружина, бо знегоди особливо зближують чоловіка й жінку, зміцнюють їхню любов. А Туті суцільним страхіттям здавалися події останніх днів, коли Гейбалі, захищаючи її честь, зарубав сокирою сластолюбного Шир-Хуршид-хана. Тепер Гейбалі в її очах був героєм не менш сміливим, ніж казкові герої, про яких вона не раз чула. Туті анітрохи не каялась, що пов'язала свою долю з такою безстрашною людиною.

Відкривши в серці свого чоловіка сміливість, рішучість і відвагу, Туті почала розуміти, чому тієї ночі на березі моря вона не відвернулася од Гейбалі і наважилась покинути батьківський дім. Ні, втеча не була випадковою, і Туті не мала сумніву, що якби батько став свідком сміливого вчинку Гейбалі, він поцілував би зятя в чоло та ще й похвалив його.

Але повернутися до Баку — це ще більше наразитися

на небезпеку. Якщо убивцю спіймають, то хоч би на якому березі Араксу був Гейбалі, його все одно скарають на смерть. Як не ворогують між собою падишахи різних країн, але в таких випадках вони легко й швидко знаходять спільну мову й жорстоко карають тих, хто підніме на них руку. На одному березі Араксу — уряд шахиншаха, на другому — російського царя, але і там і тут запопадливі слуги переслідують та знищують усіх, хто виступив проти жорстокого самовладдя.

Туті не могла собі уявити життя без Гейбалі, а він, переконавшись у її відданості, почував себе щасливим. Та скільки ж можна витримувати поневіряння? Треба мати якийсь шмат хліба й дах над головою. А як це зробити? Піти з міста у якесь глухе село теж небезпечно — там їх одразу примітять. Почнуть розпитувати: «Хто ви та звідки? Куди йдете? З якого ви роду?» Чого доброго, ще й пізнають їх. Отож краще загубитись між людьми, а коли буде необхідно, навіть змінити імена й приховати від усіх своє минуле.

І молодята вирішили поки що залишитися в цьому гомінкому місті. Перебиваючись випадковою роботою або у пошуках її, вони блукали по майданах, людних вулицях, базарах, щоб загубитися у юрмі. Та невдовзі Гейбалі почало здаватися, що вони занадто часто потрапляють на очі поліцейським — «ажанам», як називали їх тут на французький лад. Йому ввижалося, що кожен з носіїв знака «лева і сонця» кидає на нього підозрілий погляд і стежить за ним. Нещасний уявляв собі справу так: коли звістка про вбивство карадагського хана докотиться до столиці й про це почує сам шах, він оголосить наказ: «Де б не був убивця Шир-Хуршида, на землі чи на небі, розшукати його й привести до мене! Я хочу поглянути, хто посмів підняти руку на хана!..»

Якось Гейбалі вивів Туті з гамірливої юрми, що вже набридла йому, а її лякала, і сказав:

— Може, нам піти з цього міста?

— Ходімо куди завгодно, Гейбалі! — не вагаючись відповіла Туті. — Хоч на край світу!..

— Я хочу порадитися з тобою. Може, ти підкажеш, що робити. Боюсь, що тут нас незабаром схоплять. Недарма говорять: «Коли козі настає кінець, вона третью головою об гирлигу пастуха!» Я тоді не міг стриматися, став убивцею, і ось ми обоє страждаємо.

— Ти вчинив правильно! — відказала Туті, виправдуючи чоловіка. — Якби ти не зробив цього, я б тебе зневажала.

— Така мужність тепер не в пошані! А в місті — тим паче. Тутешні посіпаки добилися теплих місцинок тому, щогнули спину перед шир-хуршид-ханамі.

— Тоді треба йти звідси.

І ось Гейбалі й Туті, переховуючись від ажанів, вийшли за місто. В ушах ще бринів гомін юрми, а тут було тихо й легко дихалося. Наймити поливали посіви, рятуючи їх від засухи, і поля врунилися.

Гейбалі підійшов до високого худорлявого чоловіка в гостроверхій шапці, який лопатою спрямовував воду по борознах.

— Добридень, брате! Боже поможи! — сказав Гейбалі, уважно оглянувши поливальника.

Той зупинився, сперся на держак лопати й відповів неквапливо:

— Спасибі, брате! Що накажеш?

Цей чоловік змалку звик вислуховувати людей і беззаперечно виконувати їхні розпорядження; він не міг уявити, щоб хтось звертався до нього не з наказом, а з привітанням.

— Я до тебе з проханням. Чи не взяв би ти мене в помічники?

Високий худий поливальник усміхнувся, почував заросле щетиною підборіддя і вп'явся у Гейбалі здивованим поглядом.

— Я сам довго не мав роботи. Лише три дні тому вдалося отут влаштуватись. Правду кажучи, важко мені: уночі так ноги болять, хоч криком кричи. Про кашель і не кажу... Але тобі, мабуть, ще важче.

— Так, — кволим голосом мовив Гейбалі й озирнувся. — У цьому світі лише важкою працею можна прогудувати себе й жінку!

Худий поливальник подумав хвилину, насупивши чоло, і нерішуче сказав:

— Може, знайдеться робота в кяризі. У нас, в Ірані, стало важко знайти роботу на землі! То буде щастя, як дадуть тобі роботу хоч під землею!

— Скажи, брате, а що за робота в кяризі? — спитав Гейбалі з цікавістю. — Там дуже глибоко?

Поливальник відкрив лопатою прохід воді, яка зібралася в ямі, спрямував її в борозну й став пояснювати:

— Любий мій! Ми поливаємо цю землю з кяриза. А в кяризі сотні колодязів, і всі вони під землею з'єднуються між собою. Колодязі різні: є мілкі — аршинів на двадцять п'ять, є глибокі — аршинів на п'ятдесят. Де нам аллах дав

на небезпеку. Якщо убивцю спіймають, то хоч би на якому березі Араксу був Гейбали, його все одно скарають на смерть. Як не ворогують між собою падишахи різних країн, але в таких випадках вони легко й швидко знаходять спільну мову й жорстоко карають тих, хто підніме на них руку. На одному березі Араксу — уряд шахиншаха, на другому — російського царя, але і там і тут запопадливі слуги переслідують та знищують усіх, хто виступив проти жорстокого самовладдя.

Туті не могла собі уявити життя без Гейбали, а він, переконавшись у її відданості, почував себе щасливим. Та скільки ж можна витримувати поневіряння? Треба мати якийсь шмат хліба й дах над головою. А як це зробити? Піти з міста у якесь глухе село теж небезпечно — там їх одразу примітять. Почнуть розпитувати: «Хто ви та звідки? Куди йдете? З якого ви роду?» Чого доброго, ще й пізнають їх. Отож краще загубитись між людьми, а коли буде необхідно, навіть змінити імена й приховати від усіх своє минуле.

І молодята вирішили поки що залишитися в цьому гомінкому місті. Перебиваючись випадковою роботою або у пошуках її, вони блукали по майданах, людних вулицях, базарах, щоб загубитися у юрмі. Та невдовзі Гейбали почало здаватися, що вони занадто часто потрапляють на очі поліцейським — «ажанам», як називали їх тут на французький лад. Йому ввижалося, що кожен з носіїв знака «лева і сонця» кидає на нього підозрілий погляд і стежить за ним. Несчастний уявляв собі справу так: коли звістка про вбивство карадагського хана докотиться до столиці й про це почує сам шах, він оголосить наказ: «Де б не був убивця Шир-Хуршида, на землі чи на небі, розшукати його й привести до мене! Я хочу поглянути, хто посмів підняти руку на хана!..»

Якось Гейбали вивів Туті з гамірливої юрми, що вже набридла йому, а її лякала, і сказав:

— Може, нам піти з цього міста?

— Ходімо куди завгодно, Гейбали! — не вагаючись відповіла Туті. — Хоч на край світу!..

— Я хочу порадитися з тобою. Може, ти підкажеш, що робити. Боюсь, що тут нас незабаром схоплять. Недарма говорять: «Коли козі настає кінець, вона треться головою об гирлигу пастуха!» Я тоді не міг стриматися, став убивцею, і ось ми обоє страждаємо.

— Ти вчинив правильно! — відказала Туті, виправдуючи чоловіка. — Якби ти не зробив цього, я б тебе зневажала.

— Така мужність тепер не в пошані! А в місті — тим паче. Тутешні посіпаки добилися теплих місцинок тому, щогнули спини перед шир-хуршид-ханамі.

— Тоді треба йти звідси.

І ось Гейбалі й Туті, переховуючись від ажанів, вийшли за місто. В ушах ще бринів гомін юрми, а тут було тихо й легко дихалося. Наймити поливали посіви, рятуючи їх від засухи, і поля врунилися.

Гейбалі підійшов до високого худорлявого чоловіка в гостроверхій шапці, який лопатою спрямовував воду по борознах.

— Добридень, брате! Боже поможи! — сказав Гейбалі, уважно оглянувши поливальника.

Той зупинився, сперся на держак лопати й відповів неквапливо:

— Спасибі, брате! Що накажеш?

Цей чоловік змалку звик вислуховувати людей і беззаперечно виконувати їхні розпорядження; він не міг уявити, щоб хтось звертався до нього не з наказом, а з привітанням.

— Я до тебе з проханням. Чи не взяв би ти мене в помічники?

Високий худий поливальник усміхнувся, почухав заросле щетиною підборіддя і вп'явся у Гейбалі здивованим поглядом.

— Я сам довго не мав роботи. Лише три дні тому вдалося отут влаштуватись. Правду кажучи, важко мені: уночі так ноги болять, хоч криком кричи. Про кашель і не кажу... Але тобі, мабуть, ще важче.

— Так, — кволим голосом мовив Гейбалі й озирнувся. — У цьому світі лише важкою працею можна прогодувати себе й жінку!

Худий поливальник подумав хвилину, насупивши чоло, і нерішуче сказав:

— Може, знайдеться робота в кяризі. У нас, в Ірані, стало важко знайти роботу на землі! То буде щастя, як дадуть тобі роботу хоч під землею!

— Скажи, брате, а що за робота в кяризі? — спитав Гейбалі з цікавістю. — Там дуже глибоко?

Поливальник відкрив лопатою прохід воді, яка зібралася в ямі, спрямував її в борозну й став пояснювати:

— Любий мій! Ми поливаємо цю землю з кяриза. А в кяризі сотні колодязів, і всі вони під землею з'єднуються між собою. Колодязі різні: є мілкі — аршинів на двадцять п'ять, є глибокі — аршинів на п'ятдесят. Де нам аллах дав

воду, там ми й беремо її: немає на поверхні — є на глибині. Ось ми й копаємо колодязі, з'єднуємо їх, дістаємо воду з-під землі на світ божий. Інакше тут не виросте жодного колоска.

— Та цій роботі можна навчитися! — квалливо сказав Гейбалі, потім оглянувся, щоб перевірити, чи не стежить хто за ним.

Поливальник, не знімаючи гостроверхої шапки, почував давно не голону голову й кивнув підборіддям убік.

— Ось у тій саклі живе майстер Насрулла, начальник тутешніх колодязників. Останнім часом він нездужає і, мабуть, візьме собі помічника — ти ж молодий! Чи, може, пошле до сусіднього поміщика... Я довго працював на кяризах, та в мене пішла кров горлом, і довелося залишити це діло. Що ж! Смерть моя не за горами. Може, на тому світі знайду спокій і відпочинок.

Поливальник закашлявся й підвів очі до неба. Гейбалі розпрощався й пішов. Чоловік провів його цікавим поглядом. Раптом, поклавши лопату на плече, він ступив кілька кроків услід.

— Брате! — гукнув. — А ти ж не сказав, звідки ви, хто ви такі? Гора з горою не сходиться, а людина з людиною зустрічається. Може, ми ще станемо у пригоді один одному.

Гейбалі уповільнив ходу й відповів спокійно:

— Ми тутешні, брате! Але де ж ми можемо стати тобі у пригоді?

— Е, ти такий беручкий та кмітливий, що більше схожий на зайду, аніж на тутешнього. З Баку чи з Карабаху... Я все думаю: може, там жити легше... Хоч у мене й нікудишне здоров'я, та хотілося б наостанку...

Гейбалі зрозумів, про що мріє виснажений поливальник. Але чим він міг йому зарадити? Ось самому доводиться шукати порятунку під землею.

Поливальник став похнюпившись, сумовито глянув на Гейбалі, а тоді поволі повернувся на своє місце й знову заходився працювати.

Гейбалі й Туті поплентали до валькованої саклі колодязного майстра. Залишивши Туті у дворі під деревом, Гейбалі зайшов до саклі й шанобливо вклонився старому, котрий лежав на земляній лежанці. Той примружив очі від світла, яке проникало крізь відчинені двері, сперся кістявою рукою об мутаку й відповів на привітання.

— Що тебе привело сюди, сину мій? — подікавився і тут же звернувся до своєї старої, яка щось робила в кутку кімнати: — Посади гостя, Хадідже!

Виснажений довгою непосильною працею, він кашляв так само, як худий поливальник.

Стара Хадідже постелила на долівці потертий палас і знову відійшла в куток.

— Кажуть про вас, дядечку, що ви добрий, людяний,— мовив Гейбалі, сідаючи на палас.

— Кожна людина,— сказав старий, відкашлюючись,— повинна робити іншим добро. Чим я можу допомогти тобі, сину мій?

Очі Насрулли посвітлішали. Він звик чути панські лайки та докори, а цей молодий чоловік говорив про його добрі діла.

— А ще кажуть, що ви з водою у дружбі.

Старий склав удвоє блаженку мутаку і, спершись на неї, трохи підвівся. Він важко дихав, груди його високо піднімались.

— Ці руки, сину, дали воду всьому нашому місту. Я ліз глибоко під землю, добував воду, поїв людей і рослини. Від моїх рук людям була користь. Не тільки на себе, а й на людей я працював.— Старий майстер сів на постіль і, намагаючись не кашляти, загорнувся у ковдру.— Дивлюсь я на тебе, і здається мені, що попав ти у біду.

— Так воно й є. Я хотів до вас, дядечку, учнем піти. Робитиму і я людям добро.

— Та це можна, сину,— схвально мовив Насрулла і знову закашлявся.— Багато моїх учнів працює в кяризах. І не тільки тут. Навіть у Карабаху, за Араксом є мої учні. Наші руки повинні приносити добро людям, на те їх дав нам аллах.

Погомонівши зі старим, Гейбалі домовився, що той влаштує його на роботу. Згодом він вийшов до Туті, яка все чекала на подвір'ї.

— Ти працюватимеш під землею? — знічено сказала Туті, вислухавши розповідь чоловіка.— Глибоко під землею? Без сонця?

— У нас немає іншого порятунку, Туті!..

Невдовзі Гейбалі влаштувався на роботу і під наглядом старого майстра почав копати колодязі, прокладати підземні канали. Він поставив біля хати Насрулли невелику вальковану хатину й оселився там з Туті. Удосвіта Гейбалі спускався в колодязь, цілий день важко працював під землею і виходив на поверхню лише пізно увечері. Зате ніхто із сторонніх людей не бачив його, і він почувався у цілковитій безпеці.

Років через два настав час помирати старому майстрові. Учні в сірих сорочках з'юрмилися у дворі біля його постелі під деревом.

Насрулла важко дихав і говорив з великою натугою.

— Вода — велике благо природи, діти мої! — заповідав він учням. — Країна без води — пустеля. Від вас залежатиме, чи родитиме наша земля, чи матимуть люди шмат хліба. Любіть нашу обпалену сонцем землю, любіть усе, що є на ній, і все, що сховане під нею. Ні на хвилину не випускайте кирку з рук, бо сонце спалить ці поля й чудові сади Тавріза. Вода і щастя — невіддільні. І, може, настане час, коли щастя усміхнеться бідному людові...

Дихання старого урвалося, і він немов захлинувся. Груді його високо піднялися, а широко розплющені очі захолили, дивлячись у небо. І Гейбалі згадав, як помирала його мати.

Довго стояли непорушно учні старого Насрулли. І ось худий високий поливальник, який теж прийшов попрощатися з майстром, обережно і дбайливо стулив повіки померлого.

Стара Хадідже голосно склипнула.

— Так і не бачив радості на білому світі мій бідолашний...

Потім поливальник намагався розігнути скарлючені мозолясті пальці покійника, та це йому не вдалося.

«І, може, настане час, коли щастя усміхнеться бідному людові...»

Ці слова старого Насрулли, як і останні слова матері: «В лахмітті ми народжуємося, в лахмітті живемо, в лахмітті йдемо з цього світу», — на все життя залишилися в пам'яті Гейбалі.

— А що було далі? — як завжди, спитав Шамо. Цього весняного вечора він дуже уважно слухав старого Гейбалі, який вийшов у двір поглянути на молодь і непомітно розговорився, згадавши минуле.

— Що було далі? — замислено перепитав Гейбалі й не сподівано рвучко підхопився з місця.

І всі зрозуміли, що й подальше життя старого не менш стражденне. Та він чи не хотів, чи не міг зараз про це говорити.

Гейбалі струсив пилюку з чохи і мовчки зник у своїй оселі.

— Карагіле! — гукнув він. — Постели. Мені чогось не добре.

Дівчина швидко постелила батькові. Він ліг і відвернувся до стіни. Перед очима знову постали події, про які він щойно розповідав. Гейбалі виразно бачить скарлючені пальці свого вчителя Насрулли, які так і не змогли розігнути.

Картини минулого оживали в його пам'яті, пролетівши крізь роки.

Той же Тавріз, але вигляд його незвичний. Усі люди, від малого до великого, висипали на вулиці, заповнили площі й провулки. Місто розбурхане. То тут, то там майорять червоні знамена повсталих. Ось проводир повстанців — високий, ставний чоловік з довгим волоссям, яке спадає майже до плечей. На ньому блищить зброя. А люди плавом плывуть. Уся провінція в невпинному русі. Звідусіль — з Карадагу і Сераба, з Муранда і Софіяна, з Урмії і Хоя, з Салмаса і Зенджана, Міана і Ардебіля — нескінченним потоком заходять у місто люди в сірих сорочках.

Того ж дня з глибокого кяриза вийшов і він, Гейбалі. Годі ховатися під землею! Він зайшов до своєї валькованої хатини, де його зустріла сумна Туті, поцілував малого сина Сейфалі, підняв на руки маленьку карооку, кучеряву Карагіле.

Гейбалі довго дивився в той день на усмінене личко дівчинки, знаходячи в дитині материні риси. Чорні брови, чорні очі, біле личко передала онуці Зейнаб. А кучеряве волосся, невеликий прямий ніс, ніжний овал обличчя — цим її нагородила Туті. У малій Карагіле для Гейбалі втілилися риси двох жінок, яких він палко любив, — матері, що її так рано втратив, і дружини, без якої не мислив себе. Пригорнувши дитину, Гейбалі звернувся до дружини:

— То я піду, Туті!

— Куди?

— Годі ховатися! Скільки років провів я під землею!

— Але ж ти без зброї?

— А моя кирка!

Події, про які Гейбалі не став розповідати сьогодні, промайнули перед ним мов у тумані. Пам'ять вихоплювала з минулого лише уривки. І все-таки зморшки на його обличчі розійшлися, а на губах з'явилася задоволена усмішка. Атож, спогади про бойові дні підбадьорили старого. Багато років він віддав важкій праці під землею в Таврізі, Карабаху. І хоч старий Насрулла, помираючи, благословляв своє ремесло, — радісні дні за ці роки можна було перерахувати на пальцях.

Гейбалі довго чекав, коли ж і йому усміхнеться щастя, жадане, як вода, котру він так важко добував з глибин земних. Він вважав свою справу благородною, знав, що товариші ставляться до нього з пошаною, та бачив, що користь від цієї праці мають лише багатії.

І зараз, лежачи у кутку своєї убогої оселі, Гейбалі усміхнувся в темряві, бо пригадалися йому ті давноминулі дні, коли він з киркою на плечах ішов у гурті таких, як і сам, трудівників зі слідами глини на благенькій одежині.

З багатотисячної юрми лунали вигуки:

— Дайте нам конституцію!

— Вимагаємо свободи слова!

— Віддайте землю бідним!

— Ми хочемо розмовляти рідною мовою!

— Ми хочемо жити, як вільні люди!

Як не дивно, але в ті дні Гейбалі здавалося, що він бачить у лавах повстанців і свого старого вчителя Насруллу.

«І, може, настане час, коли щастя усміхнеться бідному народові...»

Згадуючи все це, Гейбалі знову проймався забутими почуттями.

Ось він продирається крізь натовп, виходить наперед і трощить киркою ворогів, саме тих, хто носить знак «лева і сонця».

У ті бойові дні слава про безстрашного землекопа пішла по всьому місту, передавалася з уст в уста. А потім Гейбалі покликали до самого Саттархана¹.

Гейбалі стоїть перед Саттарханом, а той бере з його рук кирку й розглядає її: один кінець гострий, мов багнет, а другий — широкий, мов сокира.

— Ти Гяве! — каже Саттархан, повертаючи кирку й схвально поплескуючи Гейбалі по плечу. — Ти наш коваль Гяве.

Він потім розпитав у людей, хто такий коваль Гяве, чим він знаменитий, і прізвисько, дане Саттарханом, було йому до щему в серці приємне, викликало гордість.

Згодом, уже в Карабаху, прокладаючи кяризи, Гейбалі не раз згадував про коваля Гяве й люто бив киркою об землю, виспівуючи в темряві вірші народного поета Сабіра:

Поет у захваті повік: тремтить, тіка ворожий стан.

Тобі, тобі моя хвала, невтомний воїн Саттархан!

¹ Саттархан — вождь тавриських революціонерів у 1907—1911 роках.

У ці хвилини йому здавалося, що від ударів його кирки здригається вся карабахська земля.

Народний рух, який очолив Саттархан, був придушений. Ось тоді й довелося Гейбалі забрати дружину та дітей, перейти на північний берег Араксу і найнятися на роботу в маєток Герай-бея.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

Розділ перший

РОЗМОВИ ПРО ВІЙНУ

Невдовзі після початку світової війни звістка про неї дійшла й до села Шехли. Та люди тут почували себе осторонь від великих подій, бо жодного чоловіка з довколишніх сіл не поставили під рушницю. Мешканці Шехли знали тільки, що падишахи всього світу зіткнулися лобами, як забіякуваті цапи. Чули шехлинці й про те, що такої великої війни досі не було.

Найвірогідніші новини приносили селяни, які побували в місті або сусідніх вірменських селах. Там вони розмовляли з пораненими солдатами, які повернулися з фронту. І новини накочувалися одна на одну, відтісняли все, що не стосувалося війни.

— Кажуть, що інгліси хитрі, як лисиці! — розповідав якось увечері лукавий Ганбар, який щойно повернувся з міста і через те був у центрі уваги всього села. — Кажуть, що інгліси підступні, невірні люди. Вони мастаки ловити гадюк чужими руками.

Кривий Мовламгулу, стоячи позаду селян, які тісно обступили Ганбара, раптом просунув голову вперед і поспіхом випалив:

— Я хочу знати, чи було б стільки війн, якби на світі не було падишахів? Кому ж хочеться кидати сім'ю, лишати напризволяще своїх овець і кіз, щоб їхати світ за очі, стріляти в когось і замерзати в чужих горах!

Підійшов крамар Мешаді-Гулам, котрий недавно приїхав із Шуші. Він поважно привітався з селянами і теж став до розмови.

— У нас у Шуші люди кажуть, що війну затіяли через

базари, через ринки тобто. У кожній країні купець хоче, щоб його товар не залежувався на складі, а пішов між люди. Та раптом один падишах закриває кордон на замок і не хоче пускати до себе купців іншого падишаха. Ось і починається війна.

— Ти це покинь, Мешаді! — вийшов у круг старий Ало. — Ти привіз нам тюк ситцю на коні і тепер усе, що робиться в світі, пов'язуєш із ситцем. Присягаюсь життям, Мешаді, що, відколи створено світ, люди тільки й думають про землю, на якій ми стоїмо. Сівба, жнива! Міські їдять готовий хліб. А як він нам дістається — ви уявлення не маєте. Усе на світі тримається на землі. Люди сваряться, б'ються через ту ж землю. Ти ореш, сієш, жнеш, молотиш, а коли зібрав зерно на току, де не візьмись приходить пан і каже: «Пшениця мені, а ячмінь тобі!» Ось як воно повертається! Дивись, пан забрав повнісінькі мішки, а наш брат залишився ні з чим. Ні, Мешаді-Гуламе, увесь світ на хлібі тримається! Ось ти скажи, що жене людей на рівнини Карабаху, що вони там шукають? Хліба! Якби земля була в руках селян, то й хліба було б уволу, а якщо хліба уволу — то народ спокійний, і воювати нічого!

Щоб не встрявати в суперечку із заповзятим старим, Мешаді-Гулам мовчки вийшов з кола й подався до Кербелай-Гатамхана. Але, відійшовши трохи, він зустрів мулла Кафара.

— Салам алейкум, мулло!

— Як тобі на світі ведеться, брате мій? — діловито спитав мулла Кафар, тиснувши простягнуту йому руку.

— Кепсько, мулло!

— Не доведи боже! Чого кепсько?

— Торгівля завмерла.

— Хоч вона й завмерла, та я сподіваюсь, ти привіз ситчику на плаття Нурджахан? Я потім заплачю.

— Ні, мулло, борг тільки псує стосунки!

— Наші стосунки? — здивувався мулла й провів рукою по фарбованій бороді. — Невже так змінився світ?

— Якби ти почув, що говорить старий Ало, ти ще не те сказав би. Ні поваг до нас, ні шанування!

— Воістину, так воно й є, — потвердив мулла.

— Таких людей тільки ти й можеш тримати в руках, мулло. Поспішай туди!

Вони розійшлися. Мешаді-Гулам пішов до будинку Кербелай-Гатамхана, а мулла Кафар, підбравши поли, подерся на гору, туди, де чорнів натовп селян.

Він привітався з людьми, які розступилися перед ним, хвилину почекав, відхекався, а zarazом і прислухався до людських розмов. А як тільки виникла пауза, мулла виголосив промову, схожу на ті проповіді, які він проказував співучим голосом з підвищення у мечеті.

— Хай буде так! — почав він.— Усі біди, що падають з неба на землю,— усе від аллаха! Якби люди виконували веління аллаха, веління шаріату, якби всі вчасно відраховували належну частку від своїх прибутків на потреби духовенства, дотримувались посту й здійснювали намаз, то земля перетворилася б у райський квітник. Воістину так!

Мулла Кафар зупинився, кинув на слухачів суворий погляд і повів далі своє казання за всіма правилами духовної проповіді, усе більше й більше розпалюючись:

— Гяури гризуться, бо не мають надії утвердитися в потойбічному світі! Через те вони й воюють за місце в цьому світі! Мусульманам нема чого встрявати у бійку заради тутешніх благ! Пристановищем усього ісламського світу є шахиншах благословенного Ірану. Шахиншах зберігає в чистоті віру й захищає іслам від ересі. Хоч би який ворог наступав на нас, хоч би хто посягав на наші землі, коли немає небезпеки для релігії, коли не зачіпаються підвалини ісламу, ми можемо спати спокійно, не знаючи горя!..

Старий Ало довго слухав і зрештою не витримав базикання мулли Кафара. Рішуче ступивши крок уперед, він пішов у наступ.

— Ти, мулло, хліб їси у нас, а розпинаєшся за Іран! — вигукнув Ало і підняв руку, ніби хотів схопити супротивника за горло.— Увесь світ знає, що немає гіршого племені, ніж іранські шахи, а ти одяг свою абу і напускаєш туману. Розпитай тямущих людей — і вони тобі скажуть, що іранський шах танцює під дудку інглісів і продає свою країну всіляким пройдисвітам, розбійникам з великої дороги...

— Слова твої — ересь! Єресь і брехня! — крикнув мулла й, затуливши обома руками вуха, вибіг з натовпу.— Якщо ти так кажеш, ти не мусульманин. Та й що це у вашому селі за мусульмани — досі не спромоглися збудувати мечеті! — І мулла побіг.

Повернувшись додому, він загадав дружині:

— Подай мені води, Нурджахан, я повинен зробити обмивання й помолитися, бо був у еретиків і віровідступників.

— Що сталося, мулло? — занепокоїлася Нурджахан, побачивши, як у чоловіка від хвилювання посиніло обличчя й тремтять губи.

— Ця голота так розперезалася, що плює на шахську корону, ображає шахиншаха...

— Тому й земля тутешня не родить,— підтримала чоловіка Нурджahan. Вона подала йому глек для обмивання.

— І не родитиме! — відказав мулла, взявшись за дужку глека.— Хіба ж годуватиме земля таких безбожників? Цей старий Ало — перший безбожник. Ти тільки глянь, яке він одоробло. Це ж не людина, а справжній верблюд. У п'ять разів більший за мене! Гора, та й годі! А розуму ні на гріш, та ще й безбожник. Вже стільки років минуло, як він оселився в Шехли, а ще ніколи цей клятий Ало не зайшов до моєї хати і не сказав: «Мулло, візьми ось п'ятак і прочитай молитву за упокій душі моїх батьків!» Зате тільки-но я почну проповідь, як він одразу верзе казна-що... Молодець Маро! Йй-право, молодець, що викрав наречену його сина і вкрив вічною ганьбою весь їхній рід!

Розділ другий

ПЕРЕГУК ГІР

Хурделиця знялася на хребті Чалбаїр, товстим шаром снігу вкрилися скелі, які здіймались до самого неба. Зриваючись із цих захмарних висот, сніговій пролітав через село Шехли і щодуху мчав до гірських вершин Сари-баба і Кирс, щоб там розгулятися на високому Карабахському плоскогір'ї.

Мороз проймав до кісток, шпигав, немов голками. Глухо стугоніли ліси навколо Шехли,гнулися від поривчастого вітру могутні дерева, а молоді деревця й кущі вкривалися незчисленними бурюльками. Лісі вершини, припушені снігом, здавалися незвично білими і округлими.

Вода, що бурхливими потоками збігала з кам'янистих схилів, якомсь враз замовкла і, сяючи синім склом, нерухомо застигла в скелястих берегах.

Одного снігового дня до шехлинців дійшла звістка про повалення царського уряду.

Люди, зустрівшись на засніженій стежці, поспішали повідомити одне одному новину:

— Я тобі таке розповім, що не повіриш.

— Чи не про царя часом?

— А ти звідки знаєш?

— Е, брате, про це вже всі знають!..

Звістка ця невдовзі долетіла у найвіддаленіші села,

відрізані од світу високими горами й глибокими прірвами. Вістові сходили на гору, найближчу до того села, куди не було доступу через снігові замети, зупинялися на вершині і, склавши рупором руки, кричали щодуху:

— А-гей!.. Ге-е-ей! Слухай! Слухай! Слух-а-ай! Слухай-те, ардичлинці! Но-ви-на! Но-о-ви-на!..

Мешканці Ардичли повисипали зі своїх осель.

— Яка новина?

— Чули?.. У столиці повалили Миколу-падишаха!

— У столиці? Що, що?

— Миколу-падишаха повалили!

— Падишаха — що?

— Повалили! Повалили падишаха!

— Повалили?

Багаторазовим відлунням летіли ці слова по довколишніх горах і долинах:

— По-ва-ли-ли па-ди-ша-ха!

А в Шехли мулла Кафар, накинувши чорну абу, виходив з дому, зупиняв перехожих і казав, здвигаючи плечима:

— А що? Бачиш, як всевишній в одну мить побив могутнього царя? А як же інакше? Хіба могли наші молитви залишитися всує? Прийшла кара за те, що цей гяур недоброчливо ставився до правовірних нащадків Мухаммеда, хай буде благословенне його ім'я! Чи ви не вірите в силу ісламу? Чого ж тоді у нашого шахиншаха в Ірані й волосина не випаде з голови?

Звістка про повалення царя Миколи спантеличила місцевих багатіїв — Кербелай-Гатамхана і Гаджі-Сафігулу. А довідавшись про те, що юзбаші Талибхан, узявши з собою осавула Калбали й писаря Чопурова, поїхав кудись, вони зовсім розгубилися.

Нарешті Кербелай-Гатамхан покликав муллу Кафара й став випитувати у нього:

— Як ти гадаєш, мулло, на добро це чи на лихо, що повалили Миколу?

— Авжеж, що на добро, бо... Без сумніву, на добро, — відповів мулла і, зручно вмотивувшись на мутаці, заходився вихвалити іранського шахиншаха. — Без сумніву, царя повалено на користь усім мусульманам, — зробив він висновок.

— Та ми не про мусульманів говоримо, мулло, ми за себе боїмося. Ти що, не бачиш, як розперезалися ці голодранці? І чого це в перший день, як прийшла звістка, вуса у юзбаші Талибхана опустилися, а тепер він разом із своїм осавулом і писарем зник, мов кризь землю провалився? Мабуть, боїться

чогось. Кажуть, що навіть Султан-бей і той насуплений ходить.

— А, ось ви чого турбуєтесь, брати мої! Ось чого... — знічено мовив мулла Кафар.

— Аллах великий! — вигукнув Кербелай-Гатамхан, якому зовсім урвався терпець. — Та що там казати, мулло? Цап життя своє береже, різник про м'ясо думає. Скажи нам, чого це сільська голота таке виробляє, що аж гори гудуть від її криків?

— То ж темні люди, брате мій! Кожен думає, що на місце могутнього царя він сам сяде. Ось тому й гудуть гори від їхніх криків... Треба заглянути в коран, бо початки й кінці вказані мусульманам у священному корані.

— Гаразд, іди по коран! Мерщій іди! Ти мусиш дати нам відповідь.

Мулла Кафар важко підвівся й, поправивши абу на плечах, побіг додому.

— Нурджахан! Подай-но мені баяз!¹ — сказав він дружині, показавши пальцем на нішу в стіні. — Найважливіші вислови з корану зібрані в цій мудрій книзі.

Нурджахан узяла невелику продовгувату книжку, яка лежала у ситцевій торбині на книжках із шкіряними оправами, поцілувала її, приклала до очей і подала чоловікові.

— Один невеликий баяз проти стількох гяурів, — нарікала вона на односельців. — Що він може зробити?

Не дослухавши дружину, мулла узяв баяз і задріботів знову до Кербелай-Гатамхана.

На порозі мулла Кафар вигукнув:

— Встаньте, раби божі! Баяз іде!

Паси, що виходила з кімнати, від здивування стала як укопана.

— Хто це — баяз, мулло? — спитала вона. — Кого ти привів?

— Баяз — це мудрі вислови пророка, сестро!

Кербелай-Гатамхан і Гаджі-Сафігулу зі страху перед кораном підхопилися з місць. А мулла Кафар упав на коліна й урочисто показав обом книгу, що лежала у ситцевій торбині.

— Чого така мала книжечка, мулло? — незадоволено пробурчав Кербелай-Гатамхан. — Проти такого великого лиха й така мала книжечка... Не розумію.

— Брате мій Кербелаю! Тут є усі потрібні вислови.

¹ Б а я з — молитовник.

Мулла Кафар заворушив губами, нечутно промовляючи молитву, і раптом швидким рухом розгорнув баяз навмання. Якусь мить він дивився у книгу, потім відвів од неї очі й задумався. Як відповісти на запитання — користь чи шкода буде багатіям? На розгорнутій сторінці нічого не було сказано, отже, треба щось вигадувати від себе.

— То що, мулло? — не стримався Кербелай-Гатамхан. — Що каже нам баяз?

— Воістину, брати мої, ви поставили переді мною складне завдання... Легше дістатися до священної землі, до Мекки, ніж відповісти на ваше запитання.

— Ти скажи, кінець ворожіння який: щасливий чи нещасливий?

— Неясний кінець, Гаджі, неясний!

— То що, порятунку нам не буде?

— Немає для мусульман такої біди, від якої не було б порятунку, брате мій! Треба тільки мати терпіння! Почекай трохи, поки люди в горах припинять перегукування. Тоді я знову загляну в коран. А поки що треба чекати...— Мулла Кафар заквив баяз і поклав його в торбу. — «Терпіння — ключ до спасіння!» — закінчив він своє ворожіння висловом з корану. — Хай замовкнуть гори, тоді побачимо! Хай буде так!

Розділ третій

ХТО З КИМ

Розмови про повалення царя, всілякі чутки й пересуди підірвали інтерес селян до прадавніх легенд. У ці дні важко було набратися терпіння, щоб кілька вечорів підряд вислуховувати оповіді про пригоди, які сталися багато сот або тисяч років тому. Селяни відчували, що зараз у країні на-зрівають справді великі події.

Це починали розуміти навіть мешканці найвіддаленіших сіл, таких, як Шехли, Сафігулар, Ардичли, Дагетей, та інших невеликих селищ, що загубилися у снігових горах і були відірвані од усього світу.

Що ж до місцевих слуг поваленого самодержавства, — починаючи від таких, як юзбаші Талибхан і осавул Калбали, до найстарших чинів царської адміністрації краю, — то всі вони відчували, як страх і тривога проймають їхні душі. Таке ж почуття поійняло і сильних своєю неписаною владою багачів — від Кербелай-Гатамхана, Гаджі-Сафігулу і Султан-

бея, який зник вважати себе місцевим законодавцем, до самого Агахан-бея, найбільшого поміщика краю і власника мідних копалень.

Та й як могло бути інакше? Їх не могла не хвилювати поведінка всіх тих, кого вони й за людей не вважали, хто ціле життя провів у низьких, закурених землянках разом зі своєю худобою. Тепер ці люди в лахмітті все частіше юрмилися й репетували так, ніби горлянки в них були мідні. Якийсь бідняк, учора ще несміливий і покірний, котрий не посмів би писнути при начальстві, зносив лайки і побої, сьогодні дозволяє собі збиткуватися над повітовим старшиною, глумитися з представників царської влади. Навіть матері перестали лякати дітей іменем Талибхана. І ніхто вже не милувався швидкою інохіддю гнідого осавулового коня.

Здавалося, у цю зимову негоду люди пашіли жаром, так розпалило їх передчуття волі, близьке визволення від одвічного гніту. Навіть у старого Сафара, який ніколи не їв уволу хліба, немов розійшлися зморшки на виснаженому обличчі.

Зате Кербелай-Гатамхана що не день, то все більше охоплював неспокій.

— Атож, мабуть, усе це не минеться так просто, — казав він муллі Кафару. — Баяз баязом, але ти все-таки заглянь і в коран, подивися, що він скаже. Аллах знає, коли вщухне колотнеча, яка прийшла в наші гори!..

Мулла Кафар всіляко намагався втішити його, підкреслюючи при цьому свою дружбу й висловлюючи співчуття, хоч сам не міг позбутися страху перед невідомим майбутнім.

— Не треба хвилюватися, Кербелаю! — казав він. — Ось і коран показує, що не повинно бути шкоди мусульманам.

Та мулла не забував і про свої інтереси. Скориставшись розгубленістю Кербелай-Гатамхана, він намагався втішити його, повернути до покаяння і, нагадуючи про страх божий, поспішав видурити у нього грошову пайку, встановлену шаріатом на користь духовенства.

— А ти все-таки почитай у корані, мулло, що нас чекає, — наполягав Кербелай-Гатамхан.

Цей чоловік, який заради очищення від гріхів ходив на прощу до священного міста Кербели, хитрував з богом, хоч і називав себе Кербелаєм. Він не завжди здійснював намаз, а бувало, що потайки порушував піст. І, згадуючи про це, Кербелай останнім часом погано спав. Сни йому виділися недобрі: то він каявся, то йому здавалося, що всі молитви марні й він захлинається в бурхливому потоці.

Але страшнішою за страх божий була для Гатамхана приказка, яку не раз чув від старого Ало: рогатий баран ще дістане по заслuzі від безрогого. І справді, хіба Ало і Сафар не думають про відплату? І Кербелай-Гатамхан згадав ще одне прислів'я: навіть коли твій ворог менший за мураха, вважай, що це слон!

Та Ало зовсім не мураха! Скільки в нього далеких і близьких родичів. Скільки друзів і в Шехли, і в довколишніх селах. Та якщо вони згуртуються, не чекай від них добра, Кербелаю.

Гатамхан почав гарячково рахувати своїх ворогів. Перший — сам Ало, могутній, непримиренний велетень. Другий — наймит Хасі, якого він побив трохи не до смерті. Але ж той залишився живий і кудись подався з села. Третій — Сафар. Щоправда, Сафар уже стара шкапа, але ж у нього є син — Шамо. Він у будь-який день може повернутися з Карабаху. Та й Калбали, мабуть, йому ворог. У селі вже давно подекують, що малий Худаверан як дві краплі води схожий на сина Кербелай-Гатамхана й що замір убити осавула — теж справа рук Маро.

І Кербелай вирішив діяти. Він одягнув поношену офіцерську шинелю, куплену у місті з рук, пов'язав на голову башлик з верблюжої шерсті й осідлав коня.

Біля воріт побачив Маро. Перебираючи пальцями срібне руків'я кинджала, син хтиво дивився услід Геярчин, яка йшла до джерела. Кербелай-Гатамхан кинув на нього невдоволений погляд, уперіщив коня й поскакав засніженою дорогою до села Сафігулулар.

Ночував він у свого побратима Гаджі-Сафігулу, якому виклав усі думки. А вранці, ще до схід сонця, обоє сіли на коней і вирушили в дорогу. Гаджі-Сафігулу з такої нагоди надів волохату бурку і чорну папаху на голову.

Вони їхали поряд, незважаючи на те, що в обличчя ліпив мокрий сніг, і вели розмову про справи, що їх непокоїли. Так проминули ліс, спустилися з гори і, перебрівши через річку Алхасличай, піднялися повз колючі чагарі до села Пірджакхан. Далі побратими проминули ще кілька сіл і надвечір стежками, які губилися під снігом, добралися до села Курдгаджі, де містилася резиденція Султан-бея, найбільшого й найзнатнішого поміщика тутешнього краю.

У дворі Султан-бея вони застали багато людей, теж одягнених або в офіцерські шинелі, або у волохаті бурки. Одні з них походжали по двору, інші, з'юрмившись, тихо гомоніли. Під великим розлогим деревом подорожні помітили

юзбаші Талибхана, а поряд з ним згорбленого осавула Калбали й писаря Мірзу Чопурова, який так тер задубілі від холоду долоні, аж тремтіли його довгі світлі вуса.

Кербелай-Гатамхан і Гаджі-Сафігулу під'їхали до них і привітали Талибхана. Але повітовий старшина, який щойно мав добру нагінку від Султан-бея, поринув у свої безрадні думи. У відповідь на привітання він, не розтуляючи губ, лише збайдужіло труснув високою смушковою папахою. Зате осавул Калбали і писар Чопуров стривожено дивилися на прибулих.

Мандрівники спішилися.

Невдовзі вийшов з будинку високий худий чоловік — управитель Султан-бея Масталі-бей. Помітивши Кербелай-Гатамхана і Гаджі-Сафігулу, які тримали своїх коней на поводі, він гукнув слуг. Двоє прислужників кинулися до гостей і, взявши у них поводи, повели коней у стайню, де вже стояли нерозсідані коні всіх мастей. Збуджені тиснявою, вони били об землю копитами, іржали й кусалися.

Масталі-бей повернувся до будинку і повідомив хазяїна про прибуття Кербелай-Гатамхана і Гаджі-Сафігулу, почесних представників від магавізьких сіл Шехли і Сафігулулар, як просили вони доповісти. Султан-бей, не повертаючи голови, зробив знак рукою, і управитель пішов кликати їх до господи.

Зайшовши у світлицю, побратими поспішили до Султан-бея, який сидів у задумі, обома руками потисли недбало простягнену руку хазяїна, після цього піднесли пальці до губів і лоба. Потім відійшли до стіни, і Кербелай-Гатамхан сказав:

— Ми вирішили відвідати бея!

— Відвідати? З якої нагоди? — кволо озвався Султан-бей.

— Часи змінилися, ось ми й надумали...

— Які часи? Чому змінилися? — спитав сонним голосом Султан-бей.

— У наших краях після всього цього голода підвела голову, — почав був Гаджі-Сафігулу.

Та Кербелай-Гатамхан сіпонував його за рукав.

— Правду кажучи, бею, — сказав він, — люди зійшли з істинної путі, яку вказав нам аллах, і відмовляються виконувати свої обов'язки.

— Свята правда, бею, — знову встряв у розмову Гаджі-Сафігулу. — Кербелай правду каже. Ми боїмося, що в наших краях почнеться колотнеча. Ти знаєш, бею, що ми обидва

ходили на прощу в святі місця, і нам не хотілось би, щоб проливалася невинна кров... Прости, бею, що ми потурбували тебе...

— Це ви про царя, чи що? — байдуже спитав Султан-бей. Він підвівся й став ходити по кімнаті.— А що ж у вас там робиться, у магавізіців?

— Та поки що нічого...— мовив Гаджі-Сафігулу, похнюпивши голову й погладжуючи бурку.— Нічого особливого, тільки ж люди дуже розперезалися! Миколу повалили, дідько з ним! Не нам журитися — він нам ні брат, ні сват, та й віра у нього не наша. Тільки ж люди тепер ні в що не вірять і затівають щось недобре.

— Що затівають? — запитав Султан-бей, склавши за спиною руки. — Що вони там іще затівають?

— Вони думають, що це тільки початок. А ще: не будемо, кажуть, тепер платити подать... Он як! Ми, кажуть, тепер вільні.

— А ще кажуть,— додав Гатамхан,— що всю землю поділять за числом душ... Зима ще не скінчилася, а вони вже про землю думають...

Султан-бей глянув на старого, і його велике черево затряслося від сміху.

— Нехай бояться таких розмов карабахські беї, скажімо, Герай-бей! — поважно мовив він, досхочу насміявшись.— А у нас тут і землі немає, щоб її ділити. Що не рік — гірські потоки змивають землю й несуть її вниз, у самісінький Аракс. Чи ви не знаєте, що від Чалбаїру до Сари-баба лише каміння й скелі? Що ще скажете?

— А ось що... Ніяк не можемо збагнути, чому в людей прокинулася пристрасть до зброї.

— Чому? Мабуть, збираються грабувати карабахських скотарів, коли вони влітку подадуться в гори.

— Може, й так, але люди тягнуться до зброї!..

Султан-бей розгладив великі пишні вуса.

— Горцю завжди аби тільки грабувати й розбишакувати! — сказав він.— А може, люди побоюються зангезурських дашнаків?..¹ Одне слово, коли повернетесь додому, перекажіть від мене особисто усім магавізіціям: нехай озброюються, а настане час — я ще й сам підкину їм зброю.

— Не те кажеш, бею, не те! Не про зангезурців зараз ідеться. Тепер скрізь — від Карабаху до наших місць і від

¹ Дашнаки — члени вірменської контрреволюційної буржуазно-націоналістичної партії.

нас до Вірменії — тільки й розмов, що про переділ землі. Поранені на війні вірменські солдати підбурюють усіх людей. Кажуть, що найголовніше тільки тепер почнеться, після повалення падишаха Миколи. Нахваляються, що невдовзі ще й не те буде! А є такі, котрі кажуть, ніби мусульмани, вірмени і росіяни — брати, хоч віра у них різна. Отож ми з Кербелаєм вирішили приїхати до тебе, бею, на поклін. Бо в таку лиху годину треба бачити, хто друзі, а хто вороги. Треба знати, хто з ким. Ось ми й...

Не дослухавши, Султан-бей підійшов до каміна, у якому палахкотіли дрова, і нахилився погріти руки.

— Треба пильним бути, Гаджі, пильним! — сказав він суворо і, повернувшись, упевненими кроками підійшов до гостей, які, схилені у шанобі, досі стояли біля стіни. — Мені здається, що знову завариться така каша, як у п'ятому році. Перекажіть селянам від мого імені, що землю вони отримають. І не від когось, а від мене. Не від карабахського Герай-бея Джаваншира, не від нашого сусіди Агахан-бея, а від мене! Зрозуміло? На тих не можна покладатися. Вони мужчини тільки з жінками... Одне слово, перекажіть односельцям — нехай озброюються. Бачиш у дворі поважних людей, котрі приїхали до мене? Усі вони кажуть, що треба озброюватися, а проти кого спрямувати зброю, я сам скажу, коли настане час.

— Люди озброюються, бею, і дуже охоче озброюються. Знаходяться солдати, які передають зброю мусульманам за хліб, за зерно...

— Ха-ха-ха! — засміявся Султан-бей, махаючи руками. — Треба розуміти, що коли зангезурський солдат заради шматка хліба продає мусульманинові одну рушницю, то ще дві він приховав для себе. Тепер, коли над нами немає Миколи, ми самі за себе постояти можемо... А муллі Кафару скажіть, щоб він заховав свого шахиншаха в кишеню арха-лука або поховав його поряд із своїм батьком у Тегерані. Перекажіть муллі, що я йому вирву по волосині всю бороду й розвію її за вітром!

Султан-бей скреготнув зубами й вилаявся.

— Сучий син цей ваш мулла! — продовжив він. — Так і перекажіть йому. Перекажіть, що я здеру з нього його чорну шкуру, наб'ю її колючками й виставлю напоказ. Поясніть йому, що кожен край має свого володаря, і нехай він тут забуде свого шахиншаха! Добре втовкмачте це муллі, затимили?

— Авжеж, бею. Ми йому казали про все це і вчили, за кого треба молитися.

— Молитися — це ще не все. Напоумте його, хай закликає людей до зброї. Ви там у себе спите й нічого не знаєте, а я довідався, що дашнаки готуються до великої війни від моря і до моря...

— Які дашнаки, бею? Які моря? — спитав Кербелай-Гатамхан, витріщивши здивовані очі.

— Що ти зволив сказати, бею? — перепитав Гаджі-Сафігулу.

Обидва вони приклали руки до вух, щоб краще чути. Султан-бей невдоволено похитав головою.

— Ох, і білбороді тепер пішли! — зітхнувши, сказав він. — Не розуміють нічого. Я кажу даш-наки! Вірменські верховоди... Зрозуміли?

— А-а-а! — водночас вигукнули обоє гостей. — Ті, що воювали з нами у п'ятому році? Але наші селяни вже й забули про них.

— Нехай забули, а ви їм нагадайте. Треба будити народ, аксакали, будити треба! Скажіть вашому муллі, аби він увесь час нагадував людям, що вірмени — ваші вороги. Зрозуміли? Чи знову прийдете додому й ворожитимете на корані? Ганьба! Здорові чоловіки, а займаєтесь бабськими справами!

— Звідки ти знаєш, бею, про ворожіння? — спитав Гаджі-Сафігулу й, знітившись, захихотів так, немов на нього гикавка напала. — Присягаюся твоєю головою, бею, ми не на корані ворожили, а на баязі.

— Знаю, все знаю! Знаю, яке вам ворожіння треба. Знаю, що якби не горіло у вас нутро зі страху, ви б і до мене не навідались. Знаю і честь вашу, і завзяття, і хоробрість, все знаю!

— Даремно ти так кажеш, бею. До кого ж нам їхати, як не до тебе? У нас же нікого немає, крім тебе! — улесливо посміхаючись, заперечив Гаджі-Сафігулу.

— Присягаюся священним кораном, він правду каже! — підтримав товариша Кербелай-Гатамхан.

— Це добре, що ви побували у святих місцях і скинули з себе всі гріхи, як дуби в наших лісах скидають листя восени, — вів далі Султан-бей. — Та після ходіння на прощу ви обидва стали занадто святими.

Султан-бей зупинився, допитливо глянув на обох «святих», у щирість яких, звичайно, не вірив, і різко завершив розмову:

— Знаю! Все знаю!

Потім рвучко повернувся, коротко свиснув, висловлюючи свою зневагу, і знову забігав по кімнаті. Нарешті, зупинив-

шись віддалік од гостей, він простяг руку й показав їм на двері.

— Добре співаєте, та тільки не з корану!

— Бею, не гнівайся! Ми від щирого серця!..— знічено мовив Гатамхан.

— Поживемо — побачимо! Курчат восени лічать. Ідїть!

Гості, приголомшені такою поведінкою Султан-бея наприкінці розмови, вийшли з кімнати, не знаючи, виграли вони щось своєю поїздкою чи програли. Не встигли отямитись, як до них підскочив осавул Калбали.

— Добре зробили, що приїхали. Усі вже тут побували. Бей недорахувався тільки наших аксакалів. А я його переконував, що Кербелай-Гатамхан і Гаджі-Сафігулу хай там що, а приїдуть!..

Розділ четвертий

ЗЕМЛЯ ВОРУШИТЬСЯ

На Карабахській рівнині весна вже вступила у свої права. Навіть у низинах під деревами майже не залишилося снігу. У селах готувалися до весняних робіт. Тільки в горах, на озері Гей-гель і в Шуші, біля перевалу Молли Насреддіна, ще лютувала хуртовина.

Нерадісною була ця весна для Герай-бея. З нього вимагали гроші, програні у карти, а їх не було. Цілими днями бей гасав по своїх маєтках: то його бачили на полі, то біля виноградників, то в садах, то на бавовноочисному заводі. І куди б не подався Герай-бей, скрізь його зустрічали грізні, холодні обличчя. Поденники з гір Чалбаїру, колодязні майстри і садівники із-за Араксу, та й місцеві карабахські наймити — всі його непокоїли. Бееві здавалося, що невдоволення, яке збиралося віками, ось-ось переросте в неприховане обурення. Він це добре читав у очах стриманих, мовчазних людей, які на нього працювали. Нічого приємного і втішного не знаходив він і в газетах, що вряди-годи попадали йому до рук.

До Герай-бея доходили уривчасті повідомлення про те, що в Петрограді сталися виключно важливі події, що становище Тимчасового уряду хистке, що на фронтах відбувається щось нечуване — солдати відмовляються продовжувати війну і братаються з ворогом.

Герай-бей не знаходив собі місця й заливав горе горілкою. Якось, добряче напідпитку, він ні з того ні з сього за-

ґадав кучерові запрягти свій фаєтон з бубонцями і їхати прямісінько до Євлаха на вокзал.

Коли приїхали на станцію, він вийшов з коляски і зі своїм вірним слугою Балаєм став віддалік од платформи, щоб спостерігати, що там відбувається.

Станція мала незвичний вигляд. Мабуть, кудись перекидали війська, і ешелони зайняли всі колії. Вокзал був забитий солдатами в сірих шинелях. Там, напевно, відбувався мітинг.

— Геть війну! — долинуло звідти. — Хай живе мир!

Із теплушок виглядали суворі обличчя. Деякі солдати, висовуючись і здіймаючи вгору рушниці, кричали селянам, що з'юрмилися на станції:

— Товариші! Захоплюйте землю! Женіть своїх беїв і поміщиків утришия! Нічого панькатися з дармоїдами! Хліб голодним!

— Які слова кажуть! І це солдати! — бурмотів Герай-бей, нервово позіхаючи. Йому здавалося, що він прокинувся після пиятики й не може отямитись після нічного кошмару. — Скажи, Балаю, що тут відбувається? — часто моргаючи, озирнувся він на свого охоронця.

— Що ж, солдати... — відповів Балай, пройнявшись, як і Герай-бей, страхом, — не хочуть на фронт їхати..

— Я розумію! — сказав Герай-бей і схопив Балаю а руку. — Але ти чуєш, що вони кажуть?

Слуга й сам розгубився.

— Мало що патякають! — мовив він, щоб заспокоїти хазяїна.

— Але ти розумієш, Балаю, — вів далі Герай-бей, — такі заклики не застрянуть тут, у євлахському болоті, як застряють неповороткі вози, запряжені волами. Ні, ці слова в одну мить розлетяться по всій Карабахській рівнині, дійдуть до найвищих гір і підуть по всіх селах. Як це — забирайте у поміщиків землю? Це значить — мої землі! Землі Джаваншира Герай-бея забирайте! Я вже писав Султан-бею, цьому бісовому дурневі, просив його про всяк випадок надіслати мені невеликий загін вершників. Ти знаєш, про що думають, що затівають ці зайди, такі, як колодязник Гейбалі, або оті молоді горці Шамо, Фарзалі та інші... Не розумію, навіщо тільки ми, дурні карабахські беї, даємо роботу цим голодранцям?

— А хто ж би копав у нас кязизи? — зауважив Балай, що не зводив очей з військових ешелонів. — На таку важку роботу свої не підуть.

Йому вже почало набридати недоладне панове патякання, і він, труснувши головою, замовк.

Герай-бей сумно дивився вдалину, і йому здавалося, що весь простір від повільної Кури до розташованої на горі Шущинської фортеці вирує, гомонить. Йому ввижалося, що з усіх кінців Карабахської рівнини підвелися засмагли велетні з натрудженими руками — плугатарі й косарі, жінці й садівники, — усі, хто в поті чола свого засипав комори золотистою пшеницею, духмяними соковитими плодами, білою пухнастою бавовною. Вони підвелися й посунули на Герай-бея, погрожуючи йому вилами, косами, сокирами, серпами.

— Землю хліборобові! — долітали до нього їх грізні викрики.

Атож, Герай-бей втрачав ґрунт під ногами. Той самий Джаваншир Герай-бей, який мав дружні зв'язки з гянджинським губернатором і навіть був представлений самому кавказькому намісникові.

Часом Герай-бей намагався заспокоїти себе. Кого він боїться? Невже тих самих наймитів і робітників, які працюють на його ланах, на бавовноочисному заводі і в садах? Йому, із діда-прадіда багатому землевласникові, зманіженому аристократу в черкесці з найтоншою вовни, оздобленій золотими газирями, і з кинджалом у золотих піхвах, та ще боятися цих голодранців? Та він за свої п'ятдесят з гаком років і не роздивився їх до ладу і тільки тепер почав пізнавати декого з них в обличчя, розрізняти за іменами.

«Ось російський майстер каторжанин Матвій, — подумки казав він. — Жодного сумніву не може бути, що це підозрілий чоловік... Або ж цей клятий Гейбалі і його годованець Сейфалі зі своїми друзями, шибайголовами Шамо та Фарзалі... А ось ще якісь наймити — Гасанкулі, чи Гусейнкулі... Мехті з Індарха, Азім з Хиндаристану... А ще один з Карадагу... Хто прийшов з Гейтани, хто з Муратли-Сеїдлі, хто з Гіясли, з Чуллу...»

Якби Герай-бей та зберіг дружбу з Султан-беєм! Якби вони тоді не посварилися за карабахську красуню, з якою Султан-бей таки одружився! Якби не та сутичка на званому вечорі в Шущі, Герай-бей неодмінно поїхав би до Султан-бея просити підмоги. Ет, якби у нього був загін надійних людей, він би скинув з себе личину люб'язності і замість позолоченого кинджала підперезався б сталевим мечем, аби відверто чинити суд і розправу над підвладними йому людьми. Тоді б усі знали — з Герай-беєм Джаванширом не жартують! Проте Герай-бей розумів, що в теперішніх умо-

вах треба діяти інакше. Та й хіба можна покластися на підступного Султан-бея? Нехай навіть Султан-бей відгукнеться на заклик, приїде зі своїми слугами й нажене страху на людей. Але де гарантія, що він не скористується нагодою, аби поквитатися зі своїм давнім суперником Герай-беєм?

Ось і зараз ці важкі думи гнітили потьмарену свідомість Герай-бея. Безтямно дивлячись на свого слугу, він ще й ще раз перепитував:

— То про що, Балаю, кричать російські солдати?

— Про землю кричать, пане. Найбільше про землю! — роздратовано відповідав Балай.

— Вони, може, теж, як і я, напідпитку, Балаю?

— Не знаю, пане!

— А може, гайнути в Тифліс і заставити в банку маєток?

Як ти гадаєш?

— Не знаю, пане!

— Порадь, Балаю, ти розумніший за мене!

— Ет, хазяїне! Куди мені...

— Ні, ти розумніший, — з п'яною впертістю торочив Герай-бей. — Якби я був розумний, я всі свої маєтки давно програв би в карти, як баранів, — гуртом. Так, так, у карти. Тоді я плював би на все і всіх. Нехай би кричали ці сірі шинелі про землю на всю горлянку, хоч до сказу. Мені було б байдуже.

Бачачи, що пан зовсім розкис, Балай почав умовляти його:

— Час додому їхати, бею! Тут занеджати можна. Вільгість навкруги, болота. Та он і гарби сюди їдуть, — кивнув він на шлях, по якому тяглася довга валка гарб. — Здається, наші, а це народ лютий... Атож, он Закі сидить на ярмі... Кричить щось. Їдьмо, поки вони нас не впізнали.

Балай хотів відвести Герай-бея до фаєтона. Але той затявся. Повернувшись обличчям до станції, він почав тицяти у повітря пальцем, вказуючи на солдат.

Тим часом гарби вже під'їжджали до станції. Побачивши ешелони, що стояли на колії, іздові знімали з себе волохаті папахи й махали ними російським солдатам. Ті радісно кричали у відповідь і закликали до боротьби за землю, за мир, за хліб. Розмовляючи різними мовами, вони, проте, добре розуміли один одного.

— Присягаюсь, що солдати кажуть те ж саме, що й бакинець Гуммет, котрий приїхав до нас із Ельоглу, — сказав один візник іншому.

— А той, що з вусами, — чуєш? — він кричить: «Бий буржуїв!» Хто вони такі, буржуї?

— Це значить — бий крамаря Мешаді-Гулама, бий перекупника Петроса...

— Ти бачиш, Балаю,— спостерігаючи все це, варнякав сп'яну Герай-бей,— як знахабнів народ.

— Фаетон вас чекає, пане,— умовляв його Балай.

— А може, мені поїхати в Агдам?

— Ні, ні! Краще додому! Прямо додому!

— А може, поїдемо в Тифліс? Хоч і далеко, але все-таки поїдемо в Тифліс... Там люди краще тямлять у політиці, ніж ми, беї...

— Ні, пане, поїдемо додому, в Шушу, до Сельбі-ханум. Вона й так не хотіла вас відпускати... Казала, що бей погано спить уночі, розмовляє крізь сон, усе якогось Гейбалі виганяє.

— Атож, цей клятий колодязний майстер останнім часом не виходить мені з голови! Тільки-но задрімаю, як він уже й погрожує мені...

— А що він каже, пане?

Герай-бей потер чоло.

— Не пригадую, Балаю... Ох, часи пішли...

— Авжеж, бею... Та поки що, хвалити бога, ви здорові й при силі... Чого вам боятися?

— То я й кажу... На моїх двоюрідних братів, скажімо, на таких, як Мугім-бей, теж нічого розраховувати!.. Від Євлаха до Шуші карабахські беї всі, як один, заздрісники, продажні шкури. Вони все життя ладні мене з'їсти, та руки в них короткі, я їх не раз клав на обидві лопатки! Але справа не в них...

— Їдьмо, бею! Їдьмо додому,— знову почав наполягати Балай.

— Стривай! — відсторонив слугу Герай-бей.— Ти послухай мене. Тобі я вірю більше, ніж своєму синові, бо дід твій служив моему дідові, батько твій був відданий моему батькові, а сам ти вірно служиш мені... Я погнав свою коляску сюди, в Євлах, до залізниці, щоб довідатись, що робиться в цьому світі. І що ж я бачу? Російські солдати кричать про землю. Бачиш, вони всі з рушницями.

— Бачу, бею,— тихо мовив Балай.

— Настане час, і вони повернуть цю зброю проти своїх князів, дворян, поміщиків.

— А нам до них яке діло, пане? У нас же таких солдатів немає. А якщо хто почне патякати зайве, то я такого можу одразу спровадити на той світ... Їдьмо додому, пане! Їдьмо додому! — знову став благати Балай, намагаючись підтягти

Герай-бея до фаетона.— Мій батько й дід служили вашому родові, і я до кінця життя вам служитиму! Їдьмо додому!

— Я вірю тобі, Балаю, але чого в мене так неспокійно на серці?..

— Ет, я ж просив вас не пити так багато! Оточили вас беї, почали частувати, ось ви й забули всяку міру...

— Це правда, я добряче випив, та не від горілки мені недобре... А від таких, як цей колодязний майстер Гейбалі...

— Та що ви, бею,— почав переконувати свого пана Балай.— Ще й Гейбалі боятися? Та він доброго слова не вартий!

— Ти його ще не знаєш! Чому до нього ходить російський майстер? І сільська молодь до нього липне, збирається вечорами.

— Ну, якщо так, то я сам всаджу цьому Гейбалі кулю в потилицю! — рішуче сказав Балай.

— Ні, Балаю, ти багато, дуже багато не знаєш і не розумієш! — знову немов у лихоманці заговорив Герай-бей.— Він же не сам. Ось я стою, а в мене земля ворухиться під ногами! Люди забули про свої обов'язки. Не чистять кяризи, не підрізають панські виноградники, з бавовняних ланів не вирывають засохлі куші...

— Ще не настав час для цих робіт, бею... Весна тільки-но починається...

— Ні, Балаю, ні! Час настав. Щороку в цю пору наймити підкочували штани до колін і йшли в поле, в сад...

— Їдьмо, бею! — знову попросив Балай.

— Ти кажеш — їдьмо? — здивовано мовив Герай-бей, ніби пробуджуючись від сплячки.— Мені й справді раптом стало холодно.

— Їдьмо. Я всаджу кулю в голову цьому Гейбалі й закопаю труп у покинутому кяризі, де його до кінця світу ніхто не знайде...

— Ніхто, кажеш, не знайде, га?

— Ніхто.

— В кяризі? У покинутому кяризі, висохлому, заваленому. Туди жодна жива душа не спуститься, еге?

— Атож!..

Герай-бей трохи розворушився і, похитуючись, поплентав до свого фаетона.

Розділ п'ятий ПРОМОВИСТІ ОЧІ

Не раз було, що, виходячи з підземного каналу, Гейбалі зустрівся зі своїм хазяїном — п'яним, самовдоволеним Герай-беєм. І щоразу він згадував материну розповідь про загибель батька, яку він чув ще дитиною під столітнім карагачем на шляху до Баку. Дивлячись на хазяїна, колодязний майстер наче бачив перед собою другого Шамсі-Шираз-хана, бо останнім часом Гейбалі узнав про Герай-бея те, чого інші не знали й знати не могли.

Під землею, у бейських кяризах, розчищаючи шлях для води, Гейбалі часом наражався на напівзотлілі людські скелети, і ці страшні знахідки спонукали його до невеселих роздумів.

«Є, звичайно, різниця між Шамсі-Шираз-ханом і Герай-беєм, — переконував себе Гейбалі. — Хан розправлявся відверто, на очах у всіх скидав селян зі скелі Смерті, а бей ховає сліди своїх злочинів у кяризах, під землею...»

На перший погляд важко було запідозрити Герай-бея у злочинних діях. Він здавався таким добрим і м'яким у стосунках. Хіба могло спасти на думку, що він, як і всі інші карабахські поміщики, здатен заплямувати свої білі пещені руки кров'ю? То чому ж тоді кожен наймит, який викликав найменше невдоволення Герай-бея, раптово й безслідно зникав? Минали роки, про того, хто зник, поступово забували, і ось несподівано колодязник наражався в покинутому кяризі на чийсь скелет. Як розгадати, хто це вчинив? Хто вбивця? Як узнати, дивлячись на розсіпані почорнілі кістки, хто став жертвою страшного злочину? Чий син? Чия дочка?

Тим часом Гамдулла, головний управитель бея, скрізь, де тільки міг, вихваляв доброту й гречність свого пана. Надто він старався тепер, коли настали неспокійні часи.

— У Карабаху немає іншого такого доброго й справедливого поміщика, як наш Герай-бей, — аж захлинався він перед візниками й наймитами. — Справжній мужчина і добрий хазяїн. У його гуртах були тисячі овець, а він ніколи не лічив їх, довіряв серкяру. Ось яка це людина! — І Гамдулла, ніби намагаючись довести, що й він такий добрий, як його пан, відкривав перед кожним свій гаптований золотом кисет, а сам частувався звичайною махоркою та ще й прихвалював її. — Такого справедливого й доброго хазяїна ще пошукати треба, — закінчував він розмову з простим людом і йшов далі у своїх справах.

Багато хто звик думати, що Герай-бей і справді такий. Звідки ж було знати довірливим людям про страхітливі злочини, які таємно чинили за наказом бей його вірні слуги Балай і Гамдулла.

Та Гейбалі здогадувався про все. Він знав, що страшні підземні знахідки безпосередньо стосуються Герай-бея, жорстокого й лютого. Але водночас Гейбалі розумів, що до певного часу краще про це мовчати.

Проте і Герай-бей боявся глибоко запалих колючих очей Гейбалі. Якось колодязний майстер зустрівся з беєм на стежці. Гейбалі весь був у глині, з киркою на плечах. Герай-бей лагідно заговорив з ним, та Гейбалі відповів коротко. Зате очі його говорили красномовніше за слова. І Герай-беєві здалося, немов ці очі, блимаючи з глибини землі, тягнуть його в темний кяриз, щоб показати напівзотлілі людські скелети.

«Поглянь, бей! Тебе називають справедливою і доброю людиною! — промовляли його очі.— А ось кістки твого чабана Гаї, якого ти дозволив прибрати з дороги своєму серкярові Гамдуллі! Ось череп твого слуги Оруджа, який не догодив твоїй жінці Сельбі-ханум. Пам'ятаєш, як за твоїм наказом його задушив твій слуга Балай? Ось скелет молодій селянки, яку ти збезчестив, а потім, щоб не пішла недобра слава про тебе, наказав її, вагітну, зарізати кинджалом і кинути в кяриз. Її звали Гюлендам. Невже забув? Вона була дочкою чабана Тагі, а її сестру Алагез видали заміж за твого улюбленця, серкяра Гамдуллу. Впізнаєш ці кістки? Відчуваєш кров на своїх білих руках?»

Після тієї зустрічі Герай-бей кілька разів збирався знищити колодязного майстра Гейбалі. Та відчував, що тепер це вже не минеться йому безкарно. Так, тепер пізно, часи не ті. Цілком можливо, що Гейбалі розповів про свої знахідки друзям, а коли він ще й сам зникне, не буде порятунку Герай-бею. Люди не подарують йому такого злочину. Герай-бея непокоїли ці думки, і він ні на що не міг зважитись.

Правда, поки що Гейбалі мовчав. Промовляли тільки його очі. Вони щоразу нагадували бею про неминучість розплати. Він уже уявляв собі, як з усіх кінців Карабаху йдуть люди судити його. Гейбалі витягне з-під землі кістки та черепи, поскладає їх у купу, стане попереду всіх і вкаже на Герай-бея гострим кінцем кирки. Люди все зрозуміють без слів.

І Герай-бею знову і знову здавалося, що він летить сторч

головою в колодязь. Навіть зараз, сидячи на оксамитовому сидінні свого лакового фаетона і прислухаючись до передзвону бубонців, він не міг позбутися цього відчуття. Так, тепер уже не повернути колишнього спокою. Тінь Гейбалі з киркою в руці переслідуватиме його скрізь, де б він не був.

ЧАСТИНА П'ЯТА

Розділ перший

НА ОКОЛИЦІ БАКУ

Минув квітень тисяча дев'ятсот сімнадцятого року. Баку купався в теплих променях травневого сонця. Свіжою зеленню вкрився схил кам'янистого жовтого пагорба Сари-гая на околиці міста. Поодинокі дерева, що їх посадили тут мешканці будиночків — переважно робітники з промислів, — поволі одягалися у весняні шати. Низькорослі, присадкуваті інжирові дерева вкрилися негустим листям і з нетерпінням чекали гарячого подиху бакинського літа.

В одному з таких будиночків, оточених деревами, у селищі Шиховому жив буровий майстер Гуммет. Був він уже в похилому віці, у бороді з'явилася сивина.

Багато води сплигло відтоді, як двоюрідна сестра Гуммета, юна дочка бурового майстра Гасан-бали Туті, втекла з рідної домівки разом з Гейбалі. Років через три після цієї події сталися зміни і в житті Гуммета. Якось старий Гасан-бала відвідав бурового майстра бакинських промислів Керіма і висватав його дочку Нісу за свого небожа. А невдовзі й весілля зіграли.

— Хай буде спокійна душа мого брата, — сказав того дня Гасан-бала. — Хотів женити братового сина на моїй Туті, але не вийшло... Підвела мене дочка. Цей чортяка Гейбалі забрав її з нашого рідного Баку, потяг кудись за Аракс і тільки недавно озвався, дав знати, що обоє живі й здорові, просив не побиватися за ними. Приїжджі розповідали, що Гейбалі знайшов собі роботу, працює в кяризах... Що вдієш, минулого не повернути.

Так Гуммет одружився. А років через два після його весілля старий Гасан-бала занедужав. Коли йому зробилося

зовсім погано, він покликав до своєї постелі небожа і сказав йому так:

— Чую я, що кінець мій близький, сину... Шкода, що в мою останню годину немає біля мене Туті.— Старий важко зітхнув і обвів потьмареними, майже незрячими очима кімнату, немов шукав дочку.— Прощай, сину. Я йду вслід за твоїм батьком Ахмед-балою. Поховаєш мене за нашою хатою, біля пагорба Саригая...

Гасан-бала помовчав, лежачи із заплющеними очима, а потім, зібравшись на силі, знову звернувся до небожа:

— В усьому винна твоя тітка. Це вона завжди розхвалювала Гейбали, інакше Туті зроду-віку не покинула б рідну домівку. Ти, Гуммете, пам'ятай: Туті тобі сестра, у неї нікого більше немає...

До останньої хвилини Гасан-бала звинувачував жінку в тому, що дочка втекла. Та в глибині душі він, звичайно, визнавав, що то все кохання, яке поєднало людей, що для Туті Гуммет завжди був тільки двоюрідним братом.

— Мабуть, так уже судилося,— знову зітхнув Гасан-бала.— Але ти, Гуммете, все-таки розшукай Туті. Нехай вона знає, що у неї в Баку є підтримка і опора...

Більше старий нічого не зміг сказати. Смерть поклала на нього свою неблаганну руку.

Ясного зимового дня Гасан-балу поховали біля підніжжя пагорба, неподалік від його хати. А через рік після смерті Гасан-бали поряд з його могилою з'явилася ще одна — старій Зарніг'яр недовго довелося сумувати за чоловіком.

У той час Гуммет вже зайняв місце дядька на нафтових промислах. Тоді він розібрав збиту з дощок стару халупу Гасан-бали і на її місці поставив собі хатину — дві кімнатки, кухня й невелика застлана веранда. У невеличкому дворіку Гуммет посадив виноградні кущі й разом з дружиною Нісою обплів лозою альтанку заввишки у людський зріст.

Учасник історичного грудневого страйку бакинських робітників дев'ятого четвертого року, Гуммет тоді вступив до лав партії більшовиків. У грізні дні революції дев'ятого року він сміливо виконував бойові завдання партійної організації. А восени дев'ятого року його можна було бачити у перших лавах могутньої демонстрації, організованої у відповідь на вбивство робітника-революціонера Ханлара Сафаралієва. Гуммет ніс на своїх плечах труну з тілом бойового товариша, який передчасно загинув. Ханлара поховали поряд з могилою Гасан-бали і Зарніг'яр, котрим він доводився родичем.

Сьогодні Гуммет відвідав дороги могили. Його дочка Сусен поклала букети з виноградного листя і жовтих польових квітів на могили діда й баби.

— А сюди квіти? — спитав Гуммет, погладивши дочку по голові й показавши очима на третю могилу. — Ми ж її завжди прикрашаємо.

— Квіти на цю могилу принесе Ейбат. Він пішов на Саригая нарвати великий букет. Та ось він іде! — вигукнула Сусен і показала рукою на високого юнака, який спускався з пагорба з оберемком яскравих квітів.

Ейбат підійшов до третьої могили з високим каменем біля уголів'я, і вони з сестрою дбайливо уквітчали її.

— Ханлар — родич моєї тітки Зарніг'яра і мій бойовий товариш. Він загинув за нашу робітничу справу, — засмучено сказав Гуммет.

Вітерець ворухив квіти, і Гуммет закріпив їх камінцями.

Так, майже десять років минуло відтоді, як восени дев'яност сьомого року його товариша, безстрашного революціонера Ханлара Сафаралієва, підступно вбили з-за рогу за намовою нафтопромисловців.

— Пам'ятаю день похорону, — розповідав дітям Гуммет. Він насупив широкі чорні брови й перевів погляд з могили Ханлара на густий ліс нафтових вишок. — Це було наприкінці вересня. Понад двадцять тисяч робітників усіх національностей ішли за труною нашого Ханлара. Ми йшли з червоними знаменами, погрожуючи мільйонерам-нафтопромисловцям і самому цареві.

Гуммет відійшов од могили Ханлара. Схвильовані його розповіддю, Ейбат і Сусен ішли слідом. З виноградника визирнула Ніса. Побачивши чоловіка й дітей, вона побігла їм назустріч.

— Яка радість померлим від квітів і трав? — з докором сказала чоловікові. — Ти б краще попросив муллу прочитати молитву за упокій душі! Ці квіти вітер розвіє, а якщо й не розвіє, все одно вони зів'януть, висохнуть на сонці, й залишаться від них сам порох.

Гуммет нічого не відповів. Уся родина мовчки спустилася до хати. Втомлений Гуммет ліг, йому треба було обміркувати одну важливу справу.

Біля дядькової могили він раптом згадав про Туті.

«Може, нам з Ейбатом узяти відпустку на два тижні та майнути знову в Карабах, навідатись до родини Гейбалі?» — міркував Гуммет.

Гуммет мало не щороку приїздив до Ельоглу. Часто брав

із собою сина Ейбата. Відвідуючи двоюрідну сестру, він ніби виконував заповіт покійного дядька.

Але не тільки родинні обов'язки і можливість подихати свіжим повітрям приваблювали Гуммета у Карабаху. Йому дуже хотілося погомоніти з чабанами, наймитами, садівниками, робітниками бавовноочисного заводу, які збиралися в хаті Гейбалі, розповісти їм про Баку, про робітничий рух. Від цих розмов Гуммет мав особливу радість, і тому він так чекав цих зустрічей.

А син Гуммета Ейбат повернувся з Карабаху сам не свій: його серце полонила дочка Туті — чорнобрива, білолиця Карагіле, з довгими загнутими віями і хвилястим розкішним волоссям. Ейбат і в Баку бачив немало гарних дівчат, та жодна з них досі не подобалася йому.

Почуття Ейбата не охолодило навіть те, що він помітив під час наступної поїздки в Карабах: Фарзали, товариш і земляк Шамо, не зводив очей з Карагіле. Та не приховалося від його погляду й те, що Алагез, колишня дружина серкяра, дуже часто виходить із порожнього будинку Герай-бея, куди вона найнялася прислугою, та все поглядає на халупу Гейбалі. Іноді навіть заходить туди, начебто в гості до Туті, а насправді пильно стежить за Фарзали, час від часу і на Шамо поглядає. А між тим, ця вродлива жінка лиш років на п'ять старша від юнаків.

«Було б добре,— часом думав Ейбат,— якби цей чабан Фарзали узяв рожевошоку, карооку Алагез та й гайнув з нею подалі в гори!..»

Та певності, що буде саме так, Ейбат не мав. До того ж хлопець не знав, як до нього ставиться Карагіле. Жодного разу не спіймав він на собі її палкого погляду. Може, дівчина зовсім байдужа до нього? Вона люб'язно, як родичів, зустрічала гостей з Баку, котрі приїжджали завжди з подарунками, увечері стелила йому та батькові постіль і поводитися просто й стримано, називаючи його «брате Ейбат».

Її поведінка бентежила Ейбата. І тепер, коли батько завів мову про чергову поїздку в Карабах, він зрадів, немов дитина.

«Все, я поїду з батьком у Карабах і освідчусь Карагіле! — вирішив він. І одразу ж завагався.— А якщо відмовить?.. Як тоді бути? А що, коли попросити Шамо бути посередником? Тільки чи зможе він умовити свого товариша Фарзали, щоб той зрікся Карагіле? Мабуть, не так легко знайти шлях до серця цієї дівчини й домогтися її прихильності!..»

Ні, цього разу він з'ясує все! Якось знайде можливість віч-на-віч поговорити з Карагіле..

КЛЯТВА

Часто відвідуючи збори і мітинги, Гуммет зрозумів, що політична боротьба чим далі все більше загострюється й невдоволення серед народу посилюється.

В Баку після повалення царизму політичне життя надто ускладнилося. На зборах, на мітингах, на сходках меншовики і есери намагалися нав'язати робітникам свою програму.

Мусаватисти, яких підбурювали нафтопромисловці Тагієв, Асаддулаєв, Нагієв, спираючись на найманих убивць, підступних кочі, робили свою чорну справу, нацьковуючи робітників-азербайджанців на робітників інших національностей. Їм допомагали дашнаки. Вони гуртували офіцерів-вірмен, які поверталися з фронту, підносили їх як національних героїв, проповідували маячні ідеї загарбання вірменською буржуазією майже всього Закавказзя.

Усім цим ворогам революції й народу протистояла партія більшовиків, і її опорою був багатонаціональний бакінський пролетаріат, який усе тісніше згуртовувався під бойовими більшовицькими знаменами й давав нищівну відсіч націоналістам, авантюристам, провокаторам і монархістам, а також меншовикам усіх мастей і відтінків.

Гуммет у ці дні суворіше перевіряв себе. Вірячи в силу й могутність своєї партії, маючи намір поповнити її лави вірними й надійними людьми, він залучив до роботи і Ейбата.

— Не можна бути осторонь від усіх цих подій! — казав він синові.

Гуммет не любив згадувати про свій вік, та відчував, що з кожним роком він усе більше слабіє. Тому вважав своїм священним обов'язком залучити Ейбата до лав партії: син згодом замінить батька.

— Бачиш, сину, — казав Гуммет, — мужчина повинен бути стійким і твердо дотримуватися своїх поглядів. Коли я став на цей шлях, то хочу, щоб і ти йшов за мною. У нас одна удача. Ми не звикли вагатися й озиратись. Наш шлях — бойовий шлях. Найпередовіші люди всіх національностей — росіяни, азербайджанці, вірмени, грузини — ідуть з нами. І ти побачиш, що з часом наймудріші, наймужніші люди всього світу стануть до наших лав. Ти ще був дитиною, а нам про це казали на підпільних зборах і переконливо пояснювали, чому все буде саме так.

Уважно вислухавши батька, Ейбат рішуче заявив, що ви-

конає будь-яке завдання партії, хоч би це загрожувало йому смертю.

— Хай тобі піде на користь молоко твоєї матері Ніси! — вигукнув майстер, зворушений словами сина.— Я теж з юнацьких літ борюся за свої переконання й часто думаю, дивлячись на цей світ: дуже довго багатії топтали бідних. Час уже скинути ярмо зла і насильства! — Гуммет відкашлявся й вів далі: — Тепер слухай уважно. Зараз наше найперше завдання якомога більше викривати зрадників народу: меншовиків, есерів, мусаватистів, дашнаків, підлих провокаторів! Зрозумій, про що я кажу! Усі вони ті ж самі вороги, тільки в іншій личині. Ми повинні запекло боротися проти них! Ти зрозумів, що я хочу сказати, Ейбате?

— Я готовий до боротьби, батьку!

— Це добре, сину. Я не люблю хвалитися, але й сам готовий кожної хвилини виконати будь-яке завдання нашої партії і хочу, щоб ти наслідував цей приклад!.. Серцем своїм я дійшов багато до чого. Тут сторонніх немає, ми з тобою розмовляємо самі, розмовляємо, як то кажуть, від щирого серця, як батько з сином. І я хочу, щоб ти узнав усе. Ти зустрінешся з такими труднощами, яких раніше у тебе не було. Ти мушиш затамити, що я не хочу червоніти за тебе. Якщо ти хоч у малому відступити, то я почуватиму себе винним перед партією.

— Невже ти мені не віриш, батьку? — спитав Ейбат.— Чи, може, боїшся за мене?

— Ні, сину, я знаю, що ти не підведеш, і через те, коли ти ще був дитиною, ми давали тобі складні доручення. Але тоді ти був малий і робив усе несвідомо.

— Ні, тату, я добре знав, що зі мною буде, коли я попадуся, коли в мене знайдуть листівки. Нехай би мені ламали ребра в поліції, я все одно не виказав би таємниці.

Гуммет кивнув і сказав:

— Кілька днів тому, як ти знаєш, я поручився за тебе в партійній організації... Так... Віднині ти будеш постійним учасником нашої справи...— Він прихилив до себе синову голову й поцілував у чоло.— Я хочу пишатися тобою перед партією. Ось чого я хочу! — мовив схвильовано й витер слези, що набігли йому на очі.

— Можеш не сумніватися в мені! Вір слову свого сина!

— Ти повинен бути сином нашої партії! Передусім її сином, а потім уже моїм!

— Я дам клятву і перед партією! Повір, тату, я про все передумав, перш ніж подати заяву, щоб мене прийняли до партії.

Ейбат підвівся з лави, подивився на сонце, яке сідало за пагорб Сари-гая, і урочисто сказав:

— Я даю клятву бути вірним сином партії більшовиків.

Тим часом Ніса вигулькнула із-за хвіртки і подивилась у їхній бік. Почувши голос Ейбата, вона квапливо підійшла до чоловіка.

— Що сталося, Гуммете? Мабуть, знову втягуєш хлопця у якусь халепу? Чого він так розчервонівся?

— Бачиш, Нісо,— мовив Гуммет і теж підвівся.— Як то кажуть у Карабаху, краще домовитись у полі, ніж битися на толоці! Ось я й повчав сина, поки не пізно, хочу, щоб він брав приклад з батька. Ми обидва йдемо одним шляхом.— Гуммет подивився на хвилі Каспію і спохмурнів.— Якщо один пристане на цьому шляху, другий візьме його ношу на свої плечі.

— А коли ти збираєшся в Карабах?

— Та, думаю, днів через два.

— Ви обидва поїдете? У таку лиху годину? — Ніса глянула на сина, потім перевела погляд на чоловіка.— На шляху неспокоїно. Я переживатиму за вас. Не знаю, чого вам їхати обом?

— Як же можна батька відпускати самого? — сказав Ейбат, почервонівши.

— У тебе, мабуть, щось своє на думці? — усміхнулася Ніса.

— Як це «щось своє на думці», мамо?

— Я кажу про Карагіле,— відповіла Ніса, лагідно глянувши на сина.

— Ні, ні! Це вигадки Гейбалі! — спохмурнівши, відповів за сина Гуммет.— Цього ніколи не буде!

— Звідки у тебе така певність, Гуммете?

— Ти щось знаєш, Нісо? — підозріло спитав Гуммет і повернувся до сина.

Ейбат зніяковів і розгублено пробурмотів:

— Та що ти слухаєш маму!

Похнюпивши голову, він подався до хати, яка потонула у вечірніх сутінках. Біля хвіртки його зустріла Сусен.

— Я чула, що ти знову збираєшся в Карабах? Уже вчетверте.

— А тебе завидки беруть?

— Батько часто розповідає про Карабах... Якби ти взяв мене з собою, я б охоче поїхала. Я не завдам вам клопоту.

— А ти попроси батька. Він тобі ні в чому не відмовить. Ось тільки ніяк не втямлю, чого ти туди рвешся?

— Хочу побачити Карагіле! — широко призналася Су-сен. — Хочу побачити, яка вона.

Помітивши, що до них ідуть батько й мати, Ейбат відійшов од сестри і побіг у хату.

Тепер він бачив, що вся родина так чи інакше здогадується про його почуття до Карагіле. Та що думає сама Карагіле? Чи здогадується вона про це? Як вона поставиться до Ейбата, коли довідається?

Розділ третій

НАПЕРЕДОДНІ ПОДОРОЖІ

Сірі сутінки оповили Баку. На вулицях міста засвітилися ліхтарі. Серед вишок Баїлу і у вікнах приземкуватих хатин селища Шихове теж де-не-де блимало світло.

Гуммет думав про подорож, яка чекала на нього. Він збирався привезти з Карабаху трохи зерна, масла, сиру — у Баку все більше відчувається нестача харчів.

Незважаючи на мізерну платню, яку отримував Гейбалі у Герай-бея, родина колодязного майстра мала шматок хліба. Недарма Гейбалі зажив слави гарного хазяїна. У кутку його комірчини завжди стояло кілька мішків зерна, і він, знаючи, що в місті з харчами скрутно, через усіх знайомих, які їхали до Баку, передавав у Шихове селище продукти для родини Гуммета.

Дружина Гуммета ніколи не бачила Туті. Але знала, що колись вона вважалася нареченою її чоловіка. Отож Ніса в глибині душі трохи ревнувала Гуммета. Проте була зворушена й широко вдячна за таке піклування. Особливо її вразила щедрість колодязного майстра під час минулої подорожі Гуммета і Ейбата, коли вони повернулися з повними мішками й хурджинами.

Гейбалі й Туті, які знали, що таке злидні, зібрали тоді й наготували дорогим гостям якомога більше різних продуктів, а Гейбалі навіть поїхав провести бакинців до станції.

— Якщо буде скрутно, — казав він, ідучи поряд з вагоном, що вже рушив, — пришли сюди дітей. Карабахська земля багата, а в місті вам буде нелегко. Нехай їдуть до мене, якось проживемо, не голодуватимемо!..

Гуммет дякував другові за щирість і піклування.

— Колись ми розійшлися через Туті, — жартома сказав Гуммет. — Але тепер ми з тобою, Гейбалі, як рідні брати!..

Поїзд набрав швидкості. Ейбат, котрий стояв на верхній приступці вагона за батьковою спиною, помахав на прощання.

— До побачення, дядьку Гейбалі! — крикнув він. — Клянйтесь усім!.. Тітоньці Туті, Сейфалі...

У нього не вистачало духу назвати ім'я Карагіле.

Тоді Гуммет не звернув на це уваги. Та час ішов. Співставляючи різні факти, він почав розуміти, що Ейбат не байдужий до Карагіле.

Із синових розповідей Ніса знала всі подробиці життя родини Гейбалі. Ейбат розповідав матері й про Шамо.

— Якби ти знала, мамо, що це за славний хлопець! — розхвалював свого нового товариша Ейбат. — Одягнений він бідно, та глянеш на нього — і очей не можна відвести. Високий, стрункий, гнучкий, дужий. Він так грає на сопілці, що зворушить будь-яке серце.

Після кожної поїздки Ейбат розповідав матері і про Фарзали та Алагез.

Минулого року, знітившись, він завів мову й про Карагіле: про її щирість, вроду і скромність. Чутливе материнське серце одразу ж уловило стримане хвилювання в голосі сина, племін'я у його очах, рум'янець, що розлився по щоках. Вона зрозуміла все й занепокоїлась — Гуммет буде проти цього шлюбу, бо про Карагіле й Фарзали вже говорили як про гарну пару.

Ніса знала, що Ейбат ніколи не перечить батькові і з готовністю, без зайвих розмов, виконує його бажання. Якщо Ейбат почує відмову з батькових уст, він, звичайно, не піде проти його волі, скоріше затамує у собі страждання.

Тепер у родині кожен по-своєму ставився до подорожі Гуммета і Ейбата в Карабах. Шістнадцятирічній Сусен дуже хотілося поїхати разом з батьком і братом, помилуватися квітучими деревами, буйною карабахською весною, засніженими вершинами гір. А найбільше Сусен хотілося побачити в Карабаху дівчину, що в неї закохався брат.

— Мамо, я поїду з татом! — причепилася вона до Ніси, яка виряджала чоловіка й сина в дорогу.

— Куди ти, дитино, поїдеш у таку лиху годину?

— Як куди? В Карабах!

— Це ти домовляйся з батьком. Одне тільки не розумію, навіщо моїй донечці їхати так далеко?

Гуммет відірвався од своїх думок і глянув на Сусен.

— А ти знаєш, як трясє в гарбі, запряженій буйволами, коли їдеш від станції до Ельоглу? — спитав він.

— Дарма! — Сусен повисла у батька на шиї, почала його цілувати. — Я хочу побачити Карабах! Я теж поїду!

Ніса захвилювалася.

— Не знаю, що це ви затіяли у таку лиху годину! Не розумію!.. Навіщо ж їхати цілим караваном?

— Я поїду — і все!.. Більше нічого не хочу слухати! — рішуче відказала дівчина.

— Тобі захотілося полазити по скелях, як упертому козеняті. Пам'ятаєш, у нас була ряба кізочка, чи не від неї ти перейняла впертість?

Після довгих суперечок і розмов все ж зійшлися на тому, що цього разу Гуммет поїде в Карабах із сином та дочкою.

Гуммет розпорядився по господарству й підвівся.

— Ходімо, Ейбате! — сказав він сину. — У нас ще багато справ, треба поспішати.

— Куди ти зібрався, тату? — здивовано спитав Ейбат. — Уже стемніло.

— Треба зайти в комітет... Ходімо разом. Порадимося. А може, нам ще й доручення дадуть.

— Але ми зараз там нікого, крім сторожа, не застанемо, тату! Мабуть, усі вже по хатах порозходились.

Гуммет замість відповіді кивнув на двері, і вони з Ейбатом вийшли з хати.

Місяць, визирнувши із-за хмар, освітив хвилі, що пінилися біля берега. Гуммет і Ейбат спустились до баїльських нафтових промислів. Від дерев'яних вишок, просякннутих мазутом і мастилом, пахло копченою рибою. Майже всі вишки потонули у вечірній імлі, лиш на деяких ще працювали люди й чути було голоси:

— Тягни! Тягни! Тягни!

Батько й син ішли, обминаючи нафтові калюжі.

Морські хвилі викочувались на берег і заливали ями з мазутом довкола бурових. Посковзнешся — і впадеш у таку яму, загрузнеш у багнуці.

Гуммет, поринувши у роздуми, йшов, не дивлячись під ноги, і Ейбат час від часу підхоплював батька під руку.

— Та йди собі! — щоразу відмахувався Гуммет і прискорював ходу.

Ейбат потерпав за батька. Старий не приймав нічиєї допомоги, він підсвідомо боровся зі старістю й не зважав на свої літа.

— Знаю я тебе. Тоді говоритимеш, що батько не може без твоєї допомоги...

— А хто ж тобі допоможе, тату, як не син?

Вони піднімалися на Баїл. З моря віяв прохолодний солонуватий вітер. Зійшовши на гору, батько й син насунули шапки й пішли дорогою, яка пролягла до міста. Вогні Баку були вже зовсім близько.

— А що, коли ми зайдемо до Мешаді-бея? — подумав Гуммет уголос.

— Не знаю, чи зручно до нього так пізно, — відповів Ейбат.

— У його домі завжди відчинені двері для таких людей, як ми...

Невдовзі батько й син вийшли на бульвар. Тут вирішили трохи перепочити й сіли на лаву.

— Мабуть, все-таки треба зайти до Мешаді-бея, — замислено повторив Гуммет.

Розділ четвертий

ДОРУЧЕННЯ

Біля моря на лавах відпочивали люди, і від їхніх постатей, освітлених місяцем, пролягали ледь помітні тіні. Вітер, вирвавшись із провулків та вузьких вулиць Ханської фортеці, кружляв біля Дівочої башти — древньої споруди, яка гордо здіймала до неба свої мури. Гуммет і Ейбат, перепочивши, знову рушили в дорогу. Незабаром море залишилося позаду. Тепер Гуммет ішов насторожено й часто озирався.

— Бачиш, сину, у цих місцях треба бути обачним, — тихо сказав він Ейбатові, коли вони завернули в темний провулок. — Особливо треба бути пильним біля мечеті Тезепір — довкола неї багато всіляких закутків. Там можуть стріляти у тебе, й не знатимеш звідки. Ти чув, мабуть, про кровожерного кочі Наджафкулі. Адже прославився він тим, що вбиває людей із-за рогу.

Немов у відповідь на ці слова Ейбат помацав батьківський револьвер, що висів у нього на паску під архалуком. Гуммет помітив цей рух сина.

— Авжеж, зброя у нашого брата завжди повинна бути наготові. Не буду хвалитися, але скажу, що ті, хто стріляє із-за рогу, бояться нас як вогню. Недарма кажуть: щеня завжди боїться того, хто відрізав йому вуха. А серед нас чимало знайдеться сміливих хлопців, таких, що й кочі здригаються, почувши їхні імена. Інакше ці бандюги не дали б дихнути жодному бі днякові.

Неподалік від мечеті на вулицях було зовсім темно: не горіли ліхтарі біля воріт, не світилося у вікнах. У цій непроникній темряві батько й син ішли навпомацки, тримаючись за стіни будинків.

Нарешті Гуммет зупинився перед одноповерховим будинком і, уважно оглянувши його, сказав:

— Це той самий!

Вони постукали у ворота.

Невдовзі з двору долинув тихий голос:

— Хто там?

— Це Гуммет із Шихового селища!

Ворота відчинилися. Сам Азізбеков зустрів гостей і провів їх до кімнати, де вже сиділо троє.

— Мабуть, ви знайомі? — спитав Азізбеков, коли ті, що сиділи в кімнаті, підвелися назустріч прибулим.— Це Гуммет, один з наших прапороносців.

— Я з сином,— мовив Гуммет, кивнувши на Ейбата.

Коли всі потисли один одному руку й повсідалися на стільцях і канапі, Азізбеков, відкинувши волосся, яке спадало йому на чоло, повернувся до Гуммета.

— Що вас привело сюди, майстре, в таку пору? — спитав він.

Гуммет пояснив, що днями він їде з сином у Карабах і зайшов спитати, чи не буде якихось доручень.

— Це ви добре придумали,— схвально сказав Азізбеков.— Зараз слово бакинських робітників має велику вагу для селян. Нам взагалі треба мати на увазі, що більшість наших робітників — вихідці з села. Тепер, коли нафтова промисловість переживає певну кризу, багато хто з них потягнувся додому. Ми повинні скористатися цією обставиною.

— Правильно! — підтримав Азізбекова смаглявий чоловік середнього зросту, у якому Ейбат впізнав Арсена Мурадяна.— Оце днями був у мене один наш товариш, Аршак. Він сам із Зангезуру, і ось зібрався до себе на батьківщину. Ми доручили йому роз'яснити селянам політичне становище в країні.

— Та й російським робітникам, які повертаються в Росію, ми даємо приблизно такі ж доручення,— тихо сказав сусід Мурадяна, якого всі тут звали Володею.

Це був Володя Владимиров. Ейбат не раз бачив і чув його на зборах. З ним поряд сидів Бахман Багатуров, обличчя якого теж було знайоме Ейбату.

— І робітників з того берега Араксу не слід забувати, їх у нас тут чимало! — нагадав Азізбеков.— Треба, щоб і вони

везли з собою із Баку досвід революційної боротьби. Адже наше місто — цитадель революції на Закавказзі, біля порога Сходу, — стоїть у одному ряду з такими революційними центрами, як Москва й Петроград. Бакинські робітники — люди, загартовані у боротьбі. Повертаючись у рідні села, вони повинні нести землякам слово правди. Це їхній обов'язок.

— Слово правди... — повторив Гуммет, з шанобою дивлячись на схвильованого Азізбекова. — І перше слово, як я розумію, повинно бути про землю. Мої карабахські родичі кажуть, що молитвами свиню з проса не виженеш. Так і з поміщиками: умовляннями землю в них не відбереш.

— А тепер повернімося до поїздки наших товаришів у Карабах.

— Так, Мешаді-бею, — озвався Гуммет. — Післязавтра вранці ми збираємося виїхати, через кілька днів будемо в Ельюглу.

Азізбеков схвально кивнув головою.

— У мене буде ще одне доручення. У тих краях мешкає двоє наших партійних товаришів: Матвій Васильович, він працює на бавовноочисному заводі...

— Матвій Сибіряк! І Мірза-Полад, учитель! — радісно потвердив Гуммет. — Я підтримую зв'язок з ними.

— Це добре, що ви їх знаєте. Передасте їм літературу й розповісте все, про що ми тут говоритимемо.

Люди, які зібралися в кімнаті, уважно слухали Азізбекова. Його слова надихали тих, хто приходив сюди з поля революційної битви і йшов продовжувати боротьбу.

— Зумійте відокремити численний прошарок найбіднішого селянства від сільських куркулів, а потім піднімайте цих селян на боротьбу. Ми повинні спиратися в селі на бідняків та наймитів, — поволи, ніби підшукуючи найпростіші і найзрозуміліші слова, говорив Азізбеков.

— У моєї двоюрідної сестри там, у Карабаху, часто збираються бідняки та наймити. Я не раз розмовляв з ними, як умів, — сказав Гуммет. — І мені давно зрозуміло, що азербайджанські й вірменські селяни з надією дивляться на Баку, вони жадібно прислухаються до наших слів.

— Так і має бути, — упевнено мовив Азізбеков. — Баку мусить іти в одній шерензі з Петроградом і Москвою. Ми повинні високо підняти прапор братерства народів Закавказзя!.. — Потім повернувся до Ейбата: — Ось які наші справи, сину! Ось які у нас завдання! Ти ще молодий. Вивчай уроки революції та досвід бакинського пролетаріату! Готуйся до майбутніх суворих боїв.

Ейбат підвівся й пильно подивився в очі Азізбекову.

— Я дав клятву, що буду вірний партії! — схвильовано сказав він.

— Нехай пам'ять про цю клятву ні на мить не покине тебе протягом усього життя. Скільки тобі років?

— Та вже за двадцять,— зніяковіло відповів Ейбат.

— Чудовий вік! Час тобі, сину, включитись у боротьбу. У Карабаху проведитимеш бесіди з бідняками.

Гуммет вирішив уточнити вік сина:

— Вже місяць, як йому пішов двадцять другий рік.

— Що ж,— сказав Азізбеков,— у такому віці людина не знає ні страху, ні втоми. Це твоє перше партійне доручення. А згодом ми даватимемо тобі більше завдань, ніж твоєму батькові. Ми пошлемо тебе не на Карабахську рівнину, а далі, в гори, на саму верховину, і в міжгір'я! Пошлемо тебе далеко-далеко, на Делідаг і Чалбаїр. Наше слово має звучати у найвіддаленіших куточках Азербайджану. Нам ще доведеться зійтись у двобої з Султан-беєм і такими, як він. Може, ми й тебе пошлемо на боротьбу із цим хижим звіром.

— Я трохи знаю ті гори. Щоправда, лише здалеку бачив сніг на їхніх вершинах, та мені розповідав дещо мій товариш Шамо...

— У тебе є товариш у цьому краю? Дуже добре. Його звать Шамо?

— Так, Шамо із села Шехли.

— Шамо із села Шехли,— мабуть, маючи намір запам'ятати ім'я, повторив Азізбеков.— Так ось, разом зі своїм товаришем Шамо ти й поїдеш туди. У найвіддаленіші місця, щоб поза нашим впливом не лишилося жодного гірського села!

Азізбеков обвів друзів замріяним поглядом. Гуммет схвально кивнув головою. «А що, як розповісти про той зимовий вечір, коли в село Ельоглу пришкандибав з палицею в руці й порожнім хурджином на плечах батько Шамо?» І Гуммет розповів людям, які зібралися тут, про старого Сафара, котрий згорбився від біди, про горе батька, у якого викрали дочку, про те, як її протримали кілька років у хаті місцевого глителя, а потім з ганьбою вигнали взимку за ворота, відняли дитину та ще й ославили.

— Це сестра Шамо, про якого згадував мій син, звати її Гюльсенем,— закінчив свою розповідь майстер Гуммет.— Ось яке лихо звалилося на їхню родину.

— А хіба мало лиха коять багатії у нас у Баку! — гірко мовив Бахман Багатуров і розповів про те, як недавно кіль-

кох бідних дівчат з Нагірного району, де мешкала його рідня, викрали і збезчестили купецькі синки.

— На небі — аллах, на землі — чоловік: ось господарі жінки. Так вчить шаріат! — гнівно вигукнув Азізбеков. — І так буде доти, поки не зміниться соціальний лад, поки не буде знищено експлуатацію, поки перед нашими дівчатами не відчиняться двері шкіл і університетів. Наша жінка повинна стати рівноправним членом суспільства і зайняти своє місце в громадському житті. Тільки наша партія, — вів далі збуджений Азізбеков, витираючи носовиком крапельки поту, що виступили на чолі, — тільки наша партія звільнить від ланцюгів рабства всіх безправних жінок! І перш за все найнещасніших з них — жінок Сходу, скутих нелюдськими канонами шаріату! Треба роз'яснити селянам, що не можна в ім'я фальшивого розуміння честі вбивати ославлену жінку, що треба підтримувати її, захищати від бузув'їв! Треба роз'яснювати дівчатам, що самогубство теж не порятунок. Справді, що зміниться на світі, коли хтось повіситься на гілляці старого дерева або перетворить себе в палаючий смолоскип? Таким смолоскипом не освітити мороку безправ'я!

— Ми, пам'ятаю, довго переконували старого Сафара, — сказав Гуммет, — що його дочка Гюльсенем ні в чому не винна. Сафар тоді змовчав, але син його Шамо погодився з нами. Торік, будучи в Ельоглу, я спитав Шамо про долю сестри. Що ж, вона жива, та лихо її не минає... А тепер, якщо дозволите, Мешаді-бею, ми підемо, — підвівся Гуммет. — Як то кажуть, подорожньому треба бути в дорозі.

Перш ніж попрощатися, Азізбеков відійшов у куток кімнати й повернувся звідти зі стосом тоненьких книжечок.

— Візьміть це, товаришу майстер, з собою і вручіть Матвію Васильовичу і Мірза-Поладу, — сказав Азізбеков і міцно потис руку старому майстрові. — Не забувайте, — додав він, проводжаючи старого до дверей, — що ми програємо боротьбу, якщо не зуміємо зав'язати міцну дружбу з селом.

— Не забуду, — твердо відповів Гуммет. — Спасибі вам, товаришу Мешаді-бей, за все велике спасибі!

Розділ п'ятий СТАНЦІЯ ЄВЛАХ

Поїзд виїхав з Баку рано-вранці, але до станції Євлах дістався десь за північ.

Гуммет, його син і дочка, тримаючи в руках вузлики, зі-

йшли на вокзальний перон і подалися до залу, тьмяно освітленого газовою лампою, що горіла під круглим ковпаком.

Уже минула половина травня, а в Євлаху вночі було холодно: поблизу Кура несла свої свіжі води, і вітер з кавказького снігового хребта охолоджував рівнину.

Подорожні зупинились у ваганні, не знаючи, що робити: чи сидіти на вокзалі до світанку, чи вийти на привокзальну площу, знайти якийсь фаєтон і проти ночі їхати в Ельоглу. Поки що вони склали свої вузлики в кутку станційного залу.

Ейбат заметушився, намагаючись допомогти батькові. Він хотів узяти на себе всі дорожні клопоти.

— Ти наглядай за речами, а я піду пошукаю візника, — сказав Ейбат і попрямував до дверей.

— Тільки ж не ходи далеко! — просив його батько. — Можна й перечекати до ранку, а там знайдемо якийсь віз. Зараз же темно, хоч в око стрель.

Ейбат вийшов на привокзальну площу. Ліворуч під розлогими деревами бовваніли гарби на великих колесах. Ейбат підійшов і придивився. Візники спали. Нерозпряжені буйволи лежали з ярмами на шиї, і чути було, як вони сопуть.

Це була валка, що привезла на станцію вантаж з бавовноочного заводу. Саме напередодні Герай-бей продав шушинському купцю Мешаді-Гуламу Джейран-оглу велику партію товару. І ось, скинувши величезні тюки бавовни, візники відпочивали там, де їх застала ніч.

Сам Мешаді-Гулам теж прибув на станцію по свою бавовну й зараз обходив тюки, які лежали край площі. Здалеку чути було його бурчання.

— Ніяк не привчиш цих людей до порядку! — нарікав купець. — Хіба ж тюки складають на землю? Он ті попадали у калюжу мазуту!

— Я ж їм казав, але хто тепер слухає? — прогугнявив старий Гайтаран. — Хіба візники — люди? Їм нічого в голову не вдовбеш!

— Чортзна-що! Я за цей товар заплатив, та ще які гроші! Золото! А вони покидали тюки куди попало, у багнюку!

— Ей, Мешаді-Гулам! — знову долинув гугнявий голос Гайтарана. — Самі бачите, тепер усе догори дном перевернулося. Нікому слова не скажи! Навіть тут, у Євлаху, ніхто нікого слухати не хоче! Скільки разів я говорив Алішу, синові Веліша з Ельоглу, щоб складав тюки акуратно, так він ще почав перекривлювати мене, гугнявити, начебто так, як я.

Гайтаран не тільки гугнявив, а ще й дуже заїкався. Коли

він хвилювався, то зовсім втрачав дар мови, і треба було мати велике терпіння, щоб зрозуміти його.

Гайтаран до нестями любив свою службу. Посада сторожа була ніби створена для нього. Він вважав, що ця служба вимагає справжньої мужності й безстрашності, і тому пишався нею. Поріж його на шматки, але він і тоді не відступить від своїх обов'язків. І свою мовну ваду Гайтаран набув на посту: він почав гугнявити після того, як колись давно йому поранили ніс ударом кинджала.

— Гей, ти, не підходь! Бо почастию тебе з берданки! — кричав Гайтаран, побачивши здалеку перехожого. І одразу займав бойову позицію за ящиками або мішками, які йому доручили охороняти.

Та сьогодні візники навіть і вухом не вели на розпорядження Гайтарана, а деякі навіть кепкували з нього. Кривдників було дуже багато, і Гайтаран не міг дати всім одкоша. Отож він тільки хитав головою і втішав себе тим, що часи змінилися й навіть панам тепер доводиться поступатися й терпіти кривду.

А Мешаді-Гулам уже докоряв йому за недогляд:

— Де ж той колишній Гайтаран, який вивергав вогонь на харцизяк?

І старий сторож відчував, що докір цей справедливий, що більше він не страшний для людей.

Сам же Мешаді-Гулам вважав, що настав його час, і зробився ще ненаситніший. Він намагався загребти все, що випадало з ослаблих рук тутешніх поміщиків. А Герай-бей, який не чекав добра від майбутнього, навпаки, намагався якомога швидше позбутися свого майна і перетворити його на гроші. Отож він не лише продав Мешаді-Гуламу отари овець і запаси бавовни, навіть запропонував йому купити бавовноочисний завод.

Мешаді-Гулам тільки й чекав цього. Він тепер вів справи скрізь — в Зангезурі й на Чалбаїрі, в Шуші і Євлаху. Він одразу ж уклав великі угоди й блискавично збагачувався.

Зараз Мешаді-Гулам перекинув бавовну з Джаваншира в Євлах, щоб звідси відправити її до Баку на бязеву фабрику Гаджі-Зейналабдіна Тагієва, розраховуючи зірвати на цьому ділі великий куш. Аж раптом виявилось, що тюки скинули в мазут. Тепер уже їх не продаси за справжню ціну, а отже, і очікуваний зиск значно зменшиться. Мешаді-Гулам не в змозі був пригасити свій гнів на Гайтарана, який допустив таке неподобство.

— Вони мене не слухали! — виправдовувався Гайтаран.

— Хто саме? Хто тебе не слухав? — кричав недолугий Мешаді-Гулам, налітаючи на велетня. — Щось гугнявиш, хай тобі грець, нічого не можна зрозуміти! Хто тебе не слухав? Хоч одного неслуха можеш назвати?

— Та хіба ви їх знаєте? — пробурчав Гайтаран і, поклавши велику ручищу на купцеве плече, злегка відштовхнув його від себе.

У Гайтарана вже давно виробилася звичка нікого не підпускати до себе близько, надто вночі. «Гей, не підходь! Бо стрілятиму!..» — ці слова зривалися з його уст навіть уві сні.

Ось і зараз, за давньою звичкою, Гайтаран обережно відхилив Мешаді-Гулама і аж тоді пояснив йому, що тут зібралось понад п'ятдесят гарб і не менше шістдесяти робітників.

— Чого вони забарилися тут? — допитувався Мешаді-Гулам.

— Чекають вантаж на зворотний шлях.

— Хто ж це тепер їм довірить вантажі?

— А сюди з'їхалось багато купців.

— Уранці попередь їх від мого імені, щоб жодного тюка не давали візникам з Ельоглу. Та й я тепер відправлятиму товар на гарбах малибейланців. Годі з мене!

— Я їм казав, цим візникам, що вони невдячні тварюки, коли отаке виробляють з товаром Мешаді-Гулама.

— Гаразд! Ти краще скажи, хто в них за головного? Хто тут командував?

— Аліш Веліш-оглу.

— А ти чого не огрів його добряче прикладом?

— Я б огрів, та не дали! Багато в нього заступників!

— А хто за нього заступався?

— Та всі. Є в них такий Шамо. Вийшов цей самий Шамо наперед і почав мене лякати: «Ти, каже, не дуже повзай перед панамі, бо ми тебе, як вужа, колесами роздавимо».

— Шамо! — розпачливо вигукнув Мешаді-Гулам. — Та це ж я йому доручив наглядати за вантажем! На заводі працює і знає, як треба доглядати бавовну, а ось що накоїв! Хай тепер начувається! Присягаюся, що коли цей горець отримає від мене хоч копійку, я зголю вуса й візьму собі інше ім'я.

Ейбат почув цю розмову між Гайтараном і Мешаді-Гуламом і зрозумів, що товариш його Шамо зараз тут. Отже, все влаштовується неждано-негадано добре. Якщо не пощастить знайти фаєтон, то можна доїхати до Ельоглу на гарбі.

Але як знайти Шамо в цій темряві? У кого питаєш, коли

всі сплять? А так хочеться скоріше почути про Карагіле, довідатися, чи не вийшла вона, чого доброго, заміж за Фарзали або когось іншого? Може, це сталося зовсім недавно, місяць тому або навіть учора? Чого ж тоді їхати до Ельюглу?.. І де той Шамо?

Ейбат повернувся до залу чекання. Сусен задрімала, сидячи на клунках, а Гуммет стояв біля дочки, нетерпляче поглядаючи на двері.

— Ну як? — тихо спитав батько. — Де це ти блукав?

— Я довідався, що біля вокзалу стоять гарби з Ельюглу.

— А може, знайдемо фаєтон? Шкода трясти дівчину по такій дорозі.

— Не віриться, що ми знайдемо фаєтон.

— А хто ж з Ельюглу на станції?

— Не знаю, всі зараз сплять на гарбах. З розмов візників довідався, що Аліш Веліш-оглу і Шамо на станції.

Гуммет зрадів.

Небосхил поволі світлішав, і крізь передранкову імлу вже виднілася Карабахська рівнина. Вдалині все виразніше вимальовувались яйцевидні вершини засніжених гір.

Гуммет тихо розбудив Сусен. Дівчина підвела голову й, зіщулившись від холоду, позіхнула.

— Куди тепер? — спитала вона, протираючи очі.

— Поглянь, ось Карабах, про який ти мріяла! — мовив Гуммет і кивнув на широке вокзальне вікно, у якому, немов у рамі, бовваніли снігові гори. — Бачиш, уже зійшла карабахська зоря!

Батько, син і дочка взяли клунки і вийшли на площу.

Дівчина захоплено вигукнула:

— Як гарно, тату! А гори які! Білі, круглі!

— Це і є Карабах, дитино! Це очі нашої батьківщини!

Клапті туману піднімалися над долиною. На далеких засніжених вершинах заграли промені ще невидимого сонця й пофарбували їх у вогненно-червоний колір. Здавалося, що білий сніг спалахнув полум'ям.

Гуммет накинув на дочку свій архалук.

— Як добре, що я поїхала! — раділа Сусен.

— Стривай, ось побачимо, на чому повезе нас твій брат! — пожартував Гуммет.

Через втручання Мешаді-Гулама візники так і не отримали на станції вантаж. Зараз вони стали один за одним, щоб валкою їхати додому.

Треба було поспішати. Ейбат підбіг до першого візника, який уже виїжджав на шосе.

— Гей, дядьку, не скажете, де Шамо? Як його знайти? Візник з люлькою в роті задумався, пошкріб нігтем підборіддя.

— Шамо повинен бути на гарбі Аліша Веліш-оглу,— відповів він, нестримно позіхаючи.

— А де ж його гарба, дядьку?

— Хто зна? Валка велика. А що тобі треба, хлопче?

— Мені треба добратися в Ельоглу.

— А ти звідки? У справах, чи що?

— Я з Баку, дядьку.

— Так-так...— сказав спроквола візник, не виймаючи з рота люльки.— Тепер багато хто їде з Баку в Зангезур.

— Ми їдемо в Ельоглу.

— Це ж до кого?

— Навряд чи ви знаєте...

Візник посмоктав люльку, знову позіхнув і солодко потягнувся.

— А чого ти думаєш, що я не знаю? — спитав він.

— Бо ми їдемо до людей, яких не дуже знають.

Візник заперечив:

— Е, ні, сину! Я в Карабаху всіх знаю, від малого до великого. А Ельоглу — це ж сусіднє з нами село.

— Там є один колодязний майстер.

— Звичайно ж, знаю! Він з Карадагу, з того берега Араксу. Але давно живе тут. І працює в Ельоглу на Герай-бея. А взяв він бакинку, дочку майстра Гасан-бали. Її звати Туті. Має він сина Сейфалі й дочку Карагіле. Так чи ні? А ти кажеш — не знаю.— Візник поправив люльку, усміхнувся й підморгнув.— Ти, бачу, до нього з добрим ділом їдеш, га, сину?

Серце у Ейбата тенькнуло. Чи міг він спитати у незнайомого чоловіка про Карагіле? А візник, як зумисне, лукаво поглядав на нього:

— Що тобі ще сказати, сину?

— Дякую, дядечку, нічого.

— Хочеш, гукни своїх, нехай сідають на мою гарбу, і ці чорні дракони,— показав він чубуком на буйволів,— за два дні довезуть вас до Ельоглу. У дорозі пісні співатимемо... Чи ти фаетон шукаєш? Навряд чи знайдеш.

— Я хотів передусім Шамо побачити, дядьку.

— Зараз він буде тут,— заспокоїв Ейбата візник.— А як там у Баку, сину? — спитав він, вийнявши з рота люльку.— Що там кажуть? Не чув, кого хочуть зробити падишахом?

— Падишахів більше не буде, дядьку!

— Це ж як — зовсім без падишахів?

— А чому б і ні? Усі візьмемося за руки й правитимемо світом.

— Ось які в тебе новини! — здивувався візник.

Він трохи підвівся, подивився назад, на довгу валку під від.

У цю мить біля вокзалу з'явилася гарба, запряжена парою чорних буйволів. Візник дивився на неї і, не випускаючи з рота люльку, шкрябав підборіддя нігтем великого пальця.

— Щось запізнився, — спроквола сказав він. — Тут ось яка халепа: цей купець Джейран-оглу цілу ніч кричав, чого токи не так склали. Мабуть, він і затримав Шамо...

— Це гарба Шамо? — зрадів Ейбат.

— І коли вже ми позбудемося таких кровопивць, як Медаші-Гулам... — вів далі візник. — Це гарба Аліша Веліш-оглу, а за нею — гарба Шамо.

Ейбат подякував візникові й мерщій пішов до вокзалу.

— То як, Ейбате? Знайшов Шамо? — покликав сина Гуммет, стоячи на кам'яному ганку.

— Зараз знайду, тату, — сказав Ейбат і побіг до гарби, яка відстала од валки.

Не встиг Ейбат покликати Шамо, як той зістрибнув з гарби.

Друзі міцно обнялися.

— Як ти сюди потрапив?

— Приїхав з батьком.

— Мені чогось здавалося, що я тебе зустріню. Сьогодні вночі... та ні, на світанку — мені навіть примарилося, що ти ходиш поміж гарбами...

Вони побігли до Гуммета. Старий міцно стиснув Шамо в обіймах.

— Я такий радий, що бачу тебе... Ти мені наче рідний син, Шамо! — розчулено мовив Гуммет. — Як тобі живе-ться?

Старий почав про все розпитувати, і Шамо розповів, що в родині Гейбалі нічого особливого не сталося, що Герай-бей надумав продати свій бавовноочисний завод і переїхав до Шуші.

Раптом Сусен, поправляючи чадру, на якусь мить відгорнула її, і з-під цупкої тканини блиснули великі карі очі.

— Це сестра Ейбата, — сказав Гуммет, помітивши погляд Шамо.

— Ласкаво просимо! — привітав Шамо дівчину і вклонився їй.

Сусен мовчала. Замість неї на привітання відповів Гум мет.

Коли вони всі заїздили на гарбу Аліша Веліш-оглу, буйволи рушили й неквапливо вийшли на широкий шлях, який проліг до Берди. Невдовзі гарба Аліша приєдналася до валки возів, що вирушили в дорогу.

Сонце вже піднялося над небокраєм і осяяло яскравим світлом далекі гори, рожеві промені вигравали на їхніх засніжених вершинах, іскрилися й переливалися.

Сусен озирнулася і завмерла, не в змозі одірвати очей від гір, які пломеніли вдалині.

ЧАСТИНА ШОСТА

Розділ перший ДВОЄ ДРУЗІВ

Уже не перший рік в глухому селищі Джаваншир вели пропагандистську роботу двоє друзів-більшовиків — російський майстер бавовноочисного заводу Герай-бея Матвій Васильович Прохоров і вчитель місцевої початкової школи Мірза-Полад. У приміщенні школи вони вечорами проводили заняття для дорослих і поступово залучали місцевих людей до політичного життя.

Одним з їхніх учнів був Ібіш. Кілька років тому Ібіш втратив єдиного буйвола, якого морозної зимової ночі роздерли вовки. Продавши невеликий клаптик своєї поливної землі місцевому куркулю Агаяру, він тимчасово пішов на роботу на завод, та там і залишився. Ібіш працював під керівництвом Матвія Васильовича й вивчав за його допомогою, як він сам висловлювався, «мову машини».

Разом з ним прилучався до політики Махедін, син візника Закі. Він пішов з дому, бо не міг жити з мачухою, і спочатку працював сторожем при початковій школі в Мірза-Полада. Але невдовзі Махедін облишив це заняття, бо йому здавалося, що для молодого хлопця образливо називатися сторожем. Тоді Мірза-Полад попросив Матвія Васильовича влаштувати Махедіна на завод. Під час війни робочі руки були потрібні, і Махедіна взяли на роботу, там він потоваришував з Ібішем та значно досвідченішим робітником Аразом.

З місцевими більшовиками підтримував зв'язки і фельдшер Баграт. Народився він у гірському вірменському селі Чанагчі, у мальовничому куточку, оточеному густими лісами. Рано залишився без батьків і переїхав у Тифліс до матиного брата — чоботаря Бахшияна. Удень Баграт допомагав дядькові, а увечері вчився. Так йому пощастило закінчити фельдшерське училище. З почуття вдячності й поваги до дядька він узяв його прізвище, повернувся в рідне село й став працювати фельдшером.

Та невдовзі Баграт нажив собі ворога в особі сільського старшини, якого дуже непокоїла дружба молодого фальдшера з бідняками й наймитами. Хіба ж це жарт! З багатих людей бере гроші, а голоту лікує задарма! Старшина як тільки міг переслідував Баграта, і той змушений був залишити рідне село Чанагчі, переселився до Карабаху і осів у селищі Джаваншир, де продовжував займатися лікарською практикою.

Крім того, Матвій Васильович і Мірза-Полад давно вже звернули увагу на Шамо. Вдумливий і спокійний юнак узяв багато корисного з розмов із майстром Гумметом, але поки що відбувався мовчанкою. Дивлячись на нього, Матвій Васильович якось сказав учителю:

— Такі люди, як Шамо, сім разів відміряють, перш ніж раз відріжуть, але зрештою показують себе витривалими, стійкими і вольовими бійцями. Вони поволі розпалюються, та розпалившись, зберігають жар до самої смерті.

— Згоден з вами, Матвію Васильовичу! — відповів Мірза-Полад. — У Карабаху так і кажуть, що повільні люди найнадійніші. Я теж помічаю, що Шамо засвоює кожен урок особливо міцно. Та коли я починаю питати, він знічується, мов дитина, опускає голову й червоніє.

— Ну, це дрібниці! З часом він звикне, обов'язково звикне, — зауважив Матвій Васильович. — Я не сумніваюся, що люди, які прийшли до нас із самих низів, свого часу зроблять поступ далеко вперед.

Перед очима механіка промайнуло все його життя: виснажлива робота на фабриці, страйки, заслання — спочатку безкраї засніжені поля Сибіру, потім сиві вершини Кавказьких гір...

— Мабуть, коли вже нас не буде на світі, — задумливо продовжив Матвій Васильович, — ця молодь не раз згадає нас добрим словом. Ось наше життя і не мине безслідно!..

— Хіба забуде наше селище свого дорогого Матвія Васильовича! — із запалом мовив Мірза-Полад. — Це ви на-

вчили тутешню молодь розбиратися в машинах. Ви — один з перших, якщо не перший, принесли до нас у село революційну думку. А ось я, на жаль, ще нічим похвалитися не можу,— сумно додав Мірза-Полад.

— Ну що ви, Мірзо! А боротьба з неписьменністю? А ваші численні учні й серед них — Шамо, Махедін та інші? Бути сільським учителем, народним учителем — це подвиг!

— Це мій обов'язок, Матвію Васильовичу, обов'язок громадянина.

— Ми всі виконуємо свій обов'язок, почесний обов'язок. Пам'ятаю, в Сибіру я дивився на товаришів і дивувався: жодної скарги, жодного стогону. Тисячі людей стійко зносили всі муки, хоч тоді багато хто розумів, що помре, не доживши до світлих днів. Кожен знав, що виконує свій обов'язок.— Матвій Васильович похитав сивою головою і вів далі: — Часом мені спадають на думку дивні речі. Мені здається, що наші нащадки колись укладуть список людей, які віддали своє життя за справу революції. І, правду кажучи, мені хочеться, щоб під тисячним, або стотисячним, та нехай навіть під мільйонним номером там значилося й моє ім'я.

— А що! — пожвавішав Мірза-Полад.— Цілком можливо, що настане такий день, коли в центрі нашого села, між струнками кипарисами, поставлятьobelіск і напишуть на ньому ваше ім'я!

Матвій Васильович засміявся:

— Ого, куди сягнули, Мірзо!

— Може, я й перебільшую, але все-таки люди вчитимуться на досвіді таких товаришів, як ви. «Російський революціонер» — це й зараз звучить гордо. Знаєте, Матвію Васильовичу,— трохи помовчавши, сказав Мірза-Полад,— навчаючись у горійській семінарії, я дуже захоплювався книжками великих російських просвітителів. Я зберіг ці книжки, досі перечитую їх і часто думаю про те, яка велика роль російської культури для нас, для всіх, хто живе на околиці Росії! Її світло ще з минулого століття проникає в найвіддаленіші куточки нашого краю. Наш прославлений поет Мірза Фаталі Ахундов палко любив і високо цінував Пушкіна. Послухайте, що він писав про автора «Євгенія Онегіна».

І Мірза-Полад почав декламувати напам'ять:

«Разве ты, чуждый миру, не слыхал о Пушкине, о главе собора поэтов?»

О том Пушкине, которому стократно гремела хвала со всех концов света за его игриво-текущие песнопения?»

О том Пушкине, от которого бумага жаждала потерять свою белизну, лишь бы его перо рисовало черты на лице ее?

Ломоносов красотою гения украсил обитель поэзии — мечта Пушкина водворилась в ней.

Державин завоевал державу поэзии, но властелином ее Пушкин был избран свыше.

Карамзин наполнил чашу вином знания — Пушкин выпил вино этой полной чаши...»

— Це він по-російськи так написав? — здивовано спитав Матвій Васильович.

— Ні, дорогий друже. Декабрист Бестужев-Марлінський, якого вислали на Кавказ, переклав цю поему Мірзи Фаталі Ахундова, тільки-но вона з'явилася.

— Вони, мабуть, так дружили, як і ми з вами, Мірзо, — сказав Матвій Васильович, поклавши руку на плече товариша.

Так розмовляли вони в затінку високих кипарисів, у садку, огороженому очеретяним тином. Вони жили по сусідству й любили проводити вільний час у цьому мальовничому куточку.

Приятелювали між собою і їхні дружини. Дружина Матвія, ставна Наталя Назарівна, багато часу проводила в сусідки Айни і бавилася з її дітьми, яких дуже полюбила.

Наталя Назарівна, так само як і її чоловік, пройшла важкий життєвий шлях, хоч, дивлячись на її квітуче, завжди привітне засмагле обличчя, цього ніяк не можна було сказати. Вона народилася в сім'ї безземельного селянина в одній з центральних російських губерній, з семи років почала допомагати по господарству, а в п'ятнадцять була вже правою рукою батька. Злидні й голод переслідували родину. Нерідко Наташі доводилося наймитувати у багатіїв або в поміщицьких маєтках.

То був час селянських заворушень, і вісімнадцятирічна наймичка Наташа, як це було доведено на суді, брала участь у розгромі панської садиби. Її засудили й вислали в Сибір. Там вона зустрілася з Матвієм Васильовичем і вийшла за нього заміж. Після довгих років сибірського заслання їм дозволили поселитися в Карабаху. Попервах Наталю Назарівну вразило те, що і в цих далеких краях селяни, які розмовляли незрозумілою їй мовою й сповідали іншу віру, живуть так само важко, у таких же злиднях і нестатках, як і в її рідному селі. У розмовах з чоловіком вона завжди згадувала пору своєї юності.

— Двадцять п'ять років минуло відтоді,— казала вона,— а перед моїми очима і зараз виблискують гострі вила, сокири, серпи, коси, немов це було вчора. Не забути мені той день, коли почав горіти величезний будинок нашого поміщика... Це було восени,— вела далі розхвильована раптовими спогадами Наталя Назарівна,— листя на березах вкрилося позолотою. Нараз величезне полум'я підхопилося до неба й освітило всю околицю. Якби не підоспіли козаки, а за ними полк солдатів, піднялася б уся губернія.

— Тутешні селяни, Наташо, теж молодці...

— Я часом розмовляю з твоїми учнями, особливо з молодим горцем, який ходить до нас... Як його звати?

— Шамо?

— Так, так, Шамо! Коли я розповідаю про російських селян і їхнє важке життя, в його чорних очах спалахують іскри.

У Наталі Назарівни і Матвія Васильовича не було дітей. А в Мірза-Полада був син, якого звали Черкес, і дочка Джейран. Діти дуже любили Наталю Назарівну і з хвилюванням слухали казки, які вона розповідала їм. Часто Джейран залишалася ночувати у Наталі Назарівни, і не раз Матвій Васильович помічав сльози в очах дружини, коли вона дивилася на сонну дитину.

— А ти не журися,— ласкаво казав Матвій Васильович.— Ця чорноока Джейран замінить нам дочку. Хіба не так?

— Мірза-Полад каже те ж саме, та Анна одразу ж стає похмурою, коли чує ці слова.

— Вона не Анна, а Айна, що означає дзеркало. І як це ти не навчишся правильно вимовляти її ім'я?

— Анна чи Айна, хіба не все одно? — відповідала Наталя Назарівна.— А те, що ім'я її означає дзеркало, це добре: вона справді чиста, мов дзеркало... А ти знаєш — я сьогодні зняла чадру з Анни. Знову помилилася: з Айни!

— Зняла чадру? — перепитав Матвій Васильович.— Мабуть, довелося їй довго умовляти?

— Зовсім ні...— весело відповіла Наталя Назарівна.— Ішли ми з нею на базар. Раптом вітер підхопив з її голови чадру. Я мерщій підняла її і вкинула собі в кошик. Анна схопилася за голову, та пізно — усі люди на базарі вже бачили її обличчя.

— Цікаво, що сказав Мірза-Полад, коли довідався про це? — посміюючись, мовив Матвій Васильович.

— А нічого! Мірза-Полад не такий ревнивий, як тобі здається.

ГЕОГРАФІЧНА КАРТА

Давно вже пристав Мугім-бей Джаваншир звернув увагу на близьку дружбу російського засланця Прохорова з учителем початкової школи Мірза-Поладом і встановив таємне стеження за ними. Дружба ця стояла приставу кісткою в горлі й не давала йому спокою. Проте Матвій Васильович тримався з тією обережністю, яка притаманна підпільнику-більшовику. У призначені дні з'являвся він до канцелярії пристава відмітитись, а тим часом послідовно робив свою справу.

Учителя Мірза-Полада пристав теж часто викликав до себе. Мугім-бей замикався з ним у кабінеті, просив сідати й починав розмову здалеку: про те, про се, про життя-буття, про школу, про учнів. Потім він заводив розмову про дорожнечу, що її спричинила світова війна, розповідав анекдоти про скнарність місцевого купця Гаджі-Абуталіба, про витівки всюдисущого Мешаді-Гулама Джейран-оглу і, нарешті, вичерпавши всі теми, непомітно торкався питання, яке його цікавило.

Одна з таких розмов відбулася в них минулої осені.

— Ти остерігайся цього сибіряка Матвія! — застеріг його пристав після довгих безпредметних розмов і зупинив на Мірза-Поладі свої витрішкуваті очі.

— У якому розумінні остерігатися, Мугім-бею? — прикинувшись простаком, запитав Мірза-Полад.

— Я тобі не раз говорив і зараз кажу, — вів далі Мугім-бей. — Стережись! Ти сам добре знаєш, що цього Матвія вислали на Кавказ під нагляд поліції. Це тобі відомо, чи не так?

— Яке діло простому вчителеві до політичних засланців? — мовив Мірза-Полад байдужим тоном і стенив плечима. — Ви мені вже не вперше кажете про цього росіянина, — з якоюсь образою і докором у голосі додав він, ніби хотів присоромити Мугім-бея за недоречну розмову.

— У такому разі, — наполягав пристав, свердлячи поглядом учителя, — чим пояснити, що ви нерозлийвода з Матвієм? Яка таємниця вас зв'язує? Що можуть сказати, що можуть подумати люди? Цілком доречно з боку спитати: що спільного між охайно вдягненим учителем Мірза-Поладом і вимашеним у мазут простим робітником, який потрапив на Кавказ після заслання в Сибіру?

Мугім-бей сипав своїми запитаннями, немов з передзво-

ном підкидав на долоні в'язку ключів, що підходили до всіх замків, і погрожував: «Відімкну! Будь-який замок відімкну!»

Мірза-Полад розумів, що означає ця погроза, і на запитання, які сипалися одне за одним, намагався дати одну коротку і ясну відповідь:

— Ми випадково виявилися сусідами з Матвієм Васильовичем. Ось і все.

— Кажу тобі: бережися! — повторив Мугім-бей. Він роздратовано почував посивілий вус і погрозово кивнув учителю пальцем. — Чи не хочеш ти перетворитися з Мірза-Полада на сибіряка Полада? Я кажу тобі це серйозно, пане учителю, кажу заради твого блага. Якби я, як це роблять інші пристави, дбав тільки про свої інтереси, то, виславши тебе звідси, дуже легко міг би заслужити подяку й навіть підвищення по службі. Та я про тебе турбуюся, пане учителю, про твоїх дітей, про бідолашну Айна-ханум. Мене турбує також доля дітей, які навчаються у твоїй школі. Чи ж багато в нас викладачів, що закінчили учительську семінарію в Горі? Лічені люди! Лі-че-ні! Їх навчав уряд його величності нашого царя. А що вийшло? Виявляється, дехто з них поводитьсь бозна-як! Порушують закони алаха, не хочуть жити в мирі, підкорятися властям!..

Мугім-бей глибоко зітхнув, ніби висловлюючи своє співчуття людям, у яких виявилися такі недостойні вчителі.

— Та чи знаєте ви, — вів далі пристав, перейшовши на «ви», що у нього було ознакою неабиякого роздратування, — та чи знаєте ви, яким ударом буде для російських мусульман втрата довіри його величності?

Мугім-бей повернув голову до великого вицвілого портрета царя, який висів над ним у позолоченій рамі, і підхопився.

— Бачиш? Бачиш, як пильно дивиться на нас з тобою його величність?

— Так, бачу, — усміхнувся Мірза-Полад.

Мугім-бей вів далі:

— Треба молитися за нього! Під захистом його влади у нашій державі панує справедливість і вівці мирно пасуться разом з вовками. У нашій державі кожен може носити на голові лоток, повний золота, і ніхто його не зачепить. Ой, яка ж це прекрасна держава! — Мугім-бей увесь аж зігнувся, згорбився, немов хотів підкреслити свою нікчемність перед портретом у позолоченій рамі. — Я доручив усім муллам молитися за його величність. Він же забезпечив нам

спокійне життя і шматок хліба. Але в нас у Карабаху такі невдячні люди. Кожен наймит, кожен бурлака, усі ті, що лізуть сюди з гір Чалбаїру, намагаються образити бога. Тож знайте, цей темний люд повинен бути покірний перед богом і царем, а якщо цього не буде, то ви, пане Мірза, не зможете ходити у вашому чистенькому сюртуку, а я не зможу носити на плечах ці блискучі погони. Ви мене чуєте?

— Я вас слухаю з великою увагою, Мугім-бею!

— Тепер скажи: ти все зрозумів?

— Так, я все розумію.

— А якщо розумієш, чого танцюєш під чужу дудку? — невдоволено спитав Мугім-бей. Він виліз із-за столу, походив по кабінету, потім зупинився перед Мірза-Поладом і сердито глянув на нього. — Гадаєш, я не знаю, що ти часто сідаєш у фаєтон і їдеш у Індарх, щоб там шушукатися з Джалілом Мамедкулізаде? Думаєш, я не помічаю, що ти не випускаєш з рук «Молли Насреддіна»¹ і любиш читати вголос крамольні віршики Хоп-Хопа?

І Мугім-бей зі скривленим від роздратування й ненависті обличчям процитував два бейти із сатири Сабіра, які передавалися в народі із уст в уста:

Коли з родючих нив й садів прибуток має бей,

Народ, що викохав зерно, нащо тобі, аллах?

Труд — наймитів, ярмо — вола, земля навкруг — твоя,

І бея ненаситний рот нащо тобі, аллах?

— Що це означає? — загорлав раптом Мугім-бей. — Хто потурав тому, що ці блюзнірські слова без упину торочать усі неосвічені наймити, усі візники і взагалі всіякі голодранці? Добре, що хоч заборонили цей безбожний журнал «Молла Насреддін». Я давно вислав би цього богохульного редактора на його батьківщину, у Нахічевань. І кому це спало на думку надіти на шемахинського поета-миловара Сабіра корону нашої високої карабахської поезії? Ти думаєш, я не розумію, що своїми сатиричними віршиками цей Хоп-Хоп намагається підбурити народ? Нарешті, якщо наш пан учитель — чесна і благонадійна людина, про що ж він шушукатися з безбожником Мірза-Джалілом?

Намагаючись бути спокійним, Мірза-Полад відповів:

— Мірза-Джаліл мій давній товариш ще з учительської

¹ «Молла Насреддін» — назва сатиричного журналу, який виходив у Тифлісі (1906—1914) за редакцією видатного азербайджанського письменника Джаліла Мамедкулізаде і за активною участю народного поета-сатирика Сабіра (Хоп-Хопа).

семінарії! Він приїхав до нас із Тифліса, він наш гість!

— Він не гість, а бунтар! — нарешті увірвався терпець Мугім-бею.— Він знущався у своєму журналі з властей, він вміщував карикатури на нашого монарха, на кавказького намісника, на наших губернаторів. Тепер він злякався, утік із Тифліса, бо якби він не сховався у нас, шайтан-базарські купці давно розправилися б з ним. А ти, Мірза-Поладе, справжній син Карабаху, зберігаєш комплект цього журналу, розфарбованого, мов етикетка для цукерок, журналу, у якому сама отрута! Та це ж ганьба для тебе, ти рубаєш сук, на якому сидиш!

Мугім-бей зупинився перед Мірза-Поладом. Він лишився задоволений стрункістю і логічністю своєї промови. Йому здавалося, що він описав незаперечні факти й саме цим довів вину Мірза-Полада, якому тепер залишається тільки вклякнути перед приставом на коліна і благати, щоб він зглянувся над нещасним. Та Мірза-Полад тримався спокійно й нічим не виказував свого хвилювання.

— Але ж цей журнал був дозволений цензурою! — заперечив він.— Хіба поліція й жандармерія дозволили б друкувати журнал такого змісту, як ви зволите казати? Він же видавався у місті, де жив намісник кавказький, за два кроки від його канцелярії.

— Якби я був намісником, я не тільки припинив би видання цього журналу, а й наказав би зібрати всі надруковані номери і зробити з них велике вогнище в центрі Тифліса, а попіл розвіяти за вітром, щоб і сліду не залишилось від «Молли Насреддіна».

Мугім-бей скопився обома руками за голову, схвильовано заходив по кімнаті, і розхитані мостини зарипіли під вагою його тіла.

— Це дуже небезпечно, пане Мірза-Поладе! — вигукнув пристав, зупинившись перед учителем, і раптом щосили тупнув ногою.— Остерігайся, бо попадеш до списку неблагонадійних, Мірзо!

— Ви даремно турбуєтесь, Мугім-бею!

— Востаннє кажу: будь обережний, Мірза-Поладе. Ми знаємо, як ти проводиш час у чайханах! — Пристав нагнувся і провів рукою по підборіддю вчителя.— Твоя чорна борода одразу ж посивіє в Сибіру. Там не буде кому відправити похорон, коли ти помреш, і ніхто не прочитає над тобою, як того велить звичай, молитву за упокій душі. Поставлять над твоєю замерзлою могилою дерев'яний хрест з двох дощок, і все. Ось що на тебе чекає. Отож я ще раз попереджаю:

не повторюй гидких жартів з «Молли Насреддіна», забудь про віршики Хоп-Хопа і покинь цього каторжанина Матвія! Мій двоюрідний брат Герай-бей теж не раз нахвалявся запроторити тебе в Сибір!..

— Що ж, і таке може бути... Герай-бей — вельми справедливий пан! — глузливо відповів Мірза-Полад. — Вельми справедливий!

— Але цього легко уникнути, — улесливо вів далі Мугім-бей. — Я знаю, ти і Матвій — не одне й те ж. Ти людина одного напрямку, він — іншого. І вже зовсім інші люди шехлинські чабани, які липнуть до вас, або ж колодязний майстер Гейбалі... Щодо мене, — продовжував тим же дружнім, інтимним тоном Мугім-бей, — то я не звертаю уваги на різні наклепи і доноси непевних людей. Хіба я сам належу до числа багатіїв? Якби не було на моєму столі ручки з пером, я помер би з голоду. Чому? А тому, що мій покійний дядечко, батько Герай-бея, привласнив мою пайку із загальної спадщини. Недарма мій покійний батько на смертному ложі казав: поховайте мене подалі від Джаванширів!

— Проте ви все-таки бей! Ви носите це звання!

— Ще б пак! Звичайно, я — бей, Джаваншир! — з гордістю вимовив Мугім-бей і випнув груди.

Нарешті пристав вирішив, що розмову час кінчати, і відпустив учителя.

— Ідіть, Мірзо! — сказав він, махнувши рукою. — Але пам'ятайте мої слова!

Мірза-Полад спокійно підвівся, поволі вийшов з кабінету пристава й зійшов сходами у двір.

Провівши учителя поглядом, сповненим ненависті, пристав промимрив:

— Ач, який розумний! Ти гадаєш, що все скінчиться однією розмовою? Стривай! Аби лиш потрапила мені до рук хоч одна листівка, тоді ти своїми ногами зміряєш простори Росії!..

Розділ третій

«СОЦІАЛІСТ-БЕЙ»

Минуло кілька тижнів після того, як у Росії було повалене самодержавство, і Мугім-бею довелося визнати, що Мірза-Полад став впливовою людиною у селі. Ось чому пристав знову запросив учителя до свого службового кабінету, де тепер уже не було обрамленого позолотою царського

портрета. І все ж на початку розмови Мугім-бей показав пальцем на темний слід від рами.

— Перебуваючи на службі у царя, я мав на увазі служіння своєму народові,— сказав він.— Ви, Мірзо, ще молодий і не знаєте, скільки довелося мені вистраждати, поки я домігся, щоб у нашому селі відкрили школу, де ви викладаєте. Я вже казав вам, що мій батько і я сам не маємо нічого спільного із Джаванширами. По-справжньому від Джаванширів нам дісталось тільки звання — мати моя за походженням із селян, з роду кочівників Іт-Овшар. Дядьки мої по матері завжди ходили в чаригах, з гирлигою в руках. Вони й по сьогодні ганяють отари. Сам я завжди мав потяг до освіти і освічених людей. Отож недаремно саме в нас, у Карабаху, рятувався Джаліл Мамедкулізаде, той самий Молла Насреддін, якого переслідували у Тифлісі. Саме тут він рятувався від шайтан-базарських мусульман, і я цьому не перешкодив.

Мугім-бей скося глянув на свої плечі, де тепер виднілися лише петлі від погонів, і схвильовано вів далі:

— Погони на моїх плечах були царські, але в грудях завжди билось серце, віддане народу... Ви самі це знаєте!

Мірза-Полад з ледь помітною усмішкою оглянув пристава й нічого не відповів.

— Між нами кажучи,— підвівся Мугім-бей із-за письмового стола й сів за маленький столик навпроти Мірза-Полада,— я хоч і не перебуваю в революційній організації, та в душі завжди був соціалістом. Я чув, що казали соціалісти про жорстокість царя, про гніт самодержавства, і в душі погоджувався з ними. Коли мені потрапляв до рук хтось із соціалістів, я всіляко намагався допомогти нещасному. Наприклад, я наказував давати політичним у тюрмі гарячий чай! Таким революційно настроєним людям, як ви, я давав настанови з єдиною метою — врятувати їм життя. А в душі благословляв їх. Та й як могло бути інакше? Адже мій колишній урядник Верховський, який невідомо де подівся тепер, фактично був не помічником моїм, а наглядачем. А ви знаєте, що значить бути приставом і перебувати під наглядом свого ж помічника? Чи може бути гірше становище?

— Так, чесній людині важко ходити в шкурі царського чиновника,— погодився Мірза-Полад.

— Браво! Це ви чудово сказали. Через те ми тепер не повинні забувати колишньої дружби. Ви повинні щиро і правдиво потвердити скрізь, де це потрібно, що я і серцем і душею завжди був соціалістом.

— Що це сталося з вами? — стримано запитав Мірза-Полад, спостерігаючи за стривоженим Мугім-беєм.

Той посміхнувся.

— Недарма кажуть: рука руку миє.

— Чи не можна висловлюватися зрозуміліше, Мугім-бею? — сказав учитель, з огидою стежачи за тим, як Мугім-бей на його очах, мов хамелеон, міняє політичне забарвлення.

— Я кажу, що... — почав пристав, налігши грудьми на столик. — Я хочу сказати, що людина повинна завжди пам'ятати про свій обов'язок.

— А що, власне кажучи, змінилося? — з іронічним здивуванням спитав Мірза-Полад. — Щоправда, царя скинули, але ж Мугім-бей залишився на місці! З його кабінету вивесли лише царський портрет, ось і все.

— Мені здається, що я скинув із себе важку гору, коли зняв царський портрет і викинув його з балкона у двір. Люди почали топтатись по ньому, а я стояв на балконі й вигукував: «Так його, так! Дужче!» У мене тоді немов скабку вийняли із серця!

— Я спостерігав це...

— Дуже добре! А тепер скажіть мені: хто дійсно має право називати себе соціалістом?

— Не можу збагнути, що вам від мене потрібно!

Мугім-бей важко зітхнув.

— Бачите, молодь надто розперезалась, — обережно пояснив він. — Деякі мусульмани хибно зрозуміли слово «свобода» і вважають, що це свавілля, анархія. Кожен сів на свою шапу з подертим сідлом, шмагає її і скаче щодуху: дивіться, мовляв, я — влада, я хочу видавати закони! Звичайно, це чортзна-що. Отож я вам пропоную, Мірзо: давайте об'єднаємось!

— Поки що влада перебуває у ваших руках і ваша канцелярія вам підкоряється, — ухильно відповів Мірза-Полад і, ковзнувши поглядом по опасистій постаті Мугім-бея, додав: — Та справа не в погонах, а в реальній владі.

— От і я хочу, щоб у нас у Джаванширі не було анархії, щоб ночами на базарі не влаштовували погромів. Я хочу зберегти у нас повний порядок, поки утвердиться нова влада. Ще побачимо, як себе покаже Тимчасовий уряд. Є таке прислів'я: був би віслук, а сідлом ми згодні стати. Тільки треба ще подивитись — може, ми й не захочемо стати сідлом для нової влади. І ще одне: ваш приятель Матвій Прохоров надто вже каламутить воду. Та й усі голодранці, які прийшли

сюди на заробітки з Чалбаїру, теж гарячкують. Особливо не подобається мені поведінка такого собі Шамо із Шехли. Недарма він часто буває у колодязного майстра Гейбалі. Ви б роздумали людям, що пристав зараз потрібніший, ніж будь-коли. Якщо його не стане, то від крадіжок і розбою життя не буде! Уся голота, яка налізла сюди з Колані, Чалбаїру і з далеких сіл, з торбами і гирлигами в руках, в одну мить роздягне і пограбує наш благословенний край... Так чи ні, Мірзо? — спитав наприкінці своєї довгої промови Мугім-бей, уп'явшись скляним поглядом в учителя.

Мірза-Полад провів рукою по волоссю, у якому вже пробивалася сивина, і похитав головою.

— А я, правду кажучи, не думав, що пан Мугім-бей Джаваншир такий занепокоєний! — сказав він і вперше відверто й голосно розреготався в кабінеті поліцейського. — Як же все-таки перелякався пан «соціаліст-бей»!

— Так не можна, дорогий Мірзо! — докірливо сказав Мугім-бей, зрозумівши, що справа повернула у зовсім небажаному напрямку, і підвівся із стільця. — Так не можна, Мірзо, — м'яко повторив він, намагаючись притлумити у собі гнів. — Ви гадаєте, що ми остаточно ослабли, що в нас зовсім розхиталися зуби? — І пристав випалив, не стримавшись: — Ні, присягаюся святими, ви помиляєтесь! Я вам це ще доведу...

— Поживемо — побачимо, — спокійно відповів Мірза-Полад і підвівся, щоб іти.

Низенький, опасистий Мугім-бей випростався, намагаючись здаватися вищим.

— Ми ще зустрінемося з тобою, Мірзо! — сказав він хрипко. — І тоді побачимо, на чиєму боці буде перевага.

— Це вже зараз видно.

— Чи не збираєтесь ви разом з каторжанином Матвієм і колодязним майстром Гейбалі захопити владу? Чи ви вважаєте, що ми більше не пишемо службових донесень?

— Виходить, що «соціаліст-бей» готується стати катом?

— Занадто довгий язик у вас, Мірзо! — сказав Мугім-бей. Він підбіг до вікна і з силою розчинив його. — Ось, навпроти нас, арештний дім. Я міг би хоч зараз посадити тебе туди. Джаваншири ще при силі! Коли мене щось і стримує, то тільки дружба між моїми дядьками з роду Овшар і твоїми родичами.

— Ні, Мугім-бею, не це вас утримує. Вас лякає завтрашній день.

— Ми ще побачимося, Мірзо! — погрозливо мовив пристав.

— Авжеж, що побачимося! — кинув Мірза-Полад і вийшов, грюкнувши дверима.

Мірза-Полад і Матвій Васильович, як завжди, зустрілися в саду під чинарою. Мірза-Полад розповів товаришеві про сьогоднішню сутичку з Мугім-беєм.

— Треба зв'язатися з Баку! — рішуче сказав Матвій Васильович. — Час діяти!

— Так, діяти, — підтримав його Мірза-Полад. — Що з того, що царський пристав Мугім-бей став сьогодні приставом Тимчасового уряду? Є таке прислів'я: попону замінили, а віслук той же. Мугім-бей залишається Мугім-беєм. У якій би личині він не був, все одно люди плакатимуть через нього кривавими сльозами.

— Ваша правда, Мірзо. Ось Баграт чув, що Ленін повернувся із-за кордону й виголосив чудову промову біля Фінляндського вокзалу в Петрограді. А ми навіть не знаємо, що він сказав у своїй промові. Необхідно отримати з Баку вказівки. По всьому видно, що назрівають серйозні події. Нас тут, звичайно, мало, та народ піднімається, й дещо ми зможемо зробити. А вороги не дримають, це видно з вашої сьогоднішньої розмови з приставом. Серкяр Гамдулла підозріло вештається скрізь у новій чосі з газирями. Балай, цей прихвостень Герай-бея, теж повернувся. Він відвіз свого хазяїна в Шушу і весь час никає тут поблизу. Звісно, стежить за нами: то причаїться під деревами, то підкрадеться до тину, мов лисиця...

— Я теж помітив це, — potwierдив Мірза-Полад і мимо волі озирнувся. — На тому тижні був я у Баграта. Довго ми гомоніли з ним і не помітили, як скралася ніч. Нарешті йду додому. Довкола темно, хоч у око стрель, усе небо захмарилося. Тільки я хотів перейти містком через канаву, бачу: блимнув вогник під чинарами. — Мірза-Полад кивнув головою у бік двох розлогих чинар, що росли за живоplotом неподалік. — Підійшов, подивився — жодної душі. Прислухався — ані звуку. Гукнув — ніхто мені не відповів. Тоді я нагнувся й почав нишпорити під деревами. І раптом намацав щось м'яке, тепле. У першу хвилину я подумав, що це якийсь сіромаха сховався під деревом від холоду. Почав тягти його за руку, щоб відвести додому, зігріти. А він пручається, бурмоче щось собі під носа, наче евлахський сторож Гайтаран. Не чіпай мене, каже,

не турбуйся! Я одразу зметикував, що чоловік цей хитрує й зумисне намагається змінити голос. Тоді я щосили схопив його й поставив на ноги. І що ж ви думаєте? Це був герайбеївський Балай. Я навіть сплюнув. Питаю його: «Що ти тут шукаєш?» А він почав заїкатися. Я відштовхнув Балая й пішов далі. А він мені услід каже: «Чого ти не ходиш своєю дорогою, Мірзо? Яке тобі діло, хто під деревом, хто на горіщі? Якщо ти вчитель, учи дітей. Хто-хто, а я знаю, звідки ти йдеш так пізно. Тільки не втямлю, що тебе тягне до вірменина?..» Отак, Матвію Васильовичу!

— Нам треба бути дуже обережними, Мірзо,— сказав Матвій Васильович.— Ленін стільки років учив нас поєднувати легальну роботу з підпільною,— і ми у цій справі стали майстрами. Хоч царя й скинули, та нам про свою майстерність забувати не можна.

Мірза-Полад кивнув у бік невеликого айвана, де якийсь старий латав подертий чариг.

— Це мій дядько,— пояснив другові.— Він прийшов із села Агджабеді. Розповідає, що уночі беї потайки виїжджають із своїх відданих маєтків і в фаєтонах зі знятими дзвіночками поспішають до Шуші.

— А це навіщо? — спитав Матвій Васильович.

— Боятися селянських заворушень, очевидно.

— Атож, вони, мабуть, хочуть перечекаати там. Сподіваються, що зміниться політична обстановка, тоді знову можна буде повісити дзвіночки на свої фаєтони й повернутися назад.

— А поки що тут каламутитимуть воду їхні слуги, їхні балаї. Хіба мало наймитської крові пролилося у нас з волі серкяра чи цього негідника Балая? Ви пам'ятаєте, що розповідав Гейбалі про скелети, які він знаходить у покинутих кяризах? — обурювався Мірза.

— Дарма, невдовзі настане день, коли ми сповна спитаємо з убивць,— впевнено сказав Матвій Васильович.

Мірза-Полад раптом помітив, що сонце вже сіло за небокрай. Здавалося, якась червона заграва в горах зробила багряними хмари, що пливли по небу, і їхній відблиск стелився по всій Карабахській рівнині.

— Яка краса у нас тут, Матвію Васильовичу! — захоплено вигукнув Мірза-Полад.

— Для того, щоб чарівну красу Карабаху зробити надбанням тисяч і тисяч трудящих, доведеться вперто воювати з панами поміщиками! — відповів Матвій Васильович і підняв кулак.— І здається, війна вже почалася...

ЗНОВУ В ЕЛЬОГЛУ

Звістка про те, що Гуммет із сином скоро будуть в Ельоглу, прийшла раніше, ніж вони приїхали, і коли про це почули в сім'ї Гейбалі, всі дуже зраділи. Одразу ж почали підмітати у дворі, прибирати в хаті.

Фарзалі теж довідався про приїзд бакинців, і серце його пойняла якась тривога. Він навіть домовився з іншими пастухами не гнати худобу ельоглинських селян на далекі пасовиська, щоб бути ближче до села. Він знав, що його любов до Карагіле вже не є таємницею для її рідних. Тепер Гейбалі зустрічав його непривітно і не тільки уникав розмов з ним, але навіть не дивився в його бік. Фарзалі розумів, що Гейбалі схиляється на бік Ейбата й у ньому бачить нареченого своєї дочки.

Та коли сьогодні звістка про приїзд Ейбата дуже стривожила Фарзалі, то лише два дні тому він почував себе між двох вогнів. Поглядаючи то на Карагіле, то на Алагез, він не знав, котрій з двох віддати своє серце. Але тепер у Фарзалі пробудилися ревності, і він схилився на бік Карагіле.

«Звичайно, що Алагез мені не до пари, — виправдовував себе Фарзалі. — Як я міг так захопитися нею?»

Почуття Карагіле були такі ж суперечливі, як і почуття Фарзалі. Та вона про свої переживання нікому не казала. Їй не йшла з думки минулорічна розмова між батьком і дядьком Гумметом. Карагіле пам'ятала, як батько жартома сказав, що віддасть її за Ейбата, і як дядько Гуммет твердо, хоч і в жартівливій формі, відмовив.

Фарзалі догоджав її матері, товаришував з її братом Сейфалі і всіляко намагався показати, що мріє про Карагіле як про свою майбутню дружину. І вона в глибині душі відчувала потяг до Фарзалі, та висловити свої симпатії молодому чабанові їй не щастило, бо майже завжди наштовхувалася на різні перешкоди, які непомітно для сторонніх людей створювала на її шляху Алагез.

Мати Карагіле, Туті, помітила, що дочку схвилювала звістка про приїзд Ейбата. Але ж вона ще змалку вивчила вдачу свого двоюрідного брата і знала, що, коли він затнесться, цього шлюбу не буде.

Виходило так, що про заміжжя Карагіле всі мали свою думку, крім її брата Сейфалі. Туті намагалася з'ясувати, кого він хоче бачити чоловіком сестри — Ейбата чи Фарза-

лі, але так і не домоглася нічого. А його слово теж мало вагу в сім'ї.

— Ти чого така сумна? — спитав того дня дружину Гейбалі, зайшовши з двору до кімнати.

— Та ні, Гейбалі!... — почала Туті, але одразу ж замовкла.

— Я бачу якусь тривогу в твоїх очах, Туті! Не хвилюйся. Зустрінемо гостей привітно, як у нас ведеться, коли зустрічають рідню. Двері нашої хатини завжди відкриті для дорогих гостей, — сказав Гейбалі й пильно оглянув кімнату з невеликими віконцями. — На всьому білому світі, і на цьому і на тому березі Араксу, немає в мене ближчих і дорожчих людей, ніж вони. Що Гуммет чесна й благородна людина, я переконався ще тоді, коли хлопчиськом працював на бакінських промислах...

— Про Гуммета мені не кажи. Хто-хто, а я його добре знаю! — мовила Туті. І в очах її забриніли сльози.

— Тоді чого ж ти така сумна? Чорна як хмара.

— Я про Карагіле нашу думаю й журюся, Гейбалі.

— А що з нею?

— Пам'ятаєш, ти сказав Гумметові, що добре було б, якби Ейбат з Карагіле побралися. Бачив, як Ейбат зрадив?

— То це ж добре!

— Ет, нічого не вийде. Я щодня про це думаю... Ні, не бути Карагіле за Ейбатом... Ти ж бачив, як змінився на лиці Гуммет, коли почув про це. Я добре знаю свого брата. Нехай хоч увесь світ перевернеться, а він ніколи не погодиться на те, що йому не до душі.

— Невже ти мені Фарзали в зяті підсунеш? — розсердився майстер.

— Та де там...

— І йому вже не віриш?

— Що ж робити, Гейбалі? Ти ж сам знаєш, як Алагез обкрутила хлопця.

— А що ж Карагіле?

— Та, бачу, вона, бідолашна, зовсім розгубилася.

— Знаєш, жінко, — сказав Гейбалі, і очі його люто блимнули з-під густих брів, — я вже раз казав і від свого слова не відступлю. Знай, що я Гейбалі, син Наджафалі! Так ось, присягаюся могилою батька, присягаюся кам'янистими схилами Карадагу, що не віддам свою дочку за Фарзали! Забудь про нього раз і назавжди!

Сказавши це, Гейбалі вийшов з хати.

Вдалині на дорозі він побачив валку підвід. Старий по-

біг назустріч і, захекавшись від бігу й хвилювання, спитав у першого візника, де Гуммет. Дядько Закі, не виймаючи з рота люльки, мовчки кивнув назад.

Ельоглинці висипали на вулицю. Вони з цікавістю чекали бакинських гостей. Туті покликала Сейфалі, який копав грядку у дворі, і побігла вслід за чоловіком зустрічати родичів. Карагіле пішла була з матір'ю, а потім, завагавшись, зупинилася.

«Як я зустрінусь з Ейбатом?» — думала вона, не знаючи, чи йти їй на шлях, чи зачекати біля порога.

Алагез бачила з другого поверху панського будинку, як Карагіле повернулася, тому швидко збігла вниз і подалася на подвір'я до Гейбалі.

— Чого ти, люба, не йдеш зустрічати гостей? — вкрадливо спитала вона Карагіле.

— Та вже наші пішли.

— Дивись, моя люба, щоб він не образився.

— Хто це він?

— Молодий бакинець. Іди! Я зумисне погнала Фарзали з отарою подалі звідси, щоб нікому соромно не було.

— А Фарзали — ось він, ач, як на тебе дивиться! — зі смішком сказала Карагіле й кивнула головою у той бік, де із-за дерев виглядав молодий чабан. — Он де він ховається.

— Тож він знову кинув отару... А все через тебе! — мовила Алагез і сердито глянула на хлопця.

Фарзали вийшов із-за дерев і поволі підійшов до суперниць.

Гейбалі, його дружина й син вийшли зустрічати гостей за село, на шлях.

Ейбат ще здалеку помітив їх, але, не побачивши Карагіле, посмутнів. Шамо, який уважно спостерігав за Ейбатом, подумки лаяв Фарзали.

«І нащо він встряв у це діло? Треба його якось забрати в Шехли, бо він тут такого накоїть, що потім ради не даси. Аж соромно перед дядьком Гейбалі...»

Коли Туті порівнялася з гарбою Аліша Веліш-оглу, Гуммет зістрибнув на землю. Туті кинулася до нього і припала до грудей.

Гуммет обняв її великими, дужими руками й поцілував у сиву голову.

— Ну чого ти плачеш? — лагідно мовив він.

— Нарешті, нарешті обнялися! — пожартував Гейбалі, підійшовши до них.

Чоловіки теж міцно обнялися і поцілувались.

Туті, з очима, вологими від сліз, розцілувала Ейбата і допомогла Сусен злізти з гарби.

— Красуне ти моя! — приголубила вона дівчину.— Ласкаво просимо, люба моя!

— Е, тепер ми не відпустимо звідси Сусен! — приєднався до дружини Гейбалі.— Повеземо наших дітей влітку на Делідаг... Життя минає! Нехай залишаються у нас і Сусен, і Ейбат!

— Тоді треба викликати й Нісу, щоб уже всією родиною переселитися в Карабах,— сказав Гуммет, сміючись.

— Оце було б добре!

— А кому замість мене накажете працювати на промислах?

— Знайдеться кому. На Апшероні багато нафти, цілі моря! Все одно всього не викачаєш...

— Не ті тепер часи, Гейбалі, щоб мені покидати Баку,— серйозно відказав Гуммет, і обоє старих, тихо розмовляючи, пішли вперед.— Важкі настають часи!

— Чим же вони важкі?

— Настав час діяти, Гейбалі. Та так діяти, щоб усі зміни в житті пішли на користь нам, трудящим людям... Ось ти скажи, де зараз ваш Герай-бей?

— Дременув у Шушу! Накивав п'ятами! Боїться, що доведеться відповідати за свої злочини.

— Отже, мені правду сказали. А хто залишився тут замість нього?

— Сидить поки що на своєму місці двоюрідний брат Герай-бея — пристав Мугім-бей. Пришив червону стрічку на груди й дав присягу Тимчасовому урядові. Та й крім нього знайдуться прихвосні. І Балай, і серкяр Гамдулла... Гавкають, мов ті пси, і кидаються на всіх, хто слабший.

— Ні, недовго вони будуть тут порядкувати! Скоро усім їм буде кінець!

— Моя кирка вже давно готова рубати ворогів.

— Та ні, цього разу ми дамо тобі в руки справжню зброю. Ти повинен іти в перших лавах!.. Слухай!.. Минулого місяця до Петрограда повернувся Ленін. Знаєш, яке він висунув гасло? «Ніякої підтримки Тимчасовому урядові». Свою першу промову він закінчив словами: «Хай живе соціалістична революція!»

— О, цього дня я чекав ціле життя!

— Ти ж випробуваний боєць Саттархана!

— Тепер багато хто готовий до бою,— розповідав Гейбалі.— Народ починає відрізняти друзів від ворогів. Важко

зараз обдурити нас... Ти глянь на Шамо. То він іде попереду. Такі, як Шамо, тільки й мріють про боротьбу.— І, стихивши голос, додав: — Правду кажучи, я боюся за нього. Він збирається додому, а там, у Шехли, його вороги мають велику силу.

— Що ж, коли він хлопець надійний, як ти кажеш, я дам йому зброю,— трохи помовчавши, відповів Гуммет.— Що правда, не дуже грізну, таку, щоб він міг заховати її під архалук. Нехай пройде випробування, а там побачимо, що йому ще можна довірити. Деякі припаси у нас є...

— Шамо — хлопець перевірений! — переконливо сказав Гейбалі.

— Він не дуже балакучий. Майже всю дорогу мовчав. Та я його примітив ще під час перших відвідин, і він мені сподобався.

— На нього твердо можна покластися.

— Мій Ейбат з ним потоваришував і каже те ж саме. Що правда, для мене Шамо все-таки нерозрізана диня. Ти ж сам знаєш, що героя побачиш тільки у хвилину небезпеки.

Гуммет подивився вперед і помітив Фарзали, який ішов їм назустріч.

— А про цього що ти скажеш? — запитав він Гейбалі.

— Йому ще бракує волі, та й надто запальний.

— Дарма, гарячі голови показують себе в бою.

Старі йшли поволі і невдовзі відстали від інших, щоб на самоті висловити все, що наболіло.

— Як у вас ставляться люди до прибічників Тимчасового уряду? — спитав Гуммет.

— Їх мало хто слухає, і взагалі люди не поважають їх,— відповів Гейбалі.— Селян казками не нагодуєш, їм потрібна земля.

— А сутичок з беями не буває?

— Є села, де через землю починаються незгоди.

— Правильно,— кивнув головою Гуммет.— Дуже добре!

Розділ п'ятий

ПОРА ЮНОСТІ

Родинна близькість двох сімей увінчалась міцною дружбою дівчат — Карагіле й Сусен.

Сусен усе тут подобалось, і її захоплення передалося Карагіле, яка й сама по-новому побачила тепер рідні місця.

Дівчата милувалися розкішною, мальовничою навколишньою природою і подовгу мовчали, кожна заглиблена у свої думки.

А вночі, лежачи в одній постелі, вкриті однією ковдрою, вони розповідали одна одній про своє життя, про радощі й печалі, які випали на їхню долю, аж поки сон не змагав їх.

Сусен прокидалася завжди раніше її, дивлячись на троюрідну сестру, намагалася уявити її в Баку, у своїй рідній хаті, дружиною свого брата. Треба будь-що домогтися батькової згоди і якомога швидше посватати їх. На світі немає більше такої красуні, як Карагіле! Сусен сама відчувала, що полюбила її. Добре було б повернутися з нею в Шихове село й сказати матері: «Дивіться, мамо, яку дівчину ми висватали для нашого Ейбата! Недарма він так поривався у Карабах! І даремно батько був проти їхнього шлюбу...»

Сьогодні на світанку, ще не очунявши від сну, Сусен почала думати про одруження Ейбата з Карагіле. Та раптом їй чомусь здалося, що з Ейбатом сталося нещастя: батько кудись послав його з дорученням, і ось Ейбат лежить тяжко поранений, він кличе перед смертю свою кохану й проклинає долю за те, що так і не збулася його мрія...

Сусен поиняв страх. Вона повернулася до маленького віконця, через яке до кімнати проникали перші промені сонця, і, отямившись, зрозуміла, що цей кошмар — лише витвір її уяви.

Сусен витерла сльози й примусила себе усміхнутися.

Тепер вона думала лише про одне: влучити хвилину, залишитися на самоті з батьком, обхопити його за шию, поцілувати в коліччі щок, сказати йому про своє заповітне бажання й домогтися згоди на шлюб Ейбата з Карагіле.

В Ельоглу дні для Гуммета минали швидко й непомітно. Він зустрічався з селянами, розповідав їм політичні новини, пояснював, яке зараз становище в країні,— одне слово, сумлінно виконував доручення Азізбекова.

Свої бесіди він починав повільно й спокійно, але поступово розпалювався, і в ньому пробуджувався пристрасний, досвідчений агітатор. Гуммет говорив запально, переконливо, широко і швидко знаходив шлях до сердець слухачів.

Він сам був у ці дні невтомний і не давав перепочинку Ейбатові, який навіть не міг знайти вільної хвилини, щоб порозмовляти з Карагіле на самоті.

Слід гадати, що старий Гуммет зумисне не відпускав Ейбата ні на крок від себе. Та хоч би як там було, Ейбат все бі-

льше засмучувався: невже він повернеться додому, так нічого й не з'ясувавши, з важким каменем на серці?

А Сусен, яка в Баку здавалася неслухняною, вередливою дитиною, тут раптом стала серйозною, дорослою дівчиною. Вона знала, що батько хитрує, і не раз ламала голову над тим, як допомогти братові. Ось і зараз, дивлячись на сонну Карагіле, Сусен думала про те ж саме.

«Я поговорю з нею! Сама поговорю! Що тут дивного? — міркувала Сусен. — А раптом вона відмовить? Та ні, не може бути, щоб вона не хотіла цього... Зате який буде щасливий Ейбат, коли довідається, що Карагіле згодна!»

Сусен вислизнула з постелі й почала одягатися. Карагіле, не прокидаючись, повернулася обличчям до стіни.

«Розбудити її чи ні? — Сусен нерішуче зупинилась. — Ні, краще не треба! Вона вчора втомилася, нехай трохи поспить».

Сусен одягла легеньке ситцеве платтячко, взяла рушник з червоними півниками і тихо вийшла з кімнати. На айвані вона зустрілася з тітонькою Туті. Та лагідно поглянула на Сусен і, як це завжди робила, поцілувала дівчину в перенісся.

Сусен зійшла у двір і зустріла Сейфалі, котрий чомусь повернувся з пасовиська.

— Я своїх овець залишив на Фарзали! — ніби виправдовуючись, сказав Сейфалі матері й насупився.

— І добре зробив,— виручаючи сина, відповіла Туті. Вона одразу зрозуміла, чого так несподівано повернувся Сейфалі.— Треба нарубати дров. Візьми сокиру та й берись за діло.

Останнім часом Туті не раз помічала, що її Сейфалі поглядає на Сусен. Він намагався якомога довше побути біля молодої гості, хапав глек, коли вона збиралася вмиватись, а потім біг по рушник, та й взагалі поспішав виконати кожне її бажання.

Спостерігаючи усе це, Туті лише хитала головою.

«Оце вона і є, пора юності,— подумки казала собі.— Вони зараз так захопилися своїми переживаннями, що землі під ногами не чують. А насправді це тільки пустощі, і варто їм роз'їхатись, як і не згадають одне про одного!»

Міркуючи так, Туті забувала про той час, коли вона сама була молодою і такою ж палкою, як її діти. Вона забувала, що юнак і юнка здатні перескочити через будь-яку огорожу з колючок, що кожне юне серце, незважаючи ні на час, ні на обставини, і навіть борючись зі смертю, лине до улюбленої істоти.

Мабуть, так уже влаштований світ, що людина, проживши життя, у зрілому віці не хоче згадувати про гріхи своєї юності й даремно осуджує молоде покоління.

Не встиг вернутися додому Сейфалі, як услід за ним з'явився Аліш Веліш-оглу.

— Я збираюся їхати в Агдам! — сказав він і зупинився перед тітонькою Туті. Тим часом очі його так і бігали, немов когось шукали. — Батько послав мене узнати: може, хтось із ваших гостей теж поїде подивитися агдамський базар?

Туті подякувала йому.

— Спасибі, Аліше. Наші гості ще сплять.

— Сплять? — розчаровано мовив Аліш і крадькома оглянув сад. — Ну, коли сплять, я зайду пізніше...

Він відійшов од Туті й наблизився до Сейфалі.

— Хочеш, поїдемо зі мною. І дівчат з собою візьмемо.

— А дівчат навіщо брати? — огризнувся Сейфалі, суворо глянувши на Аліша. — Яку собаку вони загубили на агдамському базарі?

— А чого б їм і не поїхати? Сьогодні там буде багато всякого люду — і покупців, і продавців. Нехай гості походять по базару й побачать, чим багатий наш Карабах.

— Дівчата не поїдуть! — відрізав Сейфалі. — Їм зовсім нецікаво дивитися, як продають кіз!

— Ваша бакинська дівчина любить видовища. Коли ми їхали, вона не відривала очей од снігових вершин. А вночі, коли всі спали, я розклав для неї вогнище. Знаєш, яке велике вогнище? Як ваш двір!

— І вона грілася біля твого вогнища?

— Ні, вона з гарби не злізла, та здалеку дивилася. Довго, довго дивилася. Ніч була ясна, місячна. Вона казала, що коли в Баку несподівано починають бити нафтові фонтани і нафта горить, уночі буває так видно, хоч голки збирай. Вона дуже довго дивилася на моє вогнище й розповідала мені про Баку.

Сейфалі не сподобалось, що Аліш так захоплено говорить про Сусен, і він несподівано спалахнув.

— Не думаю, щоб вона так довго балакала, як ти, і набридала комусь своїми теревеннями! Гей, ти, візник! Тобі ж сказано, що наші дівчата на базар не поїдуть. Зрозумів?

Почувши роздратований голос сина, Туті озирнулася. Сейфалі стояв навпроти Аліша, ладний битися.

— Що сталося? — спитала Туті неголосно, боячись розбудити гостей. — Чого це ти, Сейфалі, накинувся на Аліша? Ти що, не вмієш розмовляти по-людськи?

— Чого ти хвилюєшся, мамо? — озвався знічений Сейфалі.

— Тихо, не кричи! Гості сплять!

— Та я нічого. Це Аліш чогось розходився. Хоче, щоб наші дівчата на його рипучій гарбі поїхали дивитися базар у Агдамі.

У цю хвилину з'явилася Сусен, яка вже встигла вмитися й причесатись. Вона привітно кивнула юнакам.

— Якщо Карагіле захоче з'їздити в Агдам, то і я поїду, — сказала вона, довідавшись про намір Аліша. — Тільки знаєш, брате Аліш, я сама поганятиму твоїх буйволів. Можна? В Аліша зовсім непогана гарба, — звернулася вона до Сейфалі. — Дякувати йому, він нас добре віз.

— Та за що ж дякувати? — пожвавішав Аліш. — Я охоче знову повезу. Нашу пару буйволів, і наш сад, і засніжені гори, які горять яскравим полум'ям на світанку, і весь Карабах — усе це ми з радістю віддаємо сестричці Сусен!.. — Потім він повернувся до Сейфалі і казав уже тільки йому: — Батько загадав мені відвезти на базар мішок зерна й купити чаю та цукру, а заодно доручив узнати: може, хто з гостей теж захоче поїхати? А я одразу подумав, що, мабуть, сестричці Сусен буде цікаво.

— Я охоче поїду, — повторила Сусен.

Від гніву обличчя Сейфалі запашіло, і його щоки, до яких лиш недавно доторкнулося лезо, почервоніли, мов маки.

— Карагіле нізачо не поїде! — раптом відрізав він.

— Я умовляю її, і вона поїде! — сказала Сусен.

— Вона ще ні разу не виїжджала з Ельоглу. Карагіле не з тих, що по базарах їздять!.. — Випаливши ці слова, Сейфалі повернувся до стрункого, худорлявого Аліша, який стояв, переступаючи з ноги на ногу. — Тож квася, мій любий! Адже у тебе найледачіші буйволи, вони і так повзуть у кінці каравану, за п'ятдесятою гарбою.

Аліш кинув на кривдника погрозливий погляд і ледве притлумив у собі гнів.

— Якби не Сусен, я б тобі показав! Дякуй їй! — буркнув Аліш, ідучи з двору. — Ач, як приндиться перед дівчиною! От півень!

— Чого ти лютуєш? — дорікнула Сейфалі Сусен і, ображено стуливши губи, пішла в кімнату.

— Ой же і вдача у нашого Сейфалі! — скрушно мовила їй навздогін Туті.

— Нехай, нехай іде до своїх буйволів! Теж мені знайшовся благодійник! — озвався Сейфалі на зауваження

матері.— Нехай не сунеться до нас зі своєю гарбою!

Боячись, що голосна розмова розбудить Гуммета і Ейбата, які ще спали в кімнаті, Туті не стала сперечатися з сином і пішла в комору, що була за хатою.

— Ет, якби молодь не була така гаряча! — бубоніла вона, хитаючи головою.— Тоді б і кров не лилася марно! Теж добрі. За дівчину зчепилися...

Розділ шостий

ТРИВОЖНА ПОРА

Увечері, коли в хатах засвічувалися вогні, гомін на селищному базарі Джаваншира ущух. У ковальських рядах вже не чути було стукоту молотів, чув'ячки, шевці, дрібні кустарі, золотарі й годинникарі зачиняли свої майстерні, загортали найкоштовніші речі й несли їх додому.

Багаті крамарі, перш ніж піти, затівали ласкаві розмови з вартівниками.

— Любий мій! — казав своєму сторожеві купець, і здавалося, він зараз розтане, мов віск, так ніжно звучав його голос.— Цієї ночі, голубе мій, будь як ніколи пильним! Знаєш, що я тобі пораю? Ти порізав би собі палець і насипав солі на рану, щоб не спати вночі, бо зараз такий час, що люди ладні навіть із рота шмат вирвати.

У відповідь на принизливі благання чи багатозначні попередження вартівники твердо запевняли хазяїв, що вони пильні й невідкупні.

— Та чого ви так хвилюєтесь? — як завжди, казав сторож череватому купцеві.— Мені аж незручно слухати.— І він, як це вже було не раз, запевняв хазяїна: — Присягаюся святим хлібом, що я ніколи не піду на підлість. Хіба ж буде чесна людина нехтувати довірою? Та жоден камінь не втримається на іншому і весь підмурок упаде, якщо ми не підтримуватимемо один одного. І які ж ми тоді прийдемо на страшний суд? Ні, справді незручно говорити про такі речі!

— Та я ж не про тебе кажу, це так, до слова прийшлося,— виправдовувався хазяїн.— Я хочу сказати про сусідніх вартівників. Якби вони не дали знати грабіжникам, звідки б ті пронюхали, де сховано товар? Сам знаєш, що минулої ночі обікрали крамниці бідолахи Мешаді-Фермана. А вартівник Курбангулу божиться, що в нього звечора були такі кольки в

животі, що він загорнувся в свою чоху і цілу ніч пролежав на землі без пам'яті, нічого не бачачи й не чуючи...

— Звісно, коли кольки в животі, то вже нічого не вдієш! — втрутився в розмову довготелесий вартівник Алемдар, на прізвисько Журавель, двоюрідний брат євлахського вартівника Гайтарана. — А якби нещасний Курбангулу вмер від кольок? Хто б годував його сиріт?

— Хай їм грець, тим сиротам Курбангулу! — сердито озвався із своєї крамниці купець Гаджі-Абуталіб. — Якщо ти так міркуєш, то краще віднести все добро до себе й сховати дома. Холодного дня ці тканини допоможуть мені зігрітися біля вогнища й зварити бозбаш¹ із чверті фунта баранини. А якщо грабіжники заберуть ці залишки, то доведеться мені, сивобородому, на старість перекинути через плече якийсь подерті штани й піти по дворах торгувати ганчір'ям.

Гаджі-Абуталіб тримав на ельоглинському базарі кілька крамничок, а крім того, був компаньйоном у різних торгових фірмах, а також власником багатьох будинків, які здавав квартирантам. Саклі, в яких жили Матвій Васильович і Мірза-Полад, теж належали Гаджі-Абуталібу. У ці тривожні дні Гаджі-Абуталіб нагадував людину, яка намагалася з усіх сил врятувати від повені свої пожитки.

Двоюрідний брат Алемдара, Гайтаран, оберігав доручені йому речі як зіницю ока і здавав хазяїнові все до останньої нитки. Мабуть, тому Гайтаран і мешкав на самісінькій околиці Євлаха в халупі, сяк-так збитій із ящиків, а сім'я його завжди голодувала, і діти ціле літо хворіли. А сім'я Алемдара не знала злиднів і нестатків, з його хати завжди линув смачний запах смаженої баранини. Він користувався товарами, залишеними під його пильний нагляд, як своїми власними, і часто не без його допомоги вони безслідно зникали. І нікому не вдавалося спіймати Алемдара на гарячому. Більше того, свою провину він уміло звалював на того, хто постраждав, а тому лишалося тільки сердитись та обурюватися.

Зараз Алемдар одразу зметував, що коли Гаджі-Абуталіб забере товар додому, то тканини ці вже не повернуться в крамницю, як не повертався ще жоден небіжчик з кладовища. Алемдар не міг допустити, щоб Гаджі-Абуталіб відніс шовки, на які він сам накинув оком. Та й як тоді виправдатися перед своїм спільником — Балаєм. Вони ж уже про все домовились. Ось чому Алемдар Журавель вирішив будь-

¹ Б о з б а ш — горохова юшка з м'ясом.

що заспокоїти Гаджі-Абуталіба й затримати товар у крамниці хоч би ще на одну ніч. Тим часом Балай зуміє розпорядитися чужим добром по-своєму.

— Навіщо ж мені стерегти порожню крамницю? — став переконувати купця Алемдар. — Коли у вас на базарі порожня крамниця, ніхто й не погодиться стерегти її. Є в крамниці товар, сторож знає, чого він тут стирчить. Гляньте на мене: я ж велетень, мені личило б їжу підносити богам, а не стояти цілу ніч, як журавель, на одній нозі. Заради чого я тут залишатимусь?

— Треба стерегти дріб'язок, який залишається в крамниці, — сказав Гаджі-Абуталіб і кивнув на полиці, де лежали шматки дешевого краму. — Та й взагалі, яке діло сторожеві, що йому доручають стерегти? Знай собі своє: отримуй гроші у подвійному розмірі — і годі.

— Скільки б грошей ви мені не давали, як же я, міцний як дуб, стовбичитиму без діла біля порожньої крамниці, де шастають самі миші?

— У Джаванширі дійшло до того, що миші почали живцем людей їсти, — сказав Гаджі-Абуталіб. Піднявши очі на Алемдара, він раптом побачив, скільки пожадливості у його погляді. — Усе розсипалось на порох, — бубонів купець собі під носа. — Ану, допоможи підняти, — ухопився він за зв'язаний тюк.

— Що підняти, дядьку Гаджі?

— Ось цей тюк, небоже! Мою останню надію!

— Та невже ж ви не вірите мені? — уже грізніше сказав сторож, кинувши на Гаджі-Абуталіба недобрый погляд. — Чи ви думаєте, що я, Алемдар з Колані, уже мертвий, і через це так турбуєтесь про свою крамницю? І не соромно вам? Та я ж посивів, охороняючи чуже добро. У Шуші мені довіряли стерегти навіть ювелірні крамниці.

— Будь ласка, нехай тобі й надалі довіряють стерегти їх у Шуші. А мій товар віднесемо додому, — наполягав Гаджі-Абуталіб і знову схопився за тюк.

Алемдарові довелося взятись за другий кінець поклажі.

— Дивіться, аби не надірвались! — турботливо сказав сторож.

— Нічого, любий мій, не надірвусь! — заперечив Гаджі-Абуталіб. Напруживши всі сили, він завдав тюк на спину Алемдарові. Збоку здавалося, ніби журавель звив гніздо на високій чинарі.

— Гей, Гаджі, та цей вантаж і кінь не донесе! — мовив

Алемдар.— Зроду-віку я не тягав такої важкої ноші. Це ж ціле багатство!

— Ет, Алемдаре! Яке там багатство! Нам з тобою далеко до Мешаді-Гулама. Він плюнув на весь світ і навіть тепер, у такий неспокійний час, відправляє в Баку цілі поїзди бавовни, пересилає через гори купи золота в Шушу і ховає його там у своїх сталевих шафах.

— Яким же чином Джейран-оглу так розбагатів? — спитав Алемдар Журавель, не поспішаючи покидати крамницю. Зігнувшись від ноші, він вийняв з кишені кисет з тютюном, розім'яв його в долонях, набив люльку, закурив, і одразу по крамниці поплав їдкий дим.— Кажуть, що батько Джейран-оглу торгував на ринку смаженою печінкою,— продовжив він, прикусивши люльку зубами.

Алемдар Журавель намагався виграти час і вчинити якимсь так, щоб цей тюк залишився на місці. Він уже подумки поділив його вміст з Балаєм.

Це був давно розроблений план. За порадою Мугім-бея, Балай зібрав цілу зграю таких, як він, головорізів і тепер озброював їх. А зброя дуже піднялася в ціні. Якщо зараз не пограбувати цього Гаджі-Абуталіба, нічого й мріяти про те, щоб купити зброю. А Мугім-бей квапив. Після свого зіткнення з Мірза-Поладом він почав готувати замах на вчителя й дуже розраховував на таких покидьків, як Балай, серкяр Гамдулла, Алемдар Журавель.

Отож намір Алемдара Журавля не обмежувався бажанням забезпечити своїй сім'ї привільне життя, а сягав значно далі.

Гаджі-Абуталіб усього цього не знав. Але, побачивши, що Алемдар спокійно покурює люльку й не рушить з місця, купець злякався. Проте, щоб не виказати свого страху, повернувся до розмови про Мешаді-Гулама Джейран-оглу.

— Дід Джейран-оглу був жалюгідним сідлярем! — сказав купець.— Сам знаєш, що це за рід!

— Атож,— потвердив Алемдар.— Я теж чув, що їхній рід найжалюгідніший.

— Не те слово. Я їх добре знав. Вони мешкали в Шуші на околиці, на кутку Гуртлар. Батько його був непоказний чоловічок — худючий бідняк з чорною борідкою. Мати смажила кукурудзяні зерна й виносила їх під чадрою на базар. Вона пропонувала свій товар і жалібно просила перехожих: «Візьми, голубе, дай копійку на хліб, а то мій хлопчик Гулам помирає з голоду».

— Який Гулам? — поцікавився Алемдар, не виймаючи люльки з рота. — Мешаді-Гулам?

— А хто ж! Всюдисущий хижак Мешаді-Гулам, — із заздрісним зітханням мовив Гаджі-Абуталіб.

— Як поглянути на цього пройдисвіта, то він ніби нічого не їсть, худий, як шкапа, — долинув із хмари тютюнового диму голос Алемдара. — Недавно бачив його на бавовняному заводі. Комір на пальті засмальцьований, немов у жebraка. Ой же гидкий! Коли розмовляє, втягує голову в плечі, мов їжак. — Алемдар нарешті вийняв люльку з рота. — Здається, що він, маючи таке багатство, голодує, нічого не їсть, — повторив іще раз.

— Клопіт нам, їсть він чи не їсть! — ображено мовив Гаджі-Абуталіб, бо Алемдар намалював портрет, дуже схожий з його власним.

Зібравши ще кілька рулонів шовку, купець швидко зв'язав їх у вузол і завдав собі на плече.

— Ходімо краще, Алемдаре! Користі від наших розмов мало!

— Що ж, коли хочете, ходімо. Мені здається, що тепер не варто навіть замикати крамницю, не те що стерегти її.

— Ні, голубе мій, стерегти мою крамницю тобі доведеться, бо товару в ній на п'ять крамниць вистачить!

— Ви так думаєте? Ну, добре, — неохоче мовив Алемдар і нарешті посунув до виходу.

Гаджі-Абуталіб, здригаючись, мов у лихоманці, вийшов услід за ним і замкнув двері.

— Ет, — бурчав він. — Зовсім обіднів я. Купцям не пощастило з самого початку війни. Підвозу немає, на дорогах повно солдатів, усе змішалось. Звідси й почалися всі наші біди, Алемдаре! — сказав Гаджі-Абуталіб, вже не сумніваючись у недобрих намірах довготелесого Алемдара.

Єдине, що йому хотілося зараз, — це якось добратися додому, донести цілим тюк з дорогим товаром, щоб уже більше взагалі не виходити на вулицю. Алемдар же досі не втрачав надії розжитися за рахунок Гаджі-Абуталіба й намагався, як міг, розвіяти його підозру.

— То правда. Якби все було, як колись, то вашого товару вистачило б на цілий караван верблюдів, — сказав він, щоб якось підтримати розмову.

— Та що там казати про минуле! Завтра всього мого товару не вистачить, щоб купити одного півника, — зітхнув Гаджі-Абуталіб.

Раптом Алемдар звернув убік.

— Ти куди, брате Алемдар? — злякано спитав Гаджі-Абуталіб.— Куди?

— Ця дорога коротша, Гаджі. Бо коло хати Мірза-Полада знесло місток. Весняні потоки затопили увесь Карабах...

— Хіба? Вранці, коли я йшов до крамниці, місток був цілий.

— Тепер, коли перевернувся увесь світ, чи варто говорити про якийсь старий дерев'яний місток!

— Ні, Алемдаре, ходімо краще прямою дорогою. Там світліше. Чого ж нам лізти туди, де так темно, хоч у око стрель?

— Слухайте, Гаджі, чого ви так труситесь над цим жалюгідним тюком? Та у вас же дома ціла скриня золота й срібла.

— Присягаюся святими! — вкрай сполошився Гаджі-Абуталіб. Йому здалося, що Алемдар, крім усього, хоче вивідати, де у нього сховано коштовності.— Та про яке золото ти кажеш? Яке срібло? Ти що, збожеволів?

— Ет, Гаджі, зараз скрізь, навіть у селх, таке безладдя...

— До чого тут безладдя? Повертай до містка, Алемдаре. Хоч його і знесло, та я хочу на світло.

— То це що, я мушу у воду лізти?

— Тоді клади вантаж на мене, поверх мого тюка.

— Як це я навалю на поважного Гаджі важкий тягар?

— Дарма. Адже нас ніхто не бачить, Алемдаре!

— Ніхто? Он у Мірза-Полада вікна світяться. Кепсько буде, коли вчитель побачить, як поважний Гаджі несе вантаж, зігнувшись у три погібелі!

— Як треба, то я зігнуся не тільки у три, а і в чотири погібелі!

— Побачить Мірза-Полад, завтра все селище знатиме про це.

— Мірза-Полад не така людина.

— То ви з ним приятелюєте, якщо на нього покладаєтесь?

— Яке може бути приятелювання, коли він бере на кпини усіх поважних людей!

— А що вам до того, Гаджі, вас же він не чіпає?

— Чіпає чи ні, а ти йди прямою дорогою, Алемдаре.

— Куди ви квапитеся? Ми ж уже на вашій землі. Можете, до речі, у своїх пожилеців зібрати гроші.

— Та хто ж тепер платить за квартиру? Крім Мірза-Полада й Матвія Сибіряка, ніхто не хоче платити жодної копійки. Варто мені нагадати пожилцям про гроші, як вони вищиряють зуби — ладні роздерти мене. Отож нічого мар-

нувати час, повертай до містка. Якщо вже судилося зайти у воду, я перший зайду.

— Присягаюся священною Меккою, що перебрести там не можна.

— Аби тільки світло було, я ладен зайти у воду й по горло.

— Люди побачать, а завтра по всьому селу піде чутка, що Гаджі перебрідав річку.

— Нічого, зараз багатьох закручує у вир.

— Ні, Гаджі, такі розмови про поважну людину — велика ганьба.

— Я прошу тебе, брате Алемдар, повернути до містка!..

— Чуєте, як лаються Гаджі-Абуталіб та Алемдар? — зі сміхом сказав Мірза-Полад, стоячи за комишевим плотом біля свого будинку. — Здається, вони вже навіть б'ються, — кивнув він у темряву.

Гаджі-Абуталіб та Алемдар справді завелися за тюк. Кожен тягнув товар у свій бік. Нарешті Алемдар вирішив, що йому треба випустити з рук поклажу, упасти й закричати, що він підірвався. А Балай прибіжить на крик і забере здобич. Нехай це справжнє пограбування, та неприємностей від Мугім-бея не буде. Алемдар знав, що, коли до пристава у таких випадках зверталися з скаргами, він лише заспокоював: «Почекайте трохи. Незабаром встановиться порядок, тоді вже ми відрубемо довгі язика й загребуші руки. — І додавав: — У всьому цьому безладді винні такі люди, як Мірза-Полад. Якби цей учитель зла не підбурював людей, нічого такого не сталося б». — «Ні, Мугім-бею, — заперечували йому. — Адже Мірза-Полад сумирна людина, він займається тим, що вчить дітей, дорослих, читає, пише». — «Отже, ви сліпі! — казав Мугім-бей, походжаючи по рипучій підлозі свого кабінету. — Усі нитки безладдя тримають у руках ці люди: Мірза-Полад і каторжанин Матвій. Усе це через недомисел колишнього падишаха Миколи. Хіба ж розумний правитель дозволив би бунтівникам оселятися на Кавказі?»

Так казав він кожному, хто постраждав від зраї Балая, нацьковуючи тим місцевих людей на Мірза-Полада і Матвія Васильовича. Друзі, звичайно, здогадувалися про підступні дії Мугім-бея і зараз саме про це говорили.

Тим часом бійка між купцем і вартівником припинилася. Мабуть, Гаджі-Абуталіб вирішив краще відкупитися.

Згодом до плоту швидко підійшов Шамо. Він захекався, і на його широкому лобі виступили краплі поту.

Матвій Васильович і вчитель кивком голови відповіли на його мовчазне привітання, і всі вони сховалися під деревами за будинком Мірза-Полада.

— Де ж наші бакинські друзі? — невдоволено спитав Матвій Васильович, узявши Шамо за лікоть. — Чого ти не привів їх сюди?

— Та тому, що за ними назирці ходять нишпорки Мугімбея. Дядько Гуммет одразу помітив це і вирішив на кілька днів відкласти зустріч, щоб не завалити справи. Ваші будинки теж під наглядом.

— Атож, за нами пильнують, — сказав Мірза-Полад. — Але так чи інак треба організувати зустріч усього нашого осередку з бакинськими братами. Далі відкладати не можна.

— Мені здалося, що у них є до нас якесь доручення, — сказав Шамо.

— Мабуть, є, — відповів Мірза-Полад.

І Шамо помітив, як він задоволено презирнувся з Матвієм Васильовичем.

Розділ сьомий

НА ГРАНАТОВОМУ ПАГОРБІ

Нічна пільма ставала все густішою. З ущелини, затиснутої з усіх боків горами, здіймалися до зоряного неба клуби хмар; снігові вершини сховалися за чорними хмарами. Подих весни ставав усе свіжіший, і подорожні шукалися від прохолоди.

Гуммет, замріявшись, часом прискорював ходу, немов намагався обігнати Шамо, який ішов попереду. Але Шамо, в свою чергу, теж не хотів пропускати Гуммета вперед. Цієї ночі він ладен був перетворити свої груди в щит, який прикривав бакинських гостей.

Ця турбота глибоко зворушила старого, і йому хотілося цю нічну подорож пожвавити дружнім жартом. Він знову, тепер уже зумисне, прискорив ходу й наздогнав Шамо.

— Куди так поспішаєш? — весело спитав Гуммет, ідучи поряд з юнаком. — Хочеш показати нам, який ти сміливець, і пишаєшся тим, що пізньої ночі ведеш, мов сліпих, двох городян?

— Та що це ви, дядьку Гуммете! — відповів Шамо й знічено усміхнувся. В темряві заблищали його зуби. — За нашим звичаєм, провідник повинен іти попереду.

— Ой небоже! Я теж непогано знаю цю землю, сходив її вздовж і впоперек! — замислено мовив старий, глянувши на рівнину, яка сховалася в п'їтми.— Мені знайома в Карабаху кожна стежина, кожна ущелина.

— Карабахська земля теж вас знає, дядьку Гуммете! Гуммет продовжував іти торованим шляхом поряд із Шамо.

— Чогось наш Ейбат замовк,— проказав старий, глянувши через плече на сина, який ішов за ними, похнюпивши голову.— Мовчить, немов у морі потонули всі його кораблі.

Почувши батькові жарти, Ейбат прискорив ходу.

— Я зумисне мовчу,— мовив він тихо.— Люди хочуть зустрітися з нами таємно, і нічого здійсмати зайвий галас.

Перш ніж відповісти, старий закурив цигарку.

— Тепер увесь світ прийшов у рух і голосно заговорив! — сказав Гуммет і, затагнувшись, кинув на сина незадоволений погляд.— Чи не втомився ти, Ейбате? Чи не краще було тобі залишитися вдома, у твої тїтоньки Тутї, і попивати мїдний чай з армуда або спати в теплїй постелї? Розніжила тебе змалку матуся: «Не чїпай дитини, Гуммете, вона тїльки-но заснула. Тихїше, Гуммете, дитина спить...»

Почувши ці слова, Ейбат зрозумїв, що батько дуже роздратований. Він знав, що старий любить його, але водночас вимагає від нього мужності, аби можна було по-батьківськи пишатися ним. І Ейбат відчув себе винним. Він наздогнав батька й пішов поряд з ним. Гуммет тихо відкашлявся, кинув недопалок у придорожній кущ і тут же витягнув з портсигара нову цигарку.

— Я підкоряюся тобі в усьому й завжди, але...— Ейбат знічено замовк. Розмова про Карагіле була б тепер недоречною.

Батько й син розмовляли стримано. Обидва уникали різких висловів, та було помітно, що незлагода, яка виникла у їхніх стосунках, все бїльше поглиблюється.

— Мова не про те, щоб ти слїпо підкорявся в усьому батькові.— Старий пішов ще швидше.— Кожному слову — свій час. А розкисати не можна. Недарма кажуть: «У злякане око завжди соломїна попаде». Здригнеться у тебе рука в бою — радїсть буде вороговї. У кожній справї потрібна не тїльки смїливість, а й витримка.

Старий узяв обох молодих людей попїд лїкті.

— Ви ще такі молодї, що від вас молоком пахне,— лагідно сказав він і щосили стиснув їм руки.— Але ви не повинні бути такими, як тї пестуни, котрі, ледь вийшовши з

материнських обіймів, знову хочуть до них повернутися.

Ейбат похнюпився.

— Дарма. Що було, те минуло,— примирливо сказав Гуммет.— Не треба ображатися й пам'ятати зло. Хто-хто, а я знаю, що молодь не любить, коли її повчаєш.

— Ні, дядьку Гуммете! — сором'язливо мовив Шамо.— Що ви таке кажете?

— Та це я про Ейбата, нашого молодого бакинця,— вів далі старий і добродушно поплескав сина по спині.— Мого синочка Ейбата, похмурого нащадка нашої Ніси.

— Ти випробовуєш моє терпіння, тату.

— Син має терпіти.

— А батько?

— Батько завжди відповідає за сина. Батько повинен перший помічати той гандж у сина, який інші поки що не помічають.

— Який гандж?

— Різний. І якщо батько каже синові про це, любов його не буде менша. Любов сина до батька може згаснути, та любов батька й матері до своєї дитини ніколи не згасне. Вони можуть бути невдоволені своїми дітьми, але ж це зовсім не значить, що вони перестали їх любити.

Подорожні дерлися вгору схилом горба, порослого низькими гранатовими деревами, що й дало цій місцині назву Гранатового пагорба. Удень звідси відкривався краєвид на всю околицю. Зараз із пагорба було видно лише заграву далекої пожежі.

— Це горить поміщицький маєток,— сказав Шамо.— І ніхто не збирається гасити... Селяни йдуть на все, аби тільки отримати землю. Кожен, хто при силі, бере до рук зброю. А хто не може купити зброю, поспішає до коваля нагострити сокиру або косу.

Старий задумливо глянув у бік пожежі.

— Якщо старий світ не згорить у вогні, нічим буде освітити новий світ, світ майбутнього! — сказав він і навіть звівся навшпиньки, щоб краще роздивитися відблиски заграви за деревами.— Цікаво, а де поміщик? Ну, добре, згорять маєтки, але ж треба вигнати їхніх власників.

— Поміщик поїхав у Шушу... Фарзалі каже, що вже пора брати до рук кинджали й рубати усіх ворогів. То як, він правильно каже? — спитав Шамо.

— На все свій час,— відповів Гуммет і глянув на Шамо. Обличчя хлопця було осяяне рожевим відблиском далекої пожежі.— Нехай тільки дадуть вказівку, ми всі повстанемо й

створимо народну армію, регулярну, дисципліновану, здатну під керівництвом партії зайняти всі ті позиції, на які вона нам вкаже.

Гуммет говорив, і йому здавалося, що перед ним у темряві постають нескінченні ряди бідно одягнених людей зі зброєю в руках.

— Але, перш ніж вести армію на священний бій,— вів далі він,— нам необхідно як слід навчити її. В Баку партія постійно нагадує нам, що йти на бій треба з відкритими очима. Нехай увесь народ знає, заради чого він бореться. Треба пояснити на селі кожному біднякові, кожному наймитові, що і земля, і будинки, і посіви — все належить трудовому люду. Хіба поміщик брав коли до рук молот, щоб обтесати камінь і покласти його на інший. Ніхто з цих панів не затинькував жодної тріщини в стіні. Але треба пам'ятати, друзі, що коли ми говоримо про знищення старого світу, то маємо на увазі лише поміщиків і капіталістів. Це не означає, що треба підпалювати фабрики, заводи або знищувати помістя. Усе це створено руками трудового народу. Усе це треба зберегти для себе...

— А ви, дядьку Гуммете, казали, що полум'я, в якому згорить старий світ, освітить наше майбутнє.

— Я казав це до того, сину, що треба вкрай загострити класову боротьбу. Не припиняти її, а розпалювати...

— Правду кажучи, дядьку Гуммете, дуже важко діяти голими руками! — сказав Шамо й повернувся до Ейбата, який пильно вдивлявся у далеку заграву. Обличчя його бакинського друга раптом стало серйозним і суворим.

«Ось він який, Ейбат! — подумав Шамо.— Побачив полум'я пожежі і перестав думати про Карагіле! — І Шамо мимоволі згадав про Гамер.— Що робити? Мабуть, наш шлях до щастя проляже крізь полум'я пожежі!..»

Коли вони зійшли на вершину пагорба, за великим кущем майнула постать людини у папасі. Шамо кинувся вперед.

— Це ти, Шамо? — почувся звідти.

— Я, Аразе.

— Ми всі тут!

Із темряви вийшли Матвій Васильович, Мірза-Полад, Махедін, Ібіш та інші товариші.

— То як, Шамо,— спитав Матвій Васильович,— без пригод обійшлося?

— Так, уста ¹, спокійно дійшли.

¹ Уста — майстер; вживається також при шанобливому звертанні.

— Вітаємо в Карабаху бакинських гостей! — сказав Мірза-Полад і міцно потис Гумметові руку.

Гуммет подякував за добре слово, і Матвій Васильович відрекомендував бакинцям своїх товаришів. Кожен з повагою тис руку спочатку старому Гумметові, а потім його синові.

— А це наш лікар! — сказав наприкінці знайомства Матвій Васильович і поклав руку на плече Баграта. — Баграт Бахшиян з Верхнього Карабаху. Фельдшер, але працює тут замість лікаря.

— Лікарі нам дуже потрібні! — привітав фельдшера Гуммет.

— Наш Баграт дорога людина! — сказав Ібіш і підняв забинтовану руку. — Він чудово лікує рани. Молотилка Герай-бея трохи не відтяла мені палець, а Баграт його зашив, і тепер я не буду калікою...

Матвій Васильович запропонував відкрити збори, і сторонні розмови вмиль припинилися. Тим часом Шамо поймає ще більший неспокій: він знав, що за дорученням Мугім-бея Балай і Алемдар стежать за кожним кроком Матвія Васильовича й учителя.

— Може, зійдемо вниз? — запропонував Шамо й кивнув на гранатові зарослі біля купи валунів. — За камінням, у затінку, буде надійніше.

— Ні, краще залишимося тут, — відповів Гуммет і показав на відкриту місцину, освітлену загравою пожежі. — У темряві, коли не видно нікого, розмова не клеїться... Світ рухається до світла, і його вже не кинеш у морок. Скористуймося поривом тих людей, які засвітили цей смолоскип.

Шамо й Араз відійшли од гурту й пильно оглянули навколишню місцевість. Права рука Араза лежала на рукояті револьвера у відстебнутій кобурі, і Шамо з заздністю поглядав на зброю товариша.

Одні посідали на камінні, а інші стояли серед гранатових кущів.

— Слово надається нашому братові з Баку! — сказав Василь Матвійович і підняв руку, закликаючи цим жестом до уваги. — Нехай говорить представник від нафтової столиці, нехай він розповість нам про бакинські справи!

Запала тиша. Шамо стояв збоку і слухав, не пропускаючи жодного слова. Йому здавалося, що він здатен одним своїм кинджалом захистити усіх, хто зібрався тут, на Гранатовому пагорбі.

Гуммет говорив поволі й спокійно. Він розповідав про

становище в Баку, про справи Бакинського комітету, про доручення, які дав йому перед від'їздом Азізбеков.

Дивлячись на своїх побратимів, освітлений загравою пожежі, він не помічав на їхніх обличчях втоми, хоч була вже пізня ніч і ці люди прийшли сюди після важкої праці на заводі, в полі, на скотному дворі.

Гуммет детально розповів про політичне становище, накреслив ряд невідкладних завдань.

— Робітники й трудове селянство, усі трудящі, незалежно від національності, повинні об'єднатися для боротьби! — сказав він наприкінці і рішуче змахнув рукою.

Потім посипалися питання.

— Яка зараз позиція меншовиків? — спитав Матвій Васильович. — Як бути з ними?

— Їх треба рішуче й послідовно гнати під три чорти, так само, як і есерів, — відповів Гуммет.

— А мусаватисти й дашнаки? — спитав Мірза-Полад, і Баграт кивнув головою, показуючи, що його теж цікавить це питання. — Що каже про них Бакинський комітет? І ті й інші надто вже розперезалися в горах, особливо у Шуші.

— Вони завдають великої шкоди справі революції! — підтримав учителя Баграт. — Вони йдуть на всілякі хитрощі, щоб приглушити класову боротьбу, розладнати одвічну дружбу і братерські відносини наших народів, що живуть у доброму сусідстві, нацькувати їх один на одного, затіяти національну різанину.

— Це правда, — втрутився в розмову Ібіш. — У Карабаху в них підступні заміри, вони хочуть посіяти ворожнечу між азербайджанцями і вірменами. Священна війна — ось до чого закликають мусаватисти.

— Їх треба приборкати! — долинули голоси. — Це вороги нашої справи!

— Не приборкаєш їх — почнуть хвицатися!

— Ото диво! Мурашка хвицнулася — верблюдові око вибила.

Ці слова викликали загальний сміх.

— Спокійно, товариші! — Матвій Васильович підняв руку. Усі бачили його кремезну, міцну постать, освітлену загравою пожежі. — Питання дуже важливе.

Гуммет перевів подих і сказав:

— В Баку у нас теж розгорілася серйозна боротьба і з дашнаками, і з мусаватистами. Наша партійна організація повела наступ проти них. Шаумян, Азізбеков, Джапарідзе,

Фіолетов часто виступають перед робітниками на загально-міських зборах і мітингах. Вони закликають трудящих вірмен і азербайджанців не вірити шовіністичним промовам і не піддаватися на провокації кривавих мусаватистів і маузеристів — дашнаків.

Старий розпалився, промовляючи ці слова.

— Товариші! — вів він далі.— Треба скрізь, де тільки можливо, викривати їхні злочинні заміри: в Карабаху, Шуші, Зангезурі. Ми повинні домогтися, щоб кожен трудящий не лише розумом, а й серцем, всією душею зрозумів нашу правду!

Матвій Васильович запропонував Мірза-Поладові розповісти про настрої селян у Карабаху. Слухаючи вчителя, люди час від часу поглядали на заграву. Обличчя Мірза-Полада чимдалі ставало суворіше і серйозніше. Матвій Васильович був здивований тим, як перемінився його товариш. І Шамо також не впізнавав свого вчителя. Він знав того Мірза-Полада, котрий з безмежним терпінням проводив заняття у вечірній школі, присвячував іноді півгодини написанню одного російського слова. Він ще і ще раз писав його на дошці, кажучи: «Ось як буде правильно!» А часом брав своєю рукою руку учня й показував, як треба тримати перо, щоб літери лягали рівно, не лізли вгору й не сповзали вниз.

Тепер Мірза-Полад, такий терплячий і м'який на уроках, був невпізнаний, очі його палали гнівом і ненавистю.

А самому вчителеві у цей час здавалося, що він бачить перед собою пристава Мугім-бея на тлі географічної карти Росії, на просторах якої неминуче повинна розгорітися боротьба за землю.

— У наших селян у животі порожньо і всі кутки в хаті порожні! — обурювався Мірза-Полад.

Ці слова викликали зливу вигуків.

— Вірно! Трудівник, який вирощує золоту пшеницю, має навіть жмені борошна, щоб спекти собі перепічку на обід!

— Селянинові залишається тільки сміття, придатне для корму курям!

— Часто у нього й це віднімають!

— Атож. Навіщо, мовляв, тобі такий корм? У тебе ж немає курей.

— Хто працює — живе надголодь, а хто смокче кров з людей, той ситий по горло!

— Земля так потрібна селянам, що, як то кажуть, ніж дійшов до кісток.

Матвій Васильович закликав до порядку, щоб дати можливість Мірза-Поладу закінчити свою промову.

Учитель вів далі так само запально:

— Улітку в нас висихають повноводі річки й канали. Зараз через ці річки й верблюд не перейде, а в спеку вони пересохнуть і від суховіїв пилюка здійметься до самого неба, листя на деревах померхне, як тютюн, і все живе волатиме: «Води! Води!..»

Мірза-Полад змалював перед слухачами картину літньої спеки, коли звідусіль чути стрекіт коників, коли люди заламують з відчаю руки, коли земля бідняків тріскається від спеки, а тим часом землі панів Джаванширів щедро поливаються з кяризів.

— У бідняка не те що поливати землю, і нколи немає води, щоб напитися. Він лиш облизує пересохлим язиком пошерхлі від спраги губи! — гнівно мовив учитель. — Щороку десятки бідняків гинуть біля кяризов від знущань і побоїв безсовісних поміщицьких мірабів¹. Осиротілі родини цих нещасних ходять у пошуках шматка хліба, по рівнинах Карабаху, багато хто гине від жорстоких морозів, а їхні оселі руйнуються, заростають бур'янами.

— Отже, вода, яку добуває наш дядько Гейбалі, ціниться тут на вагу золота? — тихо спитав Ейбат, повернувшись до батька.

Гуммет поклав руку синові на плече й хотів був відповісти йому, та раптом з місць долинули голоси:

— Вода в Карабаху — це питання життя!

— Вода нам потрібна, як хліб!

— Вода нам не менш потрібна, ніж земля!

— Усе це дасть соціалістична революція! — підсумував Матвій Васильович і підняв угору кулак. — Поки ми не зруйнували дощенту старий світ, жоден трудівник не отримає землі, а безводні землі не втамують спрагу.

Над горами була густа темрява. Та зорі помітно зблідли й почали зникати. Пожежа згасала й уже не освітлювала Гранатового пагорба. Край неба замиготіла світла смужка.

На якусь хвилину запала тиша. Так буває, коли корабель після довгих мандрів причалює до берега.

Партійний осередок, який Матвій Васильович обережно, таємно, з великими труднощами протягом довгого часу організував, сьогодні розпочав свою діяльність, присвячену

¹ Мірза — розпорядник на зрошувальній системі, водний староста.

великій боротьбі, і взяв на себе серйозні зобов'язання перед Бакинським комітетом.

— Хоч ми нічого й не записували, та всі добре пам'ятаємо, про що тут ішлося! — порушив урочисту тишу Матвій Васильович.

— І без запису все зрозуміло! — переконано сказав Мірза-Полад.

Гуммет спохопився, поліз за пазуху й дістав пачку брошур та листівок.

— Віддаю вам без будь-яких розписок і квитанцій! — усміхнувшись, сказав він і передав пачку Матвію Васильовичу. — Бакинський комітет просить усіх членів нашої організації прочитати все й надалі діяти, як тут написано. — Старий підвів голову, поглянув на небо, що вже почало світити, й додав: — Настає вирішальний момент, товариші!..

Усі присутні підвелися. Блиснули перші сонячні промені, що вирвалися десь із-за гір, і яскраво освітили схил Гранатового пагорба. Снігові вершини вдалині стали багряними...

Останньої ночі перед від'їздом до Баку Гуммет взяв у Ейбата свій револьвер і подав його Шамо.

— Візьми цей наган, сину, і носи його під одягом! — сказав він.

Це сталося біля хатини Гейбали, у темному саду.

— Нехай ця зброя, — вів далі Гуммет, — буде символом того, що ти вступаєш у боротьбу. Але ти повинен озброїти не тільки свої руки, а й голову, бо революціонерові мудра голова необхідніша, ніж зброя. Зрозумій, яке це велике мистецтво — розбиратися в подіях і володіти словом, що переконує людей у правоті нашої справи. І ти, і Ейбат, ви обидва повинні про це пам'ятати. Наше слово — це теж зброя, і воно повинно бути гострим, як меч.

Схвильований Шамо взяв револьвер із рук старого й ледве зміг проказати слова подяки.

— А я нічого не маю... Мені нічим віддячити вам, дядьку Гуммете, за такий подарунок! — сказав він і схилив голову.

Щирість і душевна чистота Шамо викликали на устах старого добру посмішку. Закуривши цигарку, він вів далі:

— Цю зброю вручаю тобі, сину, від імені Баку! Я отримав її від нашої організації на Баїлі невдовзі після того, як було вбито нашого товариша, сина карабахських рівнин Ханлара Сафаралієва. Я пам'ятаю, як у підвалі, при кволому

світлі свічки, наш керівник дав мені цей наган і сказав, що без зброї нам, більшовикам, ніяк не обійтись.

Шамо мовчки покрутив барабан і обережно сховав револьвер під архалук, за пазуху.

— Я носитиму його біля серця, — ледь чутно мовив він. — Мій батько Сафар і його давній товариш старий Ало, рідний дядько мого друга Фарзалі, змалку привчили мене не кидати слів на вітер. Я обіцяю вам, дядьку Гуммете, що, коли треба буде, не пошкодую свого життя...

— Усе, що ти сказав, я перекажу нашому комітетові. Я скажу, що свій наган, пам'ять про минулі бої, я передав Шамо, синові Сафара.

— Нехай запишуть, що я, Шамо, Сафарів син, дав слово до кінця бути вірним справі партії більшовиків.

Розчулений ширими словами молодого хлопця, старий широко розкинув руки й міцно, як дітей, притис до себе Шамо і Ейбата.

— Будьте братами! — сказав Гуммет, і в очах його забрили сльози. Він ніжно поцілував у чоло обох юнаків і додав: — У важкі хвилини, у хвилини небезпеки будьте вірними товаришами!

Неподалік щось зашурхотіло. Гуммет замовк і озирнувся.

— Хто тут ходить? — неголосно спитав він.

— Це я, — подав голос Гейбалі і швидко підійшов до них. — Що ж це таке? І мені не довіряєте? Сховалися тут і розмовляєте пошепки в темряві...

— Та як же довіряти людині, яка вночі викрадає дівчат на морському березі? — почав жартувати Гуммет. — Як довіряти Гейбалі, котрий у Ірані зарубав сокирою Шир-Хуршид-хана й перетворив мою двоюрідну сестру, красуню Туті, у стару бабу?

Посміявшись, Гуммет розповів Гейбалі про револьвер, який він передав Шамо.

— Що мені від тебе приховувати? — по-дружньому поплескав Гуммет по плечу старого друга. — Ти ж випробуваний боєць!

Уранці всі мешканці Ельоглу проводжали Гуммета і його дітей. Гостей віз на своїй гарбі той же Аліш Веліш-оглу. Великий гурт селян пішов проводжати бакинців аж до Берди.

ЧАСТИНА СЬОМА

Розділ перший

НІЧ РОЗЛУКИ

Темна весняна ніч нависла над Карабахською рівниною. Чорні, вугільні хмари обклали небо, вкрили долини і гори суцільною габою. У хатах було темно, жоден звук не долітав до слуху.

Тільки неподалік від хатини Гейбалі із землянки, що причаїлася під віковою чинарою, струменіло світло. Проникаючи через щілини у дверях, воно вихоплювало з темряви розлоге дерево. Вітер гойдав гілля, і в прогалинах між ними стрибали промінці. Здавалося, що то зеленкуваті вогники блимають на буйках у морі.

Це було світло вогнища, розкладеного Фарзалі у землянці, де він жив разом із Шамо.

Удень друзі працювали, а надвечір сходилися в цій землянці під розлогою чинарою.

Сьогодні вони проведуть тут останню ніч, а вранці вирушать у дорогу, на батьківщину, до себе в Шехли.

Фарзалі вже закінчив усі розрахунки з селянами — хазяями овець — і тепер сидів біля вогнища, поринувши у роздуми, та час від часу підкидав хмизу й соломи.

«А може, не варто повертатися,— думав він,— а залишитись тут і зранку знову податися на пасовисько?»

Шамо наполегливо радив товаришеві покинути Ельоглу і повернутися з ним у Шехли. На те була причина: хотів відлучити Фарзалі від Карагіле, бо хлопець своїми відвідинами приносив тільки неспокій у родину колодязного майстра.

Навіть Туті помітила, що Фарзалі непостійний у своїх почуттях. То він з Карагіле, то він з іншою. Отож вона відвернулася від чабана, і тепер її драгувала його присутність.

Більше того, Фарзалі вже не вірила сама Карагіле. Дівчина зрозуміла, що вродливий горець усе більше заплутується в тенетах, які йому поставила Алагез.

І, звичайно, Шамо почував себе винним перед родиною Гейбалі, з якою його пов'язувала багаторічна дружба. Йому було соромно за товариша.

Минуло кілька днів відтоді, як усім селом проводжали Гуммета, Ейбата і Сусен.

Після від'їзду гостей Карагіле засумувала й ходила мов у тумані. Алагез бачила, як змарніла дівчина, і тепер у її серці зроджувалися найсміливіші надії: мабуть, Карагіле сумує, що розлучилася з Ейбатом, бо чого ж вона перестала усміхатися, ходить чорна, як ніч?

А втім, від'їзд гостей засмутив не тільки Карагіле, а й усю родину колодязного майстра. Сейфалі теж журився, не бачачи поряд примхливої Сусен.

«Чого так зажурилася Карагіле? Що у неї з Ейбатом? — думав Фарзали, підкидаючи у вогнище залишки хмизу й соломи. Солома вмить спалахувала і через хвилину перетворювалася у чорну м'яку пилюку, що здіймалася вгору. Іскри летіли в баджу¹, губилися в густолистому гіллі чинари і згасали у темряві ночі.

«Чому досі немає Шамо? — Фарзали неспокійно оглянув темні кутки землянки. — Що могло з ним статися? Невже наймити Герай-бея — серкяр чи Балай — пронюхали, що ми збираємось піти звідси, і, підстерігши, коли він був сам, розправилися з ним? Чи щось інше його затримало?»

Шамо ще вдень пішов попроситися з товаришами, побачитися із заводськими робітниками, порозмовляти з Матвієм Васильовичем, а також подякувати вчителеві Мірза-Полладу за те, що він навчав його грамоті. Невже він так довго прощається?

Фарзали помітив, що Шамо дуже змінився після від'їзду Гуммета. Щось нове було в його мові, його поведінці.

Якось Фарзали випадково побачив, як його товариш розбирав і чистив револьвер. Він здогадувався, що зброя ця — від дядька Гуммета, але не знав, де, коли і навіщо Шамо одержав револьвера. Усе це непокоїло чабана.

«А може, разом зі зброєю Шамо отримав якесь небезпечне доручення й пішов виконувати його, щоб уранці піти звідси й приховати сліди? Ні, не може бути, щоб він не попередив мене!.. Хоча у цьому ділі я ще не все тямлю. Немовля, молокосос!» — усміхнувся Фарзали.

Він помацав рукою по землі й, кинувши віхоть соломи у вогнище, яке вже згасало, знову роздмухав його.

«Ні, мабуть, якби йому доручили вбити когось, він мені сказав би. Але Герай-бей поїхав... У кого ж він ще тут стрілятиме? Чи в Мугім-бея?»

У той час, як Фарзали непокоїли ці думки, за відблисками вогнища на рябому стовбурі чинари невідступно спостері-

¹ Б а д ж а — димар.

гали дві пари очей. З верхньої веранди цегляного будинку Герай-бея за пастухом стежила Алагез. А з темного закутка саду, де недавно Шамо прийняв зброю з Гумметових рук, поглядала в той же бік Карагіле. Жінки не бачили одна одної, але кожна з них здогадувалася про присутність суперниці.

Алагез поводитася як хитрий, досвідчений мисливець. Вона причаїлася у своїй схованці й терпляче ждала, коли ж Карагіле не витримає і попрямує до землянки під віковою чинарою. Вона сподівалася підслухати розмову Карагіле й Фарзалі, щоб нарешті довідатись про їхні помисли й наміри.

Проте до землянки чабана ніхто не підходив.

«А може, Карагіле чекає, доки у Фарзалі не згасне вогнище? — подумала Алагез.— Тоді прослизне туди непомітно».

Алагез увірвався терпець. Вже вкотре вона переводила погляд з темної зелені саду перед будиночком Гейбалі на землянку горців.

Ні, вона не покине своєї схованки у цю прощальну ніч. Якщо треба буде, вона простоїть тут, прислухаючись до найменшого шелесту, аж до ранку.

Коли нарешті у горців згасло вогнище і землянка потонула в темряві літньої ночі, Алагез нечутно зійшла дерев'яними сходами на просторе панське подвір'я, перестрибнула через обсажену кущами рокити канаву, на темному дні якої ледь чутно дзюркотіла вода, і підійшла до палісадника Гейбалі.

Скрадаючись, Алагез пробралася до огорожі й довго стояла там, придивляючись і прислухаючись. Нічого не було видно в темряві, нічого не чути в глухій тиші. Нарешті вона зважилась і швидким кроком попрямувала до землянки.

«Якщо Фарзалі покине Ельоглу,— подумала Алагез,— сюди одразу ж прибуде серкяр Гамдулла, який живе в сусідньому маєтку Герай-бея. Зараз серкяр боїться, а коли Фарзалі тут не буде, він зробить зі мною що захоче, тим більше що він вважає мене своєю дружиною».

І Алагез вирішила будь-що домогтись, аби молодий чабан залишився тут. Вона не могла забути, як Фарзалі поцілував її грозової ночі на схилі Делідагу й ніжно назвав сестрицею. Спогади про це викликали в ній солодкі мрії. Що далі відходила та грозова ніч, то дужче вабило Алагез до молодого чабана.

Та чи могла вона просто так, без будь-яких запевнень і

обіцянок з боку Фарзали, віддати своє життя йому в руки? Чи не ославить вона себе, зважившись на такий вчинок?

Алагез до болю зціпила зуби, але зупинитися вже не могла. Навіть якби Фарзали був у землянці не сам, навіть якби там був Шамо, все одно вона прийшла б туди, аби виплакати своє горе. Перебігаючи знайомою стежиною від дерева до дерева, Алагез вийшла на необгороджений двір, порослий травою та польовими квітами, й притулилася до холодного стовбура розлогої чинари.

Над головою шелестіло листя, з глибини нічного мороку чути було крик невсипущого одуда. Кров стугоніла в скронях, тіло проймав дроз.

Несподівано Алагез відчула непереборне почуття сорому і обома руками затулила обличчя.

«Що я роблю? — вжахнулася вона, і думки завертілися в її голові.— Може, викликати Фарзали сюди? А коли почує Шамо, то й що? Мабуть, він буде заодно зі мною. Адже в нього теж є Гамер!.. А втім, нехай хоч увесь світ знає... Я люблю Фарзали, і хай про це почують усі!..»

Алагез відірвалася од стовбура чинари, ступила крок до відчинених дверей землянки й зупинилась. У вогнищі дотлівав жар, і вона помітила в кутку темну бурку.

«А що, коли це Фарзали зі своєю Карагіле? — раптом майнуло в її потьмареній голові.— Може, краще мені повернутися назад? Або підповзти до них і підслухати, про що вони шепечуться? Та, будь що буде!..»

Алагез знесилено прихилилася до дверей, і з її стиснутих губ вирвався глухий стогін.

— Хто тут? — скрикнув Фарзали, прокидаючись, відкинув убік бурку і вихопив з піхов кинджал. Прочунявшись, він трохи підвівся й сів. Підозра, що це серкяр, змусила Фарзали люто крикнути на всю горлянку: — Я питаю, хто тут?

— Це я,— пробелькотіла Алагез, тремтячи всім тілом.— Це я, Фарзали...

Одним стрибком Фарзали опинився біля дверей.

— Хто?

— Ти не впізнав мене?

— Чий це голос? — пробурмотів Фарзали, швидко ховаючи клинок у піхви.

— Та це ж я, Алагез...

Фарзали здивовано розвів руками.

— Алагез? А я думаю, хто ж це сюди зайшов поночі... Яка ти хоробра, Алагез-ханум! Ніби вовче серце з'їла!

— А мені здалося, що це Шамо спить,— відповіла Алагез.

Вона швидко опанувала себе й одразу ж оцінила свою вигоду від того, що Фарзали сам.

— Чого ж ти стала на порозі? Хочеш, я розпалю вогнище? Ні, здається, хмизу не залишилось.

— Навіщо вогонь?

— А я тут Шамо чекав... Тільки-но ліг...— розгублено мовив Фарзали.

— Нехай твій Шамо приходить. Нехай і він знає, що я тут. Мені ховатися нічого!..

— Але ж недобре буде, якщо довідаються, Алагез!

— Нехай, Фарзали! Нехай увесь світ знає, що сталося тієї ночі на схилі Делідагу.

— Але ж я тобі сказав, що ти мені сестра.

— Що ти говорив мені, про це знає тільки темне небо.

Фарзали підійшов до молодиці і взяв її за руку.

— Слухай, ти вся тремтиш.

— Так.

— Невже до тебе причепилася тутешня лихоманка?

— Ні, це зовсім інша лихоманка.

— Яка? — спитав Фарзали, відчувуючи, як її тремтіння передається йому. «Ох, навіщо й справді нечистий заморочив нам голови?..»

— Я прийшла відкрити тобі своє серце...

— Ти погрійся, Алагез.

Фарзали посадив молоду жінку біля вогнища й накинув на неї бурку.

— Погрійся поки тут, а я все-таки розпалю вогнище.

— Ні, Фарзали, я хочу зігрітись твоїм теплом... Будемо з тобою знову як брат і сестра... Як тоді, на схилі Делідагу, мов у тій казці...

Фарзали не знав, що йому робити. Він вибіг із землянки й притулювся до холодного стовбура старої чинари.

У цю хвилину в темряві пролунали кроки.

— Хто йде? — спитав Фарзали, поклавши про всяк випадок руку на кинджал.— Хто тут?

— Це я, Шамо.

— А я вже не знав, що й думати, потерпав за тебе! Вирішив, що ти десь заночував.

— Та ні, рано-вранці ми вирушаємо, а справ ще чимало,— суворо сказав Шамо, підійшовши до Фарзали.— Досить нам з тобою тут байдики бити!

— Мені чогось неспокійно...

— Чому? Ти розраховувався з хазяями? Здав овець? Шамо рушив до землянки, та Фарзали затримав товариша й нахилився до його вуха:

— Слухай, я в таку халепу потрапив!..

— Що таке? — занепокоєно спитав Шамо. — У тебе якась новина?

— Там в землянці... Алагез...

— Ти її привів?

— Ні, вона сама тільки що прийшла...

— От і чудово. Тоді візьмемо і її з собою.

Відчувши, як рішуче настроєний Шамо, Фарзали завагався.

— Ти ладиш мені в жінки розведену? — спитав він ображено. — А що скаже мати? Що скажуть сусіди, рідня, знайомі? Ти що, забув про наші звичаї? Як я покажуся з нею на очі дядькові Ало? Та й гатамханське поріддя на кпини мене візьме...

Фарзали розхвилювався, та Шамо зупинив його.

— Тихо! — сказав він. — Якщо ти її кохаєш, якщо твоє серце тягнеться до неї, вона не повинна чути таких слів.

— Вона й не чує. Вона закуталася в бурку з головою.

Шамо обурився.

— Ех, ти!.. Не чує! — перекривив він товариша.

— Вона ж сама прийшла...

— Ну, а ти як дивишся на це?

— Не знаю, їй-право! А ти як думаєш?

— Навіщо мені думати? Думай і вирішуй сам.

— Ой, хай їм всячина — і Алагез, і Карагіле... Таки справді, жадібність до добра не доведе...

— Соромно тобі, Фарзали, посоромився б хоч мене, — сказав Шамо й махнув рукою. — Не будь таким товстошкірим. Краще відступись од Карагіле і пожалій Алагез! Не забувай, що дядько Гейбалі все одно на боці Ейбата.

— Ні, Карагіле не потрібен ваш бакинець. Вона — степова пташка, вона любить пісні й гру на сопілці... Я спостерігав за нею, я бачив, як вона зітхає, коли я граю.

— Тоді я не можу зрозуміти тебе. Поклав Алагез під свою бурку, а тепер говориш казна-що... Аж гидко слухати. Та чи знаєш ти, що значить розбити дружбу з дядьком Гейбалі? Скільки пудів солі ми з'їли з ним за ці роки! Не вишло в тебе з Карагіле — відступися од неї, забудь її!

— Ні, Шамо, серце моє міцніше, ніж голова! — вигукнув Фарзали й ледь чутно щось пробурмотів.

Шамо накинувся на нього:

— Що ти там бурмочеш? З гіллям чинари розмовляєш, чи що?

— Я кажу: хай буде проклятий диявол-спокусник!

— Якщо не хочеш брати шлюб з Алагез,— сердито сказав Шамо й кивнув на двері землянки,— зараз же йди і скажи їй: «Прости, сестро, я завинив перед тобою! Нехай ця ніч буде для нас ніччю прощання».

— От лиха година, знайшла коли прийти до мене,— розпачливо мовив Фарзалі, все ще не знаючи, що робити.

— Треба вирішувати, Фарзалі.

— Мені здається, що я горю на повільному вогні. Я ще на Делідагу тобі це казав, пам'ятаєш?

— Кепсько тому, у кого серце поділено навпіл... Знаєш приказку: не дивись одразу на два боки, косооким будеш.

— Годі тобі, Шамо, збиткуватися. Сам знаєш — навіть у корані зустрічаються помилки...

Тим часом Алагез скинула з себе волохату бурку Фарзалі і з жахом слухала розмову двох друзів. Так ось що про неї каже людина, на яку вона так покладалася! Не витримавши сорому, Алагез затулила вуха, щоб більше не чути образливих слів, мерщій вислизнула із землянки і зникла в темряві.

Розділ другий

РОЗДУМИ ДРУЗІВ

Фарзалі вкрився своєю буркою, під якою щойно грілася Алагез, і ліг спати. Але заснути він не зміг. Незважаючи на справедливі докори й настанови товариша, він досі вагався.

«Повернутися в Шехли чи залишитись тут?» — вже вкотре питав себе Фарзалі.

Якщо він залишиться в Ельоглу, то, звичайно, почуватиме себе самотнім. Він сміливий і дужий, та розлука з близьким товаришем дасться взнаки. Окрім того, чи зуміє він після всього, що сталося, знову появитися в родині Гейбалі?

Думаючи про Алагез, Фарзалі мусив признатися у власній безпорадності. Алагез дуже йому подобалась, проте він не зважався на ній одружитися, бо кожен, хто довідається про це — близька людина чи незнайома, родич чи товариш,— осудить його: навіщо він, молодий хлопець, зв'язав свою долю з розведеною жінкою? Він знав, що ніколи не

уникнути йому розпитувань і кепкувань навіть у колі однолітків, друзів і товаришів, бо, за звичаєм рідного краю, неодружений хлопець повинен взяти чисту, добродесну дівчину, а на жінці, яка вже була замужем, може одружитися лише вдівець. Якщо ж хлопець одружиться на вдові або розведеній, це — ганьба.

Фарзалі добре знав, як ставляться до людини, котра порушила цей старий звичай.

— Погляньте за високу папаху жениха, який збирається одружитись на молодиці!.. — глузують у таких випадках люди.

Фарзалі уявив, як стане разом з Алагез перед своєю матір'ю Сарою, перед дядьком Ало, перед старим Сафаром, перед усіма шехлинцями. У нього з чола градом котитиметься піт, він не насмілиться підвести голову й глянути людям у вічі.

Виступити проти давнього звичаю, розірвати пута закону? Ні, у Фарзалі не вистачало рішучості піти на це!

«Як би було добре, коли б я одразу зупинився на Карагіле! — міркував він.— Якщо не втримати два кавуни на одній долоні, то як же вмістити два кохання в одному серці, не покраявши його?»

Тільки тепер він усвідомив, як завинив перед Гейбалі й перш за все перед самою Карагіле. Він повівся підступно, він образив почуття дівчини, якій треба було зробити найважливіший крок у житті. Він вкрив себе ганьбою й заслужив людську зневагу.

Тепер Фарзалі зрозумів, чого Шамо так шанують товариші, а він, дужий і сміливий, не користується такою повагою. Отже, його вчинки, на які він досі дивився як на юнацькі пустощі, ні для кого не були таємницею. Від людського ока нікуди не втечеш. Якщо Сейфалі раніше товаришував з ним, то тепер про це годі й думати. Та й тітка Туті тепер уже не поважає його, як раніше,— вона вже ніколи по-дружньому не попросить нарубати для неї дров.

«Зрада теж починається тоді, коли не знаєш, до якого берега пристати...— докоряв собі Фарзалі.— Хто може зрадити товариша? Тільки людина, яка вагається, не має твердих поглядів. Де ж мій порятунок? Мабуть, доведеться послухати Шамо й піти звідси. Там, у Шехли, трохи отямлюся, обдумаю все та й вирішу, що робити. Алагез поки що нехай залишається тут. А там буде видно!.. Боже мій! А якщо за цей час Ейбат одружиться на Карагіле, що я тоді робитиму?..»

Суперечливі почуття поїняли Фарзали, і знову почалася його важка боротьба з самим собою.

«Ні, все-таки краще повернутися в Шехли! Вранці ми з Шамо вирушимо крутою дорогою в гори, і коли дійдемо до фортеці Аскеран, Алагез вже не дістане мене. Нехай вона залишається тут, на Карабахській рівнині, а я піду вище...»

Фарзали здалося, що він уже долає перевал.

«Авжеж, це непогано! Піти світ за очі... Але як забути про ту грозову ніч на схилі Делідагу?»

Він почав розуміти, що ця ніч міцно запала в його серце, і навіть гучний металевий гуркіт грому при спалахах блискавок не міг заглушити голосу Алагез. Та й вона, виявляється, теж нічого не забула. На перший погляд, жила собі звичайнісінько, працювала, їла, спала, а тієї прощальної ночі їй увірвався терпець, і вона підійшла до старої чинари, щоб глянути на нього. А потім, не вдовольнившись цим, зайшла в землянку й залишила свій теплий подих на волохатій бурці чабана.

Ці думки так мучили Фарзали, що він перестав нарешті розрізняти — де дійсність, де сон. Невдовзі в землянці було чути розмірене дихання. Але й уві сні його думки плуталися, мов нитки розмотаного клубка, а перед очима знову оживала грозова ніч на Делідагу, знову гуркотів оглушливий грім і сяяла сліпуча блискавка.

Хоч які були гіркі й важкі роздуми, Фарзали заснув. А Шамо ніяк не міг заснути. Він лежав, укритись солдатською шинелею, яку купив собі на базарі в Берді, перевертався з боку на бік, думав про наступну подорож, про рідну домівку, а ці думки не давали йому заснути.

Скільки років він не був дома! За цей час багато змін сталося як у його родині, так і в усьому світі. І Шамо подумки готувався до неминучого зіткнення зі своїми ворогами, про яких він сам здогадувався й про яких йому розповідав, побувавши в Ельогли, батько.

Він подумки перебрав у пам'яті всіх, з ким йому доведеться зустрітись. Маро зухвало викрав сестру Гюльсенем і сховав її в хаті Гаджі-Сафігулу, котрий нацькував на батька своїх чорних волохатих псів. Бідний тато! Шамо здавалося, що кров досі струмує з його ран... Бідолашна Гюльсенем!.. Спочатку її силоміць віддали заміж за кривдника, а потім, коли вона народила сина, у неї відняли дитину, а саму витягли за ворота і в заметіль вигнали з дому. Так, після того, як народився Джабі, стосунки між їхніми родинами стали ще складнішими — адже хлопчик зв'язав кривно обидві родини!

Зі слів людей, які приїжджали з Шехли, Шамо знав, що Маро тепер відверто заграє з осавульшею і знущується з усіх. А Геярчин, жінка гарна, але хитра й підступна, як тільки може підкопується під старого Сафара, не дає йому спокійно жити в його убогій землянці. І Шамо відчував, що доведеться мати справу і з Геярчин, і з її чоловіком Калбали, якому ще на царській службі дали зброю.

А ще думав Шамо про те, що на околиці Шехли, на схилах Чалбаїру та й в усій окрузі, де в кам'янистих міжгір'ях, на порослих лісом горах і піщаних горбах розкидані невеликі села, живуть люди, змучені непосильною працею, і не завжди мають що їсти. Там природа сувора, не те що в Карабаху, і заробітки у людей мізерні.

Там, у горах, порослих предковичними лісами, ще панує сваволя, безправ'я, як і раніше, за царя. Недарма кажуть: «Тут небо належить аллаху, а земля Султан-бею». Або: «Не смій запитувати Султан-бея, за що він тобі колись відрубав голову». Для Гатамхана і Гаджі-Сафігулу, який нацькував на старого Сафара псів, Султан-бей — надійна опора і вірний захисник. Султан-бей не схожий на боязливого Герай-бея, який зі страху розпродав своє майно, покинув маєтки в Карабаху й сховався в Шуші. Султан-бей нещадний, хитрий і підступний. Запах крові збуджує його так само, як погляд вродливої дівчини.

Ось із якими ворогами мав зіткнутися Шамо.

Зустрічі та розмови з Матвієм Васильовичем, Мірза-Полодом і Гумметом розкрили очі Шамо. Він уже не був тим бузтурботним юнаком, талановитим і натхненним сопілкарем, наївним чабаном, який бився на палицях і танцював на схилах Делідагу. Тепер Шамо знав, хто його вороги, він вивчав їхні звички і готувався до боротьби з ними. Недарма ж Гуммет подарував йому свій револьвер.

Згадавши прощальні слова Гуммета, Шамо рвучко повернувся під своєю шинелею і глянув крізь відчинені двері на вулицю. Його зір вловив тьмянний відблиск на стовбурі чинари, а це означало, що настає ранок.

— Так-так! — мовив Шамо й глибоко зітхнув.

Не можна сказати, що він добре уявляв, чим йому перш за все треба буде зайнятися в Шехли. Та одне він знав напевне — у важку хвилину не можна розгублюватися, не можна жаліти себе заради великої справи, учасником якої він став добровільно й свідомо. А з чого треба починати, цього він поки що не знав.

Усім серцем Шамо віддався ідеї боротьби за волю, та

якою буде ця боротьба й до чого вона призведе, він ще не уявляв, хоч і не раз говорив про майбутнє з такими людьми, як Гуммет і Матвій Васильович.

У кожному разі, дядько Гуммет не пошкодує, що подарував йому наган. Шамо дістав зброю з-під подушки, вийняв з кобури і покрутив гарячими пальцями барабан.

Дядько Гуммет казав, що єдино правильний шлях — це шлях єднання всього трудового народу. Хай міцніє братній союз робітників і селян, до чого наполегливо закликає Баку. Треба крокувати до тієї мети, за яку віддав своє життя Ханлар!

Схвильований думами про майбутнє, Шамо забув про час.

— Вставай, Фарзали, годі хропіти! — спохопився він.

— Ти що, Шамо... — сонно озвався Фарзали й повернувся на другий бік. — Я тільки задрімав... Ця дочка лиходія, — Фарзали випростав руки й потягнувся з такою силою, аж хруснуло в суглобах. — Ця дочка лиходія всю мою бурку напахала жіночим духом!.. Я тільки що заснув, а ти кричиш!..

— Годі спати! У нас попереду довга дорога, дуже довга. Зрозумів? Треба ще попрощатися з родиною Гейбали.

— Правду кажучи, якби не ти, я й кроку не ступив би звідси, — сонним голосом мовив Фарзали, потягуючись і голосно позіхаючи.

— Ні, треба йти, Фарзали. Ми не просто повертаємося додому. Ми йдемо на боротьбу. Ми з тобою боротимемось поряд...

— Я знаю, в тебе є револьвер! Це означає, що буде добра бійка. Тож разом підемо на ворога й скоріше накладемо своїми головами, ніж вкриємось вічною ганьбою. Не чиста, мов срібло, джерельна вода, а лиш гаряча кров може змити ту образу, якої ти зазнав від лиходіїв. Я розумію, навіщо тобі револьвер, але я й сталевим клинком зроблю не менше від тебе!

— Нічого ти не збагнув, Фарзали! Не в тому наша мета, щоб накласти своїми головами у кривавій помсті. Не про помсту йдеться. У нас є старші товариші, вони скажуть, коли і що робити.

— Сміливець, котрий іде на бій, не питає дозволу в дядька! — сказав Фарзали. Він підвівся, струснув бурку й накинув її на плечі.

Шамо також встав.

— Хочеш, ми з тобою будемо друзями до самої смер-

ті? — мовив він.— Станемо такими товаришами, щоб наші серця білися як одне!..

— Не розумію, про що ти кажеш! — відповів Фарзали, повернувшись до друга.— Скажи, коли я не був тобі вірним другом? Це ти все щось приховуєш, а мене мати наділила ширим серцем.

— Прийде час, і я тобі все поясню, Фарзали!

Розділ третій

ЛЕЗГИНСЬКИЙ МЕЧ

На світанку Шамо і Фарзали зібрали свої немудрі пожитки, загорнули їх у ганчір'я, перев'язали мотузками. Вийшло чотири вузли. І тут друзі зрозуміли, як важко буде їм нести на собі цю убогу ношу. Вони ж вийдуть із села на очах у всіх, потім ще три чи чотири дні йтимуть зі своїм непоказним набутком дорогами, де зараз багато людей, які перекочують в гори на літні пасовиська. А коли вони нарешті прийдуть у рідне село, їх побачать у такому жалюгідному вигляді і друзі, й вороги. Ця думка ображала їхню гордість.

— Ні, Фарзали, нам доведеться покинути ці клунки! — сказав Шамо і копнув ногою один з вузлів, відкинувши його у темний закуток землянки.— Багатства тут великого нема. Залишимо це добро у Гейбалі, а потім хтось із шехлинців приїде сюди на волах і забере. У клунках наших не золото, ніхто не зазіхатиме на них.

— Твоя правда, Шамо,— погодився Фарзали й теж відкинув свій клумак.— А тепер скажи мені: що ми з тобою заробили за стільки років праці в Карабаху? Ось ти причепився: ходімо та ходімо! А я зараз думаю: з якими очима ми повернемось додому, які гостинці принесемо нашим рідним? Яку радість? За ці роки дядько Ало і моя мати Сара вже очі видивилися, чекаючи мене із заробітком.— Фарзали кинув глузливий погляд на своє манаття.— Вони, мабуть, чекають, що спочатку з'являться наші верблюди, навантажені всіляким добром, як у скотарів таракамінців; що ці верблюди поволі підійдуть і зупиняться біля наших землянок, а коли наблизимося ми, вони опустяться на коліна, щоб познімали з них тюки... Складаючи речі, я подумав, що ми з тобою ці роки жили не так уже й погано. А що послали додому? Кілька карбованців та два-три пуди

якогось збіжжя — оце й усе. Що ми подарували дядькові Сафару, коли він прийшов сюди? А вони там, бідні наші родичі, все казали, що світ належить тільки тим, хто живе сподіваннями, вони вірили у милосердя аллаха, чекали наших дарунків і не зводили очей з Карабахського шляху. А все скінчилося тим, що майна у нас назбиралося — чотири клуночки, та й то якогось дрантя. А кожен з цих клунків не вартий навіть мірки полови. Як то кажуть, купив горіх, продав горіх, а мені залишився один гріх! Коли я прийшов у Карабах, сопілка та кинджал — оце були усі мої пожитки. З цим я й повертаюся тепер у Шехли.

Поскаржившись на свою долю, Фарзали стенив плечима, випростався на весь зріст і, мов скеля, став посеред землянки.

Гірко було на серці у Шамо від правдивих слів товариша. Справді, куди поділися надії повернутися з грішми, скликати гостей і відгуляти весілля? Ні, мабуть, не судилося йому таке щастя. І що більше думав хлопець над цим, дивлячись на своє жалюгідне майно, то прикріше йому ставало.

Та годі журитися! Як би там не було, а вони повернуться у рідне гніздо. І тоді Гамер зможе опертися на його твердо руку і завжди матиме надійний захист.

Та й обидва старих — Сафар і Ало — з поверненням Шамо та Фарзали дихатимуть вільніше, підведуть голови й сміливо глянуть ворогові в очі. Шамо знав, що цієї весни всі, хто пішов колись із рідних сіл на заробітки, залишилися без роботи. Тепер люди рвалися додому, щоб у ці тривожні дні бути разом з рідними й допомагати одне одному, поки настануть кращі часи. Як же вони залишаться в Карабаху, коли інші повертаються зараз із чужини? Адже і старий Сафар, і Сара ще більше зажуряться, як побачать, що чужі діти поприходили... Як не думай і не гадай, а треба збиратися в дорогу.

— Що ж, ходімо! — сказав Шамо.

— А все-таки, — почав Фарзали, дивлячись крізь відчинені двері на гілля чинари, яке шелестіло під вранішнім вітром, — з чим ми повернемося додому, як ми виглядатимемо перед нашими рідними з голими руками?

— Ні, Фарзали, — різко зупинив його Шамо. — Годі вагатися! Я не можу залишити тебе тут самого, хай там що!

— Як же бути, Шамо? Я мов зачарований. Не приховую, ноги мої не хочуть іти.

— Ти дивишся на нашу чинару, немов ашуг, який збирається скласти пісню, — усміхнувся Шамо.

Він рішуче взяв під пахву свої речі, вийшов із землянки. Біля хатини Гейбалі зупинився й кинув обидва клунки в кутку на айвані. У дворі нікого не було, мабуть, усі ще спали.

Шамо повернувся в землянку й застав Фарзалі на тому ж місці, у тій же замисленій позі.

— Бери другий! — сказав Шамо, піднімаючи один з клунків Фарзалі.— Якби оце неподалік текла Кура, їй-богу, кинув би у воду всі наші чотири клунки...

— А я думав, що ми принесемо звідси на твоє весілля шовкові ковдри Герай-бея,— кепкував Фарзалі. Здається, він хотів зумисне посваритися з Шамо, щоб потім залишитись тут.

Зрозумівши настрій Фарзалі, Шамо мовчки забрав речі й відніс їх на той же айван.

У цей час з дверей визирнула Туті.

— Що сталося, Шамо? Куди це ти зібрався так рано? — спитала вона, побачивши клунки.

— Ми повертаємось додому, тітонько Туті! Хочемо у вас залишити речі, потім по них пришлемо людей.

— Та нехай полежать. Усе буде ціле, хай там хоч золото лежить!

— Ще хотів вам слово сказати... Належало б з усіма попрощатися, адже стільки років хліб-сіль ділили.

— То це ми тут залишаємось зовсім самі? — скрушно мовила Туті і, вийшовши на айван, зачинила за собою двері.— Тільки що поїхав Гуммет з дітьми, а тепер і ви йдете. З ким же ми залишимось?

— Якби дядько Гейбалі погодився, ми б і вас узяли! Туті підійшла ближче до Шамо.

— Подейкують, що Балай і серкяр нишпорять тут, мов пси. Мені здається, що вони полюють на Гейбалі. Кажуть, Балай нахвалявся: мовляв, таке зроблять з Гейбалі, що він не на дні кяриза, а на сім шарів ґрунту глибше опиниться.

— Коли він таке говорив? — насторожено спитав Шамо.— І що б це означало?

— Вчора він таке сказав... З того часу, як Гуммет побував у нас, неспокійно тут стало... Боюся, щоб ці бандюги не вбили Гейбалі або Сейфалі з-за рогу, ось чого боюся,— пошепки мовила Туті, склавши руки на грудях.— І ще Балай щось плескав про дівчину, про нашу Карагіле. Я, каже, ославлю її, та й усі вони підуть на той світ з ганьбою.

Шамо спалахнув од гніву. У цю мить він відчув вагу револьвера, схованого під одягом. І все ж почав втішати тітоньку Туті:

— Атож, вони ще гавкають, але кусати їм стає все важче. Та й дядька Гейбалі не проведеш!

— Якби ж у нього зброя була, а киркою багато не зробиш!

Шамо мимоволі потягся рукою до револьвера, щоб залишити його дядькові Гейбалі. Та раптом згадав, як Гуммет, прощаючись, наказував йому не розлучатися з наганом і попередив, що ця зброя буде числитись у списках Бакинського комітету за Шамо, сином Сафара.

— У наших хлопців знайдеться зброя! — сказав Шамо й кивнув у бік, де жив Араз. — Ми, мабуть, ще залишимося тут сьогодні, щоб усе розвідати й попередити кого треба. А коли й справді вам загрожуватиме небезпека, знайте, ми на крилах прилетимо сюди з наших гір. — Шамо на якусь мить замислився, потім сказав: — Ось Фарзали не хоче йти звідси. Може, залишити його тут? Хлопець сміливий. Його серкяр мов вогню боїться.

— Ні, нехай він іде звідси! — заперечила Туті і ще щільніше причинила двері до кімнати. — Краще, коли його тут не буде! Через нього самі неприємності. Я ж спочатку на його боці була, а він все зіпсував через цю Алагез. Дочекається, що серкяр всадить йому кулю у потилицю.

— Та таких ворогів, як серкяр, він не боїться! Я ще не забув, як Гамдулла втік з Делідагу від Фарзали. Утік, підібгавши хвіст, мов лисиця! Фарзали запальний хлопець, але ж він сміливий!

— Тут треба бути обережним, — тремтячим голосом мовила Туті й мерзлякувато зіщулилась. — Фарзали цілий день пасе овець, втомиться, увечері довго грає на сопілці під чинарою й засинає мов убитий. Вдеруться вночі до нього в землянку й поріжуть на шматки. Жаль буде такого гарного хлопця. Краще забери його з собою. А ми молитимемо бога, щоб лиха година обминула нас.

— Може, ми й Карагіле заберемо з собою в Шехли? — спитав Шамо в роздумі. — З нами їй буде безпечніше.

— Краще б вона поїхала у Баку, до дядька, — зітхнула Туті. — Та не вийшло... Усе так заплуталось, що я навіть не знаю, чим це скінчиться...

— Вчора я навіть полаявся з Фарзали. У вічі йому сказав, що він сам винен. Тепер нехай іде звідси і забуде про все.

— Що й казати, Фарзали міг бути гарною підмогою нашому Сейфалі, — скрушно мовила Туті, тремтячи від врайнішого холоду. — Побраталися б... А двоє — це вже си-

ла.— Вона помовчала, а потім, зітхнувши, додала: — Важко, мабуть, Фарзалі вирватися з рук Алагез.

— За нашими чалбаїрськими звичаями не годиться молодому хлопцеві брати собі в жінки молодлицю.

— Таж Алагез причарувала його.

— Як би вона не чарувала, та мені здається, що з цього нічого не буде, інакше йому дорікатимуть все життя. Його мати — жінка сувора. Нехай попадеться їй Алагез. Це все одно, що камінь проти скелі.

— А мені здається, як захоче Алагез, то наш чабан он на тих високих горах пастиме свиней.

— Е, ні! — похитав головою Шамо і усміхнувся.— Нехай він хоч як кохає, а свинопасом зроду-віку не буде!

— Буде!.. Не сьогодні, то завтра. Хоча мені однаково. Нехай аллах пошле йому всіляких благ разом з Алагез. А я вже другий день думаю, як нам порятувати Карагіле. Спати не могу.

— Так, їй краще бути під захистом Ейбата,— сказав Шамо.

Туті ледве стримала сльози, які навернулися їй на очі.

— А якщо Гейбалі ще почує про погрози цього пройди-світа Балая, ось побачите, він підпалить хату Герай-бея...

Після розмови з Туті Шамо вирішив відкласти на день відхід з Ельоглу й повернувся до себе в землянку.

Фарзалі, загорнувшись у бурку, стояв біля чинари.

— Ти чого замріявся? — спитав Шамо.

— Ой, ніяк не вивітриться дух цієї вражої молодлиці,— розгублено відповів Фарзалі.

На небосхилі з'явилося сонце й лагідними рожевими променями залило селище Ельоглу, яке потопало в садах.

Шамо з усіма подробицями переказав товаришеві свою розмову з Туті.

Фарзалі стрепенувся.

— Піти звідси — це втекти з поля бою! Невже серкяр така небезпечна зміюка, що ігід¹ не зможе розчавити її?.. Як на мене, то винен у всьому ти, Шамо! — раптом махнув рукою Фарзалі.— Адже серкяр тонує тоді, на Делідагу! Якби не ти, його саван вже давно зітлів би в землі. Але й тепер не пізно...

— Та ні, так не треба! — заперечив Шамо.— Дядько

¹ І г и д — герой, сміливець.

Гуммет казав, що в Баку борються інакше. Ми попередимо Ібіша, Араза, Махедіна. Вони горою стоять один за одного, до них тут прислухаються. Щоб ти знав, механік, учитель і дядько Гуммет відкрили очі й карабахським наймитам. Діятимуть наші друзі так, як учить дядько Гуммет,— вони зуміють поквитатися зі своїми ворогами. Та це довга розмова, я розповім тобі про все по дорозі. Тільки треба добре пам'ятати, що свавілля ні до чого не приведе.

— Ні, Шамо,— рішуче сказав Фарзали й схопився за рукоять лезгинського кинджала, який висів у нього на паску в чорних потертих піхвах з блискучою кулькою на кінці.— Піти звідси — це втекти з поля бою,— ще раз наголосив він.— Хоч я й не одружуся з Карагіле, та мушу захищати її, бо з нею так чи інакше пов'язано й моє ім'я. Якщо я не візьму за барки цього негідника Балая та старого лиходія капловухого серкяра, якщо я не зіткну їх лобами й не провалю їм голови, хай тоді молоко моєї матері Сари не піде мені на користь.

— Я анітрохи не сумніваюся в твоїй силі! — намагався втихомирити розлютованого друга Шамо.— Я все розумію! Але краще тобі піти звідси. Розтоптати родину старого Гейбали лиходіям буде нелегко. Гейбали вже багато чого бачив на своєму віку. Він зарубав сокирою карадагського хана Шир-Хуршида, він був бійцем у війську Саттархана, брав участь у боротьбі. І якщо старий підніме свою кирку і дасть знак друзям, то не менше п'ятдесяти хлопців придуть допомогти йому.

— А Алагез? Хто її захистить, Шамо?

— Треба буде, то Гейбали заступиться і за неї...

— Ні! У Алагез нікого в світі немає! Хоч вона і не з лякливого десятка, але ж таки жінка! Я це кажу не тому, що хотів одружитися з нею. Я мушу заступитися за неї і за Карагіле, та й за Гюльсенем також. Ти ж сам добре знаєш, Шамо, що, коли посягають на честь близької мені людини, у мене очі наливаються кров'ю! Гаразд, ти забереш мене в Шехли, і я побачу матір, дядька Ало. Він уже старий... Якщо не його син Азі й не ти, Шамо, то хто ж? Значить, я маю помститися за кривду, якої зазнала Гюльсенем! Отже, рано чи пізно я повинен окропити мій лезгинський меч кров'ю кривдників.

— Ти не те кажеш, Фарзали, не те,— спокійно відповів Шамо. Він узяв товариша під руку і вивів на лужок, осяяний сонцем.— Зовсім не те кажеш! Якщо хочеш, щоб ми залишилися друзями, ти не повинен втрачати голови. Хіба в

помсті справа? Треба об'єднати усіх трудящих, всіх бідняків, у яких руки в мозолях...

— Якби не ти,— перебив його Фарзали, тремтячи від гніву,— то я б уже давно побував у Шехли й темної ночі підпалив хату Кербелай-Гатамхана, та так, що світло цієї пожежі було б видно на всю округу! Я давно вже помітив, що, коли йдеться про помсту, ти починаєш щось мимрити, немов тобі мову відбирає. Спочатку я думав, що для тебе Маро — це батько Джабі, твоя рідня, і тому ти не хочеш чіпати його. Нічого собі рідня! А ти забув, що стара відьма Паси вигнала з хати у заметіль твою сестру? Авжеж, багато в чому винен мій двоюрідний брат Азі, який почуває свою силу тільки тоді, коли вергає мішки у млині. Усе це чинилося майже на його очах, а він, казали люди, після того як викрали Гюльсенем, приїхав з млина, ліг біля вогнища й проспав цілий день... Ні,— продовжував Фарзали, ледве перевівши подих,— таких, як Азі, у нашому роду не було. Він вдався у своїх дядьків по матері, тих дядьків, що вирізали ложки з дерева. Якби Азі був достойним сином Ало, давно б у Шехли текла рікою кров замість води!..

— Ти хочеш сказати, що я схожий на Азі? — спитав Шамо.

Фарзали щосили стиснув рукоять свого кинджала.

— Я хочу сказати,— відповів він,— що мене годувала своїм чистим молоком моя мати Сара. Та Сара, що носила в гори хліб Гачагу Набі! Це було в ті часи, коли Набі приїжджав у наші краї. Тоді мене ще на світі не було, та мені розповідали, що, коли царські посіпаки прийшли схопити Гачага Набі, моя мати зустріла поліцейського пристава грубезним кілком, до якого підв'язували маслоробку. Побачивши кілок у її руках, пристав повернув коня й сказав, що ця жінка, мабуть, з'їла вовче серце! Ось яка у мене мати! Син, якого народила смілива мати, не боїться таких мерзотників, як серкяр Гамдулла, Алемдар чи Балай.

Фарзали підняв руку й показав на засніжені вершини далеких гір, оповитих туманом.

— Іди й не турбуйся, Шамо,— мовив наостанку,— я й без револьвера впораюся з усіма ворогами! І тут, в Ельоглу, і там у нас, в Шехли.

Розділ четвертий
ШЛЯХИ-ДОРОГИ

Коли Гейбалі довідався про розмову своєї дружини з Шамо, він рішуче заперечив проти того, щоб шехлинці залишалися в Ельоглу захищати його.

— Ідіть, хлопці, йдіть! Бо ще скажуть, що Гейбалі злякався погроз якихось там балаїв! — сказав старий, і в очах його блиснули іскри гніву. Він багатозначно глянув на почорнілий від часу держак кирки, що стояла в кутку.

На тому й скінчилася розмова.

Цілий день Фарзалі провів у тривожному чеканні, сподівався побачити Алагез, та жінка не з'являлася.

«Невже вона назавжди одвернулася від мене?» — подумки питав себе Фарзалі, не зводячи очей з двоповерхового будинку Герай-бея.

Йому так і не пощастило того дня побачити Алагез хоч здалеку. А наступного ранку Шамо довго умовляв Фарзалі і нарешті силою підняв його з постелі й потяг за собою.

Вже закінчувався травень, але погода в горах зіпсувалася, і здавалось, що повертається зима. Починаючи від фортеці Аскеран до хребта Чалбаїр з одного боку і від гір Люльпар і Делідаг до гір Гирх-гиз, Мровдаг і озера Гей-гель з другого — увесь цей величезний простір був охоплений сніговою бурею.

Жовті квіточки кизилу й білі квіти аличі, немов злякавшись сніжинок, які несподівано налетіли на їхні пелюстки, намагалися сховатись серед буйного листя. Розлогі дерева, вкриті легкою габою снігу, схожі були на білі маківки наметів, а під ними блищали свіжою весняною зеленню листя й трава.

Коли ненадовго розвіявся туман, уся земля від фортеці Аскеран до моста Ага-Корписі й вище, до звивистого Шущинського шляху, була розмальована білими й зеленими барвами.

Угору цією дорогою йшли каравани таракамінців, і, мабуть, вони давно вже були б на ейлагах, якби не ця негода. Вони тільки почали ставити намети, як зненацька налетів сніговій. Подорожні метушилися, поспішали загнати ягнят у печери та укриття під скелями, викопати для телят землянки біля наметів і юрт, загнати худобу в яри, щоб захистити од вітру. Одне слово, люди з усіх сил боролися з цим останнім нападом зими.

Жителі верхнього нагір'я дотримувалися старого дідівсь-

кого звичаю: якщо річка почала скресати — настав час переселятися в гори. І вони вирушали в гори, не зважаючи ні на що.

Кожна велика родина гнала кілька в'ючних віслюків, зверху до в'юків були прив'язані прядки. Іноді в прядках, які лежали догори колесами, сиділи новонароджені щенята. Самі подорожні несли всілякий дріб'язок. Часто на пласкому тюкові, що його несла мати, виднілось закутане в ганчір'я дитинча. Отак і кочували ці каравани гірськими дорогами: навесні піднімалися вгору, восени спускалися вниз, на рівнину. У одвічних клопотах минало життя.

Бувало, що жінки народжували в дорозі. У таких випадках караван ставав край дороги і чекав, поки народиться дитина. Потім немовля загортали в ганчір'я, і караван вирушав далі.

Коли траплялося, що стара людина занедужає й відчує свій кінець, караван теж зупинявся край дороги. Померлого одразу ж ховали, і люди з глибоким сумом ішли далі.

Друзі пристали до одного з таких караванів. Шамо спокійно йшов, розмовляючи з старійшиною роду аксакалом Камраном — високим на зріст дідом.

А ось Фарзали, похмурий і стривожений, ні з ким не хотів розмовляти і на питання Шамо відповідав коротко: «так» або «ні».

Навкруги вирувала хуртовина, а він немов горів у вогні, і обличчя пашіло від сорому й гніву. Він не чув плачу посинілих від холоду дітей, не чув зітхань мовчазних жінок, не чув жалібного виску пухнастих щенят. Розважливі розмови чоловіків теж не доходили до його свідомості.

Якби Фарзали знав, що ельоглинці його не осудять, він би й кроку не ступив далі, негайно повернувся б назад. Дарма що вони йшли два дні, він подолав би цей шлях за кілька годин, аби якнайшвидше опинитися в Ельоглу, байдуже коли, навіть проти ночі. Він ладен був сам стати на герць зі своїми ворогами. У такі хвилини і смерть не страшна.

З тієї пам'ятної ночі минуло вже три дні, а Фарзали все ще не міг заспокоїтись. Навпаки, що далі він відходив од Ельоглу, де залишилась Алагез, то більше йому хотілося повернутись назад.

Шамо розумів, що зараз робиться на серці у товариша, і все-таки не знаходив йому виправдання. Фарзали був дужчий, міцніший за нього, та Шамо переважав його наполегливістю, завзяттям, залізною волею. І він завжди змушував Фарзали йти за собою.

За ці дні Шамо теж багато передумав і прийшов до висновку, що боротьба, яку хотів затіяти Фарзали, марна. Гаразд, нехай Фарзали вб'є когось із своїх ворогів, але ж і сам неминуче загине. А для перемоги треба знайти такий спосіб дії, який забезпечить успіх.

Проводир каравану аксакал Камран виявився давнім другом дядька Ало. Він швидко розговорився з Шамо.

— Падишаха Миколу повалили, а в житті селян нічого не змінилося, — нарікав старий, важко ступаючи по багнюці великими чаригами. — Мені скоро сімдесят, і я все своє життя йду цією дорогою. Восени, коли паморозь вкриває землю, я поспішаю в долину, а навесні, коли здіймається віхола, пнуся вгору. І протягом усього життя я поливаю землю своїм потом, тяжко труджуся, не підводячи голови!

— А хто в цьому винен? — спитав Шамо, намагаючись дати потрібний напрям гірким наріканням старого.

— Земля, земля! — відповів Камран, знявши свою волохату папаху і струсивши з неї сніг. — На рівнині у нас нічого немає, а в горах потоки змивають з каміння всю землю кілька разів на рік. Що й казати, коли б у нас в долині був свій клаптик землі, не кочували б ми цими дорогами, як цигани, щовесни й щоосені.

— То це ж як по-вашому, дядьку, все лихо тільки в тому, що землі немає?

— Авжеж, сину! Буде земля — буде й хліб! Якщо нам дати землю, то ми у свій смертний час помremo зі спокійною душею, і онуки зможуть сказати потім: «Ось могила нашого покійного діда».

— Отже, хоч для могили, дядьку, а землю треба добувати? Га?

— Наче хтось нам давав її, а ми не взяли! — сказав Камран пожвавившись і вдарив палицею чорного віслюка, який відстав од каравану.

Вони піднімалися все вище й вище вузькою звивистою стежиною. Невдовзі караван перейшов по кам'яному мосту через бурхливу річку й знову почав долати крутий схил гори.

Рвучкий вітер шмагав подорожніх снігом, змішаним з дощем.

Люди звикли до таких переходів, навіть діти й жінки йшли, незважаючи на негоду. Вони підганяли нав'ючених віслюків та волів і час від часу покрикували на телят, яких гнали попереду каравану.

Позаду всіх у сумному мовчанні йшов Фарзали. Він ступав немов на похороні, ніби за труною близької людини.

Часом поглядав то вгору — на засніжені гори, то вниз, де ще виднілася рівнина.

Нав'ючені тварини йшли поволі, ледве переставляючи ноги. Часто повискували собаки. Люди важко дихали. А треба було засвітла добратися до невеликого містечка, щоб сховатись від холоду й снігу під захистом фортечних стін. Якщо не випогодиться, там можна буде залишитися ще на день, заодно й купити щось. Отож люди поспішали й підганяли тварин.

Старий Камран був задоволений, що до його каравану приєдналися молоді хлопці, і охоче підтримував з ними розмову. Та й веселіше йти, коли є з ким перекинутись словом-другим.

— Ніколи й ніхто на світі з доброї волі не віддає іншому своє добро, тим паче землю,— сказав Шамо. Від швидкого сходження вгору йому стало душно, і він розстібнув шинелю.

— У тому й заковика, як її добути,— жваво озвався старий, якому припали до душі слова Шамо.

— Землю доведеться брати силою, а для цього всім біднякам треба об'єднатися! — І Шамо допитливо глянув знизу вгору на свого високого співрозмовника у великій волохатій папасі.

— Саме силою може й не вийти...— сказав Камран і скрушно похитав головою.— Сьогодні селяни ціною крові забирають землю, а завтра, чого доброго, наїде начальство, відніме її й знову поверне бею. І так ріки крові пролилися в Карабаху за землю! А вона все одно залишилась у руках поміщиків! Полічи, скільки сіл і маєтків у одного лиш Герай-бея Джаваншира!

— Не менше п'ятдесяти! — впевнено відповів Шамо, який немало говорив на цю тему з Гейбалі.

— Тепер прикинь, скільки землі в нього. Тисячі десятин!

— Багато тисяч!

— Дуже багато! — potwierдив старий.— А спробуй одбери в нього хоч одну п'ядь. Я багато на своєму віку бачив і знаю, скільки сміливих молодих людей пролило кров за цю самісіньку землю.

— А все тому, що кожен діяв сам по собі, а негуртом! — наполягав Шамо.— Ось якщо об'єднатися, якщо всім безземельним виступити єдиною силою, тоді можна буде й землю відняти у беїв. Хто потім посміє забрати її назад?

— Ти, сину, кажеш так само, як бакинець Гуммет,— суворо мовив старий.

— А хіба ви його знаєте? — здивовано спитав Шамо. Камран нічого не відповів. Він одвернувся, немов од вітру, вийняв люльку, набив її тютюном, викресав кременем вогонь, закурив і поглянув на небо, звідки без упину падав лапатий мокрий сніг.

— І за що це аллах нас карає? — пробурчав він.

— Хіба ж кочовики бояться негоди?

— Та воно-то так, звикли ми кочувати і восени, й навесні. Але ходять чутки, що цього року аллах дуже невдоволений людьми за те, що вони скинули падишаха з батьківського трону.

— Як же його не скинути, коли він найбагатший поміщик у Росії? Йому належать неозорі простори, і навіть у нас, в Закавказзі, є його маєтки. А земля потрібна біднякам. У Росії багато селян теж не мають землі й хочуть отримати хоч невеликий наділ. Тому вони його й скинули.

— То це ж як, падишаха скинули через землю? — спитав старий.

— Авжеж, через землю, якою він порядкував на шкоду трудовому народові,— сказав Шамо.— А ще тому, що він ввергнув народ у цю несправедливу війну, і тому, що не давав волі чесним людям. Ось чому робітники й солдати об'єдналися і повалили його.

— Скидається на те, що ти вчився у старого Гуммета з Баку,— мовив Камран, кинувши на Шамо запитливий погляд.— Якимсь він приходив до нас у село. З ним ще був син його, твій одноліток. Гуммет казав те ж саме, що й ти.

— Він казав святу правду, дядьку!

— Атож, сину! — погодився старий, випускаючи дим з люльки. Він струсив сніг зі своєї чохи й підняв обома руками її поли.— Тільки ж дуже гостро він про все говорив.

— Саме так і треба, дядьку,— твердо відповів Шамо.— Треба казати всю правду, нічого не приховуючи. Інакше життя буде таке ж, як і зараз. Люди помиратимуть на дорогах і завжди житимуть у злиднях.

— То що ж все-таки робити?

— Ще раз кажу, усім нам треба діяти спільно, разом з робітниками Баку, разом з трудовим людом Росії. Треба об'єднатися тут, у горах, з вірменами, а там, за горами, з грузинами. Візьмемо владу в свої руки, тоді й землю зможемо забрати.

Старий Камран вийняв з рота люльку й голосно засміявся.

— Знаєш, голубе, — мовив він, — якщо Фарзалі, який плентає за нами, скаже своєму дядькові Ало такі слова, старий, мабуть, візьме сокиру й одразу піде на пана. — Камран закашлявся від сміху й захитав головою. — Тоді всі ми вже не ходитимемо караваном, а сядемо у фаєтони з бубонцями та китичками і їздитимемо, як князі!.. — Він нарешті перестав сміятися і додав уже серйозно: — Якось я був у Євлаху і чув такі слова від російських солдатів. Там і шинелю собі купив таку, як у тебе. Лежить згорнена у в'юці...

— А чого ж ви її не носите? — усміхнувся Шамо, піддавшись жартівливому тону старого. — І як це вам пощастило знайти таку довгу шинелю на ваш зріст?

— Знайшлась одна, я й купив її! Гарна шинеля. Наче на мене пошита. Та ось побоююсь, щоб, бува, не прозвали мене «Мешаді-солдатом». Я, бачиш, двадцять років тому ходив на прощу в Мешхед, щоб поклонитися прахові нашого імама, і з того часу звуся Мешаді. Та ось, коли я прийшов у цій шинелі додому, усі хлопці — он ті, що йдуть з нами в каравані, — від малого до великого почали кепкувати з мене: мовляв, Мешаді на старість зробився солдатом. А моя стара — бачиш її, вона веде щеня на мотузку? — ще й почала сікатися до мене. Ти, каже, старий, нап'яв солдатську шинелю, а її ж носять християни. Тепер не бачити нам тієї божої ласки, яку мали після того, як ти сходиш на прощу в Мешхед. Зняв я шинелю, і жінка цілісіньких три години прала її у річці, промовляючи очисну молитву. Потім два дні моя шинеля сохла на сонці. Після цього я згорнув її й сковав у в'юк...

— А от якби ви зараз одягли шинелю, вам би холодно не було, навіть у заметіль.

— Я ж і купив її, щоб одягати в дорогу й не мерзнути... Чогось багаті гаджі носять офіцерські шинелі з золотими гудзиками, а ось нам, біднякам, які теж ходили в Мешхед, навіть просту солдатську шинелю одягнути не можна. У моєї старої батько був муллою і складав замовлення проти вовків, щоб вони не тягали овець у селян. Хтохто, а вона пам'ятає всі заповіді шаріату. От вона й лякає мене тим, що коли я одягну шинелю, то вся наша родина смажитиметься в пеклі на вогні. Бачиш, як вона скоса поглядає у мій бік?

— А може, вона зумисне пішла вперед, подалі від мене, щоб я не осквернив її своєю шинелею? — усміхнувся Шамо.

— Може, й так! Інакше б вона всю дорогу сварилася зі мною!

— Гей, старий, що ти там патякаєш? — крикнула жінка, здогадавшись, що говорять про неї, і зупинилася, чекаючи відповіді.

— Я нічого не кажу, Мерджан, — заспокоїв її чоловік. — Просто раджу хлопцеві, щоб він, як прийде в Шехли, виправ свою шинелю в річці й прочитав над нею очисну молитву.

— Нехай продасть її вірменинові в Мінкенді! — озвалася Мерджан і сердито прикрикнула на щеня. — Хіба гідна людина натягне на себе якусь сіру солдатську шинелю замість чохи?

— Хіба не однаково, тітонько, шинеля чи чоха? — спитав Шамо.

— Авжеж, що не однаково. На людину у часі любо дивитися, а в цій сірій хламиді ззаду складка посередині, здається, що вона саму людину ділить навпіл. Головне, не можна забувати, що ми — мусульмани! — суворо додала стара Мерджан і, потягнувши щеня за мотузок, рушила далі. — Нехай твою шинелю росіяни й вірмени носять! — кинула вона через плече.

— Ні, тітонько, — догнавши стару, мовив Шамо. — Ось ми цілу дорогу балакаємо з дядьком Камраном про те, що всім нам, біднякам, якої б не були віри, треба об'єднатися, і настане час — всі ми одягнемо ось такі сірі шинелі, щоб на місце царя, якого народ скинув з трону, не сіли інші падишахи з тих, що отруюють наше життя. Треба зробити так, аби всі ми жили як люди.

Стара, мружачись на сніг, який без упину падав, задумалась.

— Нам уже помирати треба! — гірко сказала вона.

— А ваші діти, онуки і правнуки? — кинув Шамо на караван. — Я вже підрахував — у вашій родині близько тридцяти дітей...

— Вони з нами йдуть, а їхні батьки залишилися у долині, — зітхнула стара, одразу злагіднівши. — Ось як дозріє ячмінь, вони візьмуть серпи й підуть жати на чужих нивах, щоб заробити на зиму трохи хліба для своїх дітей... Ет, яке в нас життя! — сумно закінчила стара й провела долоною по своїх висхлих грудях.

САРИ-БАБА

Караван заночував біля фортечної стіни.

Рано-вранці старий Камран, глянувши на небо, зрозумів, що сніговий у горах ще не вщух. Отож він вирішив скористатися вимушеною зупинкою, щоб купити в місті харчів для сім'ї, а також тютюну на подарунок братові.

Почувши про те, що караван сьогодні далі не піде, Шамо потяг Фарзали за бурку.

— Ходімо, Фарзали.

— Що ж, ходімо,— байдуже мовив той і хотів, мабуть, щось додати, але стримався.

Старий Камран, який багато бачив на своєму віку, умів розпізнавати людей. Він ще з першого дня помітив, що Фарзали пригнічений і йде неохоче. І ось зараз, підійшовши до хлопців, він похитав головою у великій папасі й сказав:

— Чого це так похнюпився небіж нашого зубастого Ало? Може, він на Карабахській рівнині залишив кохану? Цілу дорогу йшов так, наче в нього кайдани на ногах. Я вже знаю: коли молодий хлопець ледь переступає — тут без жінки не обійшлося. Хіба не так? Та я й чув дещо. Недарма кажуть, що земля вуха має! — Старий засміявся і далі говорив до Фарзали: — Ще там, у долині, я чув, що ти не мирив із серкяром. А ще я чув, що років три тому його бездітну дружину поранили на Делідагу, а потім вона оклигала. Чи не через неї небіж нашого Ало плентає по дорозі так, наче відбуває повинність?

Фарзали спохмурнів і вже ладен був обірвати балакучого старого, та Шамо випередив його.

— Як би там не було, а ми йдемо до себе в Шехли! — сказав він.

Дивлячись на мокрий сніг, який падав з захмареного неба, Камран рішуче проказав:

— Нежонатому хлопцеві негоже зв'язувати своє життя з жінкою, яка набагато старша від нього та ще й була замужем... І не треба через це волочити ноги, так наче хан посилає тебе на шибеницю. Я свою Мерджан викрав з дому, коли вона була ще дівчиськом. Як нас не шукали тоді, все одно не знайшли. Ми переховувалися цілий рік, і весь цей час я не насмілювався з'явитись на очі її батькові. Та коли народився наш первісток, ми взяли дитину й пішли до нього миритися. Отак і живу досі зі своєю Мерджан! Ні, голубе

мій! Молодий хлопець повинен брати собі дівчину і з першого дня вчити її жити так, як він вважає за потрібне. А як ти житимеш із жінкою, яка перейняла звички свого попереднього чоловіка, хай вона навіть перша красуня в світі!..

Шамо подумки усміхався, слухаючи ці давні заповіді, але нічого страшнішого для Фарзалі старий не міг сказати.

«А що було б, якби я взяв Алагез з собою? — із жахом подумав Фарзалі.— Як би осуджували мене всі друзі й недруги — і в Карабаху, і в Шехли!»

— Отак, сину! — закінчив своє повчання Камран.

Невдовзі вони знову вирушили в дорогу.

Старий пішов провести Шамо і Фарзалі гірським крутоскилом, що вів до шосе, яке пролягло до Лисих гір.

— Я чув дещо і про твої сімейні діла, сину! — сказав він, звертаючись до Шамо. — Як-не-як, ми з тобою земляки й повинні піклуватися один про одного. Хоч і живу я осторонь, на Соколіній скелі, та мені б не хотілося, щоб у когось із вас капнула кров з носа або хтось із ваших забив ногу об камінь.

— Спасибі,— Шамо подав старому руку, аби якомога швидше закінчити неприємну розмову.— Дозвольте нам іти далі, дядьку!

Фарзалі, який стояв осторонь, теж попрощався з Камраном.

— Щастя вам! — побажав старий і, підвівши голову, кивнув у бік Сари-баба.— Як доберетеся до Туршсу, ідіть угору. На роздоріжжі знайдете стежку, що веде на Сари-баба. А далі зійдете з гори нижче села Ігін і навпрошки попрямуєте до Верхнього Магавізу.

Шамо і Фарзалі пішли мокрою, слизькою дорогою, понад самою прірвою. Кущі на схилі гори вкрив пухнастий сніг, і через те вони скидалися на юрти з білої повсті.

Після того як подорожні проминули Шушу, Фарзалі відчув, що вже немає вороття на Карабахську рівнину, і зовсім спохмурнів. Шамо йшов сягнистими кроками, з цікавістю розглядаючи місця, де йому давно не доводилося бувати.

Ліворуч простяглося пасмо білих скель, що оточили Шушу і були нездоланною природною перешкодою. Побачивши ці білі скелі, химерно навалені одна на одну, навіть найхоробріша людина мимоволі відчуває страх. Варто лиш одній з кам'яних брил похитнутися, як вона стрімко полетить у прірву, захоплюючи з собою сусідні брили. Так,

наздоганяючи одна одну, по черзі, перевертаючись, вони із страшним гуркотом упадуть біля самісінької річки, що нуртує на дні прірви, і перескочать на другий берег, де розкинулось приміське село Халфалі. Це село невдовзі вигулькнуло із-за гаю і сповістило про себе димом, що курився з коминів.

Друзі підіймалися все вище й вище, і біля дороги, по якій вони рухались, з'являлися нові й нові прірви. На перевалі крізь розколину на мить стало видно славнозвісне джерело Іси. Верховіття дерев, що росли поблизу, схилилося під вагою снігу й нагадувало намети з білим верхом і зеленою підкладкою.

Подорожні йшли мовчки, але зараз, залишившись удвох, вони якось по-особливому відчували тепло дружби, що зв'язувала їх. Шамо цінував Фарзалі як вірного і відданого товариша, котрий завжди прийде на допомогу у важку хвилину. Ось тільки як залучити його до тієї великої справи, що їй віддався сам Шамо? Запальний за своєю вдачею, Фарзалі покладався лиш на несхибний удар свого лезгинського кинджала. Він звик діяти, ні з ким не рахуючись і нікого не слухаючи, цілком на свій страх і ризик. Проте й зараз, вступаючи у нову смугу життя, Шамо знав, що він ні на кого не може так покластися, як на Фарзалі.

Ці думки не давали Шамо спокою. Він не сумнівався, що Фарзалі за будь-яких обставин не викаже його таємниці і, якщо треба буде, не вагаючись віддасть за нього життя. Проте цього було мало, аби залучити Фарзалі до роботи в організації.

«Хлопець, який вирішив битися, не питає дозволу в дядька!»— казав Фарзалі.

Саме ці слова чи не найбільше стримували Шамо в його теперішніх стосунках з товаришем. А Фарзалі навіть зараз, ідучи під мокрим весняним снігом, жадав лише одного — помсти! Будь-що-будь помститися родині Кербелай-Гатамхана за двоюрідного брата Азі, сина старого Ало. Будь-що-будь ославити ворожий рід! А для цього непогано було б зарізати кривдника Гюльсенем, зухвалого Маро. І не нишком зарізати, а на очах у його коханки Геярчин.

«Невже Шамо тільки для годиться носитиме на паску свій револьвер?» — невдоволено думав Фарзалі, дивлячись з висоти на річку, яка шуміла, пінилася, летіла вузьким, стиснутим скелями руслом.

Залишаючи сліди на снігу, Фарзалі перейшов на лівий бік дороги, ближче до скель. І раптом, пойнятий нездолан-

ним натхненням, узяв палицю під руку і вийняв з-під паска сопілку.

— Чого це ти раптом? — здивовано спитав Шамо, намагаючись залучити до розмови свого мовчазного супутника.— Що тебе мучить?

— Це ти покинув сопілку, а я ніколи її не покину! — мовив Фарзали й заграв.

Він грав, дивлячись на сяючі засніжені гори, на річку, що гуркотіла камінням на дні прірви,— вона піднялася й шаленіла від весняних вод,— на літні табори, розсипані обабіч дороги, на караван, котрий ішов десь далеко,— як схожий він був на караван старого Камрана!..

— Ой же і розійшовся ти, чортяко! — нарешті вигукнув захоплено Шамо й дружньо поплескав Фарзали по плечу.— Ти нагадав мені наше життя на Делідагу!

Фарзали не відповів і продовжував грати. Він намагався вкласти у мелодію, яка народжувалася, свої сумніви, жадання і тривогу. В мелодії цій були його почуття до Алагез і Карагіле, і він довго повторював то один, то другий наспів, не знаючи, на якому зупинитися... Та ось він згадав про серкяра і уявив собі боротьбу з цим лиходієм, кинджальний поєдинок з ним...

Коли цей войовничий наспів, поступово наростаючи, досяг найвищого напруження, Шамо й сам розпалився. І тут Фарзали обірвав гру, щоб прислухатися: далекі гори відлунювали його пісню боротьби й помсти.

— Ні, Шамо! — запально вигукнув хлопець й заткнув сопілку за пасок під буркою.— Чекати не можна!

Шамо зрадів. Нарешті його друг заговорив.

— Ти про що, Фарзали?

— Про те, що казали наші діди: помста не чекає завтрашнього дня, і за неї життя віддати не жаль.

— То що ж робити, по-твоєму?..

— Не зволікай! Іди по сліду! — сказав Фарзали збуджено.— Ет, якби ти не потяг мене за собою, якби я залишився в Ельоглу!..

— І що б ти зробив?

— Я б зловив серкяра і так з ним поквитався, що він згадав би весілля своєї матері! А тепер, якщо ми ідемо в Шехли, я ще раз кажу тобі — треба поквитатися з ворогами, поки гнівом палає серце! Вигляд у нас гордий, і ми носимо зброю на паску, та чим ми кращі від мого двоюрідного брата Азі, який покійрно тягає у млині мішки на своєму горбу і мовчить, як вівця? Ми повертаємося без подарунків —

це так. Але ми повинні показати людям, як треба відстоювати свою честь!

— Слухай, Фарзалі. Ми з тобою вже домовилися про це...

— Ет! Знову почнеш мені читати коран. А прийдемо в Шехли, ти ще, чого доброго, підеш учитися до мулли Кафара й виводитимеш тонким голосом по-арабськи: «Хай буде так! Хай буде так!»

— Ні, Фарзалі. Я справді піду учнем, але до інших людей! — переконано сказав Шамо і знову почав пояснювати товаришеві те, що він узнав за останні роки.

Отак сперечаючись і гарячкуючи, вони піднялися на вершину Туршсу і, дійшовши до перехрестя доріг, про яке їх попередив старий Камран, пішли звивистою стежкою, що вела на гору Сари-баба.

— Одне слово, коли ми прийдемо в Шехли, ти не втручайся! — порадив Фарзалі.— Я почну сам.

— Не буде так, Фарзалі,— відповів Шамо й пішов з ним поряд.— Нам треба діяти заодно. Інакше нас всюди битимуть! Як то кажуть, і левові небезпечно бути самотнім.

Фарзалі похитав головою.

— Я бачу, тебе багато чому навчили на заводі.

— А тобі теж не завадило б зрозуміти те, чому навчив мене завод, Фарзалі!

— Людина, яка боїться віддати своє життя, не здатна по-справжньому боротися.

— Усьому свій час. Може, і доведеться пожертвувати життям, але коли це потрібно буде для справи,— заперечив Шамо.— Треба все робити так, як наказує комітет.

— Комітет... Що це за слово таке? Щось ти дуже мудро почав говорити, Шамо! Випустив стрілу, а лук сховав.

— Нічого я не ховаю, Фарзалі! Я тільки хочу, щоб ти прислухався до моєї поради.

Фарзалі зупинився на крутому повороті.

— Важко скористатись порадами, які не вкладаються в голову.

Вони все ще йшли схилом Сари-баба. На вершину, клубочучись, насувався сизий туман. Що вище піднімалися друзі, то все більше весняний мокрий сніг ставав колючим, сухим, зимовим снігом. Стежку, яку протоптали поміж скель поодинокі подорожні, давно замело. Усе довкола було встелено білою ковдрою. Жодної оселі, жодної ознаки життя!..

Відірвані од усього світу, вони йшли поруч і сперечалися, час від часу пильно оглядаючи місцевість. На вершині гори

розгулялася хуртовина, і що вище, то дужче завивав вітер. Зрештою вони зрозуміли, що збилися з дороги. Та й як знайдеш у темряві ледь помітну стежку, коли з неба без упину падає лапатий сніг, намітаючи довкола величезні кучугури?

Шамо і Фарзали були хлопці дужі, витривалі, та зараз їм загрозувала небезпека загинути в снігах. Немало було випадків, коли не тільки окремі подорожні, а цілі каравани, і не лише в травні, а навіть у червні, попавши в заметіль, безслідно зникали на цій горі. Та друзі не занепадали духом. Сніг сліпив очі, сковував рухи. Іти далі, коли під ногами нічого не видно, ризиковано. Десь посковзнешся — і одразу ж полетиш у прірву.

Фарзали не зважав на заметіль. Здавалося, він взагалі нехтував небезпекою і ладен був іти хоч до самого ранку, навіть не знаючи, куди його заведе доля. Він вперто йшов уперед, гордо виставляв груди назустріч вітру і не придивлявся, що в нього під ногами — земля чи прірва.

— Що робитимемо, Фарзали? — крикнув Шамо.

— Треба йти!

— Куди йти?

— Куди випаде! Поки несуть ноги, треба йти вперед! Ранок колись та настане.

— Але ж ми можемо зірватись у прірву!

— А якщо не зірвемось?

— Це нерозумно, та й годі!

— А яка користь з того розуму? Недарма кажуть, що краще бути божевільним, щоб увесь світ сумував за тобою, ніж бути розумним і самому сумувати за всім світом.

— Не допоможуть нам зараз твої дурні прислів'я. Поглянь, яка хурделиця! — сказав Шамо. Він не втрачав спокою й поволі йшов уперед, вибираючи напрям.

З одного боку височіли суворі скелі, велетенські кам'яні брили, а з другого — чорніла безодня, де, мабуть, і вдень було темно. Один непевний рух — і кінець. А кому потрібна ця безглузда загибель? Мабуть, Фарзали, розгніваний на весь світ за розлуку з Алагез, не дорожив зараз життям.

— Ти знову зупинився, Шамо? — спитав Фарзали. Він щільніше загорнувся в бурку і, немов відгадавши думки товариша, додав: — Хто повірить, що такі хлопці, як ми з тобою, злякалися навесні заметілі на Сари-баба?

— Але ж ти бачиш, яка під нами прірва?

— Ну то й що! Плював я на ту прірву!

— Ти, Фарзали, зовсім здурів, — презирливо сказав Ша-

мо й, звернувши трохи вбік, подалі від прірви, почав поволі дертися на гору поміж стрімчаками.— Іди за мною! Без розмов за мною йди, Фарзалі. Ну, чого стоїш, мов остовпів?

Цей окрик привів Фарзалі до тями, і він, кутаючись у бурку, припорошену снігом, неохоче рушив услід за товаришем.

Довго дерлися вони кам'янистими скелями, аж поки не вийшли нарешті на узлісся. Шамо зрадив: ліс — це єдиний порядунок. Він мовчки пішов поміж деревами, намацуючи в темряві сухе галуззя. Назбирав цілий оберемок хмизу й зупинився перед великим розлогим дубом.

— А що ми тепер будемо робити, Шамо?

— Розкладемо багаття.

— Як же ми розкладемо багаття без вогню, та ще в таку заметіль? — спитав Фарзалі.

— Хоч ти чабан, а креміль і кресало припас я, — весело відповів Шамо.

Фарзалі змовчав і теж заходився збирати сухе галуззя, зносячи його до дуба.

— Поглянь, — сказав він Шамо. — Внизу мерехтять вогні. Там якесь селище. Ходімо туди.

— Це дуже далеко. Ми не дійдемо.

Наступаючи ногою на сухі гілки, Фарзалі поламав їх. Потім тремтячими від холоду руками виїняв з піхов кинджал, маючи намір перерубати ним грубе гілля, та, боячись затупити клинок, знову сховав його в піхви.

— З таким предметом треба поводитись так, як він цього заслуговує, — пробурмотів він собі під ніс.

Шамо викресав іскру й загорнув трут, який загорівся, в суху ганчірку. Фарзалі зібрав у купу найсухіше гілля, взяв у Шамо ганчірку, поклав її в купу й почав роздмухувати вогнище, накривши його буркою.

Невдовзі багаття розгорілося. Несказанно приємне було обом друзям його жарке полум'я.

Трохи зігрівшись, вони відкинули сніг довкола вогнища, набрали плаского каміння і влаштували собі з нього лежаки. Фарзалі одразу заснув, закутавшись у свою чабанську бурку, яка невдовзі побіліла від снігу, що досі не припинявся. А Шамо, дивлячись на полум'я, згадав інше багаття, те, що тижнів зо два тому палало при Карабахській дорозі місячної ночі на галявині, обсаженій вербами. І, забувши про недавнє роздратування, він з дружньою усмішкою глянув на кучугуру снігу, під якою спав Фарзалі. Тепер поведінка товариша нагадувала йому витівки упертого, вередливого хлопчика, і це вже не дратувало, а смішило Шамо.

НА СВІТАНКУ

Завірюха, що знялася в горах, раптом ушухла. Немов птах з підстреленим крилом, припала вона до землі й завмерла. Білий туман погустішав, опустився у глибокі прірви, і настала ясна тиха ніч. Замерехтіли зорі. Шамо дуже хотілося спати, але він знав, що треба бути насторожі. Якби Фарзали прокинувся, тоді і він, звичайно, дозволив би собі трохи передрімати. Та поки Фарзали спав, Шамо не склепив очей.

Він добре пам'ятав слова Матвія Васильовича: коли загрожує небезпека, людина мимоволі посилює свою пильність і щохвилини тримає зброю напоготові. Зате у хвилини спокою, коли небезпека невелика або її зовсім нема, люди часом необачні, а цей душевний стан уже сам по собі може стати причиною великої біди. Ось чому Матвій Васильович повчав, що обережним треба бути завжди і в усьому і не втішати себе тим, що небезпека нізвідки не передбачається.

Одне слово, Шамо вважав, що, незважаючи на втому, він повинен перебороти сон. Та й холод мимоволі нагадував про те, що коли й він засне, то обидва можуть замерзнути — хто ж наглядатиме за вогнищем.

Небо поволі почало світлішати. Наближався ранок. Снігові шапки, які затрималися на гіллі дуба, немов поспішаючи випередити схід сонця, падали на землю. В передчутті світанку зашаруділи й зацвірінькали лісові птахи. Нарешті вдалині, за небокраєм, почали вимальовуватися світлі смуги зорі. А вершина Сари-баба, здавалося, плавала в молоці й розливала молочну білизну довкола себе.

Ясні зорі й тиша перед світанком обіцяли сонячний безвітряний день. Скрізь, навіть на найвищих гірських вершинах, почне танути сніг. Зелень звільниться від снігу й стане ще яскравішою, зникнуть химерні білі намети і юрти, і земля прокинеться умита і свіжа. Знову луки милуватимуть око яскраво-зеленим вбранням, знову весна, святкуючи перемогу, розстелить свій яскравий килим з різнобарвних квітів, і знову вся природа торжествуватиме, сяючи красою.

Там, на рівнині, Шамо встиг відвикнути од краси рідного краю й зараз дивився довкола закоханими очима. Гірська весна зачарувала його. Він милувався скелястим міжгір'ям, де повільно розтікався білий, ніби молоко, туман, він не міг одвести погляду від гірських вершин, які, немов наречені, поволі знімали білу фату.

Шамо не сумнівався в тому, що надвечір наступного дня вони прийдуть у рідне село. Він уявив собі, як його батько, старий Сафар, сестра Гюльсенем і менший брат Гюльмамед вийдуть із землянки, щоб його зустріти. Серце Шамо від хвилювання ладне було вискочити. Як радітимуть усі, що він повернувся. Весело горітиме вогнище, освітлюючи чорні стіни землянки, і вся родина одразу оживе. Зате який переполох буде у ворожому стані — в садибах Кербелай-Гатамхана і Гаджі-Сафігулу! Цікаво, що робитиме мулла Кафар, що він підкаже цим старим негідникам? Разпалиться, мабуть, і без упину торочитиме своє звичне: «Воістину! Хай буде так!» Звісно, і Геярчин занепокоїться, заметушиться. А стара Гизгаїт і дружина Гатамхана Паси довго шепотітимуться, замишляючи знову щось лихе проти їхньої родини.

Шамо дивився на світанкове небо і уявляв собі перші хвилини побачення з рідними. І одразу гостро відчув увесь сором та всю гіркоту своєї бідності. Як же так — після стількох років він приїде додому з порожніми руками! Невелика пачка кредиток, яку йому пощастило зібрати, тепер, через те що вартість грошей упала, немов танула в його руках. Та як би там не було, а, повернувшись додому, він розстеле скатертину у своїй землянці і хоч скромно почастує усіх друзів і товаришів.

А раптом у батьковій землянці немає навіть шматка хліба? Що, як дома харчуються вареною зеленню без солі? Невже він поставить гостям, які прийдуть до нього, лише полумиски з несоленою зеленню? Про таке частування одразу ж знатиме все село. Підуть плітки й пересуди, що Шамо повернувся з Карабаху з порожніми руками, що він не привіз навіть мішка пшениці, щоб змолоти борошна й почастувати гостей свіжим лавашем. Люди казатимуть, що Сафарів син прожив стільки років у Карабаху і нічого не заробив, тільки байдикував. І сльози бринітимуть в очах батька, який так чекав повернення сина у рідну домівку...

Шамо уявив цю невеселу зустріч і прокляв бідність, яка гне людину до землі й принижує її гідність.

Звичайно, звістка про повернення Шамо швидко долетить до Гамер.

«Гей, дівчино! — почнуть кепкувати з неї жінки. — Кажуть, наречений твій повернувся додому з повними кишнями грошей! Хай щастить тобі!»

Ще хтозна, як тоді Гамер подивиться на Шамо. А вона ж стільки років не зводила очей з дороги, все чекала.

Ідучи на заробітки в Карабах, Шамо залишив Гамер майже дівчинкою, а тепер, кажуть, вона виросла й розквітла. Аби тільки вона не злякалася злиднів, аби тільки не відмовилась від нього!

Шамо уявив собі, як Гамер з хвилюванням чекатиме першого побачення, як шукатиме випадку, щоб несподівано зустрінутися з ним віч-на-віч. А коли вони зустрінуться, їй перехопить подих, і вона почне плакати, а потім соромливо витре очі краєчком келагая, гляне на свого нареченого й прошепоче: «Ти не зрадив мене, Шамо?»

І почнеться радісна, задушевна розмова. Навряд чи вони говоритимуть про майбутнє,— їм захочеться розповісти одне одному про біль розлуки, про сумніви свої та мрії. А потім вони замовкнуть, обмінюючись лише німими поглядами, слухаючи биття своїх сердець...

А раптом Гамер одразу нагадає про весілля? Що він скаже їй тоді? Чи зуміє вдати, що не зрозумів її натяку? Хіба зможе Шамо відкинути її бажання й відповісти, що треба почекати? Хіба можливо виправдати відмову од власного щастя бідністю, злиднями? І в ім'я чого відмовлятися від щирої, чистої, глибокої любові? Хіба зуміє він одвернутися від цих ясних очей, які стільки років з тривогою дивилися на дорогу, чекаючи його повернення? Хіба ж зможе він відштовхнути од себе її віддану душу?

«Ні, ні, нерозумно, безсовісно й несправедливо відкласти до світлого дня здійснення свого заповітного бажання!»

Якщо він знову скаже: «Почекай!», то Гамер скрушно опустить руки й дорікатиме йому: «Ой, Шамо! Скільки років я терпляче ждала тебе! А ти знову хочеш усе відкласти... Може, і ти, як Фарзали, залишив у Карабаху половину свого серця? Може, тому й хмуряться твої брови, коли йдеться про весілля!..»

Такі думки обсіли Шамо, коли він грівся біля вогнища. І юнак з гордістю признався собі, що серце його не розколося надвоє, що воно зберегло вірність першому кохання. Шамо не піддався на залицяння красуні Алагез там, на Делідагу, не зворушували хлопця й ті багатозначні погляди, які кидали на нього в домі Гейбалі. Не подіяли і слова тітоньки Туті, яка призналася колись, що якби у Шамо не було нареченої в Шехли, хто ж, як не він, був би найкращим нареченим для її дочки. Отож, якщо завтра йому доведеться зустріти Гамер, він, не опускаючи голови, чесно подивиться їй у вічі, бо всі ці роки зберігав чистим своє перше

кохання. Він сміливо гляне у її прекрасні чорні очі і без жодного слова, одним подихом вимовить: «Візьми мій єдиний подарунок. Віддаю тобі моє щире, незаймане серце!»

Який ще цінніший подарунок він міг принести Гамер? Пойнятий своїми думками, Шамо задрімав і не помітив, як у горах забринів світанок, як, заворушившись на своєму кам'яному ложі, прокинувся Фарзали.

Розгледівшись, Фарзали зрозумів, що Шамо цілу ніч не спав, підтримуючи вогнище, оберігаючи сон товариша. Видно було, що він заснув недавно, навіть не підклав під голову свою кошлату туркменську папаху.

А сонце вже вийшло з-за гір, промені його, проникаючи крізь дерева, освітили багаття, і полум'я одразу ж поблякло.

Фарзали підійшов до Шамо, схилився над ним і з подивом помітив дві світлі сльозини, які, немов краплі роси, сяяли під його густими довгими віями. Фарзали тихо відступив, підняв свою бурку й обережно накрив нею товариша. Після цього він розворушив палицею дотліваючі головешки й підкинув хмизу.

Сидячи на камені, Фарзали думав про щире серце, відданість свого товариша, у чому він ще раз переконався цієї ночі.

А Шамо спав у теплій шинелі, вкритий зверху буркою, і обличчя його осявала усмішка. Зморшки на його широкому чолі розійшлися, чорні брови дугою вигнулись над очима, тонкі вусики, які він не підкручував угору, як Фарзали, звабно відтіняли його верхню губу.

Дивлячись на товариша, Фарзали згадав, як одного разу, коли вони ще пасли овець на схилах Делідагу, Шамо лежав на траві й довго з захопленням грав на сопілці, а потім, спостерігаючи за хмарами, заговорив про Гамер. Він лежав тоді, підклавши руки під голову, і так заснув з іменем коханої на вустах.

Зараз на спокійному обличчі Шамо не помітно було жодного сліду тих поневірянь, які вони зазнали за час подорожі.

Чому він завжди сильніший од Фарзали? Чому Шамо має право кричати на нього, примушує підкорятися собі, як це було, наприклад, минулої ночі? Яка тут таємниця? У чому його сила? Коли Шамо запропонував піти з Ельоглу, хіба Фарзали не міг відповісти твердо й рішуче: «Нехай кожен вирішує свою долю сам»,— і наперекір другові залишитися в Карабаху, щоб тепер не мучитись і не каратись?

«Мабуть, я його слухаюсь тому, що ми з самого малку нерозлучні,— подумав Фарзали.— Ні,— одразу ж запереч-

чив собі.— Шамо тому верховодить, що за останні роки він став мудріший і розважливіший, ніж я!»

Фарзали підвівся з каменя й поворушив хмиз у вогнищі. Глянувши навколо, він помітив, що сонце вже підбилося над небокраєм. Сніг скрізь швидко танув, і схили гір перевдягалися у зелені шати.

Розділ сьомий

КАЗЕННА КАНЦЕЛЯРІЯ

Отже, зима зазнала цілковитої поразки. Через півгодина снігу як не було. Він перетворився у дрібні струмки, і вони швидко побігли вниз, зливаючись дорогою з іншими струмками, утворюючи шумливі потоки. Невдовзі могутні водопади наповнили міжгір'я шумом і гуркотом.

З вершини Сари-баба виднілися розкидані по схилах гори становища. Там над вогнищами клубочився дим — люди вже прокинулися й варили собі їжу.

Шамо і Фарзали почали спускатися звивистою стежкою, милуючись безмежним простором, що лежав перед ними. Фарзали склав бурку й перекинув її через плече, а Шамо розстебнув шинелю, щоб довгі поли не плуталися в ногах.

Коли сонце вже стояло над головою, друзі ступили на місток, перекинутий через річку Пірджакхан. Річка, яка бурхливо пінилася, протікала між покладами руди, забарвлюючи свої хвилі в червоний колір. Шлях був важкий, та все-таки вони помилювалися довколишнім краєвидом, а потім подалися далі, до гірського селища з тією ж назвою, що й річка.

Поля Пірджакхана були не з родючих. Ячмінь уродив гарно, але пшениця була мізерна, рідко порослі стебла ледве прикривали ґрунт. На луках де-не-де біліли купи каміння, яке зібрали на ділянці й поскладали, щоб полегшити роботу косарям. Скрізь зеленіло свіже листя шовковиць, черешня вабила око дрібними, ще не доспілими ягодами.

По луках ходили жінки й діти. Ножами особливої чеканки, без колодки, вони зрізали й складали в кошики їстівні трави. Зимові запаси хліба вже були з'їдені, і багато хто з тутешніх селян голодував. Між тим це село вважалося найзаможнішим в окрузі. Як же тоді було скрутно селянам інших сіл, коли навіть пірджакханці змушені були харчуватися травами...

— Ось вони, наші гірські села! — скрушно сказав Фарзалі.— Дивись і милуйся, як люди з допотопними ножами, в брудних полатаних фартухах збирають їстівні трави. Серед цих людей, мабуть, є й такі, що з самого новрузу¹ не бачили шматка тіста, а якщо в якійсь заможній хаті й печуть хліб, то сотні людей, ідучи повз цю хату, із заздрістю вдихають його запах. Природа тут розкішна, навкруги ліси, тисячі квітів переморгуються, мов веселі діти, але яка з того радість селянам, коли мало хто з них може поїсти досхочу! Не мине й п'яти днів, як ці ниви з ячменем і пшеницею поб'є град, або потік, що хлине з гори, змиє геть-чисто все...

— То ти не радієш, що йдеш до рідного гнізда? — спитав Шамо.

— Ет, проти свого гнізда нічого не скажеш! — відповів Фарзалі.— От якби люди не голодували, це був би справжній рай. Але ж земля тут не родить, і в цьому наше прокляття! Через те наші земляки й поневіряються, як бездомні цигани, поневіряються ціле життя. Ось про що я кажу...

— Я хочу, щоб ти так само ясно бачив увесь світ, як бачиш те, що зараз лежить перед тобою,— відповів Шамо.— Ти кажеш про убогу землю Чалбаїру? А ти згадай родючий Карабах. Хіба там мало людей, які теж виходять навесні з ножами збирати у полі трави?

— То вони приходять у Карабах звідси.

— Та ні, таких багато і в самому Карабаху. А чому? Просто їм нічого не залишається з того, що вони добувають своїм кривавим потом. Наші селяни ладні зубами і нігтями видирати з цієї убогої землі урожай. Але тут їх грабує Султан-бей, а там Герай-бей. Отож-то й лихо, що тисячі людей працюють, скніючи у злиднях, а окремі щасливці плавають в молочних озерах. Тисячі селян помирають з голоду, а один бей може напідпитку, заради втіхи, продати Мешаді-Гуламу всі ті отари овець, які заповоняли схили Делідагу. А потім за одну ніч програти в карти всі гроші, які він отримав за ці отари.

— Але ж він програє в карти не твоє і не моє добро! — відповів Фарзалі.

— Саме наше добро він і програє! — сказав Шамо й суворо глянув на товариша.— Правду казав старий Гуммет, що всі палаци та будинки на землі побудували не поміщики, не беї, а трудові люди своїми руками. І справді, коли і де

¹ Новруз — перший день весни, Новий рік, який святкують мусульмани.

Герай-бей вигодував хоча б одну вівцю? Нехай навіть не вівцю, а ягня? Можеш ти показати мені таке ягня? Га? Тоді нехай воно забекає, щоб усі чули!

— Ти таке верзеш, Шамо, що можеш розсмішити навіть варену курку! — похитав головою Фарзали. — Що ж буде, коли Герай-бей візьме в руки гирлигу, а Фарзали, який звик до дудки, поїде полювати на соколів?

— Це ти всерйоз кажеш?

— Всерйоз чи не всерйоз, але я правду тобі кажу, Шамо. Наш Гейбалі досі на тому березі Араксу, у Карабаху, завзято дообає киркою землю й добуває собі на шмат хліба. Чи був у його житті такий день, щоб він не працював? І всі так звикли, що він працює в кяризах, що хоч би як він благав, ніхто не витягне його звідти й не скаже: «Добувай свій хліб на землі, а не під землею!» Це я кажу до того, що аллах створив людину для одного якогось діла.

— Отакої! — обурився Шамо. — Це мулли брешуть, буцімто аллах поставив одному чоловікові тавро на лобі, щоб він тридцять років, зігнувшись, рився під землею, мов крїт, а другий щоб жив паном і мав втіху з того, що ходив з псами на полювання. І ти віриш цій брехні?

— Тоді чого ж одні мають на харч траву, а інші усе життя бенкетують та кидають порожні пляшки з-під вина у людей. Хто ж, по-твоему, пише на лобі людини її долю?

— Лихі люди це роблять, ось хто. Такі, як той падишах Микола, якого недавно повалили.

— Та повалили ж, а далі що? Може, Гейбалі сяде тепер на його місце?

— Якщо сьогодні ще не сів, то завтра обов'язково сяде.

Почувши це, Фарзали зареготав так голосно, що сполохав птахів, які причаїлися в кущах при дорозі.

— Я теж чув краєм вуха брехні старого Гуммета! — сказав він. — Мені здається, що буде це тільки тоді, як хвіст у верблюда виросте до самої землі.

Село Пїрджахан лишилося позаду. Вони швидко проминули будинок повітового правління, який стояв осторонь. Коли друзі зійшли на пагорб і опинилися біля гаю, Шамо показав пальцем на цю казенну будівлю з червоним дахом.

— Знаєш, Фарзали, — мовив він мрійно, — поки ти сам не сядеш у цій канцелярії, ніяких змін не буде.

Фарзали похитав головою і насунув на лоб свою волохату папаху.

— Мені б зайняти місце осавула Калбали, — глузливо сказав він, — отоді б я зробив так, щоб усе криве у світі

стало прямим, як шиї худющих верблюдів, що тягають нафту в бурдюках.

— Е, ні, Фарзали,— сказав Шамо.— Осавул сам раб. Він таке собі зінське щеня, та ще й боязливе. Як йому скажуть, так він і гавкає. Я кажу не про такого дрібного служаку.

— То ти радиш мені, щоб я став повітовим начальником або губернатором?

— А чому б і ні! Ти знаєш, які дивні речі розповідав мені дядько Гуммет? Він казав, що коли ми візьмемо зброю, захопимо в свої руки всі казенні канцелярії, то зможемо віддати землю в селах селянам, а фабрики й заводи у містах — робітникам. Ось побачиш, як усе зміниться. На одному світлобородому Миколі все не скінчилося, зрозумів? Усе повинно змінитися, і переміни ці багатьох зачеплять, навіть Султан-бея, який, кажуть, сидить зараз у дубовому лісі, в міжгір'ї Гаджісамли.

— Може, старий Гуммет і дав тобі револьвер з барабаном, щоб ти поправив світ?.. Ти хочеш посадити мене начальником казенної канцелярії, а сам станеш ще більшим начальником?

Фарзали здивовано похитав головою і швидко пішов уперед. Шамо наздогнав його.

— Пам'ятаєш, тоді в нашій землянці під великою чинарою я просив тебе бути мені завжди товаришем? — спитав Шамо.

— Я про це багато думав... Скажу відверто: бути товаришем добре, але повірити в такі казки дуже важко. Якось воно не вкладається у моїй голові.

— Повинно вкластися! — сказав Шамо.— Механік Матвій казав, що мільйони людей повстали, уся Росія нуртує. Та хіба міг сам по собі зійти з престолу такий сильний падишах, як Микола? Він же правив мало не половиною світу!

— А що мені з того, що повалили Миколу? Усі казенні канцелярії досі в руках його колишніх слуг.

— Отож-то й є, що їх ще треба звідти вигнати. І ми повинні домогтися того, щоб ця канцелярія перейшла до наших рук, до рук таких, як ми з тобою.

— Розумію тебе,— глузливо сказав Фарзали.— Ти хочеш, щоб ці гори скопилися зі своїх місць і затанцювали перед бідняками, щоб рівнина нічим не відрізнялася від гірських пасовиськ, щоб припинилося поневіряння кочовиків, щоб уся земля перетворилася на рай, щоб пан Фарзали

став начальником і засів у казенній канцелярії і щоб його дружина пурхала мов пташка! Так?

— Ти кепкуєш, а я кажу серйозно. Ми хочемо взяти владу в свої руки, і коли не зможемо зробити це мирно, то ладні заради великої справи пролити кров.

— Але ж ти боїшся крові, Шамо!

— Ні, коли треба буде, я перший скажу: хай пролеться кров!

— Тоді чекай страшного суду, чекай і терпи, ходи по Шехли з похиленою головою доти, поки почне литися кров довкола казенної канцелярії! Увесь наш рід разом із старим Ало згниє в землі, поки ти своїм маленьким револьверчиком зрівняєш із землею могутні гори.

Отак сперечаючись, Шамо та Фарзали проминули гай і кам'янистою стежкою почали спускатися в Тигрову долину. Раптом Фарзали схопив Шамо в обійми і почав термосити його.

— Ти завжди був мені меншим братом і водночас аксакалом з довгою сивою бородою,— по-дружньому сказав він.— І все-таки ти не віриш мені, боїшся, що я вчиню підлість.

— Яку підлість?

— Ну, комусь розкажу про твій револьвер, про твій намір захопити казенну канцелярію.

— Ні, я думаю, що ти на підлість не здатний...

— Але ж якщо Султан-бей довідається, що ми вже таємно взяли за цю справу, про яку ти кажеш, і хочемо захопити казенні канцелярії,— стурбовано сказав Фарзали,— знаєш, яке він побоїще нам влаштує? У цій річці замість води потече кров!

— А ми не злякаємося!.. Ми не жалітимемо себе заради такої справи...

— А як же ми битимемося, коли у нас на двох лише один револьвер?

— Дарма, буде в нас зброя. Грізна сила збирається проти наших ворогів... Та боротьба лише починається, і я хочу, щоб ми не розлучалися, Фарзали! Щоб ми все життя йшли разом!

— Ти хочеш разом зі мною взяти приступом казенну канцелярію? Ні, Шамо, я завжди буду тобі вірний, але за це поручитися не можу. Хіба там твої вороги?

— Ти зрозумій: починаючи з Петрограда і кінчаючи нашими горами — по всій країні ми повинні взяти в свої руки всі, які тільки є в Росії, казенні канцелярії. Партія поведе нас цим шляхом, партія більшовиків.

Фарзали задумався. Мовчки піднявся він на невеликий кам'яний міст, під яким, пінячись, шуміла бистра гірська річка.

«Партія поведе нас цим шляхом! — подумки сказав він. — Партія — ось воно, нове слово, яке змінило життя нашого Шамо!»

ЧАСТИНА ВОСЬМА

Розділ перший

ЧЕКАННЯ

Скісні сонячні промені, здавалося, пронизували снігові вершини хребта Чалбаїр. Тіні від дерев, що обступили хати, все довшали й довшали. Далеко, до самої дороги, вже простяглися ці вечірні тіні. Шехлинці поверталися з поля.

Сьогодні старий Сафар разом з Ало цілий день працював на своєму клаптику поля край села. Сам Сафар вже нездужав обробити город. Він мріяв лиш про одне: щоб син був поряд. Ця думка твердо опанувала ним, і старий був переконаний, що невдовзі Шамо повернеться. Ало ж сподівався, що з Шамо прийде і Фарзали, син його покійного старшого брата.

— Не можуть вони розлучитися, — казав він. — Разом пішли, разом і додому прийдуть. Фарзали — вірний друг. А мати його все побивається й питає мене: «Коли ж нарешті повернеться мій син, світло моїх очей?» Ця жінка була мов орлиця, а тепер так сплакалася, що стала як горобець. Справді, час уже вертатися до рідного порога. Скільки він там не заробить, все одно хоромів собі не вибудує!

— А раптом, Ало, вони сьогодні й повернуться? — сказав Сафар, повертаючись надвечір додому.

— Ти що, вже провидцем став? — пожартував Ало й, попрощавшись, повернув у свій двір.

Сафар подався до своєї землянки. Як завжди, на порозі його чекав менший син Гюльмамед. Гюльсенем несла у землянку оберемок хмизу й теж зупинилася, побачивши батька.

— А що мені дасте, коли ваш брат прийде сьогодні? — голосно сказав старий і, погладивши кучеряву голову Гюльмамед, прикрикнув на пса, який раптом заскавучав.

— Він голодний, — пояснила Гюльсенем.

— А хто з нас ситий? — спохмурнів Сафар і легенько

відштовхнув собаку, який терся об його ноги.— За зиму і мої кістки зовсім зсохлися, як же йому не захиріти! І що його робити? Падишаха Миколу скинули, а хліба все одно чортма!

— Мені казали, що на селі готують караван, який піде по хліб у Карабах,— сказала Гюльсенем, допитливо дивлячись на батька.

— А що ми маємо? Грошей і речей для продажу в нас немає. З чим же ми пристанемо до каравану?

— А що, коли ми перекажемо Шамо, щоб він знову прислав нам мішок зерна?

— Шамо сам прийде...

— Хто сказав?

— Ніхто мені не казав.

— То ти що, батьку, провидцем хочеш стати? — якось злякано спитала Гюльсенем.

— І дядько Ало так каже,— гірко усміхнувся Сафар.— А ось побачите.

— А раптом Шамо і справді прийде? У нас же немає чого покласти в казанок. Сьогодні на вечерю два пучки трави, та й ті без солі.

— Ох, нехай тільки Шамо повернеться!..

— Нехай брат повернеться! — жалібно мовив Гюльмамед.— Нехай прийде й побачить, як ми живемо...

— Годі тобі пхикати,— дорікнула братові Гюльсенем.

— Не сердься на нього, дочко. Нехай Шамо своїми очима побачить, що кожен день нашого життя важчий, ніж кам'яна скеля.

— Хіба тільки нам важко?

— Хай побачить, як важко всім людям.

— Щоб він серце своє отруїв горем? Ти цього хочеш? — сердито спитала Гюльсенем.

— Та я не про те! Нехай він нам подасть руку й забере звідси!

— Куди?

— Куди очі бачать, куди ноги понесуть!.. Уранці, коли ми йшли на роботу, я знову бачив твого малого! Ой, як болить моє серце!

— Джабі вже не мій...

— Ой, знаю, знаю... Мабуть, нам треба бути подалі від них... Я вже багато чого бачив на своєму віку...

— Воно-то так, але нехай спочатку повернеться Шамо.

— Нехай повернеться, дитино моя, нехай прийде!.. Коли він буде тут, ми об'єднаємося з родиною Ало й покажемо

свою силу клятому родові Гатамхана. А тоді, може, і справді гайнемо звідси, щоб ніхто й сліду нашого не знайшов.

Приголубивши сина, Сафар знову звернувся до дочки:

— Найважче в світі, коли тебе за ніщо мають! Немає нічого гіршого, коли тебе не хочуть за людину вважати. Недарма кажуть: про голод пам'ятають лише день, а про кривду тисячу років... Твоє лихо і нам велику біду принесло. Тут досі кров'ю пахне, а може, і зовсім згине наш нещасний рід, щезне з лиця землі. Та якщо з нашого роду вціліє хоч одна людина, все одно вона відплатить нащадкам Гатамхана... Тепер зрозуміла, яке лихо мати замість родичів заклятих ворогів? За себе я не боюся, а от за Шамо повоююсь.

— Чого ти мучишся, караєшся, коли Шамо ще не прийшов? — сказала Гюльсенем і відчула, що її серце пойняла тривога.— Нащо ятрити давню рану? Слава аллаху, вона вже загоюється.

— Ні, дочко, ти добре запам'ятай мої слова! — вів далі Сафар і, піднявши паличку, провів на землі дві глибокі лінії хрест-навхрест.— Запам'ятай, дочко, нашу розмову! Скільки б мені не товмачили про те, що Азі схожий на своїх дядьків, котрі видовбували з дерева ложки, я скажу: це брехня! Настане день, коли він розпростає плечі й відплатить за свою кривду батькові твого сина. Не зробив цього старий Ало, зробить його син Азі. Сама знаєш, як тліє жарина під попелом. І нехай Шамо подумає про це, коли повернеться додому. Нехай він дізнається, що нічого не змінилося. Коли вже я, старий чоловік, узяв у руки гирлигу, перекинув хурджин через плече й довго ішов через гори у Карабах, щоб з ним порадитись, то на цьому все скінчитися не може. Щоправда, люди, яких я зустрів там, в хаті колодязного майстра Гейбалі, довго умовляли мене, напоумлювали і таки втихомирили мою душу. Але тут у нас, на Чалбаїрі, гордість, честь викарбувані на серці, немов старі письмена на скелях. І ніяка розрада їх не вітре. Хай як міцно людина заплющить очі, цим вона від себе біди не відведе! Отож краще пильнувати, бути обачним, щоб ворог не застукав тебе зненацька. Треба з першого дня про все попередити Шамо: нехай він знає, яка звірюка твій свекор Гатамхан і чого вартий його син...

— Я зовсім змерзла, тату! — сказала Гюльсенем і понесла в землянку оберемок хмизу.

Сафар залишився у дворі й, замислившись, сів на дубовий пень.

Гюльсенем розгребла жар, який жеврів у вогнищі, роздмухала вогонь, наклала трісок, і невдовзі з баджі повалив густий дим.

— Дай мені хоч трави з'їсти! — попросив Гюльмамед.

— Зараз заїде батько, тоді й поїси!

— Батько тільки те й робить, що сидить щодня на старому пні й зітхає, поки не заїде сонце.

— Він дивиться на дорогу, все чекає Шамо. Якийсь він дивний став, Гюло, хіба не правда?

Старий і справді часто дивився на дорогу і подумки розмовляв із Шамо. Вечорами, особливо тоді, коли дозволяла погода, він сідав на старому пні й чекав сина. Тіні на шляху вже ставали довшими, а Сафар не зводив очей з дороги, все вдивлявся у подорожніх, аж поки не сутеніло. А потім сумний повертався в свою убогу землянку. І якби розлука з сином тривала десять років або й більше, старий все одно терпляче й покійно чекав би його, не відриваючи погляду від дороги.

«Коли настане час моєї смерті,— признавався він собі,— і мене вже повернуть обличчям до Мекки, то й тоді я дивитимусь на Карабахський шлях, мабуть піду в могилу з кривою шиєю».

Останнім часом Сафар не раз чув про те, що в їхній край звідусіль повертаються люди: робітники з Баку, вірменські солдати — з фронту, наймити — з Карабаху. Отож Сафар тепер ще більше вірив, що і його син невдовзі повернеться. А раптом Шамо не прийде? Раптом не справдиться його передчуття? Тоді старий Ало глузуватиме з нього. «Знаєш, що я тобі скажу, Сафаре? Не зробити тандир¹ з дощок, а горця пророком»,— казав Ало, перекривлюючи Сафара.

Із землянки вийшов Гюльмамед, якому так і не дісталась від сестри його пайка вареної трави.

— Чого ти не йдеш вечеряти, тату? — крикнув він.

— Я чекаю твого брата, сину, а його все немає,— тихо відповів старий. Серце в нього защеміло, губи затремтіли, він розгублено здвигнув плечима, і його зашкарубла рука доторкнулася до очей.

— Тату! Гюльсенем не дає мені їсти,— знову крикнув Гюльмамед, але, не почувши відповіді, повернувся в землянку й кинувся на шию сестрі.— Батько казав, щоб ти мене нагодувала.

¹ Т а н д и р — яма з глини чи цегли, у якій печуть хліб.

— Гаразд,— полагіднішала Гюльсенем і поклала в полумисок три ложки вареної трави.

За одну хвилину Гюльмамед проковтнув свою убогу вечерю й про всяк випадок провів пальцем по дну вже порожнього полумиска.

— Дай ще трохи! — попросив він сестру.— Хоч півложки від батькової пайки. Він ніколи всього не з'їдає й віддає мені.

Як і багато родин по селах Чалбаїру, сім'я Сафара вже давно голодувала. Щоправда, вона приховувала це від усіх, навіть від найближчої людини — старого Ало. Та, як ведеться на світі, сусіди добре знали, у кого яке борошно просіюють дома й хто які випікає перепічки, знали, у кого немає навіть чашки айрану, а в кого й дрібки солі, щоб посолити варену траву та коріння. І все село знало, що Сафарова землянка — найубогіша.

Як і кожен селянин, Сафар добре розумів: чорний день — у себе, а свято — на людях. Він і його діти мужньо зносили голод, збираючи на лугах і в горах, в лісах і міжгір'ях, а часом і в сільських канавах під живоплотом соковиті їстівні трави з пряним запахом — щавель або м'яту. Найважче їм було навесні, зате восени, як і багато інших, вони сподівалися наїстись і відпочити.

Сафар разом з Ало засіяв кілька клаптиків землі і чекав, що цього року врожай буде гарний. Коли насувалася гроза, він побожно дивився на небо, побоюючись, щоб град, часом з пташине яйце, не знищив його золоті надії. Та коли й цього разу град пройде стороною, все одно ще довго чекати, поки дозріє колосся, поки настануть жнива і мішки наповняться зерном. Так чи так, а раніше, ніж у серпні, їм однаково не бачити хліба.

Люди, сильніші духом, навесні йшли в Карабах по зерно й приносили звідти трохи ячменю. А слабосилі й хворі змушені були харчуватися травою, а ближче до осені — лісовими ягодами та плодами, проводячи дні в суворій боротьбі з голодом.

Старий Сафар був уже зовсім немічний: ноги в нього тремтіли, очі сліпли, спина згорбилась. Усе життя Сафарові допомагав Ало, та допомога ця гнітила старого і важким тягарем лягала на серце. Чого ж це Ало повинен ділити з ним останній шмат хліба? Йому теж живеться нелегко. Його син Азі день і ніч тягає мішки у млині. Слухняний і совісний, він не цурається ніякої роботи, аби тільки сім'я не голодувала.

Одне слово, якщо Ало допомагав своєму товаришеві, то не тому, що жив у достатках, а тільки тому, що інакше шмат хліба не ліз йому в горло. Коли вони разом виходили в поле, хіба міг він відвернутися, розв'язати свій вузлик з харчами, поїсти нишком і нічого не дати голодному Сафарові?

«Доки я буду приймати милостиню? — карався Сафар, здіймаючи очі до неба. — Не день і не п'ять днів так живемо, а довгі роки... Доки я буду боржником турботливого і лгідного Ало?»

Сидячи на пні, Сафар перебирав у пам'яті всі свої печалі. Він опустив голову так низько, що його біла борода торкалася колін. І все-таки він не зводив очей з дороги, на яку вже лягли сутінки. Ось зайшов у село якийсь гурт людей... Ось пройшов і зник за горбом караван... А Шамо все не видно. Де ж він? Де?

Старий уже почав втрачати надію.

Та ось на дорозі з'явилося двоє подорожніх. А може, це Шамо і Фарзалі?

Старий гукнув Гюльмамеда. Хлопець вийшов із землянки і підбіг до батька.

— Глянь-но, сину, у той бік.

— Куди, тату?

— Униз, на дорогу...

— Там ідуть двоє!..

— Це Шамо! — вигукнув Сафар і заплакав.

— Тату, що це з тобою сьогодні? — спитала Гюльсенем, вийшовши на подвір'я.

— Я став як мале дитя, дочко! — Старий витер сльози. — Сам не знаю, що зі мною робиться!..

Сафар вже не соромився нікого — ні дочки, ні сусідів, він більше не міг стриматися.

— Бачиш, дочко? Бачиш? — кричав він, показуючи на дорогу.

— Бачу, там ідуть двоє.

— Один з них твій брат!

— Таке скажеш. Взяв у голову, що це Шамо, й сам собі повірив. А якщо це не він? Може, він прийде не сьогодні, а завтра або через місяць?

— Ні, дочко, це він! Ось з того боку йде Шамо, а з цього Фарзалі. Це вони! Біжи до дядька Ало! — підштовхнув Сафар Гюльмамеда. — Скажи, що наші хлопці прийшли! Хай сюди йде!

Гюльмамед чимдуж побіг до Ало.

— Ідіть, ідіть до нас мерщій! — захекавшись, торочив хлопець.

Ало занепокоївся.

— А що там у вас сталося? Ми ж із Сафаром цілий день провели разом.

— Батько просив, дядьку Ало, щоб ви не гаялись. Там на дорозі йдуть двоє.

— З глузду з'їхав твій батько! — скрушно сказав Ало. Він покійно зняв із цвяха стару чоху з довгими рукавами й накинув собі на плечі.

Теллі теж вирішила прогулятися зі своїм старим, і вони пішли до Сафарової землянки. Тим часом подорожні встигли спуститися у яругу край села.

Сонце вже сіло, і на село впали сутінки.

— Що сталося, друже? — спитав Ало, підійшовши до Сафара.

Старий, хитруючи, байдуже сказав:

— Та так, нічого! Хотів, щоб ти прийшов!

— Та що таке?

— Нічого. Сідай!

Усе своє життя, починаючи з семи років — а тепер Сафарові вже перевалило за шістдесят п'ять, — він жодного дня, чи то в radoщах, чи у печалі, не міг прожити без свого єдиного вірного товариша Ало.

— Аж тепер я дотумкав! — зайшовся сміхом дядько Ало. — Але знай, коли не вийде, як ти кажеш, і наші хлопці не повернуться сьогодні, не бути тобі нашим провидцем, який знає все, що робиться на землі й під землею. А якщо твоє передчуття збудеться, ми візьмемо у матері Фарзалі, старої Сари, таку гарну курку, якій нема рівної на селі! Вона швидка і несе великі яйця!

Ало жартував і намагався розвеселити Сафара, але старий мовчав і не зводив очей з дороги, яка потонула в темряві.

А Шамо та Фарзалі вже вийшли з яруги й підходили до села. Йшли мовчки, та їхні важкі кроки чули всі, хто зібрався біля Сафарової землянки.

— Хто ж це може бути? — не втерпіла цікава Теллі й пішла назустріч подорожнім. — Хто йде, гей?

— Гості йдуть! Зустрічайте!

— Та це ж голос Фарзалі!

— Хто тепер скаже, що Сафар не провидець! — захоплено вигукнув Ало й одразу ж кинувся назустріч подорожнім.

Спочатку Фарзалі, а за ним і Шамо підійшли до землян-

ки. Сафар немов прикипів до дубового пня. У нього вже не було снаги підвестись.

Гюльсенем радісно скрикнула, кинулася на шию Шамо.

— Братуку мій рідний!.. Повернувся!..— зашепотіла вона, лагідно притулившись до широких братових грудей, і заплакала.

Ало обняв Фарзали.

— Як же так? Хоч би дали нам знати! — поплескав він небожа по спині.— Та ти ж тепер справжній джигіт! Оце хлопець! Як скеля!

Усі метушилися, сміялися. А старий Сафар усе ще сидів на пні. Шамо підійшов до батька і взяв його за руку. Вхопившись за сина, Сафар насилу підвівся, але жодного слова не міг вимовити.

— Наш Сафар — справді провидець! — ще раз повторив Ало.

Вийшовши на дорогу, він став гукати стару Сару, землянка якої була поряд.

Але Гюльмамед уже побіг туди: він хотів першим принести їй радісну звістку, щоб отримати муштулук.

І ось не минуло й півгодини, як чутка про повернення Шамо й Фарзали облетіла все село. Ця звістка дійшла й до Гамер. Вона стрепенулася й вибігла у двір.

— Шамо! — вигукнула Гамер і раптом зупинилась. Груди її важко здіймалися.— Ні, я не підум! Нехай він сам до мене прийде!..

Розділ другий

МАТЕРИНСЬКИЙ ПОДАРУНОК

Усе село поринуло в сон. Заснув і Шамо, втомлений далекою і важкою дорогою. Лиш Гамер не спала, до самого ранку не могла skleпити очей.

«Він, звичайно, дуже змужнів,— думала Гамер.— Коли йшов у Карабах, над його верхньою губою лише всіялися вусики. А тепер, мабуть, у нього вирости великі вуса!»

Усі ці роки дівчина ні про кого іншого не хотіла й думати. В серці вона берегла пам'ять про Шамо. Вірність милому стала для неї святинею. Вона не хотіла давати жодного приводу для пліток і тому намагалася бути стриманою навіть з подругами. І хоч хлопці ходили за нею, мов тіні, Гамер не дивилася ні на кого. Залицявся до неї Сиявуш,

син багатого Гаджі-Сафігулу. Та дівчина трималася гордо, і жодна пилінка не впала на її чисте ім'я.

Вона лежала й думала про Шамо. Уже настала ніч, а він не прийшов. Чому? Він повинен був прийти до своєї нареченої, яка годинами просиджувала під березою в кутку двора, подумки розмовляла з ним, уявляючи собі, як у чеканні дня їхнього весілля вони щодня сидітимуть тут на камені.

«— Чи ти знаєш, Шамо, як я тебе чекала?»

— Коли бачив червону квітку на горі Делі, мені здавалося, що це ти... І тоді я гукав тебе...

— Я чула, Шамо!

— І чого ж ти не озивалась?

— Я озивалася».

І ось Шамо повернувся, та його місце під березою порожнє. Після нічної завірюхи дерево сьогодні було їй особливо любе. Легкий весняний вітерець ворухив зелене листя, гойдав тонке гілля, і Гамер здавалося, що листя скаржитьсь: чому так ніхто й не прийшов послухати його весняний шепіт?

Вранці Шамо гукнув Фарзали, і вони одразу ж кудись пішли. Гюльсенем розуміла, як хвилюється зараз Гамер. Але вона знала сільські звичаї. Зустрічі нареченого з нареченою повинні відбуватися потайки, у темряві, щоб ніхто не бачив. Інакше такі побачення викличуть людський осуд і відкриють ганьбою не лише наречену, а й весь її рід: може статися, що хлопець передумає женитись. Хоч би як там було, Шамо поки що не бачив Гамер.

«Він, мабуть, чекає ночі, щоб зустрітись з коханою, коли всі поснуть,— вирішила Гюльсенем.— Але ж він міг піти до неї вчора,— заперечила сама собі.— Мабуть, Шамо засмучений тим, що в нього немає весільного подарунка, і через те зволікає».

Гюльсенем ходила з кутка в куток по закуреній землянці, не знаючи, як допомогти братові. Нарешті вона підійшла до глибокої ніші в кутку, де лежала постіль і клунки з одягом, перекинула всі речі, складені там, і вийняла старий мафраш¹, туго набитий і міцно перев'язаний вірьовкою. Вона ніколи не чіпала цього мафраша. Гюльсенем насилу розв'язала вірьовку і заглянула всередину. Там лежало кілька невеликих вузликів і згортків. Вона вийняла найбільший згорток і чомусь відклала його вбік, почала перебирати

¹ Мафраш — великий килимовий мішок для зберігання речей.

дрібні й раптом заплакала. Їй стало страшно, що Шамо, як казав учора батько, через неї може попасти в біду. Вона плакала, проклинаючи той день, коли народилася, називаючи свою появу на світ нещастям для всієї родини.

«Нащо я народилася дівчиною? Краще б мені бути каменюкою!..» — розпачливо думала Гюльсенем. Вона витерла хусткою свої гарні, але глибоко запалі від виснаження очі, згадала про Джабі й дала волю сльозам.

Думаючи про свою гірку долю й тихо плачучи, вона знову взяла згорток, який відклала убік, і розмотала його. Там лежали кругле кишенькове дзеркальце, туалетне мило не більше за ячний жовток і невеликий шовковий келагай з барвистою облямівкою.

Багато років тому її мати заховала ці речі. Немов передбачаючи важкі дні в житті сина, вона, йдучи з життя, залишила материнський подарунок на його весілля.

«Хай буде проклята бідність! — немовби промовляла до неї мати. — Оце все, що я змогла зберегти для Шамо!»

«Як добре ти зробила, мамо!» — подумки звернулася до матері Гюльсенем і, сховавши решту вузликів і згортків у мафраш, поклала його знову в нішу.

— А я все чекаю, коли це сестричка вийде рвати зелень, — почула вона голос Гюльмамеда, який вбіг до землянки.

— Чого ж ти так захекався, коли чекаєш мене у дворі? — спитала Гюльсенем і швидко витерла рижком келагаю сльози. — Звідки так біжиш, що дух тобі забило!

— Я не дждався тебе і пішов подивитись, що де робиться. Був на майдані... Там стільки люду зібралося.

— І чого вони туди позбігалися?

— Спочатку там мулла Кафар щось торочив. А потім як вийшов Фарзали та почав говорити, такий галас зчинився, що нічого не можна було розібрати, і люди трохи не побіглися одне з одним... А коли Шамо говорив, усі його слухали. Коли хтось перебивав, то люди кричали: «Мовчи, мовчи, дай послухати Шамо!»

— А хто ще там був?

— Багато людей, дуже багато. З усього села посходились. Більше — ті люди, що голодують, самою травою харчуються.

— Ну все-таки, хто?

— Чимало людей. Наші, шехлинці. Всіх не перелічиш. Навіть жінки стояли віддалік... Знаєш, сестричко, Шамо казав, що падишаха вже нема. Якби ти чула, як гарно він говорив!

— А Фарзали теж там був?

— Був. Якби ти бачила, який у нього кинджал на паску!.. А коли він говорив, то здавалося, що разлучений віл реве. Здоровий хлопець! Вищий, ніж дядько Ало, як дуб! Я бачив, як сердито він зиркав у бік Маро, який сховався за своєю хатою й визирав, мов шкодливий кіт.

— А батько де?

— Він пішов з дядьком Ало на город садити горох і квасолю. Дядько Ало десь роздобув насіння... Що ти ще хочеш знати, я все розкажу тобі!..

— То ти скрізь побував?

— А то ж як,— гордо відповів хлопчина й потяг сестру за руку.— Тепер ходімо по зелень! — Гюльмамед вийняв з кишені набиту чимсь торбочку.— Глянь, що в мене є. Це сіль. Тут багато, цілий мішок.

— Де це ти взяв?

— Бабуня Сара дала. Це мені муштулук за добру звістку. Увечері, коли я прибіг і сказав, що Фарзали повернувся, вона хотіла мені дати курочку, а я попросив у неї солі. Кажу: «Дуже хочеться солоної страви!» — Хлопчик несподівано засміявся й якимось дуже жалісно глянув на сестру.— Уранці я прийшов, а бабуня Сара взяла торбинку й насипала солі з мідного глека по саму зав'язку. Ходімо! Сьогодні ми смачно попоїмо. Я в полі наїмся щавлю з сіллю! Кисленького щавлю! Ходімо! — Гюльмамед притис до себе торбинку.— Ой, і смачна ж ця сіль! Нічого смачнішого немає, хіба не правду кажу? А ти знаєш, що сказала бабуня Сара? Сказала, що все одно мені курочку подарує!

— Бери ніж і йди на лісову галявину, туди, за хату дядька Ало. Я зараз теж прийду.— Гюльсенем лагідно глянула на збудженого брата, який з часу повернення Шамо ніяк не міг заспокоїтись.

— А чого ти зі мною не йдеш? — спитав Гюльмамед.— А ще я бачив нашого Джабі,— раптом згадав він,— але баба Паси — от чорна свиня! — схопила Джабі за руку й нікуди від себе не відпускає. І Геярчин стояла біля неї. А потім підійшла ще зі своєю козубою Гизгаїт. Вони все зиркали на Шамо й про щось шепотілися.

— А потім? Що було далі, Гюло?

— Потім твій син Джабі вирвався з бабиних рук і побіг бавитися з сином Геярчин Худавераном...

— А чого ж ти не підійшов до Джабі? — скрушно спитала Гюльсенем.— Хіба ти не дядько йому, Гюло?

— Ет, який я їм дядько! Я втік звідти, боявся, щоб ця

свиняча пика Паси собак на мене не нацькувала.— Хлопчик показав на свої подерті штани.— Це ж Гатамханові пси таке поробили.

— Тепер не посміють цькувати на тебе псів! — сказала Гюльсенем і полегшено зітхнула.— Не посміють! Тепер і в нас є заступник, Гюло! — Вона тицьнула до братових рук ніж і стару полатану торбу, куди вони збирали пенджер¹. Їй хотілося, щоб Гюло пішов з хати.

— А ти скоро прийдеш? — спитав Гюльмамед, не виходячи із землянки.

— Скоро. Ти починай збирати, а я зараз прийду.

— Поки я не наїмся шавлю з сіллю, жодної стеблини не покладу в торбу,— сказав жартома Гюло.— А потім мені подарують курочку, і вона знесе яйце. Знаєш, як смачно — посолити яйце і в рот? Це смачніше, ніж плов, ніж коржі з медом у дядька Ало. Це найсмачніше за все на світі! Правда?

— Іди вже, Гюло!

Гюльмамед ступив до дверей кілька кроків і зупинився біля порога. Крізь подерті штани видно було його тонкі, як патики, ноги.

— А я вмю віддавати честь, як офіцер,— весело сказав Гюльмамед, виструнчившись і приклавши пальці до скроні.— Не як осавул Калбали, а як справжнісінький офіцер. Пам'ятаєш, до нас у село приїжджали козаки? Я теж дістану рушницю й буду офіцером. Чула? Не таким, як цей телепень осавул Калбали, а справжнім. Зараз можеш мені не вірити, а потім побачиш! І якщо я не повибиваю тоді прикладом зуби усім собакам баби Паси, нехай знімуть з мене погони! Я вже й зараз командую хлопцями. Знаєш, як ми граємо? Я пристав, я розглядаю всі скарги... Ось почекай ще трохи! Настане час, я взую чоботи з високими халявами, і тоді нехай начувається клятий Гатамханів рід!

— Зараз іди по пенджер, а тоді вже будеш офіцером!

— Ти не віриш, що я буду офіцером? — не вгавав Гюльмамед. Він виструнчився на порозі, приставив ногу до ноги й гордо відкинув голову.— Годі! Скільки разів вони цькували мене собаками тут, в Шехли, а в Сафігулларі — бідолашного нашого батька!.. А Шамо має револьвер. Я сам бачив, він у нього під шинелею висить. Не дуже великий револьвер, та барабан у нього крутиться. Коли Шамо роздобуде собі рушницю, він мені віддасть цей револьвер.

¹ П е н д ж е р — істівна трава.

— Замовкни, Гюло, чуєш? Замовкни! — мовила Гюльсенем зляканим голосом.— Ніде й нікому про це жодного слова, зрозумів? Нікому!

Гюльмамед випнув груди й ще вище задер голову.

— Та хіба я дитина? Хіба я комусь скажу? Кербелай сам має рушницю, а в нас лише маленький револьвер. Його навіть і не видно. Ось коли в нас буде рушниця, тоді вони побачать, яких синів наша мати народила! Тоді я візьму револьвер, а Шамо — рушницю.

— Годі тобі базікати! Біжи по пенджер. Я зараз прийду.

— Поки ти не скажеш, куди йдеш, я й кроку не ступлю.

— Мені треба до Гамер навідатись, зрозумів? — признався нарешті Гюльсенем.

— А я в неї вже був.

Сестра здивовано підвела брови:

— А чого ти туди бігав?

— Ходив провідати сестру Гамер! Хіба це заборонено? Може, вона подарує мені півника. Тоді в мене буде і курочка й півник. Курочка виведе курчат,— у нас біля землянки ходитиме цілий виводок. Я пожену курчат до лісу і годуватиму їх під дубом.

— А що тобі казала Гамер? — спитала Гюльсенем, намагаючись вивідати, чи знає вона про повернення Шамо.— Питала тебе про щось, га?

— Нічого не питала,— простодушно відповів Гюльмамед і похитав головою.— Ні-чо-го! Вона сьогодні не захотіла зі мною розмовляти. Я їй сказав, що приїхав Шамо, і попросив за це муштулук, та вона навіть не відповіла. Так я й пішов ні з чим. Мабуть, мій півник утік, і його не зловиш.

— Я бачу, ти оббігав усе село, у тебе сьогодні мов крила вирости. А вчора увечері пхикав, і мене мучив, і сам не міг заспокоїтись.

Гюльмамед почав виправдовуватися:

— А що робити, коли повечеряти вчасно не дають? Та ще ця клята зелень. А в Джабі завжди шмат хліба у руках.

Гюльсенем стрепенулася, знову почувши ім'я сина.

— Хіба ти бачиш Джабі щодня?

— Щодня бачу,— закивав головою Гюльмамед.— Часом здалеку, а іноді й близько! Тільки від баби Паси життя немає. Виповзе з воріт і сікається до мене: «Ти, каже, чого як той шуліка кружляєш? Хочеш, мабуть, хліб у дитини відняти?»

— А ти їй що?

— Я беру камінці й кричу здалеку, що вона і шуліка, і

ворона, і сорока, яка порпається в купі гною, ось хто вона! «Гей,— кричу я,— ти, чорна ворона, страхопудало старе!» Крикну їй і втіаю. Вона мені скаже щось, а я її сто разів вилаю і втіаю.

Гюльмамед раптом свиснув, вибіг із землянки й побіг угору дорогою. Гюльсенем простежила за ним поглядом, поки він не зник у лісі. Тоді вона зітхнула, взяла під пахву вузлик з весільним подарунком, вийшла із землянки й замкнула двері. Через кілька хвилин вона вже була у дворі Гамер.

Дівчина стояла, прихилившись до берези, і не зводила очей зі шляху — майже так самісінько, як учора старий Сафар. Гюльсенем обережно доторкнулася до її плеча. Гамер оглянулася.

— Шамо повернувся!..— мовила Гюльсенем і потупила очі, немов завинила.— Учора він був дуже стомлений, а сьогодні не зміг прийти. Ти ж сама знаєш: наречений ходить до нареченої тільки увечері, коли стемніє.

— Нехай не турбується...

— Він же про тебе турбується...— багатозначно сказала Гюльсенем.— А, за звичаєм, до весілля бачитися можна тільки таємно, ти ж знаєш!

— Нічого я не знаю! — сумно відповіла Гамер і знову перевела на дорогу очі, у яких бриніли сльози.

— А я знаю: Шамо тебе кохає. Ще вранці я помітила, як він хвилюється і з яким нетерпінням чекає зустрічі з тобою.— Гюльсенем поклала руку на плече Гамер.— Зайди до хати, я тобі щось розкажу...

Гюльсенем і Гамер зайшли до землянки. Вона була майже порожня, але старанно прибрана й заметена. Мабуть, Гамер чекала Шамо.

— Кімнатка твоя блищить мов дзеркало! — якомога веселіше мовила Гюльсенем.

— Таке скажеш — дзеркало! Закурена землянка! Така ж, як усі, — сумно мовила Гамер, оглядаючи кутки.— Хіба ж може бути чисто у такій халупі?

— Якби можна було, то я б і Шамо взяла з собою, — вела далі Гюльсенем.— Не пустила б його на майдан.

— Не відпускай його далеко! — попросила Гамер, якій передалася тривога Гюльсенем.— Ані на хвилину не відпускай од себе! — Гамер раптом зблідла й призналася: — Я навіть не знаю, може, йому краще було б не повертатися!

Гюльсенем почала розв'язувати вузлик, і пальці її тремтіли.

— Хоч це й не багатий подарунок, але прийми його як коштовність! — сказала вона й подала Гамер у вузлику яечне мило, квітчастий келагай і кругле дзеркальце.

Гамер покрутила вузлик у руках і поклала його на скриню.

— Не заради подарунка чекала я Шамо, — сказала вона, взявши до рук дзеркальце. — Нехай це люстерко буде нам на щастя... Подивимось, що воно покаже...

— Захоче аллах, і воно покаже тобі добро, — відповіла Гюльсенем і відчула, що вся тремтить. — Нащо чекати поганого? Восени згуляємо ваше весілля. Зберемо врожай, хліб у нас буде, все буде...

Почувши слово «весілля», Гамер зітхнула й повторила:

— Подивимось, що покаже люстерко нашого щастя!

Вона піднесла до обличчя дзеркальце, яке сяяло сріблястим світлом, і побачила широко розплющені, стривожені очі.

Розділ третій

ЗУСТРІЧ

Гюльсенем пішла, а Гамер ніяк не могла заспокоїтись. Вона перебирала в пам'яті події останніх років, які пронесли над родиною Шамо. Згадала, як Маро викрав Гюльсенем біля джерала Джир-джир і як потім Гатамханова сім'я відняла сина у молодій матері, а її вигнала серед зими з хати. І якщо раніше ці події здавалися Гамер звичайними явищами сільського життя, то зараз, після того як повернувся наречений, дівчина почала розуміти, що всі вони у єдності загрожують саме йому, Шамо. Геярчин, яка з самого початку втрутилась у цю справу, не скоро заспокоїтись. Ця підступна жінка домоглася свого — розлучила Гюльсенем з Маро. Але ж вона й далі плестиме павутиння інтриг і підступних замірів, поки не доведе справу до кривавої помсти.

Геярчин не може бачити, як з убогої землянки старого Сафара щодня здіймається до неба дим обіднього вогнища. Вона хоче назавжди згасити вогнище в осоружній їй родині, щоб ця землянка провалилася крізь землю, щоб літніми днями на цьому місці паслися телята, рятуючись від надокучливих мух і гедзів. А коли буде ущент зруйноване гніздо старого Сафара, коли Гюльсенем змушена буде піти звідси, рятуючи свою голову, Геярчин візьметься за осавула.

Вона прибере його з своєї дороги або принаймні змусить муллу Кафара виклопотати їй формальне розлучення з Калбали. Ось тоді Геярчин доможеться свого — стане дружиною Маро, увійде повноправною господинею в заможний дім Кербелай-Гатамхана.

І, поза всяким сумнівом, Геярчин вважає своїм головним ворогом Шамо. Тільки він може протистояти її замірам, отож вона зробить усе, щоб прибрати його з дороги.

Гамер зрозуміла, чому Геярчин при будь-якій нагоді таємниче нашіптувала їй: «Яка ж ти красуня! Ти гідна бути дружиною бея або поміщика! І нащо псувати свої гарні очі, дивлячись на дорогу? Що тобі до того Шамо, сина злиденного, босого і голодного старого?»

З такими словами не раз зверталася до неї й стара Гизгаїт, яку теж, мабуть, підсилала Геярчин. «Ти лиш кивни головою! — умовляла її Гизгаїт. — Опустити очі на знак згоди, і тебе одразу одягнуть у срібло! Тоді ходи скрізь, веселися, наряджена, мов пава, гуляй, моя люба, не знаючи горя!»

Отак, бризкаючи слиною, бурмотіла стара Гизгаїт. Мружачи очі від задоволення, розхвалювала вона Сиявуша, сина багатія Гаджі-Сафігулу. Якщо вірити старій, то цей багатий жених присягався святою Меккою, куди ходив на прощу його батько, що він тільки й чекає, аби Гамер вийшла до джерела Джир-джир. Там він посадить її на свого скакуна і помчить, як вихор. Але Сиявуш не збирається силоміць брати дівчину, як його побратим Маро. Сиявуш хоче, щоб усе було зроблено зі згоди Гамер, бо він славна людина.

Навіщо йому робити переполох у Шехли, як Маро? Той викрав дівчину, привів її у свій дім, зробив дружиною, потім вигнав за поріг. Е, ні! Сиявуш бажає Гамер щастя. Він хоче зробити її господинею усіх багатств свого батька Гаджі-Сафігулу й жити з нею до самої смерті.

«Я тобі сказала, а ти добре подумай! — улесливо говорила стара Гизгаїт. — Промов лише одне «так» або кивни головою, моя люба, і все буде зроблено. Сиявуш давно ходить до Геярчин і на колінах умовляє її: «Сестро Геярчин, висватай мені цю дівчину!» Ти сама поміркуй, Гамер: хто зна, скільки років буде в наймах Шамо? А скінчиться тим, що його скинуть на дно якогось кяриза!.. А тоді що? Підемо шукати його кісточки?.. Га?..»

Гамер не раз вислуховувала всілякі вигадки Геярчин, які їй захоплено переказувала стара Гизгаїт. Але вона з огидою відкидала всі ці підступні поради, і, як уже було сказа-

но, жодної пилінки не впало на її добре ім'я. Нікому не звіряючись і ні з ким не радячись, вона рішуче чинила опір усім цим хитросплетінням.

Тепер дівчина розкусила стару звідницю. Мабуть, Геярчин домагається лише одного: очорнити Гамер, кинути на неї тінь, щоб зранити любляче серце Шамо. І тоді він, не бажаючи зустрічатися з невірною, назавжди піде з Шехли.

Ось чому Гамер з таким нетерпінням чекала побачення з нареченим. Погомоніти з ним, попередити його, переказати все, що їй довелося вислухати, попросити якомога швидше справити весілля, — тоді нарешті вона довірить йому свою долю і знайде душевний спокій. Вона житиме, не розлучаючись зі своїм коханим, як мати, оберігатиме його від небезпеки та інтриг підступної Геярчин. І якщо треба буде, то візьме до рук зброю і сміливо стане поряд із Шамо.

Такі думки поїняли зараз Гамер. І раптом з сільського майдану долинули викрики, лемент. Добре було чути голос Фарзали, який відверто викликав своїх ворогів на двобій. Він кров'ю змиє кривду, якої зазнав його рід, оживить у пам'яті людей те, що вони почали забувати. Фарзали не мовчатиме і не проковтне образу, як Азі. Ні, він ладен помститися за ганьбу!..

Стоячи біля своєї землянки, Гамер насторожено прислухалася до цих викриків. Фарзали вже не раз погрозиливо вигукував ненависне ім'я Гатамхана: «рід Гатамхана», «Гатамханове плем'я», «Гатамханове кодрло». Гамер певна була, що Кербелай-Гатамхан причаївся у своїй хаті, що він чує ці слова й готує жахливу розправу. Підступний глитай не зупиниться ні перед чим. Хто зна, що він надумав? Може, вже сьогодні на сільському майдані лежатиме кілька забитих людей — нехай голосить їхня рідня, нехай ховає.

Жах поїняв Гамер. Відколи повернувся Фарзали, знову спалахнула вже трохи згасла ворожнеча, від якої чесні люди на селі зазнали багато лиха. Недарма мати Фарзали, стара Сара, казала біля джерела, що якби Фарзали був тут, сучий син Маро ніколи не посмів би простягти руку до Гюльсе-нем, нареченої Азі, єдиного сина Ало. Та ось Фарзали повернувся і тепер стоїть на сільському майдані й викликає ворогів на двобій.

Що робити? Може, вибігти на майдан, розшукати Шамо, взяти його за руку і відвести кудись подалі? Ні, так не можна. Одразу по селу підуть плітки й пересуди. Геярчин перша пашекуватиме, ще й вигідає щось, і підуть чутки по всій окрузі. Люди глузуватимуть з Гамер, і це може тільки

розгнівати Шамо. Але як його відкликати з майдану, як попередити?

Гамер ще не бачила Шамо і не знала, яким він став за час їхньої розлуки, яку сувору школу життя пройшов за ці роки. Вона не знала про нових друзів Шамо, про бакинського робітника-нафтовика Гуммета, про його сина Ейбата, про механіка Матвія, який відбув каторгу в Сибіру, про вчителя з робітничого селища Мірза-Полада, який навчив Шамо читати і писати. Не знала Гамер і про те, що її Шамо присвятив себе зовсім іншій боротьбі, не знала і про револьвер, який йому вручили від імені партії.

Гамер не знаходила собі місця. Хіба не може Кербелай-Гатамхан, причаївшись біля вікна на другому поверсі свого будинку, вистрілити в Шамо і Фарзалі, коли вони йтимуть повз його садибу? Кілька секунд досить, щоб покласти обох.

Важкі думи поїняли дівчину. Ех, от якби зараз ще забіг до неї цей непосида Гюльмамед! Він прибігав уранці, але тоді Гамер, схвильована й сердита, не захотіла з ним говорити. А зараз вона послала б Гюло на майдан, щоб він попередив Шамо й змусив його мерщій піти додому.

Гамер не помилилася. Гатамхан і справді прислухався до викриків на сільському майдані. Вітер доніс до його вух погрозливі слова Фарзалі. Старий Кербелай спаленів. Він зняв із цвяха рушницю й причаївся біля невеликого вікна верхнього поверху, очікуючи, поки люди почнуть розходитись. Хто-хто, а Шамо і Фарзалі йтимуть повз його будинок.

Баба Паси годувала Джабі вниз й теж прислухалася до голосів. Потім вона прийшла до чоловіка, який у цю хвилину сидів навпочіпки під вікном, цілячись на дорогу.

— Ти що, здурів? — сердито сказала Паси.

— А ти хіба не чуєш, що там мелють про нас? — grimнув Кербелай-Гатамхан. — Ти хіба не чуєш, як знущаються з мого імені? Тобі й невтямки, що цей Фарзалі, виплодок вдовиці Сари, хоче зжити нас із цього світу? А ще він нахваляється поквитатися з нашим Маро!

Раптом Кербелай-Гатамхан підхопився і як навіжений напав на жінку:

— Ти теж добра цяця, привела на світ такого сина. Це через нього моя благородна кров змішана з кров'ю жебрака Сафара. Це через нього підвів голову весь їх буйволячий рід. Я сам колись дав згоду підписати кебін. Та якби ж знаття, що з цього вийде. А ось тепер бачу, що мине десять,

п'ятнадцять років — і нічого не зміниться, до самої смерті ворогуватимемо. І якщо ми сидітимемо склавши руки — не бачити нам сина.

— Ти хоч би помізкував трохи... Зараз на світі таке робиться... Падишаха Миколу повалили, юзбаші Талибхан теж як неприкаяний ходить, не може нікому ради дати... Скрізь голота підвела голову... Ти ж сам бачиш, скільки голодних щодня підходить до твоїх воріт. А як ти їх проженеш? У кого в животі порожньо, той нічого не боїться. Як то кажуть, голодний і на меч полізе...

Паси відбрала у чоловіка рушницю, відштовхнула його в куток і суворо закінчила:

— І не дуже надійся на своїх родичів! Вони, мов ті голодні вовки, так і чекають, щоб роздерти тебе.

День, сповнений острахом, гіркими роздумами, нарешті минув. Настав вечір. Гамер не могла більше залишатися в землянці. Вона вийшла у двір, не знаючи, куди подіти себе від нудьги. Мало-помалу гомін і розмови вщухли. Село заснуло.

Гамер присіла на камінь під березою і замислилась. Раптом за живоплотом щось зашурхотіло.

Гамер здригнулася. «Хто це?» — стривожено подумала вона.

Хтось наблизився до їхнього двору. Гамер підвелася з каменя й уся похолола, очікуючи.

Невдовзі незнайомиць зайшов у хвіртку. На ньому була не чоха, а довгопола шинеля. Він простував прямо до Гамер. Дівчині здалося, ніби він бачить її у темряві.

— Хто це? — не стримавшись, скрикнула дівчина. — Хто йде?

— Це я, Шамо, — почулося у відповідь. — Не впізнаєш?

— Впізнала... по твоєму подиху впізнала тебе! — радісно вигукнула Гамер і кинулася в обійми Шамо, припала до його широких грудей. — Нарешті повернувся, — прошепотіла вона.

Розділ четвертий

ВОРОЖА РУКА

Що не день, то в Шехли ставало все неспокійніше. З першого ж дня Шамо повів розмови з селянами і, як казав старий Ало, люди відчули, що доведеться рогатому барану

розплачуватися за знущання над безрогим. Усі розуміли, що недалеко той день, коли Кербелай-Гатамхану віділлються сльози людські. Та й сам Кербелай-Гатамхан після сходки на сільському майдані зрозумів, що Фарзали й Шамо недарма повернулися в село. Він обурювався, шаленів, хапався за зброю, але знав, що тепер добра не жди. У сусідніх селах робилося те ж саме, що й у Шехли, — підвели голови селяни, яких раніше ніхто не мав за людей. Вони все голосніше давали знати про своє існування, про свої права.

Колись Фарзали не посмів би ходити по селу, розмахуючи руками, і відверто погрожувати Гатамханові. Повернувшись додому, він того ж дня мав би навідатись до сільського аксакала, як тут називали Гатамхана, шанобливо вклонитися йому, довго стояти перед ним, мовчки вислуховуючи настанови, і вже потім попросити хоч якусь роботу.

А тепер, бач, усе перевернулося. Гнівні погляди Фарзали, його сміливі промови на майдані — хіба це не свідчить про те, що люди вже не шанують таких впливових людей, як Кербелай-Гатамхан, Гаджі-Сафігулу, осавул Калбали або юзбаші Талибхан, тобто усіх тих, хто тримав у своїх руках довколишній світ, кого звикли слухатись і боятись.

Старий Кербелай-Гатамхан пильно придивлявся до всього, що відбувалось, і відчував, що буде йому непереливки. Щоб не прогадати, треба бути дуже обачним, бо нова влада, яка прийшла після повалення царя, не стала силою, на яку можна покластися. І, звичайно, якби він убив тоді Шамо і Фарзали, сільська голота не залишила б каменя на камені від його двоповерхового будинку. А поки про це повідомили б Султан-бея, самого Кербелай-Гатамхана і його сина Маро роздерли б на шматки, мов скажених псів.

Тепер не треба було ворожити, читати коран і баяз, щоб зрозуміти, що падіння царя Миколи було тільки початком. Отже, треба міцно тримати в руках зброю, треба об'єднати довкола себе всю рідню. Зблизитися з бідняками, які доводяться йому хоч далекими родичами, і нацькувати їх на Шамо і зухвалого Фарзали, щоб розпалити в селі криваву помсту. А потім виступити як аксакал, закликати кровників до примирення, відвідати разом з муллою Кафаром кладовище, прийти на панахиду, коли ховатимуть убитих.

А може, побалакати з Паси і хоч на якийсь час забрати у свій дім Гюльсенем? Коли пощастить це зробити, Кербелай-Гатамхан запросить до себе Шамо — він же доводиться свояком його синові Маро. А Кербелай-Гатамхан уже переконався, що шехлинці прислухаються до промов цього го-

лодранця. Коли Шамо прийде, можна навіть зарізати біля його ніг жертвне ягня, щоб виявити йому почесь. Треба буде скликати ще інших гостей та так і віднадити од Шамо клятого Фарзали. І чого це Шамо з ним товаришує! Фарзали за всяку ціну треба позбутися. Все одно чиїми руками, але треба знищити цього зухвалого сина вдови Сари. Іншого порятунку нема! Доведеться якось викручуватися, хитрувати, поки не мине ця лиха година й не прийде міцна влада та поставить на місце голоту.

Так міркував Гатамхан. Та й Маро останнім часом крадькома поглядав на Гюльсенем, коли вона ходила по воду до джерела. Мабуть, його також осяяла думка не розпалювати ворожнечу, і він схилився до того, щоб повернути Гюльсенем у свій дім. Якщо він так зробить, то не важко буде помиритися з її братом.

Геярчин вже кілька днів немов трясла пропасниця. Вона здогадувалась, що невдовзі буде жорстока сутичка, отож все робила, щоб ці події не захопили її зненацька. Осавула Калбали весь цей час не було дома, він десь завівся з юзбаші Талибханом. А Геярчин, узявши за руку Худаверана, ходила по дворах і прислухалася до розмов, придивлялась до людей, збирала всілякі новини та плітки і брала собі на розум, часто гостюючи у домі Кербелай-Гатамхана, вона навчилася вгадувати його наміри і навіть наміри Маро. А це для неї було дуже важливо. Та що сталося останнім часом? Чому Маро раптом охолов до Геярчин і перестав навідуватися до неї, коли не було дома чоловіка? Що сталося? Мабуть, після повернення брата Гюльсенем відчула під ногами ґрунт, і в ній прокинулась гордість. А Маро, який не зумів по-справжньому викинути з серця свою колишню дружину, відчув це, і його знову потягло до неї.

Геярчин не могла з цим примиритися. Як завгодно — запобіганнями, хитрістю, наполегливістю, — аби тільки домогтися свого! «Маро мій і моїм залишиться на все життя!» — подумки казала вона собі.

Вона лютувала, здавалося, що в її голові під чорним волоссям тліють жарини і ніщо не зможе погасити їх — ні шехлинська крижана джерельна вода, ні навіть сніг, який де-не-де ще лежав на схилах Чалбаїру.

«Невже Маро не розуміє, що я його так не відпущу? — думала Геярчин. — Хіба я можу відмовитись від батька мого славного Худаверана? Та нехай тільки Маро посміє від мене одвернутися, мій невеличкий кинджал одразу встромиться в його груди по самісіньку рукоять! Невже він цього не

розуміє? Біда тільки в тому, що Маро, мов та бадиллина на горбі, схиляється то в один бік, то в інший. Мабуть, через цього Джабі він раптом засумував за Гюльсенем... А хіба я не народила йому сина? — раптом обурилася Геярчин. — Та мій хлопчик куди кращий за Джабі!»

Дитина сиділа біля віконця й бавилася трісочкою. Геярчин взяла Худаверана на руки й пильно глянула йому в очі. Це були очі Маро — чорні, пломенисті! Геярчин у захваті поцілувала дитину, поставила її на долівку й рішуче пішла до будинку Кербелай-Гатамхана.

Зайшовши у двір, вона побачила Маро, який бездумно дивився на небо, притулившись до живоплоту. Геярчин уповільнила ходу й затулила келагаєм обличчя.

— Брате Маро! — Вона одним рухом голови покликала його до себе.

— Що скажеш, Геярчин? — спроквола запитав Маро, не зрушивши з місця. — Сталося щось?

— Іди сюди! Я скажу тобі одне слово!

Маро поволі підійшов до неї.

— Що таке?

— Худаверан нудьгує без тебе. Він питає: «Мамо, чого твій кум Маро вже кілька днів не заходить? Може, він сердиться на нас?»

— Знаєш, Геярчин, усі ці дні в мене дуже болить голова, — сказав Маро й провів рукою по чолю. — Дуже болить голова!

— Знаю, знаю! — не зводячи очей з Маро, гнівно мовила Геярчин. — Болить голова! Але чого ти до мене на заходиш?

— Мені здається, що годі... — невпевнено сказав Маро. — Мабуть, краще нам більше не стрічатися, Геярчин!..

— Не стрічатися? А це ж чого?

— Та незручно якось... У селі вже стільки розмов про нас.

— Треба припинити дурні розмови.

— А щоб припинити дурні розмови, нам треба розлучитися!

— А може, навпаки — поєднатися?.. Та й чи відпустить він тебе?

— Хто це «він»?

— Я про нашого сина кажу!.. Невже не розумієш? Про твого рідного сина Худаверана.

— Ет, Геярчин! Я й досі не знаю, чий він син...

Геярчин раптом вчепилася своїми тонкими пальцями в груди Маро.

— Начувайся! Бо такий галас здійму, що сонце на небі

згасне! Як ти посмів сказати «не знаю»? Ану, іди мерщій за мною! Дитина тебе чекає!..

— Та ти ж мене у прірву тягнеш, Геярчин! — схвильовано мовив Маро.— Як на мене, то годі... Давно вже час нам з тобою розлучитись.

— Що ти там мимриш — «годі», «годі»?

— Недобре виходить! Ти ж сама знаєш, як я мучусь... Усі бачать, усі знають...

— Ну то й що? — голосно засміялась Геярчин.— Нехай хоч увесь світ бачить!..— І вона кинула на Маро звабний, багатообіцяючий погляд.

«Хай тобі грець! — промайнуло в його голові.— Чого від її погляду мене дрож проймає?»

Геярчин помітила, що Маро скорився й що вона знову може ним верховодити. Ще раз багатозначно поглянувши, вона повернулася й пішла до своєї хатини. Маро покірно ступав услід за нею.

Геярчин зайшла до кімнати, підняла сина на руки й, добре знаючи слабе місце Маро, сказала:

— Ти поглянь, на кого схожий хлопчик. Глянь уважно!

— Відпусти дитину, нехай погуляє,— сказав він.— Відпусти хлопчика. Нехай Худаверан побавиться у пісочку! — Він узяв сина з її рук і обережно вивів його на подвір'я.— Іди погуляй, дитино.— Маро підштовхнув хлопчика і, повернувшись до кімнати, замкнув двері на защіпку.

Геярчин підбігла до дверей, відкинула защіпку й рішучим рухом розчинила двері.

— Десять днів ти пропадав хтозна-де, а тепер двері замикаєш? — закричала вона і, звівши брови, владно глянула на Маро.— Осавула теж усі ці дні десь чорти носять! Сьогодні замикаєш двері, а завтра ходитимеш і скрізь патякатимеш, що обдурив мене, побавився й покинув...

— Ні, Геярчин! Я не можу тебе вирвати з свого серця, і ти це добре знаєш. Будь же справедливою до мене...

— Я завжди справедлива! — гордо сказала Геярчин і відвернулася.

— Нехай буде так: ти залишайся жінкою осавула, а ми стрічатимемось, як і раніше.

— Де ж твоя чоловіча гідність, Маро?

— Але осавул тобі чоловік!

— Ой, які в нього бридкі руки...

— Що ж робити?

— Хіба ти не знаєш, що мужчина повинен дбати про свою гідність?

— Гідність, гідність! Яка там у біса гідність, коли я хочу тебе цілувати! — вигукнув Маро.

Відчувши свою остаточну перемогу, Геярчин трохи поступилася.

— Та зрозумій ти: або молитися, або спалити коран...

— Я спалю, Геярчин! Візьму у мулли Кафара коран і спалю його. Заради тебе я ладен повісити на шию хрестик і стати гяуром!

— Ти знову не в лад говориш. Я про Гюльсенем кажу... Ти повинен спалити її образ у своєму серці й розвіяти попіл за вітром! Добрав?

— До чого тут ця жалюгідна жінка?

— Тоді й відвернись од неї, коли вона жалюгідна.

— Та я давно відвернувся.

— А чого ти всі ці дні був холодний до мене, як сніг у наших горах?

— Який сніг? Я палаю, Геярчин! — І Маро схопив її за пухку білу руку.

— Ти слухатимешся мене? — спитала Геярчин і вирвалася.— Ти повинен слухатись лише мене одну. Чуєш?

— Слухатимусь!.. Гаразд!..

— Тобі доведеться знову взяти до рук рушницю!

— Навіщо? — спитав Маро й відчув, як мурашки побігли в нього по спині.— Чого ти знову говориш мені про рушницю?

— Треба бути наготові...

— Не розумію... Скажи мені, навіщо?.. Підстерігати людей і убивати, чи як?

— Атож. Ти повинен нарешті зрозуміти, що я тебе кохаю, що моя любов велика і висока, мов гора Чалбаїр.

— Дякую, Геярчин, але...

— Я не за себе боюся, Маро.

— А за кого?

— За тебе. І якщо ти не візьмеш до рук рушницю, він сам уб'є тебе з револьвера.

— Хто мене вб'є?

— Шамо візьме свій револьвер і вб'є тебе...

— Звідки у Шамо револьвер? У нас в усіх лише кинджали. Такий звичай.

— А в Шамо є револьвер. Він десь його роздобув, щоб тебе вбити. Задля того й прийшов з Карабаху.

— А хто бачив його револьвер?

— Бабуся Гизгаїт. Три дні тому вона була у них рановранці й підгледіла, як Шамо надівав на себе пояс з кобурою.

— Не може цього бути, Геярчин! Шамо не стрілятиме в батька Джабі. Як би не ворогували через Гюльсенем, та не треба забувати, що ми кривні родичі.

— Він тобі відплатить за те, що ти вигнав з дому його сестру. Тепер зрозумів? — Геярчин притислася до Маро.— Так і буде! Саме так! Якщо ти не в'єш Шамо, він покладе тебе на місці кулею з револьвера!

Розділ п'ятий

РОЗОРАНІ МЕЖІ

Після того як пішов Маро, Геярчин не могла знайти собі місця, бігала по хаті, поійнята своїми думками.

«На кого ж покластися? Маро не зрушиш з місця,— з тривогою думала вона.— Хто не побоїться піти проти цього виродка Фарзалі? Кого нацькувати на Шамо, щоб доклати нарешті Гюльсенем?»

Вже сутеніло, коли у двір в'їхав осавул Калбали. Побачивши Геярчин, гнідий нашорошив вуха й заіржав протяжно та голосно, немов хотів сповістити про своє повернення.

Осавул поводив коня по двору, щоб він охолов, потім завів його до стайні й розкидав у яслах оберемок конюшини. Лагідно поплескавши гнідого по шиї, Калбали вийшов у двір і полегшено зітхнув.

Після поранення осавул відчував неспокій у дорозі й на кожному повороті боязко озирався. Щоразу він намагався попасти додому завидна, а коли не вдавалося, зупинявся на ночівлю в якомусь селі. Тепер, коли скинули царя, йому скрізь ввижалася небезпека. Не покладаючись на силу нового уряду, який ніяк не міг стати міцно на ноги, він став обачнішим, і коли супроводжував юзбаші Талибхана в його роз'їздах по селах, то робив це зовсім не для того, щоб показати свою владу, а для того, щоб переконувати й умовляти людей.

Деякий час осавул тішив себе думкою, що до управління участком ще повернеться пристав Новицький, який десь ще після повалення царя. А якщо не Новицький, то нехай якийсь інший такий же поважний чоловік з колишніх. Та не збувалися сподівання осавула, і йому лишилося тільки одне: підстроюватись, просити, умовляти. Позбувшись влади над сільськими людьми, він став ще боязливіший перед своєю дружиною.

— Побачимо, може, ще якось владнається! — казав він Геярчин, а та казилася, бачачи безпорадність чоловіка.

Поки Калбали ходив біля коня, Геярчин засвітила лампу й лягла в ліжку. Осавул обережно переступив поріг і, глянувши на дружину, одразу зрозумів, що вона чимось занепокоєна. Втягнувши голову в плечі, він мовчки сів збоку й зіщулювся, щоб не дати Геярчин приводу накинутись на нього. Калбали добре знав, що коли зчиниться сварка, то винен буде він, і тоді нізачо не доведеш жінці свою правоту. Щоразу їхні сварки кінчалися тим, що навіть тоді, коли правда була на його боці, він торкався кінчиками пальців свого горла й жалібно просив:

— Прости мене й цього разу, Геярчин!

Отож і зараз осавул принишк, не кажучи жодного слова, але одразу ж схаменувся, знаючи, що його мовчання теж може стати для жінки приводом для нападу. Тоді він ще більше зіщулювся і, намагаючись надати голосу лагідності, зворушливо мовив:

— Чогось ти бліда сьогодні. Може, занедужала?

— Та болить трохи голова, — неохоче відповіла Геярчин.

— Чого ти не дбаєш про своє здоров'я? — вів далі осавул, зрадівши, що дружина не залишила його питання без відповіді й не вилаяла його. — Все хворієш, все нудьгуєш. Ну, чого тобі не вистачає, скажи мені, чого?

Глянувши на недолюбленого чоловіка, Геярчин ще раз переконалася, що допомоги у цьому небезпечному й важливому ділі, яке вона задумала, від Калбали не діждешся.

— Щастя в мене нема... Щастя! — сердито махнула вона рукою.

— Накажи, Геярчин, і я зроблю все, що ти захочеш. — Осавул підхопився і виструнчився перед нею, мов перед начальством. — Поки я живий, ти не будеш плакатись, що в тебе нема щастя.

— Наказати? — роздратовано спитала Геярчин, рвучко повернувшись до нього, і обличчя її перекошилося від злості. — Я накажу! — Вона раптом замовкла й після недовгого мовчання уже іншим тоном спитала: — Ти добре прив'язав гнідого?

— Так... — розгублено відповів осавул і, не розуміючи, куди вона хилить, швидко провів язиком по губах. — Хоч і темно було в конюшні, але я прив'язав його міцно. Правду кажучи, я й сам побоююсь за гнідого. І сплю неспокійно... Чортівня всяка сниться.

— Яка чортівня? — спитала Геярчин, кинувши на чоловіка глузливий погляд.

Осаул, який ще не встиг збагнути, чи доречно він завів мову про гнідого, плямкнув губами і проковтнув слину.

— Ой Геярчин, та кінь все одно що птах крилатий. Хто сів на нього, той і сам став крилатим. Варто тільки його вуздечці попасти до ворожих рук — і прощавай, гнідий!

— Коли так — спи у стайні, — раптом рішуче мовила Геярчин і владно тицьнула на чоловіка вказівним пальцем. — І двері добре замкни зсередини... Що ти без гнідого?

— Та ніщо! — погодився осаул.

— Без гнідого ти горобець з підбитим крилом.

— Я й сам хотів так зробити, Геярчин. Закласти двері зсередини колодою й лягти у яслах. Але ж як ти залишишся сама в хаті? Після того, як не стало царя Миколи, люди мов з ланцюга зірвалися.

— Тепер на селі стало особливо небезпечно, — підтримала його Геярчин. — Цей пастух Фарзали таке виробляє, що нікому життя від нього нема. І Шамо заодно з ним... А тебе вони теж за ворога мають, як і Маро. Ви ж куми... А ще кажуть, що ти чи не найбільше винен, що Гюльсенем така доля спіткала. Ти ж — влада.

— Я про це знаю! — осаул зумисне потвердив слова Геярчин, щоб задобрити її. Він так осмілів, що навіть наважився сісти на краечок ліжка в її ногах. — По всій окрузі кажуть, що син Сафара Шамо і син вдови Сарі Фарзали ставлять себе вище гір Делідагу...

— Мужчина й повинен себе ставити високо! — раптом перебила його Геярчин. Вона поклала руку на кучеряву голівку Худаверана, який підійшов до неї й мовчки слухав розмову. — А що ж то за мужчина, коли він як порожній горіх. Правда, синку? — звернулася до Худаверана Геярчин.

Осаул винувато похнюпив голову.

— А як дивиться на все це Кербелай-Гатамхан? — тихо спитав він, колупаючи носком чобота долівку.

— Кербелай чекає, що скажете ви, люди, які стоять при владі. Він хоче знати, як збираєтесь ви розправитися з тими, хто колотить тут усіх...

— Що може сказати про це осаул, якщо він навіть не знає, як уберегти свого коня? — І Калбали, знявши папаху, скрушно похитав лисою головою, а потім потер її рукою. — Яка ми тепер влада?

— А коли так, чого ж ви ганяєте собак по селу — Талиб-

хан, Мірза Чопуров і ти? — глузливо спитала Геярчин. — Чого б вам не сидіти тихо-мирно при своїх жінках?

— Оце свята правда!

— Раз правда, то сидітимеш тепер дома й спатимеш у стайні. Та тільки добре замикай двері зсередини! — владно мовила Геярчин. — Вважай себе мертвим, якщо в нашому дворі не буде чути іржання гнідого. І дитина до його іржання звикла. А ти ж батько! — І, звернувшись до Худаверана, вона додала: — На такого батька надіятись — з горя можна засохнути.

— Заради вас, заради тебе й дитини, я ладен спати не лише в конюшні, а де завгодно, навіть за селом, у полі.

— Нащо в полі? Ще чого доброго застудишся, вдовою мене зробиш, — грайливо мовила Геярчин і, піднявши руку, показала на стайню. — Спатимеш там. У конюшні чисто, що в твоїй кімнаті! Хай краще ворог твою жінку ославить, ніж скочить на гнідого.

— І як ти могла таке сказати, Геярчин! — образився осавул. — Коли так, то краще мені вмерти! Коли так, то мені не личить носити папаху! — В його голосі забриніли сльози. — Краще нехай ворог всадить мені кулю в груди, і не одну, а десять гарячих куль!

— Про папаху не знаю й про кулі — теж! — рішуче перебила його Геярчин. — Запам'ятай лише: якщо не ночуватимеш у стайні й гнідого вкрадуть, мені на очі не показуйся. Я нашого гнідого не проміняю на скакуна Гир-ата!.. Шкода тільки, що на Гир-аті скакав Кер-оглу¹, а на гнідому — Калбали.

— Ні, Геярчин, кинь ці жарти: який не є, а я — мужчина! — заперечив осавул і підвівся. — Гаразд, ти краще скажи, стріляти мені, якщо хто полізе в конюшню?

— Стріляти не треба, та й замок я знадвору повішу на двері! — повчала Геярчин. — Як буде хтось длубатися з замком, я сама почую і здійму крик.

— Ось воно як... — похмуро мовив осавул.

— А вранці, до схід сонця, поки ще село спатиме, я зніматиму замок.

Осавул задумався над дивною забаганкою жінки, але, побачивши, що вона насупилась, дав згоду.

— І очі віддати, і голову покласти я ладен за тебе, Геярчин, — якось спроквола мовив він.

Домігшись згоди осавула ночувати в стайні, Геярчин

¹ К е р - о г л у — герой азербайджанського народного епосу.

відчула себе на крок ближче до мети. Тепер вона зможе водити Маро до себе вночі, вона відірве його від Гюльсенем і нацькує на Шамо. Приручивши таким чином Маро, вона ввійде в дім багатого Кербелай-Гатамхана, стане господинею й буде правити усім селом.

Довго не могла заснути Геярчин цієї ночі; лише вдосвіта сон здолав її. Але тільки-но сонце зійшло за Араксом, залило яскравим світлом схили Чалбаїру, і його перші промені крізь невеличке віконце проникли до кімнати, як Геярчин потяглася, солодко позіхнула й розплющила очі. Вона мерщій підвелася, розчесала волосся і вбралася в свою шурхитливу сукню з зеленого шовку. Переконавшись, що чоловік ще спить у стайні, вона зняла з дверей замок і подалася до Кербелай-Гатамхана, котрий, як вона знала, вставав до схід сонця.

По дорозі Геярчин зустріла стару Паси.

— Куди це ти так вбралася? — спитала та, кинувши на молодичку глузливий погляд. — На весілля, чи що? Чи нового коханця собі пригледіла?

— Так, тітонько, — у селі Алчали весілля гуляють, — відповіла Геярчин, не готова до такого допиту.

Та хитра Паси примружила свої колючі очі в мішечках із зморщок і недовірливо похитала головою.

— Яке там весілля? Я щось не чула...

— Там цирульник є... Небіж його жениться.

— Та там зроду-віку не було цирульника.

Хто-хто, а Паси знала про залицяння свого сина до цієї красуні й завжди ставилась до неї насторожено. Зараз їй захотілося будь-що-будь довідатись, куди це так рано біжить Геярчин, та ще й виряджена.

— Може, і не цирульник, але щось схоже на це, — ухильно відповіла Геярчин. — Наш осавул завжди зупиняється в нього.

— То це ж як — удосвіта на весілля? — знову похитала головою Паси. — Що ж, добре тобі повеселитись!

З цими словами Паси пішла, вирішивши здалеку простежити за осавульшею. Геярчин повернула у завулок і невдовзі стріла Кербелай-Гатамхана. Накинувши на плечі суконну чоху, він виходив з своїх воріт.

Кербелай-Гатамхан кинув оком на пишні груди Геярчин, обтягнуті зеленим шовком, і теж спитав:

— Куди це ти так рано? І нарядилась, наче пава! Чисто тобі пава з ханського палацу...

Гейрчин була задоволена, що справила таке враження на старого. Прикривши своє кругле підборіддя краєчком келагая, вона весело усмінулась.

— Хоч і не з ханського палацу вийшла, та до ханського палацу прийшла! — грайливо відказала вона й блиснула очима.

Кербелай-Гатамхан навіть розгубився.

— А як живе осавул? — спитав він, щоб приховати своє замішання.— Наш любий кум, як він там?

— За тебе, Кербелаю, молитесь! — сказала Гейрчин і підняла краєчок келагая до самого носа.— Вернувся зі служби пізно, втомився і тепер спить.

— Хоч і стомлюється він на службі, та нічого путнього від тієї служби ми останнім часом не бачимо! — невдоволено буркнув Кербелай-Гатамхан і махнув рукою в повітря.— Ні на копійку!

— Твоя правда, Кербелаю! І я йому про це торочу. Сиди, кажу, краще дома. Та, мабуть, не може він залишити Талибхана самого.

— Ніякої сили в них не залишилось, у наших чиновників,— сказав Кербелай-Гатамхан і так роздратовано здвигнув плечима, що його суконна чоха аж пересмикнулась.

— Правдиві твої слова,— підтримала його Гейрчин, з тим щоб завести потрібну їй розмову.— Якби їхня сила, люди б знали своє місце, і такий голодранець, як син вдови Сари, не задирав би носа... Хто-хто, а я знаю,— вона понизила голос і озирнулася довкола.— Якось тітонька Паси розповідала, що ти, Кербелаю, трохи біди не накоїв, за рушницю брався...

— Ет, яка там біда,— заперечив Кербелай-Гатамхан, невдоволений тим, що про його необачну витівку довідалась Гейрчин.

— Не треба від мене критися, Кербелаю,— довірливо мовила Гейрчин і підійшла до старого так близько, що шовкова сукня торкнулася поли його чохи.— Для мене твій дім — все одно що рідний дім.

— Авжеж, ми — куми, близькі люди!

— Куми то куми, та серед близьких людей ти для мене мов висока гора! — І Гейрчин кивнула головою в бік найближчої гори. Тим часом краєчок її келагая ніби ненароком сповз, і Кербелай, побачивши зблизька пухлі губи та біле кругле підборіддя, аж зажмурився од задоволення.

— Яка ж ти гарна стала, чисто тобі ангел! — вирвалось у нього зітхання.

— Я б хотіла бути для вас добрим ангелом,— потупивши очі, сказала Геярчин.— Коли я чую, як пастух Фарзали та цей його поплічник Шамо, син злидаря Сафара, пащекують і погрожують вам, я ладна все зробити, все віддати, аби відгородити вас од біди. Я й братові Маро казала про це. Присягаюся життям Джабі й життям мого Худаверана!

— Я вірю тобі, ми ж не чужі одне одному! — відповів старий.— Аллах це знає...

— Спасибі, Кербелая! — Геярчин сором'язливо поправила краєчок келаяга, прикривши всю нижню частину обличчя. Тепер відкритими залишилися тільки чорні дуги її брів і великі карі очі, оточені довгими загнутими віями.— Треба тобі побачитись із Гаджі-Сафігулу,— перейшла вона на шепіт,— зібрати усіх аксакалів, та тільки не гаючи часу. Бо може скоїться лихо з братом Маро, нехай відсохне мій язик...

— Поки я живий, нічого не станеться! — вигукнув Кербелай-Гатамхан, і очі його налилися кров'ю від гніву.— Це може трапитись не раніше, ніж дядька Кербелая понесуть на схил того пагорба! — Кербелай-Гатамхан кивнув у той бік, де бовваніли за огорожею надгробки.

— Не доведи бже! — сумно мовила Геярчин.— Краще я поховаю на тому кладовищі ворогів дядька Кербелая... Без тебе ми всі осиротіємо.

— Скажу тобі щиро,— Кербелай-Гатамхан, не стримавшись, ухопив Геярчин за пухку руку,— ти ж мені не чужа, правда, дочко? То знай, недавно я й справді трохи не пролив крові... Добре, що Паси стримала мене, інакше накоїв би лиха.

— А може, і даремно стримала! Чого варта їхня кров?

— Не кажи так, дочко! — похитав головою Кербелай-Гатамхан і випустив гарячу руку жінки.— Часи не ті!

— І все-таки сила на нашому боці!

— Ні, дочко, не так. Сила від нас пішла. Хіба посмів би колись син бідної вдови так кричати на сільському майдані? А цей Шамо зібрав селян і вчить, що треба відібрати землю у заможних людей. Це що ж, наша земля без хазяїв залишилась? Як можна терпіти таке? — гарячкував Кербелай-Гатамхан.

— Тоді треба діяти тишком-нишком,— шепотіла Геярчин.— Щоб і сліду не було...

— У тебе таке на язичі, як у тітки Паси! — сказав Кербелай-Гатамхан і відвернувся.— Недарма кажуть, що жінка може й самому чорту черевики пошити...

— Я ж тобі як дочка, Кербелаю!

— В чому й присягаюся аллахом.

— Клятву скріплюють ділом, тож час уже й саме діло почати, Кербелаю! Знайти людей і влаштувати засідку... Перевбити їх десь із-за куща поодиночі... Бо інакше будемо оплакувати брата Маро.

— А де осавул? Чого байдикує цей щасливчик? — Кербелай-Гатамхан почав розглядати Геярчин з такою неприхованою хіттю, що навіть вона знітилася.

— Осавул спить під своїм дахом,—ледь чутно мовила Геярчин.

— Ось хто у нас справжній хан: жінка красуня і кінь іноходець!

— Але ж я тебе за батька маю!

— Атож! — знову потягся до неї Кербелай-Гатамхан, але, помітивши раптом, що йде Паси, трохи відступив і підвищив голос: — Що ти, що мій син Маро — обоє мені любі. Ми куми, близькі люди...

— Та й діти ваші схожі, мов рідні брати! — встряла у розмову Паси, яка підійшла й одразу ж стала між ними, як колючий куш.— Обидва хлопчики — мов дві половинки одного яблука... Наче від одного батька...

— Коли бачиш поряд Джабі й Худаверана, і справді так здається,— погодилася Геярчин.— Ось чому я й кажу, що Паси мені мати, а Кербелай батько.— Вона видушила з очей сльозину й додала тремтячим голосом: — Хто ж у мене, у сироти, є ще на світі!

Попрощавшись із Геярчин, Кербелай-Гатамхан повернувся додому стривожений і заклопотаний. Справді, все перевернулося, все стало догори дном. І Геярчин правду сказала: якщо ці голодранці Фарзали й Шамо вийшли з послуху,— Маро не жити на цьому світі.

Що більше думав Кербелай-Гатамхан, то страшнішим йому здавалося майбутнє, то важче було дихати. Йому ввижалося, що вбитий Маро вже лежить на землі, що близькі й рідні гірко оплакують його, Кербелай-Гатамхан з жахом уявив собі, як піде за вітром усе його добро. Він подумки погодився з Геярчин, що чекати не можна, що справді треба негайно діяти!

Ці думки зігнали рум'янець, яким завжди пашіло обличчя Кербелай-Гатамхана.

Самому ворогів не здолати — це зрозуміло. А кого ж узяти на підмогу, з ким порадитись? Зі страху Кербелай-Гатамхан вирішив мерщій з'їздити до Гаджі-Сафігулу й

разом обміркувати, що діяти. Гаджі-Сафігулу — чоловік досвідчений, бувалий, і його порада може знадобитись. Щоправда, по сусідству живе ще мулла Кафар. Та цей розведе теревені, весь час вставлятиме свої улюблені словечка «отож», «воістину» і «адже» і нічого путнього не порадить. Ні, муллу Кафара можна використати лише тоді, коли вже буде готовий план. Треба спочатку все обміркувати, вирішити, а потім покликати муллу Кафара, який, до речі, останнім часом поводить дуже дивно й мовчить, немов у рот води набрав.

Кербелай-Гатамхан вийшов у двір і звелів сідлати коня.

— Куди це ти зібрався, Кербелая? — запитала Паси, дивлячись на похмуре чоловікове обличчя. — І чого так раптом, нікому нічого не сказавши?

— Хочу з'їздити до Гаджі, — відповів Кербелай-Гатамхан, узявшись за гриву коня. — Навідатись до нього треба.

— Знову щось надумав? — поцікавилась Паси.

— Атож.

І Кербелай-Гатамхан, примруживши очі, дав зрозуміти, що не треба бути особливо відвертими у присутності конюха Кадира, приятеля того самого Хасі, якого колись Гатамхан скинув з клуні.

Конюх КаDIR здогадувався, чого такий стривожений хазяїн і чого він їде до Гаджі-Сафігулу. Хоча він ще й не зійшовся близько з Шамо та Фарзалі, але співчував їм і хотів бути в одному гурті з цими сміливими людьми.

Кербелай з допомогою Кадира сів на коня, натяг поводі і поїхав. Стара Паси провела його очима і зайшла в хату.

Маро щойно прокинувся і, сидючи в постелі, тер кулаками заспані очі.

— Куди це батько поїхав? — спитав він у матері.

— В Сафігулулар, до Гаджі.

— Чого?

— Дома знудьгувався. Мабуть, хоче розвіятись.

— Якщо знудьгувався, міг би покликати Гаджі до себе.

— Гаджі — шанована людина. Не велика біда, якщо Кербелай сам з'їздить до нього.

Паси не дуже довіряла синові. Вона не знала, як поставиться Маро до батькових замірів проти брата його колишньої дружини.

— Вранці Геярчин прибігала, — сказала Паси, щоб перевести розмову в інше русло.

— Ну то й що? — байдуже запитав Маро.

— Та нічого такого... З батьком погомоніли про щось.

Маро мовчки одягнувся і вийшов у двір. Мати благально зняла руки до неба.

— Боже, рятуй наші душі! — прошепотіла вона. — І що це за лиха година настала!..

Кербелай був такий приголомшений, наче його єдиний син уже помер. Ні свіжі вруна полів, ні багатоголосий спів птахів, ні яскраве світло сонця — ніщо не могло розвіяти його важких дум. Він то неспокійно озирався, то розгублено піднімав нагайку і неохоче підганяв нею коня.

Сонце уже високо підбилося, коли Кербелай-Гатамхан заїхав у двір Гаджі-Сафігулу. Сиявуш, який вибіг з хати, відігнав собак, що несамовито гавкали, і, шанобливо вітаючи гостя, допоміг йому злізти з коня. Поки Сиявуш припнув коня у стайні, з хати вийшла Ясемен, жінка Гаджі-Сафігулу. Вона запросила Кербелая до хати, поклала біля вогнища мутаку й гостинно всадила його. Потім почала розпитувати про здоров'я самого Кербелая, його жінки Паси і сина Маро.

— Усі здорові, за вас моляться, — відповів Гатамхан, як ведеться у таких випадках, і поцікавився, де Гаджі-Сафігулу.

— Гаджі тільки-но поїхав у поле! — у голосі Ясемен бриніла тривога. — Неспокійно стало, ой неспокійно...

— А що таке?

— Та ось селяни заходилися межі розорювати; — відповів за матір Сиявуш, який повернувся до кімнати. — Всякі голодранці лізуть на нашу землю. А тільки що — зчиняють бійку...

— То у вас теж зазіхають на чуже добро?

— Ще й як зазіхають! Нічого не хочуть визнавати: ні межі, ні огорожі.

До цього року щоосені й щовесни, коли починалися польові роботи, Гаджі-Сафігулу приорував скраю чужі ділянки і все далі й далі переносив межі в глибину чужої землі. Таким чином Гаджі щороку розширював своє поле, а суміжні ділянки зменшувалися, перетворювались у вузькі смужки. І траплялось так, що доведений до відчаю сусід, який не мав сили чинити опір всемогутньому Гаджі, покидав зовсім свою смужку й казав:

— Нехай і це тобі буде, Гаджі, разом з тисяча однією карою аллаха!

Те ж саме робив Гаджі і з огорожами, які відмежовували його сад від інших. Щороку він переносив свою огорожу

трохи далі, і рано чи пізно багаторічні фруктові дерева опинялися у власності Гаджі.

Таким чином до його рук потрапляло чуже добро, і він вважав це справедливим. Але тепер, коли селяни почали наступати на його володіння, розорюючи самовільно встановлені ним межі, Гаджі обурювався і називав селян розбійниками, злодіями, грабіжниками. Під час намазу він здіймав руки до неба й просив аллаха:

— Боже, рятуй нас, благочестивих рабів твоїх, від насильства цих голодранців!..

Міркуючи про діла Гаджі-Сафігулу, слухаючи його дружину й сина, Кербелай-Гатамхан прийшов до висновку, що його друзі теж несолодко, що їм треба згуртуватися й діяти заодно.

— То й огорожу теж руйнують? — якось глухо спитав Кербелай-Гатамхан, і в очах його зблиснув тьмяний вогник.

— Авжеж, брате, що руйнують! — зітхнула Ясемен. — Ті самісінькі люди, що годувались біля нашого вогнища, тепер казалися і йдуть проти нас.

— Атож, тепер скрізь багато скажених! — сказав Кербелай.

— Через те й побивається Гаджі, мов у вогні горить! — скаржилась Ясемен. — Хотів він їх на путь істинну повернути: зустрінемося, мовляв, ще на тому світі! Та де там! Страх божий у людей пропав. Розорюють межі, пересувають огорожі... Голодні хочуть зжертити ситих.

Поки точилися ці сповнені страху й люті розмови, закипів самовар. Заварили чай. Кухарка вже встигла зарізати і обпатрати курку для чихартми¹. Але Кербелай-Гатамханові не ліз шматок у горло. Наслухавшись усього, він засмутився й попросив Сиявуша не гаючись поїхати по батька.

Вузькою стежиною поміж чагарів Сиявуш виїхав на широку рівнину біля півніжжя гори Чалбаір. Виорана земля парувала. На північному схилі гори ще танув сніг, та нижче вже розстелилися барвисті килими квітів. По землі де-не-де слався туман, роса безліччю перлів сяяла під сонцем, свіжий вітер хвилями пробігав по озимих хлібах. Здалеку чути було голоси плугатарів, які покрикували на волів.

Їдучи батьковими володіннями, Сиявуш скрушно хитав головою — їхні великі ще минулого року ділянки помітно зменшувались. Ось показалася самотня груша. Багато років тому шановний Гаджі приєднав її разом з полем довласного

¹ Чихартма — смажена курка з підливою.

грунту, переніс межу далеко в глибину володіння свого сусіди — велетня Ісрафіла, якого в селі називали Гору. Тепер ця розлога груша знову стояла серед зораного поля свого колишнього хазяїна.

— Ой, і важка ж весна настала для нас! — ледь ворущачи губами, з гіркотою мовив Сиявуш і пришпорив коня.

На широкій рівнині то тут, то там працювали плугатарі. Налягаючи на криві поручні сох, вони неквапливо йшли за упряжками. Сизий дим розпалених вогнищ здіймався до неба й зливався з хмарами, які клубочилися біля вершин Чалбаїру.

Десь із-за дерев долинули сердиті голоси. Сиявуш спрямував коня в той бік і через хвилину побачив, що біля свіжорозораної межі його батько Гаджі-Сафігулу сварився з Ісрафілом, який у своїй короткій часі здавався справжнім велетнем. Неподалік біля запряжених волів стояли люди й дивилися на них.

Зійшовши з коня, Сиявуш намотав повід на руку й підійшов до батька.

— Що це ви тут робите? — сердито крикнув він і схопив батька за руку. — Що з тобою, батьку? І чого ви, люди, чините насильство?

Гаджі-Сафігулу, з голови до ніг вимащений багнукою, повернувся до сина і так зітхнув, що плечі його високо піднялися.

— Та ось цей безбожник, син безбожника! — сказав він, важко дихаючи і киваючи на Ісрафіла Гору. — Мало йому того, що приорав собі мою ділянку з грушею, то ще й свого приятеля Мікаїла-оглу напоумив, і той лізе з своєю сохою на моє поле.

— Ой же й сусідів послав нам бог! — розпачливо мовив Сиявуш і потягнув батька вбік.

Тим часом Мікаїл-оглу, без упину покрикуючи на три пари волів, поспішав закінчити розорювання межі. А його погонич, невеличкий Сурхай у приплюснутій смушевій папасі, кинув свою упряжку і заходився разом з Ісрафілом лаяти Гаджі-Сафігулу.

— Відлились вовку овеці сльози! — крикнув Ісрафіл Гора услід Сиявушу і його батькові.

— Ах ви ж! — обернувся Сиявуш. — Та без батька ви навіть савана для ваших покійників не могли б купити.

— А він без саванів заганяв нас у могилу, — озвався Сурхай.

— Я знаю, це все Шамо із Шехли вас під'юджує, — важ-

ко дихаючи, прохрипів Гаджі-Сафігулу і став вириватися із синових рук.— Ти лише глянь на цього Мікаїла-оглу. Диви, як він вчепився у нашу землю... Батько його теж був такий!..

І Гаджі знову накинувся на селян.

— Відчепись, Гаджі! Чого ти такий зажерливий? — Старий Ісрафіл Гора притримав Гаджі-Сафігулу.— Це ж не твоя, а людська земля...

Сиявуш люто глипнув на подерту чоху Ісрафіла Гори й пригрозив:

— Почекай, Ісрафіле! Настане час, і з тобою поквитаємось. Глянь краще на свою чоху — не чоха, а самі пацьорки.

Ісрафіл Гора й вухом не повів на глузливі слова Сиявуша.

— Завтра,— спокійно відказав він,— вам доведеться повернути й інші ділянки, які ви відняли у сусідів.— Сказавши це, він разом із Сурхаєм відштовхнув Гаджі-Сафігулу подалі від межі.— До останньої крихти всю вкрадену землю повернете!

— Гей, Ісрафіле, схаменися, серед білого дня грабуєш!

— Ніхто нікого не грабує, це блага діло. Годі, познущались ви з нас! Тепер усе віддасте, до останнього клаптика!

— Не ставай на шлях зла, Ісрафіле! — повчав Сиявуш, а тим часом щосили смикав за повід коня, який відступав назад.— Від зла, брате, добро не родиться!

— Скажи це своєму батечкові! — крикнув низькорослий Сурхай, який увесь тремтів від обурення.— Нам треба хоч би шмат черствого хліба. А він на небі не росте, а на землі! — Сурхай тупнув ногою.

— Гаразд, нехай буде по-твому! — пробурмотів Сиявуш. Він раптом спасував перед Сурхаєм, очі якого палали гнівом.— Дарма! Хто сьогодні розорує межі, завтра кров'ю своєю заплатить.

— Не лякай, не лякай! — наступав на нього Сурхай, трясучи своєю сплюснутою папахою, з-під якої ледве виднілося його обличчя, заросле до самих очей.— Російський народ скинув падишаха Миколу — і вашій владі буде кінець!

— То це ж як, по-твому, якщо там десь повалили Миколу, то ви можете тут, на Чалбаїрі, серед білого дня грабувати людей? — Гаджі-Сафігулу стиснув кулаки.— Щоб ти подавився хлібом, який я давав тобі, Сурхаю, аби нагодувати твоїх голих і голодних дітей! Хай аллах покарає тебе, недячного!

— Подавиться той, хто проти правди, хто за роботу не платить...

— Хай покарає тебе Мекка, до якої я ходив на прощу! — лютував Гаджі-Сафігулу.

— Ти й до Мекки ходив за награбовані гроші,— уколов Гаджі-Сафігулу Ісрафіл Гора.

— Настане час — і ваші очі, налиті кров'ю, дивитимуться із-за ґрат, або...— Гаджі запнувся, його губи затремтіли від гніву.— Ще доживу я до того щасливого дня, коли побачу вас у саванах!

Ісрафіл Гора підступив до Гаджі й штовхнув його в груди. Гаджі не втримався на ногах і упав на розвернуту сохою землю. Сиявуш допоміг батькові піднятися й відвів старого до коня, який був прив'язаний за куш. Гаджі увесь тремтів, обличчя й руки його посиніли, під довгі нігті набилося землі. Тремтячими пальцями вчепився він в луку сідла і з допомогою сина виліз на коня.

— Безбожники...— прошепотів старий побілілими губами.

— Геть звідси! — крикнув Сурхай і, знайшовши в розораній землі каменюку, замахнувся, щоб кинути її.

Гаджі-Сафігулу і Сиявуш одразу ж пришпорили коней і поскакали, а вслід їм довго кричали плугатарі, та так голосно, що відлуння покотилося в горах Чалбаїру.

Мікаїл-оглу підтяг пасок на своєму латаному-перелатаному архалуці, потім рішуче переніс соху на ділянку Гаджі й почав орати її.

— Наш Ісрафіл Гора — твердий горішок для них! — усміхаючись, сказав Мікаїл-оглу і щосили ввігнав у ґрунт гостряк сохи.— Недарма кажуть, що все, збудоване злом, руйнується добром! Цю саму землю Гаджі-Сафігулу ще десять років тому відібрав у мого батька. Тоді він і помер, бідолашний, не витримав горя!

Гаджі-Сафігулу іхав стежкою поміж кущами, що зеленіли свіжим листям. Сиявуш, який ступав за ним, з жалістю дивився на забрьохану батькову спину. Здавалося, що Гаджі качався по сирій землі, такий він був брудний.

— Кербелай-Гатамхан приїхав,— повідомив Сиявуш.— У нього велике горе.

— Яке ж у нього горе? — спитав Гаджі, не повертаючись.— Що, теж межі розорали?

— Ні, здається, в нього біда більша, ніж у нас...

— Яка біда може бути більшою?

— А така, що повернулися Шамо й Фарзали. І знову запалала страшна ворожнеча через Гюльсенем.

— Тут тисячолітні межі розорюють. Не велике диво, що спалахнула недавня ворожнеча,— сказав Гаджі-Сафігулу й натяг поводи.— Якщо ми не згуртуємося й не візьмемо зброю до рук, не тільки наші межі розорють, а й хати наші зітруть з лиця землі!

Розділ шостий

РОЗМОВА З АЗІ

Від гарячих променів червненого сонця зігрілася земля й поволі танули сніги, що лежали в міжгір'ї. По долинах і схилах пливли тумани, мов довгий караван. Літні зливи щедро й часто зрошували поля шехлинців.

Давно не доводилося Шамо бачити рідну природу в усій її красі. Та на серці у нього було неспокойно. Тільки тепер він зрозумів, як нелегко буде йому тут. Але водночас він зрозумів і те, яким корисним для нього було перебування в Карабаху, як багато йому дали розмови з Матвієм Васильовичем, навчання у Мірза-Полада і розповіді дядька Гуммета про боротьбу бакинських робітників. А дружба з Ейбатом, розмови з Гейбалі, спілкування з фельдшером Багратом!..

Тепер, у Шехли, Шамо відчув, що йому самому доведеться бути і вчителем, і проводирем, що він повинен діяти сам і закликати до дії інших, спрямовувати людей, керувати ними. Щодня вечорами він розмовляв з селянами, привчав їх до думки про необхідність організованої боротьби разом з робітниками проти існуючої влади — беїв, куркулів і багатіїв.

Але його друг Фарзали, незважаючи на всі умовляння Шамо, все ще гарячкував. Він докоряв своєму двоюрідному братові, намагаючись розпалити у Азі ненависть до Маро, який колись викрав його наречену. Розмови Фарзали про ворожнечу й особисту помсту могли вплинути й на старого Ало, який бачив у своєму племінникові, що повернувся з Карабаху, надійну опору.

Шамо не раз умовляв Фарзали не вести непотрібні розмови про особисту помсту, але той не вгавав і присягався дядькові й двоюрідному братові, що не заспокоїться доти, поки кров'ю не змиє з свого роду і з себе ганебну пляму.

Шамо бачив, як під впливом войовничих промов Фарзали завжди тихий Азі став ще мовчазніший, відлюдкуватіший. Хоч як намагався Азі пропускати повз вуха дошкульні слова двоюрідного брата, хоч як виявляв цілковиту байдужість до долі Гюльсенем, але все-таки в глибині душі він, мабуть, відчував біль образи. Усі ці роки хлопець працював у млині, піклувався про батька й матір. Він нікого не чіпав і жив тихо, аж поки Фарзали, скориставшись правом близького родича, не взявся за нього. Чи встоїть Азі проти такого натиску? Шамо не був у цьому впевнений, хоч і сам розмовляв з ним не раз.

Більше того, тепер він зрозумів, що і його батько, старий Сафар, теж нишком співчуває Фарзали і всіляко схвалює його наміри. Щоправда, батько нічого не казав і намагався відвести небезпеку од Шамо, але тим часом не проминав нагоди назвати Фарзали славним хлопцем.

Єдина людина, яка аж ніяк не хотіла знову розпалювати ворожнечу, була Гюльсенем. Вона й думати не хотіла про те, щоб батькові її сина заподіяли якусь лиху. Хоч як насміхалася з неї Геярчин, та все-таки Гюльсенем була проти помсти, вона не бажала, щоб маленький Джабі залишився сиротою! Шамо не раз чув, як сестра скрушно повторювала: «При чому тут бідна дитина? Чим завинив маленький Джабі?» Гюльсенем часом підходила до Шамо, щоб розповісти йому про свої побоювання, але щоразу природжена сором'язливість зупиняла її, і вона з дня на день відкладала щирі розмову з братом. А дні невпинно бігли один за одним, і напруження все зростало.

Якось увечері, стоячи у дворі перед своєю землянкою, Шамо побачив Фарзали, який разом з Азі йшов до лісу і, розмахуючи руками, щось казав двоюрідному братові.

На відміну від свого батька, велетня Ало, Азі був невеликий на зріст, але широкоплечий, кремезний і міцний. Його великі чорні очі замислено дивилися з-під густих широких брів. Сьогодні Азі, всупереч своїй тихій вдачі, вирішив висловитись.

— Навіщо нам знову встрявати у це старе, забуте діло? — тихо казав хлопець, як завжди, не підводячи голови й не дивлячись на співрозмовника.

Він спідлоба глянув на землянку старого Сафара й помітив Шамо, який стояв біля урвища й дивився у їхній бік. Азі був певний, що Шамо добре бачить їх, хоч уже й сутеніло.

— І нащо знову зчиняти колотнечу? — вів далі Азі, ніби відчувши підтримку в погляді Шамо. — Як на правду, між

мною і Гюльсенем ніколи й розмови не було про кохання. Адже Гюльсенем навіть обручки моєї не носила... так сталося, що, коли вона народилась, наші батьки, мабуть, жартома дали обітницю поріднитись... Не знаю напевне, та, мабуть, звідси й пішла чутка селом: Гюльсенем — наречена Азі. Не справдилась вона, то нехай так і буде.

— Ні, Азі! — перебив його Фарзали. — Не можна не зважати на те, що кажуть про нас люди, як дивляться на нас односельці, усі села Чалбаїру.

— Не те говориш, брате! — відповів Азі. Він намагався заспокоїти двоюрідного брата й знову глянув туди, де стояв Шамо, немовби подумки закликав його на допомогу. — Не те говориш! Тобі лише здається, що все так важливо. Хай їм грець, тим давнім звичаям! Та й... — Азі задумався на якусь хвилину й вів далі вже не так упевнено: — Та й навіщо лізти в бійку з сильним ворогом? Тільки для того, щоб бути побитим?

— Якщо так, крути свої жорна, знайдуться люди, що заступляться за твою честь! — обурився Фарзали й зневажливо плеснув Азі рукою по потилиці.

— Ні, брате, тобі не треба заступатися за мене! — різко відповів Азі, увесь почервонівши. Він повернувся, щоб піти.

— А кому ж нести цей тягар безчестя? — крикнув Фарзали й, схопивши Азі за плечі, вп'явся у нього налитими кров'ю очима.

— Нікому! — рішуче відповів Азі.

— Чи не накажеш ти мені, своєму двоюрідному братові, перед усім народом відмовитися від помсти? — спересердя сказав Фарзали й глузливо усміхнувся. — То ти понад усе на світі ставиш спокійне життя? Схили голову і їж собі тихо хліб. Так, по-твоєму?

— Схилити голову чи ні, не про те ми зараз говоримо! — підвищив голос Азі. — Я проти того, щоб воскрешати давно померлого покійника, і не розумію, навіщо тобі копатися в могилі.

— Честь — не покійник, безчестя не забувається! І тисячу років промине, а ця рана не загоїться.

— А що про все це думає твій друг? — спитав Азі й з усмішкою глянув на Сафарову землянку, біля якої стояв Шамо, спостерігаючи за ними.

— Який друг? — спитав Фарзали, вдавши, що він не помічає Шамо.

— Друг і товариш, з яким ти ріс змалку, з яким був у Карабаху.

— Він учився по іншій книзі...— знічено відповів Фарзали.— Він взагалі дивні речі говорить... Треба, каже, перед усім канцелярію захопити... Що нам, жити в канцелярії, чи як? Та що б він не казав, помста буде! — Фарзали доторкнувся до кинджала Азі, який висів у нього на паску.— Навіщо це в тебе? Цибулю на городі різати?

— Я й без тебе знаю, що кинджал не для того, щоб цибулю різати. Але я з самого початку не вплутувався в це діло. І тобі раджу даремно не лютувати.

Сказавши це, Азі повернувся і вже хотів піти, але Фарзали міцно схопив його за пасок.

— Знаєш, брате,— спохмурнів Азі,— мені здається, що твій друг розумніший за тебе.

— Він не відмовляється від помсти, але хоче мстити по-іншому,— сердито озвався Фарзали, згадавши слова Шамо.

— А я не хочу ніякої помсти!

— Мабуть, тебе пропасниця б'є від одного тільки слова «помста»,— глузливо усміхнувся Фарзали.

— Моїм батьку й матері щодня потрібен шматок хліба! Розумієш?

Азі рвучко повернувся й швидко пішов назад. Він ішов, і з кожним кроком його обурення проти двоюрідного брата все більше зростало.

Фарзали ще трохи постояв і теж пішов. По дорозі Шамо зупинив його.

— Ой Фарзали,— з докором сказав він.— Мабуть, ти забув усе, що я тобі казав, і б'єш то по цвяху, то по підкові...

— Для мене, Шамо, тягар безчестя важчий, ніж Делідаг! — відповів Фарзали, ладен розплакатися.— Треба втікати звідси!..

— Куди?.. Чи не до Алагез? — спитав Шамо, лагідно посміхнувшись.— Ой Фарзали, друже ти мій любий!

— Ти скрізь і завжди стаєш мені поперек дороги, Шамо! — гнівно мовив Фарзали.

— І ставатиму, якщо твоя дорога буде крива! — приязно, але твердо сказав Шамо і, взявши товариша за пасок, притягнув його до себе.— Та зрозумій же ти нарешті, нам треба діяти усією громадою. Нам треба закликати людей не до дрібної помсти, а до всенародної справи!

— То це як, щодня виходити на майдан і, як мулла Кафар, виголошувати проповіді? Га?

— І на майдані, і в хатах, і по селах треба говорити про наше завдання. Нехай бойові заклики Баку долинуть до

курних осель Чалбаїру. Нехай тут почують те, про що розповідав дядько Гуммет!

— Ой же й засіли у твоїй голові ці бакинські казки, Шамо!

— Не казки засіли у моїй голові, а правду я став розуміти. І не одразу, а після довгих, дуже довгих роздумів. Серед цих непролазних гір я бачу тепер пряму дорогу. Нехай узнають тутешні люди, як треба боротися за землю. Треба готувати їх до цієї боротьби. Ми говоритимемо про нашу спільну помсту, і в нас одразу з'явиться багато вірних друзів.

Схвильований Шамо глянув на засніжену вершину Чалбаїру, освітлену останніми променями призахідного сонця, і очі його засяяли.

Запала тиша.

Нарешті Шамо немов струснув із себе замріяність, кинув погляд на довгі тіні й тихо сказав:

— Зараз Ісрафіл Гора має прийти.

— Який Ісрафіл Гора?

— Ісрафіл Гора,— повторив Шамо,— із Сафігулулара... Хіба ти його не пам'ятаєш?

— Мабуть, ти справді вирішив зібрати армію до бою?

— Ти ще побачиш, Фарзали, яка це буде армія! — вигукнув Шамо.— До наших лав стануть і конюх Кадир, і кульгавий Мовламгулу, і Ганбар, і Гуламалі — усі бідняки й наймити з нашого села. Та й у Сафігулуларі знайдуться такі люди, як Ісрафіл Гора, Сурхай, Мікаїл-оглу. Та мало ще хто! Навіть твій брат Азі піде за нами, ось побачиш.

— Звідки може взятися сила у людей, яким навіть нема чим прикрити своє тіло?

— О, це велика сила! Вони дужі духом, волею, ненавистю до визискувачів! Це будуть безстрашні бійці! Ось тоді відплатимо за весь народ — і за Гюльсенем, і за Азі, і за мене, і за тебе,— за всі наші кривди!

— Щоб перемогти ворога, треба зустрітися з ним на полі бою,— твердив своє Фарзали.— А така армія на поле бою не вийде.

— Вона вже вийшла,— відповів Шамо.— Таких людей, як я перелічив, не десятки й не сотні, а багато-багато тисяч, і тут, на Чалбаїрі, і в Карабаху, і по всій країні...

У цю мить, захекавшись, підбіг до них Гюльмамед і схопив брата за полу шинелі.

— Брате, гість до нас прийшов!

— Як же це ми не помітили? — спохопився Шамо.

— Вийшов з лісу й попрямував до нашої землянки. Одра-
зу ж спитав, де ти.

Шамо взяв Фарзали за руку й потяг за собою.

— Захочеш втекти, все одно не пушту! — сміючись сказав
він.

Почувши кроки у дворі, Ісрафіл Гора підвівся зі свого
місця біля вогнища і, дивлячись на двері, спитав у Гюльсе-
нем, яка зажурена сиділа в кутку:

— Хто там?

— Мабуть, Шамо та Фарзали.

— Скільки років я не бачив Фарзали! — сказав Ісрафіл
Гора, встаючи.— А був же час, коли я його вчив битися на
палицях.

Тільки-но Шамо і Фарзали зайшли, як Ісрафіл Гора по-
біг їм назустріч.

— Ах ти ж, бунтівник! — жартома сказав Шамо, коли всі
сіли довкола вогнища.— Замахнувся на давні звичаї, ро-
зорав межі найшанованішого Гаджі-Сафігулу!

— А що ж робити, коли довели нас до такого життя,—
гордо відповів Ісрафіл Гора.

— Давно б так,— сказав Шамо, поклавши руку на плече
Ісрафілу Горі.— Гуртом! Наша сила в єднанні, у боротьбі
за справедливу справу!

Розділ сьомий

ДВА ТАБОРИ

Кербелай-Гатамхан і Гаджі-Сафігулу в ці дні були разом.
Вони відвідали усіх шанованих людей в окрузі, гостювали в
них, приймали їх у себе, різали для них баранів, пригощали
один одного кебабом. Та спокою ніде не мали. Скрізь багатії
в один голос скаржились, що селяни розорюють старі межі,
розбирають огорожі, захоплюють землю.

Після довгих розмов, скарг і нарікань вирішили звернути-
ся до мулли Кафара, щоб він своїми проповідями спробував
утихомирити народ. Та виявилось, що мулла Кафар, як на
лихо, занедужав. Тоді друзі покликали Геярчин і доручили
їй підняти муллу з ліжка й привести в дім Кербелая. Хто-
хто, а вона свого доможеться!

Коли Геярчин, шелестячи спідницями, зайшла до мулли
Кафара, він лежав на тахті й тихо стогнав. Жінка його

Нурджакхан сиділа поряд. Як тільки прийшла Геярчин, муллі одразу ж покращало. Він перестав охати, і Геярчин досить швидко його умовила — від її чар мулла розтанув, мов віск, і погодився на все.

Стара, вчорніла Нурджакхан, обурена поведінкою чоловіка, несподівано схопила великий мідний глек, наповнений водою, вихлюпнула воду за поріг і гордо пішла до джерела. Геярчин байдуже поставилась до цієї витівки, сама знайшла одіж мулли й поклала її біля тахти.

— Я чекатиму вас у дворі Кербелай-Гатамхана, — сказала вона.

— Хоч я й нездужаю, але де ж ти дінешся? — сидючи на тахті, бурмотів Кафар.

Коли Геярчин пішла, він провів рукою по своїй фарбованій бороді й почав одягатися.

«Та хоч би ти й мертвий був, цієї колотнечі ніяк не уникнути, — подумки казав він. — І Гаджі, і Кербелай-Гатамхан хочуть сховатися за моїми проповідями, як за щитом. Бачу це, а вдіяти нічого не можу...»

Нарешті, надівши на голову свою закурену чалму і накинувши на плечі чорну абу, він вийшов з дому.

На схилі Чалбаїру клубочився холодний туман і, насуваючись на село, заступав сонце.

Муллі Кафару раптом захотілося, щоб село Шехли не тільки сховалося в тумані, а щоб потонуло в непроглядній темряві, аби тільки бути подалі від цього виру, зберегти свою голову й не ганьбити перед усім людом!

Отак, поійнятий страхом перед майбутнім, мулла Кафар непевно увійшов у двір Кербелай-Гатамхана, де його радісно зустріла Геярчин.

— З одужанням, брате мулло! — сказала вона, затуливши рот і ніс краєчком яшмага.

— Сестра Геярчин здатна підняти з могили навіть мешканця світу вічного мовчання, — відповів мулла Кафар, схиливши голову у важкій чалмі, — що ж казати про живу людину!

Геярчин тихо засміялась і запросила хворого муллу в дім.

— Люди вас чекають, — пояснила вона.

Тільки-но мулла став на порозі, як Гаджі-Сафігулу та Кербелай-Гатамхан, що сиділи на килимі, підвелися, схилили голови у шанобі.

— Усе хворієш, мулло?

— Воістину, нездужаю!

Гаджі-Сафігулу та Кербелай-Гатамхан довго обома руками

тисли худу, жилаву руку мулли Кафара, перш ніж посадити його на оксамитовий дошек на чільному місці.

— Хіба час хворіти, мулло, коли світ перевертається,— докорив Кербелай-Гатамхан.

— На жаль, хвороба не вибирає часу,— поскаржився мулла, зручніше вмовившись на дошеку.— Та дізнався я, що брат мій Гаджі і брат мій Кербелай хочуть бачити мене, німічного раба божого.

— Саме так, мулло, ми обоє давно прагнемо тебе побачити! — сказав Гаджі-Сафігулу, глянувши на сірий туман, що плыв за вікном.— У важку хвилину людина звертається до найвірніших своїх друзів, мулло!

— Благаю аллаха, хай відведе він од моїх братів цю лиху годину! — мовив мулла, піднявши очі до неба, потім низько схилив голову й замовк.

— Твої молитви, мулло, і повинні врятувати нас у ці важкі дні,— обережно почав Гаджі-Сафігулу.

Мулла відповів не одразу. Він сидів, похнюпивши голову, і деякий час Кербелай-Гатамхан та Гаджі-Сафігулу могли спостерігати лише білу ярмулку на тімені мулли, яка виднілася крізь круглий отвір у чалмі.

— А що сталося в цьому світі? — тихо спитав мулла, випроставшись.— Слава аллаху, бачу вас при доброму здоров'ї.

— А те, мулло, що нечестивці почали розорювати віками встановлені межі! — гнівно мовив Гаджі-Сафігулу.— Те сталося, мулло, що голодранці розвалюють огорожі, які споконвіку відділяли володіння мусульман одне від одного. А ще, мулло, сталося те, що зникла в людях пошана до старших, і безбожники, такі, як Ісрафіл Гора, зазіхають на чуже добро.

— Воістину, ширяться чутки, начебто на рівнині люди збираються захопити маєтки Джаванширів і навіть палять їхні будинки! — зітхнувши, potwierдив мулла Кафар.

— То коли ж іще виступити представнику аллаха, як не під час таких пожеж? — втрутився у розмову Кербелай-Гатамхан.— Син старого Сафара повернувся з Карабаху і підбурює людей всілякими чутками та небилицями. То чому ж наш мулла не виступить з божим словом проти підбурювачів і не вкаже людям, де правда, а де брехня? — збуджуючись од власних слів, питав Кербелай.

Мулла Кафар розгублено кліпав очима і чухав потилицю.

— Воістину,— мовив він пригнічено,— тутешні люди втратили страх божий.

— А ми ж почували себе за тобою, мов за горою високою! — глипнувши на муллу Кафара, підняв голос Гаджі-Сафігулу.

— Воістину, народ сколихнувся, усе переплуталось і змішалось,— промимрив мулла Кафар.— А мене, як на гріх, у ці дні хвороба прикувала до ліжка.

Гаджі-Сафігулу і Кербелай-Гатамхану нічого не залишилося, як притлумити своє невдоволення й підготувати муллу до того, що вони задумали. Тим часом Геярчин заварила в сусідній кімнаті духмяний чай і подала його гостям разом з прозорим медом.

— Сестра Геярчин вміє готувати міцний чай,— одразу ж пожвавішавши, мовив мулла Кафар і підсунув до себе один із армудів, а також чашу з медом.— Мед дуже корисний для хворого, бо квіти Чалбаїру — найкращі ліки.

— Почувай себе як дома,— сказав Кербелай-Гатамхан, помітивши жадібний погляд мулли, спрямований у ту кімнату, звідки мали принести гарячу страву.— Усе тут належить тобі, мулло!

— І мій дім також! — додав Гаджі-Сафігулу.

Але сварливий тон, яким були сказані ці слова, суперечив їхньому змісту.

— Воістину, свідчу перед всевишнім, що ви добрі до мене,— мовив мулла Кафар, квапливо поїдаючи мед.

— Отже, час тобі, мулло, з волі аллаха спрямувати свій меч проти безбожників,— сказав Кербелай-Гатамхан.

— Настали дні, коли ділами перевіряється вірність друга,— додав Гаджі-Сафігулу.

Сказавши це, він одверто питав муллу, чи можна на нього розраховувати.

Мулла Кафар спорожнив кілька армудів чаю, який люб'язно подавала йому Геярчин, виїв з чаші мед і, наситившись, звернувся до осавульші, котра стояла біля дверей.

— Воістину, послужлива наша сестра Геярчин, пошли їй аллах здоров'я!

— Нині, коли всіякі пройдисвіти й голодранці стали такі зухвалі, що нахваляються гори з землею зрівняти, брат мулла повинен виступити проти них зі словами аллаха! — раптом рішуче заявила Геярчин.

І мулла Кафар зрозумів, що, незважаючи на його старання ні в що не втручатися, йому все-таки доведеться вступити у боротьбу. Дарма було сподіватися, що можна уникнути цього,— де він сховається, у кого знайде підтримку?

— Отже, брати мої, що від мене вимагається? — безпорадно мовив мулла Кафар, поглядаючи то на Гаджі-Сафігулу, то на Кербелай-Гатамхана.— Бо, воістину...

— Треба бути напоготові, мулло! Увечері, коли люди зійдуться на майдані, тобі доведеться виголосити проповідь і об'явити смертельним гріхом посягання на чуже добро, як-то захоплення землі або руйнування огорожі. І все це необхідно підтвердити висловами з корану.— І Гаджі-Сафігулу виклав муллі детальний план дій.

Отже, йому треба буде вийти на майдан і закликати до покори тих, хто порушує адат¹. Він повинен вкрити ганьбою Шамо і Фарзалі.

Мулла зрозумів, що від нього вимагається, і кивнув головою.

Після цього вже можна було по-дружньому балакати, з насолодою чекаючи обіду, про який потурбувалася та ж Геярчин. Незважаючи на опір старої Паси, вона приготувала для гостей плов з куркою і почастувала їх на славу.

Надвечір люди, повернувшись із поля, почали один по одному сходитись на сільський майдан. Прийшли сюди й Шамо та Фарзалі зі своїми товаришами.

Кербелай-Гатамхан, Гаджі-Сафігулу і мулла Кафар, які з нетерпінням чекали цієї години, вийшли з дому й неквапливою ходою подалися туди ж. Провівши їх до воріт, Геярчин зійшла на другий поверх, припала до вікна, яке виходило на майдан, і з хвилюванням стежила за всім.

Коли Кербелай-Гатамхан, Гаджі-Сафігулу і мулла Кафар підійшли до гурту, голоси стихли. Мулла пискляво привітався з селянами й глянув на своїх супутників. Ті знаками дали йому зрозуміти, що, скориставшись тишею, яка запала, він повинен зараз же почати проповідь.

— Щойно я отримав послання від повітового казі,— сказав мулла. Він окинув поглядом натовп і, побачивши, як насторожено й похмуро дивляться на нього люди, раптом розгубив усі слова й став бездумно повторювати: — Воістину. Отже... Бо... Хоча сказати...

— Про що, мулло, послання? — підозріло спитав обережний, завжди боязливий Ганбар і подався вперед.— Яке послання?

— Послання про те, брате Ганбар,— сказав мулла, для хоробрості поклавши йому руку на плече,— про те, що коли

¹ А д а т — звичай, обряд.

хтось хоч на лезо кинджала пересуне межу й посягне на чужу землю, той зі своїм родом, аж до десятого коліна, буде приречений на муки в пеклі!

Сказавши ці слова, мулла полегшено зітхнув і повернувся до Кербелай-Гатамхана, який підтримав його кивком голови. А Гаджі-Сафігулу додав голосно:

— І так зрозуміло, що захоплювати чужу землю гірше, ніж красти.

На майдані прокотився гомін обурення. Мулла Кафар оглянув юрму, невдоволений грубим втручанням Гаджі, яке розгнівало селян.

— Якщо,— вів далі мулла, піднявши руку,— хто розоре межу, яка була встановлена споконвіку і відділяла ґрунт одного мусульманина від ґрунту іншого, або хоч на один палець пересуне огорожу, чи навіть подумає скоїти щось подібне,— це буде грабіж! А загарбання чужого, як сказано у священному корані, великий гріх. Таке порушення волі аллаха і закону шаріату якнайсуворіше карається.

Натовп знову сколихнувся. Відчувши невдоволення цих худих, виснажених, убого вдягнених людей, мулла заплутався, зарипів, ніби немащене колесо, й далі його промова стала зовсім незрозумілою.

— Є люди, які колись уже порушили межі. Чого ж тепер не можна пересунути їх на попереднє місце? — розлігся раптом гучний голос Ало.— І чого не соромиться той, хто першим розорав межі й захопив чужу землю?

— Ти це в чий сад камінь кидаєш, Ало? — крикнув Гаджі-Сафігулу й почав, розштовхуючи людей, пробиратися до нього.

Тоді старий Ало сам вийшов з юрми йому назустріч.

— Недарма я попав у твій сад, Гаджі-Сафігулу! — зупинився він перед багатієм і випнув груди.— Ще вчора ти сам наступав на бідняків. Нема великого дива, що сьогодні Ісрафіл Гора повстав проти тебе! Справедливість найвища за все!

Звідусіль лунали голоси:

— Ало правду каже! Святу правду!

— Яку там правду? — загорлав Кербелай-Гатамхан і, ступивши крок уперед, махнув рукою перед обличчям Ало.— Це неправда!

Ало озирнувся на Фарзали, який стояв неподалік, і вів далі:

— Як же так сталося, що ваші ділянки з кожним роком розширювалися, а ділянки ваших сусідів зменшувались,

звужувались, поки не перетворилися у вузькі смужки? Як це сталося?

— Я купував землю за гроші, зароблені своїм потом! — крикнув Кербелай-Гатамхан і озирнувся навсербіч, шукаючи співчуття.— На чесно зароблені гроші, Ало!

— Знаємо, знаємо, як ти заробляв своїм потом! Людей грабував! — обурювався Ало.— Що ти, що Гаджі-Сафігулу! Ми вас добре знаємо!

— Ти сидиш на одній гілляці, а трусиш усе дерево! — люто кинув Кербелай.

— Дядько Ало правду каже, — сказав раптом, виступаючи наперед, Шамо, який до цієї хвилини мовчки стояв у натовпі й уважно спостерігав за всім, що відбувалося. Піднявши руку, він одразу заспокоїв розхвилюваних людей.— Хіба це не правда? Ви силою захопили чужі землі й тепер повинні повернути їх!

Шамо оглянув юрму й помітив, що в цю хвилину на майдані з'явилися Ісрафіл Гора, Сурхай, Мікаїл-оглу та інші селяни з сусіднього села Сафігулулар.

— Ці голодні люди, — кинув на них Шамо, — теж боротимуться разом з нами за землю. Доки ми житимемо, харчуючись жолудями, дикими ягодами і гірськими травами?

— Усі знають, хлопче, за що ти помщаєшся нам, тим, хто має шматок хліба! — крикнув Кербелай-Гатамхан, задихаючись від гніву. Він схопив муллу за плечі й виштовхнув його наперед: — Ось цей самий мулла Кафар, якому чогось зараз відібрало мову, божий свідок безсоромної поведінки сестри Шамо, який зараз підбурює усіх людей...

— Воістину... Шлюб і розвід... Отже... Бо люди з волі аллаха... — заїкався мулла.

— Воістину, мій пшеничний хліб пішов не на користь сестрі цього крикуна! — загорлав Кербелай-Гатамхан, розмахуючи руками.

— Краще б ти і не заїкався про це! — гримнув на Гатамхана старий Ало.— Треба честь знати!..

— Звідки у них честь, Ало? — викрикнув з натовпу Ісрафіл Гора.

— А ще вважаєшся нашим родичем! — знову загорлав Кербелай-Гатамхан і з піднятими кулаками наступав на Шамо.

Фарзалі схопився за руків'я кинджала, та Шамо міцною рукою утримав його кинджал у піхвах і повернувся до юрми.

— Не про мою сестру йдеться, братове... Вони хочуть збити нас з праведного діла...

— Саме про неї йдеться! — не своїм голосом закричав Кербелай-Гатамхан. — З того й почався увесь цей шарварок!..

— Воістину, все переплуталось! — бурмотів мулла.

— Люди, не слухайте цих голодранців, не давайте себе обманути, — хрипів Кербелай-Гатамхан. — Хто-хто, а ми постоїмо за свій рід! За його честь! Маро! Рушницю сюди давай мерщій, рушницю! — гукнув він синові, забувши, що той ще зранку поїхав на полювання.

— Крові захотів? То нехай буде по-твоему! — раптом вигукнув Фарзали. Вирвавшись із рук Шамо, він підбіг до Кербелай-Гатамхана і вчепився йому в груди. — Жити тобі набридло, старий пес?

Шамо схопив товариша за плечі і потягнув його назад.

— Фарзали, рукам волі не давай!

— Пусти, Шамо!

Невдовзі і Фарзали, і Кербелай-Гатамхан та його поплічники — усі сплелися в одну купу. Час від часу чути було писклявий голос мулли Кафара, та що він кричав, ніхто не зрозумів. Шамо насилу відірвав Фарзали од Кербелай-Гатамхана.

— Люди, тут не про родову ворожнечу йдеться! — підвишив голос Шамо, і одразу гамір почав стихати. — Тут два табори! З одного боку — бідняки, наймити, усі нужденні, а з другого — ось ці багатії, беї та інші гнобителі!

— Небезпечні слова ти кажеш, сину Сафара! — крикнув Кербелай-Гатамхан.

— Син Сафара каже святу правду! — відповів своєму хазяїнові конюх Кадир.

— Нам їсти треба! А без землі хліба не виростиш! — похмуро сказав Сурхай.

— Ви хочете, щоб Шехли і Сафігулулар розтоптали коні Султан-бея? — люто крикнув Гаджі-Сафігулу й рушив на Шамо.

— Геть руки! — пролунав, мов постріл, голос старого Ало. — Жоден сучий син не посміє доторкнутися до нашого Шамо!

— Люди! Правовірні! Іменем корану! — пискляво примовляв мулла Кафар.

— Слухайте, люди добрі! — розійшовся старий Ало. — Не дозволимо наших хлопців кривдити! Якщо чиясь рука доторкнеться до Фарзали або Шамо, жарке полум'я спалахне над хатами Гаджі та Кербелая!..

— Усі їхні межі переоремо! — кричав Ісрафіл Гора, ставши поряд з Ало.

— Ради аллаха, правовірні! — белькотів переляканий мулла.

— Рушницю, рушницю, Гаджі! — повторював Кербелай-Гатамхан, відступаючи від розлютованої юрми, яка насувалася на нього.

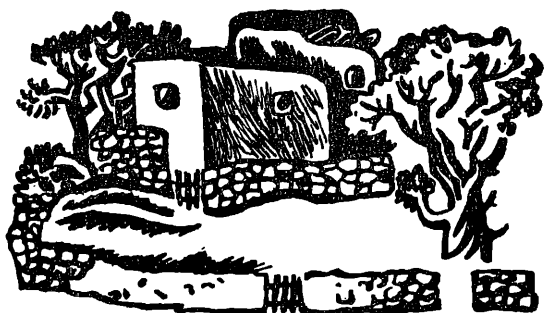
Жінки і діти з усіх кутків збігалися на майдан. Тут були і Гамер, і Гюльсенем. Гюльмамед захоплено дивився на брата, який навіть зараз зберігав спокій.

— Ми, бідний і голодний люд, нікого не боїмося! — лунав над юрмою голос Шамо.— Не кровної помсти ми хочемо, ми боремося за своє право, за землю для тих, хто на ній працює!

Люди тісним колом обступили Шамо. За його спиною височіли два велетні — старий Ало та Ісрафіл Гора. Поряд із Шамо, тримаючись за рукоять лезгинського кинджала й гордо випнувши груди, стояв Фарзали. До них продерся й Азі, який щойно прибіг, почувши крики. А далі плече в плече коло замикали завжди обережний Ганбар, кульгавий Мовламгулу, конюх Кадир, Сурхай і завжди веселий Мікаїл-оглу. Та хіба перелічиш усіх, хто цього дня став до лав майбутніх борців за нове життя!

Кипів, вирував натовп, і перед грізним обличчям його, лякливо відступаючи, покинули майдан Кербелай-Гатамхан, Гаджі-Сафігулу та мулла Кафар.

КНИГА ДРУГА

ЧАСТИНА ПЕРША

Розділ перший

ШИБЕНИЦІ НА СТАРИХ ГРУШАХ

Гора, біля підніжжя якої лежить село Дагетеї, з давніх часів називається Баштою, може, тому, що вона нагадує фортецю, а може, тому, що на вершині її збереглася стіна, змурована з кам'яних брил. Прадавні густі ліси обступили село, яке розкидало свої хати по узгір'ю. Під фортечною стіною на схилі ростуть крислаті дуби, і скрізь поміж скелями поволі трухлявлюють їхні стовбури, зламані бурею.

Нижче на горі бовваніють надгробки з написами, зробленими в різні роки. Одні з них поросли травою, інші похилилися. Тут занедбане кладовище. Між фортечною стіною і старим цвинтарем — невелика всипана квітами галявина. Світлий струмок витікає із джерела й губиться десь у лісі під густим килимом злежалого листя та гілля.

Більшість днів протягом року вершина Башти оповита туманом. Пливе він з гір Нене-бала, Уч-тепе або Хустуб, і лише горда вершина Башти його затримує. Звідси він поволі опускається вниз, проникає крізь густий ліс, оповиває село Дагетеї і, стелячись руслом річки Баргушад, зустрічається біля Араксу з потоком зустрічного туману, який насувається з протилежного берега, з Карадагу, накриває землю непроникною габою й перетворює ясний день у темну ніч. Після новруз-байраму, який за часом співпадає з днями весняного рівнодення, цей сирий, теплий туман так зволожує зігріту сонцем землю, що за одну ніч все довкола зеленіє.

Земля, на якій стоїть село Шехли, була казенною, і тому справи там склалися трохи інакше, ніж у Дагетеях. Як уже відомо читачеві, у Шехли найвпливовішою людиною був багатий Кербелай-Гатамхан. Село ж Дагетеї, ліс, річка, джерела — все належало Агахан-бееві. Він був тут необмеженим володарем і намагався в усьому наслідувати гаджі-саманського поміщика Султан-бея Султанова, який на весь край прославився своєю жорстокістю.

В Дагетеях можна було побачити багато зруйнованих,

покинутих осель. Хазяї цих осель не витримали знущань бея і втекли звідси з сім'ями. Деякі добралися до Баку й найнялися на нафтові промисли.

Агахан-бей міг навіть заборонити поховання покійника на місцевому кладовищі. А за шаріатом покійник, похований на чужій землі без дозволу хазяїна, був приречений на муки в пеклі, як порушник чужої власності.

І селянам доводилось продавати останні пожитки, аби заплатити поміщику за місце на кладовищі. А що було їм робити, коли мулла Саїд без упину втовкмачував у голови, що права поміщика освячені шаріатом і горе буде тим, хто посміє не підкоритися їм.

Мулла Саїд-Фазіль багато в чому був схожий на шехлинського муллу Кафара, який теж освячував шаріатом усе, що робив Кербелай-Гатамхан. Щоправда, де в чому він все-таки відрізнявся від Кафара. Живучи в домі бея, він ніколи не сідав за стіл разом з гостями хазяїна, щоб не бачити заборонених шаріатом вин. Обід і вечерю Саїд-Фазілю приносили в його кімнату. Ось так мулла одразу вбивав двох зайців: насолоджувався доскоchu смачними стравами і водночас не грішив — не бачив, як беї, порушуючи заповіт Магомета, напивалися. А банкетні з численними гостями влаштувалися в домі бея часто. Агахан-бей, як і карабахський поміщик Герай-бей Джаваншир, любив похвалитися своїм багатством. Жінки їхні були пишно вбрані в шовки й оксамити, а діти, завжди гарно вдягнені, ситі, немало прикрощів завдавали сільській дітворі своїми витівками.

Одне слово, у кожному селі були свої печалі, свої турботи. Шехлинці журилися одним, у селян Дагетеїв були інші турботи й біди.

Посеред села Дагетеї біла холодна джерельна вода з-під землі. Вона стікала кам'яним жолобом і зрошувала сад Агахан-бея, оточений високою кам'яною стіною. Джерело, звичайно, теж вважалося власністю поміщика. Мешканцям села дозволялося брати воду тільки для пиття. Цією ж джерельною водою напували й худобу, але влітку, коли поливався бейський сад, брати воду для худоби суворо заборонялося. Годі й казати, що селяни навіть мріяти не сміли, аби завести у своєму дворі хоч би невеличкий город.

І раптом хтось порушив заборону. Старий слуга Агахан-бея, з бородою, пофарбованою хною, у широких шароварах, прибіг до бейського будинку, який стояв у глибині саду, і заволав, що селяни крадуть бейську воду, що в сад не попадає жодної краплини води, дерева сохнуть і бейський сад гине.

На крики слуги вибіг з будинку сам поміщик Агахан-бей у сорочці з розстебнутим коміром і, розмахуючи револьвером, загорлав:

— Я всіх вижену з села! Скільки разів я казав цим ледацюгам, щоб влітку ніхто не підходив до моєї води, щоб ніхто не смів поїти коней з мого джерела!

Погорлавши, Агахан-бей повернувся до свого будинку, де, як завжди, він бенкетував з гостями.

— Які ж невдячні мої селяни! Нічого не тямлять! — поскаржився він гостям.

— Що сталося? — спитав Агалар-бей, який був серед гостей.

— Та все з селянами воюю, — відповів Агахан-бей.

— Не треба так розпускати їх! Мої слухняні, як вівці.

— Я теж бачу: щоб їх напоумити, треба щодня одному або двом поламати ребра, як це робить син Паша-бея Султан-бей з Гаджі-самли. — Агахан-бей підніс до рота келих з вином. — Якби вони не боялися мене, то давно вже порубали б мій сад на дрова, хоча ліс поряд, за два кроки. Цих людей аллах ніби для того й створив, щоб вони все руйнували.

— Ні, любий мій, це ти їх розпустив. З податком вони тебе, мабуть, теж дурять, снопи ховають.

— Та годі вам теревені правити, — втрутився в розмову третій гість, Сармаст-бей — високий, худорлявий чоловік, — і погладив тонкі світлі вуса. — Краще вип'ємо за здоров'я хазяїна! Невелике лихо, коли селяни приховують від поміщика кілька снопів! Кафанські мідні копальні прикривають усі втрати. Та, зрештою, у нашого гостинного хазяїна стільки сіл, що коли він навіть позбудеться одного, то не дуже постраждає.

— Оце дивина! Чуєте, що каже наш освічений Сармаст-бей?

— Дякуйте аллахові, що він напідпитку. Інакше він би вам довів, що земля бееві не потрібна, краще віддати її селянам і позбутися зайвих клопотів.

— Так і треба! — вигукнув Сармаст-бей. — Рятуйте свої душі, продавайте землю селянам! Присягаюсь вам, невдовзі вся голода і в Росії, і в нас схопить за горло поміщиків і забере у них землю.

— Так ось чого ти програв у карти всі свої маєтки! Ха-ха-ха!

— А карти хіба не робота? — перевів на жарт Сармаст-бей. — Тож вип'ємо краще за здоров'я Агахан-бея, який

заграбастав у селян всю землю в окрузі й обома руками міцно тримається за неї!

— Хоч би наш Сармаст-бей не заліз на дах та не заспівав, як півень! Ха-ха-ха!

— Краще співати на даху, як півень, ніж під будинком кудкудакати, як курка. Вип'ємо за здоров'я Агахан-бея! Наш хазяїн ніби ворог свого добра — погляньте, скільки наїдків поставив на стіл! Він не шкодує нічого для своїх друзів.

— Я охоче вип'ю за Агахан-бея, — підтримав тост Агалар-бей і вів далі, дивлячись незадоволено на Сармаст-бея: — Що більше крові накопичується в тілі селянина, то запальнішим він стає. Отож треба час від часу ставити йому п'явки, щоб зменшити його запал.

— Годі базікати, п'ємо за Агахан-бея!

— За твоє здоров'я, Агахан-бею! — лунали голоси гостей.

Так за келихом вина бей намагалися притлумити в душі тривогу, яка з кожним днем ставала все відчутнішою.

Адже, власне кажучи, в Дагетях, як і в інших селах, ніколи не було миру між селянами та беєм. Час від часу селяни виходили з покори. Але за царизму спалахи ці легко придушувалися численними слугами бей, а іноді й з допомогою царських чиновників, козачої кінноти. До заводіїв, якщо їх виявляли, застосовували суворе покарання: прив'язували до дерева, били палицями, потім кидали у смердючий хлів, прикладали до синіх, набряклих від побоїв рубців різні цілющі трави, а коли опух спадав, знову прив'язували до того ж дерева й мучили трохи не до смерті.

Та селяни не примирялися з беєм. Вони використовували кожную нагоду, щоб помститися. Темної ночі залазили у поміщицький сад, підкопували землю під деревами, гострим ножем перерізали коріння й знову засипали його землею. З часом ці дерева починали всихати, з гілля опадало листя, і старий садівник здивовано хитав головою, не розуміючи, чого гарне дерево зачало.

А коли до рук селян попадали корови Агахан-бея, які відбивалися від череди, то вони перерізали їм жили вище ратиць і раділи, що хоч цим завдали бееві шкоди.

Після повалення самодержавства навесні 1917 року селяни Дагетеїв відверто висловлювали своє невдоволення. І ось, злякавшись селян, Агахан-бей уночі зібрався і з усією родиною виїхав у інше село — Данзавер. Минув місяць, другий, ніхто з панських слуг не з'являвся у Дагетях. Порожній будинок бей стояв із забитими дверима та вікнами.

І коли настали жнива, селяни скосили сіно, зібрали урожай і все позвозили до себе. Бей вперше не отримав жодної зернини, жодного оберемка сіна.

— Якщо вже царя Миколу скинули, то чого ж нам панькатися з Агахан-беєм? — казали селяни.

Вперше вони дихнули на повні груди, відчували насолоду волі.

Так і стояли комори Агахан-бея порожніми, і жодного разу їх не відчинили, аби скласти туди податок, що його збирали із селян.

Сільські діти ватагою залазили у бейський сад, ламали гілля, псували дерева, палицями збивали недоспілі яблука і, наївшись досхочу, набивали ними кишені й задоволені поверталися додому. Коли Баба-киші, один з найстаріших селян, намагався присоромити хлопців, ті відповідали йому в один голос:

— А ми зумисне це робимо. Якщо саду не буде, Агахан-бей не повернеться. Хіба ти не пам'ятаєш, як сини бей знущалися з нас? Ми не хочемо, щоб вони повернулися.

— Це тепер наш сад, — заперечував їм старий, — їжте на здоров'я! Але дерева не псуйте: їх садив своїми руками мій покійний дід. То хіба ж це чужий сад? Його треба берегти!

Старий Баба-киші казав правду. Дід, якого теж звали Баба, утік сюди, в Дагетеї, з села Шехли, рятуючись від кровної помсти, і викопав тут собі землянку. Тільки його брат залишився в Шехли, дід того самого Ало, який товаришував з батьком Шамо Сафаром.

Слід сказати, що спочатку майже все село Дагетеї заселили діти і онуки покійного діда Баба-киші, тільки згодом сюди прийшли інші родини. А потім Агахан-бей силою та обманом захопив усі селянські землі й з допомогою царських чиновників і поліції став тут повновладним господарем.

Минуло літо, а все залишалось, як раніше. Селяни заходились орати поле Агахан-бея. Ціле життя мріяли бідняки про власний клаптик поля і тепер, відчувши себе господарями на землі, яку кинув бей, казали:

— Не тільки зерна, а й половини не дамо Агахан-беєві. Краще ми своїх віслюків годуватимемо досита половиною. Вони нам з лісу дрова возять. А бей жере наше добро та ще й знущається.

Так говорили збідьорені селяни. Але неспокій не полишав їх.

— Цей біснуватий ще, чого доброго, повернеться й почне розправлятися з нами, — подейкували вони.

Та одразу себе втішали:

— Що може зробити Агахан-бей, коли навіть Миколу-падишаха звалили!

А потім по селу Дагетей пішла чутка, що Агахан-бей поїхав у Туреччину — в Османію. Почалися розмови.

— І нащо йому їхати у Туреччину?

— Кажуть, він поїхав по військо, кликати сюди турків, щоб ті порядкували тут...

— Так, та не так. Вірмени, які повернулися з фронту, готуються до війни проти нас, ось він і поїхав просити допомоги.

— Брехня це! — заперечив Баба-киші. — Я їздив у Кафан і все розвідав. Не можна вірити жодному слову бейів, вони хочуть задурити нам голови. Важко їм стало жити без Миколи. А я знаю, що вірмени не менше ніж ми радіють, що нема Миколи-падишаха.

— Ой, і заварюється каша!

— Якщо хочете знати, Агахан-бей справді поїхав у Туреччину по військо, — вів далі Баба-киші, — але зовсім не проти вірмен, а проти нас, селян, миколаївських козаків не стало, то він поїхав по турецьких башибузуків. Хіба бейі по-доброму покинуть землю, де вони стільки років, мов п'явки, смоктали нашу кров? Кажуть, уже по всьому нашому краю розгулюють османські загони.

Чутки про османські війська, які почали займати Азербайджан, невдовзі підтвердилися.

Але на зміну старому року прийшов новий. Минула зима, а за нею і весна. Агахан-бей так і не з'являвся. Потроху селяни заспокоювались, — може, Дагетей обмине лихо. Хіба мало сіл на світі! Та лихо не обминуло. Одного літнього дня, коли селяни вже скосили траву на бейських луках і складали її в стоги, пішла чутка, що Агахан-бей Султанов вирушив із загоном солдат до Дагетейів.

Від цієї звістки у селян мурашки побігли по шкірі.

— Ну, тепер начувайся! Відплатить нам бей за все.

— Не може бути. Це ж мусульманське військо.

— Не треба забувати, що з ними Агахан-бей! Якщо він не приведе в Дагетей аскерів¹, я собі вуса відріжу... Бей — що змія. Підстереже і вжалить.

— Але ж по всій Росії селяни забрали в поміщиків землю...

— Я чув, що в Гянджі, Шамхорі і Казасі селяни палять

¹ Аскер — солдат.

поміщицькі садиби, і трупи беїв лежать у багнюці під ногами.

— Що правда, то правда! — розлігся гучний молодий голос. Це був Набі, син Баба-киші. — Кажуть, з'явився такий джигіт Катир Мамед. Він збирає простий люд і, як Гачаг Набі, бореться проти панів. Не треба було нам відпускати Агахан-бея. Якщо хочеш позбутися змії, розчави їй голову, а не наступай на хвіст.

— Ет, якби був живий Гачаг Набі, він би навчив нас, що робити!

— Та що там казати!

Селяни і справді дуже схвилювалися. Полохливий Фарадж Джиртдан, якого прозвали так за його малий, як у гнома, зріст, вийшов з юрми і нишком побіг додому. Не дочекавшись ранку, він подався в село Данзавер з подарунками родині Агахан-бея. Низько вклонившись дружині Агахан-бея, Фарадж присягався, що їй бадилинки не взяв з бейської землі, і сказав, що в усьому винні Баба та його син Набі — бунтарі й бандюги.

З того дня Фарадж Джиртдан залишився у домі Агахан-бея слугою. Він рубав дрова для кухні й старанно розпалював у плиті.

Час минав непомітно. Вже заколосився ячмінь і зацвіла пшениця, коли на шляху до Дагетеїв показався загін турецьких аскерів. Попереду гордовито сидів на коні командир одного з окупаційних загонів Юсиф Джалал-паша. Поряд з ним їхали з одного боку Агахан-бей, а з другого суннітський мулла Худжат-ефенді.

— Усе це багатство я ладен покласти до ваших ніг, ефенді! — сказав Агахан-бей, звертаючись до Юсифа Джалал-паші. — Бачите сад? Там стоїть мій будинок. Правду кажучи, стояв. Можливо, від нього залишилися тільки руїни.

— Бачу, — байдуже відповів Юсиф Джалал-паша. — А де тут живуть гяури вірмени? — спитав він.

— Он за тією горою, на якій видно кам'яну стіну, стоїть їхнє село, ефенді, — квапливо відповів Агахан-бей.

Юсиф Джалал-паша підніс до очей бінокль.

— Так, бачу, — відповів він десь через хвилину й повернувся до Худжата-ефенді: — А сутичок не було між вами і гяурами?

— Ні, не було, паша.

— Отже, мусульмани побраталися з гяурами, живуть з ними у мирі й злагоді?

- У нас усе змішалось, паша,— відповів Агахан-бей.
- Треба роз'єднати.
- Дуже все змішалось, ефенді.
- Хімічно?
- Як ви зволили сказати, паша? — перепитав Агахан-бей. Він не зрозумів питання.
- А чого ви втекли з власного маєтку? — не відповідаючи, запитав Юсиф Джалал-паша й зневажливо усміхнувся.
- Знову не зрозумівши питання, Агахан-бей повернувся до Худжата-ефенді.
- Про що зволив спитати паша?
- Він цікавиться, чого ви втекли зі свого маєтку?
- Я зовсім не втівав.— Агахан-бей випрямився у сідлі й розправив плечі.— У мене багато сіл. То в одному живу, то в іншому. Хіба не однаково, де жити? Якби я втік, то не повертався б зараз.
- Ось що я скажу, паша,— втрутився Худжат-ефенді.— Усі тутешні — безбожники, справжні гяури, як ви зволили висловитися. І не тільки тутешні. Безбожники тепер скрізь. І все це йде до нас із Росії, де більшовицькі ідеї ширяться по селах. Більшовики кажуть: «Нема ні гяурів, ні мусульман, усі трудящі брати». Ці селяни повірили їм.
- Гляньте, вони вийшли нам назустріч,— сказав Юсиф Джалал-паша, не відриваючи очей від бінокля.
- Бачите, паша,— підхопив Худжат-ефенді,— наші співвітчизники з нетерпінням чекають на вас. Довгі роки ми зі сльозами на очах ждали цієї години.— Худжат-ефенді видавив з очей сльозину, яка поволі скотилася по його довгій чорній бороді.— А я вже скільки чекаю! Тут є мулли — прибічники Ірану, та я завжди казав, що наш порятунок повинен прийти з Османії.
- А хто тут був прихильний до Ірану?
- Шиїти, паша, такі, як мулла Кафар, Саїд-Фазіль та інші.
- Агахан-бей теж шиїт?
- Я чистокровний турок, паша,— квапливо відповів Агахан-бей.
- Я кажу не про національність, а про релігію...
- Вони тут усі шиїти! — знову втрутився в розмову Худжат-ефенді.— Агахан-бей теж шиїт.
- Та це, зрештою, все одно! — примирливо сказав Юсиф Джалал-паша.— Є гяури, і є мусульмани. Велика турецька нація повинна рятувати іслам від посягань гяурів.
- Загін наближався до села. За вершниками йшли аскери,

одягнені в сірі запылені куртки, у білих обмотках і великих неоковирних черевиках.

Побачивши, що наближається загін, юрма селян на дорозі загомоніла, захвилювалася.

— Слава аллаху, нарешті ми побачили мусульманське військо! — сказав хтось із селян.

— Не дуже радій, — буркнув якийсь скептик. — Ще побачиш, як це мусульманське військо на чолі з Агахан-беєм розвалить твою землянку й посіє на її місці редьку.

— Хай зруйнує аллах хати злих порадників! — докинув хтось із юрми. — Я ж не раз казав: «Ходімо до Агахан-бея й попросимо його повернутися в Дагетей». Але ніхто мене не слухав. А тепер бей нікого не помилює.

Коли загін наблизився до села, один худорлявий дідок вийшов наперед. Та Джалал-паша, ніби не помітивши, проїхав повз нього. Закурені пилюкою аскери похмуро ішли слідом. Селяни з острахом дивилися на них.

Юсиф Джалал-паша озирнувся.

— О, тут шибениць вистачає, — сказав він задоволено. — Он які гілляки на грушах. Не треба навіть ставити шибениці.

— Ні, паша, треба було б хоч одну в селі поставити, на майдані, — захвилювався Агахан-бей. — Там є дуже зручне місце біля джерела. Треба поставити там високу, велику шибеницю, щоб на ній можна було повісити кількох чоловік і щоб звідусіль було видно.

— Навіщо цюкати сокирою, коли довкола стільки придатних для цього дерев! — заперечив Юсиф Джалал-паша. — Наші аскери і так втомилися.

— Без шибениці селян не злякаєш! — запалився Агахан-бей. — Ще думатимуть, що хтось повісився сам, у нас це не дивина. Найпершого треба повісити неодмінно посеред села, щоб нагнати на людей більше страху. А решту можна повісити, якщо ви захочете, і на деревах.

— Хіба ви збираєтесь перевішати всіх селян?

— Ні, паша, — засміявся Агахан-бей. — Всього лиш п'ятьох-шістьох.

Худжат-ефенді, погладивши чорну бороду, сказав:

— Пан паша, звісно, має великий досвід у таких справах.

— Аби тільки паша дав розпорядження, ми змусимо самих селян ставити шибениці! — наполягав Агахан-бей. — Панькатися з ними нічого. Усі знають, що селяни куди гірші, ніж гяури. Візьміть хоч би цього Баба.

— А як дивиться на це казі? — спитав Юсиф Джалал-паша, звертаючись до Худжата-ефенді.

— Пан паша, звичайно, погодиться, що треба покарати заводіїв,— ухилився од відповіді мулла.

— Назвіть, будь ласка, самі, кого треба повісити,— сказав Юсиф Джалал-паша.— Тільки я ставлю умову, щоб ви назвали тих, хто носить хліб вірменам. Ми напишемо звинувачення, підпишемося усі троє і пришпилимо цей папірець до грудей осудженого, щоб усі знали, за що його повісили.

— Я вас дуже прошу, паша, напишіть на папері ще й про землю та податок,— попросив Агахан-бей.

— Гаразд. За землю і в нас у Оттоманській державі повішено немало бунтівників-селян. Справи тутешніх підбурювачів ми розглянемо на військовому суді, який виноситиме вирок в ім'я аллаха і справедливості. Вішати ми будемо! Але вішатимемо на гілляках дерев, які природа наче сама створила для цього. Отже, все зрозуміло?

Розділ другий

ДВА ЛОБИ

Вершини гір Мровдаг, Гирх-гиз і Делідаг, які височіли над пасмом гір, потонули в нічній пільмі, яка заповонила гірські провалля, сховала їх від людського ока. З чорною пільмою злилися і прадавні ліси на схилах, і долини з гуркітливими водоспадами, і гострі шпичаки скель. Пташка не могла повернутися до свого гнізда — так темно було навкруги.

У цьому непроникному мороці потонув і літній будинок поміщика Султан-бея, зведений на схилі гори Гирх-гиз, що означає «сорок дівчат»,— на вершині гори громадаються скелі, справді схожі на постаті закутаних жінок. Але цієї ночі було так темно, що не можна було розрізнити, де скелі, де білі стіни будинку.

Віддалік від панського будинку стояли намети бейських пастухів. Перед наметами палали вогнища, освятаючи нічну пільму.

Звуки пастушачих ріжків, які линули звідти, поступово замовкали. Наближалася північ.

Султан-бей ліг уже давно, та йому не спалося. Здавалось, що м'яка постіль набита гарячими жаринами і обпікає тіло, що морок у горах та долинах оповив і його душу. Він

перевертався з одного боку на інший, заплющував очі, але сон втікав від нього. Йому ввижався у темряві чийсь широкий гладкий лоб. Султан-бей розглядав його: звичайно, це людський лоб, та обличчя не видно, лоб нахилений уперед, немов викликає на герць.

А чи людський він, цей лоб? Може, на ньому вже позначилися гупі, майбутні баранячі роги? Як то кажуть, двом рогатим баранячим головам у одному казані не варитися — битимуться.

Хто він такий, цей турок Юсиф Джалал-паша, котрий прийшов сюди як повновладний господар і повелитель? Як би далеко він не був зараз від Султан-бея, хто зна, чим скінчиться його поява у цьому краю. Чи не буде Джалал-паша, мов баран, битися з ним, Султан-беєм? І чи не станеться так, що Султан-беєві доведеться зрізати свої роги й перетворитися у безрогу вівцю?

Судячи з усього, у Юсифа Джалал-паші міцні лоб і роги. Султан-бею не до душі такі рогаті — він сам з рогами. Може, в теперішній ситуації Султан-беєві було б на руку те, що прийшов турецький загін. Та чи не становить небезпеки для Султан-бея цей чоловік?

Владний і підозріливий, Султан-бей, не вагаючись і не зупиняючись ні перед чим, усував з дороги своїх справжніх і уявних ворогів.

Затятий мисливець, він постійно перевіряв своє вміння стріляти. В лісах і на гірських схилах полював на кабанів і ведмедів. Селянам Султан-бей забороняв полювати, він хотів бути єдиним і повновладним господарем навколишніх лісів. Але найбільше Султан-бей любив полювання на вовків. Він захоплювався спритністю цих лісових хижаків. Причайвшись у засідці, Султан-бей міг годинами спостерігати, як вони прокладають собі виходи під стінами кошари, як обережно підкрадаються до овець і, раптово накинувшись, душать їх.

Ще змалку Султан-бей любив грати з вовченятами, яких приносили йому мисливці. Коли вовченята, підрісши, нудьгували в неволі й намагалися втекти у ліс, він убизав їх з рушниці.

І люди в його уяві нічим не відрізнялися від вовків.

Султан-бей не довіряв навіть своїм братам. Його старший брат Хосров-бей здобув вищу освіту і став лікарем. З ним Султан-бей підтримував холодні, офіційні стосунки, хоч не раз користався його зв'язками. Гостюючи у свого вченого брата, Султан-бей був завжди насторожі, підозріло оглядав

кожну склянку чаю, нюхав кожну страву, яку подавали на стіл, і бувало не раз, що залишав її незайманою.

Одного із своїх братів, до якого Султан-бей ставився з особливою недовірою, він убив із-за рогу.

Його молодший брат Іскандер був під цілковитим впливом Султан-бея. Під нагляд Іскандера віддано табуни коней і отари овець, які паслися на лісистих схилах гір.

Султан-бей ні на хвилину не розлучався зі зброєю. На ніч він ховав револьвер під подушку, старанно перевіряв, як зачинені вікна й двері його спальні. Останні роки він навіть дружині не дозволяв ночувати біля себе. Росли і мужніли сини, та Султан-бей не вважав їх своєю опорою в житті, боявся, що вони можуть піти проти нього. «Мати їх може навчити...» — не раз думав бей.

Якщо він не довіряв своїм близьким, рідним по крові, то можна собі уявити, з якою підозрою ставився бей до чужих людей. Якось йому донесли, що селяни села Пученіс, знемагаючи під тягарем несправедливих і непомірних вимог, відмовилися виконувати їх. Султан-бей знищив тоді повністю чотири селянські родини, не залишивши живими навіть старих і дітей. У селі Дашли за його наказом було вбито селянина Галендера-оглу, якого він запідозрив у нешанобливому ставленні до свого пана.

Але ж після кожного вбитого залишалися родичі і близькі, які могли помститися. Ось чому Султан-бею треба було бути завжди насторожі.

Зараз, коли бей не міг заснути, перед очима поставали його криваві розправи з людьми. У пам'яті спливла остання розправа у селі Болувлик, коли на курному шляху лежали забиті селяни в закривавленому лахмітті. Жінки й діти з голосінням падали на мертві тіла, ровдирали собі обличчя нігтями, благали допомоги у аллаха.

— Усе село спалити!.. Знищити! Нікого не жаліти! — лютував Султан-бей. — Нехай у них жодної цілої чашки не залишиться, щоб води не було чим напитись. Нехай ці невдячні свині розbredуться по чужих селах і кочовищах, нехай жебракують і розповідають скрізь про те, що значить зрадити свого пана, йти проти нього.

І тоді підійшла до нього мати.

— Що ти робиш, Султане? О аллах! Чи ж це я годувала тебе груддю?

Султан-бей здригнувся, навіть поточився.

— Аллах, — все ще кричала мати, — розгнівається на тебе за те зло, що ти чиниш, Султане!

— Чому ж аллах не гнівається на них? Вони не виконують моїх наказів.

— Це неправда, сину мій! Це жахливо, що ти нікому не довіряєш і в усьому сумніваєшся.

— Прошу, мамо, відійди од мене!

— Зле ти робиш, Султане! Уся округа проклинає тебе!

— Мене клянуть лиш мої вороги. Вони хочуть моєї смерті, та я розгадую їхні заміри.

— Люби мій, ворогів у людини не так уже й багато, один, два, нехай п'ять, навіть десять. Не можуть же бути твоїми ворогами тисячі людей.

— Ворогів може бути й тисяча, і мільйон. Іди від мене, мамо! Не плутайся під ногами!

Після того як повалили царя, у нього розв'язалися руки. Його цілком влаштувало безладдя в країні. Кому він звітуватиме за вбивства? Не минуло й року з дня падіння Миколи, як Султан-бей влаштував пожежі у п'ятдесяти гніздах своїх ворогів. Він радів, що зумів загнати у могилу всіх, хто посмів йому перечити, і думав тепер про те, як би стерти з лиця землі уцілілих ворогів. Проте в серце його закрався неспокій. Він бачив, що селяни не бажають схилити голови перед поміщиками.

Зростало число таких сіл, де люди, які мовчали довгі роки, підвели голови. Були навіть погрози беям, і що не день, то селяни поводитися зухваліше. Султан-бей розумів, що коли селяни, як весняні води, вийшовши з берегів, зіллються в один могутній потік, вони знесуть усе на своєму шляху. Він уявляв собі селян із сокирами, серпами, вилами, дрючками, кинджалами, ножами, револьверами і рушницями. Хіба він сам з ними впорається?

Іноді ці тривожні думки так обсїдали його, що бей кидався у постелі, ніби вовк у клітці. Були хвилини, коли його поймав справді тваринний страх перед всесильною рукою смерті, і він починав тремтіти, як самотній листок на гілці.

У скількох вогнищах Султан-бей загасив вогонь, скільки пролив крові, скільки нових безіменних могил було викопано за його наказом, і все-таки він не зміг встановити порядок у горах, по яких були розкидані села. Бей відчував, що селяни тільки й чекають слушної хвилини, щоб поквитатися з ним.

Ось чому Султан-бей усе частіше згадував про османського пашу. Так само, як царські слуги у важку хвилину виручали беїв, рятували їхні маєтки від селянської помсти, тепер турецький паша приборкує села, які не підкоряються поміщикам.

Може, варто в такому разі хоч про людське око встановити дружні стосунки з турецьким пашею? Адже Султан-бей за царату все-таки якимось мирив із зангезурським повітовим начальником, з гянджинським губернатором — і мав з цього тільки користь... До того ж, якщо Султан-бей не зуміє встановити дружні стосунки з Джалал-пашею, чи не скористуються турками інші бейі, особливо Агахан-бей, щоб посварити його з Джалал-пашею?

Султан-бей добре пам'ятав, як новопризначений у Зангезурський повіт начальник з великою, розчесаною на проділ бородою тупотів на нього і кричав:

— Багато ви на себе берете, пане Султан-бею! Чи ви не розумієте, що перед могутнім двоглавим орлом імперії ви нікчемніші, ніж мале горобеня з підбитими крилами! Не зазнавайтесь! Не намагайтесь в Курдистанських горах підривати авторитет і владу приставів, яких ми призначаємо, інакше кайдани на ваших ногах забряжать дуже далеко від цих місць, на засніжених полях Сибіру!

— Пане начальник, на мене звели наклеп мої вороги, місцеві бейі, — заподажливо виправдовувався Султан-бей. — Я щирий прихильник великого імператора... Я безмежно відданий правлячому дому Романових! Не дайте себе одурити таким поміщикам, як Агахан-бей або Герай-бей, котрі зуміли якимось чином залізти в Гянджинську губернію. Вони хочуть розірвати наші з вами дружні стосунки.

— Начувайтесь, пане Султан-бею! Такі люди, як ви, можуть бути нам дуже корисні. Допмагайте нашим чиновникам і приставам, зміцнюйте їхню владу на місцях. Поміркуйте — кого вони захищають? Вас захищають! Я радив би вам ознайомитися з історією пугачовського бунту!

— Присягаюсь священною головою його величності, пане начальник, що наші місцеві бейі, заздрячи мені, зводять наклеп!

Ця розмова дуже запам'яталася Султан-беєві. Чи не буде ще однієї такої розмови, коли бей не порозуміється з Джалал-пашею? Тут одне з двох — або схилити голову перед турком, або битися лобами...

Султан-бей довго ще перевертався з боку на бік у постелі, і тільки на світанку його знеміг важкий сон.

«Ти паша, а я Султан-бей, — хрипло бурмотів він уві сні. — Я вигодуваний молоком тигриці в горах. У мене й без твого немало ворогів... Я знаю, що мене ненавидять усі карабахські бейі й кафанські поміщики».

Вранці Султан-бей ходив туди-сюди по кімнаті.

Їхати з візитом до Джалал-паші чи не їхати? Гаразд, він поїде на поклін до паші, але ж чи не підірве це його авторитет? Що скажуть люди, коли довідаються, що він, Султан-бей, поїхав на поклін до паші? Який же вихід? Не поїхати, то подумають, що зневажає пашу, посланця Оттоманської імперії. Чи не стане це приводом до відвертої сутички? І чий лоб у цій ситуації виявиться міцнішим?

Султан-бей вийшов на айван і послав слугу по свого меншого брата Іскандера. Він зовсім не збирався вислуховувати поради брата. Але йому хотілося погомоніти з кимось, щоб перевірити, чи правильно він міркує.

Іскандер одразу ж прийшов, привітався і боязко спитав про здоров'я брата. Султан-бей щось пробурмотів у відповідь і почав викладати свої думки, немов розмовляючи сам із собою.

— Сьогодні вночі я не зімкнув очей. Ти чув, Оттоманська імперія прислала сюди якогось пашу із загоном аскерів? Зангезурські дашнаки одразу ж занепокоїлись. Ти розумієш, Іскандере, який грім може заgrimіти тепер у наших горах? Туркам що — вони скаламутьять воду й накивають п'ятами. Я не раз казав нашим розумникам, що минули ті часи, коли ми могли вишукано одягатися й роз'їжджати по місту у фаєтонах із бубонцями. Щоб розбудити наш дикий народ, доведеться самим стати у перших лавах і піти назустріч дашнацьким кулям... Ти розумієш, Іскандере? Йти у перших лавах проти дашнацьких маузеристів. Інакше наші люди у волохатих папахах і кроку не ступлять.

— Але ж ти добре знаєш, брате Султан...

— Ти слухай, що я тобі кажу, — перебив Султан-бей, з пересторогою піднімаючи руку. — Ми повинні виступити в перших лавах. Серед наших горців є люди, які називають себе аксакалами й прикидаються друзями та прихильниками беїв! Але вони, як і всі люди, лицемірять! Я тобі їх назву: магавізький Гаджі-Сафігулу, шехлинський Кербелай-Гатамхан та інші. Якби не вони, наші горці на перший мій заклик кинулися б сторч головою...

— Але ж ти знаєш, брате, що всі вони затаїли зло на тебе. Сам розумієш: честь родини...

Султан-бей зупинив брата:

— Не перебивай мене, Іскандере! Честь родини... Це все слова. Але будь терплячим, як наш батько. Не вір цим товстолобим пройдисвітам, які називають себе аксакалами. За моє життя у мене щонайменше разів п'ятдесят стріляли із

засідки, і щоразу виявлялося, що вбивці були підіслані ними. Але тепер про цього пашу... Я хочу сказати, що не личить нам спускатися з гір, які стоять близько до престолу аллаха, два дні гнати коней і в супроводі тридцяти вершників їхати на поклін до якогось чавуша¹. Хтозна, що то за паша... Може, конюх якийсь... А може, пройдисвіт, що втік з шибениці... Може, й військо своє він набрав із зайд та ледацюг...

— Мені казали, що паша...

— Та послухай же мене! — загорлав Султан-бей, люто блимнувши на брата. — Не поведься зі мною, як пастух необтесаний. Я покликав тебе, щоб сказати, що їхати мені не личить. Я думаю написати листа й послати його з нарочним... Не знаю тільки, кого послати. Може, Талибхана? Він довгий час був юзбаші. Рослий, статечний... Справжній дуб, товстий трухлявий дуб. А вуса у нього — як роги у твоїх волів. Атож, Талибхан для цього діла підходить. Я не можу послати Масталі, раптом з ним щось станеться. Агахан-бей — старий дурисвіт. Він знає, що Масталі моя права рука й запопадливо виконує будь-який мій наказ. Коли я кажу йому «бий» — б'є, коли кажу «пали» — палить.

— Це треба добре обміркувати, брате. Зібрати аксакалів, порадитись...

— Знову нісенітницю якусь мелеш — «зібрати аксакалів»... Треба всього-на-всього викликати Талибхана. Учора він був тут. Я послав його на сусідній ейлаг. Виклич мені Талибхана з писарем і осавулом. Нехай вони поїдуть. Ось що треба зробити.

Султан-бей, роздумуючи, ходив по кімнаті.

— Еге, треба ще листа написати. Вони відвезуть лист і повернуться з усіма відомостями. Що це за турки, яке в них військо, куди вони йдуть. Передусім треба все розвідати, а там побачимо.

Султан-бей продовжував міряти кроками кімнату.

— Турки ж не залишаться у нас! Тільки дурні можуть втішатися казками про Османську імперію, яка вже розпалася! Турецький кінь! Це казка. Немає у турків доброго коня, тільки шкапа, що ледве переставляє ноги... Але ж дивись не вибовкни десь, — повчально попередив Султан-бей і пригрозив братові пальцем. — Передусім треба перевірити, чи так усе це. Зрозумів, Іскандере?..

Години через дві на дорозі з'явилися два вершники. Взявши

¹ Чавуша — проводир у прочан; тут — сержант, унтер-офіцер.

бінокль, який висів над ліжком у його кімнаті, Султан-бей почав розглядати вершників.

«Ось яких завязятих слуг вимуштрував цар Микола! — подумав він.— А яка користь від такого нікчеми, як мій брат Іскандер...»

Султан-бей повернувся до своєї кімнати, кинув бінокль на незастелене ліжко і сів до столу. Він узяв чистий аркуш поштового паперу, срібну ручку і, суплячись, написав кілька рядків. Перечитавши їх, поклав лист у конверт і вже запечатував його, коли за дверима почулися кроки.

Султан-бей підвівся і вийшов на айван.

— Прибули за вашим наказом, Султан-бею,— мовив росій, кремезний юзбаші Талибхан у високій папасі й виструнчився перед Султан-беєм, часто моргаючи й не зводячи з нього очей.— Я привіз з собою і писаря, і осавула.

Таке шанобливе звертання юзбаші сподобалось Султан-бееві. Він поклав руки на плечі Талибхану й почав поводити розгойдувати його огрядне тіло.

— Ти, я бачу, справжній старий миколаївський служака!

— Так точно, бею! А тепер я ваш слуга!

— Слухай, Талибхане! Хочу доручити тобі одну справу,— сказав Султан-бей і допитливим поглядом уп'явся в очі юзбаші.

— Я ладен для вас, бею, хоч у вогонь!

— Я теж так думаю. Служба непогано тебе виховала.

— Так точно, бею. Я всього досяг завдяки вашій прихильності. Якби не ви, ніхто мене близько не підпустив би до поліцейської конюшні... побоялися б...

— Ха-ха-ха! Побоялися б, що ти вкрадеш щітку або скребло? Признайся, ти чимало накрив?

— Присягаюся вашою головою, бею,— затинаючись, сказав Талибхан,— тільки одне скребло в конюшні начальника впало мені в око, а про решту я можу присягтися хоч тисячу разів, що я пальцем ні до чого не доторкнувся!

Султан-бей пішов до кімнати і невдовзі вийшов на айван з запечатаним конвертом у руках. Він підійшов до Талибхана й щосили ударив його долонею в груди.

Талибхан похитнувся, але швидко випростався.

— Чекаю ваших наказів, бею! — сказав він і задоволено глянув на повеселіле обличчя Султан-бея.

— Наказ буде такий. Ти знаєш, що в наш край прибув османський паша?

— Чув, бею.

— Він стоїть із загоном аскерів у селі Дагетеї, у Агахан-бея.

— Про це я теж чув, бею.

— Ти коли-небудь бачив Агахан-бея?

— Коли ми з приставом їздили в повіт, мені показували його здалеку, сказали, що чоловік у папасі з оксамитовим верхом — це Агахан-бей.

— А ти вважаєш, що він гідний носити папаху?

— Аж ніяк, бею. Що це за мужчина, коли він носить папаху з оксамитовим верхом? Та він не гідний навіть зливати воду на руки.

— На чиї руки, пане Талибхан?

— Та що про це казати, бею? — Колишній юзбаші улесливо засміявся, і висока бухарська папаха застрибала на його голові.

Султан-бей тепер розсердився на себе за те, що він розмовляв з колишнім юзбаші, як з рівнею, і дав йому привід буту з ним запанібрата.

— Гей, ти, — грізно зупинив він Талибхана, — не розпускаяй язика!

Талибхан одразу знітився, принишк.

— Ось запечатаний пакет, — суворо мовив Султан-бей і подав юзбаші листа. — Віддаси його цьому турецькому паші, або чавушу, як він там називається, не знаю. Привезеш відповідь. На словах можеш передати запрошення завітати до мене в гості.

Талибхан шанобливо прийняв пакет і поклав його собі за пазуху.

— Скажу, бею, все так, як ви наказали. Все скажу.

Але, подумавши трохи, Талибхан здивовано закліпав очима й улесливо спитав:

— А що це за пакет?

— Щось ти не дуже кумекаєш, юзбаші...

— Що робити, бею... Голова моя...

Султан-бей походив по айвану і знову підійшов до колишнього юзбаші.

— Запам'ятай: будеш кланятися паші, запобігати перед ним, казати йому люб'язно: «ефенді» та «ефенді», — я своїми руками шкуру з тебе здеру й наб'ю її осячними колючками.

— Зрозумів, бею.

— Зрозумій і запам'ятай, — напоумлював колишнього юзбаші Султан-бей, походжаючи по айвану. — Туди треба з'явитися не так, як до мене, а зі зброєю.

— Дай боже вам здоров'я, Султан-бею, зброю ми маємо.

Коли я піднявся до вас, то рушницю, револьвер та все інше залишив у осавула.

— Не перебивай. Ти підеш до паші з рушницею, револьвером і кинджалом і, озброєний з ніг до голови, передаси мій лист. Нехай паша знає, що у нас є справжні джигіти, не схожі на цього страхополоха Агахан-бея.

— Згоден з вами.

— А мене це не цікавить! «Згоден»,— перекривив його бей.— Роби так, як я тобі сказав. Якщо ж ти знімеш зброю і зігнешся перед ним у три погібелі, як згинався перед повітовим начальником, у котрого борода була поділена навпіл, начувайся! Краще не показуйся мені на очі. Я ще раз кажу тобі: здеру шкуру й наб'ю колючками. Так, так. Сухими осячними колючками. Зрозумів?

— Я розумію, бею.

— Нічого ти не розумієш, віслюк!

— Я розумію одне: на цьому світі я ні перед ким, навіть перед аллахом не повинен схилати голову! — відповів Талибхан і підняв очі до неба.

— Ось так і роби! Інакше я здеру з твоїх боків шкуру й пошию з неї чариги, щоб ходити на полювання! Ти зрозумів чи ні?

— Це так зрозуміло, бею, як вірш з корану.

— Тоді йди.

Повернувши Талибхана за плечі, бей поплескав його по спині й разом з ним став сходити з айвана.

Побачивши Султан-бея, осавул Калбали вибіг на середину двору, виструнчився, підніс руку до скроні й став мов укопаний.

Султан-бей розреготався й сказав Талибхану:

— Маючи при собі такого осавула, ти не те що перед якимсь пашею, а й ні перед ким у світі не схилиш голову. Як тобі ведеться, Калбали?

— Ми завжди готові служити вам, бею!

— А хто це стоїть віддалік?

— Ви його знаєте, бею, мій писар,— відповів Талибхан.— Він стереже нашу зброю.

— Чого він не підходить ближче?

— Така вже в нього вдача, бею.

— А пише як?

— Пише добре, бею. В усьому Зангезурському повіті жоден юзбаші не мав такого писаря.

— То ти зрозумів, що запечатаного конверта в дорозі не чіпати? Щоб писар не сунув свого носа в конверт.

— Що ж ми за люди будемо, бею, якщо не виконаємо вашого наказу?

Невдовзі всі троє сіли на коней і зеленим схилом стали швидко підніматися вгору.

Султан-бей дивився їм услід, а серце його поїняли неспокій і сумніви.

Розділ третій

ПОВІШЕНИЙ

Благословлялося на день. Перші сонячні промені, кольором своїм схожі на розплавлену мідь, пронизали туман, що стелився з гір у долини, і поволі забарвлювали широкі лани вже скошеного ячменю із сіро-жовтого в рожевий колір. Сонце перемогло туман, і він розходився, кружляв тепер над містечком Горісом, оповиваючи сірі башти, які височіли на схилі гори. За туманом виднілися обриси тюрми, збудованої за наказом російського царя. Вона стояла на околиці міста, поблизу шосе, яке вело до села Кервинч. За її мурами довгий час перебували Гачаг Набі і його дружина Каджар, яка пліч-о-пліч боролася з ним. Згодом народні пісні розповідали про те, як Набі, зробивши підкоп, утік з тюрми, а потім визволив і свою дружину.

Тут як на долоні лежить широка рівнина Язи, що простелилася аж до Араксу. На скошених нивах стояли копи снопів. На цій рівнині розкидані впереміж азербайджанські та вірменські села. Не раз бувало так, що азербайджанський селянин об'єднувався не з сусідом-односельчанином, а з селянином із ближнього вірменського села, і вони гуртом обробляли землю, молотили хліб на спільному току, а потім чесно ділили збіжжя. Якщо комусь з азербайджанських селян треба було піти в гори на літне кочовище, то траплялось, що він, склавши свої килими та інші речі, відвозив їх на схов у вірменське село до свого кунака з Хінзірака, Горунзара, Дига, Дашкенда або навіть з самого містечка Горіса. Потім забирав у нього залишені тут ще з минулої осені, складені в тюки юрту або повстяний намет, навантажував їх на віслюка й спокійно піднімався в гори.

У будь-якому з вірменських сіл азербайджанські селяни мали близьких, вірних друзів або кумів. Не було вірменської родини, яка б не брала участі у весільних торжествах сусідів азербайджанців, не було людей, які б не ділили

радоші й горе разом з своїми друзями, хоч ті розмовляли іншою мовою.

У сувору зимову пору ковалі вірмени спускалися із зангезурських сіл, заметених снігом, на рівнину; вони зупинялися в азербайджанських селах, що лежали в пониззі річок, швидко впорядковували кузні, які покинули торік навесні, об'єднувалися з місцевими ковалями азербайджанцями й разом розводили вогонь у горні. Вони били молотами по розжареному залізу, лагодили й точили сокири, коси та інше знаряддя селянського побуту, робили із шматків заліза заступи, кирки, вила або невеликі складні криві ножі з колодками з козячого рогу. Увечері після роботи всі гуртом сідали довкола скатертини і за вечерею весело гомоніли, жартували.

Ходили з гір у азербайджанські села, що лежали на берегах річок Хакарі або Бергушад, і вірменські ашуги з села Хінзірак. Разом з азербайджанськими селянами вони співали пісню про Кер-оглу, Аслі та Керема, про Тахіра і Зухру, про ашуга Аббаса з Дивергана. Вірменських селян запрошували як дорогих гостей на весілля, і молоді назавжди запам'ятовували своє весілля з піснями цих ашугів, як найщасливішу в житті подію.

Коли запрягали у плуг сім або вісім пар волів і починалася оранка, на полі то тут, то там чути було, як співають холлавар — так називається пісня плугатаря. Її співали і вірмени, і азербайджанці.

Майже всі вірмени добре знали мову своїх сусідів азербайджанців. Зустрічалися навіть такі родини, де прислухалися, якою мовою малюк вимовляє свої перші слова — рідною чи азербайджанською. Люди звикли називати один одного «брат Аллахверді» або «кум Мосу», «сестра Сервіназ» або «тітонька Гюльсум». Сусіди любили зустрічатися одне з одним за спільною трапезою. А коли між ними й траплялися якісь непорозуміння, то тільки такі, які бувають між близькими.

Так у дружбі жили сусіди довгі роки.

І раптом між братніми сусідніми селами повів холодний вітер. Ніхто з селян не міг би сказати, коли саме це почалося. Звичайно, ні вірменські селяни, ні їхні сусіди азербайджанці не могли знати, хто посіяв це отруйне насіння ворожечі. А тут багато хто доклав рук. І Джалал-паша, і проводир вірменських націоналістів дашнак Андроник, який утік з Туреччини, і колишній офіцер царської армії Нідже, і азербайджанські націоналісти-мусаватисти, і такі беї, як

Султан, Агахан, мулла Худжат-ефенді. Усі ці підступні люди пустили в хід пекельну машину наклепу, щоб розпалити ворожнечу між давніми друзями. Жодна людина з цих сіл не хотіла тієї ворожнечі. І все-таки мимоволі починала зароджуватись у їхніх серцях якась підозріливість. Здавалося, що долиною пробіг величезний скажений щур і скрізь залишив свої отруйні сліди: зерна недовіри і підозри.

— Ні,— казав багато хто з селян,— треба знищити ці клятві зерна. Не треба, щоб вони проросли. Якщо хтось хоче з кимось поквитатися, то нехай це роблять між собою десь інде, а ми, зангезурці і карабахці, тут ні при чому. Ми не будемо заодно з ними в такому ділі. Хіба можна підняти руку одне на одного? Нехай аллах покарає лиходіїв, які хочуть посварити нас! Треба зібрати місцевих священиків і мулл. При них ми присягнемося і на евангелії, і на корані, що не порушимо наше освячене віками братерство. Ми брати, тільки віра в нас різна.

— Як можна йти проти тих, з ким ми з'їли не один пуд солі!

— Це неможливо!

— Нехай вийдуть наперед аксакали!

— Ми присягаємося хлібом-сіллю!

— Ми присягнемося і на корані, і на евангелії!

— Зберемося в церквах і мечетях та й дамо присягу!

Так казали багато селян. Та азербайджанські беї і вірменські поміщики-землевласники, які боялися втратити землю і владу, намагалися посварити друзів, вселити в їхні серця недовіру і ворожнечу, щоб зберегти своє панування.

— Подейкують, що священик із села Хінзірак, з бородою довгою, мов віслучий хвіст, цей-от піп закликає до кровопролиття.

— Чисто тобі наш Худжат-ефенді в турецькій фесці!

— Ой! Ніяк не зрозумієш, кому ж вони служать — богові чи сатані?

Однак, незважаючи на те, що такі розмови точилися скрізь — і у вірменських, і в азербайджанських селах, — мусаватисти і дашнаки не заспокоювалися. Вони продовжували сіяти зерна ворожнечі.

Про це тепер тільки й говорили. Навіть жінці, ідучи із Джамілли на поле біля села Хінзірак, ламали собі голови — що ж їм діяти?

Наші мандрівники все ще були в дорозі... Пересувалися вони на своїх потомлених конях поволі. Шлях пролягав між

полями, рівний, прямиий; здавалося, десь у кінці його вигулькне довгождане село Дагетеї. Та раптом дорога почала звиватися, а потім і розгалужуватися.

Якою з них їхати? Неподалік стояли селяни з серпами, які виблискували на сонці. Талибхан і осавул, пустивши коней чвалом, під їхали до женців, котрі, мабуть, тільки починали роботу.

— Аллах вам у поміч,— сказав Талибхан селянам.

— Спасибі, брате,— ввічливо відповіли женці.— Ви звідки будете?

— Ми подорожні, брате.

— Хіба подорожні їздять з рушницями й кинджалами і не мають імен? Може, у вас добрі вісті? — спитали в один голос кілька женців.

— Ми веземо запечатаний пакет,— поважно сказав осавул.

— Казна-що меле! — Талибхан кинув лютий погляд на осавула.— Ми нічого не веземо.

— Якби ж у вашому пакеті та було щось добре,— сказав старий худий жнець.

— Правду кажучи, ми їдемо до паші на поклін.

— А-а! Усе зрозуміло,— холодно сказали женці й, відвернувшись від подорожніх, почали жати.— Їдьте, вас там приймуть з почестями.

— А хіба що? — з цікавістю спитав осавул і під їхав ближче до женців.

— Мабуть, ви знатні беї...

Більше осавул нічого від женців не почув. Він від їхав. Юзбаші не пропустив нагоди покепкувати з нього:

— Твій батько Сайбали прожив усе життя в Шехли збирачем податків і не зміг піднятися вище. А ти в дорозі вже зробився беєм. Поки доїдеш, ще й пашею станеш. Щоб тобі язик відсох, Калбали-паша!

Невдовзі за пагорбом вони побачили багато женців вірмен, які завзято працювали на широких ланах.

— Хай вам бог помагає, куми!

— Дякуємо. Будьте нашими гостями!

— Спасибі на доброму слові, дорога в нас далека.

— Тоді візьміть у нас хліба і їдьте далі.

Сонце вже сідало за небокрай, коли вони під їхали до вигону села Дагетеї. Знову повіяло прохолодою, і спітнілі, потомлені далекою дорогою подорожні відчували полегкість.

Вони зупинилися, озираючись довкола. Одягнені в сірі куртки османські аскери, немов сарана, розсипались по ни-

вах, ламали колосся, набиваючи ним свої сумки. Деякі з них сиділи в затінку під деревами, терли в долонях колосся і здмухували з зерен половиу.

— Що вони роблять? — мимоволі вигукнув Талибхан і звернувся до осавула: — Що це означає?

— Спитай у Чопурова. Він освічений, нехай пояснить.

— При чому тут освіта? — сердито відповів Чопуров. — Очі для чого? Щоб бачити!

Поїхали далі. Час від часу на шляху попадалися аскери. Вони сиділи біля невеликих вогнищ і щось варили у казанках. Дим від багатьох вогнищ стелився над лісом.

Талибхан подумав: чи не краще накивати п'ятами і зовсім не показуватися на очі османському паші?

Назустріч їм ішов худорлявий дідок з білою бородою. На голові у нього була зав'язана хустка. Коли дідок підійшов ближче, юзбаші зупинив коня.

— Що тут робиться, діду? — спитав він.

— А те робиться, що бачиш, — неохоче відповів селянин і хотів обминути вершників, та юзбаші скочив з коня й доторкнувся до руки старого.

Калбали і Чопуров теж спішилися.

— Та все-таки поясни нам, діду, — знову звернувся до старого Талибхан. — Ми ж не тутешні, з Магавізу. — Губи його тремтіли зі страху. «Аби нам не довелося ще за життя себе оплакувати», — подумав юзбаші.

Дідок полохливо озирнувся.

— Напали на нас, як сарана, — тихо мовив він.

— Це ми самі бачимо, — сказав осавул тремтячим голосом і ледве проковтнув слину. — Самі бачимо...

— Вони осквернили нашу землю.

— Не розумію, хто це їм дозволяє, — не витримав нарешті Мірза Чопуров. — Може, паша не знає, що роблять його аскери?

— Може, й так, хоча побачити дим у лісі не так уже й важко, — відповів дідок. — Правду кажучи, люди добрі, пропало наше село... У кожній хаті поселилося по п'ять аскерів з кіньми.

— Як так? Невже солдатів розташували по хатах? — знову спитав Чопуров. — Військо повинно жити у військовому таборі.

— Не знаю, як має бути... Агахан-бей злигався з пашею, і тепер вони разом чинять розправу над нами. У моїй хаті стоїть якийсь Осман-ефенді. Такий ірод! Кажуть, він у них за старшого конюха. У перший же день моя стара розстелила

скатертину, поставила гостям миску масла, миску сиру, поклала рум'яний хліб. А ми стояли збоку й дивилися на них. І ось цей Осман-ефенді... Як ви думаєте, що він зробив? Узяв миску з маслом і розбив її об стіну... Правду кажучи, я не чекав нічого лихого, коли прийшли турки... Я навіть вийшов стрічати їх. А тепер мені так гидко, що й переказати вам не можу... Та хіба тільки мені? І все це наробив Агахан-бей. Він збиткується над нами за те, що торік не заплатили йому податок.

— А чого не заплатили податок? — суворо спитав осавул. — Кожен має виконувати свій обов'язок. Як же інакше?

— Та наш бей злякався й дременув звідси, — відповів старий. І, лукаво усміхнувшись, додав: — Куди ж було відвозити податок? Адреси він не залишив. А восени знайшлися сміливі люди, які розорали його землі. Ось Агахан-бей і казиться.

— А паша?

— Паша? Паша на його боці. Він з Агахан-беєм нерозлийвода. Допмагає в усьому... Край села, як будете їхати, побачите: гойдається один наш аксакал — Баба-киші. Його виказав Фарадж, на прізвисько Джиртдан. Усі люди сумують.

— А чим він завинив, дядьку? — спитав Калбали і поточився.

— Аллах його знає. А Баба-киші з вашого краю, з Магавізу... Авжеж, із села Шехли.

— Справді, у моєму повіті є таке село.

— Отож він звідти. Бідолаха Баба-киші казав, що там він рідню має, старого Ало...

— Є в нас такий.

— Наш Баба-киші був роботящий, розумний. А сміливий який! Навіть за царя Миколи показував кулака Агахан-беєві. Минулої ночі його забрали, влаштували у наметі суд і... повісили.

— Ти жартуєш... Повісили? — спитав осавул задерев'янілим від страху голосом і, намотавши на кулак вуздечку, туго натяг її. — Так і повісили?

— Повісили, — важко зітхнув дідок. — На такій низькій гілляці, що ноги його трохи не торкаються землі.

— Якщо він такий, як шехлинський Ало, то...

— Баба-киші дуже шанований чоловік... Ми попросили, щоб нам видали тіло старого: хотіли поховати його на кладовищі. А вони не дозволили... Сказали, що він безбожник...

Дідок раптом перервав свою мову, мабуть, скаменувшись, що сказав занадто багато. Він швидко розпрощався і, не входячи на дорогу, якось одразу зник у лісі.

— Побачимо, що тепер зроблять з нами,— пробурмотів осавул, побілівши, мов мертвяк, і тупо дивлячись у той бік, де зник старий.

Юзбаші став бадьоритися:

— А нам що? Ми не бунтарі, як цей Баба-киші.

— Та й послів кривдити не можна.— Осавул шанобливо подав стремена Талибхану, сам сів на свого гнідого.

Немов відчувши, що подорож невдовзі скінчиться, коні надали ходи. Раптом кінь Талибхана здригнувся, нашорошив вуха і став відступати назад. Юзбаші, розгнівавшись, стьобнув його нагаєм по животі.

— Ти що, клятий, сказився?

— Глянь,— тремтячим голосом мовив осавул,— на дереві повішений. Через те й сполохався кінь.

— Мабуть, це той самий Баба, про якого розповідав старий... За царя такі справи про бунтарів тяглися місяцями... А тут — раз, і нема.

— Якщо це родич нашого Ало, то так йому і треба,— сказав осавул, та голос його ще досі тремтів.

Труп тихо погойдувався на вірвовці. Довгі ноги майже торкалися землі. Сива голова біліла серед зеленого листя. Підборіддя вперлося в груди, і борода немов поділилася на довгі білі пасма. На вітрі шелестів аркуш паперу, який пришпилили старому до грудей.

— Зійди з коня, Мірзо, віддай повід осавулу й прочитай папірець. Я хочу знати, яка провина старого. Не могли ж його повісити ні за що ні про що.

Чопуров покірно зліз із своєї старої шкапи і підійшов до повішеного. Осавул, увесь зіщулившись, сидів на своєму гнідому коні й широкими від жаху очима дивився на папірець, який був пришпилений до грудей страченого.

«Ця записка ще менша, ніж рапорт про моє поранення»,— майнуло в його голові.

Хоч Чопуров підійшов упритул, він розібрав лише уривки окремих слів.

«...Вірменам, гяурам... хліб... Син Набі дезерт... земля... захопив... коран...»

Нижче Чопуров прочитав:

«Військово-польовим справедл... Юсиф Джалал... Агахан... Худжат-еф...»

Чопуров повернувся і взяв з рук осавула поводи свого коня. Талибхан так само побілів, як і Калбали.

— Що ти там прочитав, кажи! О аллах! А раптом і нам загрожує те ж саме?

Розділ четвертий
НАМЕТ З КУПОЛОМ

За пагорбом, де височіла груша, на якій повісили старого, починалася велика галявина, оточена деревами. На ній стояли в ряд зелені намети і юрти. Один з наметів вирізнявся серед інших не тільки своєю величиною і білим кольором, але і верхівкою, круглою, мов купол.

Троє вершників, налякані усім, що побачили, боязко озиралися довкола. Великий білий намет з куполом нагнав на них ще більше страху.

«З'явитися до паші чи покинути все й бігти звідси?» — думав кожен з них.

Тим часом коні, відчувши свободу, поволі пішли до села.

А їхні хазяї все не могли відірвати очей від великого намету з куполом, який височів на галявині. Усі троє відчували, що доля їхня вирішиться саме в цьому наметі, що саме тут з'ясується все те, що непокоїло їх у дорозі: візьмуть їх на службу чи суворо покарають за наказом нового володаря.

Коли галявина з великим наметом залишилася позаду, Талибхан і Калбали відчували якесь полегшення. В душі вони були вдячні своїм коням, які пронесли їх повз біду. Тепер треба було ще раз усе добре обміркувати. Необачний вчинок може скінчитися для них дуже сумно. Вони могли попасти в киплячий казан і в кращому разі вискочити звідти ошпареними, а в гіршому — загинути ні за що.

Невдовзі вони були вже в селі. Аскери походжали вузькими вулицями, мов хазяї, зухвало оглядали зустрічних. В одному з дворів кілька аскерів били селянина палицями, брутально лаялись.

Вершники мовчки проїхали через усе село й зупинилися за крайніми хатами.

— Порадьмося, що робити, — сказав юзбаші, зняв свою високу палаху й витер спітнілий лоб, забруднений дорожньою пилюкою.

— Нам треба передусім, юзбаші, передати нашого листа. Цього не уникнути.

— А я думаю, Калбали, як би ми не накликали біди на себе. Недарма батьки наші кажуть, що вовки з'їдять короткохвосте теля, яке прибілося до рогатих буйволів. Треба все обміркувати як слід, щоб потім не каятись. Мало того, що ми можемо позбутися життя, то ще й помремо ганебно.

— Ми не маємо права повернутися ні з чим. Служба — це служба. Треба вручити лист чи не треба? Треба.

— Часто буває так: людина, не впоравшись з віською, починає гамселити по сідлу. Що ж тоді нам робити?

— Я казав, що треба вручити наш лист. Ось моя порада. Більше мені сказати нічого...— нерішуче відповів осавул і рушив далі.

Стомлений кінь неохоче пішов уперед. Вже не зважаючи на службові ранги, Талибхан поїхав поряд з Калбали.

— А мені здається,— міркував далі осавул,— на базарі перш за все треба взнати ціни, бо можна й прогоріти. На те й послав нас Султан-бей. А інше нас не обходить. Можливо, відбудемося тим, що нас поб'ють османським дрючком.

Так міркували ці люди, які самі все життя чинили беззаконня й насильство. А тепер, коли йшлося про їхні власні шкури, вони по-іншому стали дивитися на речі. Та все одно шлях у них був лише один. Не могли ж вони, глянувши здалеку на намет з куполом, повернутися додому, не виконавши доручення.

В ушах юзбаші досі бриніла погроза Султан-бея: здеру з тебе шкуру і наб'ю осличими колючками. Від кого ж тікати, від кого рятуватися — від паші чи Султан-бея?

— Ми опинилися між вогнем і полум'ям,— розгублено пробурмотів Талибхан.

— Може, краще залишитися на ніч у лісі, юзбаші, а зранку розвідаємо, що тут робиться?

Талибхан з радістю ухопився за рятувну думку. Голова його в цю мить здатна була думати не більше, ніж гарбуз.

Зупинившись у лісі, вони пустили коней пастися, а самі проспали до схід сонця. Вранці їх почав мучити голод. Вони наїлися зелених груш, збивши їх з дерев, і про всяк випадок наповнили ними кишені.

Талибхан бурчав:

— Череву ближче брата рідного! Що б не сталося з нами вдень, ми повинні попоїсти. Здорові мужчини не можуть два дні підряд голодувати. Ми тебе послухали, осавуле, однак нічого не довідались.

— Вранішнє зло краще вечірнього добра, юзбаші,— втішав його осавул.— Серед білого дня куди краще з'явитися на очі паші. Ми при свідках віддамо йому наш запечатаний пакет. Нехай усі знають, хто ми такі, звідки прибули й що з собою привезли. А поночі, на безлюдді, ніхто й крику нашого не почув би.

Після довгих розмов і суперечок вирішили таки відвезти листа паші. Будь що буде. Сіли на коней, знову проїхали через село і, важко зітхаючи, рушили до великого намету

паші. Неподалік від нього позлазили з коней, прив'язали їх до аличевих дерев. Раптом до них підійшов якийсь турок, мабуть, чавуш.

— Що вам треба? — запитав він.

— Ми привезли листа паші,— сказав Талибхан і вийняв з кишені запечатаний пакет.

— Від кого?

— Від Султан-бея. Нам наказано особисто передати пакет паші й сказати йому дещо на словах.

— Давайте мені лист, я передам.

— Але нам наказано передати лист особисто самому ефенді,— наполягав Талибхан.

— Нема чого вам тинятися тут та ще й розмовляти з пашею! — гарикнув чавуш.

— Мені здається, недобре буде, ефенді, якщо ми не здамо пакет з рук у руки. Він запечатаний, і три чоловіки скакали кілька днів на конях, щоб привезти його цілим... Тож краще ми самі передамо.

Чавуш сердито глипнув на Талибхана й вилаявся по-турськи:

— Безбожник! Падлюка з падлюк! Дурень і син дурня!

Талибхан розгубився. Осавул потяг юзбаші за полу чохи й швидко зашепотів:

— Не треба з ним сваритися. Віддай йому пакет, і нехай іде к бісовій матері. Не накликай на нас біди за якийсь шмат паперу.

Талибхану довелося поступитись. Чавуш узяв пакет, кинув на всіх трьох глузливий погляд і пішов до намету. А прибулі постояли трохи й поплентали до дерев, де були прив'язані їхні коні.

— Кепські наші справи,— розпачливо сказав Талибхан. Він сів на горбок і випростав ноги.— Хай їй грець, цій службі, аби тільки голова цілою залишилася.

Час немов зупинився. Посланці Султан-бея сиділи на горбку біля своїх коней і лише вряди-годи перекидалися окремими словами.

А паша лише надвечір зайнявся листом. Йому довелося докласти чимало зусиль, щоб розібрати каракулі Султан-бея. Прочитавши лист, паша пожмакав його, сердито кинув на невеликий столик у кутку намету й послав свого чавуша до Агахан-бея і Худжата-ефенді. Коли ті з'явилися, паша переказав їм зміст зухвалого, на його думку, листа Султан-бея. Агахан-бей вирішив скористатися нагодою, щоб нацькувати пашу на Султан-бея.

— Він так дере носа, ефенді, що вважає себе вищим за вашого султана.

— Це правда, ефенді,— потвердив Худжат-ефенді.— Якби мав хоч краплину совісті, сам би приїхав до вас на поклін.

— Настане день, коли ми приведемо його сюди на аркані,— буркнув паша. Він швидко підійшов до столика, узяв лист Султан-бея, розгладив його й поклав у папку.— Чекайте, настане день, коли цей лист стане обвинувальним актом проти нього.

— Еге! Не кожному по зубах цей кабан,— під'юдив пашу Агахан-бей.— Він навіть з миколаївськими чиновниками завжди не мирив.

— Атож, ефенді,— підтакнув Худжат-ефенді.— Якби в Султан-бея та не було брата Хосров-бея, давно вже миколаївські чиновники зварили б з нього бозбаш!

— А ми з нього зробимо хаш¹,— вигукнув паша й невдоволено став ходити по намету. Потім зупинився й загорлав: — Мустафа-чавуш!

У ту ж хвилину чавуш став біля входу до намету.

— Хто привіз цей пакет?

— Трое, ефенді.

— Трое привезли один пакет? — Джалал-паша глузливо усміхнувся.— Може, цих трьох прислали з великої пошани до мене?

— Дорогий ефенді, у горах небезпечно. Отож Султан-бей і послав трьох,— поквапився вставити своє слово Агахан-бей.

— Приведи їх сюди,— наказав Джалал-паша.

— Усіх трьох?

— Усіх. Навіщо ці питання? Ти що, оглух? На фронті, слава аллаху, не був, отже, й оглухнути від гарматних пострілів не міг. Гукай усіх трьох!

— Я веду до того, ефенді...

— Іди! Клич усіх трьох, мерщій!

Мустафа-чавуш вискочив, мов куля, з намету й побіг до посланців Султан-бея.

— Юсиф Джалал-паша наказав привести вас до себе,— сказав чавуш, знайшовши посланців біля аличі.

— Паша усіх нас кличе до себе, ефенді? — спитав Талибхан і поволі підвівся, спираючись обома руками об землю.— Нас усіх, ефенді?

¹ Х а ш — страва з баранячих голів та ніг.

— Як ти смієш розпитувати? Не знаєш, з ким розмовляєш?

— Та ні, це я так... Ми тут про свої справи гомоніли,— почав виправдовуватися Талибхан, а сам подумав: «Великий аллах! Біда буде!»

— Та мерщій же! — квапив Мустафа-чавуш.

Перед тим як зайти до намету, Талибхан зняв і знову на-сунув на лоба свою високу папаху, поправив чошу з чорного лезгинського кашеміру, підтягнув до колін м'які високі чоботи. Калбали машинально провів рукою по гудзиках своєї старої, потертої бобрикової тужурки і зсунув на потилицю шапку. А довгий, худий Чопуров, глянувши на товаришів, мимоволі підніс тремтячу руку до рідких відвислих вусів.

Мустафа-чавуш прикрикнув:

— Чого стали як укопані! Паша вас чекає!

— Зараз, ефенді,— покірно пробурмотів Талибхан і про-вів рукою по патронташу, який заміняв йому пояс.— Можна так іти, при зброї?

— Ні, зброю залишіть! Тільки швидше, швидше!

Слово «швидше» Мустафа-чавуш сказав по-турецьки. Проте Талибхан сприйняв його за азербайджанське слово, яке означало «смерть».

Талибхан повернувся до Чопурова й безпорадно закліпав очима:

— Що він сказав, Мірзо? Поясни, будь ласка, ти ж грамотний!

— Не базікайте! Кажу вам, ідіть швидше! Не розумієте мене, чи що?

— Що він каже, Мірзо? — Юзбаші спаленів і кинувся до свого колишнього писаря.— Чого ти мовчиш? Ти що, язик проковтнув. Чи ти не мужчина?

— Він каже, що зброю треба залишити,— вичавив з себе нарешті колишній писар.— Підганяє, щоб ішли швидше, бо паша на нас чекає.

— Мустафа-чавуш! — долинув з намету гнівний голос паші.

Мустафа-чавуш полохливо озирнувся, підскочив до Талибхана й осавула, вирвав рушницю з їхніх рук і кинув на землю.

— Що ж це ви... батька вашого! — вилаявся він, забрав у посланців револьвери і патронташі, кинув їх до рушниць.— Поспішайте, гяури!

— А кинджали, ефенді?

— Киньте їх! Зараз же киньте!

— Ой! Вони нас у полон беруть...

— Мустафа-ефенді!

— Ми йдемо, ефенді, у цю ж хвилину ідемо!

Агахан-бею увірвався терпець, і він вийшов з намету.

— Чого ви заставляєте себе чекати, кляті воли? — накинувся одразу на Талибхана. — Чи вам гадюки ноги обплутали?

— А чого ж він наказав нам залишити зброю, ага? — почав скаржитися бею Талибхан.

— Віслюки тупоголові! Значить, так треба! Невже ваш пан жодного разу не дав вам скуштувати нахичеванської кам'яної солі, щоб ви почали щось кумекати?

— Ти все-таки наш земляк, ага...

— Нічого тут базікати! — прикрикнув на Талибхана Мустафа-чавуш і штовхнув його в спину.

Посланці Султан-бея нарешті з'явилися на очі турецькому паші.

— Ефенді, вони не хотіли знімати зброї, такі дурні...

— Чинили опір?

— Саме так.

— Тобто як?

— Ваша світлість, — втрутився в розмову Худжат-ефенді, — у горців Султан-бея дуже товста шкіра. Гляньте хоч би на цього дрюка. Хоча він більше схожий не на дрюка, а на сучкуватий дуб — гляньте, яка в нього кошлата папаха й волохаті вуха.

— Казі зволив сказати правду, ефенді, виховання нам справді бракує, — посмілішавши, вставив своє слово Талибхан.

— Чому?

— Живемо в горах, ефенді.

— Гаразд. Я прочитав листа вашого пана.

— Султан-бей казав нам, що ви, ефенді, ошчасливили своїм приходом наш край. Ще Султан-бей доручив нам запросити вас до нього в гості, щоб ми поїхали звідси разом з вами... Він вас чекає з нетерпінням на своєму ейлазі.

— А чого він сам не приїхав?

Юзбаші розгублено дивився на Худжата-ефенді, поглядом волаючи про допомогу. Але той збайдужіло провів рукою по своїй чорній пишній бороді й повторив Талибхану азербайджанською мовою питання:

— Паша питає тебе, чому Султан-бей не приїхав?

Талибхан озирнувся і втупив погляд в осавула. Той підніс руку до лоба й тихо мовив:

— У бея болить голова, ефенді, голова болить, він...
Талибхан скоромовкою додав:

— Султан-бей давно мучить головний біль. У нього справжній приступ...

— Справді,— усміхнувся паша,— і з листа видно, що в нього з головою негаразд...

— Атож, ефенді, нездужає він... Але ж він нам звелів, щоб ми утрюх поїхали й привезли вас і весь ваш загін до нього в гості.

— Він як думає, ми прибули сюди для прогулянок?

— Знаю, що не для прогулянок, ефенді, знаю, що у вас багато справ,— мовив Талибхан, ледве повертаючи язиком.— Учора, тобто сьогодні, ні, вчора увечері ми бачили по дорозі до вас...

— Ви добре роздивились повішеного?

— Так. Наш Мірза Чопуров, який ще з миколаївських часів, коли я був юзбаші, служив у мене писарем, прочитав папірець, пришпилений до грудей повішеного, і пояснив мені кожне слово.

— І ви зрозуміли?

— А що ж тут не розуміти, паша. Ми не вухами хліб їмо.

— То ти був повітовим старшиною? Твій пан пише в своєму дурному листі, що посилає до мене якогось юзбаші Талибхана.

— Так, я ваш слуга, ефенді,— збадьорившись, відповів Талибхан і зітхнув полегшено.— Рівно п'ятнадцять років я прослужив на посаді юзбаші Шехлинського повіту.

— Російському цареві служив?

— А що мені було робити, ефенді? — Юзбаші винувато опустив голову.— Тепер, коли ви прибули, наш обов'язок усім серцем служити вам і мусульманському падишаху. Навіть якщо ви призначите мене конюхом, я з радістю погоджусь на це, хоч борода моя вже й посивіла.

— А чому ви відмовлялися зняти зброю? Може, ви хотіли вчинити, як безчесні люди?

— Та що ви, ефенді! Присягаюся вашою головою! Спитайте осавула, він свідок, що всі ми утрюх...

— Чиста правда, ефенді! Усі троє, ми щодуху поспішали до вас.

— Якщо брешете, я накажу побити вас палицями, а потім повісити на гілляці поряд з тим гяуром. Додам ще три зашморги й повішу всіх в один ряд. Посередині повішу тебе, пройдисвіте, ось із цим пакетом на грудях.— Очі паші налилися кров'ю.— Повішу всіх, присягаюся аллахом, повішу!

— Ми не заслужили вашого гніву, ефенді...

— Усе, що ви бачили й чули тут, розкажете вашому панові.

Почувши ці слова, посланці зрозуміли, що небезпека минула. Талибхан підніс руку до очей і вклонився паші.

— Очима своїми присягаюся, усе, що чув, перекажу Султан-бею. Тільки, прошу, напишіть йому відповідь, а ми все, що бачили, розповімо.

— Ще я повинен писати?

— За царя завжди так робили, відповідали на запечатані листи. А якщо нема бажання писати, ефенді, накажіть видати нам квитанцію, що листа отримано. Інакше бей здерез нас шкуру й наб'є її колючками.

— Перекажіть йому, що ми з ним побачимосья.

— Слухаю, ефенді.

— Обов'язково побачимосья. Я сам його викличу!

— Чи можна нам сподіватися, що й ви завітаєте до нас у гості?

— Я сказав, що викличу його, а тоді ми поговоримо.

Талибхан відкрив було рота, аби сказати йому ще щось, та Худжат-ефенді підніс палець до губ і мовив:

— Будь же ти людиною! Хіба не розумієш, про яку зустріч каже паша?

— Так, казі, я розумію.

— Я сам його викличу,— ще раз сказав Юсиф Джалал-паша, покопався в папці, вийняв звідти якийсь аркуш паперу і пробіг його очима.— Є там у вас мулла Кафар?

— Так, є, ефенді. По дорозі ми зупинились у Челебі Хасрата в Джаміллі й бачили на його голові феску, а в мулли Кафара — чалма.

— Де ви зупинились? Яка чалма, який Хасрат? Я про муллу Кафара питаю! Зрозумів? Про муллу Кафара!

— Зрозумів, ефенді. Він живе у тому ж селі, де й осавул Калбали. Їхні будинки поряд.

Осавул вирішив, що паша хоче викликати сюди муллу Кафара й дати йому якусь службу, може, призначити членом військово-польового суду, як Худжат-ефенді. А може,— хтозна? — він хоче подарувати йому таку ж червону феску з китицею, яку вони бачили у Челебі Хасрата?

— Так, бею-ефенді,— радісно сказав осавул, ступивши крок уперед і приклавши руку до скроні,— мулла Кафар близький мій сусід. Ми з ним живемо як одна сім'я... Не буває дня, щоб моя Геярчин не заходила до них.

— Як він поводитьсья?

— Що ви кажете, ефенді?

— Юсиф Джалал-паша питає: яка людина мулла Кафар?

— Що саме мається на увазі? Моя Геярчин нічого мені не казала про це.

— Я тебе не питаю про Геярчин. Чи не виступає мулла Кафар проти Туреччини? У нас є відомості, що цей мулла нечестивець.

У осавула пошерхло в горлі. Зрозумівши, що попав у халепу, він безпорадно вп'явся очима в Мірзу Чопурова.

— Я нічого не второпаю,— тихо сказав він.— Краще б ти відповідав, Мірзо! Твоя голова розумніша од моєї.

Але Мірза Чопуров лише зціпив зуби й заморгав.

Худжат-ефенді знову переказав осавулові слова паші. Калбали зовсім розгубився. Хоч-не-хоч, а довелося відповідати Талибхану.

— Цей мулла Кафар не така вже й путня людина.— Юзбаші відкашлявся.— Він ані разу не попросив людей, щоб вони зібрали каміння й збудували мечеть. Мулла Кафар учить дітей по якомусь малому букварю, а сам схожий на таргана.

— Отже, у нього й народжується все дурне?

Талибхан не зрозумів.

— Та ні, у нього дітей нема, жінка його не народжує. Правду кажучи, у нашому повіті довго не було мулли, а мулла Кафар саме приїхав з того берега, з Ірану. Тоді ми й женили його на дочці нашого померлого мулли Масума. Вона була вдовою. Її звати Нурджахан. Ось цю Нурджахан ми й видали за нього, аби він залишився у нас і замінив померлого муллу, бо нам набридло бігати по інших селах і шукати якогось чужого муллу, коли ховаєш небіжчика. У нас не вистає муллів, ефенді.

— Але ж мулла Кафар безсовісна людина!

— Що правда, то правда, ніякої користі від нього немає!

— Перекажіть йому, щоб він забув про свого шахиншаха. Зрозуміли? Хай він забуде його назавжди! — Джалал-паша постукав кулаком по столику.— І нехай мовчить, бо я йому заллю горлянку оливом.

— Оливо жаль на нього витратити, ефенді. Краще лудити ним посуд.

— Помовчи краще! — блимнув очима Худжат-ефенді.

— Тобто я хочу сказати, ефенді, що наш Султан-бей теж дуже лютий на нього. Султан-бей завжди говорив муллі Кафару: «Будь людиною». Або, як кажуть у нас, не можна обідати в одних, а крутити хвостом у інших.

— Ото й скажіть Кафару, що він одержить своє за п'яткування проти Турецької імперії. А ти...— Юсиф Джалал-паша раптом повернувся до осавула й штовхнув його кулаком у груди,— найближчий сусід мулли Кафара...

— Який я йому сусід, ефенді? Мулла Кафар живе дуже далеко від мене, у будинку мулли Масума...

— Стій струнко, не крути хвостом! — прикрикнув на осавула Агахан-бей.— Наймит і син наймита! Щойно мулла Кафар був тобі найближчою людиною, а тепер уже й не сусід?

— Так, пане! Треба вислати з нашого села цього мулла! — вставив і своє слово Талибхан.

— Попередьте його, що ми накинемо зашморг йому на шию,— сказав Юсиф Джалал-паша й описав рукою коло.— Навіть не на шибениці повісимо, а на першій-ліпшій гілці.

— Що ж, ефенді, у наших місцях багато всякого дерева, дубів...

— Геть звідси, щоб я вас більше не бачив! — загорлав паша.

Але всі троє стояли, немов укопані.

Агахан-бей виштовхав посланців з намету.

— Забирайтесь до свого пана,— сказав він на прощання,— і спитайте: невже у нього немає людей, що він прислав кабанів?

Розділ п'ятий

ТРИВОГА

Султан-бей не знаходив собі місця. Всі боялись показати йому на очі. Вчора він разом із своїм поплічником Масталі-беєм об'їздив улюблені місця полювання, оглянув табуни й отари, потім відпочивав у лісі на березі Курдгаджічаю. Проте всі ці розваги не могли розвіяти його невеселі думки. Хоч як Султан-бей намагався сховатися за цими високими горами, як переконаував себе, що він повновладний господар цього краю, володар усіх гірських сіл, та все-таки він не міг відмежуватися від зовнішнього світу, і чутки про те, що робиться в країні, доходили до нього.

У ці дні Султан-бей з особливим нетерпінням чекав звістки з двох місць: з Баку, від свого брата лікаря Хосров-бея, і від людей, яких він послав.

«Чому Талибхан досі не повернувся? — непокоївся Султан-бей.— Шлях до Дагетеїв і назад можна подолати за чотири-п'ять днів. Чи не осмілювся цей негідник Джалалпаша затримати моїх людей? Чи він настільки заклопотаний планами воєнних дій, що досі не знайшов часу їх прийняти? А може, цей телепень Талибхан заблукав у горах і не доїхав до паші?»

Відтоді як повалили царя, Хосров-бей часто через довірених людей посилав Султан-беєві нерозбірливо написані листи.

— А що мені до того? — казав Султан-бей, коли братів лист вручали йому на людях. Він зневажливо відкидав конверт, але потім, залишившись на самоті, дуже уважно прочитував написане.

Невеличкий лист, якого він отримав від Хосров-бея минулої осені, був як грім з ясного неба. Хосров-бей писав братові про події 1917 року в Петрограді, про повалення Тимчасового уряду, про більшовиків. Також повідомив дещо про програму більшовиків.

Султан-бей був знайомий з програмами багатьох політичних партій, і жодна з них його не хвилювала. Але програма більшовиків, яку нещодавно виклав у своєму листі Хосров-бей, породила в його серці тривогу. Хосров-бей повідомляв, що більшовики рішуче й нещадно розправляються з князями та поміщиками, а коли вони чинять опір, то розстрілюють їх, і Хосров-бей попереджав брата, щоб той був обачний. «Зараз не можна топтати людей копитами свого коня».

З усього було видно, що Хосров-бей, який брав активну участь у партії «Мусават», був дуже занепокоєний становищем в Азербайджані. З його листів і усних порад, які Хосров-бей посилав братові через довірених людей, видно було, що йому важко побороти тваринний страх перед лавиною народного гніву, яка що не день, то все більше зростала. Тому в кожному листі він застерігав брата від зайвої жорстокості. І Султан-бей тепер як ніколи розумів, що його влади в горах може настати кінець, що поля й ліси, які він вважав своїми, можуть вислизнути з його рук.

Усе частіше й частіше люди вимовляли слово «більшовик», програму більшовиків жваво обговорювали, і помітно було, що вона приваблює селян. Султан-бей пам'ятав, як схоплений за його наказом Гейдаралі крикнув своїм убивцям перед стратою: «Я більшовик! А більшовики не бояться смерті, бо з нами народ. Нас мільйони! Як би глибоко не за-

копали мене в землю, все одно мене знайдуть, а вам відплатять за мою кров!»

Гейдаралі повернувся з Баку в своє рідне село, як багато інших робітників. І невдовзі став ватажком малоземельних селян. Він збирав їх, розповідав про революцію в Росії, про боротьбу бакинських пролетарів, закликав не платити податі, захоплювати бейські землі. Надто запекло він виступав проти деспотичного й підступного Султан-бея.

Султан-бей знав, що влада в Баку все ще була в руках більшовиків. Та знав він і те, що англійці і турки обіцяли допомогти бакинським мусаватистам скинути владу більшовиків. Ось чому він так чекав повідомлень від Хосрова. А брат уже два місяці нічого не писав.

Усі ці дні в домі Султан-бея стояла зловісна тиша. Дружина Султан-бея, щоб не попадатися чоловікові на очі, майже не виходила з своєї кімнати. Молодший брат Іскандер також десь клопотався господарськими справами. Лише Масталі весь час був при Султані. Та хоч як намагався розрадити свого друга й покровителя, нічого не виходило. Навіть його розповідь про дівчину-красуню з одного гірського села бей слухав байдуже. Видно було, що він заклопотаний зовсім іншим.

— Мені здається, з цими дурнями щось сталося! — раптом перебив Султан-бей базікання Масталі. Він одчинив вікно й понуро дивився на долину, оповиту туманом. — Хай їм грець! Я боюся лише одного — щоб вони не зганьбили мого імені. Скрізь патякатимуть, що три посланці Султан-бея безслідно зникли з лиця землі.

— Мене це теж непокоїть, — відповів Масталі-бей. — Цілком можливо, що вони зараз плентаються десь отам. — І Масталі-бей кивнув на долину, оповиту туманом. — Хоч Талибхан і служив довгі роки юзбаші, він так і залишився незорілим, як товстошкірий кавун на рівнині, і вже ніколи не дозріє.

— Щоб йому добра не було! — просичав Султан-бей, відійшовши від вікна, і знову забігав по кімнаті. — Це ж не людина, а бугай! Справжній бугай!

— Що правда, то правда, — потвердив Масталі-бей. — Одні його вуса чого варті! Відростив їх, як бугай роги!

Вони вийшли на айван і почали вдивлятися в густий туман, який ховав від очей всю околицю.

У той час як Султан-бей разом з Масталі-беєм робили різні припущення про долю Талибхана, він з осавулом поволі наближався до Гаджісамли.

Після усього пережитого в наметі з куполом трое посланців мовчки сіли на своїх коней, з дрозом у серці проминули шибеницю і, виїхавши з села Дагетеї, чимдуж поскакали. Немов жаби, які рятувалися від зміїної паші, вони, не переводячи духу, втікали подалі від цього злощасного намету.

Отямилися тільки тоді, коли проминули третє село після Дагетеїв. Першим порушив мовчанку осавул Калбали.

— Гей, юзбаші! — сказав осавул, і його спітнілі руки почали машинально перебирати вуздечку. — Ти скажи, як ми покажемось на очі нашому панові? Яку відповідь ми йому привеземо? За царя Миколи були хоч якісь квитанції, а ці османи ніякого порядку не визнають.

— Про квитанції мав потурбуватися Мірза Чопуров. От клятий! Якби знаття, що він не писатиме квитанції, то нащо було й тягти його з собою?

Талибхан повернувся, щоб вилаяти Чопурова, який увесь час мовчки їхав позаду. Але той мов крізь землю провалився. Якби Чопуров був з ними, можна було б звалити всю вину на писаря, сказати, що це він не здогадався взяти у паші квитанцію.

— Як ти гадаєш, осавуле, — спитав Талибхан, дуже стривожившись, — може, поїхати по нього додому і таки забрати його з собою? Тоді нам хоч за квитанцію відповідати не доведеться.

— А чи ми його знайдемо?

— Куди ж він подівся, цей клятий писар?

Вони так розхвилювалися, що навіть не зважились заїхати по дорозі в село юзбаші.

— Та-ак, осавуле, тепер уже не бачити нам щастя, — сказав Талибхан, зупинивши коня на вузькій стежці в дубняку. — Упав падишах у Фітільборці¹, і ми впали. Усе щезло разом з ним — і служба наша, і порядок, і добре життя. Мені здається, якби хтось приніс у канцелярію миколаївського начальника хай найнікчемніший папірець, йому силоміць тикнули б до рук квитанцію з печаткою. «Отримай квитанцію, тоді можеш іти куди хочеш!» — сказали б йому в канцелярії. Тоді нічого не робилося без квитанції.

— Атож... Що ми скажемо нашому бееві, коли у нас нема ніякої квитанції? Султан-бей не довіряє навіть рідній мате-

¹ Фітільборк — спотворене «Петербург».

рі. Він же горлатиме: «Отже, ви не здали пакет паші, а ховалися десь у лісі!» Ось коли нам доведеться забути про мертвих і оплакувати живих!

Терзаючись у муках, юзбаші та осавул два дні вештались по селах, аж поки нарешті взяли, як то кажуть, душу в зуби й подалися до Султан-бея.

Поблизу садиби Султан-бея вітер розігнав з долини густий туман. Вони натягли поводи й примусили коней швидше підніматися вгору.

Масталі-бей із Султан-беєм стояли в цей час на айвані. Масталі дивився в бінокль.

— Ідуть двоє... Якщо вони підведуть голови, їх можна буде впізнати. Часом не наші це?

— Їх було троє.

— Ні, ідуть двоє.

— Придивися краще!

— Бачу вуса, мов волячі роги... Та це ж Талибхан!

Султан-бей вирвав з його рук бінокль.

— Це він, сучий син! — вилаявся Султан-бей, вдивляючись. — Іде, немов у жалобі. А вуса обвисли, як зламані роги.

— А де ж Мірза Чопуров? Чи не залишив його турецький паша заложником?

— Нехай тільки посміє! — вигукнув Султан-бей, віддав бінокль і став походжати по айвану, немов тигр, який готується напасти на свою жертву.

Не доїхавши до двору, Талибхан і осавул злізли з коней і прив'язали їх до придорожніх кущів.

— Як ми тепер до нього підемо — при зброї чи... — Осавул нерішуче розвів руками.

Талибхан не відповів. Він побачив Султан-бея і низько вклонився йому.

— Салам алейкум, бею!

— Де це ти пропадав? — загорлав Султан-бей, не відповідаючи на привітання юзбаші.

— Ой! Краще б нам пропасти, бею, — розпачливо відповів Талибхан. Він підняв був руку до своїх обвислих вусів і безсило опустив її. — Таке лихо скоїлось... Ми нічого не приховаємо від вас, бею.

— А де в біса дівся Мірза Чопуров?

— І не кажіть, бею. Велике лихо!

— Яке лихо? — Султан-бей показав на сходи. — Піднімайтесь мерщій!

Талибхан, зі страху ледве переставляючи ноги, зійшов

кам'яними сходами на айван. Обое послів стояли перед своїм паном і тремтіли.

— Кажі! — буркнув Султан-бей і заходив з одного кутка айвана в інший.

Тоді юзбаші плутано розповів усе, що з ними сталося.

— Нічого не збагну. Ви доставили запечатаний пакет паші чи не доставили? — спитав Султан-бей роздратовано. — І що зволив сказати ефенді, цей османський пройди-світ?

— Та ми доставили, але...

— Тільки без квитанції, бею, — не витримавши, встряв у розмову Калбали.

— Яка ще там квитанція?! Поки що я не почув од вас жодного розумного слова. То по підкові б'єте, то по цвяху.

— Паша сказав: «Перекажіть своєму панові, що побачимось...»

— Правду кажучи, бею, шибениця так налякала нас, що... Одне слово, все переплуталось...

— І ви підібгали хвости, мов лиси?

— Підібгали... як би це сказати... дай вам боже здоров'я, — белькотів Талибхан. — Я завжди догоджав вам своєю службою, але цього разу так сталося, що й сам не розумію...

— «Я завжди догоджав вам своєю службою... і сам не розумію...» — перекинув Султан-бей. — Телепень!

Потім підійшов до Талибхана, підняв велику з синіми набряклими жилами руку, схопив лівий вус юзбаші й спритно намотав на товстий вказівний палець. Раптом за одну мить з силою вирвав вус, як виривають зуб, підійшов до поручня, розтис пальці й кинув вус Талибхана на вітер.

— Негіднику!

Осавул мертвотно зблід. Талибхан стояв як укопаний. Масталі-бей мовчав. Султан-бей пройшовся по айвану й став проти Талибхана.

— Однорогий бугай! — сказав Султан-бей, підійшовши впритул до Талибхана, і похитав головою. — Зовсім став схожий на однорогого бугая. Іди в кімнату, візьми ножиці й підправ другого вуса, щоб бути схожим на теля, сучий сину!

Осавул раптом засміявся. Та не від радощів він сміявся. Він вирішив, що своїм сміхом зможе догодити Султан-бейові й заслужити його прощення.

— Сестра Балли... й так називала його... завжди... хи-хи-хи...

— Гаразд, Талибхане, іди в кімнату! — прикрикнув Султан-бей.— Не вбив же я тебе! Іди й підправ свої роги!

— Я б і життя не пошкодував, бею, але...— бурмотів Талибхан, не підводячи голови.

— Гаразд, гаразд, не плач! Якщо не хочеш бути телям, то зовсім обстрижи вуса й перетворись на трирічного жеребця.

Султан-бей схопив Талибхана за плечі й потяг до кімнати, поставив перед дзеркалом, узяв ножиці й відрізав йому правий вус.

— З такими пишними вусами ти міг бути тільки юзбаші.— Султан-бей поплескав Талибхана по широких плечах.— Але приставом ти не став би ніколи! Не дивись, мов нещасний верблюд. Нічого особливого не сталося. Відрізули тобі роги, а настане час, дадуть посаду пристава. З такими вусами ти ніколи не здобув би цієї посади... А тобі ж доведеться бувати в добірному товаристві, зустрічатися з губернатором і багато чого іншого...

Виходячи з кімнати, Талибхан притиснув долоню до верхньої губи.

— Якби моя голова...— шепотів він.

Розділ шостий

ПОГОНИ З «ГВІЗДОЧКАМИ»

На щастя Талибхана, вітер усе гнав туман з вершини Мровдагу вниз, у долину, порослу лісом, ніби намагаючись приховати від усіх ганьбу колишнього юзбаші.

Тепер уже не Талибхан правив конем, а кінь ніс його куди хотів.

У ці важкі для юзбаші хвилини осавул марно намагався знайти втішні слова, щоб висловити Талибхану своє співчуття.

У горах вважають, що один дотик чужих рук до вусів принижує гідність чоловіка. За давніми народними уявленнями, це була велика ганьба, яку могла змити лише кров кривдника. У Талибхана була велика рідня — сини, дочки, зять. Образа, якої він зазнав від Султан-бея, — страшне безчестя для всіх них. Безчестя це більше, аніж якби на дім Талибхана напали розбійники і силоміць забрали одну з його незаміжніх дочок і згвалтували її.

Хіба ж можна показатися на люди з постриженими вусами? Талибхан замолоду в усій окрузі славився пишними вусами і любив хвалитися ними. Якби він сказав, що підстриг свої вуса, ніхто цьому б не повірив.

У кожному селі знали, що Талибхан повіз турецькому паші пакет від Султан-бея. Звичайно, всі нетерпляче ждуть його повернення. Цікавих буде багато.

Як же він покажеться на люди й розповідатиме про свою поїздку? Адже всі розглядатимуть його обличчя. По цілому повіту підуть розмови й пересуди про те, що Талибхан, у якого були величезні вуса, тепер перетворився на жеребця з підрізаним хвостом!

Почнуться різні здогадки, вигадуватимуть небилиці, підуть такі плітки, що краще вмерти.

І коли Талибхан зазнав такого краху, то як міг осавул, хоч би про людське око, не висловити співчуття? Щоправда, у присутності Султан-бея осавул з переляку навіть посміявся з Талибхана, але тепер, коли вони знову були вдвох, чи міг він залишитися байдужим до горя товариша? У глибоко запалих очах осавула блищали сльози. Зрештою хай їй грець, цій службі, але ж таку ганьбу людина пронесе до самої могили! Скільки часу він мусить десь переховуватись, поки його вуса знову відростуть!

Осавул зітхнув і натяг повід свого гнідого. Передзвін вуздечок немовби пробудив Талибхана.

Він зупинив коня й повернувся до осавула.

— Під'їжджай ближче, — сказав Талибхан і раптом, зморщивши носа, голосно заплакав. — Поціль у мене з рушниці, Калбали, убий свого колишнього начальника. Чого ж ти стоїш? Потім поїдеш і розповіси, що на нас напали вороги. Нехай сини прийдуть сюди, зроблять ноші з гілля й принесуть моє тіло додому...

— Не тільки ти, вся округа — іграшка в руках Султан-бея, — намагався осавул втішити свого колишнього начальника.

— Та хіба ж я округа, щоб бути йому за іграшку?

— Що робити?.. Тобі не раз доводилося бачити, як наш повітовий начальник гнівався на приставів, зривав з них погони й кидав на підлогу.

— Але жоден начальник не доторкнувся до моїх вусів.

— Та чи варто згадувати про те, що колись було. Я про інше думаю: якби не втік оцей сучий син Чопуров, він би написав хоч якусь фальшиву квитанцію — і не попали б ми в таку біду.

— А що ж тепер робити? — спитав Талибхан, уп'явшись очима в осавула.

— Нічого більше не залишається, як прикинутись, що в тебе зуби болять,— відповів Калбали.

Колишній юзбаші скрушно похитав головою і рушив коня. Вершники довго їхали затуманеним, просякнутим вільгістю лісом. Минула година, друга.

— Чого ти мовчиш, осавуле? — Талибхан повернувся до свого супутника.— Невже і в тебе ще якийсь нещастя?

— Треба все як слід обміркувати! — якийсь непевно відповів осавул.

— Невже у тебе може бути біда більша від моєї?

— Ще й як може бути!

— Та кажи вже, яка!

— Серце не скатертина, яку можна розгорнути. Добре, що ти захопив з собою хустку. Візьми пов'яжи її, і нічого не буде помітно.

— Я боюся за своїх синів. Якщо Балли дізнається, як зганьбив мене Султан, вона разом із синами піде мститися.

— Скажи їй, що пан паша вішає людей, коли у них довгі вуса.

— Жінка відповість, що краще бути повішеним, як дозволяти таке...

— А ти скажи, що не стало царя Миколи і вуса тепер не потрібні...

— Не жартуй, Калбали!

— Присягаюся твоєю головою, юзбаші, якщо не пожартуєш у важку хвилину, то краще своїми руками викопати собі могилу й лягти в неї. Хіба знайдеться на світі людина, яка б не носила у своєму серці горе?

— Коли це горе, як болячки на тілі, сховане під одягом і його не бачать людські очі, то ще півбіди...

— І твоє горе можна сховати.

— Скажи — як?

— Поїдеш на пасовисько до свого пастуха. Місяць поживеш, ховаючись від людей. Їстимеш молодих баранців, відпочинеш, оговтаєшся, і вуса твої відростуть.

— А дім? А жінка й діти?

— Скажу їм, що ти пропав безвісти.

— Та вони скрізь шукатимуть моє тіло!

— Нехай собі шукають. А коли настане час, ти з'явишся живий і здоровий!

— А що, непогана думка, аби тільки пастух мене не виказав.

— Хай спробує! Налякай, що скинеш його в прірву.

— А Масталі-бей? Він, мабуть, розп'ятив про це вже не одному десяткові...

— Твоя правда... Доведеться-таки їхати додому, — сказав осавул і вдарив коня.

Край села вони розлучились. Талибхан, дочекавшись ночі, переступив поріг своєї хати. Він поскаржився на страшний зубний біль і мерщій ліг у постіль. Талибхан уже втішав себе тим, що нібито все минулося щасливо, але його сподіванням не судилося збутись. Сувора, похмура — такою її ніколи не бачив чоловік — Балли піднесла лампу до постелі й кинула на чоловіка нищівний погляд.

— Хіба хто з царських служак мав самолюбство? — процідила вона крізь зуби. — Ет, якби мій чоловік був справжній джигіт, то додому принесли б його закривавлений труп.

Виявилось, що дружина вже все знала. Чутка про ганьбу юзбаші, мов блискавка, шугнула по окрузі.

Ціле літо просидів Талибхан дома й уникав зустрічей не лише з чужими людьми, а навіть з рідними. Він дуже схуд, змарнів.

Але на превелике диво сини Талибхана не загорілися жадобою помсти. Щоправда, у першу хвилину, коли вони побачили батька з укороченими вусами, то схопилися за кинджали. Та це було тільки в першу хвилину... Потім хлопці раптом перезирнулися і пирснули зо сміху. Найменший, сміючись, сказав:

— Батькові дуже личать короткі вуса. Чисто тобі дженджик.

Талибхан, звичайно, образився на синів. Кілька днів він не розмовляв з ними. А сини, зустрічаючись з батьком, опускали очі, та губи їхні лукаво усміхались.

Так хвилі, пінячись, б'ються об скелі, стихають, і на їхньому місці утворюється дрібна, немов усміхнена, хвилька.

Настала осінь. Холодного похмурого дня до будинку Талибхана під'їхав Масталі-бей із загоном вершників і почав гукати хазяїна.

Ніхто не відповідав, ніхто не вийшов зустріти гостя. Тоді Масталі-бей зійшов з коня і ступив до хати. Талибхан у задумі сидів біля вогнища.

— Я приїхав по тебе, — сказав Масталі-бей. — Годі тобі сидіти дома. Хіба не знаєш, що тебе кличе Султан-бей?

— Що йому треба від мене? Чи не збирається він замаринувати мене в оуті?

— Ні, він їсть смачніші страви, — пожартував Масталі-

бей. — У нього слово не розходиться з ділом. Обіцяв зробити тебе приставом — і зробив. Що з того, коли трохи покепував з тебе? З іншими ще й не те робив. А скажи, будь ласка, чим ти кращий від інших, яка особлива чорноока корова тебе народила?

— Правда, Масталі-бею. Присягаюся твоєю головою, я б життя свого заради нашого бея не пошкодував, але...

— Таж вуса в тебе ще пишніші, ніж колись!

Талибхан покірно підвівся, одягнувся й сів на коня. Ідучи, він гордовито погладжував свої помітно відрослі вуса. Вже зовсім стемніло, коли вершники прибули до зимового будинку Султан-бея.

Масталі-бей і Талибхан тихо зайшли до кімнати й стали на порозі. Султан-бей узяв з підвіконня пару блискучих погонів, поманив до себе пальцем Талибхана. Юзбаші підійшов, і бей поклав погони на його широкі плечі.

— Ось він, мусаватський пристав у погонах з гвіздочками, — сказав Султан-бей незлостиво. — Я сам узяв ці погони для тебе у Хосров-бея, карабахського генерал-губернатора. Ти правитимеш Магавізом.

Талибхан спочатку боявся поворухнутись. А потім обережно, щоб не впали погони, схилив голову і витер сльози, які покотилися з його очей від зворушення.

— Життя не пошкодую! — пробурмотів він.

— Отже, на Зангезур, починати війну проти вірмен! — сказав Султан-бей, усе ще походжаючи по кімнаті. — Джалал-пашу теж до мене посилають, і він буде під моїм керівництвом!

— Заради тебе я ладен одягти саван.

— Тисячі, десятки тисяч людей одягнуть саван! — вигукнув Султан-бей. Його очі зловісно блиснули, і він став нервово потирати руки.

— Радий буду покласти голову за тебе, бею!

Розділ сьомий

КАЛАМУТНІ СЛЬОЗИ

Звістка про те, що Талибхан отримав погони з «гвіздочками» і призначений приставом, принесла Геярчин. Молодиця одразу зметикувала, що осавул на службі при своєму колишньому начальникові, а це означало, що вона матиме вигоду з службового становища чоловіка. Ось тепер вона

поквітається з колишньою дружиною Маро, ненависною Гюльсеном, навіки погасить вогнище в її убогій землянці!

— Ти сидиш дома, вирячивши на мене очі,— накинлась на чоловіка Геярчин.— Ось тому ти й прогавив службу!

Раніше, коли Талибхан займав посаду юзбаші, осавул був з ним дуже близький. Стосунки між ними були майже дружні. Коли ж із шиї Талибхана зняли жовту бляху з ланцюгом — символ, який дала царська влада,— осавул став повчати юзбаші. Навіть коли збезчещений Талибхан позбувся вусів, осавул намагався втішити його. Та тільки-но вони розлучились, Калбали вже не шукав зустрічей з колишнім юзбаші, відвернувся од нього.

Йому здавалося, що Талибхан впав у таку яму, з якої вже не зможе виборсатись, що зганьблений юзбаші страждатиме від нечуваного приниження до самої смерті. Осавул навіть подумки вирішив, що не піде на його похорон. «Все одно він не воскресне, як я прийду».

Одне слово, осавул зовсім махнув рукою на свої приятельські стосунки з Талибханом. У розмовах з односельцями навіть не згадував про Талибхана, наче ніколи його й не знав.

Та як тільки Калбали почув, що до влади прийшов новий уряд, імені якого він не зміг вимовити, і коли довідався про призначення Талибхана приставом усього Магавізу, осавул знову ожив.

Пристрасне бажання служити, мати в руках якусь владу знову опанувало ним. Образливі слова Геярчин взяли його за живе, і він почав діяти: пішов у стайню, діловито покрикуючи на гнідого, осідлав його, скочив на коня й помчав до Талибхана.

Геярчин, переможно усміхаючись, вийшла проваджати чоловіка. Вона вже бачила себе господинею всього Шехли.

Надвечір Калбали на змиленому коні прибув до Талибхана.

Він поважно зупинив гнідого в кінці двору й спішився, не доїхавши до ганку.

— Гей, Мрове,— лагідно звернувся він до молодшого сина Талибхана, який вийшов у двір,— дома пристав?

— А звідки я знаю! — нешанобливо відповів хлопчина.

— Ти що, Мрове, не впізнав мене? — спитав осавул, притримуючи за вуздечку розгаряченого коня.— Хіба не впізнаєш мене, осавула?

— Як же не впізнати? Тебе, як рябого пса, всі знають,— гордовито відповів Мров і задер голову, немовби хотів пока-

зати, що він так само неприступний, як вершина гори Мровдаг...

Почувши таку зухвалу відповідь, осавул мовчки повів коня до стайні Талибхана, яка була давно й добре йому знайома.

Прив'язавши гнідого в темній конюшні, Калбали обміркував, як йому розмовляти з Талибханом.

«Що я йому скажу тепер, коли він так несподівано піднявся, можна сказати, на самісіньку вершину Мровдагу? Сказати, що весь цей час нездужав? Але ж яка у мене була хвороба? Сказати, що я виїжджав з караваном у Карабах? Сказати можна. Та як бути, коли брехня розкриється? А що, коли признатися, що після придибенції з вусами я зовсім розгубився. Але він може презирливо глянути на мене й сказати: «Ах ти ж, такий-сякий! Чи не хочеш нагадати мені про вуса для того, аби посварити мене з Султан-беєм, котрий лише пожартував зі мною, як з близькою людиною?» Що ж все-таки робити? Навіть від цього хлопчиська Мрова повіяло холодом, ніби з гори Мровдаг. Ніхто з Талибханової рідні не вийшов до мене, хоч всі мене бачили».

Осавул згадав, як він бавився з дітьми Талибхана, з якою повагою діти ставилися до нього. Сам Талибхан прислужував йому, як гостю. Уся родина юзбаші приймала осавула як близьку людину: йому зливали на руки, садили ближче до скатертини, у почесному кутку. А тепер усе змінилося, осавулу доведеться виструнчитися перед приставом Талибханом, прикласти руку до скроні і завмерти в такій позі, намагаючись не дихати доти, аж поки пристав не зглянеться й не кине йому: «Вільно».

Та скільки ж можна сидіти в конюшні? Калбали обсмакував з усіх боків куртку, вийшов у двір і знову звернувся до Мрова. Хлопчик тільки захитав головою й не проронив жодного слова. Осавул бачив, що Балли з вікна погрожує синові пальцем. Мабуть, Талибхана немає вдома.

За кілька годин до приїзду осавула Талибхан сів на коня, взяв з собою родичів і поїхав до Султан-бея з подарунками.

Перед тим як поїхати до Султан-бея, Талибхан причепив погони не до чохи, а до своєї нової куртки. Він викликав з сусіднього села цирульника, і той поголив його. Талибхан розглядав своє обличчя в дзеркальце й явно милувався довгими пишними вусами. Раптом він сказав:

— Підрівняй мені трохи вуса!.. Підріж іще!.. З другого боку теж! Е, ти взяв дуже багато! Тепер треба підрівняти і з цього!

Ось так Талибхан вкоротив собі вуса.

«Атож, з короткими вусами куди краще»,— подумки сказав. Він всіляко намагався виправдати поведінку свого жорстокого хазяїна. «Якщо й з'їсть наше м'ясо, то хоч кісток не викине»,— не раз казав Талибхан про Султанбея.

В той час як осавул, похнюпившись, снував по двору свого колишнього начальника, Талибхан уже встиг віддати привезені ним подарунки і, поштиво приклавши руку до скроні, стояв перед Султанбеєм.

— От і збулося твоє бажання. Ти став приставом і причепив до плечей погони. Ти знаєш, звідки на тебе впали ці погони, і розумієш, чие ти щеня?

— Присягаюсь вашим життям, бею,— бурмотів Талибхан, витягнувши товсту червону шию,— про це й казати не треба, авжеж, знаю. Що було, те сплигло.

— Ти тоді, мов свиня, рило опустив через свої вуса, а сьогодні сам їх підрізав. Нарешті ти зрозумів, що тобі до лиця. Своїми вусами, схожими на волячі роги, ти розсмішив би увесь повіт і нас осоромив би. Май на увазі, тобі доведеться їздити в Шушу!

— Авжеж, бею. Наша голова петрає менше, ніж твоя нога, та навіть не нога, а твій чобіт!

— Ну, годі. Ти зрозумій, що мені в Курдистані потрібен не писака, а відданий пристав. Щоб умів тримати в руках не перо, а рушницю.

— Зрозумів, бею.

— Запам'ятай, Талибхане. Нас чекають великі справи в Зангезурі. Буде бійка з дашнаком Нідже. А ці сучі діти турки заварили тут кашу і втекли! Джалал-пашу тепер призначають до мене начальником військ, ніби у нас своїх людей немає!

— Я вас розумію.

— Тут, у наших горах, будуть бої. Не пустопорожні розмови і не гра на зурні, як тоді, коли скинули Миколу, а заgrimлять гармати. Ось коли заридають гори Зангезуру і Курдистану! Ми не можемо поклатися на турецького пашу. Сьогодні він примчав сюди із Стамбула, а завтра, у лиху годину, дремене аж за море. А ми куди втечемо? Нам втікати нікуди!

— Ми готові до всього, бею!

— А тут ще втручаються оці... так звані більшовики. Вони хочуть зіпсувати нам усе... Задурять нашим людям голови дурними казками про братерство народів, схожими

на проповіді Гейдаралі, а потім зв'яжуть нам руки й кинуть до ніг дашнаків.

— Як ви сказали, бею? — спитав Талибхан і дурнувато закліпав очима.— Білш... білш...

— Це вони захопили владу в Росії!

— І у Фітільборці, бею? Я теж чув таке... давно вже...

— Отож-бо.

— А що воно за нація, бею?

— З різних націй. Але більше серед них російських робітників. Вони й верховодять.

— На щастя, все це так далеко від нас, бею.

— Ті далеко, але ж тутешні більшовики у нас під боком!

— Де, бею? — Талибхан наморщив лоба і почухав верхню губу під щойно підрізнаними вусами.— Я нічого не чув. Як ви сказали?

— Більшовики,— повторив Султан-бей.— Біль-шо-ви-ки!

— Та де ж у нас такі, бею?

— Як ти гадаєш, хто був Гейдаралі?

— Це ви про того бакинського робітника, що десь зник?

— А про кого ж? — Султан-бей потер руки й потягнув себе за пальці, хрускаючи кісточками.— Зник безслідно, пропав. А інші ж більшовики ще залишились. Зрозумів?

— А хто ще є, бею?

— Багато їх. Якщо добре розплющити очі, то сам побачиш.

— Пробач, бею. Я знаю тут у лісах кожне дерево, в горах кожен камінь, але таких... не стрічав ніде.

— Отож воно і є, що ти знаєш дерева й каміння, а людей — ні. Взяти хоч би Шамо, який доводиться родичем твоєму кунаку Кербелай-Гатамхану.

— Ви говорите про родичів Кербелай-Гатамхана? Я не чув, щоб у його роду хтось звався Шамо. Кербелай-Гатамхан має сина, але ж його звати Маро.

— Та я кажу про Шамо, Сафарового сина.

— А, це той... Син голодранця Сафара, котрий живе в землянці край села. Син Сафара...

— Ось він, кажуть, і злигався з більшовиками.

— Бідняк Сафар — таке собі теля, бею. Нехай він має хоч десять синів, жоден з них і курчати не вартий. Коли хочете, я приведу до вас на одній вірьовці сто таких нікчем, як Шамо.

— Цього робити не треба! Але гав не лови, слідкуй за ним, щоб вистежити інших. З Гейдаралі ми тоді поквапились, а тут помилятися не можна. Треба усіх разом знищити! Добрав? Знищити під корінь!

— Ще раз, бею, простіть мою дурну голову,— сказав Талибхан, витираючи очі білою, як сніг, хустиною.— Ніяк не второпаю, їй-богу! Щоб від Сафара та народився такий син...

— А ти не охкай, як стара баба. Кажу тобі — за всіма треба пильнувати, і за цим хлопчиськом Шамо теж. Він у Карабаху злигався з якимись людьми. Може, ще до нього і сюди хтось з'явиться. Отож пильнуй. Чув?

— Аж не віриться, що таке може бути...

— Не віриться... Ти роби, що я тобі казав... Склади список усіх підозрілих. Ще одне ім'я впишеш... Чабана Фарзали... приятеля цього Шамо.

— І як це ви все знаєте? Недарма я казав: наші голови не знають того, що ваші ноги.

— Тепер ідеться не про такі дрібниці, як ножиці й вуса, а про речі куди важливіші — про рушницю й голову! Яку б ми не затіяли сварку з дашнаками, але головний наш ворог живе серед нас, у землянках...

— Ми цього Шамо... Я дам розпорядження, щоб Мірза Чопуров записав їхні імена в книзі.

— Дивись, щоб цей сучий син не розп'ятякав!

— Що ви, бею! Такого мовчуна, як Чопуров, світ не бачив. Хоч ти йому голову зітни, мовчатиме.

— Я ще раз кажу, треба за всіма стежити, і за цим голодранцем Шамо.— Султан-бей простяг руку і трохи не тицьнув пальцем в око Талибхана.— Він, може, тримає зв'язок між Баку і тутешніми більшовиками.

— Це не важко встановити, бею! Мій осавул Калбали...

— Він дурний як пень!

— Зате жінку має дуже хитру...

— Еге ж, я чув. Кажуть, гарна молодиця.

— Ми доручимо їй стежити за всіма... А потім, якщо накажете, приведемо до вас, аби ви самі напоумили її...

Султан-бей зрозумів натяк Талибхана.

— Що ж, було б непогано,— сказав він.— Ти доручи Геярчин, хай вона очей не зводить з цих голодранців і доповідає про кожен їхній крок.

— Це вона може. Від неї сам чорт не відкрутиться.

Отож з першого дня нелегкою виявилась служба Талибхана. Повертаючись додому, він обмірковував, як діяти.

Його роздуми перебив Калбали, що їхав назустріч. Побачивши пристава, він одразу ж посеред дороги скочив з коня, виструнчився й підніс руку до папахи.

— Я вас так чекав, ага! І у вас дома, і при дорозі,— белькотів осавул.

Як тільки Калбали побачив Талибхана, одягненого у форму, з блискучими погонами на плечах, у оточенні підвладних йому стражників,— від захоплення, а може, від страху, та скоріш за все від спокуси опинитися на службі в його очах забриніли каламутні сльози.

ЧАСТИНА ДРУГА

Розділ перший

ТЕ Ж САМЕ ГОРЕ

Після повалення царського уряду колишній пристав Мугім-бей Джаваншир під час розмови з учителем Мірза-Поладом прикидався демократом і любив нагадувати, що брати його матері були людьми бідними. Але «соціаліст» Мугім-бей казав неправду, бо від самого дня народження належав до знатного роду.

Та й дружина його, красуня й багатирка Зарінтадж-ханум, походила із заможного поміщицького роду й змалку звикла до того, щоб її примхи вдовольнялися. Вона була ще підлітком, коли батько подарував їй фаєтон, прикрашений зеленими китичками. Коли фаєтон виїжджав з маєтку, запрягали білих коней.

Свій дім Джаваншири умеблювали як тільки могли розкішно. Скрізь сяяли дзеркала — у спальнях, їдальнях, залах. Довкола будинку був сад з квітниками. Покійний батько залишив своїй єдиній дочці Зарінтадж спадщину — п'ять сіл. А це чималі статки, якщо врахувати, що в кожному селі було по двісті дворів. Отже, прибутків, які йшли в цей дім нескінченним потоком з родючих земель і пасовиськ, вистачало з надлишком для вдоволення примх Зарінтадж-ханум.

У товаристві беїв Мугім-бей поводився як рівний з рівними, серед селян виступав за народ, у себе вдома з наймитами тримався як чистокровний Джаваншир.

А зустрічаючись з учителем Мірза-Поладом, «соціаліст-бей» казав:

— Яке моє діло до Зарінтадж-ханум? То ж її прибутки, а не мої. Чи не так, Мірзо? Хіба личить чоловікові рахувати прибутки своєї дружини? Недарма кажуть, що майно дружини — це молот, який висить над порогом: він б'є чоловіка щоразу, коли той заходить у дім або виходить звідти. У цьому полум'я я й горю, Мірзо, смажусь, мов зерна кукурудзи. А ти все торочиш: «Джаваншир — поміщик, буржуй» і таке інше.

Мугім-бей ходив по своїх кімнатах, насвистуючи й подумки повторюючи нову роль.

«Ось так і треба,— переконував він себе.— В одному випадку показувати людям одне обличчя, в іншому — друге».

Треба віддати належне Мугім-бею: він добре розігрував свої ролі й ніколи їх не плував. Зі своєю норовистою дружиною Мугім-бей поводився зовсім інакше. Він запобігав перед нею, надто після того, як став «колишнім приставом».

До того ж у подружжя Джаванширів не було дітей, очевидно, з вини чоловіка, і це кидало тінь на нього в очах Зарінтадж. Не обтяжена материнськими турботами, Зарінтадж-ханум цілими днями просиджувала перед дзеркалом — зачісувала, пригладжувала своє чорне волосся, чепурилася. Служниця, яка опікувалася її гардеробом, заповідливо прислужувала своїй пані, та ніщо не могло задовольнити Зарінтадж-ханум. Варто їй було з'явитися серед знаті, як молоді й старі бей із золотими газирями втрачали голови, а дружини їхні кидали на неї заздрісні погляди. Але Зарінтадж хотілося бути єдиною зіркою в усьому Карабаху, щоб дружини місцевих бей чорніли від заздрості. Коли Мугім-бей перестав бути приставом, гоноровита ханум саджала його поряд із собою у фаєтон, роз'їжджала по маєтках джаванширських бей і щотижня кликала гостей до себе. Одне слово, робила все, аби ніхто — ні приятель, ні ворог — не думав, що чоловік її, «втративши трон», хоч трохи зажурився.

— Що сталося, Мугіме? — спитала Зарінтадж-ханум, випнувши високі груди й кинувши глузливий погляд на чоловіка.— Чого ти зажурився? Поводись так, наче ти позбувся генеральських еполетів або посади гянджинського генерал-губернатора. Йй-богу, я ніколи не вважала посаду пристава гідною мого чоловіка. Не знаю, чого ти так зажурився, наче всю землю затопила вода, а ти залишився на острові й ось-ось маєш потонути!

— І чого тобі спало на думку, Зарінтадж-ханум, що я журуюся.

— Бо ходиш чорний, як хмара!

Вона казала правду. Хоч як намагався Мугім-бей прикидатися веселим і безтурботним у товаристві бейв, бувало не раз, що після бурхливого приступу нестримних веселощів він раптом згасав, мов жарина у попелі.

Нехай собі тішаться бенкетами і гулянками карабахські бей та їхні ханум. Проте владу вони втратили! Для того, щоб здирати шкуру з селян і на податок збирати з них останні копійки, для того, щоб обсипати груди таких світських дам, як Зарінтадж-ханум, діамантами, що сяють, мов зорі, потрібен був довгий, міцний нагай. Де ж цей нагай, Мугім-бею, який зберігався в палаці царя-батечка на березі Неви у похмурому Петербурзі й мов змія обвивався навколо всієї країни? Більше не чути моторошного брязкоту кайданів на одягнених у сірі халати каторжанах, бо на безмежних просторах Росії за покликом Леніна робітники й селяни, озброївшись рушницями, почали боротьбу проти царських генералів та їхніх прислужників і забирають п'ядь за п'яддю поміщицькі землі. Громадянська війна, яка ведеться на просторах Росії, може перекинутись і сюди, на околиці. Недарма й тут, у Джаванширі, Матвій Сибіряк та вчитель Мірза-Полад ведуть розмови про громадянську війну.

Якщо зманіжена, недалекоглядна Зарінтадж-ханум погано розбиралася в тонкощах цих подій, то її чоловік — низькорослий «соціаліст-бей» — добре розумів, що діялося навколо, і неспокій опанував ним.

— Бачу, Мугіме, горе твоє велике! — сказала Зарінтадж-ханум, повернувшись після бенкету до своєї спальні. Вона роздяглася, зняла з білих пухких пальців персні, виїняла з маленьких вух сережки, поклала перед дзеркалом. Мугім-бей лежав у своїй постелі. — І чого ти обома руками хапешся за цей недовговічний світ? — Зарінтадж-ханум сумно повела очима. — Хто тебе оплакуватиме після смерті — дочка чи син?

Від образливих слів Мугім-бея кинуло в жар. Він почервонів, мов стертий п'ятак.

— Я не раз тобі казав, Заріш, що ти маєш повне право бути щасливою! Будь ласка, виходь заміж за іншого... — тихо мовив Мугім-бей.

— Я не червона феска, щоб її перекладати з однієї голови на іншу, — зітхнувши, відповіла Зарінтадж-ханум. — Я не хочу мати дитину від іншого чоловіка і стати посміховиськом серед джаванширських бейв.

— Ти не знаєш, яке це для мене горе, Заріш! — сказав Мугім-бей скрушно.— Велике горе!

— Неправда, Мугіме,— заперечила Зарінтадж-ханум, лежачи в ліжку, і простягла довгу руку до чоловікового ліжка.— Це брехня, Мугім-бею Джаваншир!

— Чому ж брехня? Хіба це не горе? — спитав Мугім-бей, піднімаючи голову з подушки.— Мати таку красуню, як ти, бути багатим і не мати нащадка! Хіба це не горе?

— Ні, Мугіме, не тому ти журишся!

— А чому, Заріш?

— Тому, що втратив чин, службу! — Зарінтадж-ханум ударила долонею по блискучих кульках на бильці ліжка.

— Невже ти думаєш, що я сумую за колишньою посадою? — пробубонів Мугім-бей, намагаючись сховати голову в подушку.

— Авжеж, що так. Ти сумуєш за званням чиновника, пане Джаваншир.

— Ні! Я журюся, що невдовзі такі жінки, як ти, ханум, позбудуться своїх маєтків і багатства. Оце буде справжнє горе, Заріш!

— Твою полохливу душу затопив страх, коли ти почув, що робиться в Росії,— докорила чоловікові Зарінтадж-ханум.— А яке нам діло до того?

— Та хіба ж можна, ніби мардю, подерти на шматки країну, яка здавна була єдиною?

— На Кавказ спочатку англійці приходили, потім османці, та не втрималися, втекли,— намагалась підбадьорити себе Зарінтадж-ханум.— Ніяка інша влада тут не втримається, Мугіме. Ми тут хазяї!

— А скільки місяців минуло, як прийшли мусаватисти, га?

— Отож ти й казишся, що мусаватисти забули про тебе!

Мугім-бей на якусь мить замислився, потім підвів голову й спитав тихо:

— Кажуть, що Герай-бею пропонували стати повітовим начальником?

— А Герай-бей не схотів!

— Не схотів? — Мугім-бей підвівся на лікті.— Чому?

— А тому, що у твого двоюрідного брата голова порожня!

— Це дуже великий чин,— із заздрістю сказав Мугім-бей.— Хоч і за мусаватистів, та все-таки велика посада, Заріш.

— А коли б тобі таку посаду запропонували, як би ти повівся? — раптом серйозно запитала Зарінтадж-ханум.

Губи «соціаліста-бея» розплилися в усмішці.

— Ти про що, Заріш? І як це Герай відмовився? — про бурмотів Мугім-бей і раптом, забувши про все на світі, підхопився з ліжка й став біля узголів'я дружини.— Що ти таке говориш? Поясни, ради аллаха...

Зарінтадж-ханум повернулася і грайливо постукотіла пальцем по носі Мугім-бея.

— Ось воно й відкрилося, твоє справжнє горе, бею. Ти лаєш на всі заставки мусаватистів, а як почув про їхні погони, у тебе очі запалали.

Мугім-бей низько схилився над плечем Зарінтадж-ханум і забелькотів, мов дитина:

— Заріш, моя люба! Приставом я став лише завдяки тобі. Інакше ходив би у лахах, як брати моєї матері!

— Оце і є твоє справжнє горе, Мугіме! А що, коли завтра я подамся в Шушу до генерал-губернатора Хосрова й скажу йому: «Гей, курде, дай роботу старому миколаївському служці!»

— Знову приставом?

— Е, ні, зараз цього мало!

— А ким же?

— Начальником будеш! Сядеш на місце миколаївського начальника з бородою, схожою на лопату, і будемо правити всім повітом!

— Атож, щоб захищати націю та охороняти її майно, треба мати владу.— Мугім-бей гордовито виструнчився, немов відчув на собі мундир начальника, але одразу ж знітився, розуміючи, що поводитьсь, мов хлопчисько.— Заріш, я зроблю все заради мого народу!

— Це й будуть ліки від твого горя! — глузливо мовила Зарінтадж-ханум і відштовхнула чоловіка від себе.— Але не забудь рано-вранці запрягти мій фаєтон із бубонцями. Я поїду в Шушу до генерал-губернатора Хосров-бея Султанова.

— Без мене, Заріш? — несміливо спитав Мугім-бей, знову лягаючи в ліжку і вкриваючись ковдрою.

Деякий час Зарінтадж-ханум не відповідала, потім повернулася до чоловіка й, рішуче сварячись пальцем, сказала:

— До того курда я поїду сама... А ти мені навіщо?.. Який з тебе мужчина? Ти ще дитина, яка тільки виросла з пелюшок!..

Щоб не розгнівати Зарінтадж-ханум, «соціаліст-бей» змовчав. Якщо вона не поїде, доведеться йому доживати свій нещасливий вік без погонів, без служби...

ПОЛУМ'Я СЕРЦЯ

Ще не зійшло осіннє сонце, як Зарінтадж-ханум перехилилася через поручні айвана й так голосно кликала свого кучера, що розбудила всю прислугу.

— Горбаню! Горбаню! — гукала вона.

— Що накажете, ханум? — Топуш стояв під айваном, протираючи очі.

Зарінтадж-ханум глянула скоса на горбаня.

— Наказую, — тицьнула вона пальцем на землянку Топуша, — щоб ти знову повертався спати у свій палац, коли ще не виспався.

— Який там сон, ханум, — простодушно відповів фаетонник Топуш, котрий боявся своєї пані, як нечистий дух заліза. — Я до ваших послуг, ханум.

— Фаетон приготуй, та тільки не гайся! — наказала Зарінтадж-ханум, ще нижче перехилившись через поручні. — І щоб усе було до ладу! Щоб коні блищали, мов срібло! Я витру їх своєю шовковою хустиною і перевірю, чи вони чисті. Якщо буде пилюка на копитах, то присягаюся надгробком свого батька, я з тебе шкуру здеру, горбаню!

Від грізного погляду сердитої ханум Топуш знітився, і в очах забриніли сльози. Він одразу побіг до сарая, де стояв фаетон. Образливі слова Зарінтадж-ханум голками вп'ялися в його серце. Але Топуш-фаетонник з діда-прадіда був прив'язаний до цього двору. Йому вже за п'ятдесят, куди ж він піде, щоб заробити на шматок гіркого хліба. Якби його лаяли не раз, а п'ять разів на день, і він щохвилини чув образливе прізвисько «горбань», все одно не пішов би звідси, бо крихтами з панського столу годував п'ятеро своїх дітей. Звісно, Топуша так обзивали давно. І хоч як було кривдно, та він намагався не звертати уваги на образи, бо вважав, що в них вчувається гнів аллаха, який створив його горбанем, покаравши за чиїсь гріхи. Почувши лайку, Топуш піднімав очі до неба, і обличчя його то біліло, то сіріло від образи. Часом він перевертав лайку своєї ханум на жарт, намагався розсмішити її і тим самим підсолодити своє нелегке існування на білому світі.

Раніше, коли Мугім-бей ще служив приставом, Зарінтадж-ханум не поводитися з Топушем так суворо. За горбана вряди-годи заступався Мугім-бей.

«Не можна так, Заріш, — казав він. — Хіба ти не бачиш,

яка золота людина Топуш. Сам аллах створив його для нашого фаетона». — «Див¹ закохався в жабу», — закопилівши губу, відповідала Зарінтадж-ханум.

Топуш подобався Мугім-бееві саме своєю потворністю. Низькорослий хазяїн намагався добирати слуг не вищих од себе. Зарінтадж-ханум віддавала перевагу рослим, струнким і вродливим слугам, саме таким, яких терпіти не міг Мугім-бей. Щоб перемогти його схильність до низькорослих потвор, Зарінтадж-ханум почала підбирати жіночу прислугу вродливішу. Так попала в дім Мугім-бея красуня Алагез із села Ельоглу...

— Що з тобою сталося, моя люба? Чого ти так змарніла? — спитала Зарінтадж-ханум, коли Алагез на її виклик прийшла в дім бея. — А може, чалбаїрський чабан Фарзали, розбивши твоє серце, забув про тебе й пішов у гори? — допитувалася Зарінтадж-ханум, з цікавістю дивлячись на молоду жінку.

Алагез мовчала, сором'язливо опустивши голову.

— Я все знаю, — поплескавши Алагез по плечу, вела далі ханум. — Про все чула, але журитися не треба.

— У мене інше горе, ханум, — ледве вимовила жінка і заплакала. — Горе моє важке, як гора Делідаг!

— Може, твій чоловік, старий Гамдулла, не дає тобі спокою? — співчутливо спитала Зарінтадж-ханум. — Коли так, то я тебе захищу.

— Ні, ханум, — відповіла Алагез, опустивши голову. — З Гамдуллою я давно порвала. Які можуть бути між нами розмови після того, як він стріляв у мене, пролив мою кров?

— Тоді скажи мені, який баламут тобі життя не дає? — кинула Зарінтадж-ханум допитливий погляд на молоду, але змарнілу жінку.

— Пан поміщик!

— Це ти про Герай-бея кажеш?

— Авжеж, ханум, я кажу про нашого бея, — боязко озирнувшись, прошепотіла Алагез. — Коли він приїхав з Шуші до нас, в Ельоглу, то проти ночі в самій спідній сорочці намагався проникнути до мене.

— А ти ж як?

— Я оберігаю свою честь, ханум. Хіба у бідних немає честі?

— А як на це дивляться жінки Герай-бея? У нього ж три жінки.

¹ Д и в — міфічний велетень.

— Що я знаю про них, ханум? — скрушно мовила Алагез. Вона згадала грозову ніч на Делідагу й сміливого Фарзалі.— Нема мені щастя в житті.— Перед очима, мов живий, постав її коханий Гая, який безслідно зник.— Я дуже нещасна, ханум!

— Ти ж така гарна, Алагез!

— Це теж моє нещастя, бо для бідної жінки краса — її погибель і ганьба. Щоб захистити свою красу, треба мати силу, ханум.

— Ти залишишся у нас,— рішуче сказала Зарінтаджханум. Вона провела Алагез по всьому будинку.— Я викличу з Чалбаїру твого пастуха. Я давно збиралась вигнати горбатого фаетонника й узяти на його місце пастуха Шамо. Але він не пішов до нас служити, та й Мугім-бей не хотів його брати. Тепер Мугім-бей не перечитиме, бо моє слово тут — закон. Хоч я й сама жінка, та люблю дивитися на таких гарних жінок, як ти. Не сумуй, скоро ми повернемо тобі пастуха з лезгинським кинджалом на поясі й посадимо його на передку, а самі сидітимем у фаєтоні, і білі коні, мов вітер, понесуть нас по Карабахській рівнині.

Алагез похнюпила голову.

— О, вже й ревності,— весело жартувала Зарінтаджханум.— Чи ти боїшся, що хтось відніме у тебе пастуха? Я люблю молодість і красу,— зітхнувши, призналася вона.— Я хочу позбутися Топуша, схожого на поганку, та й інших горбанів на своєму подвір'ї. Я хочу добре одягатися, розважатися, дивитись на молодих здорових людей, повісити в дзеркальній кімнаті гарні картини, хоч я не знаю, кому дістанеться все багатство після моєї смерті.

— Чого ви так говорите, ханум? — спитала Алагез, піднімаючи мокрі від сліз вії.

— Я кажу про дітей, Алагез! — раптом вирвалось у Зарінтаджханум, і вона, затуливши обличчя руками, заридала.— Я хочу мати нащадка мого майна.

— Нащадок у вас буде, ханум. Це ж не пізно.

— Ні, Алагез! — сказала Зарінтаджханум, витираючи мокрі очі мереживною хустиною.— Я хочу мати втіху від життя, а Мугім-бей мені заважає. Я люблю красу, а він посадив на передку мого фаєтона якусь стару потвору.

— Але ж Топуша жаль! — Алагез відчула співчуття до людини, яка була нещасніша, аніж вона.— У нього дітей багато. Він увесь свій вік не жив, а мучився. Як же тепер, коли він постарів, вигнати його на вулицю?

— А ти чого захищаєш Топуша? — Зарінтаджханум

недобре усміхнулась.— Ти співчуваєш не мені, а якійсь черепасі?

— Я кажу, ханум, що у Топуша діти!..

— Коли тобі його так шкода, то ми переведемо Топуша в конюхи,— сказала Зарінтадж-ханум, обвіюючись хустиною.— Але щоб духу його не було на моїй половині! А твого пастуха гарно вдягнемо, замість величезного лезгинського кинджала причепимо до пояса йому невеликий кинджальчик у золочених піхвах, надінемо на нього грузинську черкеску з білими газирями, на голову — папаху, на ноги — м'які чоботи й посадимо цього джигіта на передку мого фаетона.— Зарінтадж-ханум зняла угору руки, немов збиралася полетіти.— Життя недовге, треба добре прожити його! Я собі уявляю: коли пастух, як сокіл, сидітиме на передку мого фаетона, у карабахських беїв слинка потече. Знаю, що будуть і плітки, судитимуть мене, нашіптуючи одне одному на вухо. Та хай собі патякають на здоров'я!

— Фарзалі невірний у коханні,— ревниво мовила Алагез.— Він, мов та очеретина, то в один бік гнеться, то в інший.

— Як очеретина? — спитала Зарінтадж-ханум. У неї висохли сльози на очах, і, забувши, що вона тільки-но плакала, жінка весело засміялась.— А що робити, коли у чоловіка нема снаги кохати свою дружину?

— Це ви про кого, ханум?

— Про нашого Мугім-бея! Колишнього пристава, нашого Джаваншира з черевом круглим, як гарбуз.

— То правда, ханум, беї нічого не тямлять у коханні,— тихо мовила Алагез і мимоволі здригнулася від огиди.

— А звідки ти знаєш про це? — спитала Зарінтадж-ханум, торкаючи діамантову сережку в своєму вусі.

— Беї жінку за ніщо мають,— відповіла Алагез, і в очах її запалала ненависть.— Я знаю, як вони втішаються зі своїми ханум, а потім кидають їх, і ті страждають не менше, аніж ми.

— Твоя правда, Алагез,— зітхнула Зарінтадж-ханум і сіла на канапу.— Для наших беїв кохання зовсім не те, що для вас, простого люду. Де гроші, багатство, там і їхня любов.

— А що ж роблять їхні бідолашні жінки? — спитала Алагез, склавши руки на грудях.

— А вони зі слугами...— вирвалось у Зарінтадж-ханум.— Хіба ханум не людина, Алагез? Хіба може бідна

жінка місяцями сидіти каменюкою й чекати, поки в бея з'явиться настрій?

— Ой, як недобре, ханум! Дуже недобре!

— Через те я й ненавиджу всіх ханум! — мовила Зарінтадж-ханум, підвищивши голос. — Вони цілими днями ляся точать. Зате про мене їм нічого сказати. Чому? Тому, що кучер у мене горбань, а решта — лисі діди. Коли й попадав у наш дім якийсь пристойний слуга, мій шановний Мугім одразу ж звинувачував його в крадіжці й садив у царську тюрму.

— Тепер я бачу, що служити в домі бея — все одно що грати з вогнем.

— Ні, Алагез, не бійся. Ти прислужуватимеш мені, а я тебе гарно вбиратиму. Нехай при гарній пані буде гарна служниця.

Зарінтадж-ханум повела Алагез у крайню кімнату. Там вона дістала пляшку рожевого вина й налила по вінця два великих келихи.

— Пий, Алагез! За моє здоров'я, за бездітну — випий до самісінького дна!

Алагез, зрозумівши, що це якась недобра гра, відсахнулася.

— Та я його зроду-віку не пила!

— Хоч один ковточок, це ж як ліки! — Зарінтадж-ханум втупилася очима в келих, який Алагез поставила на стіл.

— Хіба можна пити вино жінці-мусульманці? — задихаючись, спитала Алагез.

— А що, жінка-мусульманка не людина? — Зарінтадж-ханум ще налила вина у келих і випила до дна. — Чому жінка-мусульманка повинна відмовлятися від життєвих насолод? — вела вона далі, розсівшись у кріслі. — Чому, я питаю тебе?

Після третього келиха Зарінтадж-ханум сказала, потираючи руки:

— Заради чого я повинна дотримуватись законів шаріату? Чому я весь вік повинна дивитися на цього горбаня, який мені мов колючка в оці?

«Там бей п'яниця, тут — бейша гуляка! — подумала Алагез, кинувши осудливий погляд на ханум. — Поки не пізно, треба втікати на Чалбаїр, розшукати Фарзали, ухопитися за його пояс з лезгинським кинджалом і чесно прожити з ним до кінця життя... Інакше сконаю тут, вкрита ганьбою, сьогодні прислугуючи одному Джаванширові, а завтра іншому».

І Алагез стало тоскно в хоробах Зарінтадж-ханум, нудно було перебирати розкішне вбрання бейші, марнувати дні в дзеркальній кімнаті й, озираючись довкола, бачити в трюмо не одну, не п'ять, а десять, п'ятнадцять Алагез!

Але що ж діяти? Як втекти звідси, як знайти дорогу до далеких гір Чалбаїру, як розшукати село Шехли й землянку пастуха Фарзали? Нехай він лютує, нехай порубає на шматки своїм лезгинським кинджалом, нехай! Зате вона не бачитиме цього страшного життя: у домі бея їй гірше, аніж солов'ю в золотій клітці.

«Доле ж моя, доле! Чого я така нещасна?»

— Чого це ти так задумалась, Алагез? — спитала Зарінтадж-ханум, помітивши, як скрушно схилила голову її служниця, і знову простягла їй келих.— Випий, Алагез, хоч один ковток, бо ти образиш мене,— торочила ханум, як божевільна.

Алагез притулила келих до губів, але, відчувши спиртний дух, гидливо скривилася й тремтячою рукою поставила його знову на стіл.

— Простіть, ханум,— благала вона.— Не примушуйте мене пити! Заклинаю надгробком вашого батька!

— Ну, добре! — зглянулась Зарінтадж-ханум.

Віддавши розпорядження Топушу, Зарінтадж-ханум накинула на себе ошатну чадру-плащ, підійшла до дверей дзеркальної кімнати й гукнула свою служницю.

Алагез, яка спала на широкій скрині в кутку дзеркальної кімнати, підхопилася й підійшла до дверей.

— Хто це так рано?

— Це я, Алагез!

Служниця відімкнула двері, побігла до своєї постелі й стала мерщій одягатися. Зарінтадж-ханум підняла гніт у лампі, освітила кімнату, оглянула стіни, завішені дзеркалами, і почала причісуватися.

— Слухай, Алагез,— крутячись перед дзеркалом, сказала Зарінтадж-ханум.— Сьогодні, через дві години, ми виїжджаємо.

— Куди ж це, ханум? — Алагез була вже одягнена.— Куди хто їде? І чи на добро це?

— Хай йому грець! — відповіла ханум, дивлячись на своє зображення в люстрі.— У Шушу поїдемо! Треба підготувати таке вбрання, щоб очі сліпило.

— А скільки взяти суконь, ханум?

— Десять-дванадцять!

- І різних кольорів?
- Авжеж, що різних. Ми одягнемся пишніше, ніж пави.— Вона підійшла до служниці й узяла її за підборіддя.— До самого генерал-губернатора їдемо, Алагез.
- До якого губернатора, ханум?
- Я й тебе візьму з собою, Алагез. Ти будеш при мені, присягаюся надгробком свого батька!
- А нащо я вам, ханум?
- Хіба ти не хочеш бути там, де я? — Бейша пройняла служницю холодним поглядом.— Я ж тобі казала, що дивлюся на тебе не як на служницю, а як на ханум,— вже лагідно мовила Зарінтадж-ханум.— Але бачу, ти хочеш, щоб горбань довів мене до могили.
- А бей теж їде?
- Їде! Топуш правитиме кіньми, а я дивитимусь на його горбату спину.
- Алагез зітхнула.
- Мені здається, ханум, гріх насміхатися з каліки.
- Невже тобі справді шкода його?
- Шкода, ханум.
- А мене? — спитала ханум, узявшись руками в боки.
- Яке ж у вас горе, ханум?
- У мене справжнє горе, Алагез! — Зарінтадж-ханум почала сердито грюкати дверцятами шаф, де висіли сукні, і вказувала пальцем, які з них брати в дорогу.— Жінки заздять мені й не знають, як я страждаю. Горбань куди щасливіший, аніж я.

Розділ третій

ЗБРОЄНОСЕЦЬ «СОЦІАЛІСТА-БЕЯ»

Мугім-бей, який збирався в подорож, обережно підвівся й почав одягатися. Зараз його непокоїло одне: в якому одязі з'явиться до губернатора на прийом? Якщо в старому мундирі пристава, то генерал-губернатор національного уряду чого доброго запідозрить, що він прихильник поваленого самодержавства або має таємний намір відновити російський царизм.

А коли одягти цивільний костюм, на голову смушкову шапку й у руки взяти палицю з позолоченим набалдашником? Як на це подивиться губернатор? А раптом він скаже:

«Хто це натягнув на себе піджак з розхристаними грудьми? Може, він соціаліст?»

А чи не одягтися йому як звичайний бей? У довгополій черкесці, з високою папахою на голові, з кинджалом у позолочених піхвах на поясі і в сап'янових чоботях із загнутими догори носами. Та губернатор Хосров Султанов може сказати: «Що це за прихильність така до старого, Мугім-бею Джаваншир? Ти ж людина інтелігентна, освічена, тямиш у політиці, слава богу. Не збагну, звідки в тебе така пристрась до цього старого, дідівського одягу, чим він тебе привабив?»

Усі знають, що по одягу судять про людину. І немає сумніву, що губернатор, зустрівшись з Мугім-беєм, зверне увагу на те, як він одягнений. То в якому ж одязі йому з'явитися до пана губернатора, щоб отримати високу посаду?

Мугім-бей ще довго міркував, як йому одягтися в дорогу, коли раптом із сусідньої кімнати долинув голос Зарінтаджханум:

— Мугіме, ти вже зібрався?

— Що, люба Заріш, як ти сказала?

— Після сніданку одразу поїдемо, щоб надвечір бути в Шуші.

— Я теж так вважаю, Заріш! — погодився Мугім-бей і, раптом наважившись, одяг найновіший із своїх кителів, що його носив під час служби в поліції. Підійшов до дзеркала. Погони на його плечах горіли, мов вогонь, і це викликало захоплення в Мугім-бея. Але як бути? Зняти ці осяйні погони чи залишити їх на плечах в усій красі?

— Ти зібрався, Мугіме? — знову долинув владний голос Зарінтаджханум з іншої кімнати.— Ти зібрався чи ні?

— Авжеж, Заріш!

— А чого ж ти не йдеш до мене? Хоч би порадив, що одягти мені, що взяти з собою?

— Тобі видніше!

У голосі дружини йому вчувалися лагідні нотки, він повеселішав і навшпиньки зайшов до кімнати Зарінтаджханум.

Алагез саме одягала свою ханум, яка весело крутилася перед дзеркалом.

— Як тобі подобається цей зелений єдваб, Мугіме?

— Чудово, Заріш!

— Може, мені одягти сукню з червоної парчі?

— Теж гарно, люба моя.

— А може, цю рожеву?

- Рожева також тобі до лиця!
- А яка ж з них краща?
- Та, яка тобі найбільше подобається.

Зарінтадж-ханум роздратовано махнула рукою й показала чоловікові на двері. Мугім тихцем вийшов. У спальні він знову став перед люстром і довго з сумом і замилюванням розглядав свої погони. Раптом у нього майнула думка: а що, коли він, виходячи з дому, зустрінеться з учителем Мірза-Поладом? Чи не скаже той, побачивши погони: «Оце соціаліст — не може розлучитися з царськими погони!»

Але ж у своєму дворі можна хоч трохи похизуватися в погонах. І Мугім-бей поважною ходою пристава вийшов на айван і зійшов у двір. Він віддав якісь розпорядження слугам і наказав їм гукнути Алемдара Журавля, котрого мав намір узяти з собою в Шушу. Він посадить його на передку поряд з горбанем як свого охоронця — часи тепер тривожні... Як-не-як, а національний уряд ще не зміцнівся — і в дорозі можуть бути неприємності.

І ось у двір Мугім-бей зайшов, похитуючись, Алемдар Журавель у короткій чосі й чоботях з високими халявами. На голові в нього була смушкова папаха з червоним верхом, оздобленим широким галуном, на паску висів довгий кинджал. Побачивши перед собою царського пристава у повній формі, він раптом згадав ту далеку темну ніч, коли, проводжаючи Гаджі-Абуталіба, задушив купця його ж таки поясом і, так і не знявши пояса з шиї купця, забрав товар. Щоправда, після того випадку Алемдар Журавель не раз зустрічався з Мугім-беєм Джаванширом і навіть вів з ним багатозначні розмови. Але зараз ці погони, які виблискували в променях вранішнього сонця, сполошили його, породили страх.

— Слухаю вас, бею,— сказав Алемдар Журавель, нависнувши над беєм, немов суха чинара.— Я з'явився за вашим наказом.

— То це ти, Алемдаре? — спитав бей, пильно оглядаючи довготелесого чоловіка, наче бачив його уперше.

— Так, пане, це я, Алемдар Журавель.

— Ти прийшов, Журавель?

— На твій поклик Журавель ладен і на своєму дзьобі прискакати! — відповів Алемдар так розгублено, немов усі його злочини вже розкрито і йому треба будь-що рятувати свою шкуру.— Я готовий життя своє віддати за бея.

— Спасибі, Алемдаре! — сказав Мугім-бей і ще раз

пильно оглянув довгов'язого слугу, який зігнувся у три погибелі.— Я хочу взяти тебе з собою в Шушу.

— Навіщо, бею? — нерішуче спитав Алемдар.

— Мене туди викликали, Журавель...— збрехав Мугім-бей.— Бачиш, справи нації так ускладнились, що мене викликали негайно.

— Хто викликав, бею?

— Сам генерал-губернатор Хосров-бей Султанов, щоб у важкі дні війни з вірменськими дашнаками я допомагав нації.

— А як я мушу служити нації, бею?

— Домовимось заздалегідь,— Мугім-бей підозріливо, немов злочинець, озирнувся.— Мені потрібен хоробрий слуга, рішучий, сміливий.

— Заради нації я ладен на все, навіть на смерть готовий, бею!

— А як же з твоїм сторожуванням? — вів далі бей.— Може, ти тримаєшся за ці заробітки?

— Правду кажучи, бею, обридло мені цілу ніч стояти біля зачинених купецьких крамниць.

— Може, служіння нації вимагатиме від нас жертв, може, доведеться бруднити руки в крові, навертаючи деяких заблудлих на шлях служіння нації? Я кажу про те, що нам, можливо, доведеться діяти кинджалом і рушницею. Га?

— Заради нації я ладен стинати голови зрадникам!

— Для покарання зрадників нації нам потрібен саме такий Шумр¹, як ти, з твердою рукою! — сказав Мугім-бей, і одразу ж перед його очима постав учитель Мірза-Полад, а поряд з ним Матвій Сибіряк.— Щоб там, де я буду начальником, ніхто не посмів і писнути, Алемдаре. Я за те, щоб був порядок!

— Вже коли бей згоден стати Езідом ібн-Мюавія, то я стану Шумром і так гарно стинатиму їм голови, що жодна крапля крові не впаде на землю.

— Отже, коли я буду Езідом, то ти станеш Шумром, га? — сказав «соціаліст-бей» і зареготав.— Я Езід ібн-Мюавія, а ти Шумр, син Шумра, так?

— З цієї самої хвилини, бею! — мовив Алемдар, витягуючи свою тонку, довгу шию.— Тільки миколаївські погони колють мені очі, бею.

¹ Шумр та Езід ібн-Мюавія — персонажі релігійних переказів, убивці імамів, родичів Мухаммеда.

— Про які погони ти кажеш?

— Про ті, які блищать на плечах бея. Сам знаєш, пани у таких погонах ловили людей і запроторювали їх до Сибіру, або й пристрілювали по дорозі, буцімто за те, що арештанти хотіли втекти.

— А при нових погонах, Алемдаре?

— Ти питаєш про національні погони, бею?

— Так. Нехай у нації будуть свої погони, і ти будеш Шумром, а я — Езідом!

Мугім-бей знову схопив за пасок Алемдара й почав хитати свого майбутнього Шумра, та так, що з його голови трохи шапка не впала.

— Ой ти ж, мій дядьку Журавель! Ой ти ж, Шумр! — І Мугім-бей раптом зашепотів: — Шумр, який розмотав пояс на череві Гаджі й намотав йому на шию.

— Ти жартуєш, бею? — злякано мовив Алемдар і поточився. — Жартуєш чи ні?

— То Гаджі загинув так само, як Микола? Так, дядьку?

— Я можу присягнутися на корані: моєї вини в тому, що загинув Гаджі-Абуталіб, немає.

— А головою бея присягнешся?

— За якогось бакалійника я не буду присягатися головою чистокровного бея!

— Гаразд. А тепер слухай: ти мені дуже потрібен, Алемдаре.

— Я готовий служити, бею! — відповів Алемдар, схиливши голову. — Одне діло якийсь крамар, бакалійник, а інше — родовитий бей Джаваншир. Я, Алемдар із села Колані, не промінюю службу чистокровному бееві навіть на священний пояс із Мекки у простого гаджі.

Цю не зовсім звичайну розмову бея з його новоспеченим зброєносцем перебила Зарінтадж-ханум, яка гукала Мугім-бея з айвана.

— Ти готовий, Мугіме?

— Я готуюся, Заріш!

— Треба ще чаю випити! — сказала Зарінтадж-ханум і зайшла до кімнати.

Мугім-бей відпустив Алемдара.

— Іди, візьми зброю і приходь сюди, мій Шумре! — сказав він, намагаючись розвеселити себе жартом. — Нашій нації потрібні Шумри, які не знають жалю.

Алемдар Журавель пішов, широко ступаючи своїми довгими ногами.

«Треба бути насторожі, — подумав він. — Якщо бей захо-

че через задушеного Гаджі кинути мене в шушинську тюрму, то я йому скручу голову, як горобцю.— Алемдар раптом витріщив очі й щосили стиснув широку рукоять свого кинджала.— Присягаюсь аллахом, він не встигне й писнути, як голова його буде відтята від тулуба, а Зарінтадж-ханум опиниться у мене за спиною. Я понесу її в гори, як вовк несе вівцю, і так сховаюсь, що саме небо дивуватиметься, який я спритний Шумр».

Розділ четвертий

ПІД ЧИНАРОЮ

Мугім-бей добре знав, що Зарінтадж-ханум, збираючись будь-куди, усіх квапить, а потім сама затримується.

Знаючи вдачу своєї дружини, Мугім-бей поволі прогулювався по двору. Часом він зупинявся й оглядав свої погони, які блідо виблискували під скісними променями осіннього сонця. Гарні були погони великої імперії, а які ж погони дасть йому маленький мусаватський уряд?

За часів царату при найменшому політичному ускладненні джаванширська земля здригалася під копитами козачих коней. Отож пристав почував себе надійно, і губернатор був справжнім губернатором.

Жартувати з ним не доводилось. Якщо хтось з них погрожував: «Повішу!» — він вішав, якщо погрожував: «Заріжу!» — різав, а коли казав: «Зашлю!» — засилав до Сибіру, у ту далечінь, де люди промерзли до кісток.

А як же тепер, за мусаватського уряду? Мугім-бей спостерігав за подіями, які відбувалися, і прийшов до висновку, що нічого сталого ще немає.

Яксь хисткість відчувалася скрізь. Взяти хоч би Джаванширський повіт. Хіба можна сказати, що мусаватські чиновники виявляли нерішучість або жаліли крові, коли чинили розправу над непокірними селянами? Аж ніяк не жаліли. І все-таки багато сіл не підкорилося. Криваві сугічки за землю тривають, селяни не хочуть випускати з рук вила, а буває, що й зброю застосовують. Атож, смутні часи настали. Немов під ногами земля хитається. Скрізь анархія, безладдя. Немає впевненості, що те чи інше розпорядження уряду буде виконано. Ну, а як же діятиме він, Мугім-бей, коли йому дадуть посаду?

Звичайно, Мугім-бей може зібрати зграю таких головорі-

зів, як Алемдар Журавель, і декого з неспокійних зарізати або підстрелити із-за куща. Та коли тверезо глянути правді у вічі, то хіба цим приборкаєш розбурхані хвилі?

Отож треба діяти хитрощами — де кинджалом, а де умовляннями та обіцянками. Мугім-бей усе це добре знав. «Заколоти» були і в родових маєтках Зарінтадж-ханум. Як не намагався Мугім-бей дрібними поступками заспокоїти селян, проте жодної п'яді захопленої землі вони не повернули. Усі заклики про «служіння інтересам нації» діяли на них не більше, ніж дзижчання мухи.

Мугім-бей добре розумів: настали такі часи, що можна позбутися маєтків, а може, і голови.

«Як же бути? — вкотре запитував себе Мугім-бей. — Де знайти таку службу, щоб вона була і почесною, і безпечною? Заворушення охопили весь край. В Шамхорі, в Казасі, в Шамшадині, в Габалі, Шекі й Ширвані, на Мугані — скрізь, куди не кинь оком, селяни лізуть у бійку за землю, а в такій місцевості, як Чалбаір, де надто скрутно з землею, селяни розорюють межі тисячолітньої давності, пересувають споконвічні віхи.

Де б знайти тиху пристань, та ще й прибуткову? Може, в самій Шуші, в канцелярії карабахського генерал-губернатора?» — міркував собі колишній пристав.

Та даремно пан Мугім-бей думає, що в Шуші він знайде райський куточок.

Там, у Шуші, мусаватисти й дашнаки вже стоять один проти одного і, немов забіякуваті півні, готуються до нападу. Можливо, тут найближчим часом запалахкотить полум'я, і чорні клуби диму від людських тіл, які смажитимуться, немов кебаби на рожні, піднімуться в небо, до Зангезурських гір. І просякнутий кров'ю дим, немов габою, огорне стародавню фортецю Шушу на високій гірській вершині.

Адже так було 1905 року, під час братовбивчої різанини, спровокованої царем і націоналістами. Який же це райський куточок?

Щоправда, пана Мугім-бея не злякає кровопролиття, і дим, просякнутий кров'ю, може, й не здаватиметься йому гірким. Хіба він проти кровопускання? Авжеж, що ні. Але ж ніхто не знає, які випробування чекають на нього, коли він стане чиновником у канцелярії начальника губернії. Раптом губернатор надумає послати Мугім-бея в Зангезурські гори, щоб той перевірів, чи добре б'ються аскери проти гяурів, і доповів йому. Але ж куля не розбирається,

хто звичайний аскер, а хто чиновник при самому губерна-
торові.

Як же бути? Невже в такий час, коли неuki лізуть нагору, йому, освіченій людині, піти зі сцени, заіржавіти, немов та залізняка, яку викинули на смітник?

За кілька хвилин думка Мугім-бея запрацювала в іншому напрямку. Ні, тут нема коли розмірковувати й вагатися! Треба боротись за своє щастя. І раптом перед очима Мугім-бея постали Мірза-Полад та його однодумці. Саме цих людей треба передусім знешкодити. В Карабаху ущухне буря й настане спокій лише тоді, коли ці люди не будуть підбурювати селян.

А раптом учитель Мірза-Полад погодиться служити теперішньому уряду? «Ех, якби я міг знайти спільну мову з цим учителем! — подумав Мугім-бей. — Тоді б я вважав, що в мене в кишені ключ від залізної брами Дербента, тобто ключ від Карабаху!»

Ця думка так полонила Мугім-бея Джаваншира, що він тихо вислизнув із свого двору на вулицю й сам не помітив, як опинився на околиці містечка, навпроти хатини Мірза-Полада, біля рівчака.

Учитель сидів навпроти вікна й готувався до занять.

— Чи не приймете ви гостя від аллаха, Мірзо? — спитав Мугім-бей Джаваншир, постукавши вказівним пальцем по бляшаному карнизу вікна.

Мірза з прикрістю відклав ручку й поволі вийшов у двір.

— Мабуть, Мірза дуже здивований, чи не так? — мовив Мугім-бей, подаючи Мірза-Поладу свою маленьку руку.

Учитель неохоче потиснув простягнуту йому руку й неприємно відповів:

— Признаюсь, я вкрай здивований.

— Чому «вкрай», Мірзо? — спитав Мугім-бей і підійшов до розлогої чинари, що росла неподалік від хати Мірза-Полада. — Це означає, що ви не хотіли б запросити мене в свій дім?

— Я ніколи не зачиняю двері свого дому перед гостями.

— А переді мною?

— Про що ж ми можемо з вами говорити? — глузливо сказав Мірза-Полад.

Мугім-бей хитро усміхнувся й спитав, зазирнувши у вічі вчителеві:

— А коли я хочу вступити до вашої партії? Може, після довгих шукань і вагань я визнаю, що ваші переконання істинні.

На це вчитель відповів прислів'ям:

— Хто повірить цьому, нехай стане каменем, пане Джаваншир!

— Чому? — Мугім-бей закліпав очима.

— Досить глянути на ваші плечі, пане «соціаліст-бей»!

Мугім-бей знітився. Як це він забув зняти погони, перш ніж іти сюди?

— Мірза, мабуть, натякає на погони, які я носив за покійного тепер царя?

— Я бачу, що ви не маєте наміру від них відмовлятися, пане Джаваншир!

— А що ж мені одягнути на себе, Мірзо? — Мугім-бей глухо засміявся.— Правду кажучи, я ніколи не належав до тих приставів, які дорожили своєю посадою.

— А погони?

— Та я просто забув про них,— сказав Мугім-бей і підніс був ліву руку до правого плеча.

— Ну, що ви, Мугім-бею! — Мірза-Полад схопив його за кисть руки.— Вони вам ще знадобляться! — Вчитель з презирством дивився на блазнювання цього чоловіка.

Ведучи далі розмову, Мугім-бей підійшов до чинари, та Мірза-Полад раптом вийняв з кишені годинника.

— Ви не тільки відмовляєтесь пустити мене в свій дім, Мірзо, але навіть не хочете приймати такого гостя під чинарою? — з удаваною образою спитав Мугім-бей.

— Таж ви самі повели мене вбік від дому, Мугім-бею.

— Я хочу, щоб розмова наша була інтимною! — сказав бей, покашлюючи і озираючись.— Її ніхто не повинен чути — ні Айна-ханум, ні ваша одностудниця Наташа!

— Наші з вами розмови давно закінчилися, Мугім-бею!

— А мені здається, що в теперішніх умовах вони тільки починаються!

Мірза-Полад спохмурнів.

— Нам треба об'єднатися, Мірзо! Будемо разом служити нашій стражденній нації, яка пройшла крізь криваві бурі й здобула нарешті незалежність! — прошепотів Мугім-бей і з якоюсь урочистістю взяв Мірза-Полада за лікоть.— Нашій нації потрібні освічені, розумні люди! Їй потрібні співчутливі серця й такі голови, які б думали про її потреби, Мірзо! — вів далі бей, вихляючи усім своїм опасистим тілом і намагаючись зазірнути в очі Мірза-Поладу.

— А хіба я не служу нації тим, що навчаю дітей грамоті?

— Але ж як ви служите? Ви навчаєте дітей більшовиць-

кій грамоті.— Мугім-бей сів на лаву.— Прошу вас сісти, Мірзо!

Учитель сів на іншу лаву, навпроти Мугім-бея.

— Я прийшов не сваритися з вами, Мірзо,— примирливо сказав Мугім-бей.— Чому ви не допускаєте можливості миру й злагоди між двома синами однієї нації. Ви можете по-братньому ставитись до якогось російського слюсаря, який побував у Сибіру, до людини, яка чужа нам і за кров'ю, і за плоттю, а зі мною, з сином своєї ж нації, ви не хочете знайти спільної мови, Мірзо?!

— Ви себе називали соціалістом. А, наскільки мені відомо, соціалісти визнають братерство всіх націй.— Учитель глузливо примружив очі.

Мугім-бей підвищив голос:

— А якщо часи міняються, Мірзо? Якщо наша пригнічена в минулому нація, здобувши незалежність, добре це чи погано, створює свій національний уряд, хіба ми маємо право стояти осторонь, склавши руки на грудях?

— Аж ніяк! Ми повинні служити своєму народові!

— Браво, Мірзо! Ми всі повинні служити своїй нації! — вигукнув Мугім-бей і, підсівши до Мірза-Полада, сказав, тихо поплескуючи своєю рукою по руді вчителя: — Пропоную заради свободи й незалежності нашої нації забути про дрібні незгоди. Будьмо братами!

Мірза-Полад презирливо усміхнувся:

— На яких умовах відбудеться наше братнє єднання?

— Ви погодьтеся зі мною,— сказав, підвівши голову, Мугім-бей,— а я погоджусь із вами, Мірзо.

— Я не розумію, бею.

— А що тут розуміти? — Мугім-бей понизив голос.— Ви запишете мене до вашої партії, Мірзо.

— З якою метою?

— Я прикриватиму вас своїми національними погонами.

— Ось воно що!

— А як я отримаю призначення й зміцню своє становище на службі, то візьму вас до себе.

— Навіщо?

— Як навіщо? Щоб жити по-братському, у згоді. Ми припинимо безладдя в селах, уся наша нація згуртується і створить єдиний фронт. А потім ми повернемо проти Вірменії, наше національне військо піде у наступ проти дашнацького війська, звільнить від гяурів нашу рідну землю, зміцнить її державні кордони і високо підніме прапор її незалежності!

— Але ж як нам об'єднати націю і як домогтися внутрішньої згоди? І якої саме згоди треба домагатися?

— Цілковитої згоди. Жити як брати, що їх народила одна мати, як діти, заколисані однією колисковою піснею! — Мугім-бей потер чоло, вдаючи, що хвилюється.— І якщо треба буде — разом померти.

— Померти разом, щоб разом попасти в рай...— посміхаючись, мовив учитель.

— Так, Мірзо, все це заради нації!

— Але я не бачу й сліду ваших недавніх соціалістичних переконань! — сказав раптом Мірза-Полад.

— Такі вимоги сьогоднішнього дня.— Мугім-бей обома руками схопив Мірза-Полада за руку.— Об'єднаймося, Мірзо! Ні ти, ні я не будемо сідати на коня злого духу. Я доповім генерал-губернатору Хосров-бею Султанову в Шуші, що наш учитель Мірза-Полад зрікся своїх соціалістичних переконань і сповнений бажання служити інтересам нашої національної незалежності.

— Хосров-бей, здається, називав себе есером! — сказав Мірза-Полад.

Мугім-бей не відчув глузування в голосі вчителя.

— Ось бачите! — плеснув він себе рукою по коліну, підхопився й знову сів.— А тепер, незважаючи на свої соціалістичні переконання, він служить нації! — урочисто мовив Мугім-бей.— Завтра, коли почнеться моє служіння нації, я хочу бачити біля себе її кращих синів!

Мірза-Полад кивнув на озброєного Алемдара, який стояв віддалік, витягнувши свою довгу, мов у журавля, шию, і поглядав на них.

— А це хто? — спитав він, вдавши, що не впізнав Алемдара Журавля.

— Це Алемдар Журавель,— сказав бей.— Хіба ти не знаєш його, Мірзо?

— А кого це він шукає?

— Мабуть, мене.

— Навіщо?

— Я хочу взяти його з собою в Шушу, Мірзо.

— А чому саме його, Алемдара?

— Бо це дуже спритний чоловік!

— А потім куди ви його подінете?

— Хочу залишити при собі.

— Оце справді вашої віри чоловік! — сміючись, сказав Мірза-Полад.— Гідний одностудець і спільник!

— Хіба ви в цьому сумніваєтесь?

— Аж ніяк!
— Алемдар дуже хоробрий. Завжди може зробити послугу...

— Яку?

— Та, розумієте, у дорозі... Він може бути охоронцем.

— А ще де?

Мугім-бей здивовано глянув на Мірза-Полада, хоч добре розумів його натяк.

Вчителеві стала вкрай огидна ця людина.

— Він може знадобитись вам як найманий убивця, чи не так?

— Та який він убивця, Мірзо? Навіщо ви так кажете? Ще хтось почує.

— Убивця Гаджі-Абуталіба. Та ви про це, звісно, і не чули, і не знали...

— Гаджі-Абуталіб був експлуататором, а отже, вашим ворогом,— сказав Мугім-бей, ледве розтуляючи зціплені бліді губи, і усміхнувся.— Не розумію, чого ви співчуваєте вбитому експлуаторові й спекулянтові, Мірзо?

Мірза-Полад засміявся.

— Якби Журавель був винен, то Юсиф Джалал-паша, який недавно пройшов зі своїм загоном по Карабаху, неодмінно повісив би його,— сказав Мугім-бей і обливав пошерхлі губи.

— Він вішав, Мугім-бею, не вбивць, а чесних людей.

Мугім-бееві дуже хотілося зам'яти цю розмову, але Мірза-Полад немов затис його в лещата.

— Кого ви маєте на увазі? — мимоволі вирвалося в Мугім-бея.

— Ви, я думаю, здогадуєтесь. Був, приміром, такий Араз, дуже чесна, совісна людина,— його, до речі, заарештував Джалал-паша в селі, яке належало вашій дружині. Справді, який збіг обставин! — Мірза-Полад пильно глянув на бея.

— Але ж, бачите, Мірзо,— почав Мугім-бей хриплим голосом,— як міг Джалал-паша не повісити його, коли він підбурював людей?

Від одного погляду на розгніване обличчя співрозмовника Мугім-бееві Джаванширу здалося, що в нього вирвали серце й кинули у киплячий казан. Йому пригадалися й інші скоєні ним злочини, і, мерщій попрощавшись, бей пішов геть. Алемдар Журавель теж, мов тінь, пішов услід за ним.

«Так, все зрозуміло, треба передусім прибрати з дороги Мірзу, цього зрадника нації! — вирішив Мугім-бей і задо-

волено прислухався до кроків свого охоронця.— Отже, в першу чергу знищити його, як непримиренного ворога — особисто мого й ворога всієї нації... Вирішено!»

Розділ п'ятий

ЗАРІНТАДЖ І АЛАГЕЗ

Зарінтадж-ханум відклала поїздку до Шуші. Вона довго переглядала своє вбрання, вибрала тільки дві сукні, та й це втимило її. Ретельно вмившись і причесавшись перед великим трюмо, вона довго милувалася своїм волоссям, потім одягла легеньку сукню. Нікого не запрошуючи до столу, ханум добре поснідала та ще й підсолодила сніданок склянкою червоного вина.

Після цього рум'янець з'явився на обличчі Зарінтадж-ханум, і їй стало радісно на душі, так радісно, що вона почала тихенько наспівувати, немов закохана. Раптом згадала своє перше знайомство з доктором Хосров-беєм.

«Він дивився на мене, мов голодний ведмідь, цей горець! — пригадала Зарінтадж-ханум, і перед її очима постав кремезний мужчина.— І чого такий «чоловік-ведмідь» досі не одружений?» — дивувалася вона.

Зарінтадж-ханум вихилясом підійшла до свого туалетного столика, дістала з бічної шухляди коштовний портсигар, оздоблений дорогоцінним камінням, взяла з нього цигарку, витерла сірник, закурила і, не затулюючись, стала випускати дим у стелю.

В її уяві ожив пам'ятний день великого бенкету. На столі стояли всілякі страви. Зарінтадж-ханум сиділа поряд з «чоловіком-ведмедем», а Мугім-бей трохи далі, і голову його, що вже почала лисіти, ледь видно було з-за столу. Він нагадував Топуша на передку фаєтона.

У цьому великому товаристві найпомітнішим був доктор Хосров-бей Султанов зі скляним оком (він втратив його на дуелі). Зате своїм здоровим оком Хосров-бей дивився лише на Зарінтадж-ханум. Він нашіптував їй, що жодна із знайомих йому дам мусульманок не може зрівнятися красою із Зарінтадж-ханум, та й щодо виховання і освіти їй нема рівних.

І треба ж так, цей самісінкий доктор Хосров-бей став тепер генерал-губернатором, займає одну з найвідповідальніших посад у новому уряді!

«Це справжній мужчина!» — захоплено подумала Зарінтадж-ханум. Вона з відвертим задоволенням глянула на свої білі пальці, на оголені груди, на розсипане по плечах і грудях волосся. Потім покрутилася перед дзеркалом, милуючись своїм станом, прикритим легкою сукнею з тонкого шовку, і, немов сп'яніла від власної краси, знову впала у крісло.

Духмяний тютюновий дим приємно дурманив голову, Зарінтадж-ханум знову запалила цигарку, і їй все стояв перед очима «чоловік-ведмідь», який втратив око на дуелі, — вона вважала його найсміливішим мужчиною в Карабаху.

Зарінтадж-ханум почала думати про завтрашню подорож до Шуші. Сказати «чоловікові-ведмедю» про службу Мугім-бея чи цього разу нічого не говорити?

Тоді вона нічого не відповіла Хосров-беєві на його приємні слова, тільки слухала і мліла. Де тепер ті стільці, на яких вони сиділи поряд? Чи влаштує купець Джейран-оглу такий бенкет? Якщо «чоловік-ведмідь» вдруге освідчиться їй, то що сказати йому у відповідь? У кожному випадку, Зарінтадж-ханум спочатку спохмурніє трохи, поманіжить-ся їй, коли скаже «ні, ні», почервоніє до самісіньких вух, відмахнеться своїми білими руками. «Ні, ні! — скаже вона тихо й похитає головою. — Що ви, докторе! Як можна? Невже ви хочете, щоб Мугім-бей викликав вас на дуель?»

«Чоловік-ведмідь» гляне на маленького, недолугого Мугім-бея й тихо засміється. Зарінтадж-ханум зітхнула: Мугім-бей у порівнянні з Хосров-беєм все одно що непоказний пагорбок поряд з горою.

Думки снували в голові Зарінтадж-ханум. Ніжна біла рука її, здавалось, уже сховалася в лапах «чоловіка-ведмедя».

«Ви хочете ославити мене, Хосрове? Чого ви, курдські беї, так погано думаєте про нас, джаванширських ханум?»

Гарячі сльози покотилися по її щоках.

«Ох, нещаслива доля!» — Зарінтадж-ханум підвелася, витерла сльози білосніжною хустинною і підійшла до дзеркала.

Як дивно! Ще вчора Зарінтадж-ханум думала, що їде в Шушу, до «чоловіка-ведмедя», щоб влаштувати на службу Мугім-бея. І лиш тепер вона зрозуміла, що її тягло до Шуші; досі вона приховувала це навіть від себе.

Чи впізнає її генерал-губернатор? Чи згадає він веселий бенкет у Мешаді-Гулама Джейран-оглу, у великій залі, застеленій таврівськими узорчастими килимами? А раптом

«чоловік-ведмідь» забув цей вечір? Чомусь жоден із джаванширських беїв не зміг з такою силою захопити її уяву, як Хосров-бей.

Вона пройшлась по кімнаті, налила у келих червоного вина, випила його до останньої краплини, гукнула Алагез і загадала їй приготувати постіль.

Алагез роздягла чогось заплакану пані й поклала її в ліжку. Зарінтадж-ханум на прощання обняла свою служницю й наказала їй покликати Мугім-бея.

— Треба як слід приготуватися до завтрашньої поїздки в Шушу,— сказала вона чоловікові, ховаючи сльози.

— Що значить «як слід», Заріш? — спитав Мугім-бей здивовано.— Треба робити ще якісь приготування?

— Слухай,— почала пояснювати Зарінтадж-ханум,— загадай приготувати для генерал-губернатора десять візків найкращих карабахських фруктів і накажи слугам, щоб вони одразу ж вирушали.

— Гаразд, Заріш! — покійно відповів колишній пристав, ставши в позу дрібного чиновника, готового до виконання будь-яких наказів.— Твою вказівку буде виконано.

— Нехай усі будуть на своїх місцях,— вела далі Зарінтадж-ханум.— Журавель нехай так і стоїть зі зброєю біля дверей, бо як він піде до себе ночувати, то вранці його не розбудиш і не відірвеш від його Беновше... А ти ж не повезеш свою ханум у фаєтоні небезпечною дорогою, якщо при ній не буде добре озброєного слуги!

У тиші, що запала, Мугім-бей пошепки спитав:

— Які ще побажання, Заріш?

— Одне слово, щоб усе було до ладу! Не засмучуй мене!

«Соціаліст-бей» зігнувся у поклони перед своєю ханум і, не повертаючись до неї спиною, позадкував до дверей.

Отримавши від Зарінтадж-ханум розпорядження, Мугім-бей одразу ж заходився виконувати їх. Він наказав приготувати до відправки в Шушу найкращі фрукти, при тому несамовито кричав на старого комірника, на візників, на садівника. Алемдар Журавель, присутність якого на всіх наганяла страх, скрізь супроводжував його.

Зараз Мугім-бей нічим не нагадував того покійного й тихого чоловіка, яким він був щойно у спальні Зарінтадж-ханум,— тепер це був справжній миколаївський пристав.

Мугім-бей взагалі умів прикидатися й викручуватися з будь-якої халепи. Ось він суворий і сердитий, а мине якийсь час — і він уже «добрий». Таким виховала його царська поліцейська служба.

З цього погляду ні в чому не можна було дорікнути Мугім-бееві. Щоправда, йому не притаманні були хоробрість і рішучість, але керувати такими людьми, як Алемдар, спрямовувати їхні дії в потрібне русло він умів чудово.

Алемдар Журавель, який зранку спостерігав за діями Мугім-бея, бачив його тепер зовсім іншим. Іноді він очам своїм не вірив і в душі насміхався з нього, а іноді проймався страхом.

«Оце справжній бей»,— думав він.

Якби не таємниця страшної смерті Гаджі-Абуталіба, то, можливо, Алемдар Журавель і гадки не мав би не вірити Мугім-бею і все життя був би йому відданим слугою і рабом. Але що вдієш, коли між ними пролягла смерть Гаджі-Абуталіба. Тому Алемдар боявся: настане день, коли Мугім-бей заради свого службового становища викаже його!

А поки що Мугім-бей демонстрував Алемдару Журавлю свою щирість і дружбу. Хоч як він лаяв своїх давніх слуг, хоч як нападав на всіх, хто вірою й правдою служив йому стільки років, та з Алемдаром Журавлем завжди був добрий і від одного погляду на свого зброєносця, здавалося, відчував приплив нових сил.

«А може, я даремно караюсь і мучуся?» — думав Алемдар і міцно стискав у руці рушницю, метушився, намагаючись показати Мугім-бею, який він старанний і сумлінний.

Алемдар Журавель знав, що його хазяїн, на котрого він сподівався спертися, як на гору, тремтів перед своєю дружиною. Складалося враження, що у бея такі ж стосунки з дружиною, як і в нього з Беновше.

І Алемдар ще з більшим завзяттям виконував доручення свого пана, малий зріст якого так прикро вражав його, що він ладен був підняти бея на свої кістляві плечі й носити його скрізь.

— Якщо хазяїн наказує лізти в канаву, треба лізти! — повчав він садівника або візника, коли хтось із них намагався заперечувати Мугім-бееві.— Робіть усе, що вам наказують. Не можна сперечатися з беєм!

А Мугім-бей з гордістю поглядав на Алемдара Журавля, що крутився біля нього, і думав: «Ач, як вийшло! Як то кажуть: купив повідло, а воно мед!»

І Мугім-бей дуже шкодував, що, будучи приставом, мало знав Алемдара Журавля і не взяв його тоді до себе стражником.

— Ну як, Алемдаре? — трохи згодом спитав Мугім-бей.— Як ти себе почуваш? Не втомився?

— Ні, бею! — відповів Алемдар Журавель, і при світлі засвіченого на айвані ліхтаря було видно, як він осміхнувся.— Я тільки почав роздивлятися та примірятися. Невдовзі бею не доведеться когось підганяти та сперечатися. Хай він усі клопоти перекладе на мої плечі, і все буде гаразд. Бо, я бачу, ваші слуги так розпустилися, так знахабніли, наче ці голодранці теж із шляхетного роду Джаванширів.

— Твоя правда, Алемдаре, слуги наші розпущені, і навіть дуже розпущені! — погодився Мугім-бей і показав рукою Алемдару Журавлю місце посеред двору.— Стань отам, друже, і стій до самого ранку. Нехай Заріш, коли прокинеться й вийде сюди, побачить, що наш двір справді схожий на двір державного чиновника.

Виконавши всі доручення своєї дружини, Мугім-бей розшукав Алагез і повів її до дзеркальної кімнати. Він звелів їй засвітити всі лампи, і невдовзі кімната, завішана дзеркалами, стала схожа на кришталеву люстру.

— Що з тобою, Алагез? Чого в тебе очі немов червоні яблучка? — сказав він і полоскотав пальцем підборіддя Алагез.— Може, наша вередлива пані тебе скривдила?

— Ні, бею! — відповіла Алагез і одвернулася.

— А чого ти дивишся, немов той голуб з лісів Чалбаїру?

— Ви краще загадуйте, бею, що мені робити,— перебила Алагез Мугім-бея, який почав нахабніти.

— Ти, з усього видно, бувала! — зумисне посуворішав Мугім-бей. Йому не сподобалась зухвала відповідь служниці.— Походила по руках: і серкяр, і Герай, і всілякі там пастухи та наймити...

— Я прошу вас, бею, добирати слова!

Почервонілі очі бея швидко забігали, на чолі з'явилися глибокі зморшки.

— Це ти в нашої ханум навчилася так язика розпускати?

— Ви краще займалися б своїм ділом, бею!

— Ось як ти пащекуєш, не поважаєш свого пана!

— Ні, бею,— мовила Алагез, опустивши руки.— Хто я така, щоб пащекувати, не поважати свого пана, та ще й у вашому домі?

— Отож і я кажу. Ти сирота, тож маєш слухатись своїх господарів. Скажуть тобі: «помри» — помри, скажуть: «спи» — спи, скажуть: «живи» — живи і радій!

— Я слухаюсь, бею!

— Я тобі кажу, що я не схожий на мого двоюрідного брата Герай-бея, якому ти сіла на шию! — Мугім-бей раптом

почав бити себе рукою по шиї.— На шию, Алагез, на самісіньку шию!

— Соромно вам таке говорити, бею! — вигукнула Алагез, почервонівши від гніву.

— Е, ні! — сказав Мугім-бей, піднімаючи руку.— Я тобі не серкяр, на очах у якого ти гуляла з чабанами та наймитами на Делідагу. Усі знають, що ти була легко поранена, а потім швидко одужала й стала на грішний шлях.

— Бею! — з обуренням скрикнула Алагез, і голос її затремтів.— Не розмовляйте так з бідною жінкою!

— Іди роби своє діло, підбирай сукні для пані! Ми їх складемо в чемодани і замкнемо на ключ, а ключ я віддам у руки любій служниці Зарінтадж-ханум — славній Алагез.

— А чому не Зарінтадж-ханум, вашій дружині?

— Я сам знаю, чому. Признаюсь, з того дня, як ти прийшла до нас, Зарінтадж-ханум дуже змінилася. Мабуть, ти встигла їй розповісти про різні витівки жінок Герай-бея, про їхні розмови, про їхню поведінку.

— Ніколи я не втручалася й не втручатимусь у ваші сімейні справи, бею! — сказала Алагез.

— Якби навіть втручалась...— вже іншим тоном сказав бей і підозріло усміхнувся.— Мабуть, наш двоюрідний брат Герай-бей Джаваншир навчив тебе дечому за цей час!

Алагез з плачем кинулась до дверей. Мугім-бей підбіг до неї, обняв, напружуючи всі сили, міцно стис її і хотів поцілувати.

Алагез шалено пручалася. Та Мугім-бей, згадавши про те, що в нього є такий помічник, як Алемдар Журавель, відчув приплив нових сил, відштовхнув Алагез на середину дзеркальної кімнати і, озирнувшись, побачив у всіх дзеркалах свої налиті кров'ю очі.

— Ти відмовляєшся виконувати мій наказ відбирати сукні для своєї пані? — мовив Мугім-бей, похитуючись.— Як же тобі не соромно?

Та Алагез вже вийшла з покори.

— Атож! Я не відбиратиму сукні для твоєї ханум! — закричала вона.

Мугім-бей одразу злякався.

— А якщо я відбиратиму? — улесливо спитав він, запобігаючи перед Алагез.— Дай-но, я відбиратиму сукні, а ти складатимеш у чемодан... Не можна ж доводити свого пана до такого, щоб він хапав тебе за руки й штовхав на середину кімнати.

І Мугім-бей узявся за діло. Він відібрав двадцять найкращих суконь, сам склав їх у чемодан і замкнув. Потім випростався, витер піт з обличчя і погладив своє підборіддя.

— Нехай усе це залишиться між нами! — звернувся він до Алагез, яка, бліда від гніву, стояла посеред кімнати.— Заклинаю тебе життям твого пана, Алагез! — У голосі його вчувалися запобігливі нотки.

Не почувши відповіді, Мугім-бей вийшов з кімнати. На самоті Алагез обвела поглядом яскраво освітлену кімнату й розгублено розвела руками.

— Що мені робити? Втікати звідси? — І дзеркальна кімната сповнилася невтішним риданням.— Втекти й кинутися в Куру!.. Краще вмерти, ніж так жити на світі, як я живу. Вкорочу собі віку, і нехай пастух Фарзали почує про це й до кінця життя не знатиме спокою!

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Розділ перший

ВПЕВНЕНІСТЬ

Калбали повернувся в Шехли переможцем. Він ублагав Талибхана, щоб той простив йому, і отримав довгождану службу. Щоправда, звання залишилося те ж саме, що й раніше, зате він осавул при самому приставі. Тепер Калбали не мав часу на роздуми про те, чого у Худаверана кучеряве волосся. Він був зайнятий державними справами. У канцелярії Талибхана знову юрмилися прохачі, біля писарського стола сидів той же Мірза Чопуров. Талибхан згнітивши серце запросив його на службу, хоч і не вибачив йому ганебної втечі. Та що було робити, коли в усій окрузі не знайшлося іншого грамотія? Хтось же повинен писати відповіді на папери й подавати їх приставу, щоб той у кінці ставив свої закарлючки. І Мірзі Чопурову, який ненавидів цього дворогого бугая, теж нічого не залишалось, як знову йти до Талибхана в писарі.

Мусаватисти, що захопили владу з допомогою англійських імперіалістів, називали свій уряд національним. Насправді ж їх зовсім не цікавила доля нації. З першого дня свого існування мусаватська партія всіма силами розпалю-

вала міжнаціональну ворожнечу. А свій прихід до влади вона відзначила поспішною підготовкою до війни. Подейкували, що Юсиф Джалал-паша не повернувся до Туреччини, а командуватиме мусаватським військом у Зангезурі. Ще кілька місяців тому Джалал-паша і Султан-бей ладні були зійтися у двобої, зараз їм довелося об'єднатись, щоб кинути тисячі людей у братовбивчу війну, полити народною кров'ю схили Зангезурських гір. Та армію треба годувати, одягати. І ось по селах роз'їхалися загони стражників на чолі з такими осавулами, як Калбали. Вони віднімали у селян худобу, хліб, били й убивали тих, хто намагався чинити опір, а молодих хлопців силоміць забирали в армію. Але по селах, навіть таких глухих, як Шехли, ще пам'ятали перші місяці після повалення Миколи-падишаха, коли подейкували про те, що треба по справедливості ділити землю (а деінде й поділили) і що поміщиків невдовзі проженуть. Шехлинці не забули, як тремтів від страху Кербелай-Гатамхан, як під впливом Шамо бідняки Ісрафіл Гора, Сурхай та Мікаїлоглу розорали межі на полях Гаджі-Сафігулу, і тому не хотіли миритися з новими порядками.

— Зараз стало куди гірше, ніж за Миколи-падишаха.

— А казали, що вовки пастимуться вкупі з вівцями...

— Ти ж сам бачиш, як вовки пасуться з вівцями!

— Кажуть, що беї на Карабахській долині жорстоко розправляються з тими, хто простяг руки до їхньої землі. Та так розправляються, що селяни, як кажуть, згадують весілля своєї матері!

— Шамо, Сафарів син, розповідає, що мусаватистам недовго вже грабувати нас. Будуть інші канцелярії, й керуватимуть у них робітники та селяни. Через це у Росії зараз війна йде.

Відтоді як Шамо повернувся з Карабаху, минуло вже більше року. Усе, чого навчили Шамо такі люди, як Мірза-Полад, Гуммет, Матвій Сибіряк, міцно запало хлопцеві в душу. І він намагався передати людям те, що узнав від них. Дядько Гуммет обіцяв, що в Шехли прийде посланець від партії, може, навіть його син Ейбат. А тим часом обстановка з кожним днем ускладнювалась. Шамо трохи розгубився. Іноді йому здавалося, що злі сили взяли гору. І тоді він почував себе так, немов його замкнули у залізній клітці, довкола якої безпросвітна темрява. Та навіть у хвилини вагань і розгубленості Шамо не забував ту темну ніч на Делідагу, коли він своїми очима побачив, як безпросвітний морок став поволі зникати.

Чи можна сказати, що Шамо був зовсім бездіяльний? Ні, дещо він робив. У селі є вже кілька хлопців, які вірять Шамо й підуть за ним, якщо він поведе їх у бій. Але вони прагнуть діяти. Вони не хочуть більше вичікувати. І справді, не можна гаяти часу. Ворог все жорстокіше розправляється з тими, хто висловлює хоч найменше невдоволення. Зрештою, люди можуть втратити віру, і тоді вже важко буде підняти їх на боротьбу проти своїх гнобителів. «Скоріше б прийшов посланець від партії! Він скаже, що треба робити, і ми почнемо...»

Та минули дні за днями, а з Ельоглу і Джаваншира не було ніяких звісток. Шамо бачив, що багато хто з тих, які вірили йому, тепер збайдужіло слухають, коли він говорить про боротьбу за справедливі порядки. Та й говорити ставало все важче, небезпечніше. Не було жодного сумніву, що за кожним його кроком стежать. Один необережний крок — і буде провал.

Фарзалі добре знав, які важкі дні переживає Шамо, і намагався завжди бути поруч. Хоча й не міг вибачити другові, що той не дав йому розправитися з кривдниками Гюльсенем. Він сердився і на себе, і на Шамо, що не скористався нагодою поквитатися з родиною Кербелай-Гатамхана, коли це можна було зробити.

І час від часу Фарзалі не міг стриматись, щоб не дорікнути другові:

— Ой Шамо! Якби ти не втрутився, я б тоді порішив увесь рід Кербелай-Гатамхана. Невчасно ти затіяв мене вчити читати по складах твою улюблену книжку, подаровану Мірза-Поладом. Що з того, що книжка правдива? Усе ж пішло зовсім по-іншому. Я послухав тебе, не захотів робити наперекір — тепер на знаходжу собі місця... Ти мені заважав на Делідагу, в Ельоглу і тут, у Шехли. Скрізь тримаєш мене за руку, не даєш спробувати свій кинджал, і я ношу його, як непотрібну залізяку! А тепер вони сіли нам на шию й раді, бо в їхніх руках влада!

— Нехай так, — мовив Шамо. — Нехай ворог став міцніший. Але я все одно знаю — ми переможемо. Це така істина, як і те, що на небі є сонце та зорі.

— Виходить, варто тобі виступити зі своїм револьвером — і весь Чалбаїр зрушить з місця, піде за тобою?

— Не за мною, а за партією. Ось це я тобі втовкмачую. Коли партія покличе — всі землянки піднімуться. І припиниться братовбивча різанина, яку готують тут, у горах Зангезуру і Сісяну.

— Мені здається, ти просто втішаєш себе, як людина, що живе сподіваннями...

Якось увечері, коли вже бралося на ніч, біля дверей заметеної снігом землянки старого Сафара з'явився незнайомий чоловік. Обличчя його було закутане башликом. Незнайомець просунув голову у двері.

— Кого тобі треба? — Шамо швидко підхопився з місця й пішов назустріч гостеві.— Чи з добром прийшов до нас?

— Мені потрібен Шамо Сафар-оглу.

— А хто ти?

Незнайомець на одну мить відкрив обличчя і вийшов за двері. Шамо пішов услід за ним. Гість шепнув щось на вухо юнакові і зник у сніговій імлі.

«Соколина скеля»,— повторив Шамо, прикусив вказівний палець і повернувся до землянки.

У вогнищі стрибали язики полум'я, непевним світлом осяваючи стривожене обличчя Сафара.

— Хто це приходив, синку? Чи не з урядників, бува? Хоч би лиха якого не скоїлось. Я боюся за тебе, синку, дуже боюся.

— Не хвилюйся, тату, ніякого лиха не буде.

— Скажи — хто він? — Сафар підвівся з постелі.— Хто цей чоловік у башлику? Звідки й чого він приходив, куди пішов?

— Ким би він не був, тату, про нього ніхто не повинен знати.

— Знову в тебе якісь секрети! Я давно примітив, що в селі почали скося поглядати на нас.

— Ти не хвилюйся, тату, все буде добре.— Шамо зняв зі стіни кинджал, почепив його на пасок під шинелею, натягнув на голову папаху й перевірів рукою револьвер збоку.

— Ти ідеш, синку? — Старий Сафар ухопив Шамо за полу шинелі.— Проти ночі, у таку заметіль? Краще не ходи! І так цілими днями десь пропадаєш.

— Мені треба йти, тату. Я візьму з собою Фарзали,— відповів Шамо.— Все буде гаразд. Не стримуй мене.

— А може, ти залишився б? Ми як полохливі птахи,— попросила брата Гюльсенем, і на очі їй навернулися сльози.

— По дорозі до Фарзали яма. Сніг замів її, отож треба йти обережно,— несміливо вставив своє слово Гюльмамед.

Усі троє вийшли проваджати Шамо. Вони стояли біля дверей, поки хлопець не зник з очей за густою пеленою снігу.

Сніг падав лапятий і ні на хвилину не вщухав. Здавалося, небо й земля поєдналися в одне безмежне снігове поле. Шамо запропонував іти не дорогою, а стежками. Так було швидше. До того ж на дорозі їх могли помітити Талибханові люди.

— Головне — обачність, — сказав другові Шамо. — А там хай запалюють смолоскипи й розшукують нас. Сніг швидко замете наші сліди.

Отак життя, дуже складне й сповнене несподіванок та небезпеки, привчало Шамо бути обережним.

— Дивись, яка заметіль, — бурчав Фарзалі. — Не знаю, як ми доберемося до Соколиної скелі...

Шамо спіткнувся й трохи не з головою провалився у сніг. Фарзалі допоміг йому вилізти з ями. Шамо повернувся до товариша й усміхнувся.

— Знаєш, серце мені підказує, що на цій дорозі ми здружимося з тобою назавжди.

— У мене лиш одне бажання, — сказав раптом Фарзалі. — Знаєш, яке? Я б ніколи не хотів бачити тебе в біді.

Розділ другий

ФАЕТОН, ЗАПРЯЖЕНИЙ БІЛИМИ КІНЬМИ

Настала ніч; потемніло так, що без ліхтаря нічого не було видно довкола. А потім почав накрапати дрібний дощ, тихий вітерець скидав з чинар пожовкле листя й розмітав його скрізь. Ця мжичка була провісником того, що надовго задощить, а вище в горах цей дрібний дощ перетвориться на сніг.

Така погода зіпсувала настрої Алемдара, який стояв посеред двора Мугім-бея, немов патик. Він намагався заслужити ласку хазяїна, тому непорушно стояв під дощем, спираючись ліктем на дуло рушниці і поринувши у роздуми, сповнені тривоги й страху. Часом Алемдар дрімав, і тоді йому ввижалося, що його заарештовано; він здригався, полохливо озирався і, переконавшись, що це тільки сон, радісно зітхав.

Цілу ніч він провів у неспокої і тепер з полегшенням дивився на небо, що почало вже світити.

Зарінтадж-ханум, яка напередодні заснула рано, перевернулася в постелі й розплющила очі. Вона глянула у вікно на блідий світанок, побачила, що мжичить дрібний дощ, по-

чула, як тихо бринить скло від дощових крапель. Погода зіпсувала їй настрій. Якщо восени в Карабаху пішов дрібний дощ, то не чекай, що він скоро вщухне.

Зарінтадж-ханум каялась, що не виїхала вчора, коли стояла така днина. Вона щільніше загорнулася в свою розкішну ковдру й поринула у приємні роздуми. Жінка знову уявила себе в товаристві Хосров-бея.

Ні, більше зволікати не можна! Треба мерщій виїжджати до Шуші і в розмові з Хосров-беєм домогтися посади для Мугім-бея. Інакше Зарінтадж-ханум не зможе зблизитися з «чоловіком-ведмедем», а якщо цього не станеться, то доведеться їй до скону віку жити зі своєю нікчемною половиною.

Зарінтадж-ханум швидко одяглася, вмилась і лише тоді підійшла до постелі Мугім-бея, та вона була порожня.

«Де ж це наш братик Мугім? Чи не ночував мій євнух з Алагез після того, як відібрав мені сукні?» — закрався сумнів у голову Зарінтадж-ханум.

Через хвилину вона презирливо махнула рукою і в душі сміялася з того, що могла подумати про Мугіма як про справжнього мужчину й навіть приревнувати його.

Але ж куди він подівся? Зарінтадж-ханум зайшла до дзеркальної кімнати й побачила два чемодани. Отже, Мугім-бей виконав її розпорядження! Де ж тоді Алагез?

Зарінтадж-ханум заглянула в куток, де завжди спала служниця, і побачила порожню постіль.

— А хай тобі пекло! — здивовано вигукнула Зарінтадж-ханум.

Стоячи перед великим трюмо, вона надушилась і зайнялася своїм туалетом, потім підкрутила гніт у газовій лампі й ще раз уважно оглянула себе. Владним голосом господиня покликала Алагез, та ніхто на її поклик не озвався, тільки в глибині коридора, який відділяв спальню від дзеркальної кімнати, щось заворушилося у старому кріслі.

— Алагез, Алагез! — гукнула Зарінтадж-ханум у темний куток.

— Це я, Заріш! — промимрив Мугім-бей, поволі підводячись із крісла, і поправив погони, які перекошились на його плечах.

— Що це за витівки, Мугіме? — розгнівано налетіла на чоловіка Зарінтадж-ханум. — Що за дивина, братику бей?

Мугім-бей почав поправляти на собі зім'ятий одяг, підійшов до Зарінтадж-ханум, зупинився перед нею і відрапортував, немов начальнику, що всі її накази виконано й він лише кілька хвилин тому сів і задрімав у кріслі.

— А чому ж ти не ліг у свою постіль? — ніби слідчий, допитувала його Зарінтадж-ханум.

— Вже було дуже пізно, Заріш,— покірно схиливши голову, виправдовувався Мугім-бей, намагаючись не дати приводу для сварки.— Я боявся тебе розбудити.

— Чого ж ти не ліг до мене? — презирливо глянувши на нього, з іронією мовила Зарінтадж-ханум і білими пальцями почала зачісувати назад своє волосся.— Може, я саме цього хотіла?

— Я боявся, аби ти не розгнівалась...

Покірність чоловіка на мить обеззброїла Зарінтадж-ханум, яка любила, коли її розпорядження запопадливо виконувались. Надто останнім часом вона не терпіла ніяких заперечень, не заспокоювалась, поки не відштовхувала ногою всі перешкоди, які зустрічалися на її шляху. Особливу ж насолоду вона мала від знущання над чоловіком-євнухом.

Та зараз її не задовольнила навіть цілковита покора Мугім-бея, що став м'яким, ніби віск; їй хотілося носками своїх черевиків жбурляти його, як м'ячик, з кутка в куток і вправлятися на ньому, як перед боем вправляється воїн з багнетом у руці. Кого ж іще такого податливого вона могла знайти для своїх вправ?

— А де Алагез? — спитала Зарінтадж-ханум, немов вимагала звіту від свого прикажчика.— Куди поділась Алагез, Мугіме?

— Звідки мені знати? — буркнув Мугім-бей.— Мабуть, вона у дзеркальній кімнаті.

— Я вже дивилася, її там немає,— відповіла Зарінтадж-ханум. Помітивши, як зблід Мугім-бей, вона ще дужче розпалилась.

— Може, вона полізла під ковдру до когось із слуг і проспала? — зумисне сказав Мугім-бей, щоб перевести розмову в інше русло і врятувати свою шкуру.— Хто зна, на що здатна ця пастушка?..— Зі страху Мугім-бей заторохтів: — Це ж ти убрала Алагез, мов паву, і зробила її своєю ад'ютанткою, Заріш-джан!

— Зараз же знайди Алагез і приходи до мене,— наказала Зарінтадж-ханум, кинувши підозрілий погляд на Мугім-бея.

Вона пройшла на айван і побачила Алемдара Журавля, який стирчав посеред двору, затопленого туманом.

— Журавель, Журавель! — гукнула господиня й помахала йому своєю білою рукою.— Гей, Журавель!

— Що накажете, ханум?

— Ти часом не спиш, як твій ага? — розсердилась Зарінтадж-ханум.

— Ні, ханум, я за ніч очей не зімкнув, — відповів Алемдар Журавель, не зрушивши з місця. — Коли я на службі, то виконую наказ. «Умри!» — умираю. «Живи!» — живу. Коли вже бей наказав мені стояти цілу ніч, я стоятиму цілу ніч!

— Тоді зійди зі свого місця, розшукай Алагез і пошли її нагору до мене! — загадала ханум Журавлеві.

— Алагез, жінку беззубого серкяра Гамдулли, чи не так? Ту служницю, котра увечері ішла з Мугім-беєм нагору?

— Але ж нагорі її нема! — мовила Зарінтадж-ханум і, повернувшись, побачила спантеличеного Мугім-бея. Вона вже не сумнівалася в тому, що Мугім-бей накапостив, і їй захотілося схопити цього колишнього царського пристава за барки і трясти доти, поки з його плечей не спадуть погони. — Кажі, Мугім-бею, куди поділася моя служниця?

— Звідки я знаю, Заріш?

— Вона була з тобою увечері, коли ти відбирав сукні?

— Була!

— А потім куди поділася? — Зарінтадж-ханум почала тупати ногою по килиму.

— Та хай їй всячина, Заріш! — вигукнув Мугім-бей. Намагаючись якось викрутитися з халепи, він вирішив усю вину звалити на Алагез. — Будь вона проклята, ця Алагез, розпусниця з дому Герай-бея!

— Розпусниця вона чи свята, а ти мусиш мені у цю ж хвилину розшукати її! Знайди де хочеш, на землі чи на небі! — Зарінтадж-ханум підняла вказівний палець. — Хоч у щілині, але знайди її! Я маю знати, що тут робилося увечері, після того як я заснула, і чого вона не хоче показатися мені на очі!

— Йй-богу, Заріш... — почав Мугім-бей, але Зарінтадж-ханум рішучим рухом, немов помахом шаблі, припинила розмову.

— Кажуть один раз, а не двічі. Ти мені дістанеш Алагез хоч з очей своїх! Зрозумів?

— Журавель може нас почути, Заріш, — розгубився Мугім-бей, нервово потираючи руки й дивлячись у бік Алемдара. — Не потрібно, щоб новий слуга слухав нашу сварку.

— Хай чують хоч усі журавлі, що летять у небі! — загорлала Зарінтадж-ханум, і тоді Мугім-бей, стукочучи каблуками, квапливо збіг сходами.

Він оббігав усі кімнати нижнього поверху, викликав слуг, наказав їм оглянути приміщення для служниць, та Алагез так і не знайшли. Вона зникла безслідно, мов підхоплена мурашкою крихта хліба, яка впала на землю.

Алемдар Журавель прибіг на підмогу своєму бею, і вони удвох обшукали весь двір і сад.

— І що могло скоїтись із цією служницею в той час, як я стояв на варті? — стенив плечима Алемдар Журавель і поклав руку на ремінь своєї рушниці.— Коли я вартую, жодне створіння не пройде повз мене непоміченим!

— А щоб ти провалилася! — вилаявся Мугім-бей.

Він намагався якось пригасити те, що сталося, аби якомога швидше усі забули цю пригоду. Подумати страшно: якби Зарінтадж-ханум довідалась про його нічне залицання в дзеркальній кімнаті, вона б і дивитись на нього не захотіла. Мугім-бей, намагаючись опанувати собою, зійшов нагору і знову, ніби перед начальником, відрепортував дружині:

— Ми скрізь шукали Алагез, та не знайшли! — Він повернувся до Алемдара, який стояв за його спиною.— Ось свідок, ми разом шукали... І куди вона запропастилася? Чи в небо полетіла, чи упала в колодязь?..

Зарінтадж-ханум похитала головою, дивлячись на чоловіка, що став дуже балакучий, піднесла до губів палець і прикусила його. Чи не дурить їй голову Мугім-бей?

— А твій довготелесий сторож? — спитала, грізно повівши очима.— У яке пекло він провалився? — Ханум простягла руку у бік Алемдара Журавля, котрий стояв, схиливши голову над рукояттю кинджала.— Де ти був?

— Краще мені вмерти, ханум: я не можу збагнути, що з нею сталося,— мовив Алемдар Журавель, опустивши голову ще нижче.

Зарінтадж-ханум не хотіла більше затримуватись — пора було їхати до Шуші. Вона наказала Мугім-бееві особисто знести її чемодани і повантажити їх у фаєтон, який уже стояв біля ганку із запряженими в нього білими кіньми. Топуш сидів на передку, чекаючи, поки вийдуть хазяї. Одягнена в коротке пальто поверх довгої сукні Зарінтадж-ханум, підбравши спереду поділ своєї пишної, в оборках спідниці, сіла у фаєтон. Мугім-бей не наважився зайняти місце поряд із Зарінтадж-ханум і примостився на передній лаві. Алемдар легко піднявся на передок, сів поряд з Топушем, поклав рушницю собі на коліна й озирнувся, немов віз величезну суму грошей, щойно отриману в банку.

Нарешті фаєтон, запряжений білими кіньми, рушив, за-

дзеленчали бубонці, і невдовзі містечко Джаваншир зникло в густому тумані. Усі мовчали. Тільки чути було, як Топуш час від часу плямкає губами й поганяє коней.

Мугім-бея пойняли тривожні думки.

«Куди ж все-таки поділася Алагез?» — міркував він собі, ховаючи обличчя від сирого туману й прислухаючись до дзеленчання бубонців.

Бувало, коли раніше так само зникала якась гарненька служниця, йому завжди вдавалося зам'яти цю справу. Будучи приставом, Мугім-бей звинувачував таких служниць у крадіжці або в іншому подібному вчинку. Зрозуміла річ, «винним» не вдавалося довести свою безневинність; а Зарінтадж-ханум нічого не залишалось, як погодитись з обвинуваченням.

Але зараз Мугім-бей не при владі й нічого зробити не може! Хоч він і ходить у погонах, і хитрує, і вивертається, та закінчується тим, що стоїть стовпом перед своєю ханум і безпорадно кліпає очима.

«Може, Алагез просто сховалася? А може, повісилась на гілляці карагача в глибині саду? Та скоріш за все — вона жива й здорова, гуляє десь і розповідає всім, що Мугім-бей Джаваншир, у якого борода вже починає сивіти, чіпляється у своєму домі до самотньої, беззахисної служниці й змушує її рятуватися від настирливого пана у холодну осінню сльоту на вулиці...»

Фаетон їхав похитуючись, а тривожні думки мучили й гнітили Мугім-бея своєю вагою: так сухе зерно крутиться між жорнами, які перемелюють його на борошно.

Неспокійно було й на душі Зарінтадж-ханум. Чи впізнає її Хосров-бей і прийме належним чином? Чи запросить їх Мешаді-Гулам до себе в гості? Чи пощастить їй повернутись до приємної розмови, яку Хосров-бей почав ще минулого разу?

Позаду залишилася фортеця Аскеран, фаетон покотився до Агінського мосту, і в Алемдара замлоїло всередині. Ой, що буде з ним? А раптом його посадять у шушинську тюрму з грубими кам'яними стінами?

Невдовзі фаетон обігнав фургони, криті білим полотном. Візники недобрими поглядами проводжали коней, на спинах яких танув сніг, і розкішний фаетон з бубонцями, щось бурмотіли під ніс на адресу Зарінтадж-ханум. А Топуш, ні на кого не звертаючи уваги, поганяв усе швидше. Фаетон проминув засніжене кладовище. Мугім-бей ще більше скожурбився, нагадуючи їжака, і став думати про наближення

смерті. Повернувшись назад, він побачив озброєного Алемдара й подумав: «Хай йому грець, цьому неспокійному світові! У селі я не можу припинити бійку за землю, а в місті мене пригнічує Зарінтадж!..»

Уже сутеніло, коли фаєтон в'їхав до міста. Він проминув базар, покотився вулицями у напрямку до тюрми, обганяючи засніжених пішоходів, і зупинився нарешті перед великою брамою.

— Гей, хазяїне! — гукнув Алемдар Журавель, нахилившись з передка і стукаючи прикладом рушниці у браму.

На крик відчинилася хвіртка, вирізана в широкій брамі, і до гостей вийшов дрібний, худорлявий чоловік. Це був купець Мешаді-Гулам Джейран-оглу. Він приклав руку до очей, пильно оглянув прибулих, підбіг до Зарінтадж-ханум і низько вклонився їй, а потім обома руками схопив праву руку Мугім-бея і став її міцно тиснути.

— Ласкаво просимо в наше засніжене і морозне місто, бею і ханум! — мовив Мешаді-Гулам з радісною усмішкою на худому зморшкуватому обличчі, потім, зирнувши на козли фаєтона, злостиво стулив губи. — І Журавель теж тут?! Приятель нашого Гаджі-Абуталіба? — Джейран-оглу повів худими пальцями. — А щоб ти здох, Журавель-гаджі, який ковтає змії!..

— Це я взяв з собою Алемдара! — сказав закоцюблій від холоду Мугім-бей. Він сперся на свою шаблю пристава й зійшов з фаєтона, не осмілившись глянути на Зарінтадж-ханум.

Мешаді-Гулам змінив тон.

— То ти приїхав з нашим Джаванширом? — спитав він, звертаючись до Алемдара, і додав: — Тоді й тебе ласкаво просимо до нашого міста, брате Алемдар!

Хазяїн моторно відчинив обидві половини широкої брами й показав на бруковане, заметене білим снігом подвір'я.

— Побачивши тебе, Алемдаре, я зрозумів, — вів далі Мешаді-Гулам, — що коли бакинських мільйонерів охороняють лезгини з Дагестану, то багатства нашого Карабаху оберігають курди з Чалбаїру або з Колані...

Засніжений фаєтон, у який було запряжено білих коней, поволі заїхав у двір, дзеленькаючи бубонцями. Зарінтадж-ханум вийшла з фаєтона й піднялася на другий поверх; тут вона відразу підійшла до скляних дверей великої вітальні й зазирнула всередину.

«Чи доведеться мені ще хоч раз посидіти на тому ж само-

му місці з «чоловіком-ведмедем»? — подумала вона, оглядаючи порожню залу.— А раптом мені так і не пощастить зустрітися з Хосров-беєм?»

Розділ третій

МРІЇ ЗАРІНТАДЖ-ХАНУМ

Провівши гостей до кімнати і добре натопивши грубу сухими буковими дровами, які привезли з халфалинського урочища, Мешаді-Гулам розсипав перед гостями медові речі, всіляко намагався продемонструвати їм свою гостинність. Правду кажучи, він терпіти не міг людей свого кола, хитрих і обачливих торговців, і шанобливо ставився до беїв.

Хто міг бути для нього дорожчий за якогось гульвісу бея, який, захопившись картами й розігрівшись вином, за одну ніч програвав чотири-п'ять тисяч овець!

Мешаді-Гулам належав до тієї породи людей, про яких кажуть «спритник». Якщо де намічалось вигідне комерційне дільце, з якого можна мати хороший зиск, Мешаді-Гулам завжди з'являвся перший. У яких тільки селах і містах Азербайджану не бачили цього моторного, худорлявого, завжди усміхненого чоловіка з примруженими маленькими очічками невизначеного кольору! Його добре знали гірські беї з Чалбаїру, і багачі Кербелай-Гатамхан та Гаджі-Сафігулу з сіл Шехли і Сафігулулар, і поміщики з рівнинного Карабаху.

Тепер, у дні мусаватської влади, Джейран-оглу теж не сидів дома склавши руки, а радо заходився, як казав Мугімбей, «служити нації». І дуже скоро Мешаді-Гулам домігся того, що став одним з найбільш наближених і довірених людей генерал-губернатора Хосров-бея Султанова.

Ставши на посаду, генерал-губернатор передусім почав розміщувати в колишніх царських казармах солдатів. Та солдатів треба було одягати і взувати, а головне, годувати. Мешаді-Гулам узяв на себе клопіт постачати мусаватське військо м'ясом, вважаючи це дуже почесним обов'язком. А як же інакше? Хіба міг він у цьому місті залишити національне військо без м'яса або відступити честь поставки м'яса своєму конкуренту вірменинові Петросу!

Мешаді-Гулам вважався серед ділових людей міста дуже тямущим. Тож не міг він обмежитись тим, щоб, укритись коротким пальтом, перебирати з ранку до вечора у своїй

кімнаті бурштинові намистини чо́ток! Адже Мешаді-Гулам піднімався на мінбар¹ у мечеті з високим мінаретом і звідти заявляв на весь голос про свою готовність одягти на себе саван і піти на священну війну з оголеною шаблею. При тому він не обійшов мовчанкою купця Петроса, який був великим поставщиком інтендантства ще за царського уряду.

— Братове! — кричав він з мінбара. — Ми не можемо допустити, щоб наша мусульманська армія відступила перед християнином Петросом і жалюгідною купкою солдатів, які повернулися з миколаївської армії!

Б'ючи себе маленьким кулачком у груди, він виголосив запальні слова, і здавалося, що полум'я його промови палахкотить над самісіньким мінаретом мечеті.

— Брати мусульмани, не допустимо, щоб у храм, де ми зараз зібралися, християни, які п'ють вино, завели своїх коней!.. Ми, мусульмани, не можемо допустити, щоб плем'я гяурів, піднявши на своїх багнетах Магометів коран, кинуло в огонь священну книгу! Ми ніколи не погодимось на таку ганьбу, не дозволимо, щоб наші жінки потрапили в полон до таких нечестивців, як купець Петрос! Ми не допустимо, щоб голос муедзіна² з мінарета нашої мечеті заглушили дзвони на високих дзвіницях, що стоять на горі!

Мешаді-Гулам притулив до очей хустину й заплакав.

— У мене борода вже сивіє, а я перетворився на погонича худоби, бо хочу допомогти нашим солдатам, братове! — мовив він крізь сльози.

Такою промовою Мешаді-Гулам зумів зміцнити своє становище серед міських комерсантів і вчених людей, які носили чалму, прибрати до рук прибуткове діло — постачання армії м'ясом, заслужити прихильність і увагу генерал-губернатора й місцевих військових командирів.

І невдовзі Мешаді-Гулам почав торгувати в усіх куточках губернії, від гір Чалбаїру до міста Шуші, він добрався аж до Баку і скрізь оголошував себе воїном ісламу, готовим до священної війни, а прибутки тим часом збільшувалися. От і зараз думав Мешаді-Гулам про вигоду, яку він матиме від приїзду Зарінтадж-ханум та Мугім-бея Джаваншира, і радісніше ставало в нього на душі. Він своїми руками затопив груби у кімнатах, що були відведені для іменитих гостей, крутився біля них, розповідаючи про те, яку важку місію на нього поклали і скільки у нього клопотів, пов'язаних із що-

¹ М і н б а р — кафедра в мечеті для проповідників.

² М у е д з и н — служитель мечеті, який закликає з мінарета до молитви.

денними турботами про націю; про те, як він щодня зустрічається з паном генерал-губернатором, піклується про його кухню, і скаржився на брак карабахських фруктів.

З деяким здивуванням розглядав Мешаді-Гулам Мугім-бея, одягненого в стару форму миколаївського пристава. Та особливо уважно він придивлявся до пишно вдягненої Зарінтадж-ханум, і, помітивши, як її ніжні щоки розчервонилися в теплій кімнаті після холоду, Мешаді-Гулам по-особливому зрадив, передчуваючи успіх.

Будучи дуже спостережливим, Мешаді-Гулам не забув того, що він на власні очі бачив тут, у своєму домі, коли три роки тому у великій вітальні теперішній генерал-губернатор насолоджувався розмовою із Зарінтадж-ханум.

— Ці гості корисні і аж ніяк не лихі! — прошепотів Мешаді-Гулам.

Він глянув через шибки вікон на вулицю і сказав, що вітер подужчав, що сніг мете без упину, що завірюха розходилась, а потім додав, що думки про потреби солдатів, які перебувають в казармі, непокоять його.

— Наш порятунок — це зміцнення національного війська, бею! — запевняв Мешаді-Гулам, намагаючись довести, що він зовсім не спекулянт і не гендляр, а «слуга нації», який має авторитет і посідає помітне місце в усіх громадських справах. — Наш порятунок у тому, щоб жертвувати усім своїм надбанням і навіть життям в ім'я нації! Повалити цих свинячих дітей — дашнаків, зламати їм щелепи і вибити зуби!.. Інакше нам не буде життя від них. Такі негідники, як Петрос, прикидаються вівцями і намагаються втертися в довіру до нашого генерал-губернатора.

— Як це «втертися в довіру до нашого генерал-губернатора»? — спитав не стримавшись Мугім-бей і глянув на Зарінтадж-ханум, що замріяно сиділа в кріслі. — Чому цей вірменин має втиратися в довіру до губернатора нашого нового національного уряду?

— Він каже, начебто хоче встановити мир і громадський спокій!.. Насправді ж цей дашнак піклується зовсім про інше. Його завдання — шпигунство! Дашнаки використовують усі засоби — вони підсилають до генерал-губернатора гарненьких дівчат-вірменок, щоб вивідати секрети нашого уряду.

— Це чорна зрада! — вигукнув Мугім-бей. Він виструнчився, випнув груди і глянув на Зарінтадж-ханум. — Це дашнацька зрада, зрада маузеристів!.. Ще за царя я зустрічався з дашнаками в повітовій канцелярії і мав з ними

рішучі сутички. Вони намагались показати себе перед повітовим начальником відданими царизмові людьми, а нас, мусульман, всіяко ганьбили в його очах.

— Атож, саме так, бею! — potwierдив Мешаді-Гулам і почав ворухити кочергою дрова в грубці, які й так горіли непогано.

Потім підсунув стілець з солом'яним сидінням ближче до Мугім-бея й сів поряд з ним.

Зарінтадж-ханум підвела голову й оглянула обох чоловіків. Вони були майже одного зросту, але обличчя Мешаді-Гулама нагадувало сушений абрикос, а обличчя Мугім-бея було повніше. Обидва встигли вже набриднути Зарінтадж-ханум, і вона пішла до великої зали. Тут теж топилося в грубі. Усі меблі стояли так само, як і три роки тому, і здавалося, що всі речі пильно дивилися на Зарінтадж-ханум.

Дорогою сюди вона багато думала, уявляла собі, як заклопотаний тепер генерал-губернатор невідкладними справами. І тоді все довкола ставало похмурим і нудним, як цей сніг, що вістував тривалу негоду.

Зараз тут церемонно, тихо. А добре було б розладнати цей порядок і поставити стільці так, щоб кожен гість вів розмову з потрібною або приємною людиною. Така розмова часом варта цілого місяця, та де там, багатьох років, а може, і цілого життя!

Розділ четвертий

ГОСТІ ЧЕКАЮТЬ

З оповитого сірими хмарами неба сипав сніг, вітер завивав, мов голодний вовк, холод пробирав аж до кісток. Горішня частина міста й стародавня фортеця сховалися за сніговою габою.

На широкому подвір'ї біля триповерхового будинку генерал-губернатора та на вулиці, яка вела до його двору, з'юрмилися гарно одягнені беї, купці, знатні люди.

Подейкували, що в кабінеті пана губернатора відбувається важливе засідання. Міністр внутрішніх справ і воєнний міністр вже кілька днів як прибули до Шуші, безперестанку радяться з губернатором і схвильовано водять пальцями по великій воєнній карті.

Міністри приїхали таємно, але пильні очі городян помітили їх, і в місті зчинився переполох. Приїзд до Шуші мусаватських міністрів дав у руки місцевих дашнаків великий

козир, а той факт, що тут перебуває також і Юсиф Джалалпаша-вішатель, підлив олії у вогонь національної ворожнечі. Дашнаки почали відкрито виступати в горішніх районах міста, закликаючи вірмен озброюватися, їм вторували вірменські священики з довгим волоссям, пишними бородами й широкими спинами. Тримаючись за срібні хрести на грудях, вони теж закликали до зброї.

Мусульманські мулли в білих чалмах і сеїди в зелених теж не давали спокою нижнім мусульманським районам міста; вони без упину кричали з високих мінаретів своїми верескливими голосами, змагаючись з церковними дзвонами, і створювали в цьому стародавньому, славному своїм національним миром і братерством місті атмосферу загальної тривоги.

А в просторому кабінеті генерал-губернатора вже кілька днів точилися бурхливі суперечки. Міністр внутрішніх справ і військовий міністр час від часу схоплювалися на ноги і трохи не накидалися один на одного; кожен з них доводив надзвичайну важливість своїх обов'язків і повноважень. На їхню думку, все ще було невизначено й непевно. Поліцейські сили не були підготовлені для придушення селянських заворушень, що спалахнули скрізь; військові частини виступити проти дашнаків і почати наступ на Гаястан, на Зангезур, також були не готові!

Вусаті поміщики, товстопузі бакинські мільйонери з піною біля рота виголошували промови, починаючи їх словами: «Нація! Нація!» — та не спішили сунути руку до кишені, щоб дістати звідти гроші, наче відстань до кишені була дуже довга.

Минув цілий тиждень, а Зарінтадж-ханум, незважаючи на сприяння Мешаді-Гулама, досі не змогла побачитися з «чоловіком-ведмедем». За весь цей тиждень вона жодного разу не вийшла з дому. А Мугім-бей щодня після сніданку одягав шинелю без погонів і вештався по місту; за ним, накинувши на плечі бурку, яку дав Мешаді-Гулам, ходив Алемдар Журавель. І прогулянки їхні, незважаючи на негоду, були в одному напрямі. Спочатку чоловіки йшли на базар, звідти до будинку губернатора і, надивившись там на юрми людей, поверталися додому, знову ідучи повз базар.

Алемдар Журавель ходив мов тінь за своїм паном, і рій думок снувався йому в голові.

«Що краще, — питав він себе, — бути вартівником чи слугою?» І, подумавши, вирішив, що все-таки краще сторожувати.

Будучи вартівником, Алемдар Журавель при кожній нагоді облагоджував свої темні справи у крамницях і мав з того певний зиск. А зараз яка йому вигода з того, що він ходить поважно на базарі в короткій бурці Мешаді-Гулама? Якби не це лихо з Гаджі-Абуталібом, він би не задумуючись лишив свого пана Мугім-бея без охорони і знайшов тут, у Шуші, місце вартівника. Вже хто-хто, а він би зумів прикласти руку до відрізів полотна або ще краще — до ювелірних виробів.

Пойнятий цими думками, Алемдар Журавель неохоче йшов за своїм невеличким товстим паном, який, чесно кажучи, нагадував грудку снігу. Вони йшли повз людей, в очах яких світилися страх і сумнів, знову опинялися на заметеному снігом базарі, де, гріючись біля жаровень, сідлярі виготовляли в'ючні сідла, набиваючи залізним прутом солому в грубу мішковину; потім ішли до мечеті Гар-ага з двома мінаретами і, спускаючись кривими провулками, виходили нарешті до будинку Мешаді-Гулама Джейран-оглу.

А Зарінтадж-ханум, поснідавши, проводила довгі години перед дзеркалом, чекаючи звістки від Мешаді-Гулама. Купець повертався завжди збуджений і галасливий, запевняв Зарінтадж-ханум, що його гостей, безумовно, прийме генерал-губернатор, треба лише зачекати.

Хоч гості причинилися до зайвих витрат, хазяїн дому знав, що він не буде в накладі. Уже в перший день він прикинув, що виручка від його пайки фруктів, з тих, що бей привіз для губернатора, значно перевищить витрати на утримання гостей. Адже продукти для кухні генерал-губернатора постачав той же Мешаді-Гулам! Він вирішив, що привезені з Джаваншира фрукти залежаться на кухні генерал-губернатора і зіпсуються. Отож Мешаді-Гулам тихцем виніс на базар добру половину відбірних карабахських фруктів і, скориставшись негодою, продав їх утридорога, а виручені гроші поміняв, як у нього велося, на золоті монети.

Усі ці справи не кінчалися сьогоднішнім днем; за ним підуть завтрашній і післязавтрашній... А діамантовий перстень, який подарувала Зарінтадж-ханум його довгобразій дружині? Вартість одного такого персня перевищує весь місячний прибуток Мешаді-Гулама.

Одне слово, Мешаді-Гулам не прорахувався. Від гостей йому збитків не буде. І купець спокійно займався своїми важливими громадськими справами, постачаючи м'ясо і охоронцям генерал-губернатора, і місцевим мусаватським військам, що прибули сюди за наказом міністра. Він успішно

впорався і з іншою патріотичною справою: перекрив усі шляхи своєму конкурентові Петросу.

Увечері Мешаді-Гулам любив погомоніти з Мугім-беєм. Обидва вони, сидячи біля грубки, в якій палахкотів вогонь, прислухалися до голосу церковних дзвонів та вигуків муедзина і висловлювали свою «турботу про націю». Цілком розуміючи один одного, вони тільки й говорили про потреби нації, а насправді таємно зітхали за великим, мов гора, царем Миколою.

А Зарінтадж-ханум що не день, то все більше нервувала. Вона вже не могла терпіти навіть присутності дружини Мешаді-Гулама — довгобразої Умулейли з її кальяном, який вона не випускала з рота. Про що може розмовляти ханум з цією неосвіченою жінкою? Погомонівши про домашні та господарські клопоти, Умулейла підносила костяний мундштук до своїх гнилих жовтих зубів і починала щодуху втягувати повітря з кальяна, де вода пухирилася й булькотіла. Грубі манери Умулейли викликали огиду у вихованій, рознарядженій Зарінтадж-ханум.

Та й згадка про Алагез, що так раптово зникла, теж мучила Зарінтаж-ханум. Але довідатись, чому зникла служниця, можна було лише там, на місці.

«А якщо Алагез загинула? — міркувала Зарінтадж-ханум. — Може, вона наклала на себе руки?»

Усі ці думки, звичайно, непокоїли ханум, але тільки подеколи. Вона більше думала про інше: як домогтися прийому в «чоловіка-ведмеда», щоб випросити у нього достойну посаду для Мугім-бея, таку посаду, яка не принизила б Зарінтадж-ханум в очах знатних джаванширців?

Звичайно, ця посада повинна прокласти міст поміж нею і «чоловіком-ведмедем», що припав їй до серця. Та зараз не видно було не тільки моста, а навіть стежини до нього.

Короткою була відстань, яка відділяла Зарінтадж-ханум від генерал-губернатора, а зустріч все відкладалася. Настала така ніч, коли Зарінтадж-ханум і хвилини не спала, кидалася в постелі. А як тільки почало благословлятися на світ, вона одяглася, вийшла на балкон і роздратовано стала дивитися на сніг, який усе не вшухав.

Її кроки розбудили Мешаді-Гулама. Він виглянув з вікна своєї спальні і побачив Зарінтадж-ханум на балконі. Мешаді-Гулам мерщій одягнувся, нашвидкуруч умився, накинув на плечі старе пальто з потертим коміром і вийшов на балкон.

— Доброго ранку, ханум! — привітав він бейшу. Зупи-

нившись біля дверей, Мешаді-Гулам шанобливо склав руки на грудях, так, як це роблять під час молитви, і низько їй вклонився.— Може, вам щось не так у нашому домі? — запитав стурбовано і, випроставшись, з люб'язною усмішкою поплив назустріч ханум.— Я вважаю, коли дім наш і тісний, то серця хазяїв широко відкриті для вас!

— І дім у тебе великий, і серце широке! — зітхнула Зарінтадж-ханум.

— Тоді чого ж це Зарінтадж-ханум ні світ ні зоря піднялася з постелі в таку негодю? — спитав Мешаді-Гулам.

Він підійшов до дров, які було складено в кутку балкона, взяв цілий оберемок і, легенько штовхнувши носком черевика двері до спальні Зарінтадж-ханум, склав дрова на килимі. Потім розгріб попіл, підсунув ближче жарини, вправно склав у грубці сухі поліна, зачинив дверцята, став навколішки й почав щосили дмухати у піддувало; невдовзі груба загуділа. Мешаді-Гулам знову вийшов на балкон.

— Ваша кімната пахне амброю,— проказав він,— і в ній так тепло. Для таких знатних людей, як ви, я й життя не пошкодую! Надто якщо вони з родини Джаванширів і якщо це Зарінтадж-ханум, найпрекрасніше творіння аллаха!

— Мене турбує інше,— призналася Зарінтадж-ханум, опускаючи довгі чорні вії.— Зовсім інше робить мою постіль крижаною, Мешаді!

— Може, прекрасна ханум турбується про свій маєток? — спитав Мешаді-Гулам і склав руки на грудях.— А може, тут якась причина, що її зрозуміти нам, смертним, не дано? — Він почав говорити пишномовно, аби показати свою вченість.— Може, ми, нікчемні люди...

— Причина одна,— перебила потік пишномовності шущинського купця Зарінтадж-ханум.— Сьогодні або принаймні завтра я повинна зустрітися з губернатором, Мешаді!

— Я стараюсь, ханум!

— А що з того?

— Поки що нічого, ханум!

— Але чому?

— Пан губернатор каже, що він дуже заклопотаний.

— А ти хоч сказав йому, що сама Зарінтадж-ханум хоче з ним побачитись?

— Авжеж, ханум. Я не раз доповідав про це генерал-губернаторові особисто,— безсоромно збрехав Мешаді-Гулам, якому за цей час жодного разу не пощастило потрапити до губернатора.— Кілька разів я особисто доповідав панові

генерал-губернатору, що Мугім-бей може й почекати, але таку високу персону, як Зарінтадж-ханум, не годиться примушувати ждати.

— І що ж зрештою сказав цей курд?

— Він просив, щоб ханум почекала.

— А якщо раптом його викличуть у якійсь важливій справі до Баку?

— До Баку? — перепитав Мешаді-Гулам і відчув, як мурахи пробігли у нього по спині від однієї думки, що він змушений буде довгий час утримувати чотири душі та двох коней. «Ні, не можна так довго затримувати дорогих гостей... Треба будь-що-будь сьогодні ж пройти до генерал-губернатора, висловити йому свою глибоку повагу й доповісти про бажання гостей з ним побачитись!» — Ваша правда, ханум! Треба поспішати... Покинуте діло сніг замітає...

— Може, здійметься ще більша заметіль, і ми не зможемо поїхати додому, — сказала Зарінтадж-ханум, щоб налякати купця, і показала на сніг, який мів на вулиці. — Іди, Мешаді, до курда й нагадай йому, що Зарінтадж-ханум хоче його бачити.

— Та я доповідав про це панові генерал-губернатору, — заторохтів купець. — Добре, нагадаю йому знову, що Зарінтадж-ханум дуже поспішає, та ще й скажу, що негарно якимось виходить: великий маєток залишився без догляду, а власники його сидять тут і хвилюються... До того ж, між нами кажучи, непристойно якимось, що пристав великого падишаха сидить тут, біля маленьких воріт губернатора, і так довго чекає!

Зарінтадж-ханум узяла Мешаді-Гулама за рукав і вказала на дерев'яні сходи, які вели униз:

— Дуже прошу, хай пан Мешаді-Гулам не пошкодує для нас своїх ніг!

— Слово шановної ханум для мене таке ж обов'язкове, як і записане в корані веління шаріату, — сказав Мешаді-Гулам і швидко пішов сходами, на ходу одягаючи своє коротке пальто.

Піднявши комір, він за мить зник у сніговій круговерті, і як не видивлялася згори Зарінтадж-ханум, вона так і не змогла його побачити.

Зарінтадж-ханум повернулася в спальню, зупинилась перед великим дзеркалом і, закинувши за голову руки, солодко потяглася.

— Побачимо, з чим повернеться Мешаді-Гулам від «човдіка-ведмедя»...

МУДЖАХІД ДЖЕЙРАН-ОГЛУ

Опинившись на вулиці, Мешаді-Гулам вирішив, незважаючи на заметіль, обійти передусім свої крамниці на базарі. Він перевіряв у прикажчиків виручку за минулий день, перегорнув бухгалтерські книги, і жодна обведена кружечком цифра прибутку не задовольнила його. Без сумніву, торгівля в крамниці ніякого прибутку не дає. Справжній прибуток — у великих операціях, таких, наприклад, як постачання м'яса для канцелярії генерал-губернатора й карабахського війська. І це при неодмінній умові, якщо вдасться звернути щелепу нахабі Петросу, котрий посмів лізти поперед нього. Інакше йому доведеться витягти жовтий кожух, який лежить у кутку з часу його переїзду до Шуші, сісти в одній із своїх крамниць, жадібними очима проводити кожного покупця, що йде повз крамницю, цілий день припрошувати їх, присягатися й божитися, щоб якимось збути свій товар.

І Мешаді-Гулам швидко задріботів до будинку, де містилася канцелярія генерал-губернатора. Отак він рано-вранці, перш ніж встигли з'явитися на службу губернаторські чиновники, уже зайняв місце в приймальні й терпляче, проїнявшись шанобою, чекав появи генерал-губернатора.

У приміщенні було холодно. Груби тільки що затопили. Коли ще там розгоряться дрова та піде тепло по кімнатах! Мешаді-Гулам, застебнувши на всі гудзики своє пальто, натягнув на самісінькі очі смушкову папаху з потертими краями, і, покрутивши ріденькі вусики, провів долонею по худих щоках, у западинах яких можна було вмістити по голубиному яечку. І раптом він зрозумів, як схуд і охляв.

«І все це заради ісламу, заради нашої нації!» — подумав з гордістю. Чи ж може радісна усмішка осявати обличчя відданої нації людини, у той час як нація переживає важкі часи і стоїть перед загрозою важких випробувань?! «Так, усе це я роблю заради ісламської нації! І худобою торгую, і за телятами бігаю — лише заради нації! І по горах Чалбаїру блукаю лише заради нації! І на вершину Делідагу піднімаюсь теж заради мусульманської нації!»

Так міркував собі Мешаді-Гулам Джейран-оглу рано-вранці у приймальні генерал-губернатора, і в грудях його горів вогонь. Він вирішив, що сьогодні ж оголосить генерал-губернаторові про свою готовність розпочати священну війну з гяурами на благо нації.

Тим часом почали сходитися службовці. Нарешті з'явився і пан генерал-губернатор, якого з таким нетерпінням чекав Мешаді-Гулам; попереду Хосров-бея йшов Юсиф Джалал-паша, і обидва вони зачинилися в кабінеті, не звернувши ніякої уваги на Мешаді-Гулама.

Якийсь молодий чоловік з револьвером на боці зайняв своє місце біля дверей. Потім з'явилося кілька знатних осіб, серед них Герай-ага Джаваншир та Агахан-бей, і одразу ж зайшли до кабінету.

По всьому було видно, що розмова у Хосров-бея триватиме довго. А Мешаді-Гуламу треба було раз назавжди покінчити із зазіханнями Петроса на поставку м'яса й заодно влаштувати зустріч з генерал-губернатором гостей, які затрималися в нього. Тоді у вільну хвилину він ще раз перевірить прибутки від крамниць і подумає, як йому вести торгівлю далі. Інакше Мешаді-Гулам не зможе повністю віддатися турботам про мусульманську націю.

— Любий мій! — з якоюсь особливою шанобою звернувся Мешаді-Гулам Джейран-оглу до молодого чоловіка з револьвером. — Я прийшов сюди дуже рано...

І він почав завзято переконувати охоронця, як йому, постачальникові м'яса, вкрай потрібно якомога швидше побачити генерал-губернатора. Молодий чоловік з револьвером наказав Мешаді-Гуламу сісти збоку й чекати.

— Але ж доки, любий мій небоже, я маю чекати? — спитав збентежений такою відповіддю Мешаді-Гулам. — Скільки мені ще тут сидіти?

— Поки пани не закінчать свої справи, — байдужно відповів молодий чоловік, підняв руку і поправив свої дугоподібні, мов у зманіженої жінки, брови.

— Як ти думаєш, хто я такий? — ображено спитав Мешаді-Гулам, ткнув руку до кишені, вийняв своє свідоцтво з великою круглою печаткою і потримав його на долоні. — Хто я, по-твоему, чоловіче?

— Ти постачальник!

— Який постачальник?

— Постачальник м'яса для армії.

— Дякую, мій любий, дякую! — сказав Мешаді-Гулам і підняв руку із свідоцтвом. — Присягаюсь аллахом, ти молодець, небоже! У наш час бути постачальником — це все одно що одягти на себе білий саван, взяти меч і стати до лав війська, аби йти на джихад!¹

¹ Д ж и х а д — священна війна.

— Все це я добре знаю!

— А якщо ти це добре знаєш, небоже, то чого змушуєш мене так довго чекати?

— Коли пан губернатор накаже, я пушу тебе.

— Ти повинен пустити туди муджахіда¹, — мовив Мешаді-Гулам і посунув до дверей, та молодий чоловік з револьвером обережно зняв руку Мешаді-Гулама з ручки дверей.

Торговцеві урвався терпець.

— А якби замість мене, муджахіда, був тут Ходжа-Петрос? Він би давно відчинив навстіж двері й нахабно вліз!

— Учора він так і зробив.

— Ти правду кажеш, небоже? — заметушився Мешаді-Гулам і заховав своє свідoctво в бічну кишеню пальта.

— Атож! Він був тут, цей черевань Петрос.

— Петрос, з довгим, мов баклажан, носом, еге? — не міг заспокоїтись Мешаді-Гулам. — Він самий?

— Так! І пан губернатор одразу ж прийняв його. Одрразу ж, тільки-но побачив у дверях його схожий на баклажан ніс.

— А яке в нього було обличчя, коли він вийшов звідти? — спитав Мешаді-Гулам, кивнувши на двері кабінету генерал-губернатора. — Яке було обличчя у Петроса?

— Як яке?

— Ну, який він був — веселий, задоволений, коли вийшов звідти, чи стривожений? — Мешаді-Гулам задихався від нетерпіння. — У такий тривожний час, коли ісламська нація готується до священної війни, ти, небоже, повинен розбиратися в усіх тонкощах.

— Правду кажучи, я не знаю, — відповів молодик з револьвером, піднімаючи свої дугоподібні брови і закопилівши губу. — Хіба запам'ятаєш, хто в якому настрої туди заходить і в якому настрої звідти виходить...

— Справді, небоже, важко розібратися у справах цього пройдисвіта Петроса з лисим черепом! — погодився Мешаді-Гулам і, трохи помовчавши, запитав: — А чого він приходив, ти не знаєш, мій любий?

— Я тільки чув слово «м'ясо». І не раз.

— Ти правду кажеш, небоже? — знову захвилювався Мешаді-Гулам. Він вийняв з кишені цукерку, загорнуту в яскраво-червону обгортку з бахромою, і поклав її на столик перед охоронцем. — Отримай у мене пуд цього товару просто зі складу в нижньому поверсі мого будинку, небоже.

¹ М у д ж а х і д — воїн священної війни.

Молодий чоловік усміхнувся і схилив голову. Переконавшись, що охоронець полагіднішав, Мешаді-Гулам відійшов до стіни і сів на стілець, все ще лаючи на всі заставки Петроса:

— Ах ти ж, сучий сину! Хай я не буду нащадком свого батька Джейрана, коли не піднімусь на самісінький верх мінарета й не закличу звідти на священну війну проти таких свиней, як ти і твій батько, весь мусульманський світ! А почну я свій заклик з чалмоносних жителів Арабістану!

Розділ шостий

СМОЛОСКИП

У кабінеті генерал-губернатора обговорювалися серйозні питання. Напружене внутрішнє становище, ймовірність зіткнення з дашнацьким військом у Зангезурі завдавали немало клопотів докторові Хосров-бею Султанову, призначення якого на посаду генерал-губернатора було несподіваним для нього самого.

Насправді ж тут не було нічого несподіваного. Три основних завдання стояли перед контрреволюційним урядом. Це придушення революційного руху й потягу широких мас до Радянської Росії, оборона бейських земель від посягань бідноти і, нарешті, війна з дашнаками, які в себе проводили таку ж антинародну політику. Треба було мати особливо твердий, наполегливий і передусім жорстокий та підступний характер, щоб здійснити таку програму. І уряд, добираючи чиновників, це враховував. Можна вважати, що, призначивши Хосров-бея Султанова карабахським губернатором, центральний уряд врахував особливості натури доктора Хосров-бея й ненаситну жорстокість його рідного брата Султан-бея.

Те, що військовий міністр та міністр внутрішніх справ після тривалих нарад і засідань виїхали учора до Баку, так і не ухваливши рішення з жодного питання, дуже стривожило Хосров-бея і похитнуло його віру в остаточний успіх. Цей кремезний, тілистий чоловік неспокійно ходив по кімнаті й, не звертаючи уваги на Агахан-бея, Герай-бея Джаваншира та інших аристократів, прислухався лише до того, що говорив Юсиф Джалал-паша, виявляючи цим особливу прихильність і пошану до нього.

А Юсиф Джалал-паша говорив про недоліки у справі

навчання щойно організованої армії, про її недостатню озброєність, натякав на ненадійність солдатів.

При цих словах генерал-губернатор підбіг до великої карти, яка висіла на стіні, і мовив, кинувши на неї неспокійний погляд:

— На цій щедрій землі немає такого рідкісного елемента, який називається спокоєм, панове!

Усі мовчки похитали головами, а Юсиф Джалал-паша сказав по-турецькому:

— Ваша тривога, бею-ефенді, щодо мобілізації та підготовки війська небезпідставна.

На цьому нарада скінчилася, і всі її учасники покинули кабінет. Останнім пішов Юсиф Джалал-паша, якого губернатор провів до самих дверей. Не звертаючи уваги на Мешаді-Гулама Джейран-оглу та інших відвідувачів, Хосров-бей зачинив двері свого кабінету й замкнув їх на ключ, ніби даючи зрозуміти всім, що вони можуть іти звідси геть.

«Небіж» з револьвером на ремені, високо піднімаючи свої тоненькі брови, підійшов до відвідувачів у приймальні. Ті поглянули у вікна, за якими вирувала заметіль, накинули на себе хто пальто, хто бурку й поволі, один по одному, залишили приймальню губернатора. Але Мешаді-Гулам не відмовився від свого наміру і, хоч як йому хотілося їсти, не рушив з місця. Він вирішив будь-що дідатись прийому у Хосров-бея і домогтися, щоб він прийняв Мугім-бея та Зарінтадж-ханум.

«Небіж» глянув на Мешаді, стенив плечима й подумав: «Дідько з ним, нехай сидить, якщо йому йти нікуди!» Він відійшов од купця й сів на своє місце.

Мешаді-Гулам голосно зітхнув.

Залишившись на самоті у своєму кабінеті, Хосров-бей ходив з кутка в куток.

Що мав робити генерал-губернатор? Подати у відставку, взяти знову до рук закинтий стетоскоп і зайнятися своєю звичною справою — лікуванням? Чи все-таки закріпитись тут, на вершині огорнутого сніговими хмарами Карабаху, в Шуші, і діяти, як підкажуть обставини? Хосров-бей почав розглядати карту Карабаху. Маленький чорний кружечок — Шуша, його резиденція... Так, звідси й треба починати. Якщо горішній куток міста з вірменськими крамничками підпалити, полум'я перекинеться на весь Карабах, на все Закавказзя. Атож, треба розпалити це вогнище, неодмінно розпалити. Нехай задихнеться в ядучому диму

уся горішня частина міста, де живуть ці маузеристи, нехай здіймаються до неба зелені язики полум'я, і в цьому полум'ї і в хуртовині народиться мусаватська незалежність! Так вирішив, стоячи перед картою Карабаху, генерал-губернатор і, задоволений своїм рішенням, потер закладені за спину великі руки.

Він підійшов до дверей кабінету, перевірів, чи замкнені вони, після чого, немов злочинець, котрий переконався, що ніхто не перешкодить йому у виконанні злочинного задуму, підняв завіску, за якою на стіні була схована карта Закавказзя, і своїм єдиним оком знову оглянув підвладну йому губернію.

А як же бути з повсталими селами? Їх теж треба піддати очисному вогню.

В такому разі, пане Хосров-бею, чи не буде охоплена полум'ям уся ця карта? Тут вам треба вчинити розправу над вірменами, там придушити заворушення селян, які кричать: «Землі! Землі!» Це ж скільки вогнищ палатиме тут, по всій цій карті, і який задушливий дим огорне всю Карабахську губернію! А втім, чи не огорне цей дим увесь Азербайджан? А як Гаястан? «Дашнаки в Гаястані, меншовики в Грузії, по суті, діють, як і ми».

Хосров-бей знову заходив по кабінету.

«А чи є якісь інші шляхи?» — міркував він. Ні, немає. Військовий міністр та міністр внутрішніх справ втекли з Шуші, залишивши його самого. Виголошувати промови легко, а знайти вихід із скрутного становища важко. І, як завжди у скрутну годину, Хосров-бей згадував про свого брата Султана. Хосров-бей давно переконався в тому, що як тут, у місті, так і там, у Зангезурських горах, озброєні загони Султана найнадійніша сила. Якби тільки їм не заважали більшовики! Навіть тут, у фортеці Шуші, в резиденції самого губернатора, більшовики наслідують поширювати листівки проти мусаватського уряду, розклеюючи їх не лише на стінах приватних будинків, а й на стінах казарм та його власної канцелярії. У більшовиків об'єдналися, як рідні брати, росіяни, вірмени, азербайджанці, і всі діють заодно. Проникаючи в казарми, вони ведуть розмови з солдатами й розхолоджують їхній національний запал. Це вони поширюють небезпечні гасла про мир, братерство, землю, хліб, розповідають про громадянську війну в Радянській Росії, про необхідність зв'язку з Росією і цим паралізують усі заходи уряду.

Хосров-бей розгорнув папку з написом «Цілком таємно»

і став переглядати списки більшовицьких осередків, перелік імен та прізвищ.

Про одних членів більшовицької організації, таких, як Мірза-Полад і Матвій Сибіряк, були детальні відомості, імена інших, таких, як Шамо, тільки згадувались, а були такі люди, імена яких поки що залишались невідомими. Здавалося, що більшовиків не так уже й багато. У Баку їх, звісно, більше, і там вони сильніші. Хоч вони і втратили своїх керівників, та все ж продовжують керувати організаціями, розкиданими по всьому Азербайджану, продовжують піднімати робітників у містах, підбурювати народ у селах.

По тілу Хосрова пробігли мурашки. Він підійшов до груби, підкинув кілька полін і став біля вікна. По всьому місту гуляла хурделиця. Здавалось, немов, у передчутті злочинних дій шовіністів, це стародавнє місто б'ється з відчаю сивою головою об землю. Обидві частини міста передчували одну й ту ж біду, яку водночас готували їм мусаватисти й дашнаки.

Походивши по кабінету, Хосров-бей знову підійшов до відкритої карти і рішучим жестом поклав руку на горішню частину міста.

— Нехай буде так! Іншого шляху, навіть вузької стежки, немає. Так і лише так! Треба заготувати тисячі смолоскипів, щоб розпалити величезне вогнище! Нехай найбільше вогнище запалає тут і перетворить цю частину міста в голі руїни й притулок для сов! — бурмотів собі під ніс Хосров-бей.

Подумки він споглядав своїм єдиним оком, як займалися триповерхові будинки, як ідучий дим і зелене полум'я здіймалися до самого неба, і ось в обіймах снігової заметілі запалало величезне пекельне вогнище.

«Що ж це робиться?! Адже я лікар, а лікарі повинні турбуватися про здоров'я й життя людей!..»

Та ця думка лише на одну мить зринула й одразу ж зникла, немов хтось сторонній втрутився в його роздуми.

І все-таки йому стало не по собі. Хосров підбіг до дверей, повернув ключ і відчинив їх. Ад'ютант, який сидів за дверима, підхопився й злякано глянув на генерал-губернатора.

— Хтось чекає мене? — спитав Хосров-бей: треба ж було про щось запитати. — Хто хоче мене бачити? — І Хосров-бей обвів приймальню своїм єдиним оком.

В глибині кімнати підвівся непоказний чоловічок, низько вклонився кілька разів.

— Я тут з самого ранку чекаю прийому в пана губернатора! — запобігливо мовив чоловік.

Губернатор вийшов із свого кабінету, оповитого, як йому здавалося, димом пожарища, і, зачинивши за собою двері, поволі підійшов до Мешаді-Гулама.

— Хто посмів зачинити перед тобою ці двері? — Хосров-бей поклав гарячу руку на його плече.— Хто й коли зачиняв ці двері перед Джейран-оглу?

Мешаді-Гулам покірно схилив голову перед губернатором.

— Нехай ще більшою буде прихильність пана бея!

Хосров підсунув собі стілець і сів поряд з Мешаді-Гуламом, а ад'ютантові дав знак, аби той вийшов.

Молодий чоловік з револьвером на паску виконав наказ губернатора і залишив його віч-на-віч з Мешаді-Гуламом Джейран-оглу.

Мешаді-Гулам запопадливо висловив Хосров-бею свою вдячність і сказав, що в усіх мечетях міста благословляють ім'я пана губернатора, а він сам, Мешаді-Гулам, готовий одягти саван, прив'язати меч і в ім'я ісламської нації виступити в священній війні, щоб знищити усіх невірних, таких, як Петрос, і розвіяти їхній прах за вітром.

— Пане бею, мушу вас запевнити, що весь мусульманський люд жде не діждеться початку священної війни! — мовив Джейран-оглу і від хвилювання підхопився.— Узяти хоч би мене! Я мрію, щоб піти на священну війну за ісламську націю й загинути смертю праведника!

Губернатор посадив Мешаді-Гулама на місце й тихо шепнув йому на вухо:

— Треба багато смолоскипів!

— Що ви сказали, бею? — здивовано перепитав Мешаді-Гулам.

— Смолоскипи, кажу, Мешаді!

— Які смолоскипи, пане губернатор?

— Смолоскипи, багато смолоскипів! — сказав Хосров і підняв руку, ніби в ній був факел.— Смолоскип потрібен, Мешаді, великий палаючий смолоскип!

— А нащо такий смолоскип?

— Треба!.. Але це треба зробити тишком-нишком, так, щоб моє ім'я не згадувалось...— прохрипів Хосров. Він окинув своїм єдиним оком приймальню і від далі: — Ти повинен шепнути нашим нерозумним чалмоносцям, щоб кожен з них приготував для священної війни по смолоскипу й чекав.

— І доки нам чекати, бею?
— Доти, поки я не моргну оцим самим оком!
— А потім, пане губернатор? — нетерпляче спитав Мешаді-Гулам Джейран-оглу.

Хосров-бей підвівся, глянув у вікно на горішню частину міста.

— Глянь, он там, на горі, все повинно зайнятися синім полум'ям!

— Невже все там горітиме, бею?

— Так, вся горішня частина міста повинна запалати!

— Невже там згорить і все багатство?

— Після пожежі можна буде зібрати золоті речі.

— А килими, тканини, шовк і різні дорогі товари, які були привезені з усіх торгових міст світу?

— Нехай це перетвориться в ядучий дим і в цьому диму задушаться вірмени!

— То ви кажете, що потрібні смолоскипи, бею? А як же діти?

— Це війна, Мешаді!

— Отже, смолоскипи...

— Хай ніхто не знає, що я тобі це казав, та нехай знають усі, що вірмени роздають по одному смолоскипу на людину!

— Кажуть, що дашнаки більше розраховують на рушниці та кулі...

— А ви, брати мусульмани, розраховуйте на смолоскипи!

Мешаді-Гулам Джейран-оглу боявся всього, навіть власної тіні. Зіщулившись, він намагався щось вимовити, але Хосров-бей підніс руку до його обличчя й затулив йому рот долонею.

— Мовчи! Треба зробити так, Мешаді, аби люди думали, що це йде від тебе. Коли хоч одна душа почує, що таке розпорядження дав губернатор, то знай, з тебе живого шкуру здеруть!

— Ой, не треба, бею! — пробурмотів Джейран-оглу і знову підхопився. — Гаразд, я зроблю смолоскипи, тільки за однієї умови, що три будиночки з золотом...

— Я обіцяю віддати тобі п'ятдесят руйн із золотом, Мешаді!

— Така щедрість! — мовив Мешаді-Гулам. Він уявив собі найбагатшу вулицю міста, і очі його забігали. — Я вважатиму своїм обов'язком піти на священну війну за ісламську націю й перевернути догори дном золоті комори таких гяурів, як Петрос.

Випаливши ці слова, Мешаді-Гулам, зворушений, уп'явся

очима в губернатора. Він, звичайно, зовсім забув про Зарін-тадж-ханум. Його лихоманило від страху й жадібності. Здавалося, цей волохатий ведмідь і облізлий лис пильно розглядають один одного.

— Отже, ви так наказуєте, бею?

— Саме так наказую, Мешаді!

— Смолоскипи?

— Так, нишком, таємно від усіх, кожен мусульманин, незалежно від віку й статі, повинен заготовити по смолоскипу! Треба пустити чутку, що не вистачає гасу й смолоскипи готуються для освітлення міста!.. Ті, що готуватимуть смолоскипи, не повинні знати, що ці двадцять чи двадцять п'ять тисяч смолоскипів призначені для того, щоб зелені язики полум'я шугали аж до самого неба, аби провчити дашнаків...

Розділ сьомий

У ВОВЧОМУ ЛІГВІ

Цілий рік ховаються у хмарах вершини гір Чалбаїру. Але взимку хмари спускаються на фортецю Шушу і оповивають її сніжною круговертю. Білою габою вкриваються неозорі простори Карабахської рівнини й густі ліси понад берегами тихоплинної Кури.

З другого боку широкої річкової долини, з крутих схилів Нуха-Закатальських гір теж налітає сніговій, і здається, що ці два снігових потоки зливаються над Курою в один страшний сніговий смерч і мчать у Міль-Муганський степ, щоб і його одягти у біле вбрання.

Сховалися під снігом сади, які почали з себе скидати пожовкле листя, і річки, оторочені біля берегів сніговою каймою, звивалися блакитними стрічками.

Та люди не звертали уваги на те, що діялося в природі. Увесь край охопило велике горе. Здавалося, світ зійшов із своєї осі й розвалюється.

Біженці, жертви кривавих дашнаків, врятувавшись од вогню і смерті, тягли на спинах врятовані від полум'я і грабіжників речі.

Вони йшли із районів Гокчі, Даралагезу й Сісяну, ведучи за руки босих дітей, і лавиною сунули в села Карабахської долини.

Біженців з речами на спині можна було побачити на кожній дорозі, в кожному селі, на кожній вулиці, під кожними

воротами. Вони стогнали, скаржились і проклинали все на світі.

Однією з таких страждених стала Алагез.

Тієї ночі, коли Мугім-бей образив її, вона зняла сукню, яку їй подарувала Зарінтадж-ханум, одягла свою звичайну одежину й непомітно проскочила повз Алемдара, котрий стирчав посеред двору.

Так Алагез покинула багатий дім з його нікчемним, розбещеним життям і опинилася в самій гущі нещасних людей. Вона йшла від села до села, ночувала в хлівах або на руїнах.

Скривджена і знедолена, Алагез не могла знайти хоч якогось закутка, де можна було б прихилити голову. Вона вдивлялася в гори Чалбаїру, звідки насувався сніговій. Вона сподівалася знайти притулок у цих горах, але до них було так далеко. Якби молода вродлива жінка і зважилась сама вирушити в гори, то як пройти тими дорогами, на яких повно війська, як врятуватися від завжди п'яних панів офіцерів?

Вона пригадала ті часи, коли Шамо і Фарзали біля берега Кури на галявині густого лісу пасли отари овець Герай-бея, зимували в своїх куренях і вечорами грали на сопілці. Ті місця найбільше вабили до себе Алагез. Вона, звичайно, розуміла, що в цих землянках усе зруйновано й занедбано, але йшла туди, немов сподівалася знайти там спокій.

А дорогами все рухалися війська. Алагез звертала на стежки, щоб не потрапляти на очі солдатам та офіцерам. Ніч була темна, мів густий сніг, завивав вітер. Тепер вона не боялася ні вовків, ні інших хижаків. Нічого не боялася ця красуня з Делідагу; вона опинилася на рівнині нещастя і бажала лише одного: розрахуватися життям за свою вроду.

Адже якби Алагез не була красива, а народилася миршавою, вона вийшла б за якогось лисого або каліку, сиділа б з ним дома, а не поневірялася по долині, де лютує сніговій.

«Врода — велике лихо для бідної дівчини!»

Ці слова не виходили в неї з голови. Каючись і нарікаючи сама на себе, Алагез ішла від дерева до дерева, обминала заметені снігом кущі й не звертала уваги на те, що колючки подерли їй ноги й гаряча кров капала на сніг.

А ось і приземкуваті очеретяні курені. Алагез обдивилася їх. Колись ці курені поставили тут пастухи Шамо і Фарзали. Зараз вони були зруйновані й заметені снігом.

Алагез вже нічого не відчувала — і раптом із-за дерев побачила перед собою Куру, ту саму Куру, яка зараз, пізньої осені, текла поволі, тихо. Та Алагез знала цю вередли-

ву річку. І тепер Кура вабила її не красою, а своєю глибиною.

Атож, Кура завжди була дуже глибока, страшна й нещадна!

Алагез шукала смерті. Жінка цілу дорогу йшла їй назустріч, та смерть, немов на крилах, втікала від неї. І ось вона, її смерть, тече поволі, тихо й кличе до себе. Чи кине́ться Алагез у її обійми? А може, втікати звідси? Але куди?

Звичайно, якщо скоритися Мугім-бею і погодитись з усім, що каже Зарінтадж-ханум, то можна було б залишитися і в них. Та чи могла примиритися з цим Алагез?

Щоправда, серкяр Гамдулла зумів узяти її собі за жінку. Але ж це було в дні її юності. А коли на вершині Делідагу Алагез побачила пастуха Фарзали, вона зрозуміла, що таке кохання. В грозову ніч вона припала до його грудей, а потім у селищі Ельоглу увійшла в його курінь, тим самим виказавши своє почуття, свою любов.

А більше нічого їй не було! Навіть своїй суперниці Карагіле Алагез не зробила нічого поганого. Одне слово, як би не було їй скрутно, вона завжди була правдивою і чесною й ніколи не поступалася перед своєю совістю.

Якби Алагез із її вродою пішла шляхом лицемірства, вона могла б чудово влаштувати своє життя хоч би в домі Герай-бея, і хтозна, може, народила б дитину для продовження роду Джаванширів.

Алагез уже кілька хвилин стояла на березі Кури. Її босі ноги, почервонілі й порепані, вже не відчували холоду. Із очей котилися важкі сльози і, мов перли, замерзали на щоках.

Вечоріло, навкруги тільки ї чути було каркання ворон. Куди їй іти, у яких руїнах сховатися, до якого каравану біженців пристати, щоб поневірятися разом з ними?

А вода тече поволі й велично. Кура з її крижаною облямівкою берегів здається Алагез навіть теплою і приємною, а річкова вода жаданою і рідною.

А що, якби в цю хвилину постав перед нею Герай-бей або його двоюрідний брат Мугім-бей із своїми брудними зальотами? Чи погодилася б вона? Може, голод, холод, страх перед смертю похитнули б її рішучість, і вона б кинулася в обійми до одного з Джаванширів?

Та варто було Алагез тільки подумати про це, як все її тіло здригнулося від ненависті й огиди. Вона пильно вдивлялася вдалину. Що за вогники заблимали там, попереду? Може, це її порятунок? На серці аж потепліло.

Раптом протяжливе виття долинуло до її вух. Згряя хижих вовків, блимаючи в темряві очима, несподівано оточила її. Молода жінка заметалася з переляку. Страшний, сповнений відчаю крик розітнув повітря...

Замість круговерті в Курі її оточила згряя голодних вовків. Довкола жінки стрибали, люто рикали страшні звірі. Розкриті пащі з гострими білими іклами зімкнулися навколо неї. Вовки збили з ніг Алагез, яка за мить до цього ще була сповнена життя, загризли й роздерли її на шматки. Хижаки, облизуючись, мов підлі кати, лиходії-злочинці, підбгали хвосты й порозбігалися у різні боки...

Вітер, налетівши з гір, подужчав, сніговий зі страшним завиванням пролетів над Курою, і останні сліди крові, що окропили безлюдний берег, стерлися і зникли.

Розділ восьмий

РІШУЧИЙ КРОК ЗАРІНТАДЖ-ХАНУМ

Зарінтадж-ханум так і не пощастило зустрітися з генерал-губернатором Хосров-беєм.

Її все більше дратували непевні, суперечливі новини, які приносив Мешаді-Гулам. Хоч як намагався він показати, що докладає усіх зусиль, аби прискорити прийом у пана генерал-губернатора, вона більше не вірила йому.

Бачачи, у якому настрої дружина, Мугім-бей, як завжди у таких випадках, намагався не потрапляти їй на очі. Він то викликав до себе Алемдара Журавля й довго гомонів з ним, то йшов на базар, узявши з собою того ж таки Алемдара Журавля. А коли Мешаді-Гулам був дома, то Мугім-бей ані на крок не відходив від нього.

Таким чином, Зарінтадж-ханум ніяк не випадало зігнати на комусь свою злість, та й поділитися своїми невеселими думками й тривожним очікуванням їй було ні з ким. Уночі Зарінтадж-ханум крутилася в постелі, марно намагаючись заснути. І раптом вона з образою згадала служницю Алагез, що зрадила її.

Якщо Алагез не знайдеться, які тільки плітки не підуть серед джаванширських беїв! Казатимуть: «Мугім-бей спокусив Алагез. Він жив з нею, а Зарінтадж-ханум прибрала її руками Алемдара Журавля!»

Пашекуватимуть скрізь, і ця плітка полетить з дому в дім, з села в село, з міста в місто.

Подія, якій Зарінтадж-ханум спочатку не надала ніякого значення, тепер, темної ночі, коли в місті лютувала заметіль і в хатах рипіли всі двері, переростала у щось страшне.

— Як же тепер бути, як діяти? — питала сама себе Зарінтадж-ханум, прислухаючись до завивання вітру.

А що, коли під час зустрічі з генерал-губернатором розповісти йому про зникнення Алагез, нехай він дасть особливе розпорядження розшукати жінку?

Ні, не може Зарінтадж-ханум лишатися хоч би на одну ніч у цьому будинку з рипучими дверима й вікнами.

Зарінтадж-ханум підхопилася з постелі ще на світанку. Вона мерщій одяглася, нашвидкуруч умилась, зачесалася і, вкрутивши гніт у лампі, що горіла в її кімнаті перед дзеркалом, вийшла, як завжди, на балкон.

Уночі заметіль розгулялася ще більше. Вітер намів цілі кучугури снігу на балконі, перед вікнами й біля стін будинку.

Почувши стукіт каблуків Зарінтадж-ханум, Мешаді-Гулам, як і того разу, швидко встав. Він вийшов на балкон із своєї убого вмебльованої кімнати і низьким поклоном привітав Зарінтадж-ханум.

Роздратована, сердита бейша, не відповідаючи на привітання Мешаді-Гулама, показала йому рукою на суміжні двері.

— Іди, Мешаді, розбуди Мугім-бея, нехай встас! — наказала вона.

— Навіщо його будити, ханум? Ще ж не світало! — здивовано мовив Мешаді-Гулам, намагаючись заспокоїти вередливу пані.— У таку негоду, коли надворі хурделиця, їй-богу...— почав був він, але, глянувши на розгніване обличчя бейші, не доказав того, що хотів сказати, і пішов у кімнату Зарінтадж-ханум. Розтопивши грубу, він знову повернувся на балкон.— А я все думаю,— вів він далі,— може, у ханум постіль була холодна?

Зарінтадж-ханум сама побігла до спальні Мугім-бея й почала руками та ногами тарабанити в двері.

— Мугім-бею! Ефенді! — кричала Зарінтадж-ханум.

— Чого це ти так рано встала, Заріш? — долинув через двері хрипкий голос, у якому звучав страх.— Що трапилось?

— Вставай, ага, ми вирушаємо в дорогу!

— Куди, Заріш?

- Та хоч у Джаваншир!
- По такій погоді? Що ж ми робитимемо?
- Алагез поїдем шукати!
- Та чи ти здуріла? У таку заметіль?
- Так, у таку заметіль!..

Мугім-бей розумів, що сперечатися з нею у цю хвилину була марна річ: це означало ославити себе в домі Мешаді-Гулама.

Мугім-бей почав поспіхом одягатися, а Зарінтадж-ханум стояла в дверях і сердито спостерігала за своїм чоловіком. Завжди балакучий Мешаді-Гулам принишк. Він не хотів, щоб Джаваншири поїхали від нього невдоволені, ображені. Мешаді-Гулам торгував не лише своєю калитою, але й своїм іменем. Зараз для Мешаді-Гулама ім'я мало велике значення. Адже сам пан генерал-губернатор Хосров-бей Султанов сидів поряд з Мешаді-Гуламом, та ще де! — не в своєму кабінеті, а в приймальні, — дружньо розмовляв з ним і несподівано відкрив йому свою таємницю, дав важливе державне доручення. Це ж треба, щоб генерал-губернатор проїнявся такою довірою до Мешаді-Гулама, і якщо він виконає доручення як треба, скільки коштовних речей можна витягти з пожарищ! О, Мешаді-Гулам любив робити послуги потрібним людям!

Побачивши, що Мугім-бей вже одягнувся й готовий вийти з дому, Зарінтадж-ханум повернулася до своєї спальні, гучно стукаючи каблуками, склала речі й зв'язала їх. Не поснідавши, вона викликала Топуша й зіграла на ньому усю злість, яка була в неї на серці. А потім загадала запрягти коней і подати фаєтон у двір.

Мугім-бей Джаваншир жестом наказав Журавлеві приготуватися до від'їзду.

Дружина Мешаді-Гулама Умулейла, з довгим, худим обличчям, стояла віддалік, трохи схвильована. Але невдовзі вона заспокоїлась, згадавши, що набагато краще, коли гості від'їжджають, ніж коли залишаються. До того ж вона помітила, що ханум останнім часом дуже схвильована. А що доброго можна чекати від стривоженої гості? Зваживши все, Умулейла прийшла до висновку, що, мабуть, краще було б гостям поїхати ще вчора. Вона глянула на них дуже виразним поглядом, немов сказала: «Збирайтесь мерщій та їдьте собі!»

Розгнівана Зарінтадж-ханум ще більше розлютилася, коли побачила, як ставиться до неї хазяйка цього дому. Вона дуже шкодувала, що пам'ятна їй вітальня міститься

домі Мешаді-Гулама. Але що могла вдіяти Зарінтадж-ханум? Що вона могла сказати Умулейді, котра не підкорялася їй і не залежала від неї? Її не схопиш за барки й не кинеш собі під ноги. Залишалося одне: змішати гірке з солодким і якимось проковтнути цю пілюлю.

Зарінтадж-ханум ні з ким не сперечалася. Вона зайшла до кімнати, щоб перевірити, чи всі речі забрала, а потім штовхнула ногою двері у велику вітальню, пройшлася нею. Мовчки повернувшись, спустилася у двір і сіла у фаетон.

— Рушай, Топуше! — рішуче мовила вона.

— Куди накажете, ханум? — спитав Топуш і взявся за віжки.

Мугім-бей та Алемдар швидко скочили на свої місця. Мешаді-Гулам сів на лавці фаетона.

— Я ніяк не збагну, чого ханум на мене розгнівалася? — сказав він, здвигнувши худими плечима. — І чого вона надумала їхати в таку негоду, заметіль, навіть не поснідавши?!

— Рушай, Топуше! — перебила Зарінтадж-ханум.

Топуш підняв батіг, помахав ним над спинами коней, фаетон рушив і покотився з двору на вулицю. Хитаючи головою, коні потягли фаетон вгору крутим узвозом.

Умулейла підійшла до воріт, дивилася вслід фаетону, поки той не зник у хуртовині.

— І не набридло нашому Мешаді годувати джаванширських паній і тринькати на них гроші! — буркотливо мовила вона й стала розглядати діамантовий перстень на своєму худому, кістлявому пальці. — Треба його сьогодні занести до ювеліра, нехай добре подивиться. Може, ця ханум подарувала нам якимсь скельце замість діаманта!

Умулейла замкнула ворота й повернулася в дім.

Піднявшись на другий поверх, вона зайшла до кімнати ханум і на повні груди вдихнула повітря, настояне на тонкому ароматі хороших духів. Потім роздяглася, відкинула свою сукню вбік і лягла в постіль Зарінтадж-ханум.

«Нехай красунями милуються і прославляють їхню вроду. А мені досить і мого Джейрана із золотою калиткою...»

Тим часом фаетон, запряжений білими кінями, все далі від'їжджав від будинку Джейран-оглу; завірюха не вщухала, гуляла по вулицях. Зарінтадж-ханум, прислухаючись до завивання вітру, знову згадала про Алагез.

— Поганяй, Топуше! — квапила фаетонника ханум, шулячись від холоду. — Поганяй!..

ЗАДУШЕВНІ СПІВРОЗМОВНИКИ

Білі коні, важко дихаючи, тягли фаєтон. Копита їхні ковзали по льоду, і тварини насилу витягали колеса екіпажа із снігових заметів. Коли доїхали до базару, Зарінтадж-ханум крикнула Топушеві:

— Їдь прямо до будинку губернатора!

— До будинку губернатора? — здивовано витріщив очі Мешаді-Гулам. — До канцелярії губернатора, ханум?

— Навіщо до канцелярії? До нього додому! — наказала Зарінтадж-ханум, відвернувшись од Мешаді. — Чуєш, Топуше, їдь прямо до будинку пана губернатора.

— А чи зручно? — Мешаді-Гулам боявся накликати на себе невдоволення пана губернатора, позбутися його прихильності й таким чином відкрити дорогу пройді Петросу. — Чи не вийде на гірше, ханум-ефенді? Може, краще поїдьмо до канцелярії пана губернатора й там засвідчимо йому своє шанування?

— Ні! — категорично заперечила ханум.

Дивляючись у заметіль, вона помітила згорбленого чоловіка з сумкою на плечах. Це був старий листоноша. Зарінтадж-ханум зупинила фаєтон і спитала чоловіка, де живе губернатор. Мешаді-Гулам глянув на схвильоване обличчя й роздуті ніздрі Зарінтадж-ханум, перевів погляд на Мугім-бея, який намагався зберігати спокій, сидючи в кутку, і вирішив, що краще йому керувати всім і прислужитися гостям до кінця.

— Я до чого веду, — сказав він, улесливо посміхаючись і поскубуючи свої рідкі вуса, на яких танули сніжинки. — Я хочу сказати ханум-ефенді, що, може, їй все-таки зручніше буде поїхати до канцелярії губернатора, а не додому. — Мешаді-Гулам, побачивши, що ханум і вухом не веде, звернувся до Мугім-бея: — Чи не правда, бею-ефенді?

Мугім-бей промовчав і тільки спідлоба глянув на Зарінтадж-ханум, немов хотів сказати: «Ханум знає краще за мене!»

Листоноша не зумів до ладу пояснити, де живе губернатор, і Мешаді-Гулам, не гаючи жодної хвилини, зістрибнув з лави фаєтона й швидко піднявся на передок, де сидів Топуш. Протягуючи руку вперед, він показав кучеру, куди треба їхати. Потім Мешаді-Гулам вирвав віжки з Топуше-

вих рук і почав сам правити кіньми, які розбризували в усі боки багнюку, що утворилася від талого снігу.

— Тпру! — мовив Мешаді-Гулам, і коні зупинилися перед самісіньким будинком губернатора.

Купець зістрибнув на землю й підбіг до вартового, який стояв біля брами. Він подав документ, підписаний генерал-губернатором, і одразу ж пройшов крізь браму. Тримаючи в руках перепустку, він зійшов сходами на айван і спитав іншого вартового, котрий стояв тут, чи прокинувся пан губернатор, чи ще спить. У цю хвилину Мешаді помітив за вікном кремезного чоловіка з розкуйовдженим чорним волоссям; це й був сам пан губернатор, який тільки-но підвівся з ліжка.

Мешаді-Гулам сторопив від несподіванки, та губернатор уже відчинив двері. Цієї ночі йому приснилося, що почалася пожежа, і він, замість того щоб підписувати рецепти, підписував своїм пацієнтам смертні вирoki. Хосров-бей був схвилований і, побачивши внизу такої ранньої пори Мешаді-Гулама, занепокоївся. Він зустрів Мешаді-Гулама на порозі.

— Заходь, Мешаді, заходь! — Губернатор відчинив половину двостулкових дверей і відступив назад.— З чим прийшов так рано? Чи з добром?

— Прокляття злу, пане губернатор! — відповів Мешаді-Гулам, швидко заходячи до кімнати.

Він зупинився біля дверей, рукою струсив на підлогу сніг зі своєї папахи з обледенілими краями та з потертого коміра, зітхнув і приготувався відповідати на запитання губернатора.

Хосров-бей дав знак вартовому на айвані, щоб він зійшов у двір і став біля воріт. Охоронець виконав наказ губернатора. Спустившись з айвана, він вийшов до воріт і почав розглядати заметений снігом фаєтон з білими кіньми, цим нагнавши страху на Алемдара Журавля.

«Мабуть, цей син безбожника надумав виказати мене як убивцю Гаджі-Абуталіба!» — подумав він і трохи не зіскочив з сидіння.

Тим часом губернатор схопив Мешаді-Гулама за рукав і повів до кімнати.

— То як із смолоскипами?

— Я шепнув про це на вухо і Абдул-Керім-азі, і Гаджі-Ахунду,— почав розповідати Мешаді-Гулам, який ще вчора, після відвідин губернатора, побував у обох духовних осіб.— Абдул-Керім погладив бороду і промовчав, а Гаджі-

Ахунд сказав: «Це велика справа, Джейран-оглу!» І додав, що для кожного правовірного, який іде на священну війну, смолоскип може стати зручною зброєю.

— Отже, Абдул-Керім мовчить, а Гаджі-Ахунд уже відшукує відповідну суру корану? — мовив Хосров, примруживши очі.— То це ж як, Гаджі-Ахунд освіченіший, ніж бородатий Абдул-Керім?

— Авжеж, пане губернатор! Які сумніви можуть бути в тому, що Гаджі-Ахунд учений?

— Сподіваюсь, ти їм не сказав, хто запропонував цю прогулянку із смолоскипами? — суворо запитав Хосров-бей.

— Про це жодного слова!

— Дивись мені, щоб ніде не згадувалося моє ім'я! — мовив Хосров-бей і кинув на Мешаді-Гулама підозрілий погляд.— Бо доведеться мені, незважаючи на нашу дружбу, затулити тобі рота! Щоб ти знав, я дав слово вірменським і мусульманським аксакалам, що все буде гаразд!

— Та як ми можемо бути спокійні, пане губернатор, коли у християн стільки рушниць, гармат і арсеналів, які залишив їм ще цар Микола? Чи ж маємо ми право приспати пильність мусульманської нації?

— Шановні аксакали як ісламської, так і гаястанської нації заявили, що вони хочуть, аби національний мусаватський уряд встановив порядок і спокій, і вимагають, щоб влада поставилася з усією суворістю до підбурювачів як з одного, так і з іншого табору.

— Та хто ж вклав ці слова в уста наших неосвічених мусульманських аксакалів?

Хосров-бей на це нічого не відповів, а знову спитав:

— То ти кажеш, що Гаджі-Ахунд зрозуміє усе, чи не так?

— Так, бею, Гаджі-Ахунд добре зрозумів усе! — відповів Мешаді-Гулам.— Він навів главу з корану, де сказано, що мусульманину в священній війні дозволено користуватися будь-якою зброєю. Він водив пальцем по сторінці корану і знайшов те місце, де було сказано про смолоскип.

— Тоді нехай він сам візьме Абдул-Керіма за вуха! — сердито сказав Хосров-бей.— Хай візьме Абдул-Керіма за його довгі вуха й пояснить йому, що він справжнісінький віслик, хоча шкура в нього гладенька. Хай пояснить цьому дурневі, що ми можемо стягнути з нього абу й оголосити віровідступником.

— Не сумнівайтесь, бею! Гаджі-Ахунд візьме бородатого

Абдул-Керіма за вуха і втовкмачить йому в голову, що таке священна війна для ісламської нації!

— Ти молодець, Мешаді! — мовив губернатор. — То це ти заради такої звістки встав сьогодні так рано?

— Так, бею! Я приніс вам сьогодні цю звістку... — за-
попадливо сказав Мешаді-Гулам і зігнувся в три погібелі,
ніби намагався стати ще меншим перед рослим генерал-
губернатором. — У мене є ще одна новина.

— Кажі, Мешаді! — Хосров-бей пройшовся по кімна-
ті. — Послухаємо, що хоче ісламська нація.

— Пане бею... — несміливо мовив Мешаді-Гулам, — є по-
важні люди, які хочуть бачити вас.

— Так рано? Хто ж це?

— Із Джаванширів, бею!

— А хто саме?

— Мугім-бей Джаваншир і його дружина Зарінтадж-
ханум, пане губернатор!

— Мугім-бей Джаваншир із своєю дружиною Зарін-
тадж-ханум?

— Саме так, бею.

— Це... — сказав губернатор і задумався, намагаючись
пригадати, — це з яких же Джаванширів? Зарінтадж-ха-
нум... — Губернатор ніяк не міг уявити, хто це така.

— Вони приїхали, бею, щоб особисто висловити вам свою
повагу.

— Але нащо було їхати сюди? Хіба немає канцелярії
губернатора?

— Бо так наказала ханум-ефенді!

— Зарінтадж-ханум Джаваншир?..

— Ви знаєте цю ханум, бею, ви бачили її!

— Де?

— У нас, бею!

— У вас? Коли?

— Десь три роки тому, бею, восени, під час вечері.

— Восени, під час вечері? — І Хосров-бей згадав. Під-
нявши руку, він прикусив вказівний палець, почуття, що
пойняли його того вечора, зринули в пам'яті, схвилювали. —
Ти кажеш, ця ханум зараз тут зі своїм низькорослим чоло-
віком?

— Тут, біля вашої брами, бею! — швидко відповів Ме-
шаді-Гулам.

Його охопило бажання вибігти на айван і покликати їх або
скотитися сходами, щоб повідомити Зарінтадж-ханум радіс-
ну звістку й привести її з чоловіком сюди...

Але, немов розгадавши його намір, Хосров-бей схопив Мешаді-Гулама за рукав, і той покірно зупинився. Хосров-бей опустив руку.

— Нехай вони краще ідуть до канцелярії. Як ти гадаєш, Мешаді?

— Ваша воля, пане губернатор,— стенив плечима Мешаді-Гулам.— Я тільки вважав своїм обов'язком доповісти вам. Вони довго живуть у моєму домі, та я не насмілювався турбувати вас. Але сьогодні вранці,— я не знаю, що наснилося ханум,— вона почала вередувати, сіла у фаєтон і наказала кучеру: «Ідь до губернаторського будинку!»

— До губернаторського будинку? Так вона сказала?

— Атож, бею, саме так!

— А чоловік нічого не сказав проти?

— Чоловік — слуга в ханум-ефенді!

— Що правда, то правда! У всіх Джаванширів чоловіки раби своїх жінок,— глузливо усміхнувся Хосров-бей.— Це не те що у нас, горців.

— Як же бути? — спитав Мешаді-Гулам і показав рукою на засніжений фаєтон біля брами.— Що їм сказати від вашого імені?

Хосров-бей помовчав. Він із задоволенням згадував подробиці зустрічі із Зарінтадж-ханум.

— Скажи...— Хосров-бей поклав руку на кістляве плече Мешаді-Гулама,— що я прийму їх обох у канцелярії в години прийому.

— В канцелярії в години прийому,— повторив Мешаді-Гулам і попрямував до дверей.

Губернатор вийшов на айван і повернувся обличчям до горішньої, вірменської, частини міста, де вітер здіймав сніг над дахами. І те, що йому наснилося минулої ночі, коли з погаслих згарищ струменів угору ядучий дим, ніби наяву постало перед очима.

Розділ десятий

ОСМАНСЬКИЙ КИЙОК

Хосров-бей Султанов сидів у своєму кабінеті, і його грайливий настрій, викликаний розмовою з Мешаді-Гуламом про Зарінтадж-ханум, уже розвіявся й змінився діловим. Він гортав донесення таємної поліції й що глибше у

них вникав, то тривожніше ставало в нього на душі, і його єдине око, здавалося, вилазило з очниці.

З цих донесень було видно, що в багатьох місцях ведеться підпільна робота, спрямована проти уряду. Це призводить до заворушення народних мас проти мусаватистів і паралізує урядові заходи, які мають на меті розпалити серед людей національну ненависть і ворожнечу.

«Треба пустити кров простому люду, щоб втихомирити його»,— подумки сказав генерал-губернатор. Він, лікар, добре знав, як діє справжнє кровопускання. Пустити кров — це зробити організм слабким, кволим, не здатним до опору, і покірним.

Читаючи повідомлення про більшовицький осередок у містечку Джаванширі, Хосров-бей підкреслив імена Матвія Сибіряка, вчителя Мірза-Полада, вірменського фельдшера Баграта Бахшияна та інших. Потім Хосров-бею раптом впало в око прізвище Мугім-бея Джаваншира.

«Підозру викликають досить дивні стосунки між учителем Мірза-Поладом і Мугім-беєм Джаванширом»,— прочитав Хосров-бей і, здивувавшись, підкреслив цей абзац.— Вони зустрічаються на самоті й довго розмовляють один з одним».

А Мугім-бей зі своєю Зарінтадж-ханум сидить зараз у його приймальні. Отже, треба з'ясувати: про що можуть розмовляти пан Мугім-бей з учителем Мірза-Поладом, який є одним з призвідників селянських виступів, що сколихнули всю Карабахську губернію! Чи не збирається колишній пристав Мугім-бей Джаваншир таємно записатися до більшовицької партії?

Роздумуючи над цим, Хосров-бей підсунув до себе папку з листами, які він отримав з центру, і почав перекладати їх. У цих листах помітні були неспокій, невпевненість, нервозність.

«Шушинську тюрму, яка стоїть на вершині гори, ти повинен заселити не злодіями, що крали криворогих кіз, а нашими політичними противниками,— читав Хосров-бей листа лідера мусаватської партії Расул-заде й похитував своєю кучерявою головою.— На моє глибоке переконання, так само як і на думку репрезентованої мною мусаватської партії, краще кинути всіх синів нації до останньої людини на поля битв і здобути славу, чесне ім'я, свободу, щоб ті, хто вціліє, залишилися жити гордими, як леви. Краще вмерти, ніж схилити голову перед дашнацькими пройдисвітами або якимись іншими християнами. Вам треба діяти заодно з

Юсифом Джалал-пашею... Сміливо використовуйте бойовий досвід великої турецької армії, під копитами коней якої віками здригався весь світ... В цьому і лише в цьому дусі виховуйте синів азербайджанської нації, бей-ефенді! Немає інших шляхів, не видно інших засобів!.. Будьте нещадними до більшовиків з нашої власної нації, які прагнуть повернути нас обличчям до півночі. Їхню партію ми невдовзі оголосимо поза законом. Так, будьте нещадні до них! Як і раніше, розпалюйте національні почуття, нехай горять вони яскравими смолоскипами. Про смолоскипи, до речі, не забувайте!..»

Знову смолоскипи! В Баку, мабуть, пам'ятають про наступну ілюмінацію.

«В ім'я національної незалежності ви зобов'язані, бей-ефенді, зовсім відмовитись від ваших гуманних, притаманних лікареві, поглядів...»

У дверях показався Мешаді-Гулам; запекло відбиваючись од губернаторського ад'ютанта, котрий схопив його за фалду, він встиг сказати:

— Бей-ефенді, ви були ласкаві дати розпорядження, що сьогодні приймете Зарінтадж-ханум і Мугім-бея Джаваншира?

Хосров-бей кивнув Мешаді-Гуламу на знак згоди, підійшов до столу і прибрав папки з секретними документами. Він залишив на столі лише донесення таємної поліції про містечко Джаваншир, але і його накрив білим аркушем паперу.

— Проси їх сюди, Мешаді!

— Обох, бей-ефенді?

— Так, обох! — відповів губернатор.

Коли Мешаді-Гулам вийшов, на порозі з'явився ад'ютант, той самий молодий чоловік з револьвером на боці. Він глянув на підняту руку губернатора з двома розчепіреними пальцями, вийшов у приймальню й жестом запросив Зарінтадж-ханум та Мугім-бея зайти.

Мугім-бей затримався, щоб пропустити вперед Зарінтадж-ханум. Коли чоловік з дружиною зайшли до кабінету губернатора, охоронець швидко зачинив двері перед самим носом Мешаді-Гулама.

— Що це ти робиш, небоже? — здивовано спитав Мешаді-Гулам. Він поклав руку на ручку дверей і сердито зиркнув на молодика. — Ти ж сам учора бачив, як генерал-губернатор зі мною поведився і як ми довго розмовляли з ним на самоті!

— То було вчора, Мешаді! — відповів «небіж», який

сьогодні виглядав особливо парадно. Він поволі підняв свої тонкі брови і сказав: — А зараз сам губернатор наказав так, Мешаді!

Вдавши, що не розчув його слів, Мешаді-Гулам підніс праву руку до вуха.

— А чому я не чув цього розпорядження? — Він боявся, що прогавить якусь вигоду, коли не буде присутній під час розмови своїх гостей з генерал-губернатором.

— Пан губернатор показав мені лише два пальці, Мешаді!

— А можливо, небоже, ти третього пальця не помітив?

— Та ні, на свій зір я поки що не скаржусь! — відказав «небіж». Він кинув на Мешаді-Гулама суворий погляд і запропонував йому сісти поряд з приставом Талибханом, Мірзою Чопуровим і осавулом Калбали, які статечно розсілися під стіною.

— Небоже...

— Я прошу вас, Мешаді! — сказав молодик, узяв купця за руки і посадив поряд з трьома відвідувачами.

Талибхан глянув на свої плечі, обтяжені погонями, підвівся й виструнчився перед ад'ютантом.

— Засвідчи панові губернатору мою повагу, небоже, — ледве вимовив він і глянув на товаришів. — І наше...

— Звідки ви, бею-ефенді? — спитав ад'ютант.

— Ми не ефенді, ми з Магавізу приїхали! — відповів пристав, не зрозумівши турецького слова.

— Мабуть, бей-ефенді пристав?

— Так, я пристав усієї Магавізької округи.

— Округи Султан-бея, чи не так?

— Так, небоже, округи брата шушинського губернатора.

— Я доповім панові губернатору сьогодні ж.

— Проси, щоб він прийняв нас усіх разом, небоже.

— А це хто такі? — Ад'ютант кивнув головою в бік Мірзи Чопурова та осавула Калбали, у якого на боці теж висів револьвер.

— Один з них, ось цей худий і рябий, — мій писар, а другий — мій давній вістовий, ще з тих часів, коли я був старшиною.

— Зрозуміло! — сказав ад'ютант, який вважав за краще розмовляти по-турецькому, щоб бути схожим на османських офіцерів.

Він підійшов до свого невеликого столика, який стояв біля дверей кабінету губернатора. Пристав Талибхан наблизився до ад'ютанта й став шепотіти йому на вухо:

— Прошу тебе, небоже, коли нас покличуть, ти пропусти мене до губернатора хоч би з моїм писарем!

Ад'ютант розсердився.

— Навіщо? Хіба бей-ефенді ніяк не може обійтися без своїх писарів? Писарю нічого робити у паня губернатора!

Пристав Талибхан озирнувся і вхопив себе двома пальцями за шкіру на горлі.

— Я тебе дуже прошу, влаштуй це якось для мене! — почав він благодіяти ад'ютанта й одразу ж признався: — Я не зовсім тямлю у цій клятій грамоті. А раптом доведеться доказувати свою вченість, і я боюсь, що осоромлюся перед іншими приставами, їй-богу!

— Ні! Як би там не було, а я не можу допустити писаря в кабінет губернатора! — розсердився ад'ютант. Він підійшов до Мірзи Чопурова й осавула Калбали, узяв за рукава одного й другого і вивів їх із приймальні.

Пристав Талибхан, зітхаючи, підсів до Мешаді-Гулама Джейран-оглу.

— Ось бачиш, Мешаді! — сказав Талибхан. — Як-не-як, а в себе ми щось та значимо! Недобре виходить: я, відомий у своїй окрузі пристав, прошу його, а він, якийсь ад'ютант, і слухати мене не хоче!

Молодий чоловік з револьвером грізно глянув у бік пристава, підняв руку й похитав головою. Обидва невдоволених відвідувачі почали розмовляти жестами. Мешаді-Гулам підніс обидві руки до скронь і ще раз спитав про свою худобу на Чалбаїрі, турбуючись, як вона переносить холоди. Талибхан окреслив рукою круг біля свого черева, пояснюючи цим своєму співрозмовникові, що худоба товстіє, набирає жиру й виглядає не гірше його, пана пристава.

Мешаді-Гулам обома руками схопив велику, грубу руку Талибхана, потис її і дав зрозуміти, що за гарну звістку він ладен подарувати йому новий кітель.

— Коли? — нетерпляче прошепотів Талибхан, ворущачи своїми широкими вусами. — Між нами кажучи, на гроші Азербайджану й гнилого горіха не купиш!

Мешаді-Гулам приклав руку до свого правого ока й, нахилившись до Талибхана, шепнув йому на вухо:

— Подарунок віддам, коли прийму худобу. Звісно, якщо вона справді буде така вгодована, як наш шановний пристав!

Талибхан задоволено засміявся:

— Можеш бути спокійним.

Ад'ютант блимнув очима на Талибхана, який посмів хихо-

титу в приймальні губернатора. У відповідь на його грізний погляд Талибхан витріщив очі й подумки сказав: «Ох же й погуляв би я по твоїй спині кийком!..»

А Мешаді-Гулам, усміхнувшись і тому, і другому, сказав примирливо:

— Не посваришся — не потоваришуеш!

З цими словами Мешаді-Гулам підвівся з місця, дістав з кишені чотки і, перебираючи їхні намистини, почав пильно розглядати двері до кабінету губернатора.

Розділ одинадцятий

ПРИСУД «ДОКТОРА»

Хоч губернатор був досить-таки схвильований після того, як прочитав донесення, та коли до кабінету зайшли Зарінтадж-ханум і Мугім-бей, він зустрів їх дуже привітно й запропонував сісти. З тієї хвилини, як Зарінтадж-ханум зайшла до кабінету, Хосров-бей не зводив з неї свого єдиного ока.

Струнка молода жінка з золотим пояском на тонкій талії під високими грудьми, з нижніми білими пальчиками, з чорними бровами на світлому чолі, яке облямовували густі чорні кучері, — прекрасна ханум справила сьогодні на Хосров-бея таке ж сильне враження, як і того пам'ятного вечора на бенкеті.

Мугім-бей, сівши на вказаний йому стілець, коротко відповів на питання Хосров-бея. Здавалося, він залишив Зарінтадж-ханум на поталу пильному поглядові губернатора.

Насправді ж, уловивши підозрілі бісики в єдиному оці Хосров-бея, Мугім-бей — а це з ним бувало дуже рідко — відчув ревності.

Здавалося, бажання отримати посаду, чин і владу цілком опанувало ним, та все ж він не міг не помітити, як цей здоровий, ще не старий чоловік відверто поїдав очима Зарінтадж-ханум. Мугім-бей дуже розхвилювався. Його короткі пальці судомило, і йому важко було тримати себе в руках.

А Зарінтадж-ханум не втручалася в розмову, мовчала, і очі її були опущені. Тільки часом, коли «чоловік-ведмідь» починав ходити по кімнаті, вона кидала на нього погляд і думала про те, що її наполегливість не була марною. Атож, Зарінтадж-ханум переконувалась, що цей кремезний мужчина все більше їй подобається, навіть його скляне око було

їй любе; а її законний чоловік Мугім-бей поряд з ним здався поганкою, що ледь піднялася над землею.

Що вона мала за десять років подружнього життя з таким чоловіком-євнухом? І хіба могла бути задоволена ним молода жінка? Якби потрапив до рук цій карабахській красуні такий чоловік, як Хосров-бей, вона ладна була б віддати увесь родовий маєток і вважала б себе найщасливішою жінкою в світі.

Спостерігаючи за «чоловіком-ведмедем», який поволи походжав кабінетом, тихо і вкрадливо розмовляв з її чоловіком і ні на хвилину не зводив свого єдиного ока з ханум, Зарінтадж нетерпляче ждала, коли він звернеться до неї.

Немов відчувши бажання дружини Мугім-бея, Хосров-бей раптом замовк і, підійшовши до Зарінтадж-ханум, сперся ліктем на високу спинку стільця.

— Як ставиться ханум до наших розмов на «національні теми»? — спитав він, міцно взявшись за стілець.

— Я хотіла послухати вас, докторе! — відповіла Зарінтадж-ханум, і її круглі щоки розчервонілися.— Заради цього ми з Мугім-беєм і приїхали... Спочатку ми поїхали просто до вашого будинку, на вашу квартиру... Але потім Мешаді-Гулам...

— Джейран-оглу повідомив мені про ваш приїзд...

— Пан губернатор поставився до нас офіційно й відмовився прийняти у себе вдома.

— Ваша правда! — відповів губернатор.— Та мені здається, що грубість можна вибачити курду.

Мугім-бей засовався на місці й ще нижче опустив голову. Він відчув, що цей на перший погляд безневинний обмін колючими словами має свій прихований смисл. І він докладав усіх зусиль, щоб вловити цей смисл. Від хвилювання Мугім-бей горів, як у вогні, і тіло його змокрило від поту.

— Але ж курд здобув вищу освіту і став лікарем! — заперечила йому після хвилинного роздуму Зарінтадж-ханум.— Якщо цей курд досяг такого високого становища, отримав посаду генерал-губернатора Карабаху, тоді як? Чи можна йому вибачити?

— Кажуть, що лише гріховна дитина забуває про своє походження...

— Ні, я не можу погодитись зі словами бея-ефенді.

— Чому, Зарінтадж-ханум? — спитав Хосров-бей. Він з великим задоволенням продовжував цю словесну суперечку.— Чому, ханум, ви не можете погодитись з беєм-ефенді?

Зарінтадж-ханум повела великими гарними очима. Тінь від її чорних довгих вій лягла на розчервонілу щоку; вона прибрала пози слабосилої й покірної жінки, яка так личила їй. Тремтячими пальцями ханум відстебнула пряжку свого золотого пояса й знову поволі застебнула її, з кокетливою невимушеністю підкресливши тонкість своєї талії, граціозність, витонченість усєї постаті. Потім вона поклала стиснуту в кулачок випещену руку на стіл, немов збиралася взяти келих з вином.

— Але все-таки, чому ви не хочете погодитись з беєм? — Хосров-бей, увесь розчервонілий, дивився на цю ледь рожеву руку Зарінтадж-ханум з діамантовими перснями на пальцях.

— Не хочу! — вередливо відповіла Зарінтадж-ханум. — Я категорично не згодна з діями бея-ефенді!

— З якими діями? З тим, що він не прийняв гостей у себе вдома?

— Так!..— відповіла Зарінтадж-ханум. Вона підняла парчеву хустку, яка упала їй на плечі, і накрила нею своє густе чорне волосся з проділом посередині.— Ви чудово мене розумієте!

— А якщо винний просить вибачення? Він може сподіватися? — Хосров-бей повернувся до Мугім-бея, немов запрошував його взяти участь у розмові.

Мугім-бей підвів на якусь мить голову, але не вступив у цей дивний словесний двобій між його дружиною та губернатором і знову похнюпив голову, ніби вирішив полічити узор на шущинських килимах, якими була заслана підлога.

— Усе залежить від того, яка провина! — відповіла Зарінтадж-ханум і зітхнула.— Від того, яка провина!..

— Яка провина?

— Так, бею-ефенді! Від уміння спокутувати свою вину.— Зарінтадж-ханум посміхнулась, відкривши білий разок зубів, і опустила очі, які палали вогнем.

— Признаюсь, бею, я обожнюю розмови з такими культурними ханум! — Губернатор немов знову запросив Мугім-бея взяти участь у розмові.

— Атож,— промимрив Мугім-бей.— Наша Зарінтадж-ханум любить говорити все відверто, пане губернатор.

— Відверто і водночас з винятковою делікатністю! — сказав Хосров-бей.

— Серед карабахських дам, серед жінок із роду Джаванширів наша Заріш славиться правдивістю і тверезим розумом.

— Чоловік не повинен хвалити свою дружину! — усміхнувшись, зупинила Мугім-бея Зарінтадж-ханум, та за її усмішкою не важко було вгадати безмірну зневагу до нього.

Мугім-бей низько нахилив голову, ніби від удару палицею. Це не пройшло поза увагою Хосров-бея.

— Мугім-бей лише констатує факт, ханум-ефенді! — Він підійшов до письмового столу і почав гортати папери, які лежали на ньому. Потім він знову сів на своє губернаторське місце.

Хоч як приємно було розважатися розмовою із Зарінтадж-ханум, але його чекали справи: зустріч з викликаними з усієї губернії приставами, де він мав вислухати донесення, дати розпорядження й зажадати від місцевої влади встановлення порядку.

— Ханум і бей прибули сюди, щоб зробити візит губернатору, чи не так? — спитав він серйозним тоном.

— Так, зробити візит і ще... — відповіла Зарінтадж-ханум, намагаючись підтримати попередній тон розмови. — І ще просити...

— Просити? — перепитав губернатор, пригадавши деякі натяки Джейран-оглу щодо намірів бея й ханум. — Я відчуваю, що в такий бурхливий час треба було б доручити Мугім-бею Джаванширу якусь національну справу, чи не так?

— Авжеж! — potwierдила Зарінтадж-ханум і показала рукою на Мугім-бея, котрий сидів мовчки, похиливши голову. — Він сам не наважиться говорити про це з вами, генерал-губернаторе!

— Та-ак! — протяжно мовив губернатор. Він розгорнув папку й прочитав про себе імена Мірза-Полада, Матвія Сибіряка, Бахшияна, Шамо, Гейбалі, Гуммета, Ейбата. — Ну, а що діяти, коли Мугім-бея запідозрюють в симпатії до більшовиків?

Почувши ці слова, Мугім-бей підхопився мов ужалений.

— До яких більшовиків? — спитав він ображено й одразу ж зблід.

Зарінтадж-ханум, зціпивши зуби, допитливо глянула на чоловіка.

— Симпатії до більшовиків, до справжніх більшовиків! — відповів губернатор і вдарив рукою по папці. — До заклятих ворогів нашого мусаватського уряду.

— Я нічого не розумію.

— Мені здається, що присутність Зарінтадж-ханум не

може завадити нашій розмові? — спитав Хосров-бей, повертаючись до карабахської красуні.

— Таємниці Мугім-бея глибоко засіли в моєму серці й разом зі мною підуть у могилу! — значуще мовила Зарінтадж-ханум. Пойнята іншими почуттями, вона цим дала зрозуміти, що згодна перейти до офіційної розмови. — У могилу, бей-ефенді!.. — важко зітхнула вона.

— В такому разі... — продовжив Хосров-бей і коротко переказав зміст усіх донесень, які він отримав. Він згадав навіть про останню зустріч Мугім-бея з Мірза-Поладом, що відбулася під чинарою неподалік від будинку вчителя.

— Було таке чи не було? — суворо спитав губернатор.

— Так, пане губернатор, було!

— І це називається служінням нації?! — загорлав раптом Хосров-бей. Взагалі він не підвищував голосу, але зараз став схожим на свого брата Султана і навіть забув, що тут присутня Зарінтадж-ханум. — Перші наші вороги — більшовики! Чи ви цього не знаєте?

— Я це чудово знаю, пане губернатор! — сказав Мугім-бей, поклавши одну руку на іншу. — Дуже добре знаю.

— Хіба вам не відомо, пане Джаваншир, — губернатор знову вдарив по папці, — що коли ми у майбутньому, можливо, і знайдемо спільну мову з дашнаками, то з більшовиками ніколи не помиримось?

— Я це знаю, пане губернатор, знаю!

— Тоді поясніть мені, що за дружба у вас з більшовиком Мірза-Поладом, що за зустрічі з ним?

— Де, коли? — швидко запитала Зарінтадж-ханум. Вона раптом почервоніла й стала бундючною, мов індичка. — Чому я нічого не знаю про цю дружбу, Мугім-бею?

— Мірза-Полад перший мій ворог! — щосили вигукнув Мугім-бей, дивлячись то на Зарінтадж-ханум, то на Хосров-бея. — Ви, курдський бей, доктор Султанов, мусите знати, що ми, беї з роду Джаванширів, зробили нашій нації немало послуг і сьогодні знову ладні служити їй!

— А чим ви це доведете? — спитав Хосров-бей.

— Тим, що найближчим часом з допомогою охоронця Алемдара, котрий чекає нас зараз у дворі, привезу вам учителя Мірза-Полада живого або мертвого.

— Перші наші вороги — це більшовики, а вже потім дашнаки! Зрозуміло, Мугім-бею?

— Так, пане губернатор, ще там, у Джаванширі, я зрозумів це і з тим приїхав сюди, — впевнено мовив Мугім-бей.

Хосров-бей підійшов упритул до Мугім-бея і спитав:

— А якщо я запропоную вам там же, у Джаванширі, посаду повітового начальника?

— Із задоволенням прийму! — Мугім-бей підвівся і схопив простягнуту руку Хосров-бея. — Я з радістю служитиму нашій нації й доведу на ділі, як треба їй служити у важкі дні!

— Але й з Мірза-Поладом не пориватимете зв'язків, чи не так? — хитро посміхнувшись, запитав Хосров-бей.

— Ні, ні! Я покараю його, як зрадника нації! Я вже все обміркував.

— А як дивиться на все це Зарінтадж-ханум? — тихо, немов вибачаючись, запитав Хосров-бей, підійшов до ханум, узяв її ліву руку, що лежала на коліні, підніс до губ і палко поцілував. — Прошу вибачення, ханум!

— Ханум бажає бачити пана губернатора своїм гостем у Джаванширі! — сказала Зарінтадж-ханум. Вона підвелася, немов хотіла примірятись до Хосров-бея і переконатися в тому, що вона більше пасує ставному, високому доктору, ніж куцому Мугім-бею. — Ми б вважали за велику честь, — урочисто вела далі ханум, — побачити у себе в Джаванширі, за своїм столом пана губернатора нашого національного уряду з його почтом.

Хосров-бей схилив свою кучеряву голову перед Зарінтадж-ханум, розкішне чорне волосся якої чудово відтіняло біле обличчя.

— Я постараюсь! — зворушено мовив він. — Я дуже хочу скористатися люб'язним запрошенням шляхетної ханум!

— Атож, ми будемо дуже щасливі! — сказав Мугім-бей, у якого благополучне завершення такої серйозної для нього справи викликало сльози в маленьких карих очах. — Ми будемо дуже щасливі. І я обіцяю нещадно розправитися з усіма більшовиками, які тільки попадуть мені до рук! Я розвію по всьому Джаванширському повіту їхній попіл! — ударив себе в груди новий начальник повіту.

— Тільки пам'ятайте, — Хосров-бей погрозив пальцем, — у нас же мусават — рівність. Більшовики виступають поки що в парламенті. Отож... ні губернатор, ні повітовий начальник нічого не чують і не знають... Усе треба робити тишком-нишком... А Мірза-Полада прибрати в першу чергу. Нам відомо, що він має у Джаванширі великий вплив! — закінчив Хосров-бей, ударивши рукою по папці донесень і таким чином оголосивши остаточний присуд учителю.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

Розділ перший

ПІДСТУПНА КУЛЯ

Канцелярія царського пристава за порухом руки царівної Зарінтадж-ханум перетворилася в управління мусаватського повітового начальника.

Тепер Мугім-бей Джаваншир був начальником не одного якогось участка, ні, він став начальником цілого повіту, який складався з кількох участків. Пристави окремих участків, сільські старости, місцеві беї і аксакали почали добиватися прийому у воскреслого з мертвих Мугім-бея, намагалися заслужити його прихильність.

Що не день, то все більше зростав авторитет Мугім-бея Джаваншира, і новому повітовому начальнику здавалося, що він сяє, мов той клинок вигостреної шаблі.

Тепер Мугім-бей докладав усіх зусиль, щоб зміцнити своє становище, і не забував обіцянки, яку дав генерал-губернатору. Його проймав дрозь від однієї згадки про кривду, що її зазнав від зарозумілого вчителя.

— Дядьку Журавель! — казав при кожній нагоді Мугім-бей Джаваншир, намагаючись спонукати Алемдара діяти швидше. — Якщо ти не стулиш навіки уста Мірза-Полада, нашому ворогові, котрий переступив усі межі нашого терпіння, якщо ти не покладеш його у землю, то він, мов тупа пила, буде весь час різати і підріже твоє життя під самісінький корінь, він повалить тебе, як підрізаний кипарис на землю!

Алемдар, вислуховуючи волю свого начальника, щоразу відчував якусь незбагненну тривогу й неспокій. Проте Мугім-бей правив своєї мало не щодня, і в Алемдара закралася думка, що, може, й справді час уже покінчити з цим учителем. І, немов кат, який ходить довкола своєї жертви, примірюючись, як краще відтяти голову, він протягом останніх двох-трьох днів стежив своїми маленькими, налитими кров'ю очима за Мірза-Поладом, проводжаючи його до школи і назад додому.

Тепер увечері йому не сиділося вдома, він бродив по темних закутках навколо будинку Мірза-Полада.

Наставав ранок, і Мугім-бей знову заводив балачку про Мірза-Полада. Мозок Алемдара проймала гаряча хвиля, голова починала паленіти, кривава запона застувала очі. У злочинному мозкові Алемдара Журавля все більше

утверджувалось переконання: змусити навіки замовкнути цього вчителя. Бо Журавель уже зрозумів, що Мугім-бей не дасть йому спокою, та й сам він не зможе хоч би єдиний раз проспати цілу ніч, спокійно випроставши руки й ноги.

Минуло ще кілька днів...

Не встигло зайти сонце, приховане сніговієм, що його приніс вітер з гір Чалбаїру, як темні хмари знову почали насуватися на Джаваншир.

Земля на дорогах і стежках, що вдень відтанула під ногами перехожих, знову замерзла й зробилася тверда, мов мідь. Поволі все у містечку стихло. Коваль, золотар, чоботар, мідник — усі ремісники, які тільки були тут, погасили свої лампи й розійшлися по хатах.

Потираючи руки від холоду й похрускуючи кісточками своїх довгих пальців, Алемдар Журавель не завернув цього разу до себе додому і не пішов у двір пана, щоб прислужувати Зарінтадж-ханум. Мугім-бей, який останнім часом тихцем пильнував за Алемдаром, вирішив не відвертати його увагу якимись справами.

Над містечком нависла німа, кам'яна тиша. Алемдар перекинув наперед рушницю, яка висіла в нього за плечима, і, скрадаючись, перебігав від однієї очеретяної огорожі до іншої. Нарешті він якось добрався до розлогої чинари. Сів на лаву, відпочив, але невдовзі підхопився від хвилювання й притулився до грубезного, у кілька обхватів стовбура з оголеним гіллям, з якого опало листя від передчасних заморозків і снігопадів.

«Може, мені треба було взяти на це діло і Балая?» — майнула в голові думка.

Алемдар відчув, як несамовито закалатало серце в грудях. Його очі налилися кров'ю. Він схопився за рукоять кинджала і вилаяв сам себе:

— Ах ти, боягуз! Син боягуза!.. Присягаюсь всемогутнім аллахом, я так встромлю кинджал у твоє жалюгідне серце, що лезо його, мов тонка стріла, опиниться в тебе між лопатками. Ах ти, Журавель, тріскотиш тільки своїм довгим дзьобом!

Позбиткувавшись над собою, Алемдар трохи підбадьорився, вклав у піхви кинджал, рукоять якого стискав тремтячими пальцями, випростався й озирнувся... Учителя не було видно ні у дворі, ні в жодному з вікон, що світилися в темряві.

Що ж робити? Невже рослий, спритний Алемдар так і повернеться додому ні з чим? Ні, ні! Нізашо!

«Нехай лиш сім'я вчителя ляже спати,— подумав Алемдар Журавель, а тим часом його довгі кістляві пальці почали мимоволі стискатися й розтискатися.— Ось цим самісіньким кинджалом я примушу їх усіх замовкнути навіки. Не залишу живими ні жінку, ні найменшу дитину! Тоді не буде кому ходити по судах та канцеляріях і вимагати, щоб розшукали та покарали вбивцю цього базіки вчителя!

Зате пан Мугім-бей призначить мене не менше, ніж участковим приставом. Талибхан може бути приставом у Верхньому Магавізі, а я що, гірший? Як тільки стану приставом, під рукою у мене будуть і вістові, й осавул... І кров Гаджі-Абуталіба, не заплямувавши моїх рук, обійде мене. Тоді я влаштую все, як захочу: відправлю свою хирляву жінку з її жовтим, ніби умитим шафрановою водою, лицем у Колань, до батька, в його убоге село, одружусь на якійсь карабахській поміщиці і стану Алемдар-беєм Джаванширом. Тоді я перестану слугувати, а сам буду беєм».

Світло у вікнах хат, які оточували будиночок учителя, поступово гасло. Містечко, що потопало в садах, поринуло в непроглядну птьму... Стало темно і в хаті Мірза-Полада. Світло, яке пробивалося крізь щілини в дверях, теж раптом щезло, немов його й не було. Та через якусь хвилину у причілковому віконці заблимав вогник, кинувши кволий промінець у птьму.

Алемдар Журавель виглянув із-за стовбура чинари, усім тілом подавшись уперед, і побачив за вікном у кімнаті постать Мірза-Полада.

Щоночі, після того як лягали спати Айна та діти, Мірза-Полад приходив у невеличку кімнату, сідав за свій письмовий стіл. Передусім він уважно перевіряв учнівські зошити, потім складав конспект завтрашніх уроків.

Уже за північ втомлений учитель тихими кроками підходив до свого ліжка, нечутно роздягався, лягав і звичним жестом зчіплював пальці над головою; при цьому майже завжди згадував, що в його волоссі з'являється сивина. Він ще довго не засинав, а останнім часом міг не спати до самого ранку. Джаванширська організація майже повністю перейшла на підпільне становище. Від нового повітового начальника Мугім-бея, що скинув із себе личину «соціаліста-бея», можна було чекати будь-якої капості. Матвій Сибіряк під час зустрічей на березі Араксу наполягав, щоб Мірза-Полад ішов у підпілля. А вчитель ніяк не міг на це зважитись. Шкода було розлучатися зі своїми допитливими учнями, та й Аїні з дітьми важко житиметься без його учительського

жалування. Зрештою домовились, що до наради на Соколиній скелі, куди вони підуть через кілька днів, все буде по-старому. А з Соколиної скелі вчитель уже не повернеться додому. Організація переправить його до Баку.

Тієї ночі, коли Алемдар Журавель стояв наготові, учитель з особливою ніжністю брав зі стосу один за одним учнівські зошити, ніби подумки прощався з своїми учнями. І саме в ту хвилину, коли Мірза-Полад переглядав останній зошит, Журавель підкрався до вікна, приклав до плеча подаровану йому Мугім-беєм рушницю й прицілився в груди учителя, який сидів біля вікна за своїм письмовим столом. Пролунав постріл, і майже водночас з брязкотом вщент розбитої шибки учитель похитнувся й розпростерся на підлозі, а учнівські зошити, зачеплені його рукою, безладно розсипалися довкола.

Відчайдушний зойк Айни, яка заснула незадовго до підступного пострілу, майже злився з цими звуками. В одну мить містечко прокинулось.

Тим часом «соціаліст-бей» все ще сидів за своїм робочим столом, завершуючи виконання своїх «службових обов'язків». Коли почувся постріл, на губах його майнула лукава посмішка.

— Чудово! — сказав Мугім-бей, підхоплюючись на місці.

Засунувши в кишені штанів свої пухкі руки з короткими пальцями, він став задоволено походжати по м'якому килиму. Трохи згодом підійшов до столу. Пробігши очима заготовлений документ, він вирішив сьогодні ж уночі з особливим вістовим відправити шушенському губернатору, «чоловікові-ведмедю», своє донесення про виконане завдання.

«Що вдієш? У нації не було іншого рішення!» — написав Мугім-бей наприкінці свого донесення і, вклавши листок у конверт, заклеїв його. Потім запалив свічку, розплавив сургуч, закапав гарячою масою конверт, приклав мідну печатку повітового начальника й підкинув на долоні пакет, який зробився важким.

— Даремно Мірза-Полад думав, що можна грати в горішки з Джаванширом, зраджувати уряд і приятелювати з Матвієм Сибіряком.

ВОГНИЩЕ НА ПАГОРБІ

Землекоп Гейбалі спросоння підхопився на постелі. Спочатку він подумав, що шум, який розбудив його, це ще продовження сну. А снилось колодязному майстрові, що його син Сейфалі, котрого завтра забирають до армії, лежить десь у полі, стікаючи кров'ю, а довкола нього вибухають снаряди.

Підхопився на ноги і Сейфалі, що спав поряд з батьком під блаженською ковдрою, і Карагіле, яка лежала під однією ковдрою з матір'ю в маленькій бічній кімнатці. Усі поспіхом одяглися і вийшли на айван. Притулившись одне до одного, вони стояли і тривожно вглядалися в темряву. Люди, поспішаючи кудись, ішли повз їхню огорожу.

— Що сталося? — чути було то тут, то там злякані голоси. — З ким біда? У кого в домі нещастя?

— У Джаванширі стріляли в учителя.

— Чи живий він? Не знаєте?

— Ніхто нічого до ладу не знає!

Почувши цю страшну новину, Гейбалі одразу ж накинув на плечі свою полатану чоху і, схопивши тремтячою від гніву рукою кирку в кутку айвана, зійшов у двір.

Слідом за Гейбалі зійшли вниз діти і дружина, кинувши напризволяще незамкнену хату і двір.

Виявилось, що весь Джаваншир та Ельоглу — старі й молодь — висипали на вулицю. Люди, немов бурхливий гірський потік, який ринув раптово, бігли до розлогої чинари.

Мугім-бей Джаваншир вийшов на верхню терасу свого двоповерхового будинку і, вдаючи, що нічого не знає, здивовано розпитував вартових, які охороняли його канцелярію:

— Що сталося? Чого сполошилися люди?

Та, побачивши навтоп людей, здригнувся.

— Нехай підуть на місце події і довідаються про все! — наказав він. Пойнятий тваринним страхом, Мугім-бей все-таки хотів мерщій дізнатися, чи зупинилось навіки серце вчителя.

Ухопившись за поручні, він напружено вдивлявся у пільму. По вулиці, незважаючи на холод і темряву, безперервно рухалися люди.

— Чи живий наш Мірза? — спитав землекоп Гейбалі, діставшись нарешті до будинку вчителя. Він сперся на свою кирку і важко перевів подих.

— Одні кажуть, що вмер, а інші — ніби ще живий! — відповів хтось із гурту.

— Але хто стріляв? — схвильовано запитав Гейбалі.

— Та хіба визнаєш?!

— Підлий убивця! — Гейбалі стиснув держак своєї кирки, висмикнувся із рук жінки та дочки, які утримували його, і, розштвхуючи плечима людей, зайшов у хату.

Він обвів поглядом невелику кімнатку, ледве освітлену лампою, що стояла на підвіконні, і побачив біля узголів'я вчителя заплакану Айну та дітей — Джейран і Черкеса, у білих сорочечках. Гейбалі хотів підійти ближче до тіла Мірза-Полада, проте ноги його ослабли й не слухались.

Так, ще задовго до того, як зійшла вранішня зоря, звістка про смерть Мірза-Полада облетіла найближчі околиці містечка Джаваншир, а наступного дня середню рівнину Карабаху.

— Хто міг його вбити? Який зрадник? — мимоволі зривалося з уст кожного гнівне запитання.

Крім реакційного духовенства, вороже настроєного до учителя ще з того часу, коли він поширював «богохульний» журнал «Молла Насреддін», купців, поміщиків і таких пройдисвітів, як Балай та Гамдулла, не було людини, що не зустріла б звістку про це підле вбивство сумним зітханням. А якщо говорити про селян з мозолястими руками, а також голодних і босих наймитів, то вони від щирого серця сумували за цим чуйним, розумним, освіченим чоловіком, котрий так охоче допомагав їм чим тільки міг і навіть безкоштовно писав на їхнє прохання скарги й заяви.

Мугім-бей вжахнувся, побачивши такий бурхливий прояв народного суму і гніву. І аж тепер він зрозумів, яку неправну помилку зробив цей Журавель своїм гучним пострілом із рушниці. Мугім-бей згадав напутні слова «чоловіка-ведмедя»: «Усе треба робити тишком-нишком». Оце тобі тишком-нишком. Сотні людей біля будинку вчителя, а ще ж більше буде на похороні. «І вродиться ж отакий безпросвітний дурень! — люто стискав свої маленькі кулачки Мугім-бей.— От наробив лиха Журавель! Треба було прикінчити цього Мірзу кинджалом, а труп вкинути у колодязь». Але, як «соціаліст-бей», він мав показати людям своє співчуття їхньому горю. І повітовий начальник віддав наказ негайно приступити до слідства й розшуків убивці.

— Якщо він навіть сховався під землею, якщо він опинився на спині золотого бика ¹ або ж на сьомій тверді неба, все одно убивцю, котрий посмів підняти руку на нашого вчителя, треба знайти!

Крім секретного донесення, яке було надіслане його пре-восходительству пану генерал-губернатору, Мугім-бей підписав на очах тих, хто зібрався в його кабінеті, іншу бумагу:

«Підле посягання на життя вчителя, єдиного на всю округу, вбивство його під час виконання своїх священних обов'язків, убивство вночі, коли містечко спало, а Мірза-Полад працював, перевіряючи учнівські зошити,— це гріх тяжчий, ніж убивство самого шейх-уль-іслама, що проголошує хут-бу ² в мечеті у день п'ятниці!»

І Мугім-бей особисто відвідав сім'ю вчителя. Під незчисленними поглядами, зверненими до нього, повітовий начальник спохмурнів і витер носовиком зволожені очі. В цю саму мить здивований Алемдар Журавель уп'явся очима в затьмарене обличчя свого пана.

— Нашому шановному другу-просвітителю, вчителю Мірза-Поладу треба викопати могилу зручну й простору, як кімната,— мовив Мугім-бей Джаваншир, стоячи під тією ж самою чинарою, де напередодні стояв підсланий ним убивця.

Немов друг або близька людина, він узявся організовувати похорон.

— Нехай його чиста, незаплямована душа не ображається на нас! Найкращу і найспокійнішу могилу для нашого шановного Мірза-Полада зуміє зробити лише такий майстер, як наш землекоп Гейбалі!

Почувши ці слова, усі люди звернули свої погляди до старого робітника Гейбалі, який стояв, спершись на свою кирку.

Гейбалі на якусь мить замислився: важко було йому, старому чоловікові, копати могилу такій славній людині, що стала жертвою підступного пострілу. З болем у серці він узяв на себе цей сумний обов'язок.

Коли сонце, сховане за горами, заблищало між сніговими п'ясмами, землекоп Гейбалі сам-самотою вийшов із села й подався до кладовища, яке було на околиці міста. Він перейшов арик, скуту кригою річку і незабаром опинився на

¹ Бик, на якому, за переказами, стоїть Земля.

² Х у т б а — проповідь, що супроводжується молитвою про здоров'я правителя країни.

кладовищі. Старий розгледівся довкола. Одні могили вже зрівнялися з землею, інші провалились чи перехнябилися, а в узголів'ї деяких могильних горбків височіли кам'яні плити з написами. Гейбалі обережно йшов між могилами у пошуках місця для дорогої йому людини. «Ні, ні! Не тут!» Він ходив по галявинах, заметених снігом, і нарешті зі-йшов на великий пагорб, що височів посеред кладовища.

Кинувши на землю лопату, Гейбалі сперся на свою кирку й глянув на місто. Біліли засніжені сади, які ще восени скинули своє золотаве вбрання. Серед садів, звиваючись, струменів легкий дим із хат, його відносив вітер до засніжених Чалбаїрських гір. Гейбалі вирішив викопати могилу не внизу, серед напівзруйнованих могил, — а саме тут, на найвищому місці Карабахської рівнини, йому хотілося влаштувати для вчителя просторе, рівне вічне ложе. Підсмикавши поли своєї блаженної чохи, старий майстер почав копати. Він роздовбав киркою промерзлий верхній шар землі, добрався до незамерзлого ґрунту, розпушив його широким кінцем кирки і став відкидати землю лопатою...

Під звуки мунаджату¹: «Аллах акбар!.. Аллах акбар!..» — поволі наближалася до кладовища труна з тілом учителя, вкритим чорною габою, а за труною йшов людський потік.

Старий Гейбалі стояв, спираючись на свою кирку, біля викопаної могили; побачивши жалобну процесію, він гірко заплакав.

— Немає щастя у цьому чорному світі нам, біднякам!

Попереду юрми йшов Мугім-бей; він вів попід руку одягнену в чорне Зарінтадж-ханум, а майже вдвоє вищий Алемдар Журавель ішов услід за своїм паном.

На горбі, який височів посеред широкої галявини, труну з тілом учителя засипали чорною землею. Потім принесли віття терну, склали їх, знову засипали землею, обклали камінням.

Айна та діти, навіки втративши чоловіка й батька, сиротливо схилили голови і поволі пішли вслід за юрмою людей додому. Тільки землекоп Гейбалі не поспішав повертатись назад і залишився біля свіжого насипу.

Коли всі пішли, Гейбалі позбирав сухе гілля, склав його біля узголів'я могили й розпалив вогнище.

Скоро запалав яскравий вогонь, і язики полум'я довго ще освітлювали темряву, прориваючи запону мороку, що

¹ М у н а д ж а т — заклик до заупокійної молитви.

оповив Карабахську рівнину. Гейбалі згріб киркою і підсунув до себе жар з вогнища; він не йшов з кладовища, ніби очікував когось.

Минуло вже чимало часу, коли нарешті він побачив, як хтось вийшов з темряви й попрямував до могили. Це був Матвій Сибіряк. Він підійшов до могили, зняв з голови шапку й схилив свою білу як сніг голову. Плечі його конвульсивно здригалися.

Трохи згодом друзі порушили мовчанку.

— Серце Айни передчувало біду, — мовив Матвій і винувато зітхнув.

Він підсів до вогню і, підкинувши галуззя, яке лежало неподалік, примусив багаття знову запалати яскравим полум'ям.

— Я подолав довгий шлях від Двірцевої площі в Петербурзі, залитої кров'ю робітників, до крижаного Сибіру, а звідти попав на Кавказ, і все-таки ще живу!

Гейбалі теж підкинув у вогнище сухе гілля.

— Запиши мене, — сказав старий землекоп, хапаючи бородатого Матвія за комір сорочки. — Запиши мене тут, біля могили Мірзи, у вашу партію!

— Ти й так наш. Розумієш, Гейбалі? — сказав Матвій, лагідно глянувши на старого.

Поки друзі розмовляли, вогнище згасло. Густий морок оповив кладовище. Та їм не хотілося покидати самотню могилу, що височіла на пагорбі.

Розділ третій

ЛЮДИ СХОДЯТЬСЯ

Руїни стародавньої фортеці височіли, оточені гостроверхими скелями із шапками білого іскристого снігу. До древніх будівель, змурованих із кам'яних брил, пролягала через кучугури снігу вузька звивиста стежка.

Світало, поволі танув сивий туман, ущунав сніговий. Два стовпи диму піднімалися звідкись із руїн фортеці, тяглися до найвищої вершини Соколиної скелі, а там зливалися в один великий стовп і губились у хмарах.

Сьогодні Камран чекав гостей, отож прокинувся до схід сонця. Більшовик Оджахулу, якого Камран знав ще з Карабаху і не раз надавав йому притулок та місце для зустрічей

з товаришами, попередив караванника про прибуття гостей ще три дні тому. І ось Камран стоїть на стежці й пильно вдивляється вдаль. Помітивши двох людей, які важко піднімалися нагору, він подався їм назустріч. Це були Шамо і Фарзали. Камран одразу впізнав їх.

— Якими вітрами, хлопці? — підійшов до них перевальцем і міцно обняв. — Не забули старого? Як то кажуть, гора з горою не сходиться, а люди зустрічаються...

— Скільки б часу не минуло, дядечку, а ми, як бачите, прийшли провідати вас і в заметіль, — сказав Шамо, тиснувши руку старому закоцюблими на морозі пальцями.

— Втомилися? Мабуть, цілу ніч ішли?

Камран зрозумів, що вони прийшли на сходку, і повів їх у кам'яну прибудову біля старої кріпосної стіни.

— Тут ми приймаємо гостей. Просимо до нашого палацу. — Старий засміявся, і плечі його почали здригатися. — Він дістався нам від прабатька Адама. Якби тоді шайтан не спокусив Єву, то це місце так і залишилося б раєм і мій брат Імран не перетворив би його на пасіку.

В руїнах старої фортеці знайшли собі притулок сім'ї дітей братів-птахоловів Імрана та Камрана. Зараз тут жили тільки діти, жінки та старі; молоді чоловіки пішли на заробітки.

Залишивши гостей у «палаці», Камран кинув пильний погляд на Соколину скелю, потім на стежку, яка вела до фортеці, й, переконавшись, що нікого ще немає, повернувся до гостей.

Шамо теж вийшов у двір подивитися, чи не йде хто. Він до болю в очах вдивлявся у гори, і невдовзі вдаль помітив подорожніх. Тим часом вийшли у двір Фарзали та Камран. Старий приклав руку дашком до очей.

— Гляньте-но, хлопці, скільки людей іде? У вас очі кращі.

— Двоє, — відповів Фарзали, у якого був на диво гострий зір.

Довелося ще довго чекати, поки наспіли нові гості. Камран пішов зустрічати їх.

— Ах ви ж, такі-сякі! — крикнув він, весело усміхаючись. — Де ви бачили, щоб о такій порі вірмени добровільно прийшли до мусульман на вірну смерть!

— Якщо дуже захочуть, то можуть і прийти, — так само усміхаючись, відповів широкоплечий чоловік середнього зросту і став обтрушувати з себе сніг. — Що скажеш доброго, куме Камран?

— Бачу тебе здоровим — це вже добре. А в нас, сам бачиш, нічого доброго немає.

Старий Камран провів нових гостей через кам'яні руїни у свою «кунацьку».

— Це наші хлопці, — сказав він, показуючи на Шамо та Фарзалі.

— Аршак, — назвав себе широкоплечий чоловік, якому було десь років сорок — сорок п'ять, і подав руку Шамо.

Шамо міцно стис її.

Тим часом другий гість — Сурен — знайомився з Фарзалі. Збоку могло видатись, що вони міряться, хто з них вищий. Обидва були одного зросту й приблизно однакової статури.

Отже, зібралось вже четверо.

— То Оджахгулу ще не прийшов? — спитав Аршак і повернувся до Сурена. — Що він тобі казав, коли обіцяв прийти?

— Сьогодні рано-вранці, — відповів Сурен.

Скоро на стежці з'явився ще гурт людей. Усі побігли їх зустрічати. Аршак підніс до очей бінокль.

— Ось і Оджахгулу, — радісно сказав він. — З ним іде Ілляс-оглу з Бергушада. А хто ж це третій, у башлику? Здається, я його не знаю.

Шамо, знітившись, попросив у Аршака бінокль. Він вперше у житті тримав його в руках.

— Так, це справді чоловік у башлику, — пробурмотів Шамо, навівши бінокль на подорожніх. — Той самий...

Подорожні піднялися на вершину. Посадивши всіх гостей у «кунацькій», Камран кудись зник і швидко повернувся. У руках він тримав кілька рожнів з кебабом, який ще парував.

— Іжте поки що кебаб, а трохи згодом буде і бозартма!¹ — сказав він, вручивши кожному гостеві рожен.

Небагато часу треба було, щоб ці близькі за духом люди познайомились. Шамо подумав, що, можливо, хтось із них має відомості про дядька Гуммета чи Ейбата, але не наважився спитати.

— Гей, Набі, — Ілляс-оглу поплескав чоловіка у башлику по плечах, — ти що, приріс до свого башлика? Чого не знімаєш?

Чоловік засміявся, зняв башлик. Це справді був Набі, син Баба-киші. Шамо й Фарзалі кинулись до нього.

¹ Бозартма — печеня.

Троє молодих людей — Шамо, Фарзалі та Набі — вийшли з кімнати і, сховавшись під виступом однієї з башт, почали згадувати про свої зустрічі й хлоп'ячі ігри.

— Я одразу знайшов вашу землянку, Шамо, — казав Набі. — У мене така пам'ять на місця та обличчя — побачу раз, зроду-віку не забуду...

— Я теж добре запам'ятовую людей, — перебив його Шамо й торжествуюче глянув на Фарзалі. — Коли ти зайшов до землянки й трохи відтулив башлик, мені здалося, що я десь тебе бачив. Потім цілу дорогу думав. Тільки над ранок, коли з Фарзалі вже підходили до Соколиної скелі, здогадався.

— Адже ми з тобою рідня, Набі, — встряв у розмову Фарзалі. — І я, і Шамо глибоко співчуваємо тобі у зв'язку із стратою Баба-киші. — Хлопець одвернувся й витер сльози, які набігли йому на очі. — На жаль, проти смерті ми безсилі. Але у нас є сила, щоб помститися. Ми сповна відплатимо цьому османському паші. — Фарзалі поклав руку на плече Набі...

Люди, які зібралися на Соколиній скелі, добре знали, що час починати боротьбу не на життя, а на смерть за звільнення обох народів від мусаватистів і дашнаків, беїв і вірменських поміщиків, від багатіїв усіх національностей. Отож вони й прибули сюди, щоб спільно вирішити, як краще діяти. Шамо з повагою розглядав худого, високого, світловолосого Оджахгулу, низькорослого повного Іллясоглу, який вирізнявся смаглявим, як у араба, обличчям, кремезного Аршака... Ці люди давно вже працювали в партії. У них можна багато чому навчитись і йому, і Набі, і Сурену.

Слухаючи розповіді Аршака про криваві розправи дашнацьких ватажків Нідже і Андроника, Шамо подумав, що, по суті, немає ніякої різниці між Андроником і Султанбеєм. Усі вони кровожерливі хижакі.

Іллясоглу розповідав про Агахан-бея, який просторікує у мусаватському парламенті в Баку, а також про зв'язку розправу цього бея з непокірними селянами.

— А тепер ближче до діла, — почав Оджахгулу й поклав руку на плече Шамо. — Слухайте, що я вам скажу. У нас є зброя. — Оджахгулу вдарив ногою по підлозі, яка була викладена з каменю. — Частина її ми переховуємо тут, на Соколиній скелі.

— Віддайте її нам, ми зберігатимемо в себе.— Чорні очі Шамо спалахнули вогнем.

— Навіщо? Тут надійне місце. Старий Камран умре, але не викаже. До речі, Шамо, ти зберіг подарунок Гуммета?

— Авжеж, він завжди при мені.

— Ця зброя має славу історію. Добре бережи її.

— Я до самої смерті не випущу з рук цього револьвера!

— Я вірю тобі.— Шамо помітив, що очі в Оджахгулу дуже лагідні.— Я добре знаю твоїх учителів. І Гуммета, і Матвія Сибіряка, і Мірза-Полада.— Оджахгулу раптом затнувся. «Вже вечоріє, а джаванширців усе немає»,— майнула тривожна думка.— Ленін вчить, що терпіння і витримка — теж зброя революціонера. Зараз наше першочергове завдання завоювати довіру народу. А як воно завойовується? Народ, твої односельці повинні переконатися, що ти їхній друг, що їхні біди — твої біди, їхні радощі — твої радощі. Ось як Баба-киші. Якщо у вас в Шехли, скажімо, Кербелай-Гатамхан або цей телепень Талибхан скривдять якогось селянина, той повинен бути впевненим, що за нього обов'язково заступляться, що він не самотній. Жодна несправедливість не повинна бути непоміченою, і в кожному разі треба пояснювати, що вчинене насильство не випадкове, що така політика мусаватистів. Ти зрозумів, Шамо?

— Здається, зрозумів,— знічено мовив Шамо й почервонів.— Часом буває так, що людина опиняється мов на роздоріжжі, і ні з ким їй порадитись, вона не знає, що робити... Ось, скажімо, я, після того як повернувся з Карабаху, нікого з членів партії не бачив... Все, що ви говорите нам зараз, так само важливо, як зброя... Можна вас запитати про один випадок?

— Звичайно. Ми ж для цього зібралися.

— У сусіднє село приїхав бакинський робітник до своєї рідні. Він почав виступати проти бейв та багачів. І раптом мов крізь землю провалився. Згодом ми довідалися, що його злочинно вбили за наказом Султан-бея, проте не знали, що треба робити.

— Це ти про Гейдаралі? — Очі Оджахгулу зробилися злими, колючими.— Кровожерний дикун Султан заповдіяв йому страшну смерть. Бакинський комітет усе з'ясував. Гейдаралі поведився мужньо, як належить бакинському робітникові. Настане день, і ми відплатимо за його кров. А останки Гейдаралі урочисто поховаємо й поставимо пам'ятник на його могилі.

— Султан-бей не втече від наших рук! — гнівно мовив Ілляс-оглу і потряс піднятим угору кулаком.

— Кривавий вовк Нідже теж відчує, що таке справедлива кара, — рішуче додав Аршак. — Він загубив життя багатвом нашим товаришам у Зангезурських горах.

— А поки що ви, місцеві більшовики, повинні зробити так, аби якомога більше людей узнало про мужність Гейдаралі, про злочини Султан-бея. Використовуйте кожен випадок, великий чи малий. Хай трудовий народ знає про подвиги тих людей, що віддають життя за його волю, про злочини оцих панів, котрі захопили зараз владу.

У двері просунулася голова Камрана.

— Ви все розмовляєте? — зайшов він до кімнати. — А коли ж ви будете їсти? Доведеться знову ставити баранину на вогнище. Тепер я сам вас годуватиму... Ми казали, що Імран любить побалакати, але ви переплюнули його.

— Не сердься, дядечку Камран, у нас важливі справи, — сказав Оджахгулу, ще збуджений розмовою.

— Бачу, твоє обличчя палає, мов вогонь у печі, — Камран усміхнувся. — Недарма тебе так боялися на нафтових промислах хазяйські кочі.

Обличчя Оджахгулу спохмурніло.

— Одного кочі я добряче побив, та він, падлюка, вижив. А мій товариш, за якого я заступився, помер наступного дня у лікарні.

— Але й хазяям дісталося, як я чув.

— Атож, страйк приніс їм великі збитки. І на поступки нам пішли. Але ж товариша не повернеш. — І Оджахгулу на якусь мить відвернувся. — Поговорімо краще про справи. — Голос його трохи тремтів. — І тобі, Камране, не можна стояти осторонь.

— Знаю.

— Я вже казав Камранові, що живе він поміж двох вогнів. З одного боку — Султан-бей і Джалал-паша, з другого — Нідже й Андроник... — заговорив Ілляс-оглу.

— Прокляття їм і всьому роду їхньому, — Камран підняв казан з бозартмою, поставив на вогнище й згріб під нього жар. — А все-таки не треба забувати про їжу. Покуштуйте, будь ласка, бозартми. Будемо надіятись на аллаха і зробимо все, що залежить від нас. Ось навіть мій брат Імран заворушився. Він каже: «Пустіть мене до окопів. Хто стрілятиме в такого старого? А я крикну: «Гей, люди добрі, що ви не поділили? Адже наші батьки й діди жили у злагоді. Коли ж це ми уникали одне одного?»»

— А й справді! Такі аксакали ще й як можуть допомогти,— мовив Оджахгулу.— Нехай вони скажуть правду людям.

— Люди змучилися,— зрадівши, що почув ці слова від Оджахгулу, вів далі Камран.— Вони в один голос клянуть тих, хто затіяв цю ворожнечу. Ніхто не хоче піднімати зброю проти своїх сусідів... Якби ви знали, що вони виробляють, ці супостати!.. А найбільше казиться Джалал-паша, цей проклятий османський ефенді.

Камран говорив, а руки його вправно розкладали бозартму в миски. Гості нарешті почали їсти.

Шматки баранини були соковиті, та Оджахгулу насилу ковтав їх. Він тривожився і не міг збагнути, чого затримався Матвій і Мірза.

— А ти що, постиш, синку? — Камран потягнув за полу шинелі Шамо, який замислено стояв збоку.— Сідай, ми з тобою їстимемо з одної миски. Він людина міська,— Камран кивнув головою на Оджахгулу,— а ми селяки.

Старий посадив Шамо біля вогнища й поставив перед ним повну миску бозартми.

— Чого ж це ти, Аршаку, так поволі їси? Несмачна тобі вже азербайджанська страва? Щоб ти знав, Шамо,— звернувся Камран до хлопця,— Аршак мені мов рідний, хоч віра в нас і різна. Ось він сидить у нас на Соколиній скелі, як у рідному домі. З Аршаком ми не сьогодні потоваришували, а ще змалку росли разом, мов рідні брати, і якби не ці мусаватисти й дашнаки... Невже ж таки кожен дашнак чи мусаватист перетворився в Азраїла¹ і хоче лише одного — вбивати людей?

— Гей, земляки, що у вас тут за секрети? — спитав Ілляс-оглу й простяг гостинному хазяїну свою порожню миску.

— Та балакаємо про те, що й ви,— відповів Камран і наповнив миску Ілляса-оглу бозартмою.— Аж серце розривається, коли згадаєш, що твориться навколо. Урвавсь вже терпець!

— Твоя правда. Велика наша біда!

— Яка б не була біда,— втрутився в розмову Оджахгулу,— а перед народною силою вона відступить. Ми возз'єднаємося з Радянською Росією і назавжди звільнимо наш Кавказ від усіх бід!

¹ А з р а ї л — ангел смерті.

РОЗПОВІДЬ ПРО АГЧАКУМ

Знялася така хурделиця, що годі було думати про те, щоб покинути гостинне пристановище на Соколиній скелі.

Стародавні башти й стіни фортеці тепер уже здригалися від шалених поривів вітру. Сніг, мабуть, завіяв надовго, і це непокоїло гостей Соколиної скелі, надто Оджахгулу,— він досі ще нікому не сказав про джаванширців, хоч сам дуже переживав за них. Та раз випала така нагода, люди були задоволені вже тим, що могли досхочу наговоритися одне з одним. А питань в усіх назбиралося багато. Адже і чалбаїрські більшовики, і зангезурські, відрізані горами від широкого світу, почувалися немов на острові серед бурхливого океану. І, мов подорожні, яких довго мучила спрага, вони з жадібністю розпитували Оджахгулу про Бакинську комуну, про Радянську Росію. А сніговій охороняв їх від непроханих гостей, як найнадійніший вартовий. Шамо досі більше мовчав, намагаючись не пропустити жодного слова. Йому все ще не вірилось, що цих славних людей він бачить не уві сні, а наяву. Скільки днів і ночей він чекав хоч би невеликої звістки з Баку або з Ельоглу!..

Шамо спостерігав за своїми старшими товаришами по партії, заздрих їхнім знанням, упевненості в майбутньому, їхній волі. Мабуть, вони ніколи не впадали у відчай. А з ним це було не раз. І страху, напевно, вони не знають. Здавалося, сама думка про страх, про небезпеку, про загибель була чужа їм.

В очах Шамо кожен, хто прийшов сюди, був взірцем мужності. І всі разом вони були зв'язані узами братерства, немов сини однієї матері. У колі цих людей, які ладні були заради врятування товариша життя своє віддати, хлопець думав про те, що перед революцією стоять перешкоди куди складніші, аніж він уявляв собі раніше, що попереду їх чекають жорстокі, криваві бої. Але, незважаючи на це, його віра в перемогу ставала ще твердішою. Воля до боротьби за нове життя, за здійснення заповітних мрій, здавалося, піднімала Шамо на своїх могутніх крилах з Соколиних гір у височину, туди, де морок розтинали світло народженої його уявою зорі.

Сніговій не вщухав. Яскраво палахкотів вогонь, рвучко здіймаючись угору і освітлюючи темну кімнату. Дивлячись на переплетені язики полум'я, люди думали про те, що попе-

реду в них важкий вогненний шлях. Так! Вони повинні йти шляхом, охопленим полум'ям. Важкі часи, що випали на долю народу, ставили перед ним мету перебороти всі труднощі й перешкоди. А для цього потрібні витримка, воля й відвага. Та кожен з них думав зараз не про смерть, яка чигала на них на кожному кроці, а про боротьбу з підступним і сильним ворогом.

Хіба можна було з байдужою холодністю дивитися на зраду мусаватистів, дашнаків і грузинських меншовиків? Вони взяли гору в Закавказзі, створили свої контрреволюційні уряди в Азербайджані, Вірменії та Грузії і тепер сіють зерна національної ворожнечі й ненависті.

Усі три партії були при владі й затівали гризню та підступи. Вони зводили наклепи на Радянську Росію, з усіх сил намагалися підкладати камені під могутні колеса бронепоїзда революції, щоб зупинити його величний рух.

Мусаватисти, дашнаки і грузинські меншовики пильно стежили за жорстокою війною в Росії, за інтервенцією іноземних імперіалістів, за кривавою боротьбою народу з контрреволюційними білогвардійськими генералами, які, спираючись на допомогу іноземних імперіалістів, вперто розпалювали полум'я громадянської війни.

Події в Росії хвилювали народи далеких околиць і жваво обговорювалися не тільки в містах, а й у найвіддаленіших селах та аулах Кавказу. А революційні сили, поки що розрізнені й розкидані, поступово об'єднувалися й готувалися завдати нищівного удару ворогові.

Оджагулу був тією людиною, яка за завданням Бакинського комітету більшовицької партії вела організаційно-інструкторську роботу на місцях.

Він сидів серед товаришів і дивився на вогонь.

Посланець Баку намагався зібратися з думками, знайти прості, зрозумілі слова, щоб запалити товаришів, пояснити їм, що вимагає від них партія в ці дні, коли вирішується доля народу.

Багато відбулося подій, про які люди, що зібралися тут, не знали, бо вони не отримували ні листів, ні газет. І Оджагулу, притлумивши в собі тривожні думки про джаванширців, став з усіма подробицями розповідати товаришам про те, що було йому відомо. Почав він свою розповідь з Баку.

Шамо ще з розповідей Гуммета і Ейбата мав деяку уяву про це місто нафти. Тепер, слухаючи представника Бакинського комітету, він зрозумів, чого дядько Гуммет назвав це сіре, запилене місто з густим лісом бурових вишок великою

силою. І Шамо подумки повторював: «Баку, Баку». Ні, він повинен за всяку ціну потрапити в це місто, щоб своїми очима побачити Баїл, Бібі-Ейбат, Балахани, Сурахани, Біле місто й Чорне місто. Він обов'язково піде туди, де з шойно пробуреної свердловини почне бити нафта. Із надр землі з шумом і гуркотом вириваються вгору вогненні язики, від яких небо червоніє і хмари змінюють свій колір. Хоч би один-єдиний раз побачити все це! Він підніметься на Дівочу вежу, щоб знайти сліди дівчини, яка звідти кинулася в море.

Оджахгулу розповідав, і революційне місто поставало перед Шамо в усій своїй величі. Відтоді, як Шамо і Фарзали повернулися з Карабаху в Чалбаїр, сплигло багато, ой як багато води, і все ж як мало зробили вони для революції!.. А тим часом Радянська влада, що перемогла в Баку, зуміла заволодіти всіма державними канцеляріями, і нафтою, яку вважали вінцем усіх скарбів, розпоряджався робітничий уряд, навіть банк перейшов до рук Рад.

Коли Оджахгулу вимовив слово «банк», Фарзали, штовхнувши Шамо у бік, спитав:

— А що це таке?

— Банк — це місце, куди збирають золото й срібло... — пошепки пояснив Шамо. Коли Шамо працював у Карабаху, на бавовняному заводі, він довідався, для чого існує банк.

— Справжнісіньке золото й срібло? — захвилювався Фарзали. — От шкода, що нас з тобою не було там, ми б набрали собі кишені золотом і сріблом і більше не бідували.

Шамо помітив, що Оджахгулу глянув на них, і штовхнув товариша в бік:

— Цить... Тихіше!.. Помовч...

Фарзали засовався на місці.

— Ет, я б купив собі таку рушницю, що від першого пострілу увесь рід Гатамхана осів би з переляку.

Оджахгулу тим часом розповідав далі. Він розказав про першу постанову Радянської влади в Баку у березні 1918 року, про те, що на околицях міста, а також у Шемахинському, Кубинському, Сальянському, Гянджинському повітах і навіть у Дагестані відбирали землі у великих поміщиків і передавали селянам. Шамо подумав про те, що вони тут боролися лише за межі, й похнюпив голову.

Почувши, що каспійські пароплави було передано в розпорядження уряду, Шамо виразно глянув на Фарзали. Та Фарзали похитав головою: йому, горцю, не до душі були глибокі річки, а тим більше море.

— Мусаватисти, дашнаки, есери, меншовики,— обурювався Оджахгулу,— ці зрадники, продажні шкури увігнули отруєний кинджал у спину молодій державі. Вони запопадливо відчинили ворота Баку спочатку перед англійськими, а потім німецько-турецькими завойовниками. Вони зрадили наш народ. А у вересні цього року встановили криваву мусаватську владу.

Оджахгулу зупинився, перевів подих і став розповідати про Радянську Росію.

— Слава нашим мужнім товаришам, справжнім героям! — сказав Оджахгулу.— Вони перепинили шлях полчищам інтервентів, захистили завоювання революції. Зараз на фронтах громадянської війни б'ється з ворогом мільйонна армія наших російських друзів. Нею керує ЦК нашої партії, товариш Ленін. Найближчим часом у Червоній Армії, за закликом Леніна, буде близько трьох мільйонів бійців.

Шамо повернувся до Фарзали:

— Ти чув? Три мільйони!

— Та вони, мабуть, не вмістяться й на наших горах.— І, штовхнувши товариша ліктем, Фарзали додав: — У тебе теж велика армія — три пари й одна одиниця.

— Може, й ми належимо до тієї мільйонної армії,— сказав Шамо замислено.

— Зараз наша революційна столиця — Москва,— вів далі Оджахгулу.— І весь пригнічений Схід звертає свої погляди до цього славного міста. Баку теж зв'язаний з Москвою. Наші нафтовики, ризикуючи життям, везуть нафту в радянську Астрахань через Каспій, пробираючись крізь заслін ворожих кораблів.

Фарзали підвівся був, маючи намір дещо спитати, але передумав. Не все він зрозумів з розповіді Оджахгулу, та головне збагнув і добре засвоїв.

Потім Оджахгулу розповів про нечувану зраду ворогів революції у вересні цього року, про звірячу розправу англійських інтервентів з керівниками Бакинської комуни.

— Їх убили англійські хижакі. Ці колоніальні рабовласники прийшли до Баку, щоб захопити нашу нафту. І ось, змовившись з есерами і меншовиками, англійці підло вбили у пісках Агчакуму наших кращих товаришів — Мешаді Азізбекова, Степана Шаумяна, Альошу Джапарідзе, Ваню Фіолетова...

Оджахгулу розказав про вибух народного гніву, який сколихнув увесь Баку, коли робітники дізналися про цей страшний злочин.

— Ми присягаємось їхньою кров'ю, що продовжуватимемо боротьбу, поки не переможемо! — вигукнув раптом Ілляс-оглу і підхопився на ноги. — За це ми ладні віддати всю нашу кров до останньої краплини!

— Клянемося! — підтримав Аршак. Він ступив крок до Ілляса й став поряд.

— Буду таким, як вони! — сказав Фарзалі й теж підвівся.

Шамо хотів щось додати, але не міг вимовити жодного слова. Він лише підійшов і став поряд з товаришами.

Оджахгулу зняв папаху. Всі інші теж зняли шапки, віддаючи останню шану загиблим вождям Бакинської комуні. І серед засніжених суворих вез Соколиної скелі, перед яскравим полум'ям вогнища кожен подумки присягнувся кров'ю, що її було пролито в далеких пісках Агчакуму, присвятити себе справі революції, за яку віддали життя двадцять шість бакинських більшовиків.

У цю хвилину до саклі тихо зайшов Камран. Побачивши людей, які стояли в скорботному мовчанні, він склав руки на грудях і схилив свою стару голову у волохатій папасі.

У цій жалобній тиші Оджахгулу відчув, ніби його хтось штрикнув у самісіньке серце. «Що ж все-таки сталося з джаванширцями? Чи побачимо ми їх живими-здоровими? У такий сніговій вони могли заблудитися, і тоді... А раптом їх спостигла доля двадцяти шести комісарів?»

Розділ п'ятий

БЕРЕЖИ ЗБРОЮ СТО ДНІВ — ЗНАДОБИТЬСЯ КОЛИСЬ

Вітри на засніжені схили Чалбаїру налітали з усіх боків, перехрещувалися на вершинах гір і несамовито гули. Нічне небо, здавалось, гуркотіло, немов бляха на самотньому будинку, зведеному на скелі, і цей страшний гуркіт линув по безмежних просторах неба і гір.

Розморені теплом вогнища, яке горіло цілий день, Ілляс-оглу, Аршак, Набі й Сурен, хто як, полягали на розісланій на долівці грубій повсті й заснули. Вони подолали цього дня важкий шлях через сніг і хурделищу і дуже втомилися. А Оджахгулу не міг спати. Здавалось, його сон полетів, змішався із сніговієм, що лютував на Чалбаїрі, піднявся на сьоме небо.

Шамо теж не спалося. Лежачи поряд з Фарзалі й притискаючись спиною до його спини, він час від часу підводив голову й пильно поглядав на Оджахгулу, який, мабуть, був чимось стривожений.

Щоб не розбудити товаришів, Оджахгулу обережними кроками підійшов до вогнища, простяг руки над жаринами, які ще тліли під попелом. Та зігрітися ніяк не міг; якийсь внутрішній холод проймав його тіло. Він відчував відповідальність перед Бакинським комітетом партії, який прислав його сюди, за долю людей, котрих чекав тут, — відповідальність перед партією, відповідальність перед товаришами, перед своєю совістю!

«Може, я необережною поведінкою дав привід мусаватській охрانی напасти на слід Матвія Сибіряка? — думав Оджахгулу. — Може, я припустився якоїсь помилки і допоміг ворогам розкрити джаванширську організацію?»

Все важче ставало на серці Оджахгулу, який похмуро сидів перед згаслим, темним вогнищем. Він все більше непокоївся, щоб сходка, зібрана ним, не поклала початок великій біді.

Оджахгулу тихо підвівся й нечутними кроками пішов між людьми, які лежали покотом на долівці. Він застібнув на всі гудзики свою стьобану сіру куртку, насунув до самих брів коричневу папаху й вийшов надвір, де не вщухала хурделиця. З довколишніх гір чути було завивання вовків.

Шамо, лежачи поряд з Фарзалі, який міцно спав, провів очима Оджахгулу. Потім підвівся, поставив сторчма поліна, що лежали біля вогнища, розворушив ще тліючий жар, роздмухав полум'я у вогнищі. І, так само як і Оджахгулу, тихо вийшов із саклі.

Гірське пасмо Чалбаїру все ще оглушливо іржало, немов табун норовистих жеребців; прірви, заметені снігом, відлунювали багатоголосим завиванням.

Прикривши очі долонею, Оджахгулу дивився на розбурхане море снігу й напружено прислухався до цього завивання, ніби хотів вловити у хаосі звуків людський голос, воляння про допомогу або звичайний стогін. Здавалося, гори Чалбаїру сповнені тільки цим завиванням, і все оте безмежне море снігу, не визнаючи ніяких перепон, перетирає на порох кам'яні скелі.

А між тим ці широкі гірські простори щовесни були закосичені різнобарв'ям квітів. Струменіли прозорі потічки, усе зеленіло й цвіло під промінням лагідного сонця і нага-

дувало куточок раю. А тепер природа немов відвернулася од людей і, збунтувавши, виє, мов лютий звір.

Шамо, оглушений цим завиванням, стогоном і гудінням, підійшов до Оджахгулу. Вітер шарпав поли старої солдатської шинелі й прикривав нею ноги Оджахгулу, зворушеного тим, що цей молодий і сильний селянський хлопець прийшов, аби підтримати його. Він підвів руку і обняв Шамо за шию.

— Яке жорстоке життя-буття, Шамо! — притлумленим голосом мовив Оджахгулу. — Ти глянь, гори хитаються, мов човни в бурхливому морі.

— Ви хвилюєтесь, брате Оджахгулу, що досі немає джаванширців? — співчутливо запитав Шамо. — А може, у них якісь інші справи, хіба ми знаємо?

— Немає у них ніяких справ. Ми домовились, що вони разом із шушинцями прийдуть сюди вранці. Дуже важливо було зібратися карабахським більшовикам разом із зангезурськими, щоб виробити спільний план дій.

Оджахгулу пройшов до виступу під кам'яною скелею — там було затишніше.

— Якби з ними не сталося якоїсь пригоди, вони були б тут або дали знати про себе, — знову заговорив Оджахгулу, оглянувши цей прикритий, заметений снігом виступ.

— Що ж нам тепер робити? — захвилювався й Шамо. Йому хотілося показати представникові Бакинського комітету партії, що він ладен не тільки кинутись у це бурхливе море снігу, а піти в дим і полум'я заради спільної справи. — Що нам робити, брате Оджахгулу?

— Я й сам не знаю, Шамо.

— А може, я зараз, не гаючи жодної хвилини, піду їм назустріч?

— У таку заметіль? — Оджахгулу міцно стиснув пальцями хлопцеві руку вище ліктя. — Якою дорогою ти підеш? Якими слідами?

— Я піду назустріч, брате Оджахгулу! — став наполягати Шамо. — Чекати нічого!..

— І я з тобою, — сказав Оджахгулу.

— Ні, вам не можна.

— Що ж, по-твоєму, я трухляве дерево, яке, ударившись об скелю, розсипається на порох?

— Ні, товаришу Оджахгулу, не в цьому річ. Я нізащо не допущу, аби ви покинули фортецю, — рішуче заявив Шамо. — Ніколи я, Шамо, Сафарів син, не погоджусь на це.

— Гаразд, тоді візьми з собою Фарзали! — запропонував Оджахгулу, затаючись тютюновим димом.

— Фарзали? — нерішуче спитав Шамо.

Фарзали дуже любив поспати і завжди сердився, коли його будили раніше. Шамо пожалів свого товариша, який спокійно спав у саклі.

— Краще вже я піду сам! — сказав він, ладен, мов моряк, кинутися в бурхливі хвилі.— Я думаю, буде краще, коли я сам піду, брате Оджахгулу!

— Ні, самого я тебе не пушу.— Оджахгулу притримав Шамо за руку.— Ти ж знаєш, щоб плескати в долоні, треба мати дві руки.

— А навіщо ж у мене цей револьвер з барабаном? — Шамо вийняв з потертої кобури наган.— З такою зброєю, напевно, можна плескати і однією рукою.

Оджахгулу взяв із рук Шамо револьвер і, затиснувши цигарку в зубах, почав крутити барабан, рахуючи патрони в гніздах.

— І це всі твої запаси, земляче?

— Усі, товаришу Оджахгулу.

— У джигіта завжди повинні бути про запас патрони,— мовив Оджахгулу; він востаннє затагнувся цигаркою, що вже догорала. Потім глибоко засунув руку під куртку й витяг звідти повну жменю патронів для нагана.— Я хочу поділитися з тобою своїми запасами, друже!

— Спасибі, брате Оджахгулу! — палко подякував Шамо і, перерахувавши пальцем холодні мов лід патрони, радо поклав їх за пазуху, у кишеню, пошиту з двох шарів бязі. Раптом він, неначе птах, який спурхнув, кинувся в обійми сніговію і одразу ж зник, ніби занурився в головою в морські хвилі.

Оджахгулу побіг було за ним, та зупинився біля самої фортечної огорожі й став тривожно вдивлятися у далину, лаючи подумки Шамо, який звинувачував свого друга Фарзали в недисциплінованості. Він прислухався ще кілька хвилин до того, як завиває хурделиця у горах Чалбаїру, а потім повернувся до саклі.

Там він розштовхав Фарзали, котрий розлігся посеред кімнати й солодко хропів. Чабан розплющив очі, здивовано глянув на Оджахгулу, що увесь тремтів від холоду.

— Що сталося, товаришу Оджахгулу? — спитав Фарзали, обома кулаками протираючи очі.

— Нічого особливого, чабане! — відповів Оджахгулу.

Він узяв Фарзалі за руку і, щоб не розбудити потомлених товаришів, кивнув, щоб той ішов слідом за ним.

— Шамо пішов! — сказав Оджахгулу, коли вони вийшли за двері.— Сам пішов.

— Куди? — швидко спитав Фарзалі. Він здригнувся, ніби його вдарила блискавка. Думка про якесь нещастя майнула в голові.

Оджахгулу розповів Фарзалі про все, що сталося, і вони пішли за фортечну стіну.

— Удвох підемо? — спитав Фарзалі так само, як питав щойно Шамо, і насунув волохату папаху на самісінькі очі.

— Авжеж, що удвох! — відповів серйозно Оджахгулу.

— Якщо так, то я не ступлю жодного кроку звідси! — твердо сказав Фарзалі й поклав руку на рукоять кинджала.— Жодного кроку не ступлю — і край!

— Чого, мій любий чабане? — здивовано спитав Оджахгулу.— Чого?

— Бо ви тут наш керівник. І повинні бути на місці.— Фарзалі обережно доторкнувся пальцем до грудей Оджахгулу.— Ось прокинуться товариші, не побачать вас тут, і почнеться переполох.

— А ти зумієш знайти Шамо? — спитав Оджахгулу, насупивши брови. Він відчув, що тягар відповідальності, який лежав на ньому, став ще більший.— Чи знайдеш ти його слід уночі, в таку заметіль?

Фарзалі нічого не відповів і так само, як і Шамо, раптом зник.

Хлопець пішов через снігові замети. Він не бачив дороги й мужньо боровся з несамовитим вітром, що валив з ніг. Фарзалі долав снігові кучугури й весь час прислухався, та не вловлював жодного звуку, окрім завивання. Він підніс руку до губ і став голосно кричати:

— Шамо, аго-о-ов! Шамо, аго-о-ов!

Та голос його потонув у завиванні вітру.

А Шамо, не оглядаючись, рішуче йшов уперед, напружуючи всі сили; він то провалювався у снігові замети, то котився вниз схилом гори і підводився аж біля її підніжжя. Так хлопець дійшов нарешті до замерзлої річки. Він швидко перебрався через неї і побачив на другому березі нішу в скелі. Шамо вирішив тут перепочити. Він простяг руку вперед, намацав гострі бурульки, які звисали із стелі, мов шаблі, і зрозумів, що тут залишатися не можна: якщо ці бурульки впадуть, то сильно поранять його.

Шамо згадав, наскільки легше було йти на Соколину ске-

лю. А цей зворотний шлях — крізь заметіль, через глибокий сніг — був нестерпно важкий. Нарешті хлопець зайшов у дубовий ліс і, минувши його, опинився на великій галявині, що нагадувала спінене море, по якому здіймалися до неба білі хвилі. Шамо якомога швидше подолав цю галявину і вийшов до невисоких горбів. Та раптом у темряві він помітив рухливі вогники й почув клацання зубів. Дрож пробіг по його тілу. Тепер він дуже шкодував, що пішов із фортеці сам, без Фарзали.

Вогники стали поволі наближатися до нього. Шамо швидко сунув руку за пазуху, витяг револьвер із кобури і почав цілитись у лоб вовкові, який найближче підійшов до нього.

Та неподалік з'явилася й друга пара вогників, що світилися крізь снігову порошу. Шамо кинувся вбік і швидко відвернувся на високий валун, що мав форму сідла. Умостившись на камені, Шамо вистріляв по вовках усі свої патрони. Вогники згасли і зникли в заметілі.

Важко дихаючи, Шамо спустився з каменя і вирішив іти далі. Та раптом до нього долинув голос. І серце Шамо сповнилося радістю, навіть очі зволожились. Голос цей, рідний і близький, він добре знав. Від хвилювання Шамо був не в змозі відповісти на поклик товариша. Тоді він вийняв патрони, які дісталися йому від Оджахгулу, і, зарядивши наган, вистріляв.

— Не знав, що в тебе слово розходиться з ділом. Виявляється, ти гірший, ніж мулла Кафар! — закричав Фарзали, підбігши до товариша.

— Це ж чому?

— А тому, що ти вчив мене бути дисциплінованим. Тепер і я робитиму так само.

— Немає нічого гіршого, як залишитися самому! — лише й зміг сказати зворушений Шамо. Він приклав холодні як лід пальці до гарячих очей. — Нічого не може бути важче від самотності, любий мій брате чабан! — повторив Шамо й прихилився до Фарзали.

— Скажи, хто це стріляв?

— Це я стріляв.

— Навіщо?

— Почув твій голос, знак подавав.

— Я питаю про сім пострілів підряд.

— Це я вовків лякав.

— А поцідив хоч у одного?

— Правду кажучи, не знаю.

— У таку заметіль і не взнаєш нічого, — сказав Фарзали і взяв із рук Шамо револьвер. — А де ж ти добув ще один патрон?

— Мені Оджахгулу дав ще три обойми.

Покрутивши в руках наган, Фарзали підніс до своїх губ холодне дуло.

— Недарма кажуть: бережи зброю сто днів — знадобиться колись! — І Фарзали поцілував револьвер, який врятував його товариша.

Розділ шостий

СТИСНУТІ КУЛАКИ

Немов норовистий кінь з розвихреною гривною, котрий, застоявшись, розітнув усі пута й вирвався на волю, лютувала завірюха над Чалбаїром і, здіймаючи снігові вихори, гнала їх горами, б'ючись то в одну, то в іншу скелю. Вириваючи з корінням дерева, що росли на скелястих відрогах, вона щосили кидала їх униз, і каміння, відриваючись од скель, летіло вслід за зламаними деревами, билося одне об одне, трощилося на дрібні скалки і з нестерпним для слуху гуркотом засипало дно ущелин.

Ось у таку завірюху вирушили в дорогу Матвій Сибіряк, землекоп Гейбалі, Бахшиян та шушинський більшовик Гаджі-оглу, а з ними за провідника йшов Махедін Закі-оглу. Кілька днів тому Матвій Сибіряк і Гейбалі поодиnce залишили містечко Джаваншир; дорогою вони сіли у криту гарбу й благополучно доїхали до Шуші, де зустрілися з представниками місцевої партійної організації і разом з ними вирушили до Соколиної скелі. Два дні вже були в дорозі, а на третій їх наздогнала заметіль.

Провідник Махедін під час своїх кочувань на Чалбаїрі не раз бував на Соколиній скелі. Та це було влітку, коли численні гірські джерела з шумом котили свої прозорі холодні води, усе довкола квітувало і на різні голоси співали й щебетали пташки. Краса буйної, сяючої сліпучим блиском природи так вражала Махедіна, що він, приходячи по запашний мед до діда Імрана, деякий час жив у нього на Соколиній скелі.

Але тепер він не впізнавав цих, здавалося б, добре знаних ним місць. Хурделиця все змінила довкола, і Махедін кається, що гордо бив себе в груди, запевняючи, буцімто він добре

знає і Чалбаїр, і Соколину скелю; йому повірили і як членові партійної організації доручили провести товаришів на Соколину скелю. Тепер він боявся дивитися в обличчя людям, які довірилися йому.

День і ніч вони йшли, обминаючи не тільки села, над якими струменів дим із вогнищ, а навіть невеликі зимові кочовища, поодинокі оселі пастухів, що стояли віддалік од сіл. А коли налетів сніговій, вони заблудились. Здавалося, ніби попали в зачароване місце, яке так яскраво описується в казках. Довкола чути було якісь загадкові звуки, ревіння, шум; каміння, що раптово зривалося зі скель, перетинало шлях. Люди кружляли на одному місці, шукаючи коли не дорогу, то хоч вузьеньку стежину.

Матвій Сибіряк не раз бачив сибірські заметілі. Але й він був вражений примхами мінливої кавказької природи, неблаганною жорстокістю Чалбаїрських гір, які поводитися, немов кровожерливі розбійники.

Землекоп Гейбалі теж розгубився. А він, як відомо, немало бачив і пережив на своєму віку. Такі пригоди траплялися з ним і на кручах Карадагу на тому березі Араксу. Згадуючи про це, Гейбалі тривожився за свою родину — дочку Карагіле й дружину Туті, які могли залишитися без годувальника. Та найбільше його непокоїла доля Карагіле. Коли не стане батька, чи не почнуть її переслідувати й принижувати розпусні чоловіки...

— Як не знаєш дороги, не треба було братися, — накинувся на провідника Гаджі-оглу. — Ще й бив себе в груди, запевняв, що добре знає і Соколину скелю, і діда Імрана, і діда Камрана!

Посинілий від холоду Махедін, важко дихаючи, став виправдовуватись.

— Братики мої! — жалібно мовив він. — Звідки я міг знати, що такі прикмети, як віковічні дерева, будуть вирвані з корінням і перегорядять нам шлях? Хіба я міг уявити, що ми опинимося в цьому проваллі, оточеному з усіх боків горами?

— Що ж нам тепер робити, горе-провіднику? Куди йти, Закі-оглу? — роздратувався Гаджі-оглу.

— То роздеріть мене на шматки й киньте у прірву, де лютує сніговій, як казковий див!

— Не кажи дурниць! — втрутився у розмову Матвій Сибіряк. — А ти, Гаджі-оглу, даремно на нього нападаєш... Сам бачиш, яка завірюха... Не хвилюйся, Махедіне, може, все-таки відшукаєш дорогу.

— Наша дорога пролягає крізь цю клятву хурделицю! — кричав Махедін на вухо Матвію Сибіряку, але той нічого не чув у цьому завиванні вітру.— З дороги ми збилися, брате Сибір, і, здається, порятунку немає.

— Оце так! Скільки разів ми вислизали з рук царської охранки, і все задля того, щоб безслідно пропасти в ущелинах Кавказьких гір?! — розпачливо мовив Сибіряк і став розгрібати руками сніг, та руки наражалися тільки на гостре каміння. А сніговій щосили налітав з усіх боків, валив з ніг, забивав обличчя. Матвій Сибіряк протер очі пальцями.— Ні, справді, Кавказькі гори немов збожеволіли! — намагався жартувати він.

Довго крутилися подорожні на невеликому п'ятачку. Але, куди б вони не йшли, скрізь їм перетинали дорогу прямовисні скелі, у яких не можна було знайти навіть вузької щілини.

Землекоп Гейбалі пошкодував, що не захопив з собою кирку, яка б допомогла пробити дорогу в скелі. У відповідь на його слова Махедін гірко засміявся:

— Чи не думаєш ти, землекопе, обернутися на Фархада і, як він, пробити дорогу у горах Чалбаїру?

Опинившись віч-на-віч з неминучою смертю, щохвилини втрачаючи сили, подорожні все-таки не втрачали надії. Вони йшли крізь сніговій, що наповнював гори оглушливим свистом, падали, знову підводились, часом скупчувалися, притулюючись спинами один до одного.

Але ж Шамо та Фарзалі для того й вийшли з добре нагрітої саклі, щоб порятувати своїх товаришів. Проте їм і на думку не спало, що люди, яких вони розшукують, перебувають зовсім близько від фортеці, шукають порятунку, затиснуті з усіх боків неприступними скелями. Шамо й Фарзалі обшукали всі закутки, часто зупинялися й прислухались до завивання вітру: чи, бува, ніхто не кличе на допомогу?

— Як же нам бути, Фарзалі? — спитав Шамо, зупинившись на майданчику між двома крутими скелями.— Повертати назад чи йти далі?

— Я й сам не знаю,—признався Фарзалі. Він підсмикав короткі поли свого кошука, які розвівалися на вітрі.— Хіба мало караванів загинуло в горах Чалбаїру під час бурани? Недарма таку негоду називають згубницею караванів!

І справді, високі гори з гордо піднятими до неба вершинами впродовж віків свого існування жодного разу ні перед ким не схиляли голову. Під час бур вони ставали нещадни-

ми, жорстокими володарями і, немов одержимі жадобою крові, з гнівом повергали ниць, заморожували й перетворювали на скелети цілі каравани, що збилися з дороги. І тільки після того як розтануть сніги, через кілька місяців, під скелями або на рівному місці знаходили розпростерті трупи людей і тварин, котрі відчували на собі всю гнівну силу гір. Воли, коні, віслюки, навантажені мішками, і люди лежали, замерзлі, у тих позах, у яких застала їх смерть.

Чутка про трагічну загибель каравану ще довго передавалася з уст в уста, і жах перед лютою негодою породив прислів'я: «Буря — згубниця караванів», «Сніговій — смерть караванів». Ці прислів'я назавжди лишилися у пам'яті народній.

Матвій Сибіряк і його супутники тулилися спинами один до одного і кидали уривчасті слова, відчуваючи, як вони поволі замерзають, як сили з кожною хвилиною покидають їх. Здавалося, вони опинились на дні безмежного моря, над головами їхніми билися хвилі, що здіймались до самого неба, а потім падали звідти і своїм неймовірно важким тягарем обрушувалися на них.

— Що ж нам робити? — Гейбалі повернув голову до Матвія Сибіряка, і той почув, як затремтів голос землекопа. — Невже судилося загинути тут? — Гейбалі насилу розплющив свої маленькі очі. — А як же Оджахгулу? А наші молоді хлопці, Шамо, Фарзали? Вони ж нас чекають!

В цю мить угорі пролунало два постріли.

— Ви чули? — спитав Бахшиян. — Хтось стріляв!

— Треба їм відповісти, хлопці!

— А раптом це наші вороги?

— Як отак пропадати, краще з ворогом повоюємо! —

Матвій Сибіряк вийняв револьвер і вистрілив у повітря...

Фарзали схопив Шамо за комір.

— Стріляли знизу, з ущелини.

— Хто б це міг бути, чабане?

— Хто б не був, а ми повинні йти назустріч.

— Може, це вони...

Фарзали покотився вниз схилом гори, за ним слідом і Шамо, підсмикавши поли своєї старої шинелі.

— Гей ви, хто там? — приклавши до рота складені рупором долоні, закричав Фарзали.

У відповідь він нічого не почув.

Шамо та Фарзали спустилися ще нижче схилом гори.

— Хто там?

— Відповідайте!

— Чого мовчите?

— А ви самі хто? — долинув крізь заметіль голос Матвія Сибіряка. — Ми подорожні, ми заблудилися!

— А куди ви йшли? — щодуху крикнув Шамо.

— Ми йшли по мед!

Почувши цей пароль, Шамо кинувся вперед і раптом побачив гурт людей, які притислись один до одного.

— Сину мій! — вигукнув Гейбалі, впізнавши Шамо, і став його обнімати. — Яке щастя, що ми зустрілися!..

Потім у сніговій ямі, оточеній з усіх боків скелями, з'явився Фарзали. Усі широко обнялися. Надія, яка вже почала згасати, знову запалала й засвітилася. Не гаючи часу, Шамо й Фарзали допомогли всім товаришам по черзі піднятися на вершину гори. А там вирушили в дорогу крізь заметіль, яка не вщухала.

Вони обминули вовка, вбитого Шамо. Його вже замів сніг. Може, цей вовк роздер на березі Кури бідолашну Алагез і зник, облизуючи закривавлену пащу, а потім, заблукавши, потрапив у ці гори і знайшов тут смерть від кулі Шамо.

На світанку подорожні дійшли нарешті до фортеці на Соколиній скелі й одразу поспішили до саклі, аби зігрітися. Друзі, які спали на повсті, прокинулись і встали. Оджахгулу, котрий не зімкнув очей ані на хвилину, радісно обняв товаришів. Дід Камран зійшов з башти, зі свого сторожового поста, і розклав вогнище.

Запізнілі гості нагрілися біля вогнища й поволі стали приходити до тями.

Оджахгулу запитав стривожено:

— Чому не прийшов Мірза? Щось сталося?

— Так... — сказав Матвій Сибіряк, який довго не міг відігріти свої закоцюблі руки. І раптом він голосно схлипнув.

Матвій Сибіряк розповів, як кілька днів тому пострілом у вікно вбили Мірза-Полада, а кров з його рани окропила учнівські зошити.

І люди, здійнявши вгору сниснуті кулаки, подумки поклялися кров'ю вчителя, свіжою могилою, заметеною снігом, бути вірними тій справі, за яку боровся Мірза-Полад.

ЧАСТИНА П'ЯТА

Розділ перший

СІМ'Я ПІД ЗЕМЛЕЮ

Сувора зима вісімнадцятого — дев'ятнадцятого року була затяжною. Нарешті залишилася позаду й вона. Минули весна, літо, настала осінь, і можна було чекати, що мусаватський уряд зміцнить свої позиції. Насправді ж було не так. Цей уряд ще більше заплутався в своїй політичній грі. Затіяна ним братовбивча війна з дашнаками пожирала останні крихти народного добра. Будь-які спроби центрального уряду навести в країні хоч би елементарний порядок зазнавали цілковитого краху. Місцеві власті, чиновники, великі й малі, піклуючись про своє збагачення, окрім державних податей, доймали селян всілякими самочинними поборами. Іноді ці боори робилися під виглядом допомоги фронту, а часом і без будь-якого прикриття. Спустошена країна, віддана під владу таких хабарників, як Талибхан, і місцевих самодурів-беїв, усе швидше котилася в прірву. Люди починали розуміти, що тільки революція, союз з Радянською Росією можуть врятувати рідну землю від загибелі, від іноземного поневолення. І трудовий народ під керівництвом більшовиків збирався з силами для вирішальної сутички.

Після тієї зимової наради на Соколиній скелі життя Шамо пішло зовсім по-іншому. Передусім він став діяти упевненіше, та й люди більше гуртувалися довкола нього. Тепер на таємні зібрання приходили не двоє-трое хлопців із Шехли, а й молодь з навколишніх сіл. Часом збиралося десять і навіть п'ятнадцять чоловік. Шамо не мав великого ораторського хисту. Але його прості слова, пройняті вірою в перемогу бідняків, западали в душу навіть людям старшим, ніж він, таким, як Ісрафіл Гора, котрий разом із своїми друзями час від часу розорював уночі межі на землі Гаджі-Сафігулу і цим доводив до сказу хазяїна.

Соколина скеля цілий рік була надійним захистком для підпільників. У родині птахоловів переховувались люди, які рятувалися від переслідувань властей, туди приходили посланці з Баку, Ельоглу, Джаваншира. Влітку у гостинного Камрана Шамо ще раз зустрівся з Матвієм Сибіряком та Оджахгулу. Через Соколину скелю Шамо підтримував постійний зв'язок і з вірменським більшовиком Аршаком.

Траплялося, що товариші, з якими була призначена зустріч, запізнювалися, і Шамо, очікуючи їх, проводив час у розмовах з птахоловами. У цій родині нічого не змінилося. Дід Імран годинами розповідав про свої бджоли, а Камран, як завжди, підсміювався над братом.

Але Шамо став помічати, що дід Імран вже зовсім старіє. Раптом посеред розмови замовкав, голова його схилилася на груди, та він дуже сердився, коли хтось пропонував йому лягти спати. Не було на скелі лише молодшого сина Камрана — Лачина. Юнака забрали до армії й послали на зангезурський фронт проти дашнаків. Та з осені Шамо став рідше бувати у Камрана. Судячи з усього, власті щось вивідали про Соколину скелю. Неповдалі від неї все частіше можна було бачити стражників, підозрілих людей.

Радісний день пережив Шамо, коли раптом наприкінці літа його викликав із землянки Ейбат, який прибув на фронт разом зі своєю військовою частиною. Відтоді Шамо нетерпляче чекав чергових побачень з Ейбатом, які, звичайно, не могли бути частими. Шамо діяв обережно, робив усе можливе, щоб його дії і зустрічі були приховані від очей підглядачів. Та все ж землянку його батька Сафара, викопану на узліссі, край Шехли, знали і деякі люди з навколишніх сіл.

Біля дверей землянка була висотою в людський зріст, але в протилежному кутку стеля майже торкалася підлоги. Трохи збоку від входу просто в скелі було вирубане місце для вогнища, в глибині стояли ясла для худоби. Долівка у землянці рівна, а стеля вкрита гострими скелястими виступами.

Гюльсенем багато разів на день прибирала в землянці й робила все, щоб у ній було чисто, охайно. Прибравши, вона сідала біля вогнища, сумно дивилась на язика полум'я і поринала у свої безрадісні думки.

Вона сумувала за сином, за котрим у домі Гатамхана пильнували все суворіше, забороняли йому зустрічатися з матір'ю. А Гюльсенем так хотілось бачити дитину, хоч на хвилину притиснути її до свого серця!..

Старий Сафар, повернувшись додому, теж сідав до вогнища й скрушно дивився на Гюльсенем, з якою доля обійшлася так жорстоко. Але найбільше старий непокоївся про сина, надію й опору родини. Син ніколи нічого не розповідав про себе, та батько бачив, що Шамо завжди чимось заклопотаний, мало коли сміється, часто йде з дому на цілий день, а бува, й на кілька днів. Батько давно вже здогадувався,

що син знайшов собі хоч і благородне, але небезпечне діло. На серці у нього було тривожно, коли він бачив, які недобрі погляди кидали на сина багаті люди. А як житиме менший його син, коли з Шамо або Гюльсенем скоїться якась біда? Чи стане у хлопця снаги підтримувати вогонь, який горить у цьому вогнищі вже не одне покоління?

«Борони нас, аллах, від усяких бід! — подумки молився старий. — Нехай кістлява рука смерті не доторкнеться до мого первістка!»

І сьогодні старий Сафар думав про це, повертаючись з лісу з в'язкою дров. Він зайшов у двір і кинув в'язку біля входу до землянки. Сірий песик підскочив до нього і став тертися об ноги. Він привітно повискував, обнюхував веткі штани й залатані чариги хазяїна.

— Відчепися, псино!

Сафар підійшов до відчинених дверей землянки й гукнув:

— Гей, діти, хто там є?

Із землянки долинув якийсь глухий стогін.

Сафар кинувся у двері. Гюльсенем місила тісто. Права рука її була перев'язана.

— Що у тебе з рукою, дочко? — спитав Сафар занепокоєно.

— Я забила її, тату, — тихо відповіла Гюльсенем і похмуро глянула на руку.

— Як же це? — стривожено розпитував старий. — Чому так не щастить у житті тобі й твоєму братові? Скажи мені правду — що сталося?

— Та нічого, тату, не сталося.

— Кажеш, нічого? Нічого не буває на світі ні з того ні з сього.

— Саме так... Ні з того ні з сього ударили... поранили руку...

— Хто ударив? За що?

Гюльсенем відвернулася і затулила обличчя рукою.

— Краще б я народилася каменюкою, — розпачливо мовила молода жінка, витираючи сльози.

Дим клубочився в землянці і виїдав старому очі. Сафар підкотив дубовий чурбак ближче до вогнища, сів і сердито спитав:

— Скажи, хто тобі руку поранив?

Гюльсенем зітхнула, поправила здоровою рукою волосся, яке спало їй на щок.

— Я дочекаюся від тебе хоч слова? — Сафарові вже урвався терпець. — Через твою прогулянку до джерела

Джир-джир мені довелось бити ноги в Карабах і назад.
А тепер ще це лихо...

— Я ходила по воду до середнього джерела...

— Далі.

— Дитина до мене підійшла, Джабі...

— А тоді?

— Паси наспіла.

— І Маро, мабуть, приходив? — засопів Сафар. — Той негідник Маро?

— Ні... Його не було.

— Господи! Та не тягни, кажи далі! — нетерпляче крикнув старий Сафар.

— Прибігла Геярчин...

— То вони удвох тебе били? А ти кліпала очима, як покірна вівця?

— А що я мала робити?

— Що робити? Хіба в тебе рук не було?

Гюльсенем мовчала. Батькові слова взяли її за живе. «Як же мені бути? — подумала вона. — Коли сварять, я мовчу, коли б'ють, теж мовчу, а вони все одно чіпляються, ще лютішими стають».

— І що ж вони сказали? — пробудили Гюльсенем від задуми батькові слова. — Що вони хотіли від тебе, дитино?

— Вони кричали: «Не смій дивитися на Джабі-бея!..» — гіркі сльози вирвалися з її грудей.

— Хоч би ти й цілий рік плакала, вони тобі не дозволять і глянути на нього...

— Очі можна закрити, але серце ніколи, — надривно ридала Гюльсенем.

Сафар оглянув сумним поглядом своє житло, глянув на вогнище, над яким самотньо звисав садж¹.

— Хай покарає аллах увесь Гатамханів рід, дочко, — глухо мовив Сафар. — Ти пішла по воду до джерела Джир-джир, а вони тебе, мов вовки, схопили і до хати Гаджі-Сафігулу понесли. Що я міг зробити? Не було тоді ні Шамо, ні Фарзалі. Наш розмазня Азі ще з млина не прийшов. А ми з Ало що проти них? Навіть коли б ми, як у казці, стали полум'ям, то все одно нікого не змогли б спалити, — Сафар аж піднявся з чурбака. — Хіба ти не знаєш, що пес з великим виводком може й вовка роздерти, а в Гатамхана ціла зграя родичів. Куди ж нам було тягатися з ним?.. Ти мала б не

¹ С а д ж — витягнуте чавунне деко для випічки лавашу.

залишатись у них, а втікати. Якось би перебилися... А тепер, дочко, ти й сама гориш на вогні, і нас у вогонь тягнеш...— Старий важко зітхнув.— Це псине поріддя, дочко, а ти змішала нашу кров з їхньою собачою кров'ю! Не матимеш ти радості від Джабі, навіть якщо у нього буде один локон золотий, а другий срібний. Від пса щеня не забереши.— Він обвів поглядом закурену землянку.— Я розумію, рідна дитина для матері солодша, аніж мед, та Гатамхан нам не рівня. Тепер, коли стали при владі ці катюги, Гатамхан розперезався ще більше, ніж за падишаха Миколи. Але що не дісталось пророку Сулейману, не дістанеться і їм. Це клятий рід! Вони ненавидять бідняків, перед багатими крутять хвостом, а на немічних вишкірюють зуби. А я ж іще з того часу, як ти лежала в колисці, мріяв віддати тебе заміж за Азі. Ми б породичалися з Ало. І кість у нас однакова, і кров одна. Ти ж пам'ятаєш, як він допомагав нам у біді. Як то кажуть, важкий день — випробування для світлого. Люди, які не витримують лихої години, як та фальшива монета: кинеш її на землю — вона не задзвенить, а розтопиш у вогні — не захолене. Ось хоч би Геярчин. Рід у неї нечесний. Коли людина не звикла змалку до праці, вона ні на що, крім зла, не здатна. Хіба ж п'явка знає, що таке працювати? Та й твій Маро. Ми з ним породичалися, як-не-як він став моїм зятем. А чи він хоч раз причинив двері у нашу землянку? А малий Джабі! Той повисає на шиї Гатамхана. І, мабуть, ніколи й не згадує, що в нього є ще дід!

Гюльсенем мовчки слухала батька. Вона зрозуміла, яку печаль носить у своєму зраненому серці старий Сафар. Знявши зі стіни садж з надломленим боком, вона поклала його на вогонь. Незграбно, однією рукою, Гюльсенем нарізала тісто, розклала шматочки на дерев'яну дошку. Потім сіла на чурбак і заходилась розкачувати тісто. Увесь садж вона встелила ячмінними перепічками. Полум'я виривалося, лизало краї перепічок, і вони набухали, коробилися, темніли, підсмажувались. Гюльсенем розкачувала тісто, кидала його на садж, перевертала, а спечені з обох боків коржі знімала й кладала на палас.

Давно в родині старого Сафара не бачили справжнього хліба. Старий носив у млин сушені, смажені на вогні дички, перемелював їх і змішував з ячмінною мукою. Проте більше, ніж нестатки, сильніше від усіх злигоднів мучили Сафара ті нещастя, яких зазнали його діти — Гюльсенем і Шамо.

Випікаючи перепічки, Гюльсенем трохи заспокоїлась. Вона крадькома поглядала на батька, і її чутливе серце вга-

дувало думки, що непокоїли його. Дочка шукала слів, які могли б розвіяти невеселий батьків настрій.

— Коли ти заміниш наш поламаний садж? — раптом запитала вона.

Старий відірвався од своїх думок. Перед його очима раптом постала Аскеранська фортеця у Карабахській долині.

...Прохолодний осінній вітер трохи розвіяв спеку, що затрималася з літа. Верблюди, обвішані бубонцями, брели з Євлаха в Шушу — вони несли на своїх горбах тюки з товарами для купця Мешаді-Гулама. Кочовики поверталися зі снігових гір на рівнину. Сафар, тоді ще молодий і дужий, поганяв єдиного вола, навантаженого домашнім скарбом. Поряд плентали його молода дружина і двоє малюків. Раптом великий верблюд, розкривши свою гидку пащу, несамовито заревів і схопив Сафарового вола за шию. Віл кинувся вбік і побіг під гору. Отоді й випав з мішка, нав'юченого на вола, цей самий чавунний садж і вдарився об камінь. У саджі відламався один бік, і він з круга перетворився на трикутник...

Старому захотілося повернути ті давноминулі дні, коли вони з дружиною були молоді та веселі, раділи життю й не боялися майбутнього.

— Атож, дочко, — раптом пробудився старий від задуми. — Правду кажучи, цей поламаний садж нагадає мені ті часи, коли твоя покійна мати була ще зовсім молода. Ти й Шамо були ще маленькі, а Гюло й на світі не було. Ми щороку спускалися в Карабахську долину. Попереду нас ішла родина птахолова Камрана з Соколиної скелі. Справді, дивлячись на цей садж, я згадую твою матір. Де б ми не були — у горах чи в степу, мати завжди прилаштовувала садж на вогні й пекла перепічки. Тоді вони мені здавалися дуже смачними, а тепер несмачні. Мабуть, і садж постарів, почорнів, як я... По наших достатках, то й садж такий. Недарма кажуть: яку маєш ковдру, так і простягай ноги...

Сафар узяв з паласа гарячу перепічку, відламав шмат, а другий поклав біля вогнища на камінь, псчорнілий від диму.

Прокинувся Гюльмамед: він занедужав і сьогодні цілий день дрімав у кутку, вкрившись благенькою ковдрою. Побачивши батька, хлопчик підвівся, протираючи кулаком очі. На ньому звисала подерта бязева сорочка, цілим був лише комір. Від щоденного недоїдання на обличчі Гюльмамеда не було ані кровинки, лише очі світилися та стирчали ніс і гострі вилиці. Хлопчикові було вже дванадцять років, але

нужда так виснажила його, що він не виглядав на свої літа.

Сафар повернувся до сина, простяг до нього тремтячі руки.

— Ходи до мене, дитино моя!

Малій Гюльмамед був такий худий, що страшно було доторкнутися до нього. Здавалося, при найменшому дотику гострі кістки можуть прорвати тонку шкіру. Гюло сповнилося лише три місяці, коли померла мати, і хлопчика вигодували козячим молоком. Коли дитина плакала, батько брав її на руки, колихав і співав колискові. Так і ріс цей хлопчина, не знаючи материнської ласки. А тільки-но він зіп'явся на ноги, його вже ніхто не доглядав.

Гюльсенем ішла на цілий день з дому збирати в полі колоски, що залишилися на стерні, отож не було їй коди доглядати братика. Лиш Теллі, дружина Ало, інколи забігала на якусь хвилину, щоб наглянути за дитиною.

З ранку до вечора він то чалапав, то повзав по невеличкому дворику, порпався у піску, часто й довго плакав, а коли стомлювався від сліз, то лягав на голу землю, клав голову на поріг землянки й засинав. Великі чорні мухи, немов хтось давав їм знати, що Гюло заснув, зліталися й обліплювали його обличчя, повзали, лізли в ніздрі, вуха і рот.

Так ріс Гюльмамед і, незважаючи ні на що, виріс жвавим хлопчиком. Та останнім часом через постійне голодування — харчувалися вони самою травою, — він зовсім охляв і занедужав.

Гюльмамед влаштувався у батька на колінах і простяг тонкі, худі ноги до вогню.

— Ти, Гюльсенем, доглядай краще Гюло, — сказав старий, лагідно гладячи сина по голові. — Ось він підросте, буде в нас хлопець-огонь! Щоправда, козяче молоко та гірські трави не такий уже й харч, щоб вирости дужим, та дарма. Син у сім'ї — кулак проти ворогів. Настане такий день, коли наш Гюло відплатить за всіх нас клятому Гатамхановому родові!

— Я вже й сама не знаю, що робити, — тихо сказала Гюльсенем, перевертаючи лівою рукою перепічки. — Нема мені життя в цьому селі. Залишається одне — іти звідси якнайдалі, щоб очі мої не бачили, щоб серце не страждало. Усе мое життя як ці чорні головешки у вогнищі... Саме страждання... І не буде вже просвітку.

— А хіба на цій землі буває просвіток для бідного?

— Хтозна, може, й буває, та не для мене. Мені треба йти звідси.

— Куди ж ти підеш, куди? Де ти голову прихилиш? У горах стріляють, на дорогах — біженці. Нам буде ще важче без тебе.

— Тоді треба привести у наш дім Гамер,— нарешті наважилась на цю розмову Гюльсенем.— Треба привести сюди Гамер!

— Але як? Де ми візьмемо гроші на весілля? Цього б і я хотів, але ж треба покликати людей, хоч п'ять-шість чоловік, пограти на нагарі¹, повеселитися. А у нас копійки нема за душею...

— Як би там не було, тату, а весілля відкладати не можна! — Гюльсенем глянула у вічі старому Сафару.— Я давно збиралася тобі сказати, та все не зважувалась. По всій окрузі говорять про красуню Гамер. Вона виросла, немов молодий кипарис. Багато хлопців заглядаються на неї. Я боюсь, щоб з нею не сталося те саме, що й зі мною. Син Гаджі Сиявуш накинув на неї оком. А ще кажуть, що пристав Талибхан шукає для паші гарних дівчат.

Сафар опустив Гюльмамеда з колін і підхопився.

— Та ти що! І не кажи такого, дочко! Гамер у пазурі паші?

— А ти як думав? Шамо їхній ворог, вони на все здатні!

— Але ж це розбій! — закричав Сафар і, розхвилювавшись, став ходити туди-сюди по закуреній землянці.

Потім він якось одразу притих, підсів до дочки.

— Від цих бандюг можна всього чекати,— невесело сказав старий.

Гюльсенем жалісно глянула на батька, який після гніву впав у розпач. Сафар сів на чурбак. Гюло прихилився головою до батькового коліна.

— Оце так паша, оце так червона феска! Теж мені мусульманин! Навіть голубоокий Новицький, миколаївський пристав, не був здатний на таке безчестя. Ти не забула, як вони казали: «Ми прийшли захищати вашу честь»? Оце тобі захисники! А наш Талибхан! Назвався мусаватистом, причепив погони до плечей, а мучить людей так само, як і османи! Щоб вам добра не було!

¹ Нага́ра — барабан, бубон.

ВУЗЬКОЮ СТЕЖИНОЮ

Швидкі хвилі Магавізу, витоки якого починаються у скелястих горах Чалбаїру, закипають білою піною, б'ються об червоні скелі, розсипаючи бризки, і лижуть бескиди, що затиснули річку з обох боків. На бики зруйнованого старого моста покладено дві колоди. Їх зрубали в лісі, обчухрали гілля і на волах привезли сюди.

А вище за течією зроблено новий міст; він вкритий гіллям і більше придатний для переправи. Довкола ростуть куші, земля встелена річковою галькою.

Шамо не можна було гаяти часу, він перейшов по колодах через річку на другий берег і пішов далі. Вузька стежка була всяяна камінням, що поросло мохом. Шамо швидко піднімався вгору, коли почув здалеку знайому пісню.

Прямі, колючі трави обабіч стежки нагадували скуйовжену гриву молодого жеребця. Де-не-де ще тяглася до сонця пізня трава. Вище, на виступі скелі, вовк терзав здобич, розгризав гострими зубами дрібні кістки. А високо над ним на самісінькій вершині сидів, витягнувши хижу голову, шуліка. Довкола шумів густий ліс.

І майже в ту ж мить пролунав постріл. Шуліка мов камінь упав на вовка.

Шамо побіг на постріл. Назустріч йому з-за повороту стежки показався вершник на чалому коні. Він їхав, пильно озираячись.

Шамо підняв руку.

— Гей! Ге-е-ей!..

Невдовзі друзі вже тисли один одному руку.

— Здоров, друже! Я дуже боявся за тебе!

— Чого ти боявся?

— Окопи — не рідний дім.

Ейбат скочив з коня. Друзі пішли стежкою, яка круто звивалася вгору.

— Бачу, ти, брате, добре стріляєш. З одного пострілу збив шуліку.

— Та де там добре! Тільки вчусь.

— Правда, оце мене дратує...— Шамо показав на військо обмундирування Ейбата.

— Нічого не вдієш,— Ейбат поправив на плечах рушницю.— Кляті дашнаки й мусаватисти роздмухали таку пожежу!..

— І коли ж її погасять? — спитав Шамо. — Оджахгулу і Матвій Сибіряк кажуть, що кожна справу треба робити вчасно. Але доки чекати? Треба поспішати, Ейбате! Поглянь, скільки крові вони вже пролили!

Друзі піднімалися вузькою стежкою. Часом з-під ніг коня відлітали гладенькі камінці й котилися вниз схилом гори.

Ближній схил поріс рідким ліском. Вівці, що там паслися, нагадували здалеку волохаті шапки. На пагорбі сидів молодий чабан у короткій бурці з повсті й грав на сопілці. Звуки її нагадували Шамо дні, які він провів на Делідагу.

А чабан грав усе задушевніше, і довколишні гори й пагорби немов підхоплювали звуки сопілки й протяжно вторували їм. Навіть вівці, які скубли пожухлу траву, піднімали голови й прислухалися до пісні. Старий ватажок отари, великий цап з довгою вовною, з великими покрученими рогами, трусив головою, і передзвін його тронки зливався зі звуками сопілки. Від холодних променів осіннього сонця, яке вже не гріло землю, падали легкі тіні.

Пастух цей виріс тут, на закосичених травами горах, пив воду з гірських джерел і, граючи на сопілці, розповідав, як він любить ці гори, ці прозорі джерела.

З лісу долинула сумна пісня:

Попід лісом ідуть люди,
Журавлі курличуть «кру».
Невже сонця вже не буде,
Невже з горя я помру?

— Чуєш, Шамо, яка пісня! — повернувся Ейбат до лісу. — Це наш хлопець співає. У Баку, серед нафтових вишок, пізними вечорами теж грають на сопілках хлопці, які прийшли з села на заробітки.

Шамо ніби не чув слів товариша.

— Ти про що задумався, Шамо?

— Та так... Чогось думки мене обсіли.

— Як то кажуть, бурхливе море топить човен, а довгі думки — живе діло...

— А без думок важко добратися до правди, Ейбате.

Друзі тихо гомоніли й поволі піднімалися вгору. Чалий кінь ішов, махаючи головою та вигинаючи шию.

Ейбат був мовчазний, похмурий.

— Я тобі розповідав, як перед тим, як мене забрали в армію, ми з батьком ходили в Бакинський комітет?

— Ні, ти лише кілька слів сказав про це. Розкажи, друже. Я люблю слухати, коли розповідають про Баку.

— Уже стемніло, коли ми вийшли з Шихового селища. Знявся вітер, море хвилювалося й шуміло, потріскували вишки. І я згадав, Шамо, вірш одного бакинського робітничого поета. Там у нього вишки оплакують свою долю, скаржаться, що їх пограбували англійці. Поет написав цього вірша, коли англійці ще не пішли, десь у травні чи в червні... А англійці пішли у серпні...

— Знаєш, у нас в горах підступну людину називають інглісом¹,— перебив Ейбата Шамо.

— А це тому, що англійські імперіалісти обдурюють народи Сходу й серед білого дня знімають з них останню сорочку.

— Важко довелось бакинським робітникам,— зітхнув Шамо.— Нам про все розповідав Оджахгулу. Спочатку англійці, потім османи, і знову англійці. Отже, вони у вас, як приходили вдруге, цілий рік пробули?

— Атож, цілий рік. Та більше їх сюди не пустять! — розпалився Ейбат і повернувся до своєї розповіді.— Комітет містився у вузьенькому провулку. Спустилися ми в підвал. До нас підійшло двоє. У них за поясами були заткнуті револьвери. Один підійшов до батька й запитав: «Які новини, дядьку Гуммет? Чи не збираєшся ти знову до Астрахані?» Я впізнав його — це був один із батькових друзів. Звали його Сергій. «Ти вгадав,— відповів батько.— Радянській Росії потрібне пальне. Тож треба постачати його Росії. Тут нема чого довго говорити!» Сергій закурив, тримаючи цигарку в кулаці, і сказав: «В Росії справи йдуть добре. Скоро прийде до нас Червона Армія на допомогу. Ленін не забуває про Баку». Потім хтось вийшов і повів нас за собою. Я не знав імені цього чоловіка, але згадав, що бачив його, перед тим як їхати в Карабах, у домі Мешаді-бея. А коли я згадав про вбивство Мешаді-бея, серце так защеміло, що й казати не можу. Це був справжній революціонер.— В очах Ейбата забриніли сльози.

Постріли з окопів, видовбаних у горах, чути було все виразніше. Здавалося, деякі кулі заблудились і тому часом пролітали над головами Шамо та Ейбата.

Шамо підняв праву руку.

— Гей, солдати! — крикнув він.

На якусь мить стрілянина ушухла, а потім знову знялася.

— Чуєш? — сказав Ейбат, мимоволі пригнувшись, коли одна з куль просвистіла над його головою.— Стріляють, як

¹ Тут гра слів: «ібліс» — чорт, сатана.

кому заманеться,— хто в небо, хто до себе в тил. Солдати все неохоче підкоряються офіцерам, а ті казяться зі злості, лаються, б'ються. Найменший непослух — розстріл. Та правди не сховаєш, людям урвався терпець. Тому мусаватистам не вдалося почати наступ по всьому фронту. Командування змушене рахуватися з настроєм солдатів і відкладати наступ. Наша організація залучила до своїх лав найдосвідченіших людей. Під час останньої зустрічі Аршак розповідав нам, що те ж саме робиться і в дашнацькій армії.

Непомітно друзі дійшли до вершини гори. Звідси урізнобіч розходилося кілька вузьких лісових стежок. Тут хлопці розлучалися. Ейбат мав повернути і, обійшовши високу скелю, спуститися кам'янистою стежкою до окопів, а Шамо треба було перейти через ліс, на галявину, де його чекав дядько Ало.

Раптом задокотіли кінські копита, і обое друзів, здригнувшись, глянули вниз, на стежку, яка звивалася під скелею. З-за дерев вигулькнули вершники. Попереду їхав Таїбхан. Друзі почули його гучний голос:

— Нікого не щадити! Я маю на це особливий наказ.

— Зрозуміло, пане пристав!

— Отож-то! Думаєте, я не знаю, чим займаються ці люди? Вони таємно ходять до аскерів, нашіптують їм і роблять свою чорну справу, а ми кліпаємо очима.

Шамо і Ейбат презирнулись.

— Чув, Шамо? Треба тікати звідси, щоб вони не напали на наш слід,— сказав Ейбат і скочив на коня.

Шамо взяв у ліву руку ремінь для сохи, а правою міцно потис руку товаришеві.

Вони стояли мовчки на розвилці гірських стежок і немов хотіли побачити невідомі шляхи майбутнього.

— Бережи себе, брате,— сказав Шамо, ніжно дивлячись на Ейбата.— Будь обережний.

— До побачення, Шамо. Тут, у цих горах, ти матимеш багато роботи. А при нашій роботі не можна бути безпечним. Отож будь насторожі.— Ейбат ударив острогами коня і невдовзі зник за скелею.

Шамо перекинув ремінь через плече й дивився вслід другові.

— Товариш за переконанням ближчий, ніж брат! — мовив Шамо і вузькою стежкою подався до старого темного лісу.

НЕДОСІЯНЕ ПОЛЕ

Ало топтався на своїй ділянці землі, довго чекав Шамо але так і не дочекався. Лаючись, він заходився рубати чагарник, розчищати лісову галявину. Довгими вилами нагинав кущі до землі й сокирою підрубував під самісінький корінь. Потім відносив зрубані кущі вбік і складав у купу. Старий дуже сердився на Шамо за те, що згаяв через нього стільки часу, і з острахом поглядав угору: небо захмарилось. Він квапився, і сіра чоха з домотканого сукна плуталася в ногах. Зрідка він повертався у бік села й голосно гукав: — Шамо, гей! Шамо!..

Покричавши, Ало замовкав, прислухаючись до відлуння. Чути було тільки далеку, вже звичну, стрілянину та спів орачів, які йшли за сохою. Це ще більше дратувало Ало, і він зганяв свою злість на волах, котрі вперто лізли в зарості. Ало приганяв волів на ділянку, підхльостуючи свою стару шкапу з білою плямою на лобі, та тільки-но починав займатись розчисткою, воли знову тікали в зарості. Старий заганяв їх кілька разів, і йому вже урвався терпець. Бачачи, що сам не впорається з волами, Ало вирішив піти додому. Він так розсердився, аж кров ударила в скроні.

Щоб розорати цю ділянку, об'єдналися два господарства. У Ало була стара коняка, а Сафар мав лише вола і реміння для сохи. Цей віл вважався спільним і жив попеременно то в хліві Ало, то в землянці Сафара, отож дві ці родини склали майже одне господарство.

«У дні радості всі тобі друзі,— не раз казав Ало,— та справжнього друга пізнаєш у біді».

І ось вперше за багато років він сердився на свого друга.

«Оце викохав сина! Скоро полудень, а Шамо досі нема. Стільки часу дорогого згаяти!.. На день позичили другого вола, щоб засіяти поле... Що ж тепер робити? Я покинув усе, забув про свої болячки, а він, мабуть, подався кудись і за чужих людей розпинається. Перевернув усе з ніг на голову! Б'ють, каже, людей, грабують, останню сорочку знімають. Та ще й мене, стріляного горобця, хоче навчити по-своєму цвірінькати! «Дядечку Ало, мусаватисти як прийшли, так і підуть. Ми не можемо терпіти таке життя далі! Зло знялося до неба і підпирає його стовпом!..» Нехай аллах і думає про свої творіння. Кажуть же, що він справедли-

вий! А що людина може зробити? Все одно буде те, що в неї на лобі написано».

Ало знову пригнав волів і підвів свою шкапу до мішка з зерном. Він наступив на вуздечку, нагнувся й хотів підняти мішок, щоб покласти його на спину коняці. Але мішок був дуже важкий. Старий озирнувся, немов чекав підмоги. У цю мить він помітив, як з лісу вийшов Шамо.

— Е, хлопче, так не можна! Не можна! — накинувся Ало на хлопця.— Де ж це ти забарився, коли робота чекає?

Ало кинув мішок на землю. Від напруження на його пораній зморшками шиї набрякли жили.

— Хто ж це виходить на роботу опівдні, голубе мій? Вже й стемніє скоро. Не можна так!

Старий спересердя копнув ногою мішок з зерном. Відчувши волю, коняка поплентала в куші, волочачи вуздечку. Ало все ще доймав Шамо.

— Чого ти так ідеш, немов боїшся задавити мурашку? Усі вже посіяли, а ми тільки збираємося. Ех, Шамо, твій батько Сафар і то моторніший. Через тебе наше насіння так і залишиться в мішку, а наш сусід Ганбар давно вже зорав та засіяв поле, а тепер сидить біля вогнища і радіє, немов хазяїн п'яти віслюків, та вуркоче з своєю жінкою. А ми, мабуть, до самої зими нічого не встигнемо зробити. Ти, хлопче, завжди знайдеш собі якусь роботу, а діла не робиш.

Ало спересердя вихопив з рук Шамо упряж і кинув на землю. Потім кивнув у бік заростей.

— Біжи приведи волів! Може, яку пригорщ посіємо, і то добре! Ще треба буде пригнати сюди мою шкапу. Ой же вредна тварина, сама лізе у вовчу пащу!

Шамо, відчувши себе винним, одразу ж побіг у зарості, привів коняку і волів.

— А насупилося як! У таку погоду тільки мерців ховати.— Ало якось захитався усім тілом.— Не дасть, клята, і жменю зерна в землю кинути.— Ало глянув на низькі хмари, потім на ліс, звідки вітер ніс на поля жовте листя.— А земля наша, правду кажучи, нікудишня. Посієш ячмінь, а родять бур'яни... Та все-таки краще кинути зерно в землю, ніж лишати в землянці. Може, аллах змилується над нами...

Вони удвох запрягли волів, ремінням прив'язали ярмо до сохи. Ало приніс леміш і надів його на соху.

— Так ми й не перекували леміш цього року,— розпачливо сказав старий.— Ох, і коваль був цей вірменин Ягубджан! Він, чортяка, так гартував, так кував залізо, аж не вірилося, що це роблять людські руки! Ну, почнемо!

Шамо, ще досі не отямившись, узявся за ярмо і повів воли краєм поля. Та вони відчули невмілі руки плугатаря, збилися з кроку й потягли убік.

Ало увірвався терпець.

— Та ти онімів, чи що? Не можеш пісню заспівати? — крикнув він Шамо. — Хіба не знаєш, що наш віл навчений орати під пісню?

І, не чекаючи, поки Шамо заспіває, старий махнув головою і завів пісню:

У парі віл з волом іде.
В ярмі іде, в ярмі іде.
Соха на камінь попаде —
І праця марно пропаде.
Холо-хо-о-о-о-ло!

— Тягни, друже!.. Хо-ло... хо-о... Хо-ло... хо... Підтримай нас, брате волику!

Немов зрозумівши Ало, воли вирівнялися й пішли. Старий повеселішав.

— Дох-до-ха!.. Нехай помагає нам аллах! Хо-о-хо-о-хо-о! Нумо, волики! Хо-ло-о-о!

Воли тягли завзято, соха проорювала неглибоку, але рівну борозну. Невдовзі поряд з першою борозною пролягла друга. Ало звичним окриком зупинив волів, притулив до поручня сохи хворостину, якою він поганяв худобу, і ступив до мішка з зерном. Він висипав кілька жмень зерна у поділ своєї чохи і пішов уздовж борозни. Розкидавши зерно, старий струснув чоху і знову взявся за поручні сохи.

— Іди, Шамо, помагай, — сказав він своєму помічникові й докірливо похитав головою.

Шамо погнав волів, а старий Ало знову завів свою пісню.

Воли так поволі йшли, що, здавалося, ось-ось зупиняться. Але поступово вони розпалилися, і справа пішла краще. Та раптом наконечник сохи зачепився за корч, який був у землі. Щось затріщало. Серце Ало стрепенулося від страху.

— Хош! Хош-хош! — загорлав старий.

Воли слухняно зупинилися. Ало вхопився за поручні сохи й обережно витяг її з землі.

І знову Ало погейкував на волів, спрямовував соху, розминав великі грудки землі. Не встигли вони розорати і половину своєї невеликої ділянки, як небо зовсім захмарилось. Довкола стало каламутно й сіро, немов уже почалися сутінки. З лісу налетіли ворони, розбіглися по чорній ріллі і стали дзьобати посіяне зерно. Ало зовсім спохмурнів,

квапливо витяг засунути за пасок прашу й почав кидати каміння вздовж ріллі, щоб розігнати птахів.

— Гирр... гей, гирр! — кричав він ненажерливим воронам.— Та що ж це, ми даремно сіяли, усе пожеруть ці клятї? Хлопче, і ти б трохи покричав на цих ненажер,— звернувся він до Шамо.— Бачиш, як позліталися на ріллю? Невже вони накличуть сніг на нашу голову? І що це за напасть така! Дивуюсь я творцю нашому, нащо він створив таких птахів, як ці ворони? Я б на його місці замінив ворон журавлями, ті хоч гадюк їдять. Або, якщо уже так кортіло йому щось робити, створював би ластівок!

Ало озирнувся і раптом помітив, що стара конячина кудись поділася.

— І куди знов побрела ця проклята шкапа? — бурчав старий, щосили налягаючи на соху.— Біжи, сину, подивись, де вона там. Чого доброго, вовк її роздере й залишить на харч воронам.

Ало глянув услід Шамо, який пішов до заростей, і похитав головою.

«Не розумію я нашого Шамо... Та й Фарзали, хоч і старший, такий самий став... У рот нема що кинути, а все про нову владу патякають, хочуть, щоб інші канцелярії були... Може, і я хотів би... Та хто ж мене послухає! Чи це аллах вбив цим хлопцям у голови, щоб вони нові канцелярії завели? А тепер на нас вовком дивляться усі багаті аксакали, та й влада... Але ми хлопців у біді не залишимо!» — подумав старий Ало.

Над Араксом стелився важкий туман. Немов верблюжий караван, плів він уздовж річок Бергушад і Акара, розлягався в долинах, дерся схилами гір угору, ніби хотів вирівняти поверхню землі. В сірому, похмурому небі кружляли хмари і спліталися над полем, де працювали старий Ало і Шамо.

Холод почав сковувати гори, і все тривожніше ставало на серці Ало.

— Ти диви, Шамо, як повзе туман,— казав він, сумно оглядаючи гірський схил.— Не дасть нам погода закінчити сівбу і спокійно піти в свою саклю.

Туман уже темною габою огорнув галяву. Несподівано пішов лапатий сніг. Ліс зашумів, зграями летіло жовте листя. Сніг падав на ще не оголене гілля, гнув його до землі. Чорна спина вола одразу побіліла, а земля невдовзі вкрилася тонким шаром снігу. Тепер Ало працював з якоюсь особливою злістю.

«Ет! Не оре наша соха, а лише дряпає землю. Відколи

живу на світі, а ще й рази не торкнувся своєї землі залізним плугом!» — І Ало, покрикуючи на волів, поспіхом розкидав зерно. Він рахував кожен пригорщ, яку кидав у землю, бо від кожної зернини можна було чекати сходів — і ці сходи могли стати винагородою для сіяча за його важку працю сьогодні...

Нарешті старий зупинився, сердито глянув на небо, зняв волохату папаху, на якій блищали сніжинки, струсив її і знову надів. Від білого снігу рябіло в очах. Здавалося, що сніг і з неба падає, і з землі піднімається.

Розділ четвертий

ЗЕРНО ПРОРОСТАЄ

Хмари лапатою снігу заповнили весь простір між небом, яке так низько опустилося, і притихлою, засніженою землею.

— Оце вже й уся робота! — розпачливо сказав Ало й зітхнув. — Доведеться покласти соху на бік!

Шамо допоміг старому розпрягти волів. Вони одразу побрили в зарості щипати траву й сухе листя, що витикалося з-під снігу. Склавши реміння й перев'язавши його шворкою, Шамо поклав на коняку мішок, у якому ще залишилося зерно, і вона пішла, накульгуючи, за кожним кроком відкидаючи назад голову. І хоч хазяїн підганяв її, шкапа йшла повільно, лише крутила вухами й час від часу вимахувала хвостом.

— Коли людині не щастить, нічого не допоможе, — крушно мовив Ало. — Годі кругом біда...

Шамо відповідав вряди-годи, а старому Ало хотілося погомоніти, вилити усю свою печаль. Він сердився, що в мішку залишилося зерно, лаяв сіделко, яке, на його думку, натерло коневі спину.

— Яке ж це сіделко! — гарячкував Ало. — Хіба так набивають сіделко? Та це ж каменяка! Паландуз Машаллаха набиває його соломою так, що далі нікуди, і калічить тварину! Конячина в мене славна, працьовита. Щоправда, стара, але ж трудиться чесно. А навесні, коли попасеться на лузі, ірже, чисто тобі жеребець. Якби я де напав лоша її породи, неодмінно купив би, за будь-які гроші. Душа болить, як подумаєш, що така славна конячка не має приплоду... Кожному своя худобина дорога. Твій батько Сафар не раз підбирав мене обміняти її на віслюка, та я не згодився... Хоча це

вже давно було, ще коли ти з Фарзалі був у Карабаху і Маро ще не викрадав бідну Гюльсенем...— Старий Ало раптом засміявся.— Яюсь, це я добре пам'ятаю, зійшлися почесні люди Шехли на майдані. Прийшли Талибхан, і Мірза Чопуров, і осавул Калбали, чоловік Геярчин, і Гаджі-Сафігулу, мулла Кафар, Кербелай-Гатамхан, наш двоюрідний брат Ганбар і кривий Мовламгулу. Одне слово, зібралось багато люду не тільки з Шехли, а й з інших сіл. Чекали Султанбея з мировим посередником. Прийшов я, вклонився всім та й став собі. Коли це Кербелай-Гатамхан, як півень, підскочив до мене й питає: «Я бачу, ти виглядаєш нівроку, Ало. А як там себе почуває ряба шкапа?» Мене ніби хто уперішив по обличчю. Я не витримав і прилюдно йому сказав: «Ой, Кербелаю! Маючи такого друга, як ти, вона себе почуває прекрасно та ще й молиться щодня за тебе... Вона ж так само, як і ти, ходила на прощу і змила свої гріхи, отож молитви її одразу доходять до престолу аллаха».— Старий засміявся і вів далі: — Якби ти знав, як його взяли за живе мої слова! Гатамхан здригнувся, мов пес, якого вперіщили нагайкою, глипнув на мене так, наче проковтнути хотів, і пішов геть. А я, мовби нічого й не сталося, стою собі, поглядаю на нього й сміюся у вуса. Він так і не знайшовся, що мені відповісти, тільки повернувся до Талибхана, щось шепнув йому на вухо. З цього дня Талибхан ворог мені. Коли він став приставом, я собі подумав, що тепер у чоловіка високий чин, і він уже не чіпатиме мене. Та де там! Хоч посада у нього й вища, але він як був кабаном, так і залишився ним. І реве, як віл!

Ало почав розповідати про те, як одного разу бичок зірвався з гори, і старому пощастило, ризикуючи життям, утримати тварину над самісінькою прірвою.

— Ех, так і не пощастило купити пару цьому бичкові,— скрушно зітхнув Ало.— Якби у нас було двоє воликів, легше жилося б. А тепер про це і мріяти нічого. Боюся, щоб пристав Талибхан не відібрав і цього вола на м'ясо для армії...

Ало прикрикнув на вола, стьобнув шкапу. Густі, кошлаті брови, які нависли над очима старого, були загорошені снігом і заважали йому дивитись. Поли чохи волочилися по землі й замітали сніг. Металевий наконечник його паска час від часу дзеленькав, б'ючись об сокиру, яку старий заткнув за пасок.

Дорога була важка, та високий, широкоплечий Ало йшов легко, трохи похитуючись, м'яко ступаючи великими, мов

молотильні дошки, ногами, взутими в чариги. Старий зі-йшов з гори до річки, перейшов через міст і подався до села. Шамо мовчки йшов за ним. Вся галява довкола Журавлиного джерела була тепер зовсім біла. Листя злітало з дерев і падало на сніг, малюючи дивовижні узори.

Ало замовк і почав думати про весну: коли буде травень, розтане сніг, побіжать бурхливі потоки з гір і зазеленіють смужки землі, які він засіяв на лісовій галявині.

«І так слава богу,— подумав старий.— Хоч пригорщ, а все-таки вкинули у землю. Добро не пропало!»

Шамо попрямував до своєї землянки, з якої вився димок.

Вола не треба було підганяти. Він швидко тюпав знайомою кам'янистою вуличкою. Зайшовши до своєї землянки, Шамо кинув у куток реміння і сів на дубовий чурбак, який стояв біля вогнища.

— Де Гюльсенем? — запитав у брата. Хлопчик, як завжди, лежав біля вогнища.

— У Гамер,— ледь чутно відповів Гюльмамед.

— У Гамер? — занепокоєно перепитав Шамо.— Щось сталося?

— Не знаю,— відповів Гюльмамед і потупив очі.

Шамо розворушив жар у вогнищі, роздмухав полум'я. Дрова затріщали. В землянці посвітлішало. Червоні відблиски майнули на худому обличчі Гюльмамед.

— А батько куди пішов?

— Його забрав пристав... Талибхан,— ледве стримуючи сльози, мовив хлопчик.

— За що?

— Не знаю... Я чув, як йому казали, що він повинен віддати нашого вола на м'ясо для солдат... Його посадили у стайню Гатамхана. Там уже багато людей сидить...— ковтав сльози Гюльмамед.

Заїкаючись і схлипуючи, Гюльмамед розповів, як лаяли й били батька перед тим, як забрати з дому.

— А осавул сказав: «Нехай твій брат прийде по батька».

Шамо підхопився з чурбака і, намацавши в кишені револьвер, поклав на нього руку.

«Чи не час уже вийняти цей револьвер?» — подумав Шамо.

Йому раптом уявилося, що в дверях стоїть старий Ало, закривши своїми широкими плечима вихід із землянки.

«Хіба не казав я тобі, синку: «Ти, сирітко, ляж, засни?»» — ніби почув Шамо голос старого і, знову помацавши револьвер, вискочив із землянки.

«Ні, цю приспівку ми забудемо назавжди».

Він побіг вулицею, яка вела до села, і зник за завісою лапатою снігу.

Розділ п'ятий

ЩИРИЙ ДРУГ

Сніг густо падав на землю, і здавалося, що величезні кучугури нагромадив великий землетрус. Немов хтось пухнастими ватяними ковдрами швидко вкривав пагорби й долини, що квапилися мерщій схватись під них від морозів.

Село Шехли, як і всі села, розкидані по горах Чалбаїру, теж сховалося під білим покривом. Кози, що затрималися в полі, поспішали у свої хліви. Крім отар Кербелай-Гатамхана та інших багатіїв, які паслися на південних схилах гір, всіх бідняцьких овець загнали в кошари. Ці викопані в землі овечі кошари відрізнялися од землянок, у яких жили люди, лиш тим, що були довші. Низькі, з вузькими проходами, вони були надзвичайно тісні. Отож загнані сюди вівці, тулячись одна до одної, могли зігрітись.

Усі села, що лежали на схилах Чалбаїру, були схожі одне на одне, і відрізнити їх можна було лише за особливими ознаками. А горе й біди були у всіх однакові. Що не день, то жити ставало все важче й нестерпніше.

Жодне село не було впевнене у завтрашньому дні, від якого можна було чекати і спустошення жител, і загибелі людей.

— Учора спалили село на тому схилі гори, а завтра можуть спалити й наше! — казали селяни, і кров холола у їхніх жилах.

Пильне око могло помітити, що дворів, у яких тримали худобу, залишилося в Шехли, як і в усіх інших селах, менше половини. У багатьох шехлинських дворах не було не те що худоби, а навіть kota. Порожні хліви навесні заростали високими бур'янами та колючими кущами. Восени хазяї рубали ці зарості і відносили на подвір'я Кербелай-Гатамхана, а той накривав ними від дощу свої стоги сіна.

Кербелай-Гатамхан дуже радів, що багато хто із селян залишився без худоби. Тепер їм доведеться іти у наймити, отримуючи за роботу лише мізерне харчування, а на спорожнілих і покинутих пасовиськах пасти будуть його, Кербелай-Гатамханові, отари овець, череди корів і табуни коней.

Стайня Кербелай-Гатамхана взимку завжди була порожня. Нею користувалися лише влітку. І ось вона знадобилася

лася — сюди загнали людей, одягнених у лахміття. Хіба це не означало, що Кербелай-Гатамхан із сільського куркуля перетворився в хана? Недарма він став часто з'являтися на сільському майдані. Ходив, переможно озираючись, покручуючи пучками пальців свої великі вуса, немов хотів довести всьому шехлинському люду, що тепер він не лише всесильний багатій, а й єдиний повелитель усього села.

Людина злопам'ятна, Кербелай-Гатамхан ніколи не забував, як у дні сум'яття, яке настало після падіння Миколипадишаха, Шамо й Фарзали, ці голодранці, діти голодранців, зганьбили його на майдані, і він змушений був утікати. Відтоді його не полишала думка, як поставити на місце цих зарозумілих чабанів. І ось Талибхан немов почув благання Гатамхана. Нехай Шамо і Фарзали знають: якщо сьогодні кинули в «штрафну» стайню їхнього батька, сивобородого хазяїна дому, то завтра й їх поб'ють і посадять у цю ж в'язницю, а потім зітруть з лиця землі.

Швидко йдучи засніженими вулицями, Шамо не помічав ні кучугур, ні вітру, який розвіював сніг у різні боки. Розгнівавшись, він думав тільки про одне: його батька, доброго старого Сафара, побили й посадили під арешт. Шамо до щему в серці стало шкода батька, і гнів у душі все наростав. За кілька кроків від будинку ненависного багатія він примусив себе зупинитися. Ні, як не лютуй, а не можна забувати, що гнів — поганий порадник. Коли Шамо вибіг із землянки, він мав намір вдертися на подвір'я Гатамхана, підняти револьвер і всадити кожному з його родини по кулі, визволити ув'язнених з «штрафної» стайні і роздати цим бідодахам, одягненим у лахміття, сокири й ножі. А потім підняти увесь люд Чалбаїру й повести його проти ненависної влади, щоб завоювати людське життя або ж загинути у боротьбі.

Але зараз витримка повернулася до Шамо, він стояв і вагався у важких роздумах. Як йому діяти, щоб не програти у цій серйозній боротьбі, щоб узяти гору над ворогами? З ким йому порадитись, кого покликати на допомогу? Та що ж тут довго думати! І як це він одразу не пішов до свого хороброго друга? Губи Шамо розпливлися в усмішці, зуби сьайнули білизнаю, груди дихали глибоко й вільно. Авжеж, треба йти до чабана Фарзали! «Удвох ми все зробимо».

Та варто було Шамо ступити кілька кроків, як він побачив, що Фарзали, загорнувшись у свою велику бурку, іде схилом гори.

Руки друзів з'єдналися у міцному потиску.

— Ти знаєш, Фарзали, що сталося? — схвильовано запитав Шамо.

— Знаю. Я давно стою на ганку нашої хати і дивлюся, як ти топчеш сніг... То що ж ми робитимемо, Шамо? — Фарзали поклав руку на свій лезгинський кинджал.

— Що робитимемо? — перепитав Шамо, і його густі брови зійшлися біля перенісся.— Бачиш, Фарзали, треба обов'язково визволити не лише батька, а всіх, хто сидить у стайні.

Фарзали взяв Шамо за руку. Друзі неквапом рушили до саклі Фарзали.

— Треба звільнити людей,— тихо сказав Шамо.— І зробити це так, щоб нікому не потрапити на очі.

— Як же при такому великому ділі залишитись непоміченими? — спитав Фарзали і кивнув головою в бік «штрафної» стайні, яка ледь виднілася крізь густий сніг.— У нас же немає шапок-невидимок!

— Треба зуміти, Фарзали! — мовив Шамо, обнімаючи товариша.— У Баку й не такі складні справи роблять і не попадаються.

Вони зайшли в саклю, Фарзали дав знак матері, щоб вона залишила їх удвох. Сара вже трохи розумілася не справах друзів, отож відразу вийшла і попрямувала до дядька Ало.

Старий сушив над вогнищем свої мокрі джораби. Дружина його Теллі мішала великою ложкою в казані, щоб не злилася локшина, нарізана тонкими стрічками. Азі, який щойно повернувся з лісу, підкладав у вогнище сирі дрова.

Жінка й син вирішили до певного часу не казати Ало про арешт Сафара. Вони побоювалися, що старий одразу здійме галас і полізе у бійку з властями. Адже не тільки Сафар, а й багато селян з навколишніх сіл загнали у «штрафну» стайню Кербелай-Гатамхана. Незадовго до того, як Ало повернувся з поля, у селі була колотнеча. Талибхан, розмахуючи дрюком, кричав на все горло і обіцяв посадити всіх ув'язнених у шушинську тюрму. Подейкували, що декого із заарештованих і замкнених селян віддадуть на розправу Султан-беєві, а декого — губернаторові Хосров-бею.

Стара Теллі глянула на Сару й притулила палець до губів, натякаючи, щоб вона не заводила розмову про це при дівері.

Ало перевернув на інший бік джораб, який сушився на поліні, і підняв густі сиві брови.

— Як тобі живеться, Саро? Де наш Фарзали?

— Дома наш герой...

— Ти кажеш, дома? — трохи помовчавши, знову перепитав Ало.

— Еге ж, дома, — відповіла стара й прикрила губи краєчком келагая.

Ало підхопився; коли він став на увесь зріст, здалося, що голова його дістає до самого отвору в стелі. Старий нашвидкуруч взув чариги, натягнув на ходу чоху, вибіг із землянки й подався до подвір'я Фарзалі.

Услід за чоловіком вибігла Теллі і з відчаю стала бити себе в груди кулаками.

«Зараз мій старий узнає про все і побіжить виручати Сафара, а тоді не жди добра од властей. Ці душогиби рознесуть ущент нашу землянку!»

Теллі наздогнала чоловіка, намагалася зупинити його, але той мовчки відхилив її руки і зійшов на ганок саклі Фарзалі.

Стара Теллі повернулася в землянку, взяла ложку й знову почала мішати локшину в казані.

— Ой! Накличе Сафар біди на нашу землянку! Не куритиме вже дим над нею.

Тим часом Ало просунув голову у двері саклі. Хлопці одразу принишкли.

— Що це ви, хлопці? Не довіряєте мені? Невже ж я, си-вобородий, викажу вас?

— Дядьку Ало, ми не хотіли вас хвилювати.

Шамо розповів Ало про арешти. Той дуже розхвилювався, почав кричати:

— То чого ж ви стоїте? Ходімо їх визволяти! Я сам тому сучому синові Гатамхану і приставу Талибхану голови одрубую!

Шамо ледве утихомирив старого, примусив його вислухати, який у них план.

— Ти кажеш — усе треба робити нишком, щоб ніхто нас не бачив і нічого не знав, так, сину? — притихнувши, запитав старий. — Що ж, спробуємо. — Ало з таким завзяттям курих свою люльку, що вона стала схожою на вогнище, яке розпалюють пастухи.

— Може, дядьку Ало, вам краще не йти з нами? — Шамо стало шкода старого — адже справа непевна. — Помізкуйте. Якщо потрапимо їм у лапи, хто нас визволятиме? Ось тоді ваша допомога буде ой як потрібна.

— Отже, зараз я вам не потрібен? — ображено сказав старий і невдоволено стенив плечима. — Коли так, то я можу й сам усе зробити, а ви залишайтеся дома.

ЗАГУБЛЕНІ СЛІДИ

Під вечір сніг розходився ще дужче. Він замітав дороги, вулиці й вузькі провулки Шехли; поодинокі дерева обабіч дороги і в дворах перетворилися на снігові кучугури. Люди, яких побили стражники і з брутальною лайкою та прокляттями загнали у «штрафну» стайню, сиділи невеличкими гуртками, притиснувшись одне до одного.

Багнюка і гній колишньої стайні замерзли, а піднизом був лід. З хвилюванням і страхом усі думали про наступний ранок, який мав принести їм нові страждання. Багато кому з ув'язнених могли сказати: «Ти нишком привозив зерно з полів і переправляв його в Зангезур своєму приятелеві, гяру». А такого звинувачення було досить, щоб повели на шибеницю.

У кутку «штрафної» стайні сидів Сафар. Щоправда, він не дуже турбувався про себе. Його непокоїла доля сина, улюбленця Шамо, який міг постраждати за батька. Нікого в світі так не любив Сафар, як свого первістка Шамо. Злидар, над яким ціле життя глумилися, він покладав усі надії на сина, пишався ним. Старий мріяв про те, щоб одружити Шамо, привести його наречену Гамер в свою землянку, справити весілля. Цими мріями він тільки й жив. «Хтозна, — думав Сафар, — може, мене посадили зовсім не тому, що я не дав м'яса для армії? Може, Шамо теж забрали й повезли до самого Султан-бея?»

Кожен із заарештованих по-своєму переживав біду, що спіткала його. Як і на «волі», яка тепер мало чим відрізнялася від тюрми, багато хто з в'язнів думав про свою лиху долю, з одвічною покірністю чекаючи кінця. І навіть тим, кому судилося зазнати суворої кари або навіть розпрощатися з життям, не спадало на думку, що варто їм тільки об'єднатися, і від цієї стайні залишаться самі друзки. Ні, мабуть, ніхто не думав про втечу. Люди сиділи на обледенілій долівці по двоє, по троє, іноді втішали один одного, а найбільше мовчки зітхали. А були й такі, що спокійно хропіли, немов спали біля свого вогнища.

Тільки в одному кутку чути було гнівні викрики. Це велетень Ісрафіл Гора лаяв на всі заставки багатія Гаджі-Сафігулу, який, помстившись за розорані межі, зрештою підвів під арешт і його, і Мікаїла-оглу, і Сурхая.

Ісрафіл сидів посередині цього гурту і вивищувався над

ними, мов гора. До нього тулилися Мікаїл-оглу та Сурхай. Вони думали про те, що Ісрафіла Гору, мабуть, повісять, бо він відверто лаяв Гаджі-Сафігулу, кляв його, як тільки міг. Справді, Гаджі-Сафігулу, як і Кербелай-Гатамхан, став справжнім ханом, власті в усьому догоджають йому.

Та Ісрафіл Гора поведився так, наче йому нічого не загрозувало. Він лаяв кровожерного Сафігулу, рогатого бугая Талибхана... Одне слово, здавалося, що він розмовляє з гостями у своїй землянці. Ісрафіл Гора, посміхаючись, плескав своєю замашною долонею по плечах Мікаїла-оглу та Сурхая, притуляв їх до себе, немов ховав під своє крило.

— Не бійтеся, хлопці,— підбадьорював він. І по всьому видно було, що сам він таки нічого не боїться.— Аллах нам допоможе. А ні, то самі щось придумаємо...

Відтоді як Ісрафіл зблизився з Шамо, він був завжди у піднесеному настрої. І зараз йому здавалося, що він будь-що викрутиться і врятує своїх друзів. А може, й Шамо щось придумає.

А довкола «штрафної» стайні поважно походжав осавул Калбали. Його мучив страх, і він час від часу зупинявся біля маленьких дверей та прислухався. Потім починав кашляти, аби ув'язнені чули, що він стоїть на сторожі.

— Гей, ви, арештанти! — грізно кричав Калбали, стукаючи у двері.— Сидіть сумирно! Я кажу зразу, щоб усі знали: як тільки хтось посміє висунути свого носа хоч з однієї щілини, яких тут чимало, то я всаджу йому кулю в голову, і його мізки, як драглі, змішаються із снігом.— Осавул Калбали впирався ногами у землю й витягав голову, мов півень.— Тільки-но хто рушить з місця хоч на крок, я всаджу всі триста патронів, що у мене є, не лише в нього, а в усі ваші брудні тіла. Отож начувайтесь! Я добре все бачу крізь щілини в стінах! — погрожував він, а сам тремтів зі страху.— Нехай у цій тюрмі труп підпирає труп,— продовжував він,— нехай завтра вранці витягнуть звідси п'ятдесят чи шістдесят бездиханних тіл і рознесуть їх по хатах на ношах із палиць, зв'язаних вовняними мотузками!

І раптом осавул відчув себе у міцних обіймах; спочатку він навіть подумав, що це хтось жартує. Та коли його накрили чорним покривалом і заткнули рота, Калбали зрозумів, що це не жарти. Він трохи не задихнувся. Якийсь велетень з такою силою стис його лису голову, що вона мало не сплюснулась; очі йому полізли на лоба.

В'язні почули, що знадвору хтось обережно підкопує киркою стіну, і захвилювалися. Ісрафіл Гора підійшов ближче.

Йому передусім хотілося знати, чи це допомога, чи провокація. Невдовзі він уже без вагання заходився виколупувати зі стіни грудки глини та каміння й відкладати все це убік.

За кілька хвилин старий Ало разом з Шамо, працюючи за двором невеликими кирками, а Ісрафіл Гора голіруч зсередини, розібрали частину стіни. Через утворену дірку проникло світло у стайню. Шамо взяв старого Ало за лікоть і потяг його вбік.

— Треба зробити так, дядьку Ало, — зашепотів хлопець йому на вухо, коли вони сховались поблизу, — щоб ніхто нічого не знав. Щоб не залишилося ніяких слідів.

Шамо побоювався, що старий не втримається і, вилізши із схованки, викаже себе. Задоволений тим, як вони провели операцію, Шамо про всяк випадок вийняв свій наган. Старий Ало теж був задоволений, що пішов на таке ризиковане діло. Важко дихаючи, він узяв Шамо за руку, і вони в одну мить зникли.

А Ісрафіл Гора тим часом підняв усіх в'язнів.

— Виходьте! — сказав він владним голосом. — Сам аллах відкрив нам дорогу!

— А завтра що з нами буде, брате? — заперечив йому Сурхай. — Ой, не вплутуй нас у таке небезпечне діло.

Ісрафіл Гора розвів могутніми руками.

— Нехай завтра буде кривавий бій! Ми не барани, щоб лізти під ніж різника, братове!

Ісрафіла Гору підтримав Мікаїл-оглу, і в стайні залунали дружні голоси:

— Справді! Будьмо мужчинами!

— То я пішов! — рішуче сказав Ісрафіл Гора. Він підмикнув поли своєї чохи і насилу виліз через пролом.

Випроставшись, озирнувся довкола. Нікого поблизу не було. Та чомусь йому здалося, що визволяли їх Шамо і Фарзали.

— Може, так, а може, й ні! — пробурмотів Ісрафіл Гора і, взявши за руки Мікаїла-оглу та Сурхая, швидко пішов.

Услід за ним усі, хто був у стайні, кинулися до розібраної стіни й почали вилазити на волю. Вони так квапилися, що наступали один одному на п'яти. Не минуло й хвилини, як усі зникли за габою густого снігу.

Шамо й Ало повернулися до стайні по Фарзали. Вони були певні, що в'язні уже встигли втекти. Фарзали досі притискав до стіни недолугого осавула. Шамо шепнув Фарзали, щоб він кинув десь Калбали, а сам мерщій утік. Чабан

завдав собі на плечі осавула, котрий і дихнути боявся, перейшов з ним через пагорб до саклі Калбали і, зайшовши у хату, кинув його там, мов курча, на старий тапчан, який одразу ж розвалився на частини. Забравши в осавула гвинтівку і патронташ з обоймами, він в одну мить щез у темряві. Шамо, переконаний, що його батько вже дома, пішов до Гамер, а старий Ало та його небіж Фарзали швидко розійшлися по своїх хатах.

Настав ранок. Чутка про події у «штрафній» стайні Кербелай-Гатамхана швидко пішла по селу. Із в'язнів у стайні залишився тільки один чоловік — старий Сафар.

«Нехай не думають, що цю втечу готував і Шамо, нехай на мою дитину не падає підозра, — міркував собі Сафар. — Коли вже я залишився у стайні, то Шамо тут ні при чому».

Пристав Талибхан провів ніч у селі Сафігулулар. Він уволю наївся кебабу в домі Гаджі-Сафігулу, прийняв як належне усі почесті, що були виявлені йому за арешт Ісрафіла Гори, і поклав кілька великих кредиток у свою кишеню. На другий день пан пристав підвівся до схід сонця й поскакав у Шехли.

Здивовано розглядав він пролом, що його було зроблено в стіні. Побачивши старого Сафара, який ще сидів у своєму кутку, пристав копнув його ногою і, замахнувшись, вигнав зі стайні.

— Ах ти, живий мрець, геть звідси!

Потім Талибхан пішов у саклю осавула і почав лаяти Калбали, який лежав непритомний у своїй кімнаті. Та раптом з'явилась рожевощока Геярчин. Побачивши її, пристав змінив тон і співчутливо запитав:

— Ну, як наш осавул?.. Ще добре, що все так обійшлося!

Талибхан лише тепер збагнув, що в нічній пригоді можуть звинуватити його. Він навіть уявив собі, як Султан-бей кричатиме: «Замість того щоб поставити сторожу біля цієї клятої стайні, ти залишив там телепня Калбали, а сам жер кебаб у домі Гаджі-Сафігулу!»

Цього разу Султан-бей вирве у пристава не один вус, а обидва... Талибхан скрушно зітхнув, але, згадавши про кредитки Гаджі-Сафігулу, вийшов на майдан і загорлав:

— Я переловлю цих хардизяк, що розібрали стіну! Я знаю, де вони переховуються! Я пушу за вітром саклю мерзотника Ісрафіла Гори, який посмів розорати межі на землі нашого аксакала!..

Він одразу ж вирішив, що завтра або післязавтра із стражниками піде до Соколиної скелі і зруйнує щент це зміїне

гніздо. Тоді Султан-бей вибачить приставу неприємний випадок у стайні. Та це ще не все. Щоб Султан-бей побачив, який молодець пристав Талибхан, він примусить цих селяків у волохатих папах із Шехли та інших сіл повести до бея караван з подарунками.

І Талибхан, задоволено підкручуючи вуса, пішов їсти кебаб до Кербелай-Гатамхана.

ЧАСТИНА ШОСТА

Розділ перший

«ПОДВИГ» ТАЛИБХАНА

Пристав зі своїми стражниками оточив Соколину скелю на світанку. Старий Камран довідався про це і вивів людей, котрі переховувалися в нього, через підземний хід, козячими стежками, які знав лише він.

Талибхан зі своїм загonom дуже довго простояв біля Соколиної скелі й ніяк не зважувався діяти. «Може, ці більшовики причаїлися десь тут у засідці?» Але ж скільки можна чекати? Стражники вже почали кепкувати. І Талибхан, переборовши страх, скомандував: «Вперед!» Загін з рушницями навпереваги пішов через снігові кучугури. Ховаючись за спинами стражників, пристав зійшов на гору.

— Гей, хазяїне! — заговорив Талибхан. — Гей, Камране!.. Імране!.. Імране!.. Гей, діти пташників!.. Діти пасічників!..

У відповідь почулося лише відлуння.

Без упину гукав пристав, та йому відповідали тільки гори.

— Гей, свинячі діти, виходьте! До вас гості прийшли, добрі гості, від аллаха!

Нарешті з різних кутків башти висипала ватага босоногих хлоп'ят.

— Хлопці, де син пташника Камран і його гості? — вкрадко спитав Талибхан, нахилившись із сідла.

— Ми нічого не знаємо! — в один голос відповіли діти, тулячись одне до одного. — Ми гріємо ноги в попелі й нічого не знаємо!.. Правду кажемо...

— Невже ви не знаєте, куди пішли Камран і його гості? А де ж старий Імран, котрий живе, мов див, серед скель

і каміння? — Талибхан глянув на своїх озброєних супутників і зліз з коня.

Двоє стражників мерщій скочили з коней і побігли через снігові кучугури до начальника. Обое водночас повисли на шії коня, хапаючи з Талибханових рук вуздечку.

— Де дід Імран? — перепитав Талибхан, струшуючи зі своїх вусів крижані бурульки.

Діти добре пам'ятали наказ діда Камрана. Вони здивовано хитали головами.

— Ми діти, пане, ми нічого не знаємо! — знову в один голос відповіли дітлахи, переступаючи босими ногами, що почервоніли на морозі.

— Може, ваш дідусь Імран теж сховався? — спитав уже сердито Талибхан, ловлячи кінці башлика, що розвівалися на вітрі, й намотуючи їх собі на шию.

Він подав знак стражникам, щоб пильнували, провів рукою по мокрих сивіючих вусах і просунув у двері свій пошинілий на морозі ніс. Нахилившись, він зайшов у кам'яний коридор і, коли проминув його, то попав у другий такий самий коридор і нарешті побачив біля вогнища, висіченого у скелі, людину, закутану у вовняну ковдру, підшиту повстю. Це й був дід Імран.

Талибхан побачив передусім білу бороду діда Імрана.

— Гей ти, ростом з вершок, а борода у два вершки! — глузливо мовив пристав. Підштовхнувши ногою круглий дубовий чурбак ближче до вогнища, він сів, протер очі, які виїдав дим. — Чи знаєш ти, старий, хто я? — спитав він, струшуючи зі своїх величезних чобіт сніг на вогнище, у якому ледь диміло сире гілля. — Знаєш чи не знаєш, бородо?

Дід Імран висунув голову з-під грубої ковдри.

— Я знаю лише одне: ти раб аллаха, — мовив спокійно. Немов бажаючи краще роздивитися гостя, він сперся ліктем на мутаку з такої ж грубої тканини, як і ковдра, підніс руку до очей, які блищали з-під густих, кошлатих сивих брів. — Ось тільки ніяк не доберу, що це за одяг на тобі? Скажи мені, хто ти?

— Я Талибхан, діду! — хрипло мовив пристав. Він відкашлявся, щоб не так дерло у горлі, і кам'яна оселя відповіла йому таким же відлунням, як навколишні гори. — Я начальник усього Магавізу. Зрозумів? Нагорі, звідки мете сніг, сидить на троні аллах, а на землі правлю я! Тепер ти добрав, цапино бородо, чи знову ні біса не дотумкав?

Дід Імран поволі підніс руку до своєї бороди й неквапливо розгладив її.

— Так,— відповів писклявим голосом,— я давно про тебе чув, ти — миколаївський старшина. Ще за тих часів твій осавул, такий собі недолугий чоловічок, приходив до мене просити меду...

Пристав Талибхан розреготався й сплеснув руками.

— Та коли ж то було, діду! — мовив він і простяг руки до вогнища.— Давно вже все змінилося. Більше двох років тому Микола полетів зі свого трону, світ перевернувся догори ногами, створено Адірбаджан, а ти все торочиш, що я — миколаївський старшина...

— Правду кажучи, я розуміюся лише на бджолах, а більше нічого не знаю...— відповів старий, для якого була вкрай неприємною розмова з цим чоловіком. Кинувши на Талибхана недобрый погляд, Імран похитав головою.— Знати ж те, що мене не стосується, я вважаю гріхом...

— Воно-то так,— погодився пристав Талибхан, невдоволено глпнувши на старого.— Але прикидатися дурником — все одно, що видавати цапову бороду за лисячий хвіст.

— Що ти кажеш? — перепитав старий, який не звик до таких образ.— Що зволив сказати наш... старшина?

— Пан пристав зволив сказати тобі, старому бовдурові, який не постить і не молиться аллаху, що не личить, маючи сиву бороду, прикидатися лисом з великим пухнастим хвостом.

Дід Імран вкрай розсердився й підняв свою жилаву руку.

— То, мабуть, твої предки були цапами або лисами. Ти тут гість чи допитувач?

Пристав Талибхан стис кулаки від злості й підвищив голос:

— Я — влада! Я той, хто може здерти з тебе висхлу шкіру вкупі з твоєю цапиною бородою й набити її половою. Я уряд із загоном стражників!.. Я тут навіть більше, ніж уряд! Я ж сказав тобі, що в усьому Магавізі бог — я. Чи ти гадаєш, що, залізши у цей барліг і сховавшись серед цих башт, схожих на цукрові голови, можеш спокійно жерти мед і не визнавати адірбаджанських властей, так? Ах ти ж гієна, син гієни!..

— На цьому світі я нічого не знаю й знати не хочу, окрім моїх бджіл, пасіки й вуликів! — сказав дід Імран, так само підвищивши голос.

— А тепер ти все знатимеш! — викрикнув Талибхан і, підхопившись із чурбака, схопив діда Імрана за руку, підвів його на ноги й почав копати своїми чоботищами в худі

коліна.— Ач, розходився! Що патякає цей старий шкарбан! Шельма з цапиною бородою!

Хоч який недужий був дід Імран, та він відштовхнув ліктем Талибхана, котрий почав викручувати йому руки.

— Зараз я відправлю тебе до паші, який вішає людей!

— За що мене до паші? За що? — задихаючись від гніву й забувши про біль, кричав дід Імран.

— Нехай він повісить тебе на гілляці! — сказав Талибхан і, схопивши старого за сиву бороду, став смикати й куйовдити її.— Там швидко тобі накинуть зашморг, і ти в мороз та заметіль гойдатимешся на мотузку і тьохкатимеш, як соловей.

— Не народився ще такий герой, який би посмів повісити мене! — хоч і тремтячим голосом, але з гордістю відказав дід Імран. Він випростався й задер голову.— За що ж можуть повісити столітнього діда, який нікому й на макове зерня зла не вчинив, га? Подумай, що казатиме той лиходій на страшному суді аллахові?

— Та ніякого страшного суду не буде! Повісять тебе — й годі! Ти думаєш, пожаліють, що ти старий? Аякже! Навіть коли твоя борода відросте не до колін, а до самісіньких п'ят.

— Та за що ж мене вішати? — не вгавав старий.— І хіба добрі люди наші не питають, за що людину вбили?

— За те повісять, що ти сам між цими баштами і скелями з'їв сотні вуликів меду й пив медову воду!

Але раптом пристав вирішив схитрувати і, щоб задобрити впертого старого, перемінив тон розмови. У Талибхана виникла думка: замість Камрана і його спільників, які втекли, відправити до Султан-бея і Джалал-паші діда Імрана.

— А чи знаєш ти, діду,— почав Талибхан,— що робиться на цьому світі, чи й знати не хочеш?

— Нічого я не знаю і знати не хочу! — відповів дід Імран і знову ліг на своє місце.

Пристав Талибхан сів на чурбак.

— Не будь упертим, як цап, діду!

— А я не впертий, пане Адірбаджан! — відповів дід Імран, простягнувши ноги, які боліли від ударів пристава.

— Гаразд, скажи мені краще: хто ти тут такий, у цьому далекому закутку, серед тисячолітніх зруйнованих башт? Ти чорт, див чи ще якась потойбічна істота?

— Я пасічник! Розумієш, пасічник!

— І багато в тебе бджіл?

— Так, пане, багато бджіл, багато!

— А мед ти сам їси?

— Ні, добрим гостям я вділяю пайку!

— А кого ти називаєш добрими гостями? — спитав Талибхан і почав розстібати на своїй шинелі мідні гудзюки.

— Таким гостям, які, увійшовши до мого житла, вітають мене! Таким, які не зчиняють у моєму домі сварок! Таким я подаю мед у стільниках і дарую молодих бджіл, ось так!

— Гаразд! — мовив Талибхан і почав своєю нагайкою, складеною вдвоє, креслити на долівці перед вогнищем різні лінії.— Ну, а тепер згадаймо, кого ти пригощав тут медом після того, як повалили Миколу-падишаха? — заходився Талибхан допитувати старого.

— Кого я тільки не пригощав! — відповів дід Імран. Він одразу зрозумів, чого домагається від нього цей негідник.— Я не така людина, щоб рахувати своїх гостей.

— А ти спробуй пригадати, старий безбожнику!

— Я пригадую, пане пристав, що всі мої гості були рабами аллаха й гостями від аллаха. Я приймаю їх з повагою і проводжаю з дарами.

— А ці раби аллаха хіба не мають імені, не живуть у якомусь селі? — хитро усміхаючись, вів далі Талибхан.— Може, про них тобі розповідав щось твій брат Камран?

— Я не цікавлюся іменами гостей, які приходять до мене в кам'яні башти,— рішуче відповів дід Імран.— І ніколи не питаю гостя, звідки він прийшов і де живе. Про це я не питаю навіть мого брата Камрана.

— То ти не знаєш імен своїх гостей і не питаєш навіть, звідки вони приходять до тебе?

— Ні, не питаю! — рішуче відповів Імран, хоч саме в цю мить згадав про вчорашніх гостей свого брата Камрана, та одразу ж вирішив і забути їх. Недарма пристав так розпитує про гостей, треба бути обачним.— Я не збирач податків, щоб носити в кишені список своїх боржників.

— Отже, ти, діду Імране, ні про що, окрім меду, не знаєш? — ледь стримуючи гнів, хрипло мовив Талибхан.— Ти нічого не знаєш ні про Камрана, ні про його гостей, які бувають тут, і нічого не пам'ятаєш про це?

— Я нічого в світі не знаю, крім своїх бджіл,— з неприхованою досадою відповів дід Імран і махнув рукою у той бік, де були двері, ніби пропонуючи незваному гостеві йти геть.

Така впертість старого роздратувала пристава, і він якось хрипло зареготав, від чого плечі його заходили ходором.

— Тоді доведеться відвести тебе, старого пасічника, до Султан-бея, щоб ти доглядав його бджоли!

— У таку заметіль? У такий сніг? — здивовано спитав дід Імран.

— Атож! — відповів Талибхан глухим голосом і скорчив сердиту гримасу.— Коли йдеться про бджіл Султан-бея, то не може бути й мови про негоду, старий!

— Чиї б не були бджоли, зараз вони все одно сплять.

— Що ж! Доглядатимеш тих, що сплять! — кинув у відповідь Талибхан і, рішуче підхопившись з чурбака, вийшов.

Він наказав своїм стражникам вивести з хліва дідового вола з великими, як у оленя, рогами. Після цього загадав обшукати саклю. Понишпоривши по закутках, стражники знайшли чотири банки меду. Роздобувши два мішки, набили їх сіном і поклали туди банки з медом. Мішки туго зав'язали. Потім з окриками потягли нещасного діда Імрана у його повстяному вбранні, посадили на вола й міцно прив'язали до спини, щоб не впав. Старий упросив, аби дали йому залізну палицю в руки.

— Без цього ціпка я не можу покинути у таку негоду свою скелю з баштами! — сказав дід Імран. В очах його забриніли сльози, і він тремтячим від хвилювання голосом став кликати жінку, з якою завжди сварився.— Афет, гей, Афет!

На поклик вийшла стара, зігнута в три погібелі, озирнулася довкола і, побачивши свого чоловіка, прив'язаного до спини вола, подалася до нього.

— Куди ти везеш у таку заметіль мого діда, начальника? — спитала вона, продершись крізь юрму хлопчаків, що оточили пристава. Вона впала до ніг Талибханові й охопила руками його великі грубі чоботи.— Начальнику, пожалій нас, эмилуйся! Не губи праведні душі...

— Ми веземо твого старого доглядати бджіл! — сказав Талибхан так голосно, немов він розмовляв з глухими.— Ти краще йди звідси, бо ще нутро собі застудиш!..

— Ой, начальнику, та хто ж у таку негоду бджіл доглядає? — Стара підповзла до вола, на якому сидів дід Імран, обхопила руками тварину й заголосила: — Куди ж це ти, чоловіче? На кого ж ти мене покидаєш?

— Я їду в Адірбаджан, Афет! — розпачливо мовив Імран і повторив: — В Адірбаджан!..

Талибхан спересердя копнув стару чоботом і наказав рушати.

Афет зняла руки до захмареного неба і виголосила:

— О великий аллах! Покарай цих правителів так само, як ти покарав Миколу-падишаха!

Почувши прокляття з вуст старої, Талибхан повернувся і вперішив її канчуком.

— Хай тобі грець! — вигукнув він. — Виявляється, у моїх володіннях зібралися чорти з усього світу, а я й не знав про це!

Так було взято діда Імрана — єдину здобич, яку захопив Талибхан після сміливого штурму Соколиної скелі. Не наважившись з таким здобутком постати перед Султан-беєм, Талибхан вирішив повернутись додому. А діда Імрана мав привести другий із продовольчих караванів, що вирушав до Султан-бея. Супроводжувати цей караван Талибхан доручив Сиявшу, синові Гаджі-Сафігулу, котрого він недавно прийняв у стражники.

Цей невеличкий караван, у якому було не більше десяти-п'ятнадцяти волів і буйволів, ішов на деякій відстані за великим караваном.

Розділ другий

НА БАШТІ КЕР-ОГЛУ

Після нападу на «штрафну» стайню Талибхан ще більше розлютився. Він підвищив податки, тягар яких зовсім зігнув худі селянські шиї.

Стогін і благання, що розлягалися по селах Чалбаїру й по всьому Магавізі, здіймались, як то кажуть, до сьомого неба. Шамо все це добре бачив і відчував, що чаша терпіння народу переповнюється. Зараз йому хотілося постійно викрикувати тих, хто створив ці нестерпні умови, закликати бідняків до рішучих дій, стати з гнобителями на герць і битися до останнього подиху.

Та водночас перед Шамо поставали важкі й складні питання. Він розумів, що треба діяти енергійно, сміливо, хоча й обережно, щоб ворог не зміг тебе раптово захопити. Але як підняти голодних селян, які залізли у свої жалюгідні землянки, немов у нори, як підготувати до повстання людей, одягнених у лахміття, знесилених від недоїдання?

Перший сміливий виступ Шамо тієї снігової осені був на диво успішний. «Шехлинська в'язниця», у яку була перетворена «штрафна» стайня Гатамхана, лишилася замкнена: до

замків на дверях ніхто не доторкнувся, тільки одна із стін була розібрана зсередини руками самих арештантів. Та найбільше збивало з пантелику те, що старий Сафар не пішов разом з усіма в'язнями. Із Шуші приїжджав спеціальний агент, який винохував, мов нишпорка, всі сліди, але так нічого й не з'ясував. До того ж люди подекували, що все це зробив Ісрафіл Гора із сусіднього села, а більше ніхто до цього рук не доклав. Власті вважали це дуже ймовірним, бо Ісрафіл Гора зі своїми друзями десь зник.

Та скоро Шамо довідався про новий злочин властей, який викликав і обурення, й тривогу. Сурхай, що втік разом з Ісрафілом Горою, надумав провідати темної ночі свою родину. Його схопили стражники, які були в засідці, і повезли до Шуші; Гаджі-Сафігулу підкупив варту, і Сурхая по дорозі вбили — буцімто під час спроби втекти. Тіло його за розпорядженням пристава одразу ж закопали на обочині.

Загибель Сурхая дуже вразила Шамо. Не так легко було йому спокійно обміркувати те, що сталося. Але він розумів: у розпач впадати не можна. Шамо пам'ятав розповіді дядька Гуммета про сувору боротьбу, яку вела партія в Баку. «Що ж, боротьба вимагає жертв. І не тільки у Баку, але й тут, у далеких засніжених горах Чалбаїру. Боротьба стає все напруженішою», — подумки говорив Шамо.

Тепер щодня з'являлися нові турботи і тривоги. Азі, збираючи в лісі хмиз, зустрів Ісрафіла Гору. Той попросив переказати Шамо, що він переховується серед руїн башти Кероглу і чекатиме там зустрічі. Він просив також роздобути для нього зброю. Після загибелі Сурхая з Ісрафілом Горою залишився Мікаїл-оглу, такий бідний та убогий, що його ляхів злякався б сам чорт. Уся зброя Мікаїла-оглу складалася з тупого кинджала. А піхви так заіржавіли, що треба було докласти великих зусиль, аби витягти з них клинок, а встроїти його назад було майже неможливо. Ісрафіл Гора мав лише міцну кизилу палицю з круглим набалдашником. та великий кинджал дивної форми з одностороннім лезом, який більше нагадував ніж. Отже, треба було роздобути й привезти втікачам вогнепальну зброю. Та це ще не все. Шамо думав і про інше. Чому б не зібрати гурт хлопців, надійних і сміливих, та не послати їх до Ісрафіла Гори? Отак би й склався перший партизанський загін у Магавізі і готувався б до наступних боїв. А поки що треба потурбуватися про зброю для втікачів. Шамо згадав про рушницю з трьома патронташами, ту саму рушницю, яку Фарзалі відняв у оса-

вула Калбали й сховав у зовсім несподіваному місці — у сіннику Кербелай-Гатамхана. Ось цю рушницю й треба буде передати Ісрафілу Горі.

До всіх тривог додалося ще й те, що старого Ало разом з іншими селянами послали супроводжувати караван з подарунками для Султан-бея.

«Чи не пронюхали вони часом, що старий Ало визволяв в'язнів із «штрафної» стайні?» — подумав Шамо. Він не сумнівався в тому, що власті добре пам'ятали цей гучний випадок. Треба виручати Ало. Та справа не лише в ньому. Ніби той молодий сокіл, що повернувся переможцем з першого полювання, Шамо хотів знятися вгору і взяти участь у новому полюванні. Це була ще одна нагода виявити свою сміливість. Адже напасти на караван куди ризикованіше, ніж визволити в'язнів із старої конюшні Гатамхана. Треба діяти обачно, щоб не дати приводу для підозр. Хай власті забудуть про Шамо, як забувають про камінь, кинутий у глибокий колодязь. Атож, саме так і треба діяти. Але напад на караван — не просто сміливий вчинок, а важлива революційна справа, як любить висловлюватися Ейбат. Коли пощастить зупинити цей караван, який везе Султан-беєві подарунки — добро, награтоване у людей, — і відпустити селян додому, то власті й сам Султан-бей занепокояться, відчують, що тепер їм не дадуть так безкарно чинити розбій. А з другого боку — люди посмілішають. Шамо дізнався, що до Султан-бея прямує два каравани з подарунками й що у другому каравані везуть діда Імрана, прив'язаного до вола. Це йому передав один хлопець, який прийшов від Камрана. І Шамо вирішив напасти на другий, менший караван, щоб заодно визволити бідолашного старого. Багато людей брати з собою не варто. Поїдуть утрюх — він, Фарзали й Ісрафіл Гора. «А якщо з Ало станеться біда, щось придумаємо».

Шамо й Фарзали вийшли із села з першими півнями. Фарзали захопив рушницю осавула Калбали з патронташами; друзі йшли засніженим лісом, кам'янистими скелями... Вони знову разом вирушили у небезпечну подорож. Фарзали став для Шамо дорожчий, ніж рідний брат: він тепер був його першим помічником.

Шамо зняв з голови волохату папаху й струсив з неї сніг, а потім знову надів на голову.

— Нелегко тобі буде зі мною, Фарзали, — зітхнув він.

— Легко чи нелегко...— відповів Фарзали, і в голосі була рішучість.— Як то кажуть, коли вже почав грати, то грай до кінця.

— Атож. Немає нічого важливішого, ніж ця гра, ця найпотрібніша гра,— замислено відповів Шамо.

— Може, тому я й захопився цієї грою, що вона небезпечна? А втім, справа в іншому. Мені часом здається, що я чую бойову музику...

Шамо повернувся й пильно глянув Фарзали у вічі.

— Ти гарно сказав: бойова музика, музика, яка кличе до бою. Отже, ти остаточно вирішив?

— Авжеж, Шамо! Остаточно. Я хочу бути разом з тобою. Завжди... Якщо навіть мені загрожуватиме смерть.

— Навіщо смерть? Пам'ятаєш, що казав Оджахгулу? Ми боремося за життя.

— Але чи знайдемо ми Ісрафіла Гору в башті Кер-оглу? — спитав трохи згодом Фарзали й кивнув головою в бік скелі, оповитої густим туманом.— Якщо нас застане ніч, то буде кепсько, брате!

— Ні. Ісрафіл Гора чекає нас.

Шамо приклав до рота два вказівних пальці й протяжно свиснув.

У відповідь десь згори, з вершини скелі, заметеної снігом, долинув такий же довгий й пронизливий свист.

— Вони тут! — вигукнув Шамо.

Фарзали в одну мить зняв рушницю й тричі вистрілив у повітря.

— Що ти робиш, божевільний? — з обуренням крикнув Шамо.— Так не можна!

Він схопив рушницю за ствол, вирвав її з рук Фарзали. Той намагався повернути собі зброю, але Шамо з серцем відштовхнув його і став мовчки підніматися вгору. Фарзали, сердито бурмочучи, простував за ним. Вони добралися до підніжжя башти Кер-оглу, яке поросло дубовим лісом.

— Брати!

— Товариші!

Чути було радісні, збуджені голоси. Ісрафіл Гора й Мікаїл-оглу вийшли з напівзруйнованої башти й кинулися до Шамо й Фарзали.

Мікаїл-оглу витер почервонілі очі краєм старого паласа, який він накинув на плечі.

— Ой, хлопці, ось до чого довів мене Ісрафіл Гора! — мовив він і гірко заплакав.— Мої бідні діти, мов ті курчата, пішли по світу, просять милостиню у ворогів наших!..

А я заліз у цю башту і воюю з властями... Я вже не кажу про сімох голих і босих дочок Сурхая, котрі залишилися сиротами!

Мікаїл-оглу витер подертим рукавом сльози, що капали з кінчика жовтуватого носа, і з докором глянув почервонілими очима на Шамо.

— Хай їм грець, цим межам! — продовжував нарікати. — А все через пожадливість нашу. Розорали межі Сафігулу, а він став як зміюка, життя не було від нього! А потім нас кинули в стайню, довелося втікати звідти, і ось тепер ми в горах...

Шамо заходився втішати Мікаїла-оглу й зробив застережливий жест рукою Ісрафілу Горі, який ладен був накинутися з докорами на свого легкодухого товариша.

Вони зайшли всередину башти й почали гріти руки над головешками. Вогнище тут розпалювали тільки вночі, а вдень лише тліли головешки, щоб не було диму. Фарзали повів носом.

— Що це таке, брате Ісрафіл? Мені здається, тут смаженим пахне, га?

— Ти не помилився, чабане, це пахне кебаб!

— От бісів син! Де ж це ти взяв кебаб у цих руїнах, та ще взимку!

— Ось із цього звіра кебаб! — вигукнув Ісрафіл Гора і, взявши з кутка величезну ведмежу шкуру, кинув її до ніг товаришів.

Він розповів про те, як три дні тому увечері зустрів біля башти ведмедя. Зброї при ньому не було, та він не розгубився: сунув руку в розкриту пащу, вирвав у звіра язик, і той упав. Тоді Ісрафіл Гора добив ведмедя й притяг його тушу до башти.

— А де був наш Мікаїл-оглу? — глузливо спитав Фарзали. — Де був цей плаксіє, га?

— Він розкладав вогнище у башті.

Шамо почав з цікавістю розглядати Ісрафіла Гору й помітив на його щоках і руках рубці, які залишилися од ведмежих пазурів.

— Ти щасливо відбувся, Гора! — Шамо взяв руку безстрашного Ісрафіла й міцно стис її. — Дуже легко відбувся!

— Не тільки легко відбувся, а ще й на цілий місяць забезпечив нас харчами! — сміючись, відповів Ісрафіл Гора. — Чесною працею добув собі їжу!

— А наш дорогий Мікаїл-оглу їсть ведмеже м'ясо? — докинув слово і Фарзали. — Чи, може, тільки плаче й сохне?

— Спочатку він, як справжній правовірний, відмовлявся од ведмежатини, але потім голод його дійняв, і він так накинувся на м'ясо, що всі кістки обгриз,— кепкував Ісрафіл Гора.— Тепер просить, щоб їли економніше, аби м'яса надовше вистачило. «Інакше, каже, ми з голоду помremo в цій клятій башті».

Мікаїл-оглу опустив очі: йому було соромно, що при першій зустрічі з товаришами так повівся — згадав про своїх «курчат» і дав волю сльозам.

Шамо подав Ісрафілу Горі рушницю. Той обома руками міцно схопив її.

— Якби у мене була така рушниця, і сто ведмедів мене не збороли б! Навіть тисяча і один ведмідь!..— І сумно додав: — З такою рушницею я за три дні поквитався б за кров нашого Сурхая.

— Тоді нехай вона залишається в тебе. Це буде твоя рушниця! — урочисто сказав Шамо й кинув на Фарзалі владний погляд.

— Невелика щедрість дарувати чуже добро! — невдоволено сказав Фарзалі. Та Шамо насупився, і Фарзалі довелось мовчки зняти з себе патронташі з повними обоймами й передати Ісрафілу Горі, котрий обняв обох друзів.

Мікаїл-оглу стояв збоку, хитав головою й дивився на цих дружних, сміливих людей. Дрож пройняв його тіло, він тісніше загорнувся в шматок паласу й подумки сказав: «Теля, яке потоваришувало з буйволом, вовки з'їдають!»

Шамо довго не затримався на башті Кер-оглу і разом з Фарзалі та Ісрафілом Горою, котрий охоче погодився взяти участь в операції, вийшов на дорогу, якою мав пройти другий караван.

— Гляньте-но туди, вниз! — звернувся він до товаришів, притулившись спиною до стовбура могутнього дуба, і вказав рукою на вузьку круту стежку, яка звивалася під лапатим снігом.— Бачите? Це ж караван, хлопці! — Серце Шамо несамовито закалатало.— Ка-ра-ван!

Друзі, підтримуючи один одного, почали спускатися крутим схилом і сховалися за скелею, під якою пролягала дорога. Звідси караван було видно мов на долоні. Перепочивши, вони знайшли зручне місце для засідки.

— Ану, дай мені рушницю! — схвильовано мовив Фарзалі, коли караван підійшов ближче, і, вихопивши зброю з рук Ісрафіла Гори, прицілився у стражника, який, скулившись, їхав першим на недолугій шкапині.

Шамо схопив Фарзалі за руку, та в цю мить пролунав постріл, і шкапа стражника спіткнулася й упала. Вершникові пощастило вчасно вивільнити ногу із стремена й відповзти навкарачки до яру.

— Ет, не дав мені розправитися з цією курагою!¹ — з прикрістю мовив Фарзалі й похитав головою.

Ісрафіл Гора знову заволодів рушницею і навів її на Сиявуша, сина Гаджі-Сафігулу. Пролунав постріл, а за ним відчайдушний крик Сиявуша:

— Хай провалиться твій дім, Гаджі!

Так він в останню хвилину кликав свого батька на допомогу. Куля пробила йому серце. Усе в каравані — коні й люди — змішалось. Баский кінь Сиявуша, відчувши, що немає вершника, повернув назад і з голосним іржанням пішов галопом второваною стежкою.

Фарзалі мерщій спустився на дорогу й підбіг до тіла Сиявуша; він підняв рушницю і відв'язав два патронташі, які були на вбитому.

— Слухайте, брати! — крикнув Шамо, не виходячи із засідки. Голос його чути було далеко навкруги. — Ідіть додому, до своїх сакль! Забирайте своє добро. Годі нам служити лиходіям, брати! Годі по-рабськи гнути спину! Досить нас топтати ногами!

Із каравану долинули схвальні голоси. Не минуло й кількох хвилин, як на обледенілій дорозі не залишилось нікого, крім убитої шкапи, мертвого Сиявуша та вола з оленячими рогами, на якому сидів згорбившись дід Імран.

Шамо наказав Ісрафілу Горі гнати дідового вола на гору, та віл почав сковзатися по обледенілій дорозі і ніяк не міг подолати підйом. Тоді Ісрафіл Гора розв'язав вірьовки, якими дід Імран був прив'язаний до волячої спини, і посадив старого собі на плечі.

Шамо й Фарзалі пішли попереду. Вони швидко піднялися схилом гори і незабаром вийшли на дорогу, що вела до башти Кер-оглу.

¹ Курага — сушений абрикос.

БАТЬКІВСЬКЕ ПІКЛУВАННЯ

Будинок, де розмістилися Султан-бей і паша, змурований з синього каменю і покритий бляхою, призначався для гостей. Сім'я бей мешкала в іншому, старому будинку край села. А сам господар волів жити в новому будинку. Зі сходу й заходу його оточували айвани, перед якими розкинулося велике подвір'я, а далі розпростерся зелений луг аж до бистроплинної гірської річки. Густий ліс починався одразу за річкою. Уночі звідти долинали голоси хижих звірів. Навесні і влітку щебетали птахи, тьохкали солов'ї, кудкудакали гірські курочки, голосно співали лісові півні.

Ліси, сінокоси, пасовиська й луки, що були власністю Султан-бея, займали великі простори. Численні табуни неввіжджених коней і стада великої рогатої худоби цілий рік привільно паслися на луках і в лісах. Тварини звикли до життя у дикому лісі й навчилися самі боронитись від хижих звірів, навіть виробили свої особливі навички під час боротьби з ними. Коли вовча зграя нападала на табун, коні з голосним іржанням збивалися в купу, ставали дибки і передніми копитами так били вовків по головах, що вбивали їх на місці. А коли вовки нападали на велику рогату худобу, то один з бугаїв починав голосно ревіти; на його ревіння збігалися всі бугаї й корови, і починалося справжнє побоїще. Бугаї кололи рогами хижаків, перекидали їх на роги своїх сусідів.

Бої свійських тварин з хижакими були найулюбленішим видовищем Султан-бея.

На нижньому поверсі, у просторій їдальні, готувалися до вечері. Дівчата й жінки бігали по кімнаті, розставляли тарілки, страви і пляшки. На кухні смажили кебаби з м'яса гірських козуль, яких привіз Мاستалі-бей. З льоху виносили недавно привезені з Нижнього Карабаху різноколірні грона винограду, рум'яні яблука, довгасті груші й накладали їх у високі кришталеві вази.

Серед дівчат і жінок, які метушилися в їдальні, вирізнялася п'ятнадцятирічна Назли, сестра Хасі. Вона була вдягнена по-міському: в чистеньку сукню з білим, як сніг, фартушком, отороченим мереживом, з мереживною косинкою на голові. Цю форму для дівчат, що обслуговували стіл, ввів сам Султан-бей.

Колись Хасі наймитував у рідному селі Шехли. Він поварився на току зі своїм тодішнім хазяїном Кербелай-Гатамханом. За це його дуже побили, вибили шість зубів і скинули з високого даху клуні. Півроку Хасі пролежав з поламаними ребрами, а як оклигав, узяв матір, малу сестру Назли й пішов з рідного села. Хасі хотів піти в Ельоглу, де працювали його односельчани Шамо й Фарзалі. Але мати відмовила: там малярія, спека. І надумали вони найнитися до Султан-бея. Сам Хасі працював у дворі, мати доглядала худобу, а сестру забрали в дім покоївкою. Удень кожен з них займався своїми справами, а на ніч сходилися в стару халупу, що стояла в кінці широкого двору, досить-таки далеко від панського будинку.

За ці роки маленька Назли виросла й стала справжньою красунею. Султан-бей називав Назли дочкою й не раз повторював: «Як дочка моя виросла!» І гладив рукою шовкове волосся дівчини.

Хасі помічав косі погляди, які кидав Султан-бей на Назли. А той з деякого часу почав підозріло ставитись до Хасі, котрий кілька разів ходив у Шехли.

«Чого він туди ходить? Що йому там треба?» Так Хасі потрапив до числа ненадійних людей, з якими Султан-бей мав намір розправитись. Була тут, звісно, й інша причина.

«Поки я не приберу звідси Хасі,— подумки казав Султан-бей,— не можна й доторкнутися до Назли!»

А матері дівчини він часто говорив: «Я сам видам заміж Назли і справлю їй посаг! Вона мені як рідна дочка!»

У відповідь мати довірливо опускала голову й починала дякувати Султан-бееві: «Хай аллах продовжить твоє життя, бею! Під твоїм дахом ми знайшли порятунок від Кербелай-Гатамхана. Хай береже тебе аллах за твоє батьківське піклування про мою сирітку! Хай творець пошле тобі щастя, аби й ми мали користь від твоєї ласки!»

Назли, яка рано залишилася без батька, виросла в злиднях і нестатках; у домі Султан-бея вона завжди була сита, й ласку свого хазяїна сприймала за батьківську доброту. З недавнього часу вона стала мріяти про те, що скоро вийде заміж за молодого пастуха Курбана, піде з ним на Делідаг. Вони разом пастимуть овець, і Курбан гратиме свої задушевні пісні на сопілці. Назли сподівалася, що посаг, який обіцяв Султан-бей, дозволить їм жити заможного.

Окрилена своєю любов'ю, Назли весело сміялась, гомоніла, співала пісні. Щоки її покривав рум'янець, очі радісно

блищали. Вона тихо мугикала пісеньку, яку склала сама й присвятила Курбанові...

Нарешті в їдальні все було готове до вечері.

За стіл разом з Султан-беєм сіли Юсиф Джалал-паша та інші офіцери, які жили в цьому будинку. Назли моторно обслуговувала гостей, подавала все нові й нові страви й прибирала зі столу посуд із залишками їжі.

Розділ четвертий

З МЛИНА У ГОСТИНИ

Дубовий ліс неподалік від будинку Султан-бея шумів на холодному вітрі. Лець чутно клекотіла підмерзла біля берегів річка. Цієї пізньої пори Хасі ще був у млині й стежив за помолом борошна для бейської пекарні. Він сидів перед жорнами, які поволі, але без упину крутилися, підсипав зерно або відгрібав лопатою біле й м'яке, мов пух, борошно, що збиралося у великому кориті.

Старий мірошник ще звечора ліг спати біля вогнища й голосно хропів. Бризки води часом кропили його обличчя, та він все одно не прокидався.

Хасі дивився на жорна, на струмись білого борошна, яке поволі текло в корито, і поринав у роздуми. А думки були неспокійні. Вони тяглися похмурими шляхами минулого.

Лихо в Хасі почалося з того, що його по-звірячому побили і він виявився безсилий проти десяти карбованців, проти червоненького кредитного папірця, ріжок якого Кербелай показав юзбаші Талибхану. Затаївши в серці ненависть до Гатамхана і всіх багатіїв, Хасі з сім'єю знайшов захисток під «могутнім крилом» Султан-бея. Сюди, вирішив він, не дотягнуться мстиві лапи Кербелай-Гатамхана. Але й при дворі Султан-бея життя було несолодке.

Тихе, монотонне дзюрчання води кидало в сон, але Хасі навіть у хвилини дрімоти не переставав думати про свою нещасливу долю. Зовсім мало він прожив, а скільки кривди зазнав!

Якось Султан-бей вирушив на полювання. Хасі, як завжди, осідлав коня, шанобливо притримав стремено, поки сідав бей. По дорозі сідло сповзло, бей упав з коня, але нога застрягла в стремени, а кінь понісся. Казали, що, якби не Масталі-бей, Султан-бей розбився б на смерть. І ось розгніваний хазяїн повернувся додому. Нічого не підозрюючи,

Хасі вибіг назустріч, щоб притримати коня... Не встиг він підійти, як бей, вихопивши кинджал, з усього маху розсік йому ліве плече. Минуло вже чотири роки, а рубець на плечі все не гоїться і часом дає про себе знати. І пальці на лівій руці почали тоншати. Щоправда, у житті Хасі були не самі кривди. В пам'яті постає веселе обличчя з голубими очима. Це російський фельдшер Олег. Він приходив до них у халу-пу робити перев'язку. Від цього веселого росіянина Хасі вперше довідався, що російські мужики теж ненавидять Миколу-падишаха й хочуть повалити його. І, мабуть, ще багато чого розповів би фельдшер, але приїхали царські стражники й забрали його. Наймити казали, що їх Султан-бей викликав тільки тому, що Олег лікував Хасі.

— Гей, мірошнику! — почувся раптом хрипкий голос з надвору.

— Тебе гукають, старий! — крикнув Хасі.

Але мірошник спокійно хропів. Мабуть, тепло від вогнища і монотонний шум млинового колеса міцно приспали його.

— Гей-гей, мірошнику! — знову долинув голос із-за дверей. — Помер він, чи що?

Хасі підійшов до мірошника, поторсав його і крикнув у самісіньке вухо:

— Чуєш, дядьку, тебе кличуть!

Старий мірошник раптом підхватився, схопив залізний лом і кинувся до дверей.

— Хто там? Чого треба?

Якийсь чоловік просунув у двері голову, закутану вовняним башликом.

— Де мені знайти Султан-бея, брата губернатора?

Мірошник отетеріло закліпав очима.

— Якби ти привіз зерно, я б назвав твою чергу, — пробурчав він. — А звідки я знаю, де Султан-бей? Хіба я мушу це знати? Чого його їздити ночами, коли добрі люди сплять... Теж мені...

Хасі втрутився в розмову:

— Султан-бей у горішньому будинку... За річкою! Ідь прямо!

Мірошник знов примостився на своєму лежку, а через хвилину у млині вже чути було хропіння, голосне, переливчасте.

Хасі глянув на старого, мовчки похитав головою і взявся за лопату.

«Який потайний чоловік наш мірошник! — мовив подумки. — Він ніколи нічого про себе не розповідає. Ніхто навіть не знає, чи була в нього жінка, діти. Завжди спить. Мо-

же, тому, що хоче забути якесь своє горе?.. Ет, скрізь горе, у кожного своя біда.— І серце Хасі защеміло, коли він згадав хтиві очі Султан-бея, якими він дивився на його сестру.— Коли ж нарешті збудуться слова Шамо й народний гнів спопелить дім клятого Султан-бея?»

Султан-бей, Джалал-паша й офіцери все ще сиділи за столом у жарко натопленій кімнаті.

Господар налив коньяк у келих і звернувся до офіцерів:

— Підніміть чарки, панове офіцери! Це не Зангезурські гори. Не бійтесь іти на приступ... Повірте, винні пляшки вам нічим не загрожують...

Офіцери, ображені зневажливим тоном Султан-бея, перезирнулися з Джалал-пашею. Той роблено усміхнувся.

— Не хвилюйтесь, бею, не хвилюйтесь, ми візьемо і Зангезурські гори! — Джалал-паша повернувся до офіцерів.— Що ж, друзі, почнемо!

Він налив у свою чарку коньяку, підніс її й простяг руку до Султана.

— Вип'ємо за здоров'я бея! — сказав Джалал-паша, не цокуючись, і очі його хитро примружились.— За здоров'я нашого спільного щирого друга!

Офіцери знехотя цокнулися.

Назли внесла на таці смажених курчат, нашпигованих яскраво-червоними маринованими ягодами кизилу. Султан-бей узяв тацю з рук Назли й пильно глянув на неї.

— Ну, молоді люди, закусімо! — звернувся він до гостей і, не чекаючи їх, перший узяв з таці курча, відірвав руками ніжку і впився у неї міцними зубами.

Тим часом зайшов Масталі-бей, нахилився до вуха Султан-бея і сказав йому щось пошепки.

— Впусти! — наказав Султан-бей, кинув кісточку на тарілку й узяв серветку.— Лист від Хосрова — це добре... Бо отак живемо, відірвані од світу, і нічого не знаємо.

До ідальні зайшов непоказний купець Мешаді-Гулам у своєму незмінному шевйотовому піджаку і в гарній папасі з коричневого смушка.

— Здорові були, панове! Здорові були, Султан-бею! Добrivечі! — сказав Мешаді-Гулам, зупинившись на порозі; він швидко окинув усіх гострими усміхненими очима і вклонився до землі.— Низький уклін!

— Здоров будь, Мешаді,— відповів Султан-бей прихильно і вказав гостеві місце поряд із собою.— Ти, мов та ластівка, прилетів до нас посеред зими!

Мешаді-Гулам приклав руку до грудей і, без упину вклонючись гостям, підійшов до Султан-бея, привітався з ним за руку, сів поряд і подав хазяїнові пакет.

— Я мав їхати у ваші краї по худобу для армії,— продовжував він весело,— і перед від'їздом вирішив зайти до його превосходительства, доповісти про наші справи. Коли ми вже прощалися, пан губернатор передав цього листа і наказав доставити вам, щоб не посилати спеціального посильного. Його превосходительство велів особно кланятися панові паші.— Сказавши це, Мешаді-Гулам підвівся і вклонився Джалал-паші.— Пан губернатор зволив сказати, що це дуже важливий лист і стосується вас обох... «Нехай,— сказав він,— прочитають і обговорять мій лист разом, зроблять усе належним чином і напишуть мені звіт». Я залюбки виконую доручення його превосходительства, незважаючи ні на ніч, ні на мороз...— Купець оглянув офіцерів.— Чи не так, панове офіцери?

Але ті мовчали.

Юсиф Джалал-паша, потішений увагою пана губернатора, підвівся, поправив мундир, провів рукою по вусах і кинув на Султан-бея тріумфуючий погляд. Усім своїм виглядом він показував, що армія перебуває під його командуванням і що Султан-бей хоч-не-хоч повинен рахуватися з цим.

— Розпечатайте пакет, Султан-бею, почитаємо лист губернатора,— весело сказав Джалал-паша, бачачи, що Султан-бей не поспішає це зробити.

Нічого не відповівши, Султан-бей штовхнув Мешаді-Гулама ліктем.

— Іж! Ти з дороги, голодний... Добре, що в таку негоду не заблудився.

— Атож, нелегко мені було... Але попасти на такий бенкет — це велике щастя. Покійна теща мене дуже любила, ось чому мені так щастить у житті,— засміявся Мешаді-Гулам, задоволений своїм дотепом.

Поведінка Султан-бея і зухвалий тон шушинського купця роздратували Джалал-пашу. Він знову звернувся до Султан-бея, вже не приховуючи свого обурення:

— Та розпечатайте ж ви нарешті листа, бею! Треба якомога швидше довідатись, що наказує пан губернатор.

— Вечеряйте спокійно, ефенді! — мовив Султан-бей, намагаючись притлумити свій гнів.— Чого ви такі нетерплячі, не розумію?

Паша спаленів:

— Я не розумію: хіба ці гори якась особлива держава? Визнають тут центральний уряд чи ні?

— Припустимо, визнають. Ну то й що, ефенді?

— Як що? Ваше ставлення до мене зовсім неможливе. Завтра ж зніму з фронту всю підлеглу мені армію й виведу її з Чалбаїру! Які військові операції можна проводити в такій обстановці?

— Якщо ви знімете з фронту армію, то ми зустрінемося з вами на перевалі Сари-баба! — пригрозив Султан-бей. — Тоді одразу буде видно, яких синів народили наші матері...

Паша почав відступати.

— Я зовсім не про це кажу... Зрештою, ми з вами мусульмани! — Паша повернувся до офіцерів. — Великий аллах! Через такі незгоди ми й зазнаємо невдач. Хіба не так?

Ніхто з офіцерів не наважився втрутитися в розмову. Один лише Мешаді-Гулам вставив своє слово:

— Слава аллаху, всі ми мусульмани! — Потім підвівся й звернувся до Султан-бея: — Паша правду каже, бею! За що ви сперечаєтесь? Великий аллах! Чи не так, панове офіцери?.. Я такий щасливий, що попав на ваш бенкет... Присягаюся Абуль-фазл-Аббасом, якби я не знайшов млин, то зовсім би пропав!..

Мешаді-Гулам намагався догодити всім: і паші, і Султан-бею. Немов забувши про своє мусульманське благочестя, він підняв чарку й став цокатись то з одним, то з другим, щоправда, лише пригублюючи. Мешаді-Гулам без упину базікав і невдовзі домігся того, що обидва супротивники трохи пом'якшали.

— Як я радий, що зустрівся з вами, пане паша! — сказав купець, звертаючись до Джалал-паші. — Присягаюсь вашою головою, бею, — звернувся він до Султана, — я можу образитись на вас. Якщо я ластівка, як ви зволили висловитись, то цього разу я справді, немов ластівка, котра в своєму дзьобі носить записки, приніс вам лист, але зовсім не для того, щоб ви сварилися. Подумайте лишень: коли всі мусульмани, як то кажуть, митимуть руки один одному, торгівля зміцниться — і тоді чого журитися? — Мешаді-Гулам повернувся до офіцерів, які вже були напідпитку. — Прошу сказати — вірно я говорю чи ні? А щодо Зангезуру, то я так само, як і багато хто, сподіваюсь, що з допомогою аллаха ми подолаємо наших ворогів і заробимо ще чимало золота. Ось коли поповниться наша національна казна! Бо з порожньою казною не те що на християнський, а навіть на мусульманський ринок виходити неможливо!

ЧОРНА П'ЯВКА

Вино вже починало діяти: розмова за столом ставала все жвавішою. Назли ледве встигала прибирати порожні тарілки й подавати нові наїдки, які дратували ніздрі запахом прянощів.

Султан-бей тепер уже відверто поїдав Назли п'яним поглядом. Він відчував, що його неприязнь до Джалал-паші поволі розвіюється, а серце сповнюється іншими бажаннями, все дужче прагне цієї гарної дівчини.

Поволі він розпечатав пакет, який привіз Мешаді-Гулам, швидко перебіг очима дрібно списані чотири сторінки й знову повернувся до початку листа.

— Нічого не вдієш,— неохоче мовив він і важко зітхнув.— Губернатор — це губернатор. Треба йому підкорятися. На першому місці він згадує вас, пане паша. Можете радіти!

Джалал-паша самовдоволено посміхнувся.

— Не судить по собі,— сказав він з погордою.— Пан Хосров дуже прихильний до мене і любить, як рідного брата.

Султан-бей скося глянув на пашу й заходився читати лист:

— «Цілком таємно.

Нещодавно я був у Баку і прийшов до висновку, що наш парламент не зміг належним чином укріпити свої позиції. Зараз скрізь — в Карабаху і Гянджі, в Шекі й Шемасі, в Ленкорані й Кубі — спостерігається цілковита анархія...»

Султан-бей читав ці рядки із зловтіхою, зумисне підкреслюючи кожне слово:

— «Наша влада досить хистка. Успіхи більшовиків у громадянській війні в Росії мають великий вплив на Баку, а звідти й на весь Азербайджан. Досвід Росії показує нам з усією очевидністю, що наше майбутнє залежить від того, чи зуміємо ми встановити тверду владу й зміцнити «Мусават». Я побоююсь, щоб північний вітер не повіяв і в Баку, щоб наші мусульмани не забули про свою віру й національну гідність, щоб більшовики не підняли голодранців робітників і кудлатих мужиків, які тільки й знають, що кричать: «Земля, земля!..» Тоді може впасти наш незалежний національний уряд, і ми всі задихнемося в страшному вихорі революції. Мене лякає думка про те, що наші робітники й селяни можуть об'єднатися з російськими робітниками й мужиками...»

Почервонівши від обурення, Султан-бей припинив читання, помахав листом і заговорив, заїкаючись і бризкаючи слиною:

— І буде вихор! Буде! Місяць тому я був у Баку, потрапив на засідання парламенту... Присягаюсь вашим життям, ці люди не здатні встановити тверду владу! Серед білого дня, на очах усього люду більшовики обливають поміями наш уряд, а наші члени парламенту дрімають і кліпають очима. Помітив я серед цих парламентаріїв одного базіку — заліз на трибуну й стрекоче, стрекоче, немов сорока, кінця його промова немає. А розумна ж людина не базікати повинна, а діло робити! Тепер такий час, що треба не розмахувати руками, а братися за маузер. Інакше тебе не тільки викинуть, але й очі виколіють. А чого ж можна чекати від цього збіговиська пашекуватих бабів? Ні, країні потрібна тверда рука, яка нікого не милує. Інакше ми всі загинемо. А цей уряд — полохливі баби, та й годі!

Султан-бей злостиво засміявся, спересердя кинув листа і забігав по кімнаті, немов скажений звір, який вирвався з клітки. Офіцери і Мешаді-Гулам затамували подих. Юсиф Джалал-паша підняв лист, який валявся на підлозі, і з такою силою вдарив кулаком по столу, що застрибали пляшки, а келихи задзвеніли.

— Я протестую, Султан-ефенді! — заволав Джалал-паша, і щоки його враз почервоніли.

Султан-бей рвучко повернувся на каблуках, підійшов до Джалал-паші й зупинився перед ним, хитаючись усім тулубом.

— Мужчина не повинен бити посуд. Це баби воюють тарілками, — сказав Султан-бей, карбуючи кожне слово.

— Що? Що ви сказали?

— Нічого особливого. Краще поясніть, проти чого ви протестуєте? Проти правди? Може, тому вас і взяли за живе мої слова?.. Ха-ха-ха...

— Даруйте... Ви насмілились ляяти центральний мусаватський уряд, який домігся влади завдяки неоціненним зусиллям моєї країни. Коли говорити правду, ви виступаєте проти нього, як нерозважлива людина! І я, як військовий представник цього центрального уряду, не можу не протестувати проти ваших безвідповідальних слів!

Султан-бей з погордою відвернувся од розлютованого паші.

— То що ж, — недбало мовив він. — Візьміть перо й напишіть до парламенту: нехай мене стратять.

І Султан-бей розреготався, аж обличчя його почервоніло і на очах з'явилися сльози.

— Адже я завжди виступав проти централізованої влади,— сказав він, витираючи очі.— Через те ми постійно не мирили з покійним миколаївським режимом. Я не розумію, що означає центр? Кожна місцевість має свій клімат, свій побут і звичаї. Отож кожна місцевість повинна мати свого правителя. Як можна сидіти десь на краю землі й звідти правити усіма краями? Якщо знайдеться в усьому світі хоч одна людина, котра краще від мене знає мій Чалбаїр, то я схилюся перед нею, коритимусь їй беззаперечно!

Юсиф Джалал-паша похитав головою.

— Ні, Султан-бею. Ви помиляєтесь, ви жорстоко помиляєтесь!

— У чому я помиляюся? Може, ви завдасте собі клопіт пояснити? — глузливо наполягав Султан-бей.

— Ви не розумієте, що централізована влада — це досить складний механізм,— почав Джалал-паша й багато-значно постукав пальцем по столу, підкреслюючи свої слова.— Політика — тонка річ. Вам треба як слід зрозуміти це, бо ваші відсталі погляди можуть призвести до досить сумних наслідків. Апетит у вас, як я мав нагоду спостерігати, надто великий, можна сказати, безмежний...

— Яка ще там політика?! — процідив крізь зціплені зуби Султан-бей.— Потрібен кулак, тільки кулак! — енергійно вигукнув він і викинув уперед руки, показуючи два конвульсивно стиснуті волохаті кулаки.

— Одначе без політики, без дипломатії, застосовуючи лише силу, можна зламати собі шию. Недарма існують закони, право, порядок...

Султан-бей пильно глянув на пашу почервонілими від люті й вина очима, узяв зі столу братів лист і почав уголос читати далі:

— «...тому я виступив у парламенті й вимагав зміцнення наших зв'язків з наймогутнішою, найкультурнішою, найпередовішою в світі державою — з Англією. Бакинська нафта давно цікавить англійців. Нафта може скласти основу наших відносин з цією країною. Мою лінію прийнято, і вона втілюється в життя нашим парламентом. В Азербайджані розпалюється революційна пожежа. На нафтових промислах, як завжди, неспокійно. Були страйки...»

Султан-бей знову з обуренням кинув недочитаний лист на стіл.

— Нафта! Нафта! — загорлав він, лютуючи.— Хай їй

пекло! Усі знають, що бакинські робітники найперші заколотники. Це від них пішла більшовицька смута по всій країні. Я б засипав усі ці нафтові свердловини. Та й навіщо нам нафта? Увесь Чалбаїр досі обходився без нафти. В усьому Курдистані знайдеться одна, од сили дві газові лампи. Люди в нашому краї лягають спати разом з курми і вилазять з-під ковдр, коли кури злітають з сідала. Їм досить узимку снігового блиску, а влітку — місячного сяйва. А коли хочете знати, то восени їм саме й потрібна темрява, аби легше було грабувати кочовиків, що повертаються з ейлагів, і робити собі запаси на зиму. Якщо вже казати правду, то й однієї газової лампи вистачить для всього мого краю. — Султан-бей зупинився, оглянув усіх, хто сидів за столом, ковтнув із келиха й вів далі: — На превелике наше лихо, парламент складається з таких страхополохів, як Герай-бей та Агахан-бей, котрі бояться навіть своєї тіні. Звісно, для своїх жінок вони були мужчинами. Та чи досить цього, щоб правити країною?! А як вони тримаються! Так дмуться від пихи, що черкески на них мало не лопаються! А що стосується нафти, то нехай її віддають хоч самому дідькові. Як на мене, то хай би вона взагалі щезла.

Джалал-паша безнадійно похитав головою.

— Ні, вас не переконаєш, — сказав турецький паша. — Одного не збагну: навіщо віддавати нафту англійцям? Чом би парламенту не піти на угоду з нами й не віддати нафту нашій Османській імперії — факелу ісламу?!

— Факел? — глузливо перепитав Султан-бей. — Якби у вас вистачило сили утримати на собі штани, то не дозволили б розтягти свою імперію по шматочках. Вам потрібна нафта? Що ж, повоюйте з вашим улюбленим парламентом, ха-ха-ха! Ні, нам потрібен не балакливий парламент, а одна людина, справжній мужчина. А у вашому парламенті тільки й знають, що переливають з пустого в порожнє та галасують, наче в жіночій лазні... Влада ґрунтується не на солодких промовах, а на крові, тільки на крові. Влада, яка не отримує достатньо крові для свого харчування, розпадається, мов трухле дерево.

Султан-бей, звичайно, добре знав, що мусаватський уряд тримається тільки на багнетах, ріками проливає кров робітників і селян, але цього здавалось замало хижому володареві Чалбаїрських гір.

Мешаді-Гулам уже давно поривався щось сказати. Тепер, підхопившись з місця, він простяг уперед короткі товсті руки і з силою ударив себе в груди.

— Я все думаю про те, що пише губернатор про англійців, — швидко, як завжди, став сипати словами Мешаді-Гулам. — Мені це до душі. Справді, англійці піклуються про східних купців, як батько й мати про своїх дітей. Нам обов'язково треба торгувати із закордоном, вивозити звідти швейот, полотно, чай! Тільки тоді бідним людям житиметься краще. Який може бути лад, коли ми, ступивши кілька кроків по нашій землі, впираємося ногою в кордон? Яка ж це торгівля? Раніше, до революції, для купців був простір. Торгуй собі на здоров'я від сходу до заходу, від Тавріза до Варшави. Тільки за це треба сто разів на день дякувати Миколі-падишаху, бо при ньому можна було крутити товаром і так і сяк...

Султан-бей опустил важку руку на плече Мешаді-Гулама.

— Ну, старий, скінчив базікати? — в'їдливо запитав він. — Мабуть, чимало стягнув добра своїми загребущими руками.

Мешаді-Гулам якось відразу обм'як і знітився.

— Я, ваша милість, скінчив, — мовив коротко. — Я мовчатиму, бею.

Султан-бей відкашлявся й став читати далі:

— «Про все це я пишу вам, аби ви знали, що відбувається. Тепер я переходжу до головного.

Як я вже зазначав вище, у Карабахській губернії, та й у всіх інших районах, більшовики піднімають голову. Вони йдуть слідами російських більшовиків, хочуть спрямувати проти нас зброю, котрою ми з такими труднощами забезпечили нашу армію. Тому треба вжити найсуворіших заходів, нещадно виривати язик кожному, хто посміє писнути. Не забувайте, що наші внутрішні вороги — більшовики — значно небезпечніші від наших зовнішніх ворогів — дашнаків. З дашнаками ми при потребі знайдемо спільну мову, а з більшовиками — ніколи...»

Юсиф Джалал-паша несподівано пожвавішав і, забувши про свою образу, схвально вигукнув:

— Щира правда! Внутрішні чвари небезпечніші, ніж всілякі зовнішні вороги. Коли нема одностайності та взаєморозуміння, нація розпадається, її сили розпорошуються, і ворог одержує можливість здобути легку перемогу. Недружна нація приречена вічно стогнати під чоботом ворога.

— Я своїми очима бачив, що відбувається в Росії! — сказав один із старіших офіцерів. — Якщо вчасно не вжити заходів, наші патлаті селяни переколють нас вилами.

— Невже ти в Росії бачив більшовиків, живих більшовиків? — здивовано запитав ще зовсім юний офіцер, який сидів з ним поряд.

— Справжнісіньких, живих. Я якось загаявся і відстав од нашої «дикой» дивізії. Довелось тимчасово залишитися у військах одного білого генерала. І ось на Дону на нас налетіла червона кіннота. Присягаюсь твоїм життям, якби не прудкі ноги мого коня, не сидів би я сьогодні з вами за цим гостинним столом.

— Скажіть,— встряв у розмову третій офіцер,— хіба і в них є кіннота?

— У них кожен пройдисвіт почепить собі на шапку червону стрічку, скочить на коня, розмахує шаблюкою і з криком «ура» летить вперед. Вони, звісно, не навчені. Знають лише одне: вперед та вперед!

У розмову втрутився Мешаді-Гулам:

— А як вони ставляться до торгівлі?

— Як ставляться? Не визнають купців.

— Хто ж тоді забезпечує людей необхідними товарами, якщо в них немає торговців?

— Хто їх розбере! Вони кажуть, що люди самі себе забезпечать.

— А ми, купці? Хіба ми не люди?

— Ні, вони кажуть, що купці не люди.

— А хто ж?

— Кровопивці! Ха-ха-ха! Червоні так і кажуть про купців: «П'явки, чорні п'явки!»

— Оце дива! Працюєш у поті чола день і ніч, турбуєшся, щоб були товари, і раптом тебе називають кровопивцем! — невдоволено забурмотів Мешаді-Гулам.— Е, ні, жодна країна не може обійтися без купців, ніяк не може!

— А вони запевняють, що може! — підкинув жару офіцер.

Мешаді-Гулам, почувши це, розхвилювався, відкинувся на спинку стільця й замахав руками.

— Яка ж я п'явка? Я не маю з п'явками нічого спільного! Де б я не жив, я завжди займатимуся торгівлею, постачатиму людям усе необхідне. Навіщо ж мене називати п'явкою?

Офіцери весело засміялися й підняли келихи.

— Не журіться, Мешаді, краще почаркуймося,— сказав старший офіцер.

Мешаді-Гулам неохоче підняв келих, цокнувся, але не випив. Він дістав хустину, витер піт, який рясно виступив

на чолі, і прислухався до завивання вітру за вікнами.

— Що ж це буде? — розгублено пробурмотів він.— Як без нас, купців, житиме цей світ?..

Розділ шостий

ЗАПАХ КРОВІ

Поки офіцери й Мешаді-Гулам були заклопотані розмовою про купців і п'явок, Султан-бей подумки читав останні рядки листа Хосров-бея. Паша, роздратований тим, що Султан-бей не читає листа вголос, простяг руку й вихопив папірець у бея.

— Поверніть мені лист! — обурився Султан-бей.

Паша сховав лист за спину й підвівся із-за стола.

— Кажуть вам, віддайте лист!

— Не віддам!

— Яке зухвальство! Як ви поведетесь!

— Подумайте краще про свою поведінку!

— Послухайте, ефенді, поверніть мені лист! — наполягав Султан-бей, наступаючи на пашу.

Паша відскочив убік, підніс листа до очей і став поспіхом читати.

— Наступ на Зангезур?! — раптом вигукнув він.— Правильно. Тільки кров, тільки кров надихне наших людей і запалить їх!

Офіцери здивовано презирнулися.

— Наступ? У таку пору року?..

— Нахаба, син нахаби,— бурмотів собі під ніс Султан-бей, скося поглядаючи на пашу.— Сидить на кораблі й свариться з капітаном,— згадав він своє улюблене прислів'я.

«Ні, треба буде його прибрати,— подумав Султан-бей.— Але як? На позиціях він не буває, а якщо й виїжджає куди, то в супроводі своїх чавушів... Доведеться порішити всіх разом, заманити у пастку. Він так розхвалює себе й свої подвиги, немов усі перемоги в світі здобув він. Скрізь тільки й чути перешіптування: паша та паша, ефенді та ефенді, чавуш та чавуш... Але обачність перш за все! Треба остерігатися навіть самого Хосрова. Він обожнює пашу й потурає йому! «Як би там не було,— згадав Султан слова губернатора,— а це військові люди, мусульманські офіцери!» Ні, час уже з ним покінчити! Або він мене, або я його!»

Так міркував Султан-бей, закусивши свого довгого вуса.

Його непокоїло лиш одне: у разі загибелі паші чи не втратить він потрібного спільника, може, навіть дуже потрібного за таких обставин? Це було важливе питання для Султан-бея, який відчував, що земля хитається в нього під ногами.

Поки Султан-бей міркував, походжаючи по кімнаті уздовж стіни, паша дочитав лист і сказав офіцерам:

— Час розходитись, ефенді!

Офіцери підвелися, немов по команді, кинули жадібний погляд на стіл, де залишалось ще багато незайманих пляшок, і разом з пашею вийшли з кімнати.

Мешаді-Гулам лишився за столом сам. Він озирнувся й підійшов до Султан-бея, котрий усе ще мовчки походжав по кімнаті. Купець узяв бея ззаду за лікоть і сказав співчутливо:

— Про те, що сталося тут, я доповім губернаторові... Ой же й нахаба цей осман!

Султан-бей рішучим рухом вивільнив лікоть, гукнув слугу й доручив провести Мешаді-Гулама у відведену для нього кімнату.

Купець одразу ж пішов за слугою. На порозі він несміливо озирнувся на Султан-бея, хотів щось сказати, але не зважився.

Тепер Султан-бей залишився сам. На столі безладно стояли порожні, недопиті й повні пляшки з вином, вази з фруктами, тарілі з наїдками.

Пойнятий суперечливими думками, він підійшов до столу, налив і випив кілька чарок коньяку. Після кожної чарки він кривився й заїдав смаженою бараниною, хапаючи м'ясо з тарілі просто руками. Ароматний, міцний коньяк раптом розморив його, у голові зашуміло. Немов крізь туман він побачив Назли: вона швидко рухалася довкола столу, нечутно прибираючи посуд. І раптом думки Султан-бея пішли в іншому руслі.

У розпаленому мозку визрів страшний замір. Назли ніби відчула щось недобре, заквапилась: її рухи стали несміливі, непевні. До цієї ночі вона бачила в Султан-беєві доброго, турботливого пана, який ставився до неї з батьківською ласкою. Чого ж тепер хазяїн наганяє на неї такий страх? Чому блиск його масних очей сковує кожен її рух? Назли спідлоба глянула на Султан-бея, помітила його важкий, колючий погляд і здригнулася...

Мати Назли дрімала у своїй халупі біля погаслого вогнища й терпляче ждала дочку. Брат Хасі все ще був у млині, розгрібав біле борошно в кориті й віддавався своїм безра-

дісним думам. А Назли о цій пізній порі мусила прибирати зі столу й не могла піти додому, до матері, поки не виконає своїх обов'язків.

Мешаді-Гулам хропів у далекій кімнаті.

Дівчина інстинктивно відчула небезпеку, але намагалася пересилити страх і втішала себе думкою, що Султан-бей завжди був до неї добрий і часто казав, що ставиться до Назли, як батько до дочки.

Султан-бей вийшов у бічну кімнату, потім повернувся й зупинився біля столу. Він підняв пляшку й покрутив нею у повітрі.

— На світі мене найбільше збуджують дві речі: запах крові й дівоча краса! — мовив неголосно й швидко підійшов до Назли.

Він схопив її в обійми, підняв і поніс у бічну кімнату. Ніхто не озвався на крики Назли.

ЧАСТИНА СЬОМА

Розділ перший

БІЛЯ ВОГНИЩА

Шамо привіз із лісу на шкапі старого Ало в'язку дров. У хаті було холодно, незатишно. Сирі дрова диміли і вогнище довго не розгорялося. Але Шамо залюбки розпалював його. З таким же радісним почуттям він і дрова в лісі рубав. Шамо приємно було, що він допомагає своєму батькові, якого замучили важка праця й бідність. Та й, правду кажучи, він скучив за домашньою роботою. Тільки вчора вони з Фарзалі повернулись. Цікаво, як відчує себе цей горластий Талибхан, коли дізнається, що відбили караван, визволили діда Імрана й убили Сиявуша, сина його побратима. «Хто цей лиходій?» — обурюватиметься він. І справді, чому це панові приставу не дають спокою, аби він міг спокійно жерти кебаб і гуляти, як бравий офіцер? Пристав, мабуть, подумав: «Це знову рука Ісрафіла Гори». Скажуть так і в Шехли, і в інших селах. Шамо навіть прикро стало. Все-таки приємно було б почути: «Ти диви, який молодець цей Шамо! Справжній джигіт. Нічого на світі не боїться».

Ну, що ж вдієш... Не можна поки що розкриватися. А все-таки непогано виходить — одне діло за іншим тягнеться.

І тепер Шамо знає, що треба робити завтра, післязавтра. Викрасти й відігнати в гори худобу, яку скупив для армії цей верткий шушинський купець, — знадобиться для майбутніх партизан та й для внуків Камрана. Узяти зі схову листівки (мабуть, туди вже поклали нові). Шамо загнув два пальці. І найголовніше — відіслати до башти Кер-оглу хлопців. Кілька чоловік уже пішло туди. Та все це можна відкласти до завтра. А сьогодні... сьогодні він піде до Гамер. «Я б хотів, щоб наші сором'язливі дівчата йшли пліч-о-пліч з нами, як російські сестри». Так, здається, сказав Ейбат? Атож, сьогодні Шамо про все їй скаже, і нехай вона вирішує сама. Якщо Шамо побачить страх у її очах, він признається: «Гамер, я люблю тебе понад життя, і я хочу, щоб ти була щаслива...» Але ні, не буде страху в її очах, в очах його Гамер...

Гюльсенем тихо ступила через поріг і спочатку нічого не помітила крізь густий дим, який заповнив землянку. Вона протерла кулаками очі, підбігла до вогнища, зібрала голівешки, які випали звідти, й кинула їх назад. І тут побачила брата, що сидів у глибокій задумі.

Сестра вирішила скористатися зручною нагодою, аби поговорити з Шамо про те, що непокоїло її, надто в останні дні.

Та Гюльсенем не знала, з чого почати. Вона притулилася до Шамо, немов шукала в нього захисту, і мовила несміливо, не піднімаючи очей:

— Я щось хочу сказати тобі, брате...

— Що ти хочеш сказати, Гюльсенем?

З того часу, як сестра зазнала наруги, Шамо ставився до неї з якоюсь хворобливою ніжністю, ніколи не заводив розмову про її нещасливе життя, оберігав Гюльсенем від усього, що могло завдати їй найменшого болю.

Гюльсенем була вдячна Шамо за його добре серце, пишалася братом, ладна була собою захистити від будь-якої біди, віддати своє життя за нього.

— Одне тільки слово, брате! — повторила Гюльсенем і заглянула у вічі Шамо. — Одне тільки слово!

— Одне слово? — усміхнувся Шамо і поплескав сестру по плечі. — Яке слово ти хочеш сказати, сестричко? Чого ти пустила стрілу й сховала лук? Скажи, люба, те слово! — Шамо здогадувався, про що вона казатиме, і радів.

— Ось яке слово, брате... Ми хочемо... — почала Гюльсенем, але знітилася й замовкла.

Їй важко було вимовити слово, яке вона давно плекала у своїх грудях. Вона ставилась до Шамо з ніжністю, але разом з тим поважала його як старшого брата.

— Не соромся, Гюльсенем... Кажи сміливо! — підбадьорив її Шамо.

— Ми хочемо якнайшвидше привести сюди Гамер...

— Хто це надумав? — Обличчя Шамо зайшлося рум'янем.

— Ми з батьком... І ще одне...

— Що? — Шамо відкинувся на дубовому чурбаку й неспокійно глянув сестрі в обличчя.

Гюльсенем сперлася на братові плечі, опустила на коліна й сховала лице у нього на грудях.

— Про весілля я сказала, а про інше мені ще важче вимовити... — скрушно мовила вона.

— Чого ж ти не доказала?

— Якщо ми не приведемо Гамер до себе, то може статися нещастя... Знову нас ославлять...

— Нехай лише посміють! — сказав Шамо гордо, але серце його защемило.

І раптом він немов полинув із закуреної землянки на схили Делідагу й знову грав на сопілці свою пісню «Гамері».

— Про що ти задумався, Шамо? Скажу тобі правду, — рішуче почала Гюльсенем, — я чула, що пристав Талибхан разом з підлою Геярчин хочуть піднести Гамер турецькому паші, начальникові війська.

— Нехай лише посміють! — повторив Шамо.

— Жодного світлого дня, брате, не випало на нашу долю! Саме тільки лихо! Саме нещастя!

Шамо нічого не сказав. Але відчув у своєму серці ще більшу ненависть до Султан-бея. Ця ненависть, здавалося, могла зрушити гори, які стерли б з лиця землі поневолювачів і катів.

— Не можна більше чекати, Шамо! Сам подумай: якщо до Гамер доторкнеться чужа рука, то хай ти уб'єш навіть десять чоловік, все одно цю ганьбу ми не змиємо до кінця життя! Ти ж сам знаєш, що ніякою кров'ю не змити безчестя.

Шамо підвівся, на якусь мить замислився й сказав рішуче:

— Так ось, сестро. Я хотів сам порадитися з Гамер. Але тепер ми зробимо інакше. Розкажи все батькові, а потім піди до Гамер і спитай її, на який день призначити весілля.

Пасма гір оповив густий, непроглядний туман. Із сірих хмар, які низько нависли над землею, кволо пробивались останні промені призахідного сонця, що намагалося освітити землянки, почорнілі від диму й кіптяви, і у відчинених вузьких дверях кипіла боротьба між ніжними бляклими променями і чорним димом.

Старий Сафар минулу ніч і цілий день провів у млині, чекаючи своєї черги. Він повертався додому, коли вже зайшло сонце, і тяг на плечах шкіряний мішок з борошном. Назустріч вийшла Гюльсенем. Вона поспішала нагріти на вогні садж, щоб спекти перепічки.

Сафар зайшов у дворик, глибоко зітхнув і спитав у дочки, де сини. Гюльсенем сказала, що Гюло, хоч і недужий, не зміг всидіти дома й пішов до дядька Ало, а Шамо тільки-но вийшов із землянки — мабуть, подався до Фарзали.

Старий Сафар низько нагнув голову й зайшов у землянку. Він скинув у кутку мішок і, стогнучи, опустився на дубовий чурбак біля вогнища.

Идучи додому, старий побачив у череді, що паслася на пустирі край дороги, стражника. Той ганявся за рябим Сафаровим волон.

Уздівши це, старий підбіг до пристава Талибхана, який поважно сидів на коні й зі сміхом спостерігав, як стражник ловить вола.

У відповідь на Сафарову скаргу Талибхан люто вилаяв його: «Ах ти ж, старий лис... Ти добре знаєш, хто розвалив стіну в конюшні Кербелай-Гатамхана. Зачекай, я ще до тебе доберуся!» Він збив старого з ніг і кілька разів уперішив його нагайкою...

— Чого ти весь у багнюці, тату? — спитала Гюльсенем і підняла мішок, заляпаний глиною.

— Це він мене кинув у багнюку, дочко! — сказав Сафар, повернувшись до дочки й витяг шию.— Зовсім розперезався цей клятий Талибхан. Мов відгодований пес, зірвався з ланцюга і кидається на людей.

Гюльсенем підклала дров у вогнище й при світлі полум'я побачила синці й садна на батьковому обличчі.

— Тату, що з тобою зробили? — стривожилася вона й опустилась перед старим на коліна.— У тебе обличчя в крові!

— Дарма, дочко, все минеться! — Сафар зітхнув і похитав головою.— Все минеться... Тільки не треба, щоб мій синочок знав про це.

— Та за що ж це він тебе так?

— За те, що мого вола забрали! Нашого єдиного вола.

— Як? Забрали у нас останнє?

— Так, дочко, забрали.— Сафар насилу підвівся, взяв у кутку землянки стару подушку, подерту ковдру і, постелившись біля вогнища, ліг і сперся ліктем на подушку.

— Бандюги! — сплеснула руками Гюльсенем.— Де це, у яких законах записано — віднімати у людини останнього вола! Чого ж не беруть худобу у тих, хто має по десять голів?

Сафар підвівся й натяг край ковдри собі на плече.

— Ет, дитино моя, так було й так буде. Благаю аллаха лише про одне: щоб боронив він нашого Шамо від усіх бід. Я вже все рівно однією ногою в могилі...

— А може, тату, нам було б краще перекочувати звідси?

— Куди?

— В Карабах, в Ельюглу!

— Я вже казав Шамо, та він не хоче звідси іти.

Старий застогнав від болю й натяг ковдру до самого підборіддя. Його сива скуйовджена борода й пооране глибокими зморшками обличчя ніби втілювали те важке горе, що гнітило його десятки років. Весь вік Сафар жив сподіванкою, що після ночі настане день. Він терпляче зносив усі біди й злигодні, чекаючи ласки від аллаха. Він не любив, коли Ало нарікав на свою долю. Але радість так і не зазирнула в його землянку.

Розмовляючи з батьком, Гюльсенем весь час думала, як сказати йому про Гамер. Зараз вона більше ніж коли боялася, що ворожа рука не дасть їм справити весілля улюбленого брата.

Дим, що заповнив землянку, виривався зовні через отвір угорі, та холодне повітря з надвору заганяло його назад.

Гюльсенем поворушила жар у вогнищі й розповіла батькові про свою розмову з братом. Старий Сафар нічого не відповів дочці. Він уп'явся очима в отвір на стелі, який то темнів від чорного диму, то світлішав, коли до землянки вривалося морозне повітря. Старий ніби хотів побачити крізь дим хоч клаптик ясного неба. Усі свої сподівання він пов'язував з небом, звідки чекав справедливості...

— Чого ти мовчиш, тату? Ти ж хотів, щоб я поговорила з братом! — несміливо мовила Гюльсенем. Вона підсунулась до батька й торкнула його за руку.

— Ой дочко! — відповів Сафар, не одриваючи погляду від стелі.— Об міцний камінь ударилась моя стріла! Ні разу в житті мені не посміхнулося щастя... Я дав обітницю

зіграти весілля Шамо не в цій старій землянці, а в новій, світлій саклі... Я мріяв, що ми вийдемо нарешті на світ божий і заживемо людським життям. Хай буде проклята зла доля! Не дала вона радості ні мені, ні моїй сім'ї!

На очі старому набігли сльози й покотилися по його сивій бороді. Гюльсенем обняла батька, притулились обличчям до його голови й заплакала.

Розділ другий

ЗАРАДИ ЧЕСТІ

Сірі тумани, які втомлено дримали у міжгір'ях, поповзли вгору. Нескінченні гірські пасма вкрила біла габа. Хмари, обганяючи одна одну, бігли по небу до Шехли, і Шамо здавалося, що вони теж поспішають, хвилюються. Адже, мабуть, Гюльсенем і тітка Сара вже прийшли в саклю по Гамер, щоб відвести молоду в його землянку. А може, Гамер уже сидить за ширмою і дивиться в щілину, аби зустрітися з Шамо очима. Він же так просив її про це! Ні, не можна більше відпочивати! І Шамо, який зупинився був на перевалі, що нагадував величезне сідло в цьому нескінченному пасмі гір, почав швидко спускатися слизькою стежкою.

...Два дні тому опівночі прийшов Набі й повідомив, що Оджахгулу та Ейбат чекають Шамо в башті Кер-оглу. Хлопець розхвилювався й хотів уже сказати: «Я не можу йти. Це далеко. А післязавтра у мене весілля». Але потім йому стало соромно. Як же так? Може, йому хочуть дати серйозне доручення? Він шепнув кілька слів Гюльсенем, домовився з Фарзалі, що той сам піде й розвідає про худобу, яку скупив шушинський купець, і вирушив у дорогу разом з Набі.

Перейшовши цей самий перевал, який він щойно минув, хлопці обійшли стороною села, що виднілися внизу, і пішли долиною та ущелинами, залишивши позаду високі гори. Надвечір Шамо й Набі були вже біля башти Кер-оглу, де довкола вогнища зібралися майже всі ті, хто був свого часу на Соколіній скелі. Шамо дуже зрадів, побачивши і Сурена, і Аршака, і Ілляса-оглу. Здається, й вони зраділи йому. А Оджахгулу при всіх похвалив юнака і за те, що із «штрафної» стайні людей випустив, і що діда Імрана визволив. «Ось так, земляче, і далі працюй. Сміливо й розумно. Спаси собі тобі, товаришу». І всі йому тисли руку, а старий Камран навіть поцілував у чоло і, показавши рукою на двері, що вели до сусідньої кам'яної комірчини, сказав:

— Ми влаштували там для брата мого Імрана гніздечко із повсті й кожухів.— Камран посміхнувся.— Та таке затишне, якого не бачив навіть прабатько Адам. Але ж дід Імран ні на що не хоче дивитися. Одне тільки й торочить: «Я хочу на Соколину скелю до моїх бджілок. Без бджілок я тут помру з нудьги». Хвалить він тебе дуже, Шамо. Говорить: «Я цьому хлопцеві найкращого меду дав би».

Шамо навіть зніяковів од похвал. Обличчя його почервоніло, але на серці, звісно, була радість. От би почула Гамер, як його хвалять! Вона б теж зраділа. Поряд із Шамо сидів голубоокий чоловік у військовій формі. Їйбат познайомив їх. Виявилось, що це військовий фельдшер Олег.

— Колись жив у ваших краях, з Хасі потоваришував. Лікував його. Олег привіз нам з Баку в ящиках з ліками листівки.

— Адже пляшечки могли розбитися в дорозі, треба ж було їх загорнути в папір. Чи не так? — засміявся Олег і поглянув на Оджахгулу й Аршака, які стояли збоку й про щось шепотілись.— Я був зобов'язаний привезти ці листочки цілими й неушкодженими, отож зняв їх з пляшечок, розгорнув, випрасував і віддав рівно двісті прокламацій більшовикам.

Прихована від лихих очей крутими горами, башта Кероглу стала для цих людей надійним притулком. І Ісрафіл Гора, і Камран почували себе тут господарями. Вони спокійнісінько підбирали стесані гілки та підкидали їх у вогнище, а Мікаїл-оглу згрібав галуззя й тріски і, ставши навколішки, щосили дмухав — розводив вогонь. Як колись на Соколиній скелі, Оджахгулу коротко розповів про чергові завдання партійних організацій. А потім враз підвівся й заговорив якимсь особливо дзвінким голосом:

— Тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятий рік закінчується, настає дев'ятсот двадцятий. І мені хочеться порадувати вас, товариші, повідомити приємну новину. Наш Бакинський комітет від імені бакинських робітників і трудящих Азербайджану звернувся до Радянської Росії, до Леніна з проханням допомогти нам скинути зрадницький контрреволюційний мусаватський уряд. І нас обіцяли підтримати. Можливо, вже цієї весни, коли зацвітуть схили гір і зашумлять річки, частини Червоної Армії прийдуть на допомогу нашим партизанським загонам.

Оджахгулу стояв біля самого вогнища, освітлений полум'ям, і багряні відблиски яскріли в його світло-карих очах.

...Шамо повернув зі стежки й пішов схилом гори... Виявляється, Ейбат звідкись довідався про майбутнє весілля. Під час виступу Аршака він раптом спитав Шамо тихенько:

— Признайся, потайливцю, тобі дуже хочеться зараз бути дома?

Шамо відчув, як запашіло його обличчя.

— Якби дозволили,— простодушно відповів хлопець і сором'язливо усміхнувся,— правду кажучи, Ейбате, я б пташкою полетів туди.

— Отже, любов до Гамер перевищує в твоєму серці справи революції?

— Здається, так... Я ж про цей день стільки років мріяв!

Тоді Ейбат підійшов до Оджахгулу й розповів йому про весілля, що має відбутися. Усі почали вітати Шамо й квапити його додому.

Оджахгулу дав йому з собою частину листівок, які привіз Олег. Шамо сховав листівки на грудях і, застебнувши наглухо стару солдатську шинелю, ще раз обвів усіх поглядом і попрощався.

— Ех, жаль, що нам з тобою не можна! А то ми з кумом Набі станцювали б на твоєму весіллі! — із заздрістю вигукнув Сурен, якого теж чекала дома наречена.— Ми б так утнули, що з нами затанцювали б гори Зангезуру й Чалбаїру.

— А ти думаєш, нам не хочеться? — обвівши очима молодих людей, мрійно сказав Оджахгулу.— Але що робити? Настане час — і потанцюємо, і поспіваємо...

Молоді люди трохи провели Шамо і, ще раз привітавши, попрощалися...

І тепер, коли сонце вже почало сідати за гори, Шамо знову згадав свою відповідь Ейбату про любов до Гамер і революцію. «Недобре вийшло! Як же я покажусь їм на очі після цього...»

Шамо вже обігнув гору, за якою починався спуск до Шехли, як раптом хтось його гукнув. Він обернувся. Схилом гори швидко йшов якийсь чоловік і махав йому рукою. Шамо придивився, впізнав Хасі й став. Звідси виднілися далекі горби і скелі, голі ліси й поодинокі села, розкидані по схилах гір. Над саклями вився густий дим і піднімався до сірих низьких хмар. По торованих стежках поволі переставляли ноги нав'ючені віслюки; часом вітер доносив гавкіт собак.

Товариші пішли поряд. Хасі весь час озирався, ніби його хтось підстерігав.

— Ой, Шамо! — з гіркотою сказав Хасі.— Світ став тісний для нас!

— З тобою щось сталося?

Хасі зупинився й показав на гірську стежку.

— Бачиш, Шамо? Немов хорти, вони переслідують мене по п'ятах.

Шамо оглянувся і побачив трьох вершників.

— Хто це?

Хасі нічого не відповів. Вершники, мабуть, помітили його, бо пустили коней галопом. Хасі щез у кущах. А Шамо сів на камінь, вдаючи, що відпочиває. Через хвилину вершники під'їхали до нього. Це був осавул Калбали з двома стражниками. Від осавулового коня йшла пара, чоботи Калбали були в багнюці. Осавул кинув підозрілий погляд на Шамо.

— Куди подівся той хлопець?

— Про якого хлопця ти питаєш, ваше благородіє? — глузливо мовив Шамо.

Осавул вдав, що не помічає глузливого тону Шамо, сунув руку під свою волохату папаху й почухав лису голову.

— Він ішов цією ж самою стежкою, — немов нічого й не сталося, сказав Калбали.— Я майже наздогнав його, а він знову втік!

Шамо підняв руку й показав на гірський перевал.

— Часом ти не його доганяєш, ваше благородіє?

Осавул аж піднявся в стременах і став дивлятися в далину.

— Де?

Шамо знову показав у бік перевалу.

— Невже не бачиш? Він зараз поверне за ту чорну скелю! Дивись, ген-ген...

Калбали подався вперед.

— А я нікого не бачу, — жалібно мовив він.— Покажи — де?

— Ет, бачу, ти свої очі на службі залишив. Глянь, ось він іде, його дуже добре видно, — спокійно відповів Шамо.

— Хоч я й не бачу, а поїду доганяти! — Осавул стиснув острогами коня й поїхав.

Кінь помчав галопом, разбризкуючи багнюку на стежці. Слідом за ним пришпорили коней обидва стражники.

— Поспішайте, бо не наздоженете! — кинув їм услід Шамо й тихо вилаявся: — Ах ти ж, собака, син собаки... Виходь, брате! — сказав він, коли осавул і стражники зникли з очей.— Нишпорки вже далеко від нас.

Хасі вийшов із кущів. Шамо глянув на нього й засміявся.

— Чи варто боятися цих щенят? Та їх же дуже легко обдурити.

— Е, брате, ти не знаєш Калбали! — сказав Хасі й пішов поряд з Шамо. — Це такий лис, якого важко знайти в усій окрузі!

— Багато честі для нього! Який це лис? Щеня, та й годі! Кімнатне щеня Геярчин, яке звикло ходити на задніх лапках!

На вузькій стежині хлопці так загрузли в липкій багноці, що вирішили звернути й пішли мокрою травою.

— Розкажи нарешті, що з тобою сталося? — лагідно спитав Шамо. — Може, я тобі якось зараджу?

— Ой брате, ніхто мені вже не зможе зарадити. У мене таке горе! Назли!.. Султан-бей збезчестив її. А ти ж знаєш, Шамо, що таке ославлена дівчина. Немає більшого горя й ганьби. Мати, як почувла про це, повісилася.

Шамо здригнувся. Кров ударила йому в голову. Якийсь час хлопці мовчки йшли крізь зарості. Гілля молодих дерев сплелось, утворивши непроникну завісу. На снігу були сліди птахів і лісових звірів. Незабаром подорожні зайшли в ліс з віковичними деревами.

— А чого вони за тобою женуться? — порушив мовчанку Шамо.

— Як то кажуть, відрубана голова мовчить. Я для Султан-бея тепер перший ворог. Він боїться, що я відомщу йому за сестру й матір. А до того ж я у дворі Султан-бея кричав, проклинав його, коли почув про горе, яке спіткало мою сестру. Цей осавул і стражники накинулись на мене. Та я вирвався з їхніх рук і втік.

— Що ж ти тепер робитимеш? — Шамо допитливо глянув на товариша.

— Піду звідси світ за очі. Не скрізь же такі звірі, як Султан-бей і Кербелей-Гатамхан.

— Ні, Хасі! Ти гірко помиляєшся. Від них нікуди не втечеш. Хіба ти не втік від Гатамхана, а попав до кого? До Султан-бея. А він ще гірший звір. Справжній мужчина повинен боротися з ворогами...

— Ой Шамо, з ким боротися? З Султан-беєм? З Талибханом? Баран і той тікає, коли бачить, що його хочуть зарізати на кебаб.

— І справді, сам ти їх не подужаєш. А ось разом... Народ повалив Миколу-падишаха, а він же був куди сильніший, ніж твій Султан-бей. Ми повинні вирвати це зло з корінням, щоб і сліду від нього не залишилось!

— Де ж узяти таку силу, щоб вирвати все це з корінням?

— А в тебе, Хасі, хіба немає сили? А ми? А наші товариші? А весь наш народ, бакинські робітники, селяни? Пам'ятаєш, я тобі розповідав про Баку?

— Я добре пам'ятаю. Ти ще казав, що скоро настане світлий день для бідних людей. Де ж він, цей день? — Хасі скрушно глянув на Шамо.

У лісі було тихо. Клапті вологого туману повзли від дерева до дерева, огортали ліс. Над деревами літало вороння, на гіллі невпинно стрекотіли сороки.

Хлопці вже підходили до Шехли. Шамо зупинився, якусь хвилину розмірковував, потім обличчя його прояснилося.

— Ти знаєш Ісрафіла Гору?

— Це той, що втік із стайні?

— Атож! Але ж він допоміг втекти й іншим. Як ти думаєш, добре він зробив!

— Звичайно. Якби я мав таку силу... — Хасі стиснув кулаки.

— А ти хочеш об'єднатися з ним?

— А як? Коли б це було можливо! — голос у Хасі затремтів.

— Це можливо, цілком можливо! — твердо сказав Шамо. — Тільки... — І Шамо поклав руку на плече Хасі, глянувши у його змучені очі. — Ти вмієш тримати язик за зубами? Тобі можна довіритись?

— Я, Шамо, з вами ладен померти.

— Тоді ось що. Іди до фортеці Кер-оглу. Там ти знайдеш Ісрафіла Гору й ще декого...

Хасі посміхнувся. Ця усмішка ще не стерла з його обличчя слідів горя. Та все ж крізь горе проклала собі дорогу надія.

Розділ третій

СВЯТО ПІД ЗЕМЛЕЮ

У землянці Сафара не кипів начищений до блиску самовар, не парував смачний плов з курчатами, і таке весілля, звісно, не могло бути бучним. Не запрошували гостей із сусідніх сіл — а хто ж прийде без запросин?

Біля ширми з килимової тканини сиділи Ало та Сафар

ї мовчки диміли люльками. Трохи далі від них примостилися Теллі, Сара і Гюльсенем. Шамо, який щойно повернувся додому, збентежений сидів збоку. За тією ширмою була його наречена Гамер. Хлопцеві час від часу лоскотали ніздрі приємні, духмяні пахощі, і він чув, як б'ється його серце. Зірвати б цю ширму, яка ховала від людських очей його милу, і тоді б тьмяна, закурена землянка сповнилася щебетанням і дівочим сміхом. Але ж тут були батько й дядько Ало, і це стримувало Шамо від необачної хлоп'ячої витівки. Отож він тихо сидів у кутку.

Тьмяно світив каганець, який зробив старий Ало. Його поставили неподалік від вогнища. У розтопленому лої чадів скручений з вати гніт, і хоча світло ледве блимало, та й це було незвично, бо щодня землянку оповивав морок.

Почали надходити товариші Шамо — його однолітки, вони тільки-но повернулися з поля.

— Вітаємо вас, дядьку Сафар! — казав кожен новий гість, заходячи до землянки.

А потім гість вітався з Шамо, посміхався йому й сідав. Та після перших привітань розмова уривалась і знову западала тиша.

«Оце таке весілля?» — невдоволено думали гості.

Мовчки, похнюпивши голови, сиділи люди в землянці, і кожен міркував про своє.

Особливо важко було на душі в Сафара. Хіба про таке весілля свого первістка мріяв він і його дружина Гюллі? Без частування, без музик, пісень і танців. Відтоді як Сафар себе пам'ятає, він завжди працював у поті чола. А злидні не виходили з цієї землянки. Мабуть, Сафар чимось прогнівив аллаха. І старий винуватими очима глянув на своїх дітей. Атож, він винен, що не зміг дати дітям щасливої долі. Усе життя він сподівався, що завтрашній день буде світліший, ніж сьогоднішній, а дні минали, і кожен з них був ще чорніший, ніж попередній. Усе життя він сподівався, що вибереться з-під землі на світ божий, поставить світлу, з вікнами, саклю, виб'ється в люди і справить синові бучне весілля — скличе багато гостей, заріже барана, запросить музик. Чи не схожа його мрія на ту крижину, що пливла на хвилях, ударилась об камінь і з дзенькотом розсипалась на дрібні скалки?

Ало добре розумів, чого засмучений його друг, і переживав, що не може нічим зарадити йому.

«Було б у мене хоч би з п'ять баранів! Пригнав би їх до землянки свого товариша і сказав: «Не сумуй, Сафаре,

готуй кебаб і пригощай людей! Нашо мені те багатство, коли в твоєму домі така подія!» Але ж, на жаль, і в мене нічого нема! Ой, бідність, бідність! Немає в тебе совісті!..»

У вузькі двері зайшов Фарзали, тримаючи за руку сліпого німичного старого, оглянув землянку й сказав, сміючись:

— Чого це ви похнюпили голови? І не співаєте, і не танцюєте! Ну ж бо, дядьку, посунься! — звернувся Фарзали до Ало, який сидів біля самісінького вогнища й раз у раз випускав дим із люльки.— Посунься, посунься! Тут місце для ашуга¹.

— Доброго здоров'я, Алхане! — привітно сказав Ало.— Ми тебе давно чекаємо! Дуже раді, що ти прийшов!

Молодий ашуг, поводитир Алхана, сів поряд із своїм учителем.

— І ти посунься! — сказав тепер Ало Ганбару, котрий сидів біля нього.

Фарзали спіймав погляд Шамо, усміхнувся й привітно кивнув йому. Це означало, що доручення успішно виконане.

Алхан зроду був сліпий. Обличчя його побите віспою, чоло передчасно пооране зморшками. Він ходить із своїм поводитирем по селах, співає народні пісні й на гроші, які йому дають, утримує своїх чотирьох дітей. Сліпий співак зняв з плеча саз², забриніла струна, і задоволена усмішка з'явилася на Сафарових устах.

Почувши звуки саза, зраділа й Гамер. Біля неї залишилася тільки двоюрідна сестра Гюльнар, а дві інші дружки пішли.

— Чому Шамо такий похмурий? — спитала Гюльнар, притулившись до Гамер.— Якби я була на його місці, то давно б вибрала хвилину й заглянула за ширму, щоб побачити наречену.

— Мовчи! — пошепки сказала Гамер і доторкнулася холодними пальцями до її губ.— Посоромилася б...

З чутливістю, притаманною сліпому, Алхан здогадався, що людям, які зібралися в землянці, невесело. Молодий ашуг теж узяв до рук свій саз. Та обидва чомусь зволікали. Так, в усякому разі, здалося Фарзали, й він нетерпляче вигукнув:

— Починай, Бало! Чого мовчиш?

Молодий ашуг почервонів і знічено усміхнувся, відкривши два разки білих зубів.

¹ А ш у г — народний поет, співець і музикант.

² С а з — смичковий музичний інструмент.

— Починай, любий, починай! Ой які вередливі ці співаки й музики!

Ашуг Бала притис саз до грудей і вдарив по струнах:

На березі Араксу
квіти розцвіли.
Тим берегом уквітчаним
ми з милою ішли...
Рученьки милої теплі
і ніжні...
Очі її дивовижні...

Із дзвінким перебором струн він повторив двічі приспів:

Бажання, бажання!..
Весняне бажання!.. Хе-ей!

— Слава молодому ашугові, слава!

Бала усміхнувся, у напівтемряві заблищали його білі гострі зуби.

Вже днина починається ясна..
Стоїть дівчина, гарна, мов весна.
Заграв промінчик у її косі...
Вона ніжніша, ніж троянда у росі.

Старий Ало повернувся до Фарзали:

— Гарно він заспівав! Ти так не заспіваєш, га?

— Ти, дядечку, мабуть, згадав ті часи, коли тітонька Теллі була ще твоєю нареченою!

Ало зітхнув:

— Ой Фарзали! Молодість солодша за мед і цукор. Ось тобі моя порада: тримайся за неї, міцно тримайся, що б там не було.

— Але ж ти не вважаєш себе старим?

— Присягаюсь твоїм життям, Фарзали, я так ненавиджу старість, що, коли чую про неї, здається, ніби мені наступають на мозоль! Та що вдієш? Роки беруть своє. Саз мені всю душу перевернув.— Ало підняв руку.— Послухаймо, друже.

Здавалося, своїми піснями молодий ашуг прогнав із землянки сум і наповнив її стіни радістю. Гюльсенем уся світилася від задоволення: як гарно справляють весілля її брата! А Гамер притулилась обличчям до ширми й дивилася крізь щілину на Шамо. Коли їхні погляди зустрічались, в очах у кожного були ласка й ніжність. Та на обличчя Гамер все ж набігали тривожні тіні.

«Хоч би не розбили наше щастя! Хоч би не спіткала нас біда!»

Бували хвилини, коли Гамер немов бачила, як над нею кружляє зловісний яструб; він боїться веселих голосів, звуків саза, пісень ашуга, але все-таки не відлітає, а кружляє й кружляє, б'ючись об стіни землянки. Часом він опускає важкі крила й тоді стає схожим на бабу Гизгаїт. Гамер наслухалась від дєрвішів про злих істот, і їй здавалося, що клятий птах продовбе їй груди до самого серця й почне мучити її.

Гамер пригорнулася до Гюльнар, приклала її руку до своїх грудей.

— Стисни, Гюльнар, моє серце.

— Що з тобою, Гамер? — з тривогою спитала Гюльнар.

— Мені страшно, люба!

Гюльнар засміялася.

— Кажуть, що у перший день весілля всім нареченим страшно.

А Шамо занепокоєно думав про Хасі.

«Чи знайшов Хасі дорогу до Кер-оглу? Чи, може, заблукав десь? А раптом його спіймали?» І Шамо навіть соромно стало, що він, щасливець, слухає гарні пісні, зустрічається очима з Гамер.

А Фарзалі полинув думками дуже далеко: він знову згадав Алагез та Карагіле, і тепер здавалося, що Алагез була йому милішою.

«Якби не оці наші звичаї, я б не подивився, що вона розведена!» — думав Фарзалі.

Сара з гордістю дивилася на свого гарного й дужого сина і думала, що добре було б оженити його на Гюльнар, котра сиділа з Гамер за ширмою.

Алхан ходив по колу, то нахиляючись до землі, то випростуючись, і немов грав із своїм сазом. Здавалося, що він прозрів. Ало подумав: краще бути сліпим і приносити радість людям, ніж бути зрячим, як Султан-бей, і копати безневинним людям могили.

Алхан ніжно й весело грав із своїм сазом, як молода мати грає й бавиться зі своїм немовлям. Він то стискав саз у руках, то схилився до нього головою, то високо піднімав його, щоб через хвилину сильним ривком притиснути до грудей, немов хотів поєднати його струни зі струнами свого серця.

Ашуг заспівав про Кер-оглу і Ніг'яр:

Душі моєї ти не край,
Не плач, Ніг'яр моя, не плач!
Я ладен кров свою віддати,
Не плач, Ніг'яр моя, не плач!

Я стільки горя переніс,
Я бачив смерть, я в битвах ріс,
Але не могу бачить сліз.
Не плач, Ніг'яр моя, не плач!

Мої сміливці рвуться в бій,
Тремти, Халіл, проклятий змій,
Бо меч нещадний буде мій!
Не плач, Ніг'яр моя, не плач!

.

І поряд будеш ти, і буде путь ясна,
О зіронько моя ти осяйна,
Ще буде в нас весна!
Не плач, Ніг'яр моя, не плач!

Алхан закінчив один із епізодів дастану¹ і замовк.
— Грай, Алхане, я танцюватиму! Тепер наша черга, старих! — вигукнув Ало.

— Атож, танцюватимеш, мов той індик! — усміхнулася Теллі й торкнулася рукою до коліна Сарі.

Знову забриніли струни Алханового саза. Старий Ало потягнув Сафара за руку.

— Вставай, Сафо, вставай! — сказав він. — Невже ж ми з тобою не потанцюємо на весіллі Шамо?!

Сафар підвівся, і старі почали танцювати. Вони то йшли рука в руку, то розходилися в різні боки, то знову сходились обличчя до обличчя. Гості схвально стежили за їхнім танцем і дружно плескали в долоні.

Ало хусточкою витер піт на чолі.

— Ялли², хлопці, ялли...

Раптом несамовито загавкали собаки. Фарзали вибіг із землянки, одразу ж повернувся й крикнув:

— Хлопці, тут цілий кінний загін!

— Що ж це таке?!

— От тобі й маєш! — важко зітхнув Шамо і вийшов із землянки.

В одну мить радість перетворилася на тривогу.

...Коли стражники оточили Сафарову оселю, промайнула чиясь тінь.

Розлігся окрик Талибхана:

— Стій! Стій!

¹ Дастан — епос, легенда, сказання.

² Ялли — танок, хоровод.

Потім пролунали постріли й просвистіли кулі. Кілька стражників кинулися вслід за втікачем, але марно. Тоді сліди незнайомця стали освітлювати сірниками.

— Дивись,— сказав один із стражників іншому.— Кров! Ось куди веде слід.

Другий стражник витер ще одного сірника й став вдивлятися. На снігу вирізнялися краплі свіжої крові.

Стражники перезирнулись.

— Хто б це міг бути?

Вони постояли з хвилину й пішли по сліду. Але невдовзі втратили його й повернулися до своїх.

— Нічого не розумію! — сказав один із стражників.— Втікач наче крізь землю провалився або полетів у небо, як поранений птах.

— Може, він упав зі скелі прямо в Магавіз? — докинув другий.

— Я знати нічого не хочу! — кричав Талибхан.— Наказую вам знайти втікача живим або мертвим, інакше залишитесь без голів! Як собі хочете! Зрозуміли?

Постріли стривожили гостей. Біля дверей стали два стражники. Жодна душа не могла вийти із землянки.

«Чи не Хасі то був? — стривожено подумав Шамо, і серце його неспокійно закалатало.— А може, це хтось від Ісрафіла Гори?»

Розділ четвертий

РОЗПРАВА

Осаул Калбали загубив слід Хасі й поскакав додому. Бідкаючись і зітхаючи, він розповідав Геярчин про свої пригоди. Калбали нагадував мисливця, котрий блукав по полях і горах у пошуках здобичі й таки нарешті знайшов її, та прогавив і повернувся додому ні з чим.

Хасі був для Калбали саме такою здобиччю, і осаул плевав надію, що вполює її: він би дуже догодив Султан-беєві, якби привів йому цього хлопця.

Хтозна, може, Султан-бей зробив би осаула щонайменше першим помічником пристава Талибхана, його урядником. А так — хто ж згадає про нього й скаже, що, мовляв, час уже висунути Калбали на вищу посаду?

Так, Калбали дуже нарікав на свою долю. Можна сказати, що йому просто не щастило. Скільки часу минуло, а він так

і не зібрав якихось важливих відомостей про голодранців, які переховувалися на Соколиній скелі, а потім як крізь землю провалились, та й про аскера, якого лише раз бачили біля Сафарової землянки, нічого не знав. От і гуляє цей зухвалець Шамо на волі. Осавул підозрює, що Шамо доклав рук і до «штрафної» стайні, і до нападу на караван. Але ж доказів ніяких немає. Авжеж, що осавулові час вчинити щось незвичайне. Він розумів, що такі послуги, як супроводжувати караван до дому Султан-бея або вартувати біля його дверей,— дрібниця, і цим він ніяких успіхів не доб'ється, а до кінця днів скнітиме на посаді звичайнісінького осавула.

А як важко йому було переносити підозрілі погляди Талибхана, байдужість Геярчин! Службові невдачі жахали Калбали, наганяли страх перед завтрашнім днем, і він завжди носив у серці одну лише думку й жив з одним бажанням — зробити щось таке, аби висунутись, повернути на себе прихильну увагу начальства й завоювати ласку Геярчин.

Якби ж йому пощастило зловити Хасі! Калбали навіть здалося, що само провидіння послало йому Хасі, щоб відкрити шлях до посади урядника, але знову цей клятий Шамо став поперек дороги і вихопив здобич прямо з-під носа. Ще якась хвилина — і Хасі був би у його руках... Де ж він запропаستився? Полетів на небо чи провалився крізь землю?

— Хай йому грець! Як це я прогавив такий ласий шматок!

Розповідаючи про свою халепу Геярчин, осавул похилив голову, як злочинець, котрий благає про помилування.

— Ет, коли не щастить, то навіть кішка видирає з рота останній шмат!

Геярчин дивилася на чоловіка крижаним поглядом і навіть з якоюсь зловтіхою повідомила, що сьогодні відбувається весілля Гамер. Ця звістка немов блискавкою вразила осавула.

Він вийшов із саклі, сів на свого гнідого й поскакав до села Сафігулулар, де в цей час перебував Талибхан. Осавул з дробницями розповів приставу все, що чув від дружини, до того ж додав, що Сафарів син Шамо допоміг втекти Хасі, а так би він неодмінно зловив його й притяг до Султан-бея.

Ось чому пристав Талибхан на чолі всіх стражників опинився біля землянки, у якій жив Сафар.

Постріли, що пролунали тут, сполошили все село. Не минуло й кількох хвилин, як селяни вибігли на вулицю. Люди стривожено реперитували одне в одного:

- Де стріляють?
- Кажуть, біля Сафарової землянки.
- Біжімо!
- Куди?
- На той куток. Стріляють десь під лісом.
- Кажуть, у Сафара стріляють. І це в день весілля!
- Вони й з весілля можуть зробити похорон!
- Шамо славний хлопець!..
- Славний, та неспокійний!..
- Він нікого не визнає! Ні беїв, ні начальників!

Геярчин із свого айвана чула ці розмови й раділа: «Ще заплачуть матері моїх ворогів!» Вона вибігла з хати й подалася до Сафарової землянки, тримаючи в руках свою рясну спідницю, щоб не заважала їй бігти. Хоч вона й була опасиста, але бігла дуже легко, немов летіла на крилах, і залишила позаду багатьох. Дехто з селян ніс у руках ліхтарі, і в їхньому світлі мелькали голі ноги Геярчин.

— Оце молодиця! — казали селяни. — Така дорідна ця дочка Чиловхана, ніби вона їсть тільки мед та масло!

— Її самої вистачить на все село! — кепкували люди.

Кербелай-Гатамхан, його дружина Паси й син Маро, почувши галас, вийшли на айван.

Тим часом рипнула хвіртка, долинув сонний голос мулли Кафара:

— Брате мій Кербелаю, що це за колотнеча в нашому селі?

— Я сам не знаю, що там сталося, мулло, — невдоволено сказав Кербелай-Гатамхан і звернувся до сина: — Візьми рушницю, піди туди, довідайся, що за стрілянина коло землянки твоєї рідні — чи то так весілля відзначають, чи, може, вбили кого?

Маро поспіхом зняв зі стіни рушницю й патронташ, збіг дерев'яними сходами униз і пішов кривою вулицею на той куток села, де чути було стрілянину.

На пагорбі земля вкрилася кригою, і було дуже слизько. Він помітив, що якась жінка силкується видертись на горб, але щоразу зісковзується й падає. Маро взяв жінку за руку і, сказавши: «Не бійся, сестро, я тобі допоможу!» — потягнув її за собою заледенілим схилом.

Геярчин впізнала по голосу, що це Маро, але не виказала себе й мовчки піднялася з його допомогою на рівну дорогу. Маро швидко випустив руку жінки й побіг далі.

— Ти допоміг мені тут, то й там допоможи! — багатозначно крикнула йому вслід Геярчин і грайливо додала: — Ой ти ж, невірний!

Маро уповільнив крок.

— Куди це ти проти ночі? — здивовано спитав він.— А я думаю: що це за жінка, така важка, немов вилита із свинцю?

— Поспішаю на підмогу твоїм родичам. А ти? Боїшся, щоб аскер у бурді не викрав твою кралю Гюльсенем?

— Який аскер у бурді? Що ти говориш?

— Ти, мабуть, заткнув вуха ватою й не чуєш, що кажуть про твою Гюльсенем? — допікала Маро Геярчин.— Вона ж носить твоє ім'я і ганьбить тебе...

— Чим Гюльсенем ганьбить мене? — ще більше розгубившись, допитувався Маро.

— Краще тобі не знати... Краще бути глухим.

Маро хотів був підійти ближче до Геярчин, але передумав і швидко подався вперед. Незабаром він переконався, що стріляли саме біля Сафарової землянки. Зійшовши на узбіччя, Маро причаївся біля напівзруйнованого хліва. Раптом він почув голос Гюльсенем.

— Вона дома,— пробурмотів чоловік.— Її не викрали.

Повз Маро йшли до землянки люди. Озброєні стражники зупиняли їх і відганяли. Та Геярчин пропустили одразу. Вона підійшла до пристава Талибхана, який давав розпорядження біля входу до землянки.

— Це я підіслала осавула! — сказала Геярчин, важко дихаючи. Тіло її пашіло жаром.— Я послала його до вас, щоб ви утихомирили цих розбишак. Доки вони підбурюватимуть людей, паплюжитимуть уряд, розкидатимуть листівки? Я зробила своє... Нехай погасне їхнє вогнище, нехай ніколи не в'ється дим над цією землянкою...

Талибхан приклав свою величезну руку до високих, пружних грудей Геярчин і похвалив її:

— Бідова молодиця — і на словах, і на ділі! Та ти, Геярчин, у тисячу разів сміливіша за нашого осавула!

Геярчин задоволено усміхнулась, блиснувши білими зубами.

Пристав Талибхан повернувся до стражників і наказав утихомирити селян, які зюрмилися біля двору. А сам з револьвером у руці переступив поріг землянки.

— Це що таке? — загорлав він, розмахуючи револьвером.— Що це за збіговисько ви тут влаштували, розбишаки? У горах люди кров свою проливають, а ви все танцюєте, співаєте?

Талибхан кричав так, немов йому розривали кишки. Почервонівши від натуги, він уп'явся налитими кров'ю

очима в Шамо і Ало. Потім перевів погляд на Сафара й Фарзали.

— Бунтуєте й переховуєте бунтівників? — знову загорлав він.— Проти уряду бунтуєте? Ось як пожену вас на фронт під дашнацькі кулі, тільки ваші трупи й залишаться на землі! Зовсім аллаха забули!

Старий Ало стенив плечима.

— Ми працюємо собі й нікого не чіпаємо,— спокійно сказав він і похитав головою.

Почувши слова Ало, пристав зовсім оскаженів.

— Щоб це весілля пішло вам на погибель! — закричав він на всю горлянку.— Ви думали, на вас управи немає? Виходьте-но всі у двір! Мерщій! Всіх пошлю на фронт! Воюватимете аж до скону!

Шамо й Фарзали ледве стримувались від обурення. Старий Сафар упав до Талибханових ніг.

— Благаю, пане пристав, змилуйся над нами! — голос його тремтів від хвилювання.— Ми бідні люди й нікого не кривдим. Нам нічого не треба, тільки залиш дома нашого Шамо! Зглянься над моєю старістю! Сьогодні ми справили його весілля...

Пристав відштовхнув Сафара ногою.

— Геть з моїх очей, старий пройдисвіте! Паршива собака! Твоя землянка — зміїне гніздо.

Шамо підійшов до Талибхана, люто глянув йому у вічі, нагнувся й обережно підняв батька.

— Краще, тату, померти на своїх ногах, аніж жити під чужими ногами!

Гамер, сидючи за ширмою, не зводила з Шамо очей. Як довго й покійно вона його чекала! А тепер, коли вони, здавалося, поєднались назавжди, його хочуть відняти у неї. Отже, справдилися її передчуття.

Раптом до землянки вбіг осавул Калбали; він окинув переможним поглядом Геярчин, підніс руку до скроні й виструнчився перед приставом.

— Це все він,— кивнув осавул на Шамо.— Він допоміг Хасі втекти, коли я вже майже наздогнав його!

— А може, то Хасі й був тут, біля землянки, його поранили, і він утік? — міркував пристав, витираючи мокрий від поту лоб.

— Цілком може бути, пане пристав! — погодився Калбали.

— Мабуть, це він! — сказала Геярчин і глянула на чоловіка.

Шамо намагався нічим не виказати своєї тривоги. «Ні, не може бути, ми ж із ним домовились. Але хто ж тоді підходив до землянки?»

Талибхан гукнув із двору стражників.

— Беріть цих розбишак! — наказав пристав, кивнувши на молодих селян, які вороже дивилися на нього. — Молодого ашуга теж забрати!

— Нехай беруть! — сказав хлопець, глянувши на Шамо. — Мій саз голосно звучатиме на фронті.

— Вірно, Бало! — озвалися інші хлопці.

— Кулі на фронті примусять вас замовкнути назавжди!

— Ми не боїмося ваших куль! — в один голос відповіли юнаки.

Геярчин штовхнула пристава в бік.

— Це ж справжнісінький бунт! Ти чуєш, що вони патякають, пане пристав? Не гай часу!

Озброєні стражники зв'язали людям руки й почали поодиноці виштовхувати із землянки. Останнім вивели Шамо. Гамер вибігла услід за своїм нареченим.

— Він не винен! Я піду з ним в окопи!

Вона ступила кілька кроків, та раптом хтось ухопив її за руку.

— Нікуди ти не підеш, дівчино!

Гамер обернулася. Перед нею стояла Гюльсенем. Вона вся тремтіла.

— Така наша доля, моя люба!

— Ні, це вороги нашу долю такою зробили!

Гамер шукала очима Шамо у гурті людей, та стражники вже повели заарештованих і їх не видно було у темряві чалбаїрської ночі.

Гамер та Гюльсенем зайшли до землянки, сіли за ширмою і дали волю сльозам.

Згодом Гюльсенем, витираючи краєм хусточки очі, журно заспівала баяти¹:

Не плач, даремно ти не плач,
Ще буде день ясний, не плач.
Щі двері бог нам зачинив,
Та ми відчиним їх, не плач!..

¹ Б а я т — журлива мелодія, пісня.

ЧАСТИНА ВОСЬМА

Розділ перший

НА ПОДВІР'І ГАТАМХАНА

Пізно увечері на подвір'ї Кербелай-Гатамхана зібралися за наказом пристава всі заможні сільські аксакали. Тут же стояли й старі люди, яких забрали біля Сафарової землянки. Подвір'я освітлювалося кількома ліхтарями, і від цього земля видавалася зовсім білою, мов солончак. Сільські багатії трималися, звичайно, осторонь і стривожено перемовлялись. А за кам'яною стіною обурені люди натискали на стражників, вимагали, щоб їх впустили на подвір'я, до родичів. Тут зібралося майже все село, від малого до великого. Стражники лаялись, розганяли юрму, періщили дітей нагаями по ногах.

— Геть звідси! — кричали вони.

Час від часу найзапекліші «охоронці порядку» вихоплювали з гурту то одного, то іншого селянина й одпихали подалі. Та тільки-но стражники відходили, люди знову підбігали до кам'яної стіни.

Пристав Талибхан у великій волохатій папасі, у сірому драповому пальті з погонями, у жовтих пухнастих вовняних рукавицях сердито походжав подвір'ям.

Він щойно провів молодих хлопців, яких забрали біля Сафарової землянки, до околиці села, доручив осавулові Калбали із загоном стражників супроводжувати їх до позицій, а сам повернувся назад, щоб чинити суд і розправу.

— Безбожники! Нечестивці! Негідники! — лаявся пристав, важко дихаючи.

Нагайку він засунув за халяву, і м'який наконечник її метався за кожним рухом, б'ючись об шаблю.

— Вишикуйте сивобородих у ряд! — крикнув Талибхан стражникам, кліпаючи очима, налитими кров'ю.— Сюди, ближче до світла! Ой же свині! Такі гладкі, наче кабани, годовані жолудями! Ледве ноги переставляють!

Стражники вишикували всіх старих людей у ряд, обличчям до ліхтаря. Перед ними поважно походжав Мустафачавуш, якого кілька днів тому турецький паша відрядив до Талибхана «для надання йому допомоги».

Треба сказати, що Талибхан з деякого часу, звісно, потайки від Султан-бея, всіляко намагався догодити паші й навіть узяв на себе роль звідника.

— Ефенді, я вірою й правдою ладен служити вам... У нас є дуже гарні дівчатка.

— Побачимо, як ти нам служи́тимеш! — ухильно відповів йому тоді Юсиф Джалал-паша. — Люди на словах одні, а як прийдеться до діла, зовсім інші... Ось я пришлю до тебе свого чавуша Мустафу й перевірю, як ти мені відданий!

Мустафа-чавуш незабаром прибув і став поводитись наче повновладний господар, ніби тут і пристава немає, а це ставило Талибхана в дуже незручне становище. До того ж він почувався немов між двох вогнів. Якщо Султан-бей довідається, що Талибхан догоджає турецькому паші, то він уже не задовольниться тим, що зріже приставові пишні вуса, а зовсім його знищить. Але ж і не догоджати паші теж ризиковано. Невідомо ж, хто стане переможцем — Султан-бей чи паша? Якби ж то знаття! А цей клятий чавуш на очах у всіх поводитьсь так, що Талибхана за ніщо мають...

«Великий аллах! — скрушно думав пристав. — Як мені бути з цим вирячкуватим чортом?»

Ось і зараз — як зухвало поводитьсь цей турок! Наче він тут найголовніше начальство! Покрикує і на стражників, і на старих:

— Шикуйтеся рівніше! Забрюхані свині! Брудніші за гяурів!..

Вважаючи себе повноважним представником свого пана, Джалал-паші, Мустафа-чавуш навіть оком не повів у той бік, де стояв пристав.

— Кодло гяурів! — лаявся він по-турецькому. — Закурені бороди! Бунтівники кляті!..

Він походжав перед строем білобородих дідів, домагаючись від них військової виправки.

— Ніякого порядку вони не знають! — кричав Мустафа-чавуш.

— Послухай, ефенді, відійди-но вбік! — не витримав Талибхан і аж притупнув. — Я ж не п'ята нога в собаки! Сам якось розберуся!

Відсторонивши чавуша, пристав повільним кроком підійшов до старого Сафара й схопив його за кістляве підборіддя, обросле сивою бородою.

Затьмареними, сльозливими очима дивився Сафар на червоне від люті Талибханове обличчя. Пристав відпустив його бороду, обома руками вчепився в гострі плечі й почав термосити.

— Я зітру з лиця землі вашу кляту землянку! — горлав він. — Усіх злочинців чекає велика кара!

— Хай покарає аллах блудного сина! — поволі мовив Кербелай-Гатамхан, щоб показати, який він доброзичливий до старого Сафара, справедливий аксакал. — Але ж чим завинив старий? Що йому робити, бідоласі, яким попелом посипати собі голову?

— У священному корані сказано, що батьки відповідають за своїх дітей, — повчально сказав мулла Кафар. — Такий закон шаріату!

— Чого ти мовчиш? — закричав, розлютившись, Талибхан. Він тряс старого й скаженів, що не може витрусити з нього жодного слова. — Ти ж не каменяка! Скільки людей мерзне тут на холоді через тебе, падлюко!

Пристав відступив на крок і з розмаху ударив старого в обличчя.

— Лиходій, син лиходія! — вилаявся він.

Своїм ведмежим ударом Талибхан вибив Сафарові два зуби. Старий нахилився до землі й виплюнув їх разом з кров'ю. До нещасного підбіг Кербелай-Гатамхан.

— Чого ти мовчиш? — несамовито закричав він і замахав кулаками над похилою Сафаровою головою.

Кербелай-Гатамхана підтримали ще три аксакали, і всі разом почали докоряти старому.

— Чого ти мовчиш? Онімів, чи що? Розкрий рота! Говори!

Нарешті Ало урвався терпець, і він затулив своєю мотулькою спиною Сафара.

— Що ви хочете з бідного старого? — розпалився Ало, вимахуючи руками. — Є аллах на небі чи немає?

— Пристав вимагає від вас лише одного! — крикнув Кербелай-Гатамхан.

— Що він од нас вимагає, скажи, благочестивий чоловіче? Ти ж їздив на прощу до святих місць! Кажі!

— Вимагає, щоб ви сиділи спокійно!

— А ще?

— Аби поводитись тихо!

— І все?

— Ах ти ж, зміїна отруто! — загорлав Талибхан і тиснув старого Ало кулаком у зуби. — Ви обоє з одного тіста зліпліні!

Старий Ало, як розлютований верблюд, кинувся на пристава й схопив його за комір.

— Руки в тебе короткі битися, — і Ало кілька разів трусонув пристава. — Роздеру тебе на шматки, собачий син!

Насилу вирвавшись із рук Ало, пристав гукнув Мустафі-чавушу, розмахуючи кулаками й киваючи на Сафара:

— Киньте цього старого на землю! Долілиць! А отого Ало виштовхніть за ворота.

Мустафа-чавуш і кілька стражників підбігли до Сафара й повалили його на землю. Один із стражників сів йому на шию й притис обличчям до землі, а другий вмонтився на ноги.

Підійшов Талибхан:

— Казатимеш правду?

Старий Сафар мовчав.

— Мовчиш? — лютував пристав.— Тоді бийте! Бийте!

Стражники почали нагайками періщити кістляву, згорблену спину Сафара.

Старий Ало, якого випихали з двору, могутніми руками схопився за ворота, намагаючись зірвати їх із завіс. Довкола нього кричали, штовхалися. Кожен хотів першим вдертися на подвір'я й розправитись із ненависними кривдниками. Озброєні стражники ледве стримували гнівний натиск людей.

— Назад! Назад! — кричали вони.— Отямтесь! Пожа-лійте себе! Не то гармати рознесуть ваше село ущент! Що ви робите? Через вас постраждає вся округа!

А на подвір'ї Гатамхана все ще били невинного старого.

— Що ви від мене хочете? — чути було жалібний голос Сафара.

— Твій син зрадник! Зізнайся, що це так, тоді врятуеш собі життя!

— Він не... зрадник! — сказав Сафар.

Тим часом юрма зім'яла озброєних стражників і почала натискати на ворота.

— Відпустіть чоловіка! Годі його мучити! Вовки люті! Відпустіть! Ми все тут зітремо на порошок!

У багатоголосому гомоні розлютованої юрми раптом почувся тонкий голос Гюльмамеда:

— Відпустіть батька! Батька відпустіть!

Від натиску юрми ворота затріщали. Талибхан злякався й крикнув Мустафі-чавушу:

— Рушниці тримати напоготові! Ти не знаєш, що це за люди, ефенді. Коли вони розійдуться, їх нічим не зупиниш!

Мустафа-чавуш швидко вишикував стражників. Вони підняли рушниці й стали в ряд біля воріт.

— Ми стрілятимемо! — крикнув Мустафа-чавуш. — Хто перший увірветься, того вкладамо на місці!

— Стріляйте! Убивайте нас! Ми не відступимо! К бісовій матері чавуша!

Старий Ало перекичав усіх:

— Вперед! Не відступати! Вперед!

Побачивши, що розлютована юрма ось-ось зірве із завес ворота, мулла Кафар вибіг наперед, показав на місяць, який виплив із-за хмар, і проголосив, ніби молитву:

— Аллах акбар! Великий аллах!.. Він над нами! Він найвищий за всіх! Влада — це тінь аллаха на землі! Той, хто повстане проти уряду, повстане проти аллаха. Гляньте на знамення — як блищить місяць! Опам'ятайтесь, люди! Прочитайте молитву в ім'я пророка! Моліться!

Юрма на якусь мить замовкла. Усі підвели голови, подивилися на місяць, що спокійно плив між хмарами.

— Аллах акбар!.. Великий аллах! Слава пророку!..

У юрмі чути було молитви, що славили аллаха і його пророка.

— Чого ж ви зупинилися, друзі? — розлігся серед цього сум'яття гнівний голос старого Ало. — Не слухайте муллу! Цей собачий син завжди зв'язує нам руки! Натискайте!

У цю хвилину Маро переліз через огорожу і з рушницею в руках підбіг до пристава.

— Не смій убивати цього нещасного тут, біля нашого будинку! — в нестямі закричав Маро й потряс рушницею. — Не смійте вбивати його тут!

— Можеш іти! — сказав пристав, штовхнувши Сафара.

Мулла Кафар знову підійшов до стіни.

— Слухайте, люди! — співучим голосом затяг він, ніби читав проповідь. — Пан пристав помилував Сафара. Він вільний. Можете розходитись по хатах. Нащо вам гнівити аллаха?! Пристав і чавуш тут представники влади, отже, вони діяли від імені аллаха.

Сафар спробував підвестись, але захитався. Маро узяв старого попід руки й тихо повів його до літньої веранди.

Старий прихилився до хвіртки веранди й обома руками обняв стовп.

— Шамо! — вирвалося з його грудей. — Сину мій!..

Ослаблі руки його безвільно опустилися, і він упав на землю.

— Ало!.. Гей, Ало!.. — кволим голосом покликав він свого вірного товариша.

Ало що було сили розчинив ворота і вбїг на подвір'я. Незважаючи ні на кого, він підбїг до Сафара.

— Ні, не винесе земля такої наруги! — розпалившись, мовив Ало.— Люди кажуть: «І на гриву нашого коня впаде сонячний промінь».— Він повторив ці слова вперше з того часу, як було викрадено Гюльсенем.— Ми дочекаємося цього променя!..

Розділ другий

ЗАМКНЕНІ ДВЕРІ

На маленьких вікнах висїли квітчасті ситцеві фіранки з оборками. Кімната була заслана барвистими вовняними килимами, а біля стїни навпроти дверей стояла оксамитова канапа.

Це була вітальня на верхньому поверсі будинку Гатамхана.

Хазяїн і мулла сидїли на підлозі, підібгавши ноги, похмурі, з похнюпленими головами. По кімнаті поважно походжав Талибхан, наслідуючи свого пана Султан-бея.

— І ви ще вважаєте себе асакалами? — докоряв пристав.— Самі бачили, що шехлинці перейшли всі межі. А якби я дав волю стражникам, що б тоді було? — Він зупинився і своєю величезною рукою показав на муллу Кафара і Гатамхана, котрі сидїли поряд.— Винні ви обое,— суворо мовив.— Атож, якби не ви, вони не вийшли б з покори, не вчинили б бунт. Та й старий Ало не писнув би.

Талибхан помовчав, відчинив двері й спитав у стражника, який стояв на чатах:

— Хто вартує біля воріт?

— Мустафа-чавуш! — відповів стражник.— Він сам стоїть біля воріт.

— Будьте наготові! Тримайте двері замкненими, бо ці ледацюги ладні по самому небу з рушниць палити! У них, як у паршивих кіз, чешеться під рогами.

— Тут повний спокій, ваше благородіє, нікого немає. Старий Ало завдав собі на плечі Сафара й понїс до землянки, а дочка й малий син пішли, голосячи, за ним.

— Нехай собі плачуть! — розсердився пристав. Він відчув у словах стражника докір.— Стривайте! Вранці я все село переверну! Я нацькую на старого Ало собак. Тоді він зрозуміє, з ким зв'язався! Я тут наведу порядок. Ач, який

заступник знайшовся у цього злидаря Сафара! Ти ба, ще й з гонором! Заждіть! Шамо й Фарзали отримують по кулі в лоб, тоді жоден собачий син не посміє навіть голову підвести!

— Ця голота почула вітер революції з Росії й забула про аллаха,— заторохтів мулла Кафар.— Тому так важко повернути заблудлих на путь істини. Хоча, як же може бути інакше, коли в селі немає дому аллаха — мечеті? — Мулла говорив швидко, немов боявся, що його переб'ють.— Не лише в Шехли, а в усіх наших районах немає жодної мечеті — ані в Магавізькому районі, ані в Курдгаджі, ані в Готурлу, ані в Периджані! Щоб був порядок, щоб виховувати народ у страху божому, треба впроваджувати релігію, треба будувати мечеті! Тоді кожен правовірний мусульманин відчує себе рабом божим і, як у країні шахиншаха, покійно виконуватиме розпорядження властей. Ви, пане пристав, зволили докорити мені, наче я винен у тому, що люди повстали проти уряду. Ні, це не так! Річ у тім, що немає у нас мечеті, пане пристав! Ви, слава аллаху, наймудріший чоловік у нашому районі, тому вам і вручили кермо влади,— вів далі мулла Кафар, немов читав проповідь.— Хіба правитель не має права бити підданих і сварити їх? Це право дароване йому небом і записане за велінням аллаха священною рукою пророка на сторінках корану.

Раптом за дверима хтось затупотів. І хазяїн дому, і обидва гості здригнулися. Прочинилися двері, і стражник, просунувши голову, сказав:

— Ваше благородіє, привезли листа!

— Коли?

— Щойно.

— Неси сюди.

Через хвилину до кімнати вбіг закутаний у бурку чоловік, і в теплій кімнаті повіяло холодом. Прибулий насилу розстебнув закоцлюбими пальцями шинелю, вийняв листа і поспіхом подав приставу.

— Від кого? — спитав Талибхан, взявши листа.

— Мені наказали вам вручити,— пояснив солдат.— А від кого він, не знаю.— І одразу ж вийшов із кімнати.

Пристав Талибхан розірвав конверт і став крутити в руках аркуш паперу. Він тримав його догори ногами й ляяв подумки писаря: той, як завжди, знайшов привід і залишився вдома.

Звичайно, не варто було б втаємничувати у службові спра-

ви сторонню людину, але що вдієш, коли ти сам нічого-сінько не тямшиш у цих закарлючках!

І пристав подав листа муллі Кафару.

— Ну ж бо, мулло, заміни мені на деякий час нашого Чопурова! Читай, послухаємо, що тут пишуть!

Та мулла Кафар спочатку перебіг листа очима. При цьому обличчя його то ставало похмурим, то усміхалося.

— Та читай же вголос! — роздратовано сказав Талибхан.

— Це послання я вам краще почитаю завтра вранці, вічна-віч, — твердо сказав мулла, — а зараз, пане правителю, краще не читати. Це моя вам порада, бо усьому свій час! Я його прочитаю завтра. Навіщо зайві вуха?

Кербелай-Гатамхан люто блимнув на муллу, але змовчав.

А Талибхан розлютувався. Він сердився і на себе, що не навчився читати, і на муллу, який чомусь відкладає читання листа.

«Мабуть, це не звичайний лист! — подумав пристав. — Може, у ньому якийсь термінове розпорядження... Мулла хоче відкласти читання, бо там і про нього щось написано... Знаємо ми ці фокуси...»

Але ж він все одно не зможе заснути, поки не дізнається, що там написано! Де вже тут хоч на хвилину зімкнути очі!

— Кербелай нам не чужий! Читай, мулло!

— Слухаюсь! — І мулла загугнявив, поволі розтягуючи слова: — «Талибхане! До мене дійшли чутки, що ти вештаєшся по селах і, як ненажерлива тварина, дбаєш тільки про своє черево...»

Пристав від обурення навіть підскаочив на місці.

— Хто це пише? — заволав Талибхан. — Що це за слова? «Вештаєшся!» «Ненажерлива тварина!» «Черево!»

— Терпіння понад усе, як написано у священному корані! — поважно сказав мулла, піднявши руку. — Я ж мав честь попередити вас, пане пристав, але ви зволили наказати: «Читай, мулло!» Я говорив вам, що краще прочитати вічна-віч...

Обурення Талибхана принесло муллі справжнє задоволення. Він згадав двовірш Сааді про kota, який скидається на лева, коли ловить мишу, але сам стає мишею, уздрівши лева. І він зловтішався, що пристав безсилий у своєму гніві, адже той не раз ображав його, муллу.

— Я читаю далі, — сказав мулла дуже спокійно. — «Ти що не день, то все більше роздаєшся вишир, твоє черево зробилося як бурдюк...»

— Скажи нарешті — хто це?

— Це зараз з'ясується,— не змигнувши оком відповів мулла.— «Покинь свої витівки! Людині досить сказати одне слово, лише віслокам треба повторяти тисячу разів одне й те ж...»

— Хто так пише? — спалахнув пристав і потягся був за листом, але махнув рукою й засовався на місці.— Та читай же, читай! Я повинен знати, хто так висловлюється.

Хазяїн дому теж зловтішався. Правду кажучи, цей телепень, який завжди вимагав подарунків, досить набрид йому. У чванливого Гатамхана вже не було снаги догоджати цьому буйволу.

— Спокійно, пане пристав,— повчав мулла Кафар, кинувши на Талибхана суворий погляд.— Навіщо сердитись? Кожна людина повинна покійно вислуховувати накази свого начальника.

— Читай краще,— презирливо сказав Талибхан.

— Читаю... «Ти не здатен розділити мірку вівса між двома віслоками, а я тебе поставив начальником великої округи...»

Почувши ці слова, пристав насторожився.

— Читай, мулло, далі. Я слухаю,— покійно пробурмотів він.

— «Опам'ятайся, бо я прожену тебе з посади пристава, як проганяють собаку з мечеті...»

Талибхана кинуло в жар.

— Хто це так злостиво пише? — розгубився він і раптом прикрикнув на муллу: — Чому ти не кажеш — хто?

Мулла Кафар тицьнув пальцем у кінець листа і значуще сказав:

— Пан Султан-бей Султанов.

Почувши ім'я Султан-бея, Кербелай-Гатамхан усміхнувся.

«Отримаєш ти тепер від мене десятку, дочекаєшся! — подумав він і кинув на пристава зухвалий погляд.— І ти неосвічений, і я. Чому ж мені не бути приставом замість тебе? Єдине, що заважає зайняти цю посаду,— це звання Кербелая... Не буду ж я брити бороду, відпускати волосся на потилиці...»

Гатамхан тепер шкодував, що свого часу зробив дурницю і поїхав на поклоніння прахові святого, бо зараз куди вигідніше займати місце пристава, ніж носити нічого не варте звання Кербелая.

Раптом Талибхан сплеснув долонями і голосно розреготався.

— Ще змалку бей любив кепкувати з мене! — сказав весело пристав.— Така вже вдача у мого пана, він усім, кого любить, пише такі листи. Цей лист — ще одне свідчення його прихильності до мене! Значить, Султан-бей досі любить мене й хоче підвищити по службі. Читай, мулло, читай!

Проте слова ці не справили ніякого враження ні на Гатамхана, ні на муллу. Вони бачили і смертельно бліде обличчя пристава, і тривожні вогники в його очах, які заплили від жиру, і, нарешті, опущені донизу вуса.

— «Ти став на камінь,— урочистим голосом читав далі мулла,— і вважаєш, що він сам по собі рухатиметься. Ти, тварина з осячними вухами, кабанячою головою, де ти бачив, щоб камінь рухався?..»

Пристав знову заплескав у долоні й голосно засміявся.

— Добра він душа! — вигукнув Талибхан.— Але я повинен попередити вас обох: жарт Султан-бея повинен залишитися між нами. Навіщо стороннім людям або тому ж таки паші, який прибув до нас здалеку, знати про нашу близькість? Нехай усі думають, що між нами існують лише офіційні стосунки. Хіба не так? Ми намагаємось приховати від людського ока нашу дружбу, бо для службових справ це незручно. Ти зрозумів, мулло, чи тобі треба прочитати вірш з корану?

— То це дружній жарт? Ха-ха-ха! Так ви зволили висловитись...

— Саме так! Отож я прошу, щоб усе залишилося між нами, ми ж троє — мов одна людина...

— Ми як брати! — одразу ж устряв Кербелай-Гатамхан, натякаючи, що тепер пристава доведеться з ним триматися скромніше.

— Читаймо далі,— сказав мулла.— «Ти стоїш на нерухомому, мертвому камені й цмокаєш губами, вимагаючи, щоб він тебе повіз. Але ти збагни, віслуче, що камінь не вміє ходити. Людина повинна ходити, рухатися вперед, щоб увірватися в Зангезур!..»

Пристав прикусив палець.

— Ось він куди гне!..— сказав повчально.— Звичайно, він правий. Камінь сам не рухається, а ви, шехлинці, нічого не робите, щоб зрушити його з місця. Скільки разів говорив мені Султан-бей: «Перекажи муллі Кафару, Кербелай-Гатамхану, Гаджі-Сафігулу, щоб вони поїхали на позиції, погломоніли з людьми». Ви ж так само, як і я, стоїте на камені. І теж не тямите, що камінь не вміє ходити. Ха-ха-ха!

Кербелай-Гатамхан кашлянув.

— Авжеж, що так, Кербелаю! — сказав пристав, задоволений тим, як йому вдалося повернути цю справу.— Дарма, дарма, сторонніх тут немає...

— Але ж це службовий лист, пане пристав! — намагався заперечити Кербелай-Гатамхан.

Мулла Кафар сердито зашарудів папірцем. Йому зовсім не сподобалося, що лайку, якою ряснів лист, пристав поширив і на нього.

— Ви образились? — грізно мовив пристав.— Називаєте себе моїми братами, а в скрутну хвилину хочете накивати п'ятами? Тепер я знаю, що ви за птиці!

Кербелай-Гатамхан і мулла Кафар спідлоба глянули на Талибхана, і очі їхні зупинилися на блискучих погонах пристава.

— Ми зовсім не образились,— заповідливо сказав мулла Кафар і приклав руку до грудей.— Якщо слова, котрі ми почули, стосуються такої високопоставленої людини, як ви, то чи варто ображатися нам, звичайним людям?

Кербелай-Гатамхан сидів, похнюпивши голову. Ще, чого доброго, Талибхан пожене на фронт і його сина Маро. Отож господар дому вирішив не гнівити пристава, триматися з ним шанобливо, як і раніше.

— Бей пише тобі, як рідному, як батько пише синові! — додав і своє слово Гатамхан.

— Воістину так! — підтримав його мулла Кафар.— Будь-яка лайка старшого має на меті виховання. Нічого особливого не сталося... Нікого стороннього немає... Всі свої...

Ці слова взяли за живе Талибхана, хоч він і вдавав із себе байдужого. Пристав запалив цигарку, а мулла Кафар і Кербелай-Гатамхан почали розкурювати кальян.

— Така вже наша служба! — мовив Талибхан і кинув недопалок у грубку.

— Начальник є начальник, а підлеглий — це підлеглий! — погодився мулла Кафар і продовжив читати лист: — «Негаймо ж відправляйся на фронт! Треба допомагати Масталі-бею. Візьми з собою аксакалів, нехай погомонять з молоддю ці собачі діти...»

Раптом мулла Кафар затнувся; останні слова були для нього несподіванкою.

— Читай до кінця! — вимагав Кербелай-Гатамхан.

Муллі Кафару хотілося сказати, що він усе прочитав, але він боявся, що хтось зазирне у лист і тоді хитрість його буде виявлена.

— «Візьми і муллу!..» — неохоче прочитав він.

— Так і написано?

— Атож... «Нехай він скаже про священну війну...»

— Правильно! — сказав пристав.— Доведеться зараз же усім виїхати на позиції. Не забувай, мулло, що той, хто загине у день священної війни, одразу ж попаде в рай! — глузливо додав Талибхан, помітивши, що мулла Кафар аж посинів.— Нічого вам штани протирати. Завтра Султан-бей може нас усіх знищити. «Ви,— скаже наш повелитель,— посадили мені на шию дашнака Нідже!» Отож, мулло, доведеться їхати й тобі. Ти розповідатимеш на фронті про шаріат, про священну війну.

Та мулла стояв на своєму.

— Я не можу. Які можуть бути розмови про шаріат і про священну війну там, де немає мечеті?

Пристав розсердився.

— Ніхто не будуватиме тобі мечеть на вершині гори, щоб ти читав свої проповіді. Поїдеш на фронт, оце і все!

— Але я нездужаю вже кілька днів, мабуть, застудився! — все ще опирався мулла Кафар.— Зараз дуже холодно. Іншаллах, тільки-но трохи потепліє й пригріє сонечко, я сяду на коника й приїду до вас. Ви до того часу відведете людей з передових позицій, бо ж дашнаки стрілятимуть у нас. А я приїду й виголошу таку проповідь, що наші війська враз виб'ють дашнаків із окопів.

— Ні, мулло, я зараз беру тебе на фронт,— рішуче сказав пристав. Він узяв листа із рук мулли Кафара й поклав собі до кишені.— Годі жартувати! Камінь треба зрушити з місця!

Закекавшись, пристав натягнув старе офіцерське пальто, підперезався широким паском, узяв рушницю в руки й став її перевіряти.

Мулла Кафар зібрався вже йти додому, щоб переодягнутися, але пристав зупинив його біля порога. Кербелай-Гатамхан приніс із бічної кімнати червону турецьку феску, яку він тримав у скрині, і пристав своїми руками зняв з мулли Кафара чалму й поклав йому на голову феску. Потім Талибхан повісив на плече мулли маузер у дерев'яному футлярі й сказав, задоволено ошкірившись:

— Чим ти тепер не паша! Бородатий, статечний паша!

Пристав наказав стражникам сідлати коней.

Так морозної ночі шехлинські аксакали на чолі з Талибханом поїхали на фронт.

— Добре було б заїхати до Гаджі-Сафігулу! — запропонував Кербелай-Гатамхан. — Людина він шанована, і був би багато в чому корисний нам, якби, звичайно, погодився.

— Як він посміє відмовитись? — вигукнув пристав, знову корчачи із себе начальника. — Нехай тільки спробує!

Мулла Кафар їхав поряд з Кербелай-Гатамханом, і перед його очима мерехтів злосчасний лист.

— Ось тобі й жарт! — бурмотів він собі під носа. — Куди цей жарт нас завів!

Розділ третій

ПОЛІТ У БЕЗОДНЮ

Десять озброєних стражників на конях гнали гурт молодих селян на передові позиції вгору за течією річки Магавіз. Ніч була холодна, з кінських ніздрів виривався густий пар.

Коли селяни підійшли до річки, стражники наказали їм роззутися й перейти убрід. Хлопці, буркочучи, роззулися, підкотили штани. Услід за ними переправилися й стражники.

Неподалік на крутому підйомі по краю кручі звивалася вузька стежина. Удень на сонці сніг відтанув, а вночі на морозі взявся кригою, і стежка стала слизькою. Нею і дерлися шехлинці зі своїми конвоїрами. Хлопці вже були на вершині, а стражники разом з осавулом не пройшли й півдороги, бо коні ледве переставляли копита по слизькій стежці. Надто важко довелося гнідому Калбали. Осавул, звісно, добре годував свого улюбленця, тобто змушував це робити селян, у котрих зупинявся на ночівлю. Роздобрілий гнідий весь час спотикався, мабуть, у нього стерлися підкови. Осавул, ведучи свого коня за вуздечку, перелякано дерся вузькою обледенілою стежкою, від крутизни якої паморочилась голова. А стражники, що рухалися вслід за осавулом, лаяли його на всі заставки:

— Через тебе, клятий іроде, і ми полетимо в цю прірву!

— Діти наші осиротіють!

— І твоя Геярчин вдовицею стане!

— А хтось радітиме!

Гнідий, мабуть, зовсім знесилів. Якщо йому й щастило зачепитися передніми копитами за мерзлу землю, то задні ноги починали ковзатися й тягнули його вниз. Косуючи

виряченими від напруги очима на прірву, кінь хрипів, трусив головою й форкав. Осавул гарячково натягував повід, кричав не своїм голосом, кілька разів падав під самісінькі ноги коневі, і тоді гнідий хапав його зубами за старе офіцерське пальто — подарунок пристава — й відкидав убік. Осавул підхоплювався на ноги, ловив повід, який вислизав з його рук, і знову починав метушитися, благати коня:

— Голубе мій, конику, порятуй мене!

А позаду чути було обурені вигуки:

— Та рухайся ж, хай тобі грець! Собачий син! Він усіх нас скине у прірву!

Що не крок, то йти ставало важче й важче. Стежка зробилася зовсім вузькою й ще крутішою. Осавул уже втратив надію, що колись добереться до вершини, — коли він озирався назад, аж в очах темніло. Він дивився на небо, немов чекав звідти порятунку, але густі темні хмари байдуже пливли далі.

І раптом ніби хто вирвав вуздечку з осавулових рук. Гнідий звівся на задні ноги, голосно заіржав, покотився до краю прірви й, здригаючись у конвульсіях, полетів униз. Осавул вдарився обличчям об камінь, але, не відчуваючи болю, вхопився руками за нависле каміння і заглядав у провалля.

— О-ой, гнідий! — зі стогоном вирвався його розпачливий крик.

Осавулове обличчя було закривавлене. Та він не підводився, тільки витирав кров рукавом і все прислухався.

Стражники обминули Калбали, ведучи коней за вуздечки, і наздогнали своїх товаришів, які йшли попереду осавула.

Довго пролежав Калбали долілиць, вдивляючись у непроглядну темряву прірви, і все прислухався, але до нього долітало лише стугоніння вітру.

Нарешті Калбали піднявся й сів. Попереду нікого не було видно — ні людей, ні коней.

— Обламалися мої крила! — пробурмотів осавул собі під носа, підвівся і, хитаючись, став дертися вгору.

Він усе чекав нагород, а замість цього втратив коня, якого вважав своєю опорою. Кілька років тому, коли осавула поранили й він упав на землю, кінь прискакав у село — так усі довідались, що осавула поранено. Тепер його улюбленець лежав мертвий на дні прірви. Він ніби на крилах носив осавула, і вершник уявляв себе соколом. Недолугий, жовтолиций, кривий, із запалими очима, Калбали мав пристойний вигляд лише завдяки красеню коневі.

Тепер він почував себе так, немов його скинули з висоти.

Коли минув перший порив відчаю, осавул став шукати винуватця біди, яка спостигла його, і прийшов до висновку, що в усьому винен Сафарів син Шамо, котрий завадив йому спіймати Хасі.

«Усе пов'язане одне з одним! — міркував собі Калбали. — Якби не було одного, не сталося б іншого! Якби Шамо не допоміг утекти Хасі, я зловив би його, і тоді не їхав би на позиції, а отже, і гнідий залишився б живий».

Осавул, деручись нагору обледенілою стежкою, почав обмірковувати план помсти.

«Все-таки правду казала Геярчин! — немов у лихоманці марив Калбали. — Авжеж, що правду... Треба її слухати! Вона ніколи не помиляється... Нема у мене нікого ріднішого від Геярчин. Зроблю так, як вона каже, — зітру Сафарове житло з лиця землі... Заберу Шамо від старого й своїми руками уб'ю його!.. Нехай Гамер із сльозами обніме закривавлену сорочку Шамо. А його сестру Гюльсенем відвезу в гори на потіху панові!..»

Осавул кинув погляд уперед, та нікого не було видно. Тоді він подивився вниз, у безодню, і в очах йому потемніло. Здавалося, що гнідий, який зірвався у прірву, тягне його за собою. Калбали з жахом відсахнувся й припав обличчям до скелі, що нависала над стежкою.

Розділ четвертий

В ОКОПАХ ДАГБАШУ

Позаду окопів, заметених снігом, були складені штабелями ящики з боєприпасами. Товстий шар снігу ліг на брезент, який прикривав ящики.

Тепло одягнений високий, худорлявий офіцер трохи не цокотів зубами від холоду. Його погано поголене зморшкувате обличчя посиніло. Він час від часу ховав під пахви свої кістляві руки в теплих рукавицях, щоб зігріти закоцублі пальці. Осторонь від довготелесого офіцера стояло трое солдатів. Один з них покинув товаришів, підійшов до офіцера і, хитаючись на кволих ногах, почав просити:

— Ефенді, я помираю, накажіть відправити мене до шпиталю.

Офіцер замахав рукою, але солдат не відставав. Він

підійшов ще ближче, простяг руки, намагаючись піймати полу офіцерської шинелі, та офіцер поточився назад.

— Ефенді, у мене тиф... Я помираю... Голова немов у вогні... Усе тіло в огні... Зжальтеся наді мною...

— Звідки ти взяв, що в тебе тиф? — злякано вигукнув довготелесий офіцер і відсахнувся од хворого. Солдат ступив ще один крок, але не втримався на ногах і розпростерся на снігу.

— Ефенді,— застогнав він,— це тиф...

Солдат дотягнувся до офіцера й схопив його за ногу. Той різко смикнувся і вдарив солдата носком чобота в груди.

— Зараза гидка. Відчепися од мене!

Двоє солдатів, які досі стояли осторонь, підбігли до товариша й почали підводити його із землі.

— Дарма, Аліше, не бійся,— втішали вони хворого.— Ми не покинемо тебе.

Шехлинці, яких щойно пригнали сюди, мовчки спостерігали цю сцену.

Шамо повернувся до Фарзали.

— Бачиш, як вони поводяться з нашим братом? І нас це чекає. Якщо...— Шамо стис кулаки,— вони вважають, що ми барани...— Він хотів ще щось сказати, але махнув рукою й підійшов до солдатів, котрі підтримували хворого.

— Що, хлопці, йому зовсім погано? — схвильовано спитав Шамо.

— Цілий тиждень мучиться,— відповів один із солдатів хриплим шепотом.

— Звідки він, не знаєш?

— З села Ельоглу.

— З Ельоглу? — перепитав Шамо.— Аліш Веліш-оглу?

— Так, це він. А ти що, земляк? — з цікавістю глянув на Шамо другий солдат.

Але Шамо нічого не відповів. Він нахилився над хворим і схвильовано спитав:

— Аліше, брате, впізнаєш мене?

Той розплющив очі, підвів голову.

— Шамо? — В Алішевих очах забриніли сльози.— Вчора забрали звідси Сейфалі, сина землекопа Гейбалі... Можливо, він уже й помер.— Аліш знеможено відкинув голову й щось забурмотів.

— Не тільки він. Тут багато хто хворіє. Але нікого це не обходить,— голосно мовив солдат.— Якщо у офіцера

нежить, одразу викликають лікаря. А коли наш брат не може голови підвести, йому не вірять, лаються: «Ти прикидаєшся, собако!» — та ще й розстрілом погрожують.

— А це що за розмови?! — прикрикнув довготелесий офіцер. — Кулю в лоб захотів, гяур, син гяура?

Солдат ступив крок уперед, ударив себе в груди.

— Будь ласка, стріляйте. Як так жити... краще в землі лежати...

З бліндажа вибіг ще один офіцер, гладкий, рум'яний, на ходу розстібаючи кобуру.

— Що за крик, ефенді?

— Та тут якийсь ледацюга й боягуз прикинувся, що помирає. А інші ледацюги почали патякати зайве. Мовляв, солдатів не жаліють...

Товстун узявся руками в боки.

— Припинити це неподобство! З горлодерами у нас розмова буде коротка.

Шамо вирішив поклопотатися за Аліша.

— Дозвольте, ефенді, віднести цього солдата до шпиталю, — він намагався говорити якомога шанобливіше. — Солдатові зовсім погано.

— А цей звідки взявся — у волохатій папасі? — Офіцер зміряв Шамо презирливим поглядом. — Тобі яке діло?

— Мені його жаль, ефенді. Та й, зрештою, це не людському. — Шамо ледве стримався, щоб не вдарити цього зухвалого товстуна.

— Не по-людському? — глузливо мовив офіцер. — Ач, які слова знає... Чисто тобі юрист... У личаках! Ось що, хлопче... Тут фронт. Зрозумів? Розпустили вас там у тилу. — І звернувся до довготелесого: — Накажіть розстріляти цього негідника, який хотів утекти. А гидкий труп його протягнемо повз окопи. Нехай усі бачать, як лікують на фронті боягузів. Та й цим селякам-новобранцям корисно буде подивитися.

Обидва офіцери пішли.

Шехлинці оточили Шамо. Двоє солдатів, скориставшись тим, що немає начальства, теж підійшли до нього.

— На ранок призначено наступ, брате! — пошепки сказав той самий солдат, який зчепився з довготелесим офіцером.

З бліндажа долинув гучний голос товстуна. Мабуть, він з кимось розмовляв по телефону.

— Цих волохатих кудись подалі! А де цей клятий осавул? Що? Тоді пришліть сюди стражників.

Через кілька хвилин стражники оточили новобранців із Шехли. Із бліндажа вийшли обидва офіцери. Один із стражників спішився й почав лічити шехлинців.

— Ось і останній — п'ятнадцятий. Ми можемо їхати додому, пане офіцер?

— Звичайно, поспішайте. У вас же стільки справ! — іронічно відповів товстун.

— Атож, справ у нас вистачає. Тил тепер гірше фронту. Усе там кипить, як у казані.

— Поспішайте, поспішайте, щоб ваша порція не охолола.

— Даремно смієтесь, пане офіцер. Там, може, небезпечніше, ніж тут. Так і дивись, щоб не підстрелили або не штрикнули кинджалом.

Стражник скочив на коня і цьвохнув нагайкою.

Офіцер наказав новобранцям вишикуватись, а сам сів на ящик. Його довготелесий помічник склав список прибулих. Потім товстун став видавати новобранцям рушниці. Коли настала черга Шамо, офіцер глузливо глянув на нього:

— А юристові в личаках, я вважаю, рушниця не потрібна. З тобою буде окрема розмова, — уже з погрозою сказав він і звелів новобранців відвести в окопи.

Десь неподалік пролунав залп із рушниць. Усі зрозуміли — це розстріляли солдата, який не захотів воювати.

Сніг поволі падав з неба й рипів під ногами шехлинців, які йшли в свою роту. Шамо сіпнув за руку Фарзалі. Той потяг за руку сусіда. Непомітно від гурту відійшло п'ятеро і всі разом звернули вбік. Шамо крокував попереду, легко вибираючи дорогу. Десь хвилин через п'ятнадцять вони вийшли на невеликий майданчик, оточений з усіх боків скелями. Тут Шамо зупинився. Товариші з'юрмилися й потирали закоцюблі руки. Фарзалі серед них не було: Шамо попросив його розшукати Ейбата і провести до окопів, де розташувалися шехлинці.

— Ось що, товариші, — Шамо озирнувся, — часу в нас обмаль, а поговорити треба багато про що. Ми сьогодні бачили, як тут ставляться до нашого брата. Мало не на очах розстріляли солдата, який, мабуть, зрозумів, кому потрібна ця війна. Ми, як наші батьки й діди, все життя гнемо спину на полях бея чи Гатамхана, голодуємо, щоб вони багатіли. Та беям і гатамханам цього замало. Вони тицять нам до рук рушниці й кажуть: «Іди, голодранцю, вбивати вірмен». Невже ми скоримося їм? Зарядимо рушниці, заплющимо очі й стрілятимемо в таких же бідняків?

— Хто-хто, а ми не стрілятимемо. Але ж нас жменька, а в наших панів — ціла армія,— заперечив один з хлопців.

— Ця армія, Кадире, такі ж самі люди, тільки переодягнені у військову форму. Треба розкрити солдатам очі. Я бачив Аршака. Вірменські товариші також борються за те, щоб припинити війну. Так вирішили азербайджанські і вірменські більшовики. Але дашнаки щось пронюхали, кількох товаришів розстріляли, а їхні саклі спалили.

— Палять і розстрілюють! — пролунав у темряві чийсь обурений голос.— Що ж це таке, Шамо? Коли це скінчиться?

— Тепер уже недовго чекати,— озвався Шамо.— Я днів три тому бачив Оджахгулу. Він сказав, що російські товариші обіцяють допомогу.

— Російські? — радісно перепитали хлопці.— І скоро?

— Так, так, незабаром, друзі. Червона Армія допоможе нам. Ленін обіцяв.— Шамо запалився, немов нарешті відшукав потрібні слова, які довго не міг знайти.— А це означає, що кожному з нас і всім разом треба енергійніше діяти, щоб люди в лахмітті перестали боятися начальства, повірили в свої сили. Ось... російські робітники співають одну пісню. Я чув, як її співав один гарний чоловік — Матвій Сибіряк. Там є такі слова: «Добьемся мы освобождения своею собственной рукой». Ми скажемо солдатів-селянину: «Якщо ти не хочеш все життя працювати на бєа, віддавати останнє багатіям, втішатися обіцянками мулли, що на тому світі тебе чекає рай, ти повинен повстати проти мусаватистів, повалити їх. І обрати правителів із своїх же, бідних людей, як це зробили в Росії». Ну, а зараз для нас найголовніше — покінчити з цією клятою війною. Я вважаю, що всі ми повинні одразу ж піти по окопах. На ранок призначено наступ. Я спробую довідатись про всі подробиці.

— Що ми робитимемо в окопах, Шамо? Умовлятимемо солдатів, щоб вони кидали зброю й розходились по домівках? — спитав Кадир.

— Ні,— почав пояснювати Шамо.— Треба переконати солдатів, щоб вони повернули свої рушниці проти панів офіцерів, проти мусаватистів. Влада повинна перейти до рук робітників і селян!

— Що це означає, Шамо?

— Це означає, що в усіх канцеляріях повинні керувати бідні люди. Скільки разів я вам казав! — уже з роздратуванням відповів Шамо.

— А якщо нам не вдасться?

— Треба все робити, аби вдалося. Само по собі нічого не робиться! Усе залежить від нас, від нашої сміливості й уміння переконувати! Отже, за роботу, братове! Або ми помремо, або доб'ємося свого.

— А може, ще рано? — подав хтось нерішучий голос.

— Хто боїться, може не йти! — суворо відказав Шамо.

Розділ п'ятий

ПРОБУДЖЕННЯ

Дагбашські окопи тяглися уздовж великих скель і суворих бескидів. Подекуди солдати виклали краї окопів камінням, випали глибокі ходи, а в ущелинах зробили бійниці.

Було ще поночі. Біля окопів сиділи або стояли солдати з рушницями за плечима. У своїх тонких шинелях вони тулилися один до одного, марно намагаючись врятуватися від пронизливого, холодного вітру, який наприкінці ночі став ще дужчий. Губи в усіх посиніли, потріскались. Люди вже давно харчувалися надголодь, через те так дошкуляв їм холод. Одні потирали руки, інші тупотіли ногами, а всі разом мріяли про велике багаття. Позаду неподалік стояли кулемети. І здавалося, що стоять вони, аби скосити кулями цих людей, які мирно копошаться, упівголоса розмовляють чи, зітхаючи, сумно дивляться на суворі скелі.

У вярках і у викопаних укриттях стояли гармати, запнуті брезентом. Біля них походжав офіцер, чудернацьки підстрибуючи на ходу.

Далі видно було гурт офіцерів. Вони куталися у волохаті бурки й шанобливо розмовляли з Масталі-беєм, який тримався по-начальницькому, зверхньо і зневажливо.

Офіцери були настроєні войовниче. Вони погрозово махали кулаками у бік ворожих окопів, хвалилися своїм молодечим завзяттям і запевняли Масталі-бея, що сьогодні вщент розгромлять дашнаків. Масталі-бей, картинно кутаючись у бурку, короткими репліками заохочував офіцерів, хоч знав справжню ціну їхньому войовничому запалу. Він розумів, що кожен заклопотаний перш за все тим, щоб домогтися успіхів руками і кров'ю солдатів, а самому залишитись живим і неушкодженим. Звичайно, їм дуже хотілося здобути славу «національних героїв», хоча, як казав Султан-бей, кожен з них здатен заплакати від скабки, яка вколола кінчик мізинця.

Шамо причаївся в уловині між високою скелею та окопами і прислухався до розмови офіцерів, щоб дізнатись про подробиці наступу, який готувався. До нього долітали окремі уривки фраз, але кожне почуте слово викликало у ньому гнів — серце кипіло ненавистю до насильників, які прирікали людей на безглузду смерть.

Щось змінилося в характері Шамо відтоді, як безчесні люди того вечора розтоптали його щастя. Тривога за батька й за Гамер, розправа уранці з хворим Алішем — усе пережите за ці два дні вже не вмещалося в душі Шамо.

До нього долинули войовничі вигуки, клятва панів офіцерів. І Шамо з гордістю подумав про своїх скромних друзів, які на Соколиній скелі священним іменем бакинських комісарів присяглись боротися до останньої краплі крові за народну волю. Добре, що він, звичайний сільський хлопець, зійшовся з такими людьми! Коли він сидів у землянці, відгороджений від Гамер ширмою, йому часом здавалося, що серед гостей сидять і Оджахгулу, і Аршак, які напередодні в башті Кер-оглу так широко привітали його з весіллям... «Будьте джигітами, братове!» Ці останні напутні слова коханої довго бриніли в ушах Шамо... «Гамер, Гамер... Так я й не заспівав тобі свою нову «Гамері»... Чи зустрінемося ми з тобою?..» Шамо витер зі щоки сльозу.

А тим часом серед оточення Масталі-бея почався якийсь рух. Офіцери ішли й поверталися. Один з них, худорлявий, стрункий, високий, зайшов до землянки неподалік від скелі, за якою причаївся Шамо.

Хлопець притулився до чорного каменя.

— Неман-ефенді, Неман-ефенді! — долинув із землянки хриплий голос офіцера. — Це ти, Неман-ефенді? Що з тобою? Нежить напав, чи що? Слухай! Питання вирішено. Сьогодні о шостій наступ. Так, так, по всьому фронту! Чого ти замовк? Слухай, Неман-ефенді, твоїй роті випала честь розпочати атаку! Чуєш? Ти повинен розпочати атаку! Зрозумів? Атож, спочатку буде артилерійська підготовка.

Шамо напружено ловив кожне слово офіцера. Слова «наступ» і «атака» мов кулі пронизували його серце. «Ми ж присяглися на прапорі братерства!» — згадав він і знову поглянув на гурт офіцерів. Ненависть до них усе зростала, і Шамо вже твердо знав, що для нього настав час рішучих дій... А може, доведеться піти й на подвиг, про який так давно мріялося.

Офіцер вів розмову далі:

— Та годі тобі верзти дурниці, Неман-ефенді! Залиш свою думку при собі. На війні існують тільки наказ і командир. Ніяких заперечень! Чуєш, ніяких!.. Прочисть горло й перестань хрипіти!.. У мене? Та в мене хрипота змалку!.. Ти не забувай, що я служив у «дикій» дивізії!

Офіцер гарячкував усе більше й більше.

— Що? Більшовики підбурюють солдатів? Тьху ти! — він брутально вилаявся і вів далі: — Розстрілюй на місці! Що ти кажеш? Новобранці-селяни? Мужики? Що кажуть? Повернути зброю проти «Мусавату»?

Офіцер, мабуть, так розхвилювався, що кричав уже на всю горлянку:

— Нікого не жаліти! Після артилерійської підготовки загальний наступ по всьому фронту! Новобранців женіть уперед! Усіх бунтівників і підбурювачів теж! Нехай з обох боків їх косять кулі! — закінчив він упівголоса.

Шамо стало страшно слухати: «Кулі з обох боків...»

Готувалася нечувана зрада. Усіх, хто бореться за звільнення народу, мусаватисти прирекли на смерть. Вони намагались утопити в морі крові народний рух за свободу. Ось і настала для Шамо його година...

Юнак підхопився з місця, немов його штовхнули у самісіньке серце, пробіг ущелиною і, неначе сокіл, злетів на снігову вершину скелі, яка височіла над окопами.

— Брати! — крикнув Шамо, і слово це покотилося далеко.

Голови солдатів повернулись до скелі, на якій стояв Шамо.

— Товариші! — дзвінко сказав він, і голос його урочисто прозвучав у світанковій тиші.— Брати! Ви мерзнете й гинете тут, на снігових вершинах...

Шамо обвів очима гори, лінію окопів, яка змією вигиналася вниз, солдатів і селян, що юрмилися під скелею.

А вони, притиснувшись один до одного, дивилися на молодого горця в старенькій сірій шинелі та великій волохатій папасі.

— Я питаю вас...— вів далі Шамо, подавшись уперед.— Я питаю вас! З ким ви воюєте? Заради чого?..

Люди з цікавістю слухали промову незнайомого юнака. Може, хтось з них і спитав себе: «А справді, заради чого ми воюємо?»

Осаул Калбали, пригинаючись до землі, пробіг повз людей, що зюрмилися вниз, піднявся на пагорб, де був Масталі-бей.

— Бею! — прохрипів Калбали, задихаючись від захоплення. Він підніс руку до скроні, потім склав обидві руки на грудях і низько вклонився.— Пане!

Масталі-бей кинув на нього допитливий погляд.

— Ти чого тут? — спитав він.— Привіз листа від Султан-бея? А де твій хазяїн, цей буйвол Талибхан?

Осавулове серце сповнилося радістю: тепер Калбали мав тверду надію одержати підвищення, і він не міг спокійно розмовляти.

— У мене важливе повідомлення, пане! — пробелькотів він і втягнув голову в плечі.— Дуже важливе.

— Що таке? — з недовірою спитав Масталі-бей.

— Хіба не чуєте, пане, що робиться? — осавул кивнув у бік окопів.— Там бунт!

— Де? Який бунт? Ти п'яний, собако!

Калбали припав губами до волохатої бурки Масталі-бея й улесливо підвів на нього очі.

— Па-а-не! — заїкаючись, почав осавул.— Молодий селянин,— про нього вам казав Султан-бей,— піднімає бунт. Мій односельчанин, шехлинець... Ми перебили йому весілля, і через те пристав лишився в Шехли. А тепер бунтівник підбурює... той самий...

Масталі-бей схопив осавула за плече.

— Більшовик, чи що? — спитав він.

— Атож, пане! Бунтівник... карабахський наймит. Голодранець, пастух Герай-бея. Він потім працював на бавовняному заводі...

Масталі-бей пригадав розмову у Султан-бея й силкувався пригадати ім'я чоловіка, про якого тоді йшлося.

— Як його звати? — поцікавився Масталі-бей.— Як його ім'я?

— Шамо! Сафарів син Шамо! — одразу ж випалив осавул.

Бей вчепився осавулові у плече.

— Де ж він?.. Тобі що, заціпило?

— Тут він, пане, тобто там, за цією горою. Підбурює солдатів. Треба, каже, миритися з гяурами... Атож!.. Я давно стежив за цим нечестивцем, і лише тепер мені пощастило заскочити його. Не забудьте, що це я...

Масталі-бей вичавив з себе якийсь дивний звук, відмахуючись від Калбали, і владним помахом руки підкликав до себе офіцерів.

— У вас під носом більшовики кричать на всю горлянку, а ви тут походжаєте...

Офіцери здивовано презирнулися.

— Який ще там більшовик?

— Найсправжнісінький! — вигукнув осавул і підбіг до офіцерів. — Як ви кажете — більшовик, більшовик!..

Офіцери презирливо дивилися на недолюблого Калбали.

— А ти звідки знаєш? Що ти тямиш у цьому?

Осавул гордовито випнув груди.

— Це я його злапав, панове! — пихато заявив Калбали. — Я сам!.. Де тільки я його не шукав, хи-хи-хи! І під землею, і над землею... От лише бідний мій кінь... — раптом захникав осавул, — мій гнідий... обламав мені крила, обламав...

— Молодець! — перебили осавула офіцери. — Тільки не скигли. Молодець!.. Молодець з обламаними крилами!

Осавул підвів голову й ошкірився від задоволення, але Масталі-бей штовхнув його в спину.

— Рухайся, ти, задня нога собаки!

Осавул шанобливо підніс руку до скроні, повернувся й швидко пішов уперед, волочачи за собою по снігу шаблю і часто спотикаючись.

— Мій гнідий скотився у прірву, пане! Я залишився без крил, — скаржився Калбали, повертаючись до Масталі-бея, котрий ішов поряд. — Скотився мій кінь у прірву, — повторив осавул. — І все через цього клятого Шамо... Він допоміг утекти Хасі... На снігу лишилися сліди крові... Я стріляв сам... Геярчин каже правду...

Розділ шостий

ЗАКРИВАВЛЕНА ХУСТИНА

Небо поволі світлішало. Вершини гір вкрилися світлим серпанком. Біля скелі, на якій стояв Шамо, немов пливли у повітрі чорні, коричневі, білі й сірі папахи. Ті, хто не вмістився біля підніжжя скелі, повилазили на ближні горби і камені.

Шамо говорив, подавшись уперед. Здавалося, він видобував слова із самого серця.

— Товариші! — далеко линув у тиші його голос. — Брати! Нас, робітників і селян, тих, у кого руки в мозолях, посилають на смерть! Пани Султан-бей, Нідже та інші кати мають задоволення від гуркоту гармат і стрекотіння кулеметів. Вони сплячуть мирні села, житла бідного люду.

Заради своєї наживи вони прирікають народ на нещастя. Мусаватисти — такі ж люті вороги нашого народу, як дашнаки — закляті вороги бідних вірмен...

Люди загомоніли, заворушилися. Багато хто криками підтримував сміливця, інші піднімали вгору рушниці.

Шамо гнівно продовжував:

— Вони палять наші села, безчестять наших дівчат. Султан-бей звів із світу бідну дівчину Назли, сестру мого земляка Хасі. Мати її не винесла такої ганьби й повісилась. Ось що виробляють ці пани, які забули, та ні, не забули, а ніколи й не знали, що таке сором і совість. І вони ще сміють запевняти, що боронять честь нації! Брати! Настав кінець терпінню! Ніж зайшов у тіло до самої кістки! Світло ясного ранку стало для нас нічним мороком, брати!

Звідусіль линули схвильовані голоси:

- Правильно!
- Правду каже!
- Геть війну!
- Мир!

На небосхилі, де земля зливалася з небом, раптом позначилась ясна лінія розриву; небо відокремилось від землі, й спалахнула величезна, радісна червона заграва. Вона охопила сніги й засяяла відблисками пожежі на неприступних гірських вершинах.

До скелі поспішав Масталі-бей з офіцерами, осавул Калбали шкандибав попереду. А з другого боку наближався кінний загін Талибхана.

Багатоголосий натовп біля скелі гомонів і ворухився. Масталі-бей, оточений своїми людьми, кинувся уперед, але, немов наразившись на кам'яну стіну, змушений був зупинитися. А солдати люто дивилися на офіцерів, дехто кидав на їхню адресу прокляття. Ще раз Масталі-бей зробив спробу продертися, але його знову відкинули.

Тоді бей, розмахуючи маузером, повернув назад. Офіцери пішли за ним. Скривлене від злості обличчя бея було страшне. Тим часом до нього з радісною усмішкою підбіг Талибхан.

Бей гнівно блимнув очима, зціпив зуби і, наслідуючи свого пана Султан-бея, зірвав з плеча Талибхана погоні кинув йому в обличчя.

— Ось так ти керуєш своїм участком! — гримнув Масталі-бей. — Тварюка, син тварюки! Тебе призначили приставом чи довговухим віслюком, який дбає лише про своє черево?

— Що сталося, бею? — розгублено пробубонів Талибхан і додав ображеним голосом: — Нас теж тут...

Але Масталі-бей не дослухав і майже бігцем кинувся в обхід, до тієї скелі, звідки говорив Шамо.

— Теж мені пристав! — лютував Масталі-бей. — Сволота! Султан-бей каже, що це справжній телепень, а сам почепив йому на плечі погони пристава.

При світлі вранішньої зорі Шамо оглядав простори, що розкинулися перед ним. Шамо немов черпав силу в дружніх поглядах солдатів і легко знаходив потрібні слова: вони наче самі зліталися до нього.

І людям тепер здавалося, що на схилі стоїть не сільський хлопець, нікому не відомий, а їхній представник. Це вони доручили йому сказати про те, що визріло в їхніх серцях, що непокоїло й мучило їх і що вони самі не могли висловити.

— Ми повинні сьогодні ж, тут, на вершинах наших гір, підняти прапор свободи й братерства, товариші! — закликав Шамо. — Сьогодні на обох фронтах солдати повинні повернути зброю проти мусаватистів і дашнаків! І ми створимо новий фронт — фронт боротьби за владу робітників і селян. Ми піднімемо прапор миру — червоний прапор свободи, наш...

Шамо похитнувся... Куля, що вилетіла з маузера Масталі-бея, вп'ялася йому в груди. Шамо приклав руку до грудей і крикнув:

— З червоним прапором, брати, ми піднінемося на Делідаг... ми пройдемо з ним по всьому світу! — На губах у нього з'явилася кров.

Хвиля обурення і гніву прокотилась по окопах. Розлютовані солдати оглядалися, шукали того, хто посмів вистрілити в Шамо. Ті, що стояли в перших лавах, почали клацати затворами гвинтівок.

— Мерзотники!

— Убивці!

А Шамо, немов кидаючи виклик своєму вбивці, досі ще стояв з піднятою головою. Та ось він відчув у грудях сильний біль, наче його обпекло. Юнак хотів ще щось сказати, але коліна його підкосилися, і він упав на сніг.

Тіні ночі поволі танули на горах. Схід палав багряною загравою. Пристав піднявся на пагорб, де стояли офіцери з Масталі-беєм. Вони оглядали людей, які з'юрмилися внизу, і наводили на них рушниці й револьвери, немов вишукували нову жертву.

Знизу долинули схвильовані голоси солдатів:

— Смерть мусаватистам!

— Смерть убивцям!

У відповідь почувлися обурені викрики з дальніх окопів, вони луною котилися по горах:

— Геть братовбивчу війну!

— Геть мусаватистів і дашнаків!

— Хай живе дружба народів!

— Хай живуть Ради!

Осавул Калбали тихо сповз з високої скелі, сховався у яму серед каміння і принишк. Тепер ним опанувало лише одне бажання — врятувати своє життя.

Масталі-бей сховався за великим каменем. Розмахуючи маузером, він несамовито кричав, притлумлюючи в собі тваринний страх:

— Вогонь із кулеметів! Вогонь із кулеметів! По бунтівниках — вогонь!

У відповідь на викрики Масталі-бея грізно заревів натовп.

Заклацали затвори гвинтівок, чути було лайки й прокляття. Десь зовсім поряд заокотів кулемет і захлинувся, пролунали поодинокі, а далі частіші постріли.

Кербелай-Гатамхан і Гаджі-Сафігулу взяли з обох боків муллу Кафара попід руки й почали підштовхувати його вперед:

— Іди, мулло! Скажи слово від імені аллаха!

Мулла Кафар з жахом дивився на підняті рушниці. Він не сумнівався, що перша ж куля влучить у нього. Але, коли він озирнувся й побачив, що дороги до відступу немає, підбадьорився і поліз на високий камінь. Він дістав із-за пазухи баяз у чорній сап'яновій оправі, на сторінках якого колись ворожив Кербелай-Гатамханові, і високо підняв над головою. Вітер став гортати сторінки книги.

— Правовірні! — почав гугнявим голосом скликати солдатів мулла. — Усі сюди! Під захист священного корану!

Його пронизливий крик знявся над юрмою, і всі здригнулися: слово «коран» примусило багатьох зупинитись.

Стріляти в коран?

На якусь мить запала тиша, а потім її порушив чийсь могутній голос:

— Брати! Треба допомогти пораненому!

Це був голос Камрана. Старий ще вчора прийшов у Дагбаш разом з Ісрафілом Горою, щоб довідатися про сина Лачина, від якого вже давно не було ніякої звістки.

— Трудовий народ! — вигукнув Ісрафіл Гора.— Єднай-мося навколо червоного прапора!

Ці слова вивели із заціпеніння людей. Знову всі загомоніли, заворушилися. Зацокотіли кулемети, заклацали затвори рушниць.

Тим часом до гурту селян підбігли Ейбат і Фарзали.

— Що тут сталося? — спитав Ейбат старого селянина у пошарпаній папасі.

Старий підвів голову:

— Стріляли у славного чоловіка. Шамо його звати. Здається, вбили бідолаху... Я — Веліш з Ельоглу, прийшов провідати свого сина Аліша, і ось занедужав у дорозі, ледве на ногах стою.

— За що стріляли, дядьку Веліш? — стривожено спитав Ейбат.— Де саме?

— Я до ладу й не розібрав... Здається, він казав, що годі вже воювати, треба миру... Святу правду казав хлопець. А лежить він на тій скелі.

Ейбат у розпачі плеснув руками по колінах. В очах його забриніли сльози. Фарзали мимоволі схопився за рукояті лезгинського кинджала й притулився до Ейбата.

— Загинув Шамо! — вирвалося в нього.

— Сам кинувся в полум'я! — відповів Ейбат.

— А який же він був спокійний, вимагав від нас усіх витримки!..

Друзі кинулися до скелі, на яку показав селянин.

Тим часом мулла Кафар кричав на всю горлянку:

— Правовірні! Священний коран закликає нас до джихаду проти гяурів. Коран оголошує джихад в ім'я ісламу! Хто повернеться додому живий, той вважатиметься переможцем, а хто загине на полі бою, той вознесеться на небо, в рай!

Мулла Кафар завів молитву, здійнявши руки до неба. Від натуги жили на його шиї набухли, стали мов вірвовки. Вранішній вітер гортав сторінки баязу, і люди, батьки й діди яких споконвіку сліпо вірили і слухняно підкорялися його велінням, опустили зброю.

— Коран закликає до джихаду!

Сотні людей захиталися в єдиному пориві — так тремтить полум'я на вітрі. Невелика книжечка у сап'яновій оправі, здавалося, загіпнотизувала. Чорні закарлюки її літер ніби стрілами уп'ялися у вічі солдатам і осліпили їх.

Пристав Талибхан досадував: чому не його куля вбила Шамо? Він ладен був ще раз вистрілити в цього голо-

дранця, який розпростерся на землі, лише б йому повернули погон, зірваний з плеча. Ой як Талибхану треба відзначитись, щоб потім мати підставу весело доповісти Султанбеєві: «Це я порішив Шамо!»

Тим часом Ейбат, розштовхуючи людей, дерся на скелю. За ним поліз Фарзалі.

— Ось наш Шамо,— Фарзалі став на коліна, обережно підняв голову свого друга, витер його закривавлене обличчя.— Це Шамо,— сумно повторив Фарзалі.

Ейбат помітив на камінцях біля Шамо калюжу теплої крові. Серце защеміло в грудях. Він став навпочіпки, провів рукою по обличчю Шамо: «Чи живий він?»

Обидва не помітили, як над Шамо схилилися дядько Камран та Ісрафіл Гора. Старий приклав вухо до грудей пораненого, випростався й сказав:

— Допоможіть мені, небожата, підвести Шамо. Поки він дихає, є надія.

Фарзалі та Ісрафіл Гора взяли юнака на руки й почали спускатися зі скелі. Камран ішов позаду. Ейбат, залишившись на горі, крикнув голосом, сповненим відчаю:

— Товариші! Смерть підлим убивцям! Геть беїв, ханів! Брати! Вас закликає закінчити війну робітничий Баку, який дає тепло й світло всьому Азербайджану!

Масталі-бей вистрілив із своєї засади. Ейбат, незважаючи на кулю, яка пролетіла повз вухо, вийняв з кишені білу хустину, намочив її в крові Шамо, якою були залиті камінці, і швидко спустився зі скелі.

Коли Масталі-бей вистрілив у Ейбата, Талибхан і Гаджі-Сафігулу виглянули з укриття й побачили, що три чоловіки когось несуть.

— Це його несуть, сина голодранця Сафара,— сердито бурчав Сафігулу.— Я цькував на Сафара собак, а його щеня стало героєм.

— Ми зараз їх затримаємо.— Талибхан вийняв револьвер.— І порішимо тут, на місці.

Обидва швидко побігли навперейми людям, які несли Шамо, і перетяли їм шлях. Поклавши пораненого на сніг, Фарзалі вийняв із піхов свій лезгинський кинджал, а Ісрафіл Гора витягнув з-під шинелі Шамо його наган. І вони стали лице в лице із своїми одвічними ворогами.

Ісрафіл Гора одразу ж двома пострілами поклав Гаджі-Сафігулу, вбивцю бідолашного Сурхая.

— Сиявуше, встань з могили! — заволав Сафігулу. Він

на якусь мить підвівся. В очах його, затуманених передсмертною поволокою, світилася ненависть.

Тим часом Талибхан узяв на приціл Шамо. Та Фарзали вже діяв своїм лезгинським кинджалом. Перший нищівний удар прийшовся по руці Талибхана, у якій він тримав револьвер. Талибхан заверещав не своїм голосом. А чабан рубав ворога, як рубають гілля сухого дерева.

Страшний у своєму гніві людський потік ринув уперед, заповнивши ущелину, перетинаючи шлях до втечі Масталібею та купці офіцерів з його оточення. Трупі Гаджі-Сафігулу й Талибхана в одну мить було розтоптані.

Ейбат заліз на високу засніжену гору з того боку, де було видно Зангезур, прив'язав до багнета своєї рушниць хустину, окроплену кров'ю, і підняв її над головою. Вранішній вітер розвівав хустину, і вона майоріла, як прапор, осяяний першими променями сонця.

— Брати зангезурці!

Далеко засніженими горами полинув заклик Ейбата, і тієї ж хвилини з окопів пролунали у відповідь голоси:

— Ми чуємо вас, брати мусульмани!

— Товариші вірмени, наші брати і друзі! — вів далі Ейбат. — Від нашого нафтового Баку, від імені азербайджанських трудівників... від імені Леніна я закликаю вас до миру! Смерть мусаватистам і дашнакам!

Голос Ейбата дзвінко покотився по горах.

Промені вранішнього сонця залили яскравим світлом засніжені вершини. Хустина, окроплена багряною кров'ю загиблих побратимів, кликала людей іти новим шляхом у жаданий ясний світ.

З М І С Т

КНИГА ПЕРША

Частина перша	6
Частина друга	93
Частина третя	117
Частина четверта	145
Частина п'ята	166
Частина шоста	187
Частина сьома	228
Частина восьма	269

КНИГА ДРУГА

Частина перша	322
Частина друга	373
Частина третя	402
Частина четверта	453
Частина п'ята	483
Частина шоста	510
Частина сьома	538
Частина восьма	560

Литературно-художественное издание

БИБЛИОТЕКА ИСТОРИЧЕСКОЙ ПРОЗЫ

**РАГИМОВ
СУЛЕЙМАН ГУСЕЙН-ОГЛУ**

ШАМО

Роман

Перевел с азербайджанского
В. И. ЦИПКО

Художник А. А. Стеценко

Киев, издательство
художественной литературы
«Дніпро»

На украинском языке

Художній редактор В. С. Войтович
Технічний редактор О. М. Грищенко
Коректор А. Л. Алейникова

ИБ № 4015

Здано до складання 8.01.88.

Підписано до друку 25.05.88.

Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2.
Гарнітура академічна. Друк високий.

Умов. друк. арк. 31,08. Умов. фарбовідб. 31,5
Обл.-вид. арк. 35,029. Тираж 30 000 пр.
Зам. 8—26. Ціна 2 крб. 40 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро»,
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З фотоформ Головного підприємства
республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкинг»
на Київській книжковій фабриці,
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Рагімов Сулейман.
Р14 Шамо: Роман / Пер. з азерб. В. Ціпко.— К.: Дніпро, 1988.— 590 с.— (Б-ка іст. прози).
ISBN 5-308-00156-1

Роман народного письменника Азербайджану, Героя Соціалістичної Праці (1900—1983) — це епопея народного життя і боротьби за свободу та незалежність.

У центрі твору — образ селянського хлопця, пастуха Шамо, який проходить школу революційного підпілля, стає більшовиком і очолює визвольне повстання. Глибоко драматичне його особисте життя, сповнене кохання до красуні Гамер.

Трагічно звучать розділи роману, в яких письменник розповідає про тяжку жіночу долю в дореволюційному Азербайджані.

Р 4702060200—176
М205(04)—88 КУ 8.145.88

ББК 84Аз7-44